Niall Ferguson

Historia

PIAȚA ȘI TURNUL

REȚELE, IERARHII ȘI LUPTA PENTRU PUTERE

POLIROM

HISTORIA

Colecţia *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

NIALL FERGUSON, unul dintre cei mai cunoscuţi istorici britanici, este Milbank Family Senior Fellow la Hoover Institution (Stanford University), Senior Fellow la Center for European Studies (Harvard University) şi Visiting Professor la Tsinghua University, Beijing. Este autorul a cincisprezece volume, printre care *The House of Rothschild*, *Empire*, *The War of the World*, *The Ascent of Money*, *The Great Degeneration* şi *Kissinger, 1923-1968: The Idealist*. A primit numeroase distincţii, inclusiv Benjamin Franklin Prize for Public Service (2010), Hayek Prize for Lifetime Achievement (2012), Ludwig Erhard Prize for Economic Journalism (2013) şi Council on Foreign Relations Arthur Ross Prize (2016). De acelaşi autor, la Editura Polirom au apărut: *Civilizaţia. Vestul şi Restul* (2011, 2014, 2017), *Istorie virtuală. Evoluţii alternative şi ipoteze contrafactuale* (coord., 2013), *Marele Declin. Cum decad instituţiile şi mor economiile* (2014), *Ascensiunea banilor. O istorie financiară a lumii* (2016) şi *Imperiul. Cum a creat Marea Britanie lumea modernă* (2018).

Niall Ferguson, *THE SQUARE AND THE TOWER*

Copyright © 2017, Niall Ferguson
All rights reserved

© 2018 by Editura POLIROM, pentru ediţia în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea prin orice mijloace şi sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Pe copertă: Turnul cu ceas din Herne Bay, cca 1900

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A,
sc. 1, et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

FERGUSON, NIALL

Piaţa şi turnul: reţele, ierarhii şi lupta pentru putere / Niall Ferguson; trad. de Paul Aneci. – Iaşi: Polirom, 2018

Conţine bibliografie
Index

ISBN: 978-973-46-7513-5

I. Aneci, Paul (trad.)

316

Printed in ROMANIA

Niall Ferguson

PIAȚA ȘI TURNUL

REȚELE, IERARHII ȘI LUPTA PENTRU PUTERE

Traducere de Paul Aneci

POLIROM
2018

Dacă rupeam tăcerea, îmi pierdeam toată puterea ; dar câtă vreme nu suflam nici un cuvinţel, îl ţineam pe duşman prins într-o plasă nevăzută.

George MacDonald

Cuprins

Lista ilustraţiilor alb-negru . 11
Lista ilustraţiilor color 14
Prefaţă. Istoricul conectat în reţea . 17

Partea I. Introducere: reţele şi ierarhii

1. Misterul Ordinului Illuminati 25
2. Epoca noastră, epoca reţelelor 30
3. Reţele, peste tot reţele. 34
4. De ce ierarhii? 39
5. De la şapte poduri la şase trepte 41
6. Legături slabe şi idei virale 45
7. Varietăţi de reţele. 49
8. La răscruce de reţele. 53
9. Şapte observaţii 56
10. Illuminati iluminaţi. 58

Partea a II-a. Împăraţi şi exploratori

11. Scurtă istorie a ierarhiei 65
12. Prima epocă a reţelelor 69
13. Arta afacerilor în Renaştere 71
14. Descoperitorii 73
15. Pizarro şi incaşii 77
16. Când Gutenberg l-a întâlnit pe Luther. 81

Partea a III-a. Scrisori şi loji

17. Consecinţele economice ale Reformei 89
18. Schimburile de idei. 91
19. Reţele ale Iluminismului 96
20. Reţele ale revoluţiei . 100

Partea a IV-a. Restaurarea ierarhiei

21. Roşu şi Negru 111
22. De la mulţime la tiranie. 113
23. Ordinea restabilită 116
24. Casa de Saxa-Coburg-Gotha 119
25. Familia Rothschild .122
26. Reţele industriale .127
27. De la pentarhie la hegemonie .132

Partea a V-a. Cavalerii Mesei Rotunde

28. Viaţa în imperiu. .137
29. Imperiul. .139
30. Taipinii .146
31. „Chinezii trebuie să plece" .149
32. Uniunea Sud-Africană. .153
33. Apostolii .158
34. Armaghedon .163

Partea a VI-a. Molime şi fluierari

35. Mantia verde. .169
36. Molima .177
37. Principiul conducătorului. .183
38. Declinul elitei economice internaţionale .186
39. Grupul de la Cambridge .193
40. Scurtă întâlnire .200
41. Ella la şcoala de corecţie .205

Partea a VII-a. Fii stăpânul junglei

42. Lunga pace. .215
43. Generalul .217
44. Criza complexităţii. .222
45. Reţeaua de putere a lui Henry Kissinger .227
46. În vale. .237
47. Prăbuşirea imperiului sovietic. .242
48. Triumful omului de la Davos .245
49. Spargerea Băncii Angliei .249

Partea a VIII-a. Biblioteca Babel

50. 11.09.2001 .263
51. 15.09.2008. .269
52. Statul administrativ. .274
53. Web 2.0. .277
54. Divizarea .283
55. Revoluţia pe Twitter .287
56. 9.11.2016 .298

Partea a IX-a. Concluzie: faţă în faţă cu Cyberia

57. Metropolis .309
58. Blocajul reţelelor .312
59. FANG, BAT şi UE .323
60. Piaţa şi turnul redux .328

Postfaţă. Piaţa şi turnul arhetipale. Reţele şi ierarhii în Siena secolului al XIV-lea. .333
Anexă. Reprezentarea prin grafice a reţelelor sociale în epoca Nixon-Ford .339
Note .343
Bibliografie .381
Index. 411

Lista ilustraţiilor alb-negru

1. „Conspiraţia pentru conducerea lumii" (sursa: http://illuminutti.com/2012/04/16/finally-mapped-conspiracy-to-rule-the-world).
2. Parte a unei reţele trofice din „platforma continentală a Noii Scoţii", în nord-vestul Atlanticului (*apud* D.M. Lavigne, „Ecological Interactions between Marine Mammals, Commercial Fisheries, and Their Prey: Unravelling the Tangled Web", în W.A. Montevecchi, ed., *Studies of High-Latitude Seabirds, 4: Trophic Relationships and Energetics of Endotherms in Cold Ocean Systems*, Occasional Paper 91, pp. 59-71, Canadian Wildlife Service, Ottawa, Canada, 1996. Reprodusă cu permisiunea lui David M. Lavigne, dr.).
3. N-gramă de pe Google privind frecvenţa cu care apar cuvintele *reţea* şi *ierarhie* în publicaţii de limbă engleză între anii 1800 şi 2000 (reprodusă cu permisiunea The Google Ngram Viewer Team, parte a Google Research, http://books.google.com/ngrams).
4. Figura 1 a lui Euler din *Solutio problematis ad geometriam situs pertinentis* (1741).
5. Graf simplificat al problemei podurilor din Königsberg analizată de Euler.
6. Conceptele de bază ale teoriei reţelelor.
7. O reţea simplă (dar tragică): *Hamlet* de Shakespeare (*apud* Franco Moretti, „Network Theory, Plot Analysis", *Literary Lab*, broşura 2, 1 mai 2011).
8. Varietăţi de reţele (*apud* Ricard V. Solé şi Sergi Valverde, „Information Theory of Complex Networks: On Evolution and Architectural Constraints", *Lecture Notes in Physics*, nr. 650, 2004, p. 192; reprodusă cu permisiunea Editurii Springer).
9. Ierarhia: un tip aparte de reţea.
10. Reţeaua familiei Medici (*apud* John F. Padgett şi C.K. Ansell, „Robust Action and the Rise of the Medici 1400-1434", *American Journal of Sociology*, vol. 98, nr. 6, 1993, figura 2a; reprodusă cu permisiunea University of Chicago Press).
11. O reţea a „cuceririi" căsătoriile dintre conchistadori şi familii din elita aztecă şi incaşă (de Alvy Ray Smith, *apud* Charles C. Mann, *1493: Uncovering the New World Columbus Created*, Knopf, 2011, reprodusă cu permisiune).
12. Reţeaua protestanţilor englezi chiar înainte şi după executarea lui John Bradford (*apud* Ruth Ahnert şi Sebastian E. Ahnert, „Protestant Letter Networks in the Reign of Mary I: A Quantitative Approach", *ELH*, vol. 82, nr. 1, primăvara 2015, p. 27, figurile 7-8. Copyright © 2015 The Johns Hopkins University Press. Reprodusă cu permisiunea The Johns Hopkins University Press).
13. Reţeaua comercială a Companiei Britanice a Indiilor de Est, 1620-1824 (*apud* Emily Erikson, *Between Monopoly and Free Trade: The English East India Company, 1600-1757*, Princeton University Press, 2014, p. 114, reprodusă cu permisiunea Princeton University Press).
14. „Reţeaua de corespondenţi a lui Voltaire" (*apud* http://republicofletters.stanford.edu/casestudies/voltaire.html. Reprodusă cu permisiunea Republic of Letters).
15. Parodie după *Şcoala din Atena* a lui Rafael, de James Scott, după sir Joshua Reynolds (1751).
16. Reţeaua revoluţionară din Boston, cca 1775 (*apud* Shin-Kap Han, „The Other Ride of Paul Revere", *Mobilization*, vol. 14, nr. 2, 2009).
17. Casa de Saxa-Coburg-Gotha.

18. James Watt, Matthew Boulton și rețeaua socială a tehnologiei motorului cu abur, cca 1700-1800 (*apud* Francis C. Moon, *Social Networks in the History of Innovation and Invention*, Springer, 2014, KL [Kindle locations] 492-494, reprodusă cu permisiunea Editurii Springer).
19. Rețele de practici științifice în secolul al XIX-lea (*apud* P.J. Taylor, M. Hoyler și D.M. Evans, „A Geohistorical Study of «the Rise of Modern Science» : Mapping Scientific Practice through Urban Networks, 1500-1900", *Minerva*, vol. 46, nr. 4, 2008, pp. 391-410, reprodusă cu permisiunea Editurii Springer).
20. „Caracatița engleză : se hrănește exclusiv cu aur ! " – caricatură anti-Rothschild, 1894 (*apud* W.H. Harvey, *Coin's Financial School*, 1894).
21. Mitul rețelei lordului Milner.
22. Grupul Bloomsbury, cca 1925 (*apud* Peter Dolton, „Identifying Social Network Effects", *Economic Record*, nr. 93, supliment S1, iunie 2017, figura 2, reprodusă cu permisiunea Economic Society of Australia).
23. Evoluția modificărilor majore ale relațiilor dintre protagoniștii Primului Război Mondial, 1872-1907 (*apud* Tibor Antal, Paul Krapivsky și Sidney Redner, „Social Balance on Networks : The Dynamics of Friendship and Enmity", *Physica D*, vol. 224, nr. 130, 2006, figura 10, reprodusă cu permisiunea Elsevier Science Limited).
24. *Die Ausgesaugten* („Cei supți de vlagă").
25. Singur în Berlin : Otto Hampel și soția lui, Elise.
26. Organizarea sovietică a științei pe timpul lui Stalin (*apud* Blair A. Ruble, *Leningrad : Shaping a Soviet City*, University of California Press, 1990, p. 130, reprodusă cu permisiune).
27. „Studiul organizațional" al lui Alfred Sloan pentru General Motors (1921).
28. Generalul sir Walter Walker (copyright © National Portrait Gallery, Londra).
29. William Phillips (prin amabilitatea LSE Library).
30. Ego-rețeaua lui Richard Nixon.
31. Ego-rețeaua lui Henry Kissinger.
32. Ego-rețeaua administrațiilor Nixon și Ford.
33. Digraful administrațiilor Nixon și Ford.
34. Configurarea rețelei pentru ARPANET, 1969.
35. Rețele ale opoziției în Polonia, 1980-1981 (*apud* Maryjane Osa, *Solidarity and Contention : Networks of Polish Opposition*, University of Minnesota Press, 2003, copyright © 2003 by the Regents of the University of Minnesota, reprodusă cu permisiunea University of Minnesota Press).
36. Nelson Mandela împreună cu Klaus Schwab la Davos, ianuarie 1992 (copyright © World Economic Forum).
37. Rețeaua globală a salafismului, cca 2004 (*apud* Mark Sageman, *Understanding Terror Networks*, University of Pennsylvania Press, 2004, copyright © 2004 by the University of Pennsylvania Press, reprodusă cu permisiunea University of Pennsylvania Press).
38. Insurgențe conectate în rețea : diagramă preluată din *Army Counterinsurgency Manual* (ediția 2014) (US Army, *Insurgencies and Countering Insurgencies*, figura 4-3).
39. Baloane de conectivitate la rețea în sistemul financiar internațional (*apud* o prezentare din 2011 susținută de Andrew Haldane ; folosită cu permisiunea lui Andrew Haldane/Banca Angliei).
40. Utilizarea telefoanelor mobile și a rețelelor de socializare în China, Statele Unite și Egipt, 2010 (sursa : Pew Research Center).
41. Rețeaua Al-Qaeda din punctul de vedere al americanilor, cca 2012 (*apud* Mary Habeck *et al.*, *A Global Strategy for Combating Al-Qaeda and the Islamic State*, American Enterprise Institute, 2015, reprodusă cu permisiunea American Enterprise Institute).
42. Planșă secretă publicată de WikiLeaks care descrie programul de supraveghere PRISM al National Security Agency.
43. Cum a picat HealthCare.gov în 2013.

44. „Cele mai importante 66 de site-uri jihadiste şi care susţin jihadul şi pe mujahedini pe Twitter", recomandate de bloggerul jihadist Ahmad 'Abdallah în februarie 2013 (sursa: http://wandrenpd.com/Graphs/66jihadi/Graph.htlm).
45. Simpatizanţii de pe reţelele sociale ai principalilor candidaţi în două campanii prezidenţiale, 2008 şi 2016.
46. Campania lui Clinton din 2016: o structură ierarhică ratată (grafic de Peter Bell, reprodus cu permisiunea *National Journal*).
47. Reţeaua de socializare online a lui Donald Trump, 2016 (sursa: www.buzzfeed.com/charliewarzel/trumps-information-universe, reprodusă cu permisiune).
48. Preţuri şi cantităţi de cărţi şi PC-uri, anii 1490-1630 şi, respectiv, 1977-2004 (*apud* Jeremiah E. Dittmar, „Information Technology and Economic Change: The Impact of the Printing Press", *Quarterly Journal of Economics*, vol. 126, nr. 3, 2011, pp. 1133-1172, reprodusă cu permisiunea Oxford Univesity Press Ltd).
49. Diagrame satirice ale reţelelor principalelor companii americane de tehnologie (sursa: Manu Cornet, www.bonkersworld.net, reprodusă cu permisiune).
50. Reţeaua membrilor Comitetului Central al Partidului Comunist Chinez (*apud* Franziska Barbara Keller, „Moving Beyond Factions: Using Social Networks Analysis to Uncover Patronage Networks Among Chinese Elites", working paper, f.a., figura 6; reprodusă cu permisiune).
51. *Alegoria bunei şi proastei guvernări*, 1338-1339, de Ambrogio Lorenzetti (Palazzo Pubblico, Siena/De Agostini Picture Library/G. Dagli Orti/Bridgeman Images).

Lista ilustraţiilor color

1. Judecata de Apoi (mozaic), Şcoala italiană, secolul al XI-lea, Santa Maria Assunta, Torcello, Veneţia (Mondatori Portfolio/Archivio Magliani/Mauro Magliani & Barbara Piovan/Bridgeman Images).
2. O „sociogramă" a lui Jacob Moreno.
3. Reţeaua de socializare într-un liceu, *apud* National Longitudinal Survey of Adolescent to Adult Health.
4. Guvernul federal al Statelor Unite ca ierarhie, 1862.
5. Guvernul federal al Statelor Unite ca ierarhie, cca 2010 (reprodusă cu permisiunea NetAge, Inc.).
6. Piazza del Campo din Siena (Martin Thomas Photography/Alamy Stock Photo).
7. Planisfera Cantino (1502).
8. Masacrarea hughenoţilor (protestanţi) în noaptea Sfântului Bartolomeu, Paris, 1572.
9. Gerard ter Borch, *Ratificarea Tratatului de la Münster, 15 mai 1648.*
10. 37 062 de localităţi europene, cartografiate pe baza datelor naşterii şi morţii a 120 211 persoane de vază din 1069 î.e.n. până în 2012 e.n. (*apud* Maximilian Schlich *et al.*, „A Network Framework of Cultural History", *Science*, vol. 345, nr. 6196, 2014, pp. 558-562, copyright © 2014 by the American Association for the Advancement of Science, reprodusă cu permisiunea American Association for the Advancement of Science).
11. O reţea din secolul al XVIII-lea (*apud* Emma Rothschild, *The Inner Life of Empires*, Princeton University Press, 2011, copyright © 2011 by Princeton University Press, reprodusă cu permisiunea Princeton University Press).
12. George Washington ca francmason (litografie), Şcoala americană, secolul al XIX-lea (colecţie privată/Bridgeman Images).
13. „Le Gâteau des Rois" (gravură colorată manual), Şcoala franceză, secolul al XIX-lea (colecţie privată/The Stapleton Collection/Bridgeman Images).
14. Angoulême (prin amabilitatea Emmei Rothschild).
15. Reţeaua Eastern Telegraph Co., 1894 (copyright © The Porthcurno Collections Trust, prin bunăvoinţa Telegraph Museum, Porthcurno).
16. *Zidul Antichinezesc* de Friedrich Gratz, *apud Puck* (1882).
17. Europa în 1914: hartă satirică germană (bpk-Bildagentur/Art Resource, NY).
18. Ediţia princeps a romanului *Mantia verde* de John Buchan.
19. Stalin cârmaciul (Universal History Archive/UIG/Bridgeman Images).
20. Isaiah Berlin şi Anna Ahmatova, Leningrad, noiembrie 1945, de Leopold Plotek (*Berlin şi Ahmatova, Leningrad '45*, 2005, ulei pe pânză, 77 × 65 cm, copyright © Leopold Plotek).
21. Pagină din *First Military Conscription and What it Means to You!*
22. Steve Jobs şi Bill Gates, 1991 (George Lange/Contour by Getty Images).
23. Stan Druckenmiller şi George Soros, 1992 (Peter Morgan/REUTERS).
24. Reţeaua complotiştilor care au pus la cale atacurile din 11 septembrie (*apud* Valdis E. Krebs, „Mapping Networks of Terrorist Calls", *Connections*, vol. 24, nr. 3, 2002, pp. 43-52, copyright © 2002 by INSNA, reprodusă cu permisiune).

25. Graf al „spaţiului produsului" exportului global (*apud* Center for International Development at Harvard University, reprodus cu permisiune).
26. „Lumea lui Trump" (*apud* Michael Hunger, „Analyzing the BuzzFeed TrumpWorld Dataset with Neo4j", 19 ianuarie 2017).
27. Sediul Facebook şi Trump Tower (Jeff Hall Photography – sus; şi ErikN/123RF, LLC – jos).

Prefaţă

Istoricul conectat în reţea

Trăim într-o lume interconectată sau cel puţin aşa ni se spune mereu. Cuvântul *reţea*, care nu prea era folosit înainte de sfârşitul secolului al XIX-lea, este acum utilizat în exces, ca şi *a (se) conecta*. Pentru tânărul ambiţios care ştie cum stă treaba, merită întotdeauna să mai meargă la o petrecere, oricât de târziu ar fi, doar ca să cunoască lume nouă. L-o fi trăgând patul la somn, dar teama că ar putea rata ceva e mai puternică. Însă pentru babalâcul reticent care habar n-are cu ce se mănâncă asta, cuvântul *reţea* are o altă conotaţie. El este tot mai convins că lumea e controlată de nişte reţele puternice şi exclusiviste: bancherii, Establishmentul, Sistemul, evreii, francmasonii, Illuminati. Aproape toate materialele pe tema asta sunt nişte prostii. Şi totuşi, teoriile conspiraţiei parcă nu ar fi atât de persistente dacă nu ar exista deloc astfel de reţele.

Problema este că adepţii teoriei conspiraţiei, considerându-se lăsaţi pe dinafară şi nedreptăţiţi, înţeleg şi interpretează în mod invariabil greşit felul în care funcţionează reţelele. În special, tind să presupună că reţelele de elite controlează în secret şi cu uşurinţă structurile de putere formale. Din cercetările mele – ca şi din proprie experienţă – ştiu că lucrurile stau cu totul altfel. Dimpotrivă, reţelele informale au de obicei o relaţie extrem de ambivalentă cu instituţiile oficiale, uneori chiar una ostilă. Istoricii de profesie, în schimb, au tins până de curând să ignore rolul reţelelor sau cel puţin să-i minimalizeze importanţa. Chiar şi astăzi, majoritatea istoricilor din mediul academic tind să studieze tipurile de instituţii care creează şi păstrează arhive, ca şi cum cele ce nu lasă în urmă nişte documente puse frumos pe căprării nu contează. Tot din cercetările pe care le-am făcut şi din proprie experienţă am învăţat să mă feresc de tirania arhivelor. Adeseori, cele mai mari schimbări din istorie sunt isprava unor grupuri de oameni fără o organizare formală şi despre care nu există prea multe documente.

Cartea de faţă este despre suişurile şi coborâşurile istoriei. Face distincţie între, pe de o parte, lungile epoci în care anumite structuri ierarhice au dominat viaţa omului şi, pe de altă parte, perioadele mai rare, dar mai dinamice când reţelele au fost în avantaj, într-o anumită măsură datorită unor descoperiri tehnologice. Pe scurt, când ierarhia e dominantă, puterea ta este egală cu cea a treptei pe care te afli pe scara organizaţională a unui stat, a unei corporaţii sau a altei instituţii structurate pe verticală. Când reţelele sunt în avantaj, poţi fi la fel de puternic ca poziţia pe care o deţii în unul sau mai multe grupuri sociale structurate pe orizontală. Aşa cum vom vedea, lucrurile sunt mai complicate decât această dihotomie între ierarhie şi reţea. Cu toate acestea, unele dezvăluiri personale îi pot ilustra utilitatea ca punct de plecare.

În seara din februarie 2016 când am scris prima versiune a acestei prefeţe, am fost la o lansare de carte. Gazda era fostul primar al New Yorkului. Autorul a cărui lucrare ne adunaserăm s-o sărbătorim era un editorialist de la *The Wall Street Journal*, care pe vremuri redactase discursuri pentru preşedinte. Eu am ajuns acolo invitat de redactorul-şef al agenţiei Bloomberg News, pe care îl cunosc pentru că am fost colegi de facultate la Oxford acum mai bine de un sfert de secol. La lansare am mai salutat vreo zece persoane şi am schimbat câteva vorbe cu ele; printre acestea se numărau preşedintele Consiliului pentru Relaţii Externe, directorul corporaţiei Alcoa Inc., una dintre cele mai mari întreprinderi industriale din America, redactorul spaţiului de chat de la *Journal*, un prezentator de la Fox News, o membră a Colony Club din New York şi soţul ei şi un

tânăr autor de discursuri care s-a prezentat spunându-mi că a citit una dintre cărțile mele (modul perfect de a intra în vorbă cu un profesor universitar).

La un anumit nivel, este evident de ce m-am dus la lansarea aia. Faptul că am lucrat într-o serie de universități bine-cunoscute – Oxford, Cambridge, New York, Harvard și Stanford – mă face automat parte a mai multor rețele de absolvenți. Drept consecință a activității mele de scriitor și profesor universitar, m-am alăturat și unor rețele economice și politice precum Forumul Economic Mondial și Grupul Bilderberg. Sunt membru a trei cluburi londoneze și al unuia newyorkez. În prezent fac parte din consiliile a trei entități corporative: un administrator mondial de active, un *think tank* britanic și un muzeu din New York.

Și totuși, în ciuda faptului că sunt relativ bine conectat, nu am putere aproape deloc. O particularitate interesantă a lansării de carte a fost că, în scurtul său cuvânt de salut, fostul primar a profitat de ocazie și a lăsat de înțeles (cam fără tragere de inimă) că se gândea să intre ca independent în următoarea cursă prezidențială din Statele Unite. Dar, cum eu sunt cetățean britanic, nu puteam nici măcar să votez la aceste alegeri. Nici vreo susținere din partea mea nu i-ar fi crescut șansele – lui sau oricărui alt candidat. Căci, fiind cadru universitar, majoritatea covârșitoare a americanilor presupun că sunt rupt total de viața reală a oamenilor de rând. Spre deosebire de foștii mei colegi de la Oxford, nu am nici o putere în ceea ce privește admiterea în facultăți. Când predam la Harvard, le puteam da studenților mei note bune sau mediocre, dar în principiu nu aveam cum să-l împiedic nici măcar pe cel mai slab dintre ei să absolve. Cât despre admiterea la doctorat, eu dețineam un singur vot dintre mai multe în cadrul facultății; nici aici nu aveam vreo putere. Am o oarecare putere asupra celor care lucrează la firma mea de consultanță, dar în cinci ani am dat afară un număr impresionant de angajați: unul singur. Am patru copii, dar influența mea – ca să nu mai vorbim de putere – asupra a trei dintre aceștia este minimă. Chiar și mezinul, care are 5 ani, deja învață cum să-mi sfideze autoritatea.

Pe scurt, nu prea sunt un mare fan al ierarhiilor. În mod deliberat, prefer mai degrabă rețelele. În facultate, mi-a plăcut lipsa de stratificare a vieții de student, în special multitudinea de cluburi organizate cam haotic. M-am înscris și eu în multe dintre ele, dar călcam doar pe la câteva, din an în Paște. Dintre experiențele mele de la Oxford, cel mai mult mi-a plăcut să cânt la contrabas într-un cvintet de jazz – o formație care se mândrește și astăzi că nu are un șef – și să particip la întâlnirile unui mic club conservator de discuții intitulat Conservarea. Am ales să devin cadru universitar pentru că pe la 20 și ceva de ani eram ferm convins că libertatea este de preferat banilor. Mă înfioram văzându-i pe cei de-o seamă cu mine și pe părinții lor angajați în structuri administrative tradiționale, verticale. Observându-i pe profesorii mei de la Oxford – membri ai unei entități corporative medievale, cetățeni ai unei vechi republici a literelor, suverani în studiile lor erudite –, simțeam un imbold irezistibil de a păși pe urmele lor tacticoase și rigide. Când viața academică s-a dovedit a nu fi chiar atât de bine plătită cum păreau să se aștepte femeile din viața mea, m-am străduit să câștig bani fără să mă supun umilinței unei slujbe propriu-zise. Ca jurnalist, am preferat să fiu independent, lucrând mai ales cu jumătate de normă, în special ca editorialist, cu plata în avans. Când am ajuns să lucrez în radiodifuziune, scriam și mă prezentam cu titlu independent, iar mai târziu mi-am creat propria companie de producție. Antreprenoriatul s-a potrivit cu dragostea mea de libertate, deși aș zice că am fondat companii mai degrabă ca să rămân liber decât ca să mă îmbogățesc. Cel mai mult îmi place să scriu cărți pe subiecte care mă interesează. Cele mai bune proiecte – istoria băncilor Rothschild, cariera lui Siegmund Warburg, viața lui Henry Kissinger – au ajuns la mine prin intermediul rețelei mele. Abia de curând am realizat că acestea erau și cărți *despre* rețele.

Unii dintre colegii mei de generație au căutat să se îmbogățească; puțini au reușit fără să treacă măcar printr-o perioadă în care au muncit ca sclavii pentru alții, de obicei la vreo bancă. Alții au vrut putere; și aceștia au urcat pe scara ierarhică și probabil că astăzi se minunează gândindu-se la umilințele pe care le-au îndurat. Umilințe sunt, fără îndoială, și în primii ani ai vieții academice, dar nimic comparabil cu ceea ce ai de tras dacă ești stagiar la Goldman Sachs sau un biet voluntar în campanie în tabăra candidatului unui partid de opoziție care pierde alegerile. Pentru a ajunge să faci parte din ierarhie trebuie să te înjoseși, cel puțin la început. Astăzi,

câțiva dintre colegii mei de la Oxford se află totuși la vârful unor instituții puternice, ca miniștri sau directori. Deciziile lor pot afecta direct alocarea a milioane – dacă nu chiar miliarde – de dolari, uneori chiar soarta unor națiuni. Soția unui coleg de generație de la Oxford care a intrat în politică se plângea la un moment dat că acesta lucrează până târziu, nu mai are intimitate, câștigă puțin și are concediu din an în Paște – și că nici măcar nu are siguranța locului de muncă, lucru inerent într-o democrație. „Dar tocmai faptul că sunt dispus să înghit toate astea dovedește ce chestie *minunată* este puterea", i-a răspuns el.

Dar oare chiar așa o fi? Este astăzi mai bine să faci parte dintr-o rețea, care îți oferă influență, decât dintr-o ierarhie, ce îți conferă putere? Care variantă descrie mai bine poziția ta? Toți suntem în mod inevitabil membri ai mai multor structuri ierarhice. Aproape toți suntem cetățeni ai cel puțin unui stat. Foarte mulți dintre noi sunt angajați ai cel puțin unei corporații (și un număr surprinzător de mare dintre corporațiile lumii sunt încă direct sau indirect controlate de stat). Majoritatea persoanelor sub 20 de ani din țările dezvoltate sunt acum înscrise probabil într-o instituție de învățământ; indiferent ce ar pretinde aceste instituții, structura lor este fundamental ierarhică. (Este adevărat că președintele Universității Harvard are puteri limitate asupra unui profesor titular; dar acesta și ierarhia de decani care îi sunt subordonați au foarte multă putere asupra tuturor celorlalți, de la cel mai strălucit profesor debutant până la ultimul boboc.) O proporție semnificativă de tineri și tinere din toată lumea – deși mult mai scăzută decât în cea mai mare parte a ultimilor patru mii de ani – efectuează serviciul militar, prin tradiție activitatea cea mai ierarhică dintre toate activitățile. Dacă „dai raportul" cuiva, fie și numai unui consiliu de administrație, atunci faci parte dintr-o ierarhie. Cu cât îți dau ție raportul mai multe persoane, cu atât ești mai departe de treapta cea mai de jos.

Și totuși, majoritatea oamenilor fac parte din mai multe rețele decât ierarhii – și nu mă refer la faptul că suntem pe Facebook, Twitter sau vreuna dintre celelalte rețele informatice care au apărut pe internet în ultimii zece ani. Avem rețele de rude (astăzi puține familii din Occident mai sunt ierarhice), de prieteni, de vecini, de oameni cu pasiuni comune. Suntem absolvenți ai unor instituții de învățământ. Suntem suporteri ai unor echipe de fotbal. Suntem membri ai unor cluburi și societăți sau susținem activități caritabile. Chiar și participarea noastră la activitățile unor instituții structurate ierarhic precum bisericile sau partidele politice este mai comparabilă cu conectarea în rețea decât cu o ocupație, pentru că ne implicăm în mod voluntar, fără să așteptăm vreo compensație bănească.

Lumile ierarhiilor și rețelelor iau contact și interacționează. În orice corporație mare există rețele distincte de „organigrama" oficială. Când unii angajați își acuză șeful de favoritism, implicația este că niște relații informale au prioritate față de procesul de promovare formală gestionat de departamentul de resurse umane de la etajul cinci. Când niște oameni care lucrează la diferite firme se întâlnesc să bea un păhărel după serviciu, ei trec din turnul vertical al corporației la piața orizontală a rețelei sociale. În mod hotărâtor, când se întâlnesc un grup de indivizi, dintre care fiecare deține putere într-o altă structură ierarhică, faptul că iau contact unii cu alții poate avea consecințe profunde. În seria sa de romane Palliser, Anthony Trollope a surprins memorabil diferența dintre puterea oficială și influența neoficială atunci când a descris politicieni din epoca victoriană care se acuzau public unul pe altul în Camera Comunelor, apoi, în particular, își făceau confidențe în rețeaua de cluburi londoneze din care făceau parte cu toții. În această carte vreau să arăt că astfel de rețele pot fi găsite în aproape întreaga istorie a umanității și că ele sunt mult mai importante decât sugerează majoritatea cărților de istorie.

În trecut, după cum am menționat deja, istoricii nu prea se pricepeau să reconstruiască rețele mai vechi. Neglijarea rețelelor se datora și faptului că studiul istoric tradițional se baza foarte mult pe izvoarele reprezentate de documentele produse de instituții ierarhice cum sunt statele. Și rețelele țin evidențe, dar acestea nu sunt chiar așa ușor de găsit. Imediat ce am terminat facultatea, îmi amintesc că am ajuns la Arhivele de Stat din Hamburg, unde am fost îndrumat către o sală năucitoare plină de *Findbücher* – uriașele tomuri legate în piele, scrise de mână într-o germană veche aproape ilizibilă, care constituiau catalogul arhivei. La rândul lor, acestea făceau trimitere la nenumărate rapoarte, registre de procese-verbale și corespondență ale diferitelor „deputății"

ale birocraţiei oarecum depăşite a oraşului-stat hanseatic. Îmi amintesc de parcă ar fi fost ieri cum răsfoiam registrele corespunzătoare perioadei vizate de mine şi cum, spre oroarea mea, nu găseam nici o pagină cât de cât interesantă. Închipuiţi-vă cât de uşurat m-am simţit, după câteva săptămâni de suferinţă, când am fost condus în mica sală cu lambriuri de stejar care adăpostea documentele personale ale bancherului Max Warburg, pe al cărui fiu, Eric, îl cunoscusem printr-un noroc chior la o serată de la consulatul britanic. În doar câteva ore, mi-am dat seama că scrisorile schimbate de Warburg cu unii membri ai reţelei sale ofereau mai multe informaţii despre istoria hiperinflaţiei din Germania de la începutul anilor 1920 (tema aleasă de mine) decât toate documentele din Staatsarchiv la un loc.

Şi totuşi mulţi ani, ca majoritatea istoricilor, am tratat cu lejeritate reţelele, inclusiv în lucrările mele. În mintea mea era o schemă vagă care îl conecta pe Warburg cu alţi membri ai elitei afaceriştilor germano-evrei prin diferite legături de rudenie, afaceri şi „afinităţi elective" Dar nu mi-a trecut prin cap să analizez reţeaua asta într-un mod mai riguros. Mă mulţumeam să mă gândesc, ca un leneş, doar la „cercurile" lui sociale, o expresie imperfectă. Şi mă tem că nu am fost cu mult mai sistematic nici câţiva ani mai târziu, când am ajuns să scriu istoria băncilor Rothschild. M-am axat prea mult pe genealogia complexă a familiei, cu sistemul ei deloc extraordinar de căsătorii între veri, şi prea puţin pe reţeaua mai largă de agenţi şi bănci afiliate, unul dintre factorii importanţi care au făcut ca această familie să devină cea mai bogată din lumea secolului al XIX-lea. Privind retrospectiv, ar fi trebuit să acord mai multă atenţie acelor istorici de la mijlocul secolului XX, precum Lewis Namier sau Ronald Syme, iniţiatorii prozopografiei (biografia colectivă), nu în ultimul rând ca modalitate de a diminua rolul ideologiei ca actor istoric de sine stătător. Şi totuşi, în ciuda eforturilor lor, nu au realizat o analiză formală a reţelelor. Mai mult decât atât, le luase locul o generaţie de specialişti în istorie social(ist)ă care erau hotărâţi să demonstreze că ascensiunea şi decăderea anumitor clase constituiau motoarele frământărilor istorice. Aflasem că elitele lui Vilfredo Pareto – de la „notabilităţile" Franţei revoluţionare până la *Honoratioren* ale Germaniei wilhelmiene – contau în general mai mult decât clasele lui Karl Marx în procesul istoric, dar nu învăţasem cum să analizez structurile elitelor.

Cartea de faţă este o încercare de ispăşire a acestor păcate ale omisiunii. Ea spune povestea interacţiunii reţele-ierarhii din cele mai vechi timpuri până nu demult. Reuneşte informaţii teoretice din nenumărate discipline, de la economie la sociologie şi de la neuroştiinţe până la comportamentul organizaţional. Teza sa centrală este că reţelele sociale au fost întotdeauna cu mult mai importante în istorie decât au admis majoritatea istoricilor, axaţi pe organizaţii ierarhice precum statele – şi asta mai ales în două perioade. Prima „epocă a reţelelor" a succedat introducerii tiparului în Europa la sfârşitul secolului al XV-lea şi a durat până la finele secolului al XVIII-lea. A doua – epoca noastră – datează din anii 1970, deşi eu susţin că revoluţia tehnologică pe care o asociem cu Silicon Valley a fost mai mult o consecinţă decât o cauză a crizei instituţiilor ierarhice. În intervalul de la sfârşitul anilor 1790 până la finele anilor 1960 s-a manifestat tendinţa opusă: instituţiile ierarhice şi-au restabilit controlul şi au reuşit să desfiinţeze reţele sau să le atragă de partea lor. Puterea organizată ierarhic a atins de fapt apogeul la mijlocul secolului XX – epoca regimurilor totalitare şi a războiului total.

Bănuiesc că nu aş fi ajuns la această concluzie dacă nu m-aş fi apucat să scriu biografia unuia dintre cei mai preţuiţi creatori de reţele ai vremurilor moderne: Henry Kissinger. Când am ajuns pe la jumătatea acestui proiect – terminasem volumul 1 şi mă documentasem parţial pentru volumul 2 –, mi-a trecut prin minte o ipoteză interesantă. Nu cumva succesul, faima şi notorietatea lui Kissinger se datorau nu numai intelectului său puternic şi formidabilei lui voinţe, ci şi capacităţii excepţionale de a construi o reţea eclectică de relaţii, nu doar cu colegii din administraţiile Nixon şi Ford, ci şi cu persoane din afara guvernului: jurnalişti, proprietari de ziare, ambasadori străini şi şefi de state – ba chiar şi cu producători de la Hollywood? Mare parte a cărţii de faţă sintetizează (fără a simplifica în exces, sper) cercetările altor savanţi, toţi menţionaţi în mod corespunzător, dar în privinţa reţelei lui Kissinger încercarea – prima de acest fel şi, cred eu, originală – de a aborda această întrebare îmi aparţine.

O carte este ea însăşi produsul unei reţele. Aş vrea să-i mulţumesc, mai întâi de toate, directorului şi membrilor Hoover Institution, unde a fost scrisă această carte, precum şi supervizorilor

şi sponsorilor instituţiei. Într-o perioadă în care diversitatea intelectuală este forma de diversitate ce pare a fi cel mai puţin preţuită în universităţi, Hoover este un bastion rar al cercetării libere şi al gândirii independente – dacă nu chiar singurul. Aş vrea să le mulţumesc şi foştilor mei colegi de la Harvard, care mă ajută în continuare să-mi dezvolt ideile atunci când vizitez Belfer Center de la Kennedy School şi Center for European Studies, şi noilor mei colegi de la Kissinger Center, în cadrul Paul H. Nitze School of Advanced International Studies, Johns Hopkins University, şi de la Schwarzman College, Tsinghua University din Beijing.

Un ajutor nepreţuit în cercetare mi l-au oferit Sarah Wallington şi Alice Han, precum şi Ravi Jacques şi Olivia Ward-Jackson. Manny Rincon-Cruz şi Keoni Correa au contribuit mult la îmbunătăţirea calităţii ilustraţiilor şi comentariilor referitoare la reţele. Am primit comentarii extrem de pătrunzătoare asupra unor lucrări şi prezentări corelate din partea următorilor (ca să-i menţionez doar pe cei care şi-au pus ideile pe hârtie): Graham Allison, Pierpaolo Barbieri, Joe Barillari, Tyler Goodspeed, Micki Kaufman, Paul Schmelzing şi Emile Simpson. Unele variante iniţiale au fost citite de o serie de prieteni, colegi şi specialişti cărora le-am cerut sfatul. Cei care şi-au făcut timp să-mi trimită comentariile lor au fost Ruth Ahnert, Teresita Alvarez-Bjelland, Marc Andreessen, Yaneer Bar-Yam, Joe Barillari, Alastair Buchan, Melanie Conroy, Dan Edelstein, Chloe Edmondson, Alan Fournier, Auren Hoffman, Emmanuel Roman, Suzanne Sutherland, Elaine Treharne, Calder Walton şi Caroline Winterer. Am primit comentarii foarte preţioase referitor la secţiunea finală a cărţii din partea lui William Burns, Henri de Castries, Mathias Döpfner, John Elkann, Evan Greenberg, John Micklethwait şi Robert Rubin. Pentru că mi-au împărtăşit din cunoştinţele lor ori mi-au acordat permisiunea de a cita din lucrările lor nepublicate, aş dori să le mulţumesc şi lui Glenn Carroll, Peter Dolton, Paula Findlen, Francis Fukuyama, Jason Heppler, Matthew Jackson şi Franziska Keller. Pentru că m-au ajutat cu istoria Ordinului Illuminati, le sunt îndatorat Lorenzei Castella şi lui Reinhard Markner, Olaf Simons şi Joe Wäges.

Ca de obicei, Andrew Wylie şi colegii săi, în special James Pullen, m-au reprezentat cu multă pricepere – pe mine şi cartea mea. Şi, din nou, am avut privilegiul de a lucra cu Simon Winder şi Scott Moyers, doi dintre cei mai iscusiţi editori care activează astăzi în ţările anglofone. Nu vreau să-i omit nici pe redactorul meu, Mark Handsley, pe credinciosul meu corector şi prieten din Virginia, Jim Dickson, şi pe graficianul meu, Fred Courtright.

În sfârşit, le mulţumesc copiilor mei, Felix, Freya, Lachlan şi Thomas, care nu s-au plâns niciodată atunci când scrierea unei cărţi a avut prioritate faţă de ei şi care rămân o sursă de inspiraţie, de mândrie şi de încântare. Soţia mea, Ayaan, mi-a tolerat cu răbdare utilizarea în exces a cuvintelor *reţea* şi *ierarhie* în discuţiile noastre. Ea m-a învăţat mai mult decât crede despre ambele forme de organizare. Şi ei îi mulţumesc, cu toată dragostea mea.

Îi dedic această carte lui Campbell Ferguson, tatăl meu, care îmi lipseşte foarte tare şi al cărui nume sper şi mă rog să-l poarte al şaselea nepot al său atunci când va apărea cartea.

Partea I

Introducere: reţele şi ierarhii

1

Misterul Ordinului Illuminati

A fost odată ca niciodată, acum aproape două secole şi jumătate, o reţea secretă care a încercat să schimbe lumea. Fondată în Germania cu doar două luni înainte ca 13 dintre coloniile americane ale Marii Britanii să-şi declare independenţa, organizaţia a ajuns să fie numită *Illuminatenorden* – Ordinul Illuminati. Scopurile sale erau măreţe. Ba chiar fondatorul său o intitulase iniţial *Bund der Perfektibilisten* („Liga Perfectibililor"). După cum îşi amintea un membru al Ordinului, fondatorul său spunea că trebuia să fie

> o asociaţie care, prin metodele cele mai iscusite şi mai de nădejde, va avea ca ţintă triumful virtuţii şi înţelepciunii asupra prostiei şi răutăţii; o asociaţie care va face descoperirile cele mai însemnate în toate domeniile ştiinţei, care îi va învăţa pe membrii săi să devină nobili şi măreţi, care îi va încredinţa că vor fi răsplătiţi fără greş pentru desăvârşirea lor în lumea asta, care îi va apăra de persecuţii, de rele şi de obijduire şi care va lega mâinile despotismului în toate formele sale[1].

Ţelul suprem al Ordinului era să „lumineze mintea cu soarele raţiunii, care va împrăştia norii superstiţiilor şi prejudecăţilor" „Ţelul meu este să dau întâietate raţiunii", declara fondatorul Ordinului[2]. Dintr-un anumit punct de vedere, metodele sale erau educative. Potrivit statutului său general (1781), „singura socotinţă a ligii era educaţia, nu prin mijloace bombastice, ci prin favorizarea şi răsplătirea virtuţii"[3] Şi totuşi, Illuminati aveau să funcţioneze ca o confrerie strict secretă. Membrii săi adoptau nume de cod, adesea de provenienţă greacă sau romană: însuşi fondatorul era „Fratele Spartacus" Membrii organizaţiei au fost împărţiţi în trei ranguri sau grade – novice, minerval* şi minerval iluminat –, însă rangurile inferioare aveau să primească doar informaţii vagi despre ţelurile şi metodele Ordinului. Au fost concepute rituri de iniţiere elaborate – printre care şi un jurământ de a păstra secretul, a cărui încălcare urma să fie pedepsită printr-o moarte groaznică. Fiecare celulă de iniţiaţi izolată dădea ascultare unui superior, a cărui identitate reală nu o cunoştea.

La început, Illuminati erau puţini. Au fost doar o mână de membri fondatori, majoritatea studenţi[4] La doi ani după întemeierea Ordinului, numărul total de membri era de numai 25. Iar în decembrie 1779, abia dacă ajunsese la 60. Totuşi, în doar câţiva ani, numărul membrilor crescuse la peste 1 300[5] La începuturile sale, Ordinul se limitase la Ingolstadt, Eichstätt şi Freising, având câţiva membri şi în München[6] Pe la începutul anilor 1780, reţeaua Ordinului Illuminati se întindea pe mare parte din teriroriul

---

* Aluzie la Minerva, numele latin al zeiţei înţelepciunii, Pallas Athena. Emblema Ordinului Illuminati era o bufniţă – care era şi emblema zeiţei – aşezată pe paginile unei cărţi deschise.

Germaniei. Mai mult decât atât, o listă impresionantă de principi germani intraseră în Ordin: Ferdinand, principe de Brunswick-Lüneburg-Wolfenbüttel; Karl, principe de Hessa-Kassel; Ernest al II-lea, duce de Saxa-Coburg-Altenburg; şi Karl August, mare duce de Saxa-Weimar-Eisenach[7] precum şi zeci de nobili ca Franz Friedrich von Ditfurth şi tânăra speranţă a clerului din Renania, Karl Theodor von Dalberg[8] Mulţi dintre cei mai exaltaţi Illuminati aveau ca sfetnici alţi membri ai Ordinului[9] Şi intelectuali s-au numărat printre Illuminati, precum polimatul Johann Wolfgang Goethe, filosofii Johann Gottfried von Herder şi Friedrich Heinrich Jacobi, traducătorul Johann Joachim Christoph Bode şi pedagogul elveţian Johann Heinrich Pestalozzi[10] Deşi nu s-a alăturat Ordinului, dramaturgul Friedrich von Schiller a avut ca model, pentru personajul revoluţionar republican Posa din *Don Carlos* (1787), pe unul dintre membrii de vază ai Ordinului Illuminati[11]. Influenţa mişcării a fost uneori detectată şi în opera *Flautul fermecat* (1791) de Wolfgang Amadeus Mozart[12]

Şi totuşi, în iunie 1784, guvernul bavarez a emis primul din cele trei edicte care au interzis efectiv Ordinul Illuminati, condamnându-i pe membrii săi drept „trădători şi ostili religiei"[13] O comisie de anchetă s-a apucat să epureze academia şi birocraţia de membrii Ordinului. Unii au fugit din Bavaria. Alţii şi-au pierdut slujbele sau au fost exilaţi. Cel puţin doi au fost aruncaţi în închisoare. Însuşi fondatorul s-a refugiat în Gotha. Din toate punctele de vedere, Illuminati nu mai funcţionau la sfârşitul anului 1787. Cu toate acestea, reaua lor faimă a dăinuit cu mult după dispariţia lor. Regele Frederic Wilhelm al II-lea al Prusiei a fost avertizat că Illuminati au rămas o forţă periculos de subversivă în toată Germania. În 1797, eminentul fizician scoţian John Robison a publicat *Proofs of a Conspiracy against All the Religions and Governments of Europe, Carried on in the Secret Meetings of the Free Masons, Illuminati, and Reading Societies*, în care afirma că, „de-a lungul a cincizeci de ani, cu scuza amăgitoare a luminării lumii cu torţa filosofiei şi a împrăştierii norilor superstiţiei civile şi religioase", o „asociaţie se silea cu râvnă şi metodiceşte, încât a ajuns să fie aproape cu neputinţă să i se ţină piept", cu scopul de a „NIMICI TOATE AŞEZĂMINTELE RELIGIOASE ŞI DE A RĂSTURNA TOATE GUVERNELE STATELOR EUROPENE" Potrivit lui Robison, punctul culminant al eforturilor depuse de această asociaţie nu era altceva decât Revoluţia Franceză. În *Memoirs Illustrating the History of Jacobinism*, publicată tot în 1797, un fost iezuit francez pe nume Augustin Barruel a făcut aceeaşi afirmaţie. „Până la faptele cele mai înfiorătoare săvârşite în timpul Revoluţiei Franceze, totul a fost preştiut şi precugetat... odrasla unei mârşăvii bine chibzuite." Iar moştenitorii Ordinului Illuminati, scria Barruel, erau chiar iacobinii. Aceste teorii – care au atras laudele lui Edmund Burke[14] – au ajuns rapid în Statele Unite, unde au fost adoptate, printre alţii, şi de Timothy Dwight, preşedintele Universităţii Yale[15] În mare parte din secolele XIX-XX, Illuminati au jucat un rol nedorit ca *Ur*-conspiratori în ceea ce Richard Hofstadter numea, în mod memorabil, „stilul paranoic" al politicii americane, ai cărei exponenţi pretindeau invariabil că îi apără pe amărâţi de o „reţea conspirativă internaţională vastă, insidioasă, neobişnuit de eficientă, menită să comită fapte dintre cele mai diabolice"[16]. Ca să dăm doar două exemple, Illuminati apăreau în literatura anticomunistei John Birch Society şi în cartea conservatorului creştin Pat Robertson *New World Order* (1991)[17]

Mitul Ordinului Illuminati s-a perpetuat până astăzi. Este adevărat că unele dintre scrierile inspirate de Ordin au fost mărturisit fictive, mai ales *The Illuminatus! Trilogy* publicată în anii 1970 de Robert Shea şi Robert Anton Wilson, romanul *Pendulul lui Foucault* (1988) de Umberto Eco, filmul *Lara Croft Tomb Raider* (2001) şi thrillerul lui Dan Brown *Îngeri şi demoni* (2000)[18]. Mai greu de explicat este convingerea generală

că Illuminati chiar există şi că astăzi sunt la fel de puternici cum a intenţionat fondatorul lor. Sigur, există o serie de site-uri care pretind că îi reprezintă pe Illuminati, dar nici unul nu pare a fi foarte serios[19] Cu toate acestea, s-a susţinut că mai mulţi preşedinţi americani au fost membri ai Ordinului Illuminati, printre care s-ar număra nu doar John Adams şi Thomas Jefferson[20], ci şi Barack Obama[21]. O poliloghie destul de reprezentativă (genul ăsta de literatură are dimensiuni enorme) îi descrie pe Illuminati drept „o elită superbogată având ambiţia de a crea o societate sclavagistă"

> Illuminati deţin toate băncile internaţionale, afacerile cu petrol, cele mai puternice afaceri din industrie şi comerţ, se infiltrează în politică şi în educaţie şi deţin majoritatea guvernelor – sau cel puţin le controlează. Ei deţin chiar şi Hollywoodul şi Industria Muzicii... Illuminati controlează şi comerţul cu droguri... Candidaţii de frunte la preşedinţie sunt aleşi cu grijă din rândul unor linii de descendenţă oculte ale familiilor de Illuminati din secolul al XIII-lea... Scopul principal este crearea unui Guvern Mondial Unic, controlat de ei pentru a conduce lumea către sclavie şi dictatură... Ei vor să creeze o „ameninţare din afară", o falsă Invazie a Extratereştrilor, pentru ca ţările lumii să fie dispuse să se unească, devenind UNA.

Versiunea obişnuită a teoriei conspiraţiei îi leagă pe Illuminati de familia Rothschild, de Masa Rotundă, de Grupul Bilderberg şi de Comisia Trilaterală – fără a-l uita nici pe administratorul de fonduri speculative, finanţatorul politic şi filantropul George Soros[22].

Un număr uimitor de mare de oameni cred sau cel puţin iau în serios astfel de teorii[23] Puţin mai mult de jumătate (51 %) din 1 000 de americani care au participat la un studiu în 2011 au fost de acord cu afirmaţia: „Mare parte din ceea ce se întâmplă astăzi în lume este decis de un mic grup misterios de indivizi"[24] Un sfert dintr-un eşantion mai mare, de 1 935 de americani, au fost de acord că „actuala criză financiară a fost orchestrată în secret de un mic grup de bancheri de pe Wall Street pentru a extinde puterea Rezervei Federale şi a-şi promova controlul asupra economiei lumii"[25] Iar aproape unul din cinci (19%) au fost de acord că „miliardarul George Soros se află în spatele unui plan secret de a destabiliza guvernul american, a prelua controlul asupra mass-mediei şi a-şi impune controlul asupra lumii"[26] Unii adepţi populari ai teoriei conspiraţiei, precum Alex Jones, fac legătura între Soros şi Illuminati[27] Poate părea o idee nebunească, însă această nebunie îi atrage pe mulţi. Autorii unui studiu academic recent cu privire la prevalenţa teoriilor conspiraţiei au conchis că

> jumătate din populaţia Statelor Unite este de acord cu cel puţin o teorie a conspiraţiei... Departe de a fi o expresie aberantă a vreunei extreme politice sau rezultatul unei dezinformări crase, o perspectivă conspiraţionistă asupra politicii este o tendinţă larg răspândită de-a lungul întregului spectru ideologic... Multe sisteme de credinţe predominante din Statele Unite, fie poveşti creştine despre Dumnezeu şi Satana... fie poveşti de stânga despre neoliberalism..., se bazează în mare măsură pe ideea unor forţe nevăzute, intenţionale, care influenţează evenimente contemporane[28]

Însă acest fenomen nu este specific doar Statelor Unite. Până la Războiul din Irak, un segment important al publicului german ajunsese să creadă că de atacurile de la 11 septembrie erau responsabile nişte „reţele de interese ascunse puternic interconectate, dar totodată fără un centru şi deteritorializate, care nu sunt neapărat produsul unei intenţionalităţi individuale sau colective..."[29] Şi în Marea Britanie şi Austria, un număr mare de alegători par să creadă în teorii ale conspiraţiei – chiar şi în unele inventate de cercetători[30] Unii scriitori ruşi sunt deosebit de atraşi de teorii ale unei conspiraţii

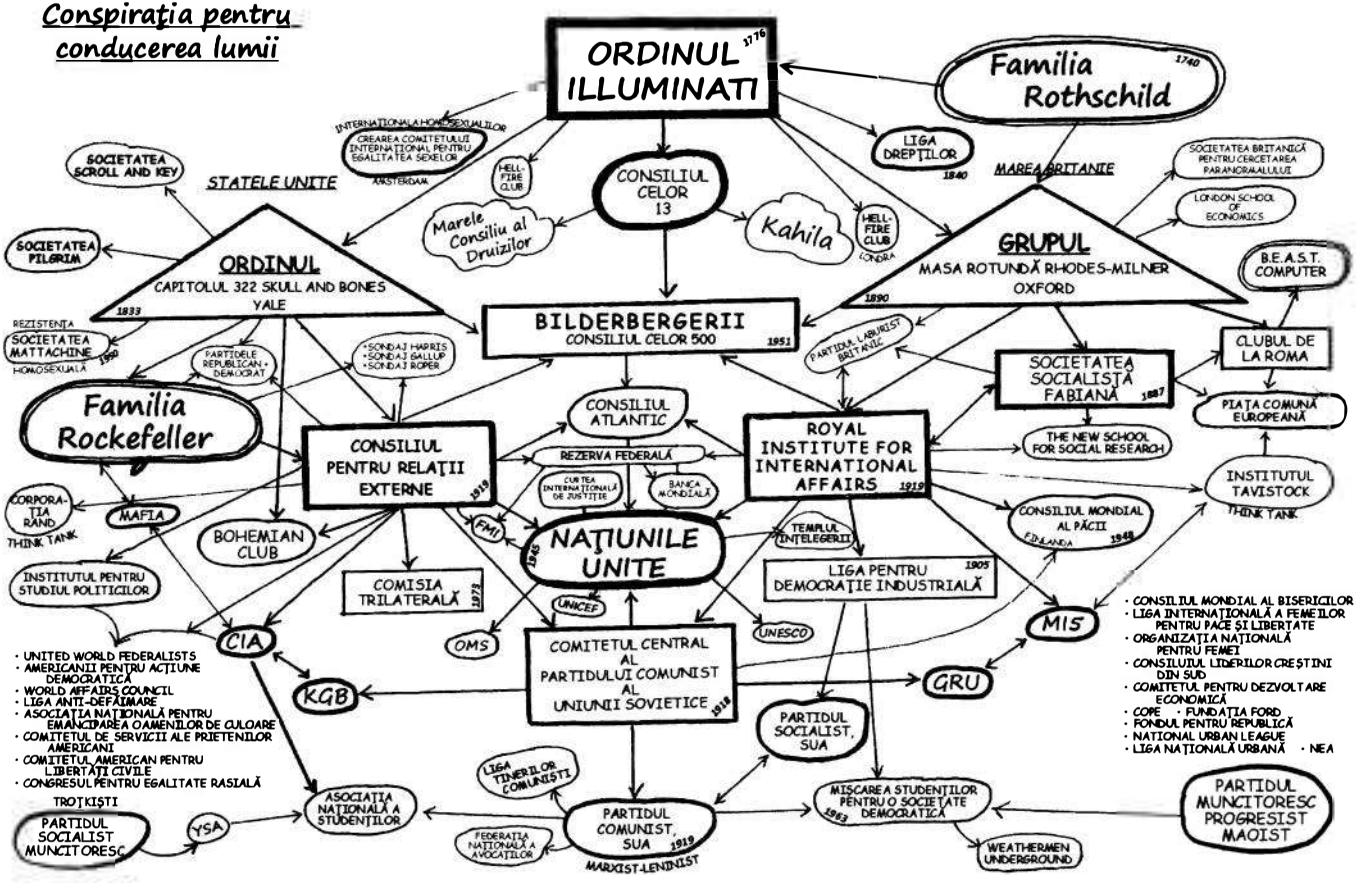

1. „Conspirația pentru conducerea lumii"

avându-i în frunte pe americani[31], deşi nici un loc din lume nu se poate compara cu ţările musulmane, unde „conspiraţionismul" s-a generalizat după atacurile de la 11 septembrie[32]. Asemenea convingeri pot avea consecinţe tragice. Un adept al teoriei conspiraţiei, americanul Milton William Cooper, a fost împuşcat în timp ce se opunea arestării pentru evaziune fiscală şi infracţiuni cu privire la arme de foc. Rezistenţa sa în faţa autorităţilor se bazase pe convingerea că guvernul federal era controlat de Illuminati[33] Judecând după statistici globale privind terorismul şi motivaţiile sale, musulmanii care cred într-un complot americano-sionist împotriva religiei lor sunt mult mai susceptibili să recurgă la violenţă decât aşa-numiţii *truthers* americani.

Istoria Ordinului Illuminati ilustrează problema centrală ce apare atunci când cineva vrea să scrie despre reţele sociale, mai ales despre cele care caută să rămână secrete. Deoarece subiectul atrage fanatici, istoricilor de profesie le vine greu să-l ia în serios. Chiar şi cei care o fac trebuie să se confrunte cu problema că rareori reţelele păstrează arhive uşor accesibile. Arhiviştii bavarezi au păstrat documente privind campania dusă împotriva Ordinului Illuminati, inclusiv unele autentice confiscate de la membri ai Ordinului, însă abia de curând nişte cercetători au editat sistematic – şi foarte laborios – corespondenţa şi regulamentele rămase de la aceştia, care ajunseseră prin tot felul de locuri, inclusiv în arhivele unor loji masonice[34]. Genul acesta de obstacol explică de ce un eminent istoric de la Oxford a insistat că el nu poate scrie decât „despre ceea ce se crede şi se spune în legătură cu societăţile secrete, nu despre societăţile secrete în sine"[35] Şi totuşi, nimic nu ilustrează mai bine semnificaţia istorică a reţelelor decât cazul Ordinului Illuminati. În sine, el nu a constituit o mişcare importantă. Cu siguranţă nu a cauzat Revoluţia Franceză – şi nici măcar nu a produs cine ştie ce bătaie de cap în Bavaria. Dar a ajuns să capete importanţă pentru că reputaţia sa a devenit virală într-o perioadă în care perturbarea politică provocată de Iluminism – crearea unei reţele de intelectuali extrem de influente – îşi atingea revoluţionarul apogeau şi de o parte, şi de cealaltă a Atlanticului.

Cartea de faţă încearcă să găsească o cale de mijloc între istoriografia convenţională, care tinde să minimalizeze rolul reţelelor, şi adepţii teoriei conspiraţiei, care de obicei le exagerează rolul. Volumul propune o nouă naraţiune istorică, în care unele schimbări majore – încă de pe vremea marilor descoperiri geografice şi a Reformei, dacă nu chiar anterioare acestora – pot fi înţelese, în esenţă, ca provocări disruptive cu care ierarhiile instituite se confruntau din partea reţelelor. De asemenea, cartea pune sub semnul întrebării presupunerile încrezătoare pe care le fac astăzi unii comentatori, cum că ar exista ceva inerent benefic în tulburarea de către reţele a ordinii ierarhice. Şi analizează experienţele secolelor XIX-XX pentru a identifica modalităţi de a mai domoli energiile revoluţionare transmise de reţele.

2

Epoca noastră, epoca reţelelor

Se pare că astăzi există reţele pretutindeni. În prima săptămână din 2017, *The New York Times* a publicat 136 de articole în care apărea cuvântul *reţea.* Doar puţin peste o treime dintre articole erau despre reţele de televiziune, douăsprezece erau despre reţele de calculatoare şi zece despre diferite tipuri de reţele politice, dar erau şi texte despre reţele de transport, financiare, teroriste, de asistenţă medicală – ca să nu mai vorbim de reţele sociale, educative, infracţionale, de telefonie, radio, de energie electrică şi de informaţii. Citind toate acestea, vezi o lume, vorba clişeului, „unde totul este conectat". Unele reţele reunesc militanţi, altele conectează medici, iar altele leagă între ele bancomate. Există o reţea privind cancerul, o reţea jihadistă, o reţea privind balenele ucigaşe. Unele reţele – prea adesea numite „vaste"[1] – sunt internaţionale, pe când altele sunt regionale; unele sunt aeriene, altele subterane. Există reţele de corupţie, reţele de tuneluri, reţele de spionaj; există chiar şi o reţea de aranjare a partidelor de tenis. Atacatorii reţelelor se luptă cu apărătorii reţelelor. Şi toate acestea sunt transmise şi comentate prin reţele terestre, de cablu şi satelit.

În *Casa umbrelor* ceaţa era omniprezentă. Astăzi reţelele sunt, ca să-l parafrazăm pe Dickens, în sus şi în jos. „Dacă nu te conectezi, eşti mort", citim în *Harvard Business Review*[2] „Unul dintre motivele-cheie pentru care femeile au rămas în urmă la capitolul leadership", afirmă aceeaşi publicaţie, „este că sunt mai puţin înclinate să aibă reţele extinse care să le promoveze şi să le susţină ca lideri potenţiali"[3] Un alt articol din *HBR* arată că „unii administratori ai portofoliilor de fonduri mutuale au mizat mai mult şi mai concentrat pe companii cu care erau conectaţi prin intermediul unei reţele de educaţie" şi că aceste investiţii au avut rezultate mai bune* decât media[4]. Totuşi, nu toată lumea ar deduce de aici că reţeaua foştilor colegi de şcoală este o forţă benefică, demnă de urmat şi de către femeile care au absolvit aceeaşi şcoală. În domeniul financiar s-a demonstrat că unele „reţele de experţi" sunt canale pentru tranzacţii bazate pe informaţii privilegiate sau manipularea ratei dobânzilor[5] Reţelele au fost învinuite şi pentru criza financiară globală din 2008: mai exact, reţeaua tot mai complexă care a transformat băncile lumii într-un sistem global de transmitere şi amplificare a pierderilor suferite din cauza creditelor ipotecare cu nivel ridicat de risc acordate în SUA[6] Lumea descrisă de Sandra Navidi în *Superhubs* le poate părea unora fascinantă. Potrivit acesteia, un „cerc de iniţiaţi" – nu dă decât 20 de nume – „controlează cel mai exclusivist

* Profitul a fost de 21% atunci când şi administratorul de portofoliu, şi directorul absolviseră aceeaşi universitate şi aveau acelaşi nivel de studii, anii lor de facultate intersectându-se, şi de doar 13% atunci când nu exista o astfel de legătură.

şi mai puternic atu: o reţea unică de relaţii personale care se extinde pe tot globul". Aceste relaţii se stabilesc şi sunt menţinute în cadrul unui număr şi mai mic de instituţii: Massachusetts Institute of Technology, Goldman Sachs, Forumul Economic Mondial, trei entităţi filantropice, printre care şi Clinton Global Initiative, şi restaurantul Four Seasons din New York[7] Şi totuşi, unul dintre mesajele esenţiale transmise în campania electorală încununată de succes a lui Donald J. Trump din 2016 era că acestea sunt tocmai „grupurile de interese globale" care se află în spatele „clasei politice ratate şi corupte" întruchipate de Hillary Clinton, candidata pe care a învins-o[8].

Nici o prezentare a alegerilor prezidenţiale din 2016 nu va fi completă fără o dezbatere privind rolurile jucate de reţelele media, de la Fox News până la Facebook şi Twitter, reţeaua preferată de candidatul victorios* Ca o ironie a acestor alegeri – una dintre multe –, campania lui Trump, purtată prin intermediul reţelelor, a atacat cu înverşunare reţeaua de elite a lui Hillary Clinton – o reţea din care făcuse parte cândva şi Trump, după cum atesta prezenţa soţilor Clinton la a treia nuntă a lui. Cu doar câţiva ani înainte de alegeri, o entitate denumită „The Trump Network" – creată în 2009 pentru a vinde produse precum suplimente alimentare cu vitamine sub egida lui Trump – dăduse faliment. Dacă Trump ar fi pierdut alegerile, ar fi lansat reţeaua de televiziune Trump TV. Unul dintre numeroasele motive pentru care nu a pierdut a fost că reţeaua serviciilor de informaţii ale Rusiei a depus toate eforturile pentru a mânji cu noroi reputaţia rivalei lui, folosindu-se de site-ul WikiLeaks şi de reţeaua de televiziune RT ca principale instrumente. Potrivit unui raport parţial neclasificat al agenţiilor de informaţii americane, „preşedintele rus Vladimir Putin a ordonat o campanie de influenţare în 2016", menită să o „denigreze pe doamna secretar Clinton şi să-i prejudicieze eligibilitatea şi şansele de a câştiga preşedinţia", reflectând „preferinţa clară" a Kremlinului pentru Trump. În iulie 2015, potrivit raportului, „serviciile secrete ruseşti au pătruns în reţelele Comitetului Naţional Democrat (CND) şi au continuat să aibă acces la acestea cel puţin până în iunie 2016", publicând sistematic e-mailurile pe care le-au obţinut prin intermediul WikiLeaks. În acelaşi timp, „mecanismul de propagandă al statului rus – constituit din mijloacele sale de informare în masă de la nivel local, canale ce se adresau unui public global precum RT şi Sputnik, precum şi o reţea de troli cvasiguvernamentali – a contribuit la campania de influenţare servind drept platformă pentru mesajele transmise de Kremlin publicului rus şi celui internaţional"[9]

Totuşi, un alt motiv pentru care a câştigat Trump a fost că reţeaua teroristă islamică numită Stat Islamic a desfăşurat mai multe atacuri în cele 12 luni anterioare alegerilor, dintre care două în Statele Unite (în San Bernardino şi Orlando). Aceste atacuri au sporit atractivitatea angajamentelor făcute de Trump de „a da în vileag", „a suprima" şi „a elimina una câte una... reţelele care sprijină islamismul radical în ţara asta" şi „a desfiinţa complet reţeaua globală a terorismului iranian"[10]

Pe scurt, trăim în „epoca reţelelor"[11] Joshua Ramo a numit-o „Epoca Puterii Reţelelor"[12]. Adrienne LaFrance preferă „Epoca Inseparabilităţii"[13] Parag Khanna propune chiar o nouă disciplină – „conectografia" – pentru a cartografia „revoluţia reţelelor globale"[14] Potrivit lui Manuel Castells, „societatea în reţea reprezintă o schimbare calitativă a experienţei umane"[15]. Reţelele transformă sfera publică şi, odată cu ea, însăşi

* La momentul când scriu aceste rânduri, 33,8 milioane de oameni urmăresc postările lui Donald J. Trump pe Twitter. În timp ce el urmăreşte doar postările a 45 de persoane sau instituţii.

democraţia[16]. Dar o schimbă în bine sau în rău? „Actuala tehnică de reţea... îi favorizează cu adevărat pe cetăţeni", scriu Jared Cohen şi Eric Schmidt de la Google. „Niciodată până acum nu au mai fost conectaţi atâţia oameni prin intermediul unei reţele care să reacţioneze instantaneu", cu implicaţii cu adevărat „revoluţionare" pentru politica de pretutindeni[17] Un punct de vedere alternativ este că unele corporaţii globale, precum Google, realizează sistematic o „dominaţie structurală" exploatând reţele pentru a eroda suveranitatea naţională şi politica colectivistă pe care o facilitează aceasta[18].

Aceeaşi întrebare se poate pune şi în ceea ce priveşte efectul reţelelor asupra sistemului internaţional: îl schimbă în bine sau în rău? Pentru Anne-Marie Slaughter, este avantajos să se reconfigureze politica globală combinând „tabla de şah" tradiţională a diplomaţiei interstatale cu noul „sistem... de reţele", exploatând avantajele acestora din urmă (precum transparenţa, adaptabilitatea şi scalabilitatea)[19]. În opinia sa, politicienele viitorului vor fi „actori pe web care îşi vor exercita puterea şi rolul de lideri alături de guverne" cu „strategii de conectare"[20]. Parag Khanna promovează o „lume de tip lanţ de aprovizionare" în care mari corporaţii, megaoraşe, „aerotropolisuri" şi „commonwealthuri regionale" se implică într-o interminabilă, dar în esenţă paşnică „luptă decisivă" pentru avantaje economice care seamănă cu „un joc cu foarte mulţi jucători"[21]. Şi totuşi, pare îndoielnic – nu doar lui Joshua Ramo, ci şi mentorului său, Henry Kissinger – ca asemenea tendinţe să consolideze stabilitatea mondială. Kissinger scria:

> Omniprezenţa comunicării în reţea în sectorul social, financiar, industrial şi cel militar a... revoluţionat vulnerabilităţile. Depăşind cele mai multe reguli şi reglementări (ba chiar şi puterea de înţelegere tehnică a multor organe de reglementare), în anumite privinţe, a creat starea naturală... iar ideea de a scăpa de aceasta, potrivit lui Hobbes, oferea forţa de motivare pentru crearea unei ordini politice... Asimetria şi un soi de dezordine mondială congenitală sunt inerente relaţiilor dintre puteri cibernetice atât în diplomaţie, cât şi în strategie... Dacă nu se articulează nişte norme de conduită internaţională, dinamica internă a sistemului va genera o criză[22].

Dacă „primul război cibernetic mondial" a început deja, după cum au susţinut unii, atunci este un război între reţele[23].

Pericolul cel mai mare este ca din cauza unei reţele mondiale unice *Homo sapiens* să devină redundant şi în cele din urmă să dispară. În *Homo deus*, Yuval Harari afirmă că epoca marilor „reţele de cooperare în masă" bazate pe limba scrisă, bani, cultură şi ideologie – produse ale reţelelor neurale umane pe bază de carbon – face loc unei noi epoci a reţelelor de calculatoare pe bază de silicon întemeiate pe algoritmi. În cadrul acestei reţele, ne vom da seama rapid că suntem cam la fel de importanţi pentru algoritmi cum sunt animalele pentru noi. Deconectarea de la reţea va ajunge să însemne moartea individului, căci reţeaua ne va menţine sănătatea în permanenţă. Însă conectarea va însemna până la urmă extincţia speciei: „Etaloanele pe care noi înşine le-am păstrat cu sfinţenie ne vor condamna să ne alăturăm mamuţilor şi delfinilor chinezeşti, fiind daţi cu totul uitării"[24]. Dacă luăm în considerare sumbra evaluare a trecutului umanităţii pe care o face Harari, s-ar părea că meritǎm asta[25]

Cartea de faţă este mai mult despre trecut decât despre viitor; sau, mai exact, este o carte care caută să afle ce se va întâmpla în viitor mai ales studiind trecutul, mai degrabă decât făcând exerciţii de imaginaţie sau făcând, într-o doară, proiecţii ale unor

evoluţii recente. Unii (mai ales în Silicon Valley) nu prea cred că istoria are ce să-i înveţe în această perioadă de inovaţii tehnologice atât de rapide[26]. Ba chiar mare parte a dezbaterii pe care tocmai am rezumat-o presupune că reţelele sociale sunt un fenomen nou şi că actuala lor ubicuitate are ceva fără precedent. Dar nu este aşa. Chiar dacă vorbim la nesfârşit despre ele, realitatea este că majoritatea oamenilor nu pricep foarte bine cum funcţionează reţelele şi aproape că habar nu au de unde au apărut ele. În mare parte trecem cu vederea răspândirea lor amplă în natură, rolul-cheie pe care l-au jucat în evoluţia noastră ca specie şi faptul că sunt parte integrantă a trecutului omenirii. Ca urmare, tindem să subestimăm importanţa reţelelor în trecut şi să presupunem în mod eronat că istoria nu mai are ce să ne înveţe la capitolul ăsta.

Cu siguranţă, nu au mai existat niciodată reţele atât de mari cum vedem astăzi în lume. Şi nici fluxurile de informaţii – sau bolile – nu au fost atât de rapide. Dar nu contează doar scara şi viteza de răspândire. Nu vom înţelege niciodată vastele reţele rapide din vremea noastră – în special nu vom avea nici cea mai vagă idee dacă epoca reţelelor va fi voios emancipatoare sau hidos de anarhică – dacă nu studiem reţelele mai mici şi mai lente din trecut. Căci şi acestea erau omniprezente. Iar uneori au fost chiar foarte puternice.

3

Reţele, peste tot reţele

Într-o măsură uimitoare, natura este constituită din „reţele optimizate, care umplu tot spaţiul şi se ramifică", după cum spunea fizicianul Geoffrey West, de la sistemul circulator uman până la coloniile de furnici, iar toate au evoluat astfel încât să distribuie energie şi materiale între rezervoare macroscopice şi puncte microscopice de-a lungul a nici mai mult, nici mai puţin decât 27 de ordine de mărime. Sistemul circulator, cel respirator, cel renal şi cel neuronal al animalelor sunt reţele naturale. La fel şi sistemele vasculare ale plantelor şi reţelele microtubulare şi mitocondriale din interiorul celulelor[1]. Creierul nematodului *Caenorhabditis elegans* este singura reţea neurală care a fost cartografiată cu un grad mare de acurateţe, dar la un moment dat se va alcătui şi harta unor creiere mai complexe[2]. De la creierul unor viermi până la lanţuri trofice (sau „reţele trofice"), biologia modernă descoperă reţele la toate nivelurile vieţii pe pământ[3] Identificarea secvenţei genomului a dezvăluit o „reţea de reglementare a genelor" în care „nodurile sunt gene, iar legăturile sunt lanţuri de reacţii"[4]. Şi delta unui fluviu este o reţea: hărţile deltelor se găsesc în atlase şcolare. Şi tumorile formează reţele.

Unele probleme nu pot fi rezolvate decât prin analize de reţea. Oamenii de ştiinţă care caută să explice proliferarea masivă a algelor care a afectat Golful San Francisco în 1999 au fost nevoiţi să cartografieze reţeaua vieţii marine înainte de a putea identifica adevărata cauză. O cartografiere similară a reţelelor neurale a fost necesară pentru a stabili că hipocampul este asociat cu memoria omului[5] Viteza cu care se extinde o boală infecţioasă are legătură cu structura de tip reţea a populaţiei expuse la fel de mult ca şi cu virulenţa bolii în sine, după cum a arătat clar, acum 20 de ani, o epidemie izbucnită în rândul adolescenţilor din Rockdale County, Georgia[6] Existenţa câtorva huburi extrem de conectate între ele face ca răspândirea bolii să crească exponenţial după o fază iniţială de creştere lentă[7] Altfel spus, dacă „rata de reproducere de bază" (câte alte persoane sunt infectate la rândul lor de un individ infectat tipic) este mai mare decât 1, atunci o boală devine endemică; dacă este sub 1, aceasta tinde să dispară. Însă această rată de reproducere de bază este determinată în aceeaşi măsură de structura reţelei pe care o infectează, ca şi de natura infecţioasă inerentă a bolii[8]. Structurile de tip reţea pot condiţiona şi viteza şi acurateţea cu care este diagnosticată o boală[9]

În epoca preistorică, *Homo sapiens* a evoluat ca primat înclinat spre cooperare, cu o capacitate unică de a dezvolta reţele de colaborare – a comunica şi a acţiona în mod colectiv – care ne diferenţia de toate celelalte animale. Cum spunea biologul evoluţionist Joseph Henrich, noi nu suntem pur şi simplu nişte cimpanzei cu creierul mai mare şi mai puţin păroşi; secretul succesului nostru ca specie „constă... în *creierul colectiv* al comunităţilor noastre"[10]. Spre deosebire de cimpanzei, noi învăţăm social, prin intermediul

predării şi al împărtăşirii. Potrivit antropologului evoluţionist Robin Dunbar, creierul nostru, care este mai mare şi are un neocortex mai dezvoltat, a evoluat pentru a ne permite să funcţionăm în grupuri sociale relativ mari, de aproximativ 150 de persoane (spre deosebire de circa 50 în cazul cimpanzeilor)[11] Ba chiar specia noastră ar trebui să se numească *Homo dictyous* („omul reţelelor") deoarece – ca să-i citäm pe sociologii Nicholas Christakis şi James Fowler – „creierul nostru pare să fie construit pentru reţele sociale"[12]. Sintagma creată de etnograful Edwin Hutchins era „fenomene cognitive distribuite". Primii noştri strămoşi erau „vânători-culegători care colaborau de nevoie" şi care au ajuns să depindă unul de altul pentru hrană, adăpost şi căldură[13] Probabil că dezvoltarea limbii vorbite, ca şi progresele aferente în ceea ce priveşte capacitatea şi structura creierului, a fost parte a aceluiaşi proces, evoluând din practici specifice maimuţelor antropoide, cum ar fi îngrijirea reciprocă[14] Acelaşi lucru s-ar putea spune şi despre practici precum arta, dansul şi ritualul[15] Potrivit istoricilor William H. McNeill şi J.R. McNeill, prima „reţea mondială" a apărut de fapt acum vreo 12 000 de ani. Omul, cu reţeaua lui neurală fără egal, s-a născut *pentru* a se conecta.

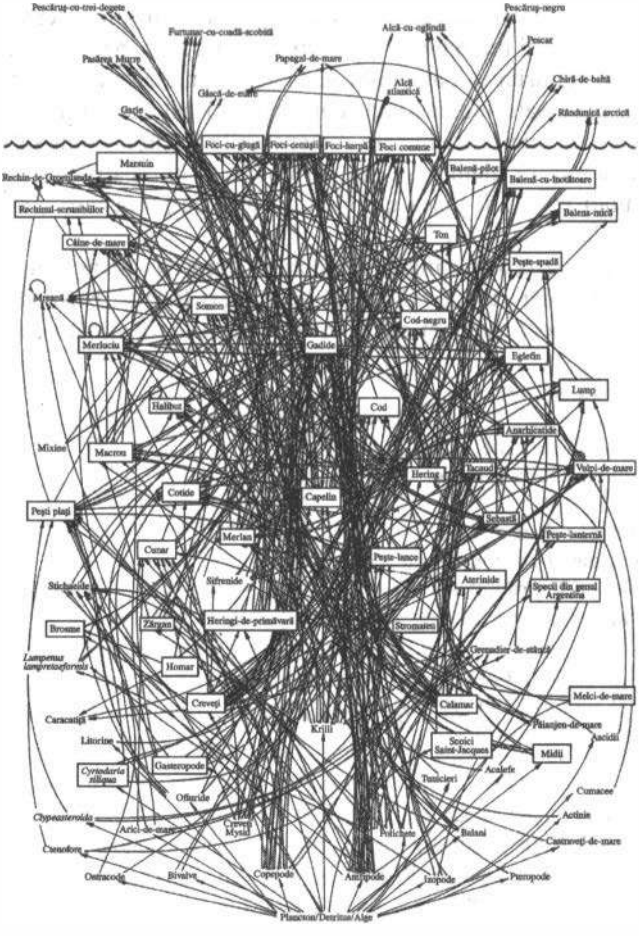

2. Parte a unei reţele trofice din „platforma continentală a Noii Scoţii", în nord-vestul Atlanticului. Săgeţile merg dinspre speciile vânate către speciile de prădători.

Reţelele sociale sunt aşadar structurile pe care le formează în mod natural fiinţele umane, începând cu însăşi cunoaşterea şi diferitele forme de reprezentare pe care le folosim pentru a o transmite, ca şi cu arborii genealogici cărora le aparţinem cu toţii în mod implicit, chiar dacă numai unii dintre noi posedă cunoştinţe genealogice detaliate. Reţele sunt şi tipurile de colonizare, migraţie şi metisare ce au răspândit specia noastră pe toată suprafaţa globului, ca şi nenumăratele culte şi nebunii pe care le generăm periodic cu minimum de premeditare şi leadership. După cum vom vedea, reţelele sociale sunt de toate formele şi mărimile, de la societăţi secrete exclusiviste la mişcări open-source. Unele au un caracter spontan, autoorganizându-se; altele sunt mai sistematice şi structurate. De la inventarea limbii scrise, nu s-a întâmplat altceva decât că noi tehnologii ne-au facilitat străvechiul impuls înnăscut de a ne conecta.

Şi totuşi există o enigmă. În cea mai mare parte a istoriei scrise, ierarhiile au dominat reţelele ca amploare şi anvergură. Bărbaţii şi femeile au fost organizaţi mai ales în structuri ierarhice, puterea fiind concentrată la vârf, în mâinile unei căpetenii, nobil, rege sau împărat. În schimb reţeaua omului de rând era redusă ca scară. Ţăranul tipic – iar acest cuvânt descrie mai mult sau mai puţin ceea ce au fost majoritatea oamenilor în cea mai mare parte a istoriei scrise – era înţepenit într-un grupuleţ numit familie, în cadrul unui grup ceva mai mare numit sat, care nu avea aproape nici o legătură cu restul lumii. Aşa au trăit majoritatea oamenilor până acum nu mai mult de un secol. Chiar şi astăzi, locuitorii unor sate indiene sunt conectaţi, în cel mai bun caz, într-o „pătură socială... o uniune de mici clici în care dimensiunile fiecăreia sunt suficiente pentru a sprijini cooperarea tuturor membrilor săi, iar clicile se întrepătrund"[16]. Un rol-cheie în astfel de comunităţi izolate îl joacă indivizii „centre de propagare", cunoscuţi în mod obişnuit sub numele de bârfitori[17].

Reţelele tradiţionale la scară mică erau atât de opresive, încât unii indivizi preferau să se retragă într-o izolare totală. Cântecul lui Robert Burns „Naebody" („Nimenea") este o odă închinată independenţei ca un soi de deconectare sfidătoare:

O nevastă am şi-i doar a mea,
Nu o-mpart cu nimenea;
Nimenea nu-mi pună coarne mie
Că nici eu muierea altuia n-oi ţie.

Am pitacul meu şi-i doar al meu,
Nimeni nu mi-a dat, l-am muncit eu;
Nimănui nu dau cu împrumut –
Nici eu de la altul n-am cerut.

Nu-s stăpânul nimănuia, zău!
Dar nici rob nu sunt la vreun birău;
Am o spadă de nădejde-n teacă,
Nimenea nu poate rău să-mi facă.

Vesel fi-voi tot mereu şi slobod,
Nimănuia n-o să-i cânt prohod.
Nimenea nu-mi poartă grija chiar deloc,
Dar şi mie de-altu-mi pasă ioc.

De la Călăreţul Singuratic până la Străinul fără Nume, asemenea indivizi rezervaţi sunt eroi recurenţi ai cinematografului occidental. În filmul *Sânge pentru sânge* (1984) al

fraţilor Coen, naratorul trăieşte într-o lume a individualismului neînfrânat, brutal. „Hai, plânge-te", spune el, „spune-i vecinului ce probleme ai, cere-i ajutorul – şi o să vezi cum îşi ia tălpăşiţa. Acum în Rusia au aranjat lucrurile în aşa fel încât fiecare trage pentru ceilalţi – cel puţin teoretic. Dar ştiu sigur cum e în Texas. Iar aici... eşti pe cont propriu"[18].

Cu toate acestea, un asemenea individualism nestăpânit este excepţia, nu regula. Cum bine spunea John Donne în „Devotions upon Emergent Occasions"

> Nici un om nu este o insulă; fiecare este o bucăţică de continent, o părticică a uscatului. Dacă un bulgăre de pământ este spulberat de mare, Europa se împuţinează, ca şi un promontoriu, ca şi moşia prietenului tău sau a ta. Moartea oricărui om mă împuţinează şi pe mine, căci eu sunt o părticică din omenire; aşa încât *nu trimite niciodată pe careva să afle pentru cine bat clopotele; pentru tine bat.*

Într-adevăr, omul este un animal social şi mizantropul, care se fereşte de ceilalţi, este şi el ocolit la rândul său. Enigma este de ce şi cum de noi, cărora ne stă în fire să construim reţele, suntem de atâta vreme robii unor structuri verticale şi ierarhii instituţionalizate rigid.

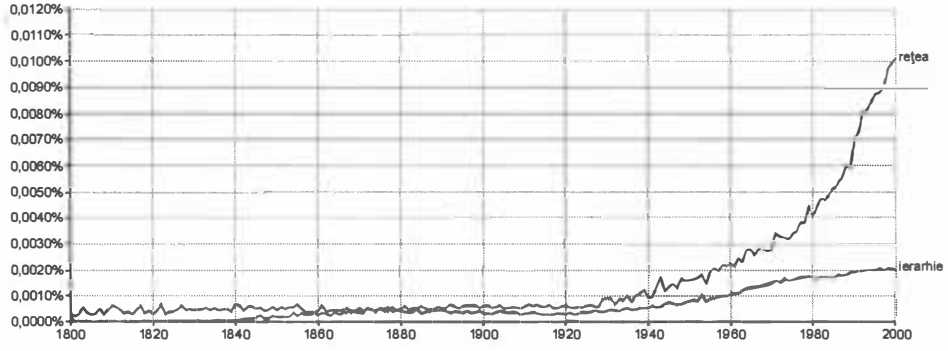

3. N-gramă de pe Google privind frecvenţa cu care apar cuvintele *reţea* şi *ierarhie* în publicaţii de limbă engleză între anii 1800 şi 2000.

Cuvântul *ierarhie* derivă din greaca veche – ἱεραρχία (*ierarhia*), literal „domnia unui mare preot" – şi a fost utilizat pentru prima dată pentru a descrie ordinele celeste ale îngerilor şi, mai general, pentru a caracteriza o ordine stratificată a autorităţii spirituale sau temporale. În schimb, până în secolul al XVI-lea, cuvântul *reţea* nu a însemnat decât o plasă împletită din fire. Uneori, Shakespeare mai foloseşte metaforic cuvântul *plasă* – urzeala lui Iago împotriva lui Othello este „o plasă... să-ncapă-n ea tustrei" –, dar *reţea* nu apare în nici una dintre piesele sale[19] Oamenii de ştiinţă din secolele XVII-XVIII au dedus că în natură există reţele – de la plasele de păianjen până la sistemul circulator uman, format din vene şi artere –, dar abia în secolul al XIX-lea acest termen a început să fie folosit cu un sens mai metaforic, de geografi şi ingineri pentru a descrie canale navigabile şi căi ferate şi de scriitori pentru a caracteriza relaţiile dintre oameni. Poetul Coleridge (1817) vorbea despre o „reţea a proprietăţii", istoricul Freeman (1876) despre o „reţea de latifundii feudale"[20]. Chiar şi aşa, până prin 1880, cărţile publicate în engleză tindeau mai degrabă să conţină cuvântul *ierarhie* decât *reţea* (vezi ilustraţia 3).

Privind retrospectiv, relaţiile politice şi sociale descrise de Anthony Trollope în romanul *Phineas Finn* (1869) pot fi supuse unei analize de reţea[21], dar cuvântul *reţea* nu apare nici măcar o dată în text. Abia în secolul XX *reţelele* au început să prolifereze: primele reţelele de transport şi electrice, apoi cele de telefonie şi de televiziune, iar în final reţelele de calculatoare şi cele de socializare online. Şi abia în 1980 s-a folosit cuvântul *a conecta* cu sensul de socializare intenţionată şi orientată spre carieră.

4

De ce ierarhii?

Turistul care vizitează Veneţia ar trebui să-şi rezerve o după-amiază pentru minunata şi apatica insulă Torcello. Aici, în bazilica Santa Maria Assunta, se află o ilustrare perfectă a ceea ce înţelegem noi prin ierarhie (vezi ilustraţia color 1): un mozaic din secolul al XI-lea reprezentând Judecata de Apoi pe cinci niveluri, cu Hristos deasupra şi focurile iadului în partea de jos.

Cam aşa concep majoritatea oamenilor ierarhiile: ca nişte organizări structurate pe verticală caracterizate prin comandă, control şi comunicare centralizate şi de sus în jos. În mod tradiţional, acestea încep cu clanuri şi triburi familiale, din care (sau împotriva cărora) au evoluat instituţii mai complexe şi stratificate, cu o diviziune şi o clasificare formalizate ale muncii[1]. Printre varietăţile de ierarhii care au proliferat în perioada premodernă s-au numărat şi organizări politice urbane strict reglementate ce se axau pe comerţ, şi state mai mari, în majoritate monarhice, bazate pe agricultură; cultele controlate de la centru numite biserici; armatele şi birocraţiile din cadrul statelor; ghildele care funcţionau pentru a controla accesul la meserii calificate; corporaţiile autonome care, de la începutul epocii moderne, au căutat să exploateze economii de gamă şi de scară internalizând anumite tranzacţii de pe piaţă; corporaţii academice, precum universităţile; şi statele transnaţionale supradimensionate numite imperii.

Stimulentul decisiv care a favorizat ordinea ierarhică a fost că aceasta eficientiza exercitarea puterii: controlul centralizat în mâinile „omului de vază" elimina sau cel puţin diminua nesfârşitele certuri cu privire la ceea ce ar trebui făcut, care în orice clipă puteau escalada în conflicte intestine[2]. Potrivit filosofului Benoît Dubreuil, delegarea competenţei judecătoreşti şi a dreptului de a aplica sancţiuni – puterea de a-i pedepsi pe contravenienţi – către un individ sau o elită a fost soluţia optimă pentru societăţile predominant agrare ce aveau nevoie ca majoritatea populaţiei să-şi ţină gura şi să trudească pe câmp[3]. Peter Turchin preferă să sublinieze rolul războiului, afirmând că schimbările din domeniul tehnologiei militare au încurajat proliferarea unor state şi armate organizate ierarhic[4].

Mai mult decât atât, absolutismul putea fi o sursă de coeziune socială. „Un fir nevăzut, ca firul de paing, porneşte din inima majestăţii sale imperiale, Alexandru al III-lea", îi explica bătrânul Nikiforîci, vardistul, tânărului Maxim Gorki pe la 1890. „Iar altul trece prin domnii miniştri, prin excelenţa sa guvernatorul şi toate celelalte ranguri, ajungând până la mine şi până la ultimul ostaş. Firul ăsta leagă tot cu tăria lui nevăzută."[5] Gorki a ajuns să vadă cum Stalin a transformat acest fir invizibil în cabluri de oţel ale controlului social într-o măsură care depăşea orice închipuire a ţarilor.

Totuşi, şi defectul autocraţiei este evident. Nici un individ, oricât de talentat ar fi, nu are capacitatea de a face faţă tuturor provocărilor guvernanţei imperiale şi aproape nimeni nu este în stare să reziste tentaţiilor corupătoare ale puterii absolute. Au existat şi critici politice, şi economice la adresa statului ierarhic. Începând din secolul al XVIII-lea, lumea occidentală a adoptat, deşi cu unele dificultăţi, o perspectivă asupra democraţiei mai pozitivă în comparaţie cu teoriile politice din Antichitate şi renascentiste, sau cel puţin o perspectivă mai pozitivă asupra guvernării limitate de instanţe judecătoreşti independente şi o formă de corp reprezentativ. În afară de apelul inerent la libertate politică, formele de guvernare mai incluzive par să fie asociate cu o dezvoltare economică mai durabilă[6] De asemenea, ele sunt mai capabile să facă faţă complexităţii pe măsură ce populaţiile cresc şi tehnologiile avansează. Şi sunt mai puţin vulnerabile la decapitare: când există un singur conducător, asasinarea lui poate distruge întregul sistem ierarhic. În acelaşi timp, începând cu Adam Smith, economiştii au susţinut că reglarea spontană a pieţei libere este inerent mai eficientă pentru alocarea resurselor decât un monopolist privat sau un guvern prea puternic.

În practică, desigur, o mare parte a autocraţilor din istorie au lăsat pieţei o putere considerabilă, deşi puteau să-i reglementeze, să-i impoziteze şi uneori să-i întrerupă operaţiunile. De aceea în oraşul tipic medieval sau de la începutul epocii moderne – precum Siena din Toscana – turnul reprezentând puterea seculară se înalţă chiar lângă – şi umbreşte – piaţa unde aveau loc tranzacţii şi alte forme de schimburi publice (vezi ilustraţia color 6). Aşadar, ar fi o greşeală să călcăm pe urmele lui Friedrich Hayek şi să ne imaginăm o dihotomie simplă între stat şi piaţă. Şi asta nu doar pentru că guvernarea defineşte cadrul legal în care funcţionează piaţa, ci şi pentru că, aşa cum argumenta regretatul Max Boisot, pieţele şi birocraţiile înseşi sunt doar tipuri ideale de reţele de schimb de informaţii, precum clanurile sau fiefurile[7]

Reţelele informale sunt totuşi diferite. Potrivit lui Walter Powell, specialist în sociologie organizaţională, în cadrul unor astfel de reţele „tranzacţiile nu au loc nici prin intermediul unor schimburi discrete, nici printr-un decret oficial administrativ, ci prin mijlocirea unor reţele de indivizi implicaţi în acţiuni reciproce, preferenţiale, bazate pe susţinere reciprocă... [ce] nu implică nici criteriile explicite ale pieţei, nici paternalismul familiar al ierarhiei"[8]. Cei care studiază guvernarea corporativă cunosc de mult rolul jucat în unele economii de reţelele de direcţiuni interconectate. Printre numeroasele reţele de afaceri de acest fel sunt şi grupurile japoneze *keiretsu*. Asemenea aranjamente amintesc de celebra observaţie a lui Adam Smith că „oamenii care fac aceeaşi meserie arareori se strâng laolaltă, măcar să se veselească, dar discuţia lor se încheie cu urzeli contra poporului sau vreo viclenie ca să crească preţurile"* Şi unii specialişti în politică au ajuns să conştientizeze cu nelinişte faptul că reţelele ocupă o poziţie intermediară[9] Oare participanţii la o reţea fac tranzacţii pe furiş, chiar dacă se face schimb de daruri, nu de bancnote? [10] Sunt reţelele doar nişte corporaţii cu structură imprecisă? [11] Teoreticienii reţelelor caută de mulţi ani răspunsuri la asemenea întrebări, deşi lucrările lor au fost adesea trecute cu vederea – nu în ultimul rând, până de curând, şi de istorici.

---

* *Avuţia naţiunilor*, cartea I, capitolul 10. Tradus literal, *keiretsu* înseamnă grup fără cap. Este numele dat unei structuri corporative în care se stabileşte o legătură între o serie de organizaţii, de obicei fiecare deţinând un mic număr de acţiuni ale celorlalte. Adesea firmele în cauză sunt parteneri – de exemplu, în cadrul unui lanţ de aprovizionare.

5

De la şapte poduri la şase trepte

Studiul formal al reţelelor datează de la mijlocul secolului al XVIII-lea, epoca de glorie a oraşului Königsberg din Prusia Orientală, unde s-a născut filosoful Immanuel Kant. Printre atracţiile oraşului Königsberg se numărau şi cele şapte poduri peste Pregel care legau malurile de două insule aflate în mijlocul fluviului, dar şi insulele între ele (vezi ilustraţia 4). O problemă foarte răspândită în rândul locuitorilor oraşului era imposibilitatea stabilirii unui traseu care să traverseze fiecare dintre cele şapte poduri doar o singură dată* Problema a atras atenţia marelui matematician elveţian Leonhard Euler, care a inventat în 1735 teoria reţelelor pentru a arăta formal de ce un astfel de drum este imposibil. În graful simplificat (vezi ilustraţia 5) sunt patru „noduri" reprezentând cele două maluri principale ale fluviului şi cele două insule, cea mică şi cea mare, precum şi şapte „muchii" reprezentând podurile care le legau. În mod formal, Euler a arătat că posibilitatea stabilirii unui traseu care să străbată fiecare muchie o singură dată depinde de *gradul* nodurilor (numărul de muchii incidente cu fiecare nod). Graful trebuie să aibă zero sau două noduri de grad impar. Întrucât graful corespunzător podurilor din Königsberg are patru noduri de grad impar (unul este incident cu cinci muchii şi celelalte cu câte trei), el nu poate avea un drum eulerian. Un drum care să treacă pe fiecare pod o singură dată ar fi posibil dacă o muchie – podul care leagă cele două insule – ar lipsi; atunci doar două noduri ar fi de grad impar. Încă din vremea lui Euler, unităţile de bază ale teoriei grafurilor – pe care a numit-o iniţial „geometria poziţiei" – sunt nodurile (sau vârfurile) şi muchiile (sau conexiunile).

Unii oameni de ştiinţă din secolul al XIX-lea au aplicat acest cadru la orice, de la cartografie la circuite electrice şi izomeri ai unor componente organice[1]. Ideea că ar putea exista şi reţele *sociale* le-a venit cu siguranţă şi unora dintre marii gânditori politici ai vremii, în special lui John Stuart Mill, Auguste Comte şi Alexis de Tocqueville – dintre care ultimul a înţeles că bogata viaţă asociaţională de la începuturile Statelor Unite era esenţială pentru funcţionarea democraţiei americane. Totuşi, nici unul nu a încercat să formuleze această idee. Aşadar, se poate spune că studiul reţelelor sociale datează din 1900, când învăţătorul Johannes Delitsch, un sociolog amator, a publicat o matrice care cartografia prieteniile celor 53 de băieţi ce îi fuseseră elevi în 1880-1881[2]. Delitsch a identificat o relaţie strânsă între afinităţile sociale ale băieţilor şi nivelul la

* Spre dezamăgirea noastră, plimbarea zilnică a lui Kant – era atât de punctual, încât se spunea că oamenii îşi fixau ceasurile după el – nu includea şi cele şapte poduri. Potrivit poetului Heinrich Heine, el prefera să se plimbe de opt ori în susul şi în josul unei străzi mărginite de copaci, numită după aceea Calea Filosofului.

care se aflau din punct de vedere şcolar – pe baza căruia erau aranjaţi copiii în bănci la vremea aceea. O cercetare oarecum similară a fost realizată trei decenii mai târziu la New York, unde idiosincraticul psihanalist Jacob Moreno, austriac de origine, dar antifreudian, a folosit sociograme pentru a studia relaţiile dintre „delincventele" dintr-o şcoală de corecţie din Hudson, NY. Cercetarea sa – publicată în 1933 cu titlul *Cine va supravieţui ?* – arăta că creşterea numărului de fete fugite din şcoală în 1932 era explicabilă din punctul de vedere al poziţiei deţinute de acestea în reţeaua socială de „atracţii şi repulsii" a şcolii, deopotrivă rasiale şi sexuale (vezi ilustraţia color 2). Aici, proclama Moreno, se aflau „forţele sociale care domină omenirea". Cartea era, după părerea lui, „o nouă biblie, biblia comportamentului social, pentru societăţile umane"[3]

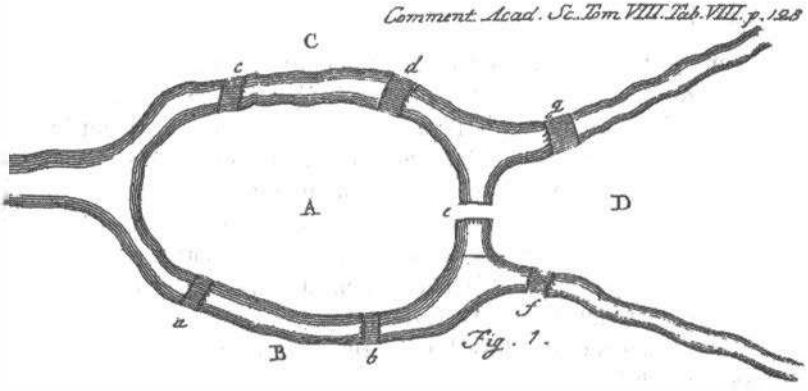

4. Figura 1 a lui Euler din *Solutio problematis ad geometriam situs pertinentis* (1741). Cei care doresc să testeze la propriu teorema lui Euler nu pot face asta, deoarece două dintre cele şapte poduri iniţiale nu au supravieţuit bombardamentelor la care a fost supus Königsbergul în al Doilea Război Mondial, iar alte două au fost demolate după ce oraşul a fost cucerit de sovietici, care i-au schimbat numele în Kaliningrad.

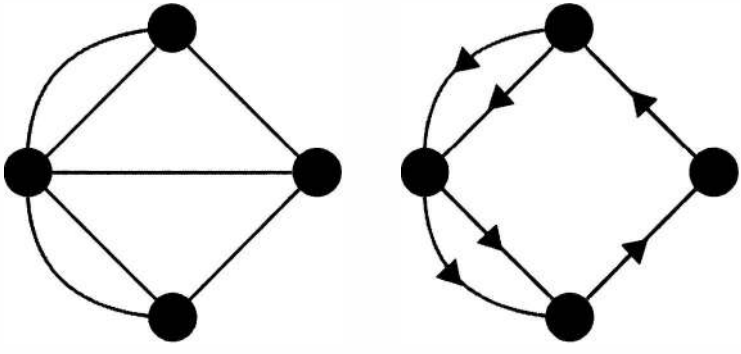

5. Graf simplificat al problemei podurilor din Königsberg analizată de Euler. Doar dacă se elimină podul din mijloc (podul care leagă cele două insule din ilustraţia 4) se poate rezolva problema.

Treizeci de ani mai târziu, lingvistul şi bibliograful Eugene Garfield a conceput o tehnică grafică similară pentru a vizualiza istoria unor domenii ştiinţifice creând o „historiogramă"

a citărilor. De atunci indicii citărilor şi „factorii de impact" au devenit măsuri standard ale studiilor din domeniul ştiinţei. Acestea constituie şi o modalitate de a trasa procesul de inovare ştiinţifică – de exemplu, dezvăluirea „colegiilor invizibile" implicate de reţele de citări, care se deosebesc foarte mult de colegiile propriu-zise unde lucrează majoritatea oamenilor de ştiinţă[4] Totuşi, aceşti indicatori pot arăta pur şi simplu că oamenii de ştiinţă tind să citeze lucrările unor cercetători care împărtăşesc aceleaşi opinii ca şi ei. Cum se spune, cine se-aseamănă se-adună. Ceea ce este valabil pentru citări e valabil şi în general. Există şanse ca atunci când două noduri sunt legate de un al treilea ele să fie legate şi între ele, pentru că (aşa cum spunea economistul James E. Rauch) „sunt mai multe şanse ca doi oameni care mă cunosc să se cunoască între ei decât în cazul a două persoane luate la întâmplare"[5] Se spune că o triadă ai cărei membri sunt conectaţi prin sentimente pozitive este „echilibrată" şi ilustrează ideea că „prietenul prietenului meu este prietenul meu" O altă triadă, dintre membrii căreia doi nu se cunosc, deşi amândoi îl cunosc pe al treilea, este numită uneori „triadă interzisă". (O variantă, cu doi membri care sunt amici, dar unul e ostil, reprezintă un caz incomod în care „duşmanul prietenului meu îmi este prieten"[6].)

„Homofilia" – tendinţa noastră de a gravita către persoane similare nouă (numită şi *asortativitate*) – ar putea aşadar să fie considerată prima lege a reţelelor sociale. Everett Rogers şi Dilip Bhowmik au fost primii sociologi care au sugerat că homofilia ar putea fi dezavantajoasă, reducând mediul social al unui individ; ei au sugerat că există o „heterofilie optimă". Era homofilia un soi de autosegregare? În anii 1970, Wayne Zachary a trasat grafic reţeaua de socializare dintre membrii unui club de karate studenţesc. Aceasta arăta în mod clar două grupuri distincte în cadrul clubului. Homofilia se poate baza pe acelaşi statut (caracteristici atribuite, precum rasa, etnicitatea, sexul sau vârsta, şi caracteristici dobândite, ca religia, educaţia, ocupaţia ori modelele comportamentale) sau pe valori comune, în măsura în care acestea pot fi deosebite de trăsăturile dobândite[7] O ilustrare cunoscută este tendinţa şcolarilor americani de a se autosegrega în funcţie de rasă şi etnicitate (vezi ilustraţia color 3), deşi unele cercetări recente sugerează că această tendinţă variază semnificativ de la un grup rasial la altul[8].

Pot astfel de grafuri să ne arate care indivizi sunt importanţi? Abia în secolul XX savanţii şi matematicienii au definit formal importanţa drept „centralitate". Cele mai importante trei criterii de măsurare a importanţei în analiza formală a reţelelor sunt centralitatea de grad, centralitatea de interrelaţie şi centralitatea de apropiere. Centralitatea de grad – numărul de muchii care radiază dintr-un anumit nod – surprinde ceea ce s-ar putea numi sociabilitate: numărul de relaţii pe care le are un individ cu alţii. Formalizată de sociologul Linton Freeman la sfârşitul anilor 1970, centralitatea de interrelaţie măsoară gradul în care informaţia trece printr-un anumit nod. Aşa cum navetiştii, căutând fiecare ruta cea mai scurtă către destinaţie, concentrează traficul în câteva intersecţii aglomerate, şi persoanele din cadrul unei reţele se bazează adesea pe anumiţi indivizi-cheie care să-i conecteze cu persoane sau grupuri altfel distante. Indivizii cu o valoare mare a centralităţii de interrelaţie nu sunt neapărat oamenii cu cele mai multe relaţii, ci acei cu relaţii importante. (Cu alte cuvinte, nu contează câţi oameni cunoşti, ci pe cine cunoşti.) În sfârşit, centralitatea de apropiere măsoară numărul mediu de „paşi" de care este nevoie pentru a ajunge de la un nod la toate celelalte şi este folosită adesea pentru a afla cine are cel mai bun acces la informaţii, presupunând că acestea au o largă distribuire[9] Fiecare în felul său, indivizii din cadrul reţelelor sociale cu o valoare mare a centralităţii de grad, de interrelaţie sau de apropiere acţionează ca „huburi"

La mijlocul secolului XX s-au realizat progrese importante şi în modul cum înţelegem proprietăţile unei reţele în ansamblu, care adesea nu sunt vizibile din perspectiva unui singur nod, oricare ar fi acesta. La Massachusetts Institute of Technology, R. Duncan Luce şi Albert Perry au propus utilizarea unor coeficienţi „de asociere" pentru a măsura cât de mult sunt conectate un grup de noduri, clica fiind cazul extrem în care fiecare nod este legat de toate celelalte noduri din reţea. (Tehnic vorbind, coeficientul de asociere este proporţia de triade sociale care sunt deplin conectate, adică fiecare membru al oricărui grup de trei este conectat cu celelalte două.) „Densitatea" unei reţele este un criteriu similar de măsurare a interconectivităţii.

Importanţa acestor măsurători a devenit evidentă în 1967, când psihologul social Stanley Milgram a realizat un experiment celebru. El le-a trimis scrisori unor persoane alese la întâmplare ce locuiau în Wichita, Kansas, şi Omaha, Nebraska. Destinatarii erau rugaţi să trimită scrisoarea mai departe direct destinatarului final avut în vedere – soţia unui student la teologie în cadrul Universităţii Harvard, respectiv un agent de bursă din Boston – în cazul în care cunosc personal persoana respectivă ori s-o trimită mai departe cuiva care l-ar putea cunoaşte pe destinatarul final, cu condiţia să se afle în relaţii apropiate cu intermediarul; de asemenea, să-i trimită lui Milgram o carte poştală „de control" în care să precizeze cum au procedat. În total, potrivit lui Milgram, la destinaţie au ajuns 44 din cele 160 de scrisori din Nebraska[10]. (Un studiu mai recent sugerează că au fost doar 21[11].) Lanţurile complete i-au permis lui Milgram să calculeze numărul de intermediari de care a fost nevoie pentru ca scrisoarea să-şi atingă ţinta: în medie, cinci[12]. Această descoperire fusese anticipată de scriitorul maghiar Frigyes Karinthy, în a cărui povestire „Láncszemek" („Lanţuri", publicată în 1929) un personaj pune pariu cu tovarăşii săi că poate stabili o legătură cu orice individ de pe pământ, la alegerea lor, prin intermediul a nu mai mult de cinci cunoştinţe, dintre care trebuie să ştie personal una singură. Descoperirea a fost confirmată şi prin experimente separate realizate de alţi cercetători, în particular de specialistul în ştiinţe politice Ithiel de Sola Pool şi matematicianul Manfred Kochen.

O reţea care conectează două noduri prin cinci intermediari are şase muchii. Expresia „şase grade de separaţie" a fost născocită abia în 1990, când a apărut piesa de teatru a lui John Guare purtând acest titlu, ceea ce înseamnă că a avut o preistorie îndelungată. Ca şi conceptul de *lume mică* (făcut celebru de atracţia de la Disneyland realizată în 1964) sau conceptul mai tehnic de *apropiere*, ea prezenta în mod clar interconectivitatea din ce în ce mai pronunţată de la mijlocul secolului XX. De atunci au existat numeroase variaţiuni pe această temă: şase grade de Marlon Brando, şase grade de Monica Lewinsky, şase grade de Kevin Bacon (care a devenit joc pe tablă), şase grade de Lois Weisberg (mama unuia dintre prietenii lui Malcolm Gladwell) şi echivalentul său academic, şase grade de matematicianul Pál Erdős, el însuşi un pionier al teoriei reţelelor, după cum am văzut[13]. Cercetări recente sugerează că cifra este acum mai degrabă cinci decât şase, ceea ce sugerează că, începând cu anii 1970, schimbările tehnologice sunt poate mai puţin transformatoare decât se presupune în general[14]. Totuşi, pentru directorii companiilor din clasamentul Fortune 1 000, aceasta este 4,6[15] Pentru utilizatorii Facebook era 3,74 în 2012[16] şi de numai 3,57 în 2016[17]

6

Legături slabe şi idei virale

Ceea ce face ca genul ăsta de descoperire să fie atât de fascinantă este că noi tindem să credem că reţelele noastre de prieteni sunt nişte grupuri relativ mici sau clici de persoane care au aceleaşi preocupări şi care gândesc la fel, izolate de alte grupuri ai căror membri sunt legaţi prin alte afinităţi. Faptul că suntem însă cu toţii la doar şase grade distanţă de Monica Lewinsky se explică prin ceea ce sociologul Mark Granovetter de la Stanford numea, în mod paradoxal, „forţa legăturilor slabe"[1]. Dacă toate legăturile ar fi ca acelea puternice, homofile dintre noi şi prietenii noştri apropiaţi, lumea ar fi inevitabil fragmentată. Însă legăturile mai slabe – cu „cunoştinţe" cu care nu ne asemănăm chiar aşa de mult – sunt secretul fenomenului „lumii mici". Granovetter s-a concentrat iniţial asupra modului în care nişte oameni ce îşi căutau un loc de muncă erau ajutaţi mai mult de cunoştinţe decât de prietenii lor apropiaţi, dar mai târziu şi-a dat seama că, într-o societate cu relativ puţine legături slabe, „ideile noi se răspândesc lent, eforturile ştiinţifice sunt defavorizate, iar subgrupurilor separate pe bază de rasă, etnicitate, geografie sau alte caracteristici le este greu să găsească o modalitate de a conviețui"[2]. Cu alte cuvinte, legăturile slabe sunt punţi esenţiale între grupuri disparate care altfel nu ar fi conectate în nici un fel[3]

Granovetter a făcut o observaţie sociologică, bazată pe interviuri şi date similare, ce a fost îmbunătăţită prin intermediul unor studii de teren. Acestea au arătat, de exemplu, că pentru cei săraci, legăturile puternice contează mai mult decât legăturile slabe, sugerând că reţelele strânse ale lumii proletare ar putea tinde să perpetueze sărăcia[4]. Abia în 1998 matematicienii Duncan Watts şi Steven Strogatz au demonstrat *de ce* o lume caracterizată de grupuri homofilice ar putea fi totodată o lume mică. Watts şi Strogatz au clasificat reţelele în funcţie de două proprietăţi relativ independente: centralitatea medie de apropiere a fiecărui nod şi coeficientul general de asociere al reţelei. Începând cu o reţea circulară în care fiecare nod era conectat doar cu vecinii săi cei mai apropiaţi şi următorii, ei au arătat că adăugarea aleatorie a doar câtorva muchii suplimentare era mai mult decât suficientă pentru a spori apropierea tuturor nodurilor, fără a creşte semnificativ coeficientul global de asociere[5]. Watts începuse cu studierea ţârâiturilor sincronizate ale greierilor, însă implicaţiile descoperirilor făcute de el şi Strogatz pentru populaţia umană erau evidente. Cum spunea Watts, „diferenţa dintre un graf de tip lume mare şi unul de tip lume mică poate fi de numai câteva muchii necesare aleatoriu – schimbare care practic nu poate fi detectată la nivelul vârfurilor luate separat... Caracterul foarte grupat al grafurilor de tip lume mică poate conduce la intuiţia că o anumită boală este «departe» atunci când, din contră, este efectiv foarte aproape"[6].

Progresele din ştiinţa reţelelor au avut implicaţii importante şi pentru economişti. Economia standard imaginase pieţe mai mult sau mai puţin nediferenţiate populate de agenţi individuali care îşi maximizează utilitatea, cu informaţii complete. Problema – rezolvată de economistul englez Ronald Coase, care a explicat importanţa costurilor de tranzacţie* – era să se explice de ce există firme. (Nu toţi suntem docheri, tocmiţi şi plătiţi cu ziua ca Marlon Brando în *Pe chei*, pentru că angajarea noastră permanentă la nişte firme poate reduce costurile care apar atunci când lucrătorii sunt tocmiţi cu ziua.) Însă dacă pieţele ar fi reţele, în care majoritatea oamenilor ar face parte din grupuri mai mult sau mai puţin interconectate, lumea economică ar arăta cu totul altfel, nu în ultimul rând pentru că fluxurile de informaţii ar fi determinate de structurile reţelelor[7] Multe schimburi nu sunt doar tranzacţii punctuale în care preţul este o chestiune de cerere şi ofertă. Creditul depinde de încredere, care la rândul ei este mai mare în interiorul unui grup de persoane similare (de exemplu, o comunitate de imigranţi). Acest lucru are urmări nu doar asupra pieţelor muncii, cazul studiat de Granovetter[8]. Reţelele închise de vânzători pot să fie împotriva publicului şi să descurajeze inovaţia. Reţelele mai deschise pot promova inovaţia pe măsură ce ideile noi ajung într-un anumit grup graţie forţei legăturilor slabe[9] Aceste observaţii au condus la întrebarea cum se formează mai exact reţelele[10].

În practică, pare să reiasă cu claritate cum se formează reţelele. De la maghrebienii lui Avner Greif din secolul al XI-lea care făceau negoţ în Mediterana[11] până la antreprenorii şi managerii moderni studiaţi de Ronald Burt, savanţii au creat o bogată literatură referitoare la rolul reţelelor de afaceri în generarea capitalului social[12] şi promovarea – sau descurajarea – inovaţiei. În terminologia lui Burt, concurenţa dintre indivizi şi firme este structurată de reţele, cu „găuri structurale" – golurile dintre grupuri, unde legăturile slabe lipsesc – ca „oportunităţi antreprenoriale pentru acces la informaţii, sincronizare, referinţe şi control"[13]. Intermediarii – oameni capabili să „umple găurile" – sunt (sau ar trebui să fie) „răsplătiţi pentru eforturile lor integratoare" deoarece poziţia lor le creşte şansele de a avea idei creative (sau le scade şansele de a fi afectaţi de mentalitatea de grup). În instituţii inovatoare, intermediarii sunt întotdeauna apreciaţi. Totuşi, în majoritatea competiţiilor dintre un inovator-intermediar şi o reţea înclinată către „închidere" (adică gândire îngustă şi omogenitate), cea din urmă primează adesea[14]. Această observaţie se aplică în egală măsură atât filosofilor din universităţi, cât şi angajaţilor unei companii americane din domeniul electronicii[15].

Un întreg subdomeniu al „comportamentului organizaţional" ocupă acum un loc fundamental în majoritatea programelor de masterat în administrarea afacerilor. Printre concluziile sale recente se numără şi faptul că managerii sunt mai susceptibili să creeze reţele decât persoanele care nu sunt manageri[16]; că o „reţea mai puţin ierarhică poate fi mai potrivită pentru a genera solidaritate şi omogenitate într-o cultură organizaţională"[17].

---

* În „The Problem of Social Cost" (1960, p. 15) Coase afirma că „pentru a efectua o tranzacţie pe piaţă este necesar să descoperi cu cine doreşti să ai de-a face, să-i informezi pe oameni că vrei să faci o tranzacţie şi în ce termeni, să porţi negocieri care să conducă la o înţelegere, să redactezi contractul, să întreprinzi inspecţia de care este nevoie pentru a te asigura că termenii contractului sunt respectaţi şi aşa mai departe". Organizaţii precum firmele şi chiar şi statele există pentru a diminua sau elimina asemenea costuri de tranzacţie, de exemplu, prin contracte de muncă standardizate pe termen lung. Unităţile mai mari pot face asta mai eficient, de unde şi „economiile de scară"

şi că intermediarii au şanse mai mari de succes în ceea ce priveşte răspândirea găurilor structurale dacă „se încadrează din punct de vedere cultural în grupul lor organizaţional", pe când cei care sunt „integraţi structural" se descurcă mai bine când sunt „diferiţi din punct de vedere cultural" În concluzie, „intermediarii asimilaţi" şi „nonconformiştii integraţi" tind să se descurce mai bine[18] Şi în acest caz, teoria reţelelor evidenţiază aspecte a căror utilitate nu se rezumă la locul de muncă corporatist tipic satirizat în sitcomul lui Ricky Gervais *La birou*. La urma urmei, reţelele de la birou rareori sunt foarte mari. Şi totuşi, dimensiunea reţelei contează din cauza legii lui Metcalfe – numită după inventatorul ethernetului, Robert Metcalfe –, care (în forma sa originală) afirmă că valoarea unei reţele de telecomunicaţii este proporţională cu pătratul numărului de dispozitive de comunicare compatibile conectate la sistem. De fapt, acest lucru este valabil în ceea ce priveşte reţelele în general: pe scurt, cu cât este mai mare numărul de noduri dintr-o reţea, cu atât mai valoroasă este reţeaua pentru noduri în ansamblu. Aşa cum vom vedea, acest lucru implică beneficii spectaculoase pentru reţelele foarte mari, cu acces liber şi, invers, beneficii limitate pentru reţelele secrete şi/sau exclusiviste. Şi totuşi, chiar şi în cele mai mari reţele există noduri care acţionează ca intermediari sau huburi.

Expresia „a deveni viral" a ajuns să fie un clişeu obositor, foarte preţuit de cei care lucrează în publicitate sau în vânzări[19] Cu toate acestea, ştiinţa reţelelor oferă cel mai bun mod de a înţelege de ce unele idei se pot răspândi foarte rapid. Ideile – şi chiar stările emoţionale şi afecţiuni precum obezitatea – pot fi transmise prin intermediul unei reţele sociale, cam la fel ca un virus contagios. Totuşi, ideile (sau „memele", ca să folosim neologismul evoluţioniştilor) sunt în general mai puţin contagioase decât viruşii. De obicei viruşii biologici şi cei de computer efectuează o „căutare pluridirecţională" într-o reţea, deoarece scopul lor este de a se răspândi cât mai departe posibil, vizând fiecare vecin al fiecărui nod pe care îl infectează. În schimb, noi îi alegem instinctiv pe acei membri ai reţelei noastre cărora vrem să le comunicăm o idee sau de la care tindem să acceptăm una drept credibilă[20]. Una dintre primele contribuţii a fost aşa-numitul „model al fluxului comunicării în doi paşi", asociat cu sociologii Paul Lazarsfeld şi Elihu Katz, care în anii 1950 au argumentat că ideile ajung dinspre mass-media către public prin intermediul unor „lideri" de opinie[21]. Alţi cercetători de la sfârşitul secolului XX au căutat să măsoare viteza cu care circulă ştirile, zvonurile sau inovaţiile. Cercetări mai recente au arătat că prin intermediul unei reţele se pot transmite chiar şi stări emoţionale[22]. Deşi nu este deloc uşor să se facă distincţie între efectele endogene şi cele exogene ale reţelelor[23], probele referitoare la acest tip de contagiune sunt clare: „Studenţii care au colegi de cameră silitori devin şi ei mai silitori. Persoanele care stau la masă lângă indivizi care mănâncă mult consumă şi ele mai multă mâncare"[24]. Totuşi, potrivit lui Christakis şi Fowler, nu putem transmite idei şi comportamente cu mult dincolo de prietenii prietenilor noştri (cu alte cuvinte, la doar trei grade de separaţie), deoarece transmiterea şi receptarea unei idei sau ale unui comportament necesită o conexiune mai puternică decât transmiterea mai departe a unei scrisori (în cazul experimentului lui Milgram) sau comunicarea că există o anumită oportunitate de angajare. A cunoaşte pur şi simplu nişte oameni nu este acelaşi lucru cu a fi capabil să-i influenţezi ca să înveţe mai mult ori să mănânce în exces. Imitaţia este într-adevăr forma cea mai sinceră de măgulire, chiar şi atunci când este inconştientă.

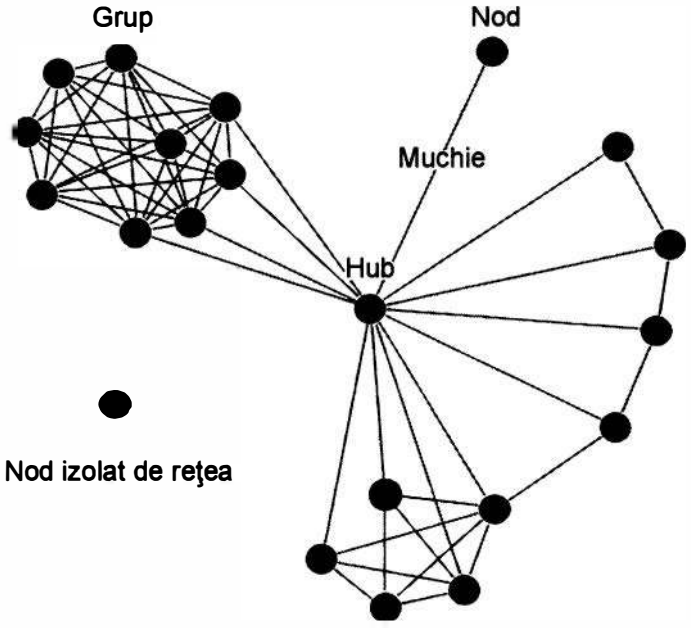

6. Conceptele de bază ale teoriei reţelelor. Fiecare punct din acest graf este un nod, iar fiecare linie este o muchie. Punctul numit „hub" are cea mai mare valoare a centralităţii de grad şi de interrelaţie. Nodurile intitulate „grup" au o densitate sau un coeficient de asociere local mai mare decât alte părţi ale grafului.

Ca şi în cazul epidemiilor, esenţial este că structura de tip reţea poate fi la fel de importantă ca şi ideea în sine în determinarea vitezei şi amplorii difuziunii[25] Pentru ca ceva să devină viral, un rol-cheie îl joacă nodurile care nu sunt doar huburi ori intermediari, ci „gardieni" - persoane care hotărăsc dacă transmit sau nu informaţii în partea lor de reţea[26]. Decizia lor se va baza, parţial, pe felul cum cred ele că se vor reflecta respectivele informaţii asupra lor. De asemenea, pentru ca o idee să fie acceptată, poate fi nevoie ca aceasta să fie transmisă de mai mult de o sursă sau două. Spre deosebire de o simplă epidemie, o contagiune culturală complexă trebuie mai întâi să atingă o masă critică a primilor utilizatori cu o valoare mare a centralităţii de grad (un număr relativ mare de prieteni influenţi)[27] Cum spunea Duncan Watts, pentru a aprecia riscul de propagare contagioasă în cascadă, esenţial este „să te concentrezi *nu* asupra stimulului în sine, ci asupra structurii reţelei pe care o loveşte stimulul"[28]. Aceasta explică într-o anumită măsură de ce, pentru fiecare idee care devine virală, sunt nenumărate altele ce se sting în anonimat pentru că au pornit din nodul, grupul sau reţeaua nepotrivite.

7

Varietăţi de reţele

Dacă toate structurile de tip reţea socială ar fi la fel, am trăi într-o lume foarte diferită. De exemplu, o lume în care nodurile ar fi conectate aleatoriu unele cu altele – astfel încât numărul de muchii per nod să aibă o distribuţie normală – ar avea unele dintre proprietăţile „lumii mici", dar nu ar fi la fel ca lumea noastră* Asta pentru că multe reţele din lumea reală au distribuţii de tip Pareto – adică au mai multe noduri cu un număr foarte mare de muchii şi mai multe noduri cu foarte puţine muchii, mai puţine decât ar fi cazul într-o reţea aleatorie. Aceasta este o variantă a ceea ce sociologul Robert K. Merton numea „efectul Matei", după Evanghelia apostolului Matei: „Căci tot celui ce are i se va da şi-i va prisosi, iar de la cel ce n-are şi ce are i se va lua"** În ştiinţă, succesul atrage succes: celui ce are deja premii i se vor da şi mai multe. Ceva asemănător se poate observa şi în „economia superstarurilor"[1]. La fel, pe măsură ce multe reţele mari se extind, nodurile câştigă noi muchii într-un mod direct proporţional cu numărul celor pe care deja le au (gradul lor de „potrivire"). Pe scurt, există o „ataşare preferenţială". Datorăm această observaţie fizicienilor Albert-László Barabási şi Réka Albert, primii care au sugerat că majoritatea reţelelor din lumea reală ar putea să urmeze o distribuţie a legii puterii sau să fie „invariante de scară"*** Pe măsură ce astfel de reţele evoluează, câteva noduri vor deveni huburi, cu mult mai multe muchii decât alte noduri[2]. Sunt numeroase exemple de asemenea reţele, de la dictaturile companiilor din clasamentul Fortune 1 000 până la citările în publicaţii de fizică şi linkuri către şi dinspre site-uri[3]. Cum spunea Barabási:

---

* Reţelele aleatorii au fost studiate pentru prima dată de prolificul şi frecvent amintitul matematician Pál Erdős şi de Alfréd Rényi, unul dintre numeroşii lui coautori. Un graf aleatoriu este construit prin plasarea a n noduri pe un plan, urmată de conectarea lor în perechi la întâmplare până ce sunt folosite m muchii. Nodurile pot fi selectate de mai multe ori sau niciodată.

** *Matei* 25.29.

*** Se spune că distribuţiile care urmează o lege a puterii au „cozi groase", deoarece probabilitatea relativă a unui grad foarte mare şi a unui grad foarte mic este mai mare decât dacă s-ar forma legături la întâmplare. Tehnic vorbind, sintagma „invariantă de scară" se referă la faptul „că frecvenţa relativă a nodurilor de grad d, în comparaţie cu nodurile de grad d', este egală cu frecvenţa relativă a nodurilor de grad kd în comparaţie cu nodurile de grad kd', atunci când se redimensionează cu un factor arbitrar $k > 0$". Într-o reţea invariantă de scară nu există noduri tipice şi totuşi „scara" diferenţei dintre noduri pare aceeaşi peste tot. Altfel spus, lumea invariantă de scară este caracterizată de geometria fractală: târguşorul este o familie mare, oraşul e un târguşor mare, iar regatul este un oraş mare.

> Există o ierarhie de huburi care susţin aceste reţele, un nod cu legături numeroase urmat de mai multe noduri mai puţin conectate, urmate de zeci de noduri şi mai mici. Nici un nod central nu se află în mijlocul pânzei de păianjen, controlând şi monitorizând fiecare legătură şi nod. Nu există un nod unic a cărui eliminare să poată rupe pânza. O reţea invariantă de scară este o pânză fără păianjen[4].

În cazul extrem (modelul „câştigătorul ia tot"), nodul cel mai potrivit primeşte toate sau aproape toate legăturile. Deseori există o configuraţie de tip „cei adaptaţi se îmbogăţesc", prin care „un nod cu legături numeroase [este] urmat îndeaproape de mai multe noduri mai puţin conectate, urmate de zeci de noduri şi mai mici"[5]. Există şi alte structuri intermediare de tip reţea: de exemplu, reţelele de socializare ale adolescenţilor americani nu sunt nici aleatorii, nici invariante de scară[6].

Aşa cum au arătat Erdős şi Rényi cu mult timp în urmă, într-o reţea aleatorie, fiecare nod din interiorul reţelei are cam acelaşi număr de legături cu alte noduri. Cel mai bun exemplu real este reţeaua naţională de autostrăzi din Statele Unite, în care fiecare oraş important are cam acelaşi număr de autostrăzi ce îl leagă de alte oraşe. Un exemplu de reţea invariantă de scară este reţeaua americană de trafic aerian, în care un număr mare de aeroporturi mici sunt conectate cu aeroporturi de dimensiuni medii, care la rândul lor sunt legate de câteva huburi uriaşe şi aglomerate. Alte reţele sunt mai centralizate fără a fi neapărat şi invariante de scară. Un mod de a înţelege tragedia care se desfăşoară în *Hamlet* de Shakespeare este descrierea reţelei de relaţii dintre personaje, în care Hamlet şi tatăl lui vitreg, Claudius, au de departe cea mai mare centralitate de grad (adică numărul de muchii – vezi ilustraţia 7).

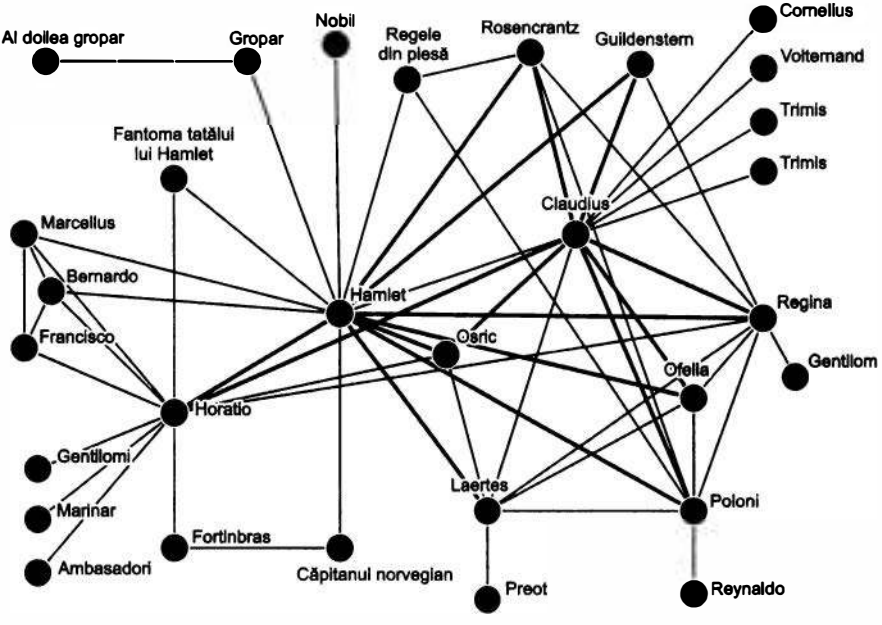

7. O reţea simplă (dar tragică): *Hamlet* de Shakespeare. Hamlet se află pe locul fruntaş în ceea ce priveşte centralitatea de grad (16, în comparaţie cu 13 în cazul lui Claudius). „Zona morţii" din piesă încorporează personaje conectate atât cu Hamlet, cât şi cu Claudius.

Acum să ne gândim la toate modurile în care o reţea poate diferi de versiunea aleatorie (vezi ilustraţia 8). O reţea ar putea fi extrem de deterministă şi neîntâmplătoare, precum o reţea cristalină sau o plasă, în care fiecare nod are acelaşi număr de muchii ca toate celelalte (stânga-jos). Altă reţea ar putea fi modulară – adică ar putea fi descompusă într-o serie de grupuri separate, dar interconectate prin câteva muchii (dreapta-jos). Altă reţea ar putea fi eterogenă, fiecare nod fiind foarte diferit în ceea ce priveşte centralitatea, precum reţelele invariante de scară ce caracterizează comunităţile online (stânga-sus). Unele reţele sunt şi ierarhice, şi modulare, cum ar fi sistemele genetice complexe care reglează metabolismul, plasând anumite subsisteme sub controlul altora (dreapta-sus)[7]

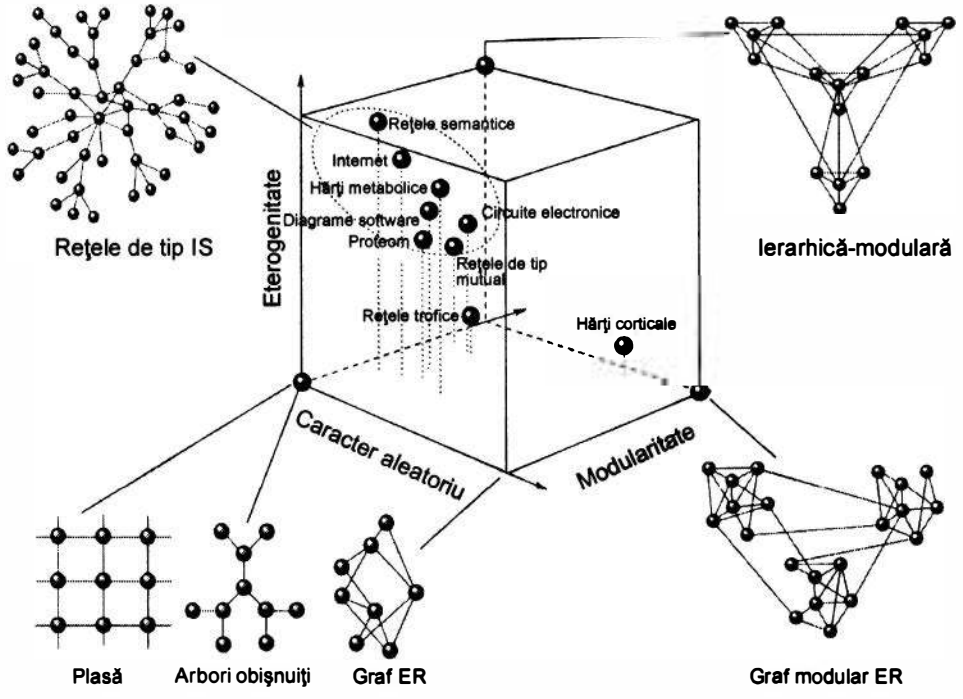

8. Varietăţi de reţele (IS: invariante de scară; ER: Erdős-Rényi, adică aleatorii).

Acum putem înţelege clar că, departe de a fi opusul reţelei, ierarhia este doar un tip aparte de reţea. Aşa cum arată ilustraţia 9, muchiile unei reţele ierarhice idealizate urmează un model regulat, care seamănă cu un arbore răsturnat (sau cu rădăcinile unui arbore). Pentru a construi o reţea ierarhică, începi cu nodul superior şi adaugi un anumit număr de noduri subordonate. Fiecărui nod subordonat îi adaugi încă o dată acelaşi număr de noduri subordonate şi tot aşa. Secretul este să adaugi mereu alte noduri în jos, dar să nu conectezi niciodată noduri lateral. Reţelele construite în acest mod au proprietăţi specifice. În primul rând, nu există cicluri, adică nu există un drum care să ducă de la un nod înapoi la el însuşi. Există un singur drum care conectează oricare două noduri, ceea ce clarifică lanţurile de comandă şi de comunicare. Mai important, nodul superior are cea mai înaltă valoare a centralităţii de interrelaţie şi de apropiere – adică sistemul este menit să maximizeze capacitatea acestui nod de a accesa şi controla informaţiile.

Aşa cum vom vedea, puţine ierarhii ajung să impună un asemenea control desăvârşit asupra fluxurilor de informaţii, deşi Uniunea Sovietică a lui Stalin a fost cât pe ce să reuşească acest lucru. Majoritatea organizaţiilor sunt în practică doar parţial ierarhice, la fel ca „ierarhiile bazate pe cooperare" din natură[8]. Cu toate acestea, ar fi poate util să ne gândim la o ierarhie pură ca fiind oarecum „antialeatorie", în sensul că este interzisă conectivitatea întâmplătoare asociată cu reţelele – mai ales formarea unor grupuri.

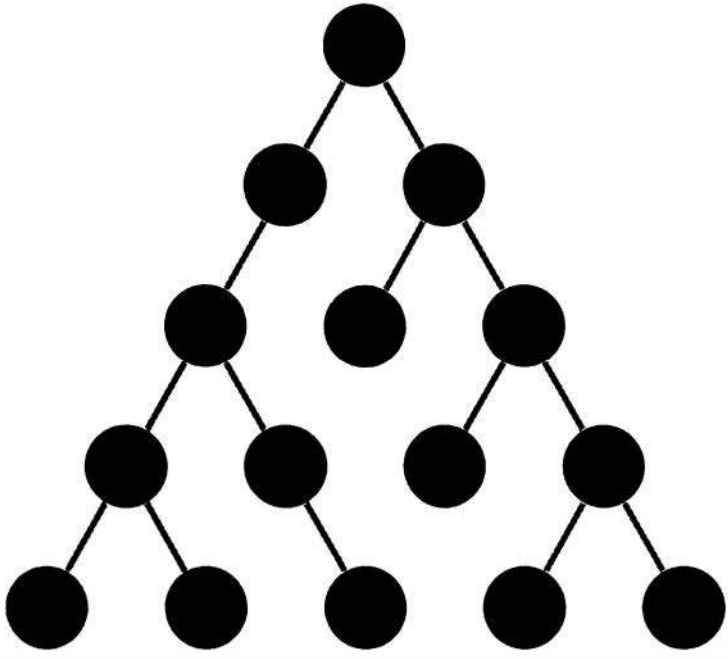

9. Ierarhia: un tip aparte de reţea. În exemplul prezentat aici, nodul superior are cea mai mare valoare a centralităţii de interrelaţie şi de apropiere. Alte noduri pot să comunice cu majoritatea celorlalte doar prin acest unic hub predominant.

Aceste varietăţi de reţele nu ar trebui considerate nişte categorii statice. Reţelele sunt rareori încremenite în timp. Reţelele mari sunt sisteme complexe având „proprietăţi emergente" – tendinţa unor noi structuri, modele şi proprietăţi de a se manifesta în „tranziţii de fază" ce nu sunt nici pe departe predictibile. După cum vom vedea, o reţea aparent aleatorie se poate transforma cu o viteză uimitoare într-o ierarhie. Nu de puţine ori, numărul de paşi dintre mulţimea revoluţionară şi statul totalitar s-a dovedit a fi surprinzător de mic. Pentru acelaşi motiv, structurile aparent rigide ale unei ordini ierarhice se pot dezintegra cu o rapiditate uluitoare[9] Nu este nici o surpriză pentru cel care studiază reţelele. Acum ştim că adăugarea aleatorie a unui număr foarte mic de muchii noi poate reduce radical separarea medie dintre noduri. În ilustraţia 9 nu ar fi nevoie de prea multe muchii suplimentare pentru a distruge cvasimonopolul nodului predominant asupra comunicării. Acest lucru ar putea explica de ce, de-a lungul istoriei, împăraţii şi regii au fost obsedaţi de conspiraţii. Cabale, camarile, celule, clici, coterii: toţi termenii de genul acesta au conotaţii sinistre în contextul curţii unui monarh. Ierarhii sunt de mult chinuiţi de conştientizarea faptului că fraternizarea între subordonaţi poate fi preludiul unei lovituri de palat.

8

La răscruce de rețele

Provocarea conceptuală finală – și cea mai importantă pentru istorici – este de a înțelege cum interacționează diferite rețele. Politologul John Padgett și coautorii săi au propus o analogie din biochimie, argumentând că inovațiile și invențiile în materie de organizare sunt rezultatele interacțiunii unor rețele, care ia trei forme de bază: „transpunere", „refuncționalitate" și „cataliză"[1]. În sine, o rețea socială rezistentă va tinde să se opună schimbării normelor sale de producție și protocoalelor de comunicație. Atunci când o rețea socială și modelele sale sunt transpuse dintr-un context în altul schimbându-li-se funcția, pot apărea inovații și chiar invenții[2].

După cum vom vedea, Padgett a folosit această observație pentru a explica modificările din structura economică și socială a Florenței pe vremea familiei Medici, când parteneriatele din domeniul bancar erau parte integrantă a politicii orașului. Totuși, ea are în mod clar o aplicabilitate mai generală. Rețelele sunt importante nu doar ca mecanisme de transmitere a unor idei noi, ci și ca surse ale ideilor noi. Probabil că nu toate rețelele vor promova schimbarea; dimpotrivă, unele rețele dense și concentrate au tendința de a se opune schimbării. Însă punctul de contact dintre diverse rețele poate fi locul unde trebuie căutată noutatea[3]. Problema este natura acestui punct de contact. Rețelele pot să se intersecteze și să fuzioneze amiabil, dar pot și să se atace reciproc, așa cum s-a întâmplat (într-un exemplu care va fi analizat mai jos) atunci când serviciile secrete sovietice au reușit să se infiltreze în rețelele de elite ale studenților de la Cambridge, în anii 1930. În astfel de competiții, rezultatul va fi stabilit de punctele tari și de cele slabe relative ale rețelelor rivale. Cât de adaptabile și de rezistente sunt ele? Cât de vulnerabile la o contagiune perturbatoare? Cât de mult se bazează pe unul sau mai multe „superhuburi", a căror distrugere sau capturare ar diminua semnificativ stabilitatea întregii rețele? Barabási și colegii săi au simulat niște atacuri împotriva unor rețele invariante de scară și au descoperit că acestea puteau suporta pierderea unei părți semnificative din noduri, chiar și pierderea unui hub. Dar un atac împotriva mai multor huburi putea distruge complet rețeaua[4]. Și mai spectaculos, o rețea invariantă de scară putea cădea destul de ușor victimă unui virus contagios care distrugea nodurile[5].

Dar de ce o rețea ar ataca o altă rețea, în loc să se conecteze pașnic la ea? Răspunsul este că majoritatea atacurilor împotriva rețelelor sociale nu sunt inițiate de alte rețele, ci sunt ordonate sau cel puțin încurajate de niște entități ierarhice. Amestecul rușilor în alegerile care au avut loc în Statele Unite în 2016 este un exemplu: potrivit serviciilor secrete americane, după cum am menționat mai sus, acțiunea a fost autorizată de președintele Putin, unul dintre cei mai aroganți autocrați din lume, dar a fost îndreptată nu

doar împotriva Comitetului Naţional Democrat, ci a întregului complex de reţele media din SUA. Este un exemplu clar ce ilustrează diferenţa fundamentală dintre reţele şi ierarhii. Datorită structurii lor relativ descentralizate, graţie modului în care combină grupuri şi legături slabe şi pentru că pot să se adapteze şi să evolueze, reţelele tind să fie mai creative decât ierarhiile. Aşa cum vom vedea, de-a lungul istoriei, inovaţiile au tins să aibă ca surse mai degrabă reţele decât ierarhii. Problema este că reţelele nu sunt uşor de dirijat „către un obiectiv comun... care necesită concentrarea resurselor în spaţiu şi timp în cadrul unor organizaţii de dimensiuni semnificative, precum armatele, birocraţiile, fabricile mari, corporaţiile organizate pe verticală"[6]. Reţelele pot fi spontan creative, dar nu sunt strategice. Al Doilea Război Mondial nu ar fi putut fi câştigat de o reţea, chiar dacă unele reţele superioare (de atomişti sau criptografi) au jucat un rol important în victoria Aliaţilor. În plus, reţelele sunt la fel de capabile să genereze şi să răspândească şi idei proaste, nu doar bune. În cazurile de contagiune socială sau „cascade" de idei, reţelele pot răspândi panică la fel de repede cum pot comunica şi înţelepciunea mulţimilor – nebunia arderii pe rug a vrăjitoarelor la fel de uşor ca şi mania inofensivă a fotografiilor cu pisici.

Este adevărat că reţelele de astăzi sunt mai eficient concepute decât reţeaua electrică americană din anii 1990, care era atât de fragilă, încât, din cauză că s-a defectat un singur cablu electric în vestul Oregonului, câteva sute de linii şi generatoare au rămas şi ele fără curent. Şi totuşi, ştim că până şi o reţea robustă poate deveni disfuncţională pe măsură ce creşte şi evoluează: aglomeraţia şi întârzierile normale de pe aeroporturile americane sunt un exemplu în acest sens, deoarece companiile aeriene concurează pentru a deservi huburi, dar ajung să le sufoce[7] În afară de internet, este aproape sigur că un atac îndreptat împotriva infrastructurii electrice şi de transport americane ar avea efecte devastator de perturbatoare. Cum spunea Amy Zegart, Statele Unite sunt cel mai puternic şi totodată cel mai vulnerabil actor din teatrul războiului informatic. „Ameninţările cibernetice de mâine", avertiza ea, „ar putea dezactiva maşinile pe care le conducem, avioanele cu care zburăm, ar putea opri alimentarea cu energie electrică sau cu apă a unor oraşe din toată ţara zile sau săptămâni la rând, ori chiar mai mult timp, ar putea să ne imobilizeze armata sau chiar să întoarcă împotriva noastră armele pe care le avem"[8]. Şi totuşi, Statele Unite „nu par dispuse să recunoască noţiunile de bază privind noile tehnologii cibernetice sau vulnerabilităţile noastre cibernetice, şi cu atât mai puţin să ia măsurile necesare pentru a anticipa, descuraja şi a se apăra împotriva unor viitoare atacuri"[9]. Epidemia din mai 2017, când ransomware-ul WannaCry a infectat sute de mii de computere din 150 de ţări, criptându-le hardurile şi cerând răscumpărări în bitcoin, a expus nu doar vulnerabilitatea ţărilor europene la atacuri infracţionale, ci şi, în mod ironic, a Rusiei.

Realitatea este că, într-adevăr, ne vine foarte greu să înţelegem implicaţiile pe care le are dezvoltarea reţelelor în vremurile noastre. Pentru fiecare articol care laudă efectele lor pozitive în consolidarea tinerei şi vitalizantei democraţii – de exemplu, în revoluţiile arabe din 2010-2012 –, mai este unul ce avertizează cu privire la efectele lor negative în consolidarea unor forţe periculoase – de pildă, islamismul politic. Pentru fiecare carte ce profeţeşte o „singularitate" în care un „creier global" sau un „superorganism planetar" se naşte din internet[10], mai este una care prezice colapsul şi extincţia[11]. Anne-Marie Slaughter se aşteaptă ca „Statele Unite şi alte puteri să găsească treptat calea de mijloc justă a puterii reţelelor: nici prea concentrate şi nici prea răsfirate"; şi abia aşteaptă să apară „un sistem mai uniform, mai rapid, mai flexibil, unul care să opereze deopotrivă

la nivelul cetăţenilor şi la nivel de state"[12]. Într-un text scris înainte de 11 septembrie, Graham Allison era relativ încrezător că Statele Unite vor avea un avantaj intrinsec într-o lume a reţelelor globale[13] Şi totuşi, Joshua Ramo este cu mult mai puţin optimist. „Ideea simplă şi cândva atrăgătoare potrivit căreia conectarea eliberează este eronată", scrie el. „Acum, a te conecta înseamnă a fi închis într-o tensiune puternică şi dinamică." Incapacitatea liderilor bătrâni de a înţelege epoca reţelelor este „motivul pentru care legitimitatea [lor]... slăbeşte, motivul pentru care strategia noastră grandioasă este incoerentă, motivul pentru care epoca noastră e cu adevărat revoluţionară". Pentru el, „ameninţarea fundamentală la adresa intereselor americane nu este China, Al-Qaeda sau Iranul, ci evoluţia reţelei înseşi"[14].

Într-o singură privinţă pare să existe consens: puţini futurologi se aşteaptă ca ierarhiile consacrate – în special elite politice tradiţionale, dar şi corporaţii cu vechime – să se descurce foarte bine în viitor[15] În mod neobişnuit, Francis Fukuyama afirmă că ierarhia trebuie să învingă până la urmă, în sensul că reţelele singure nu pot asigura un cadru instituţional stabil pentru dezvoltarea economică sau ordinea politică. Ba chiar, susţine el, „organizarea ierarhică... poate fi *singurul* mod în care poate fi structurată o societate cu un nivel scăzut al încrederii"[16]. Dimpotrivă, iconoclastul consilier politic britanic Dominic Cummings emite ipoteza că statul viitorului va fi nevoit să funcţioneze mai mult ca sistemul imunitar sau ca o colonie de furnici decât ca un stat tradiţional – cu alte cuvinte, mai mult ca o reţea, cu proprietăţi emergente şi capacitate de autoorganizare, fără planuri sau coordonare de la centru, bazându-se în schimb pe experimente probabilistice, consolidând succesul şi respingând eşecul, dobândind rezistenţă parţial prin redundanţă[17] Poate că asta înseamnă a subestima atât rezilienţa vechilor ierarhii, cât şi vulnerabilitatea noilor reţele – ca să nu mai vorbim de capacitatea lor de a fuziona pentru a forma structuri de putere şi mai noi, cu capacităţi care ar putea fi mai mari chiar şi decât cele ale statelor totalitare din ultimii o sută de ani.

9

Şapte observaţii

Aşadar, pentru istoric, observaţiile referitoare la teoria reţelelor, în toate formele sale, au implicaţii profunde. Am încercat să le rezum aici în şapte rubrici:

1. *Nici un om nu este o insulă.* Concepuţi ca noduri în cadrul unor reţele, indivizii pot fi înţeleşi din punctul de vedere al relaţiei lor cu alte noduri: muchiile care îi conectează. Nu toate nodurile sunt egale. Localizat într-o reţea, un individ poate fi evaluat nu doar în funcţie de centralitatea de grad (numărul relaţiilor sale), ci şi în funcţie de centralitatea de interrelaţie (probabilitatea ca el să fie o punte între alte noduri). (Printre alte criterii se numără şi centralitatea de vector propriu, care estimează apropierea de noduri populare sau prestigioase, deşi aceasta nu va apărea în cele ce urmează[1].) Aşa cum vom vedea, un criteriu esenţial, dar neglijat de măsurare a importanţei istorice a unui individ este gradul în care persoana respectivă a fost o punte de reţea. Uneori, ca în cazul Revoluţiei Americane, se dovedeşte că anumite roluri esenţiale au fost jucate de oameni care nu erau lideri, ci conectori.

2. *Cine se-aseamănă se-adună.* Din cauza homofiliei, reţelele sociale pot fi înţelese parţial prin prisma legii atracţiei. Totuşi, nu este întotdeauna evident ce trăsătură sau preferinţă comună îi face pe oameni să se asocieze. Mai mult decât atât, trebuie să stabilim cu claritate natura conexiunilor din cadrul reţelei. Sunt legăturile dintre noduri nişte relaţii între cunoştinţe sau relaţii de prietenie? Avem în faţa ochilor un arbore genealogic, un cerc de prieteni sau o societate secretă? Se mai face schimb şi de altceva în afară de cunoştinţe – să zicem bani sau altă resursă – în cadrul reţelei? Nici un graf nu poate scoate în evidenţă intensa complexitate a interacţiunilor umane, dar uneori ştim îndeajuns ca să facem diferenţa între sensurile muchiilor (de exemplu, A îi ordonă lui B, dar nu şi invers), modurile lor (de pildă, A îl cunoaşte pe B, dar se culcă cu C) şi ponderile lor (de exemplu, A se mai întâlneşte uneori cu B, dar îl vede pe C în fiecare zi).

3. *Legăturile slabe sunt puternice.* Contează şi cât de densă este o reţea şi cât de conectată cu alte grupuri, chiar şi numai prin câteva legături slabe. Este ea o componentă a unei reţele mai importante? Există „noduri izolate de reţea", complet „autonome", ca mizantropul lui Burns? Există intermediari care caută să exploateze găuri structurale din reţea? Reţeaua manifestă proprietăţi de tip „lume mică" – iar dacă da, cât de mică este lumea (cu alte cuvinte, câte grade de separaţie există între noduri)? Cât de modulară este structura reţelei?

4. *Structura determină viralitatea.* Mulţi istorici încă tind să presupună că răspândirea unei idei sau a unei ideologii depinde de conţinutul său inerent în raport cu un

context vag specificat. Acum trebuie totuşi să recunoaştem că unele idei devin virale datorită unor caracteristici structurale ale reţelei prin intermediul căreia se răspândesc acestea. Ele sunt cel mai puţin susceptibile de a face asta într-o reţea ierarhică, de sus în jos, unde legăturile orizontale de tip *peer-to-peer* sunt interzise.

5. *Reţelele nu dorm niciodată.* Reţelele nu sunt statice, ci dinamice. Indiferent dacă sunt aleatorii sau invariante de scară, ele sunt înclinate către tranziţii de fază. Pot evolua, transformându-se în sisteme adaptabile complexe cu proprietăţi emergente. Modificări foarte mici – adăugarea doar a câtorva muchii – pot schimba radical comportamentul reţelei.

6. *Reţelele dezvoltă reţele.* Atunci când interacţionează, reţelele pot duce la obţinerea de inovaţii şi invenţii. Atunci când o reţea perturbă o ierarhie osificată, o poate răsturna cu o viteză uluitoare. Dar când o ierarhie atacă o reţea fragilă, rezultatul poate fi colapsul reţelei.

7. *Bogaţii se îmbogăţesc.* Din cauza conectării preferenţiale, majoritatea reţelelor sociale sunt profund inegalitare.

Atunci când înţelegem aceste observaţii de bază ale ştiinţei reţelelor, istoria omenirii arată cu totul altfel: nu atât „o drăcie după alta", cum spunea năzdrăvanul de Alan Bennett[2], nici măcar vreo chestie după altă blestemăţie, ci miliarde de chestii legate una de alta în nenumărate feluri (inclusiv – dar nu numai – prin contact sexual). Mai mult, atunci când este plasat în contextul său istoric corespunzător, timpul prezent pare nu tocmai fără precedent şi mai familiar. Este, aşa cum vom vedea, a doua epocă în care nişte instituţii ierarhice învechite sunt contestate de nişte reţele noi, al căror impact este amplificat de noua tehnologie. Făcând analogii istorice, aşa cum va deveni limpede, ar trebui să ne aşteptăm probabil şi în continuare la subminarea de către reţele a ierarhiilor care nu se pot reforma, dar şi la posibilitatea unei oarecare restabiliri a ordinii ierarhice atunci când va deveni clar că, singure, reţelele nu pot evita alunecarea în anarhie.

10

Illuminati iluminați

Reținând aceste observații, putem acum să reanalizăm istoria Ordinului Illuminati (și nu teoria conspirației). Fondatorul Ordinului a fost, de fapt, un obscur profesor universitar din sudul Germaniei, pe nume Adam Weishaupt. Născut în 1748 – și având deci doar 28 de ani atunci când l-a înființat –, Weishaupt era fiul (rămas orfan) al unui profesor de drept de la Universitatea din Ingolstadt, un oraș din centrul Bavariei. Fiind susținut de baronul Johann Adam von Ickstatt, care fusese numit rector de principele elector Maximilian al III-lea Iosif cu abilitarea de a reforma universitatea dominată de iezuiți, Weishaupt a putut să calce pe urmele tatălui său. În 1773, a fost numit profesor de drept canonic și, un an mai târziu, decan al Facultății de Drept[1].

Ce l-a împins pe tânărul profesor ca peste trei ani să fondeze o societate secretă și în multe sensuri revoluționară? Răspunsul este că, sub influența lui Ickstatt, Weishaupt devenise un cititor pasionat al unor lucrări semnate de filosofii mai radicali ai Iluminismului francez, în special de Claude-Adrien Helvétius, al cărui bestseller era *De l'esprit* (1758), și Paul Henri Thiry, baron d'Holbach, care a scris sub pseudonim *Le Système de la nature* (1770). În copilărie, Weishaupt fusese educat de iezuiți, experiență care nu îi plăcuse deloc. Tendințele ateiste ale lui Helvétius și d'Holbach i-au stârnit entuziasmul. Și totuși, în conservatoarea Bavarie, unde clerul romano-catolic instiga deja la un „contra-Iluminism", asemenea puncte de vedere erau periculoase. Weishaupt, un tânăr căruia i se oferise o catedră anterior monopolizată de iezuiți, era presat. Ideea unei societăți secrete, care să-i ascundă scopurile adevărate chiar și de cei pe care îi recruta, era de înțeles. Weishaupt însuși spunea că ideea i-a venit de la un student protestant pe nume Ernst Christoph Henninger, care îi spusese despre asociațiile studențești de la Jena, Halle și Leipzig, unde studiase anterior[2]. Din alte puncte de vedere, în mod paradoxal, Illuminati i-au avut ca model pe iezuiți, o rețea puternică și nici pe departe transparentă care ajunsese să fie desființată de papa Clement al XIV-lea în 1773. Prima schiță a unei „Școli de Umanitate" concepută de Weishaupt prevedea ca fiecare membru să țină un jurnal în care să-și noteze gândurile și sentimentele și să le prezinte superiorilor un rezumat; în schimb, aveau la dispoziție o bibliotecă, servicii medicale, asigurare și alte beneficii[3]. Afirmația că Weishaupt avea o gândire eclectică ar fi o subapreciere: proiectele sale legate de Ordin conțineau și elemente din misterele eleusine ale Greciei antice și din zoroastrism (inclusiv folosirea vechiului calendar persan). O altă sursă de inspirație a fost *Alumbrados*, o mișcare spirituală spaniolă din secolul al XVII-lea.

Dacă Illuminati ar fi rămas credincioși proiectului inițial al lui Weishaupt, ar fi căzut de mult în uitare sau poate că nici nu ar fi auzit nimeni de ei vreodată. Secretul dezvoltării și

al notorietăţii lor ulterioare a fost infiltrarea lor în nişte loji masonice germane. Deşi avea rădăcini în fraternităţile zidarilor din Evul Mediu, în secolul al XVIII-lea şi francmasoneria era o reţea care se dezvolta rapid şi care, începând din Scoţia şi Anglia, oferea socializare pentru bărbaţi exaltată de mitologie şi ritual, neinhibată de diferenţa de statut social dintre aristocraţie şi burghezie* Se răspândise rapid în toată Germania, inclusiv în statele germane din sud, în ciuda eforturilor Bisericii Romano-Catolice de a le interzice catolicilor să devină masoni[4]. Franz Xaver von Zwackh, unul dintre studenţii lui Weishaupt, a propus recrutarea în Ordinul Illuminati a unora dintre membrii lojilor germane, exploatând nemulţumirea tot mai accentuată a multor francmasoni faţă de mişcarea lor.

Sfârşitul anilor 1770 era o perioadă de fierbere în interiorul francmasoneriei germane, unii purişti având obiecţii împotriva faptului că nu se mai respecta caracterul secret şi nici mitul descendenţei sale din Cavalerii Templieri, potrivit „Ritului strictei observanţe"[5]. Printre aceşti nemulţumiţi de aparenta degenerare a ordinelor masonice care se transformau în nişte cluburi inepte se număra şi Adolph Franz Fiedrich Ludwig, baron von Knigge, fiul educat la Göttingen al unui funcţionar din Hanovra, care era francmason din 1772[6]. Knigge tânjea după ceva mai exclusivist şi mai stimulant decât ofereau lojile pe care le frecventa el în Cassel şi Frankfurt, dorinţă pe care i-a mărturisit-o altui francmason aristocrat, marchizul Costanzo di Costanzo, în 1780. Spre uluirea lui Knigge, marchizul i-a dezvăluit că o asemenea organizaţie de elită există deja şi că – sub pseudonimul Diomedes – şi el este membru al acesteia. O caracterizare precisă a Ordinului Illuminati după 1777 – când însuşi Weishaupt fusese cooptat în loja „Zur Behutsamkeit" din München – este următoarea: era „o reţea clandestină inserată în francmasonerie... cam ca o plantă parazită"[7] Tot un fel de parazit era şi rozicrucianismul, o mişcare mai ezoterică decât cea a Ordinului Illuminati, despre care s-a scris mult la începutul secolului al XVII-lea, dar căreia i s-a dat, cam în aceeaşi perioadă, o formă concretă ca „Roza-Cruce de Aur" în cadrul unora dintre lojile masonice germane.

Recrutarea lui Knigge a fost un punct de cotitură din două motive. În primul rând, era un om cu mult mai multe relaţii decât Weishaupt. În al doilea rând, înţelegea ce îşi doresc alţi francmasoni aristocraţi care gândeau la fel ca el[8]. Knigge – care a adoptat pseudonimul Philo după ce s-a alăturat Ordinului Illuminati – a aflat cu surprindere că organizaţia era într-un stadiu embrionar (şi şi-a dat seama cât de înapoiată este Bavaria atunci când a vizitat-o)[9]. „Ordinul încă nu există", mărturisea candid Weishaupt, „decât în mintea mea... Mă ierţi pentru această mică înşelătorie?". Knigge nu numai că l-a iertat pe Weishaupt, dar a preluat entuziast iniţiativa, concepându-i pe Illuminati drept un instrument pentru restructurarea radicală a francmasoneriei înseşi[10]. A revizuit complet şi a extins structura pe care o concepuse Weishaupt, subîmpărţind cele trei ranguri sau clase ale Ordinului Illuminati şi adăugând multe elemente din ritualul masonic. Clasa iniţiatică a minervalilor a fost împărţită în două: minervali şi *Illuminatus minor*. Şi a doua clasă a fost împărţită în două, după modelul francmason: *Illuminatus major* sau „novice scoţian" şi *Illuminatus diregens* sau „cavaler scoţian". A treia clasă misterică a fost împărţită la rândul său în „Micile Mistere" (cu rangul de *presbyter* sau *princeps*) şi „Marile Mistere" (cu rangurile de *magus* sau „docetist" şi *rex* sau „philosophus"). Dintre membrii Ordinului Illuminati care deţineau această din urmă poziţie aveau să provină cei mai înalţi funcţionari ai ordinului: inspectori naţionali, arhiepiscopi, prefecţi

* Pentru o dezbatere a tuturor aspectelor legate de francmasonerie, vezi capitolul 20.

şi decani. Aceste grade superioare aveau să înlocuiască vârfurile sistemului conceput de Weishaupt, „areopagiţii"[11]. În timp ce erau născocite aceste „grade" elaborate, structura organizaţională a Ordinului care creştea rapid devenea mai complexă, cu numeroase „biserici minervale" care răspundeau în faţa unor „prefecturi", „arhiepiscopii" şi „inspecţii"[12].

Primul paradox al Ordinului Illuminati a fost aşadar că era o reţea care tânjea după o structură ierarhică elaborată, deşi critica aspru ierarhiile existente. În „Adresă către proaspăt promovaţii *dirigenti* ai Ordinului Illuminati" din 1782, Weishaupt şi-a expus viziunea asupra lumii. În starea naturală, omul fusese liber, egal şi fericit; împărţirea în clase, proprietatea privată, ambiţia personală şi construcţia statului se petrecuseră mai târziu, ca „marile şi teribilele cauze şi pricini ale suferinţelor noastre". Omenirea încetase să fie „o mare familie, un imperiu unic" din cauza „dorinţei oamenilor de a se deosebi unul de altul" Dar Iluminismul, răspândit prin activităţile unor organizaţii secrete, putea depăşi această stratificare a societăţii. Iar apoi „prinţii şi naţiunile vor dispărea de pe faţa pământului fără a fi nevoie de violenţă, seminţia umană va fi o singură familie, iar lumea va deveni sălaşul unor fiinţe raţionale"[13]. Aceste idei se cam băteau cap în cap cu reuşita campanie a lui Knigge de a recruta francmasoni din familii princiare şi nobile[14].

Al doilea paradox al Ordinului Illuminati era relaţia sa ambivalentă cu creştinismul. Însuşi Knigge pare să fi fost deist (îl admira pe Spinoza, deşi a publicat şi predici pe care le ţinuse). Weishaupt se poate să fi împărtăşit şi el această înclinaţie, dar era de părere că doar elita Ordinului – cei care deţineau titlul de *rex* – ar trebui să-şi exprime clar simpatia pentru d'Holbach. În unele dintre scrierile lui Weishaupt, Iisus Hristos este înfăţişat drept „eliberatorul poporului său şi al întregii umanităţi" şi profetul „doctrinei raţiunii", al cărui obiectiv principal fusese „să introducă libertatea şi egalitatea generale în rândul oamenilor fără nici o revoluţie". Ideea „Lecţiei din Prima Cameră" a lui Knigge era că preoţii Ordinului Illuminati sunt purtătorii mesajului autentic şi egalitar al lui Iisus Hristos, care fusese distorsionat de-a lungul secolelor[15]. Şi totuşi, nici unul dintre ei nu credea de fapt asta; nu era decât o *pia fraus* (cum a recunoscut în particular Knigge) care avea să fie dată în vileag de îndată ce un adept va fi ajuns la cel mai înalt grad. Scopul final al Ordinului Illuminati era aşadar o „Reformă Mondială" cvasireligioasă pe baza unor idealuri iluministe[16].

De aceste stânci – atât organizaţionale, cât şi religioase – s-au izbit Illuminati. Knigge se plângea de „firea iezuită" a lui Weishaupt. Doi eminenţi Illuminati din Göttingen, Johann Georg Heinrich Feder şi Christoph Meiners, l-au acuzat că înclină spre teoriile politice radicale ale Jean-Jacques Rousseau. Un alt Illuminatus, Franz Carl von Eckartshausen, s-a retras când şi-a dat seama de admiraţia lui Weishaupt pentru Helvétius şi d'Holbach. Ca arhivist al lui Karl Theodor, principele elector al Palatinatului care moştenise electoratul bavarez la moartea lui Max Iosif, în 1777, Eckartshausen era în măsură să facă presiuni pentru interzicerea Ordinului. În 1784, după discuţii prelungite la Weimar (la unele dintre care a participat şi Goethe), Knigge a fost forţat să se retragă[17] Weishaupt l-a lăsat la conducere pe contele Johann Martin zu Stolberg-Rossla, despre care se crede că a dizolvat Ordinul în aprilie 1785, la doar o lună după al doilea decret bavarez împotriva societăţilor secrete[18], deşi există dovezi că activitatea acestuia ar mai fi continuat până la mijlocul anului 1787 şi Johann Joachim Christoph Bode a renunţat abia în 1788 la ideea de a-l reînvia la Weimar[19] Chiar dacă nu ar fi fost interzişi, pare limpede că Illuminati s-ar fi autolichidat aproape sigur cu doi ani înainte de a începe

Revoluţia Franceză. Însuşi Weishaupt şi-a petrecut restul vieţii sub protecţia lui Ernest al II-lea, duce de Saxa-Gotha-Altenburg, mai întâi la Regensburg şi apoi chiar la Gotha, unde a redactat mai multe lucrări grandilocvente de autojustificare precum *O istorie completă a persecuţiilor împotriva Ordinului Illuminati în Bavaria* (1785), *Un tablou al Ordinului Illuminati* (1786) şi *O apologie a Ordinului Illuminati* (1786). Deşi au existat unele continuităţi între Illuminati şi Uniunea Germană a lui Karl Friedrich Bahrdt, acestea nu ar trebui să fie exagerate. Aşa cum arăta Knigge în lucrarea scrisă în apărarea sa, *Philo's endliche Erklärung* (1788), Illuminati au fost de la bun început o contradicţie în termeni: o organizaţie în slujba Iluminismului care se ascundea în umbră.

Pentru apărătorii francmasoneriei convenţionale şi oponenţii Revoluţiei Franceze, au existat totuşi stimulente puternice pentru a exagera amploarea şi caracterul malign ale Ordinului Illuminati. În tratatele lor din 1797, atât John Robinson, cât şi abatele Barruel au trebuit să se bazeze pe nişte surse germane cu o imaginaţie foarte bogată pentru ca acuzaţiile împotriva Ordinului Illuminati – în special afirmaţia că Revoluţia Franceză a fost provocată de acesta – să pară credibile. Lucrul care se apropie cel mai mult de o legătură reală între Illuminati şi Revoluţie este că Honoré Gabriel Riqueti, conte de Mirabeau, l-a cunoscut pe Jakob Mauvillon – care devenise Illuminatus la îndemnul lui Johann Joachim Christoph Bode – când Mirabeau a vizitat Brunswickul, la mijlocul anilor 1780. Însă ipoteza că lojile masonice franceze au fost canalele prin care anumite idei revoluţionare ar fi ajuns de la Ingolstadt la Paris nu stă în picioare nici măcar la o analiză superficială. La urma urmei, ideile revoluţionare s-au născut la Paris. Adevăratele căi de comunicare mergeau dinspre saloanele capitalei franceze către Bavaria, prin intermediul bibliotecilor deţinute de unii funcţionari luminaţi precum Ickstatt, mentorul lui Weishaupt, şi nu invers. Aşa cum vom vedea, exista o reţea internaţională care conecta filosofi şi alţi savanţi din toată Europa şi se extindea chiar şi dincolo de Atlantic, în America de Nord. Dar era în principal o reţea axată pe publicare, schimb de cărţi şi corespondenţă. Lojile masonice şi societăţile secrete au jucat un oarecare rol; dar saloanele, editurile şi bibliotecile au fost mai importante.

Aşadar Illuminati trebuie înţeleşi nu ca o conspiraţie omnipotentă, susţinută prin mijloace sinistre mai mult de două secole, ci ca o revelatoare notă de subsol a Iluminismului. Ca reţea în cadrul unor reţele mult mai mari ale francmasoneriei şi filosofiei franceze, Ordinul lui Weishaupt a ilustrat o epocă în care era riscant să exprimi idei care în esenţă contestau statu-quoul religios şi politic. Era logic să acţioneze în secret. Şi totuşi, caracterul acesta misterios le-a permis până la urmă autorităţilor să exagereze ameninţarea revoluţionară reprezentată de Illuminati. În realitate, reţeaua mai largă a Iluminismului era cea care avea potenţial revoluţionar, tocmai pentru că ideile în cauză circulau destul de liber prin intermediul cărţilor şi publicaţiilor – şi ar fi devenit virale în Europa şi America chiar dacă Adam Weishaupt nu ar fi existat.

Istoricii s-au străduit să scrie această istorie pentru că, la fel ca multe reţele, şi Illuminati au lăsat în urmă nu o singură arhivă ordonată, ci consemnări răzleţe: până ce au devenit accesibile arhivele lojilor masonice, cercetătorii s-au bazat în mare măsură pe memorii şi documente confiscate şi publicate apoi de duşmanii Ordinului. Printre materialele despre care se spune că s-ar fi aflat în posesia lui Franz Xaver Zwackh se numărau şi copii ale unor sigilii ale guvernului ce urmau să fie utilizate pentru realizarea unor falsuri, disertaţii în favoarea sinuciderii, instrucţiuni pentru producerea de gaze toxice şi cerneală invizibilă, descrierea unui seif special pentru păstrarea unor documente secrete şi adeverinţe de plată pentru provocarea unor avorturi, precum şi o reţetă pentru

prepararea unui ceai pentru inducerea unui avort. Ştim acum că acestea nu erau deloc reprezentative pentru activităţile Ordinului[20]. Mai tipice erau discuţiile meticulos consemnate dintre Bode şi Illuminati din Turingia pe care îi recrutase acesta, ce surprind tensiunile esenţiale inerente într-o societate secretă care viza să promoveze Iluminismul, o reţea ierarhică ce aştepta de la novici mărturisiri intime, dar nu le oferea în schimb decât iluzii[21]. În confruntarea cu puterea statului bavarez, exercitată de principele elector Karl Theodor, Illuminati au fost zdrobiţi cu uşurinţă. Dar şi principele elector avea zilele numărate. La doar zece ani după ce interzisese societăţile secrete, armatele Franţei revoluţionare au invadat Palatinatul, condus tot de Karl Theodor, şi s-au îndreptat spre Bavaria. Din 1799 până în ajunul Bătăliei de la Leipzig din 1813, Bavaria a fost un satelit a ceea ce a devenit imperiul lui Napoleon. Între timp, la Gotha - unde se refugiaseră ultimii reprezentanţi ai Ordinului Illuminati -, fiul şi moştenitorul ducelui Ernest, August, îl linguşea pe tiranul francez.

Illuminati nu au provocat Revoluţia Franceză şi cu atât mai puţin ascensiunea lui Napoleon - deşi acestea cu siguranţă au avut de câştigat de pe urma lor (au fost iertaţi cu toţii în afară de Weishaupt, iar unii, în special Dalberg, au devenit foarte puternici). Departe de a continua până în prezent complotul de a guverna lumea, ei şi-au încetat activitatea în anii 1780, iar eforturile de a revitaliza ordinul în secolul XX au fost în mare parte fictive* Cu toate acestea, povestea lor este parte integrantă a procesului istoric complex care a condus Europa de la Iluminism la Revoluţie şi apoi la Imperiu - proces în care reţelele intelectuale au jucat, fără îndoială, un rol decisiv.

Inspirându-se din cele mai bune lucrări ştiinţifice moderne, cartea de faţă caută să salveze istoria reţelelor din ghearele adepţilor teoriei conspiraţiei şi să arate că, adeseori, schimbarea istorică poate şi trebuie înţeleasă tocmai din perspectiva unor asemenea provocări ale reţelelor la adresa ordinilor ierarhice.

---

* Leopold Engel a revitalizat gruparea Illuminati în martie 1901 împreună cu Theodor Reuss, ulterior asociat al celebrului ocultist britanic Aleister Crowley. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial şi după aceea, a venit rândul economistului elveţian Felix Lazerus Pinkus şi brutarului Hermann Joseph Metzger să resusciteze acest nume. Până la moartea lui Annemarie Aeschbach, satul elveţian Stein, din cantonul Appenzell Ausser-Rhoden, a pretins că este sediul modern al Ordinului Illuminati.

Partea a II-a

Împăraţi şi exploratori

11

Scurtă istorie a ierarhiei

În epicul western-spaghetti al lui Sergio Leone *Bunul, răul şi urâtul*, Clint Eastwood şi Eli Wallach încearcă să găsească o parte din aurul Confederaţiei, care fusese furat şi ascuns. Comoara, descoperă ei, este îngropată sub o piatră funerară, într-un cimitir uriaş cu victime din Războiul Civil. Din nefericire, habar nu au sub care piatră funerară. După ce fusese îndeajuns de precaut ca să golească revolverul lui Wallach, Eastwood se întoarce către el şi rosteşte această replică nemuritoare: „Vezi tu, pe lumea asta îs două feluri de oameni, amice. Cei care au armele încărcate. Şi cei care sapă. Tu sapi".

Este o ilustrare modernă a unui adevăr străvechi. În cea mai mare parte a istoriei, viaţa a fost ierarhică. Un număr mic de oameni s-au bucurat de privilegiile rezultate din monopolizarea violenţei. Restul au tot săpat.

De ce, în istorie, ierarhiile precedă reţelele? Răspunsul evident este că până şi în primul grup de umanoizi din preistorie existau o diviziune a muncii şi o ierarhie a forţei fizice şi a capacităţii intelectuale impuse de natură. Din acest motiv, triburile primitive erau şi sunt mai degrabă nişte ierarhii bazate pe cooperare decât nişte reţele distribuite[1]. Chiar şi „vânătorii-culegători obligaţi să colaboreze" au nevoie să fie conduşi[2]. Cineva trebuie să decidă când se încheie „toaletarea" şi când începe vânătoarea. Cineva trebuie să împartă prada şi să se asigure că bătrânii şi copiii neajutoraţi îşi primesc şi ei partea. Iar de săpat trebuie să se ocupe alţii.

Pe măsură ce au început să formeze grupuri mai mari şi să se implice în forme mai complexe de vânătoare şi cules, primii oameni au dezvoltat cele dintâi cadre conceptuale – mituri explicative despre zei care aveau puteri supraomeneşti asupra naturii –, precum şi primele practici şi substanţe psihotrope[3]. Au învăţat şi rudimentele artei războiului, confecţionând cantităţi remarcabile de arme simple precum topoare, arcuri şi săgeţi[4]. Evident, primele comunităţi agricole din Neolitic (începând de prin 10200 î.e.n.) trebuiau să aloce resurse substanţiale pentru a se apăra de jefuitori (sau pentru a organiza ei înşişi raiduri). S-ar părea că stratificarea societăţii în stăpâni şi sclavi, războinici şi muncitori, preoţi şi enoriaşi a început devreme. Odată cu apariţia scrierii simbolice, care a evoluat din pictura rupestră, s-a născut şi prima formă de stocare externă de date şi, odată cu ea, o nouă clasă de oameni învăţaţi.

Cu alte cuvinte, deşi primele structuri politice variau – unele mai autocratice, altele mai corporative –, ele aveau în comun o stratificare socială fundamentală. Puterea de a-i pedepsi pe transgresori era aproape întotdeauna delegată unui individ ori sfat al bătrânilor. Capacitatea de a purta şi câştiga războaie a devenit atributul-cheie al conducătorului. S-a spus că statul a fost un „rezultat predictibil al naturii umane"[5] La fel şi

cursa înarmării, întrucât inovațiile din domeniul tehnologiei militare – vârfuri de săgeți mai dure, cai folosiți ca vehicule de atac – ofereau scurtături către putere și bogăție[6]. La fel și apariția „unui nou tip de ierarhie dominată de un «șef de trib» (*Big Man*) ce nu avea nevoie să fie puternic din punct de vedere fizic, ci doar suficient de bogat ca să plătească o mică clică de subordonați înarmați în care putea avea încredere"[7]

Ierarhia are multe beneficii, și în economie, și în guvernanță. Au existat motive întemeiate pentru care majoritatea covârșitoare a organizărilor politice, din lumea antică până la începutul epocii moderne, au fost ierarhice ca structură. Ca și corporațiile mai târziu, primele state au căutat să exploateze economii de scară și să diminueze costurile de tranzacționare, mai ales în sfera acțiunii militare. De asemenea, au existat motive întemeiate pentru care atâția autocrați ambițioși au căutat să-și sporească legitimitatea identificându-se cu zeii. Pentru iloți, ierarhia era mai ușor de îndurat dacă părea să fie instituită de divinitate. Și totuși, domnia acestui *Big Man* a avut și încă are dezavantaje cronice, în special alocarea necorespunzătoare a resurselor care se face de obicei pentru a satisface poftele lui și ale progeniturilor și acoliților săi. Problema recurentă și cvasi-universală a istoriei era că, în general, cetățenii statelor beligerante cedau puteri prea mari elitelor ereditare ale războinicilor, precum și unor elite preoțești a căror funcție era să inculce doctrine religioase și alte idei legitimatoare. Oriunde se întâmpla asta, rețelele sociale erau ferm subordonate prerogativelor ierarhiei. Știința de carte era un privilegiu. Menirea bărbaților și femeilor de rând era să trudească. Ei trăiau în satele lor, fiecare „separat lateral" (cum spunea Ernest Gellner) de toată lumea în afară de vecinii lor cei mai apropiați – o izolare descrisă grăitor drept un soi de stare de confuzie permanentă în romanul lui Kazuo Ishiguro *Uriașul îngropat*[8]. Doar clasa conducătoare era capabilă să mențină legături de tip rețea la distanță: de exemplu, faraonii egipteni, ale căror rețele din secolul al XIV-lea î.e.n. se întindeau de la conducătorii locali din Canaan până la corespondenții lor din orașe precum Babilon, Mitanni și Hattuşa[9] Însă chiar și aceste rețele de elite erau o sursă de pericol la adresa ordinii ierarhice: și în cele mai vechi izvoare istorice citim despre conspirații și urzeli, precum cele împotriva lui Alexandru cel Mare – grupări misterioase și răuvoitoare din interiorul rețelei[10] Nu era o lume în care să fie încurajați inovatorii, ci una în care devianții erau uciși. Nu era o lume în care să circule informațiile de jos în sus sau pe orizontală, ci una în care circulau cel mult de sus în jos. În consecință, istoria antică arhetipală semăna cu cea a Imperiului Neosumerian (cca 2100-2000 î.e.n.) din sudul Mesopotamiei, care a fost capabil să construiască un sistem de irigație de mare amploare, dar incapabil să reacționeze la problema salinizării solului și a scăderii recoltelor[11]. (Cam aceeași soartă a avut-o mai târziu și Califatul Abbasid, care nu a reușit să întrețină infrastructura de irigare în sudul teritoriului actual al Irakului din cauza unor frecvente dispute pentru succesiune, flagel des întâlnit în rândul ierarhiilor ereditare[12].)

Au existat, desigur, și experimente cu structuri politice mai distribuite – „lumea mică" a democrației ateniene[13], republica romană –, dar, în mod semnificativ, aceste experimente nu au avut viață lungă. În studiul său clasic *The Roman Revolution*, Ronald Syme afirma că republica fusese oricum condusă de o aristocrație romană ale cărei vrajbe împinseseră Italia către război civil. „Politica și faptele poporului roman erau ghidate de o oligarhie, analele sale erau scrise într-un spirit oligarhic", observa Syme, un neozeelandez pe care Oxfordul îl făcuse cinic. „Istoria se contura din consemnările consulatelor și triumful așa-numiților *nobiles*, din amintirile despre originile, alianțele și vrajbele familiilor lor." August a ajuns la putere nu doar pentru că era talentat, ci și

pentru că a înţeles cât este de important să ai „aliaţi... susţinători". Strângându-i pe partizanii lui într-o „partidă cezariană", August a reuşit treptat să concentreze puterea în mâinile sale în timp ce oficial restaura republica. „În anumite privinţe", scria Syme, „principatul lui a fost un sindicat". „Cadrul şi categoriile vechi" au supravieţuit: la fel ca şi republica înaintea ei, monarhia lui August era faţada din spatele căreia conducea oligarhia[14].

Pe vremea romanilor existau, desigur, şi Drumurile Mătăsii – „o reţea", cum spunea Peter Frankopan, „care avansa în toate direcţiile, rute de-a lungul cărora călătoreau pelerini şi războinici, nomazi şi negustori, se cumpărau şi se vindeau bunuri şi produse şi se schimbau, se adaptau şi se rafinau idei"[15] Totuşi, această reţea conducea în aceeaşi măsură şi la răspândirea unor boli, nu doar la schimburi comerciale, pe când huburile urbane prospere aflate de-a lungul acestui drum erau mereu vulnerabile la atacurile unor populaţii nomade precum xiongnu (hunii) şi sciţii[16]. Lecţia de bază a teoriei politice clasice era că puterea ar trebui să fie structurată ierarhic şi că, în mod firesc, puterea ajunge în mai puţine mâini cu cât devine mai mare unitatea politică. Într-o măsură remarcabilă, Imperiul Roman şi Imperiul Qin-Han au avut o evoluţie paralelă, cel puţin până în secolul al VI-lea, nu în ultimul rând pentru că s-au confruntat cu provocări similare[17] Odată ce costurile continuării expansiunii teritoriale au început să fie mai mari decât beneficiile, *la raison d'être* a sistemului imperial au reprezentat-o pacea şi ordinea asigurate de armata şi birocraţia lui mari, ale căror costuri erau acoperite printr-o combinaţie de impozitare şi depreciere a monedei.

De ce, atunci, imperiul de la capătul vestic al Eurasiei nu a supravieţuit, spre deosebire de cel de la extremitatea estică? Răspunsul clasic este că Roma nu şi-a putut permite să reziste presiunilor tot mai mari exercitate de imigrarea – unii ar spune invazia – unor triburi germanice. În plus, spre deosebire de imperiul chinez, Roma a trebuit să înfrunte impactul nefavorabil al unei noi religii, creştinismul, o sectă iudaică eretică răspândită în toată lumea romană datorită eforturilor lui Saul din Tars (apostolul Pavel) după convertirea lui în drum spre Damasc, pe la 31-36 e.n. Epidemiile din anii 160 şi 251 au permis o deschidere spre această reţea religioasă, deoarece creştinismul nu numai că oferea o explicaţie pentru catastrofe, dar încuraja şi comportamentele (precum milostenia şi îngrijirea celor bolnavi) care au condus la supravieţuirea disproporţionată a credincioşilor[18] Imperiul Roman era o adevărată ierarhie, cu patru ordini sociale principale – senatorială, ecvestră, decurională şi plebee –, însă creştinismul pare să fi pătruns la fiecare nivel[19] Iar creştinismul a fost doar cea mai de succes dintre multe manii religioase care au măturat Imperiul Roman: şi cultul zeului nord-sirian al furtunii Jupiter Dolichenus s-a răspândit din nordul Siriei până în sudul Scoţiei de la începutul secolului al II-lea e.n., mai ales datorită adoptării sale de către unii ofiţeri din armata romană[20]. Migraţie, religie şi contagiune: până în secolul al V-lea, aceste ameninţări purtate de reţele – pe care nu le-a planificat şi nu le-a ordonat nimeni, dar care s-au răspândit ca un virus – năruiseră structura ierarhică a stăpânirii imperiale romane, lăsând în urmă doar nişte rămăşiţe ale unei vechi ordini care să bântuie închipuirea europenilor secole de-atunci înainte. Începând din secolul al VII-lea, un nou cult monoteist al supunerii – islamul – a erupt din deşerturile Arabiei, transformându-se, între Mecca şi Medina, dintr-o credinţă oarecare condusă de un profet într-o ideologie politică militantă care s-a impus cu forţa.

Deşi create de profeţi charismatici, cele două mari mişcări monoteiste semănau cu nişte reţele prin răspândirea lor virală. Şi totuşi, după ce au subminat complet stăpânirea

romană, au ajuns să genereze ierarhii teocratice în Bizanţ şi Bagdad. Creştinismul occidental – separat de ortodoxie prin Marea Schismă din 1054 – a intrat sub propria formă de control ierarhic prin autoritatea papalităţii de la Roma şi un sistem ecleziastic stratificat. Totuşi, din punct de vedere politic, creştinismul occidental a rămas mai asemănător unei reţele: în Apus, din ruinele Imperiului Roman a apărut o geometrie fractală de state, majoritatea mărunte, câteva mai mari; cele mai multe dintre ele monarhii ereditare, unele de fapt aristocraţii, câteva oraşe-state conduse de oligarhii. Teoretic, împăratul Sfântului Imperiu Roman moştenise puterea asupra celor mai multe dintre aceste entităţi; practic, după victoria papei Grigore al VII-lea asupra împăratului Henric al IV-lea în lupta pentru învestitură, Sfântul Scaun avea cea mai mare autoritate transfrontalieră, controlând numirile episcopilor şi preoţilor şi impunând peste tot respectarea dreptului său canonic (o repunere în vigoare a Codului lui Iustinian din secolul al VI-lea). Puterea temporală a fost descentralizată substanţial în sistemul titlurilor de proprietate şi ereditare şi al obligaţiilor militare sau fiscale numit feudalism. Şi în acest caz, autoritatea era definită de drept: civil (derivat din codurile romane) pe continent şi în Scoţia, comun (bazat pe precedent) în Anglia.

În schimb, lecţia învăţată în China din experienţa statelor războinice a fost că stabilitatea poate fi obţinută doar în cadrul unui imperiu unic, monolitic, cu o cultură (confucianismul) centrată pe pietatea filială (*xiao*). Nu exista nici o autoritate religioasă mai mare decât împăratul[21]. Nu exista altă lege în afara legilor făcute de împărat[22]. Puterea regională şi locală era controlată de o birocraţie imperială recrutată şi structurată pe bază de merit şi competenţă, sistemul de testare a funcţionarilor oferindu-le o mobilitate ascendentă tinerilor talentaţi, nu în funcţie de origini. Atât în sistemul occidental, cât şi în cel chinez, principalul obstacol în calea formării unui stat stabil a fost totuşi persistenţa unor reţele familiale, de clanuri sau tribale[23]. Rivalităţile dintre asemenea reţele pentru controlarea profiturilor duceau periodic la războaie civile, majoritatea fiind mai bine caracterizate ca dueluri dinastice.

Sute de ani, înţelepţii au reflectat la aparenta imposibilitate de a exista ordine fără o autoritate mai mult sau mai puţin absolută. Ei şi-au aşternut gândurile pe pergament sau pe hârtie, folosind condeie sau pensule, ştiind foarte bine că doar o minoritate restrânsă dintre semenii lor avea să le citească vreodată şi că, în cel mai bun caz, urmau să devină nemuritori doar dacă scrierile lor erau copiate şi păstrate în una sau mai multe dintre marile biblioteci ale vremii. Şi totuşi, soarta bibliotecii din Alexandria – distrusă într-o serie de atacuri care au culminat în anul 391 e.n. – arăta cât de fragilă era stocarea datelor în lumea antică. Iar faptul că valorile nu circulau aproape deloc între Europa şi China în epoca antică şi în cea medievală însemna că lumea era încă foarte departe de a fi o reţea unică – cu excepţia unui singur aspect, letal.

12

Prima epocă a reţelelor

Populaţia întregului continent eurasiatic a fost devastată în secolul al XIV-lea de Moartea Neagră, ciuma bubonică provocată de bacteria *Yersinia pestis*, transmisă de purici de-a lungul reţelelor comerciale eurasiatice descrise mai sus. Aceste reţele erau aşa de rare – legăturile dintre grupurile de aşezări erau atât de puţine –, încât acestei boli foarte contagioase i-au trebuit patru ani ca să traverseze Asia într-un ritm de sub o mie de kilometri pe an[1] Însă impactul a fost foarte diferit în Europa, unde a murit cam jumătate din populaţie (inclusiv vreo trei sferturi din populaţia Europei de Sud), în comparaţie cu Asia. De exemplu, deficitul de forţă de muncă pare să fi fost mai grav în Vestul îndepărtat, conducând la creşteri semnificative ale lefurilor reale, mai ales în Anglia. Însă principala diferenţă instituţională între Vestul şi Estul Eurasiei după 1500 era că reţelele din Vest erau relativ mai ferite de influenţa ierarhică decât cele din Est. În Occident nu a reapărut nici un imperiu monolitic ; predominau mai multe principate adesea slabe, papalitatea şi Sfântul Imperiu Roman, care avea o structură instabilă, fiind singurele vestigii ale puterii imperiale romane, în timp ce Bizanţul se considera adevăratul moştenitor al împăraţilor. Într-o fostă provincie romană, Anglia, puterea monarhului era atât de limitată, încât, începând din secolul al XII-lea, negustorii din capitală erau liberi să-şi gestioneze singuri afacerile prin intermediul unei corporaţii cu administrare proprie. În Orient, cele mai importante reţele erau familiale : legăturile de clan. S-a afirmat că, într-o Europă Apuseană mai individualistă, alte forme de asociere – fraţii mai degrabă cu numele decât în realitate – au ajuns să conteze mai mult[2].

Cu toate acestea, ar trebui să avem grijă să nu antedatăm „marea divergenţă" dintre Occident şi Orient, care rămâne cel mai marcant aspect al istoriei economice între sfârşitul secolului al XV-lea şi sfârşitul secolului XX[3]. Dacă oamenii ar fi fost împiedicaţi să-şi părăsească ţărmurile – sau dacă invadatorii mongoli din secolul al XIII-lea ar fi ajuns mai la vest de Marea Câmpie Ungară –, istoria Europei Occidentale ar fi fost cu totul alta. Persistenţa reţelelor familiale în Europa secolului al XIV-lea poate fi demonstrată uşor de ascensiunea în Florenţa a familiei Medici, care a ajuns să ocupe o poziţie unică în calitate de intermediar în cadrul reţelei de familii ale elitei florentine, exploatând diferitele găuri structurale din sistem (vezi ilustraţia 10)[4]. Ascensiunea familiei Medici s-a datorat în parte căsătoriilor strategice (printre care şi cu membri ai unor familii ostile precum Strozzi, Pazzi şi Pitti) : aici, ca în majoritatea societăţilor premoderne, reţeaua cea mai importantă era arborele genealogic[5] Totuşi, în perioada de după răscoala aşa-numiţilor ciompi (1378-1382), pătrunderea unor bancheri precum cei din familia Medici în elita politică florentină a condus la o inovaţie economică

semnificativă: transpunerea metodelor interne ale ghildelor numite *Arte del Cambio* (bancherii) pe plan internaţional, dominat până atunci de *Arte di Calimala* (negustorii de postavuri) şi apariţia parteneriatului ca fundament al unui nou tip de capitalism financiar[6]. Odată ce oraşul a intrat sub conducerea familiei Medici, în 1434, s-a născut „omul renascentist", un polimat implicat simultan în finanţe, comerţ, politică, artă şi filosofie – „parţial om de afaceri, parţial politician, parţial patriarh şi parţial estet intelectual"[7]

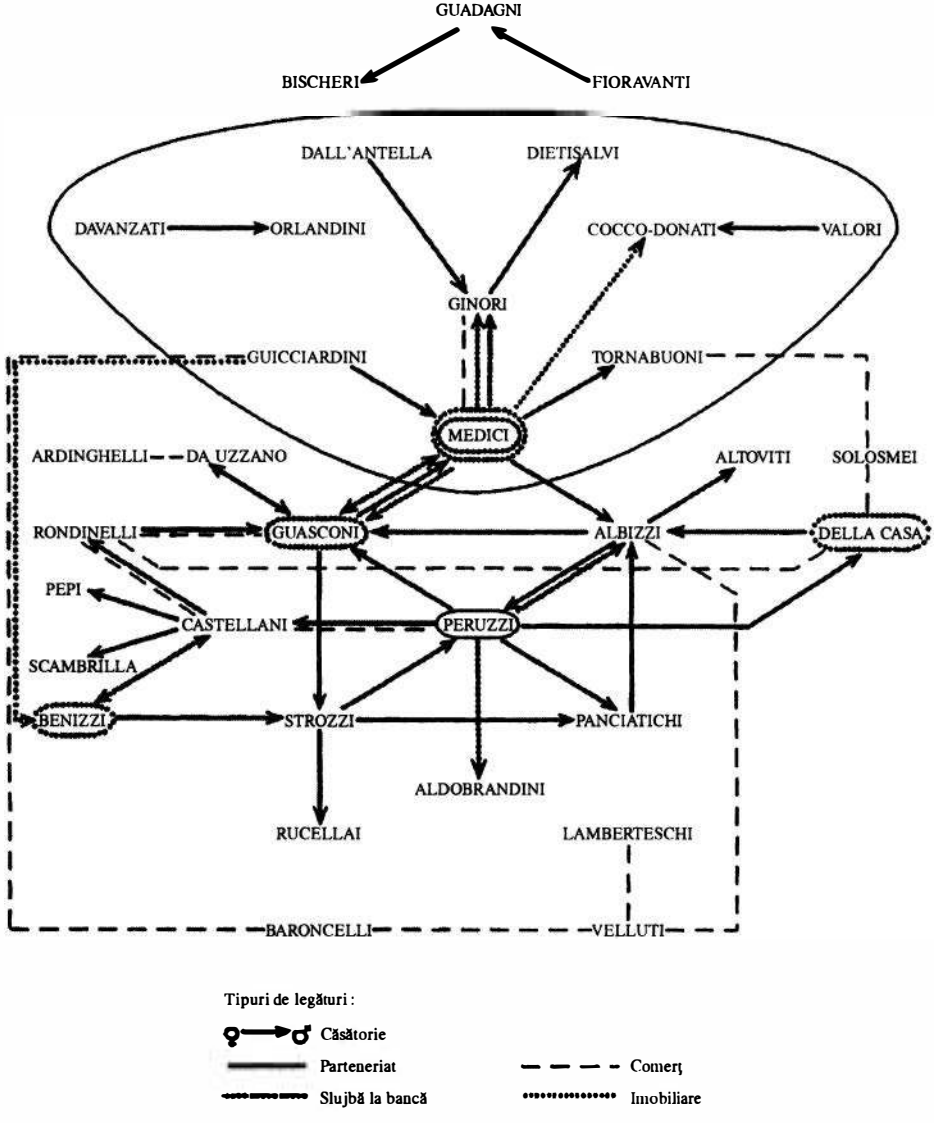

10. Reţeaua familiei Medici: o strategie dinastică din secolul al XIV-lea care a impus dominaţia unei singure familii în Florenţa.

13

Arta afacerilor în Renaştere

Deşi mai puţin cunoscut decât familia Medici, Benedetto Cotrugli este ilustrarea perfectă a modurilor în care evoluau reţelele europene în epoca Renaşterii – moduri care au creat o nouă clasă cosmopolită de indivizi interconectaţi. Este tentant să sugerăm că *Della mercatura e del mercante perfetto* a lui Cotrugli este echivalentul din secolul al XV-lea al cărţii lui Trump *The Art of the Deal.* Totuşi, Cotrugli îi avertizează pe negustori să nu se implice în politică. „Nu se cade", scrie el, „ca un negustor să aibă de-a face cu curţile şi mai ales să se amestece în politică sau în isprăvnicie, din pricină că acestea sunt domenii pline de pericole"[1]. Departe de a se umfla în pene printr-un limbaj vulgar şi etalarea ostentativă a bogăţiei, Cotrugli era un umanist cu o educaţie aleasă al cărui negustor ideal întruchipa virtuţile clasice ale cetăţeanului de rând aşa cum fuseseră concepute de greci şi romani în Antichitate şi redescoperite de savanţi italieni în Renaştere.

În tinereţe, Cotrugli chiar mersese la Universitatea din Bologna, dar (aşa cum remarcă el cu regret) „soarta şi ghinionul au făcut ca, tocmai în toiul celor mai plăcute dintre studiile filosofice, să fiu întrerupt de la învăţat şi pus să ucenicesc neguţătoria, meşteşug cu care am fost silit să mă îndeletnicesc, lepădând dulcile încântări ale învăţăturii, căreia mă dăruisem cu totul..."[2]. Întorcându-se să preia frâiele afacerii familiei sale la Ragusa (actualul Dubrovnik), Cotrugli a fost dezgustat de nivelul intelectual scăzut al noului său mediu. Neexistând nici un fel de instruire formală pentru afaceri, nu era decât un sistem „nepotrivit, prost întocmit, samavolnic şi şubred" de învăţare la locul de muncă, „de mi se rupea inima de milă văzând că îndeletnicirea asta folositoare şi trebuincioasă ajunsese pe mâinile unor asemenea troglodiţi nesupuşi, care fac negoţ fără măsură şi fără rânduială, neţinând seama de lege şi punându-i piedici"[3] În multe sensuri, *Della mercatura* a fost încercarea lui Cotrugli nu doar de a ridica standardele instruirii pentru afaceri, ci şi de a îmbunătăţi reputaţia afacerilor în sine. Deşi le este mai bine cunoscută specialiştilor drept prima lucrare ce descrie sistemul de contabilitate în partidă dublă – cu peste 30 de ani înainte de mai cunoscutul tratat *De computis et scripturis* (1494) al lui Luca Pacioli –, *Della mercatura* e remarcabil pentru amploarea temei sale. Cotrugli oferă nu doar nişte simple sfaturi practice în domeniul contabilităţii, ci prezintă un întreg mod de viaţă. Nu este un manual sec, ci un îndemn la adresa celorlalţi negustori să aspire la a deveni oameni de afaceri renascentişti.

De asemenea, cartea lui Cotrugli îl ajută pe cititorul modern să-şi facă o idee despre o lume dispărută. Născuţi la Ragusa, Cotrugli şi fratele său Michele importau lână catalană şi vopsele, plătind cu argint balcanic sau, mai adesea, cu cambii. De-a lungul carierei sale în afaceri, a stat la Barcelona, Florenţa, Veneţia şi, în cele din urmă, la

Napoli, unde a locuit între 1451 şi 1469 – o viaţă cu adevărat mediteraneană; într-adevăr, Cotrugli cunoştea marea suficient de bine ca să mai scrie o carte pe acest subiect, *De navigatione*, pe care a dedicat-o Senatului veneţian. A fost şi în slujba lui Ferdinand, regele Aragónului, ca ambasador la Ragusa şi administrator al monetăriei din Napoli. În secolul al XV-lea viaţa era nesigură chiar şi pentru un negustor de succes. În 1460 Cotrugli a fost acuzat de export ilegal de metale preţioase şi trimis în judecată, deşi se pare că a fost achitat. *Della mercatura* a fost scrisă în comuna Sorbo Serpico, unde se refugiase când a izbucnit ciuma în Napoli. A murit pe la 50 şi ceva de ani, în 1469.

Şi totuşi, Cotrugli a avut o viaţă împlinită. Poate că i-or fi lipsit bibliotecile din Bologna, dar se mândrea foarte tare cu vocaţia lui pentru comerţ. Ba chiar unele părţi din *Della mercatura* sunt interpretate ca o apărare a negustorilor în faţa acuzaţiilor – de cămătărie, de lăcomie, de avariţie – lansate adesea împotriva lor de zeloţi din acea vreme. Cotrugli se declara „uluit că schimbul, fiind aşa de folositor, de uşor şi cu totul trebuincios pentru daravelele omului, este condamnat de atâţia teologi"[4]. (Într-o perioadă în care cămătăria era încă ilegală, el avea grijă să-i definească pe cămătari drept „acei care, atunci când o datorie ajunge la soroc, nu o mai prelungesc fără camătă pentru datornicii ce nu sunt în stare să plătească pe loc"[5].) Pe lângă promovarea unei contabilizări riguroase, Cotrugli a fost unul dintre primii care au crezut în diversificare ca modalitate de gestionare şi reducere a riscului. El îşi imaginează cum un negustor florentin încheie diferite parteneriate cu neguţători din Veneţia, Roma şi Avignon, investindu-şi o parte din capital în lână, iar altă parte în mătase. „După ce m-am apucat într-un fel neprimejdios şi ordonat de atâtea tranzacţiuni", remarcă el, „nu o să câştig din ele decât foloase, din pricină că mâna stânga va ajuta mâna dreaptă"[6]. Şi continuă: „Nu trebuie niciodată să îndrăzneşti prea mult dintr-odată, nici pe uscat, nici pe mare: oricât poţi fi de bogat, cel mult cinci sute de ducaţi pe încărcătură sau o mie pentru o galeră mare"[7]

Cotrugli a fost un nod în cadrul unei reţele comerciale în plină dezvoltare de credite şi debite – de unde şi faptul că îi condamna pe „acei care ţin o singură coloană de socoteli, numai cât li se datorează lor, nu şi cât aşteaptă alţii de la ei", pe care îi numeşte „soiul cel mai rău de negustor, cel mai josnic şi mai nedrept"[8]. „Negustorul", scrie Cotrugli, „s-ar cădea să fie cel mai universal dintre oameni şi *să aibă de-a face, mai mult decât semenii lui, cu tot felul de oameni şi de clase sociale*" (sublinierea mea). Prin urmare, „tot ce ştie un om îi poate fi de folos negustorului", inclusiv cosmografia, geografia, filosofia, astrologia, teologia şi dreptul. Pe scurt, *Della mercatura e del mercante perfetto* poate fi citită şi ca un manifest pentru o nouă societate a polimaţilor legaţi în reţea.

14

Descoperitorii

Realizările obţinute în Italia şi în jurul acesteia arată că, în ceea ce priveşte dezvoltarea culturală şi economică, Europa manifesta deja o divergenţă faţă de restul lumii înainte de sfârşitul secolului al XV-lea. Totuşi, progresul decisiv ce a prefigurat epoca în care Europa a ajuns să domine lumea nu a fost atât Renaşterea italiană, cât epoca iberică a explorărilor. Începând din timpul domniei lui Henric Navigatorul (1415-1460), unii marinari din Portugalia au început să se aventureze mai departe de Europa – mai întâi spre sud, de-a lungul coastei de vest a Africii, iar apoi traversând Atlanticul, Oceanul Indian şi, în cele din urmă, Pacificul. Aceste călătorii extraordinar de ambiţioase şi de riscante au creat o reţea de noi rute comerciale oceanice care aveau să transforme rapid economia globală dintr-un mozaic de pieţe regionale într-o piaţă mondială unică. Deşi sponsorizaţi de monarhi, exploratorii constituiau ei înşişi o reţea socială, împărtăşind cunoştinţe în domenii precum construcţiile navale, navigaţie, geografie şi război. Ca de atâtea ori de-a lungul istoriei, noi tehnologii au dat naştere acestor noi reţele, iar în acelaşi timp reţelele au accelerat ritmul inovării. Nave mai bune, astrolabi mai buni, hărţi mai bune şi arme mai bune – toate acestea au contribuit la realizările uluitoare din perioada marilor descoperiri geografice. La fel şi transmiterea dincolo de Atlantic a unor boli eurasiatice faţă de care amerindienii nu aveau rezistenţă. Din toate aceste motive, în Lumea Nouă, mai mult decât în Asia, a fost şi o epocă a cuceritilor.

Începând din 1434, când Gil Eanes a reuşit să treacă de Capul Bojador – „capul proeminent" a actualei coaste de nord a Saharei Occidentale –, marinarii care căpătaseră experienţă în largul coastelor stâncoase ale Sagresului au lărgit treptat limitele navigaţiei portugheze, aventurându-se departe de uscat. În primăvara anului 1488, Bartolomeu Dias a ajuns tocmai până la Kwaaihoek, actualul Eastern Cape, descoperind Capul Bunei Speranţe în timp ce se întorcea în Portugalia. Zece ani mai târziu, Vasco da Gama a continuat călătoria până în Mozambic şi – îndrumat de un navigator local – a traversat Oceanul Indian până la Calicut (Kozhikode), în Kerala. În februarie 1500, Pedro Álvares Cabral a pornit pe urmele lor, dar, navigând spre sud-vest pentru a ocoli calmurile ecuatoriale ale Golfului Guineei, a ajuns la litoralul brazilian. Nemulţumit de descoperirea lui, şi-a continuat drumul până la Calicut şi de acolo – după o altercaţie violentă cu nişte negustori musulmani rivali – a navigat mai spre sud, până la Cochin (Kochi). Între 1502 şi 1511 portughezii au stabilit sistematic o reţea de factorii fortificate care includea insula Kilwa Kisiwani (Tanzania), Mombasa (Kenya), Kannur (Kerala), Goa şi Malacca (Malaysia)[1]. Toate acestea erau locuri complet necunoscute generaţiilor anterioare de europeni.

În august 1517, opt corăbii portugheze au ajuns în largul coastei Guangdongului. Această ocazie merită să fie amintită mai des, căci a fost unul dintre primele contacte între europeni şi Imperiul Chinez după Marco Polo, la sfârşitul secolului al XIII-lea* Comandantul flotilei portugheze era Fernão Peres de Andrade; la bord se afla şi apotecarul Tomé Pires, care trebuia să fie solul coroanei portugheze la curtea dinastiei Ming. Poate că motivul pentru care expediţia este în mare parte dată uitării e că aparent nu a dus la nimic. După ce au făcut negoţ la Tunmen (actuala insulă Nei Lingding), în estuarul Fluviului Perlelor, portughezii au plecat mai departe, în septembrie 1518. Unsprezece luni mai târziu, trei corăbii portugheze s-au întors, de data aceasta sub comanda lui Simão de Andrade, fratele lui Fernão. În ianuarie 1520, Tomé Pires a pornit spre nord cu speranţa de a obţine o audienţă la împăratul Zhengde, dar a tot fost amânat, până ce, la moartea împăratului, pe 19 aprilie 1521, s-a trezit că este luat prizonier. La un moment dat, nu mult după aceea, altă flotă portugheză, condusă de Diego Calvo, a ajuns la Tunmen. Nişte dregători chinezi i-au cerut să plece. Când Calvo a refuzat, s-a ajuns la conflict armat. Nici măcar sosirea a încă două corăbii de la Malacca nu a putut evita o înfrângere umilitoare din partea unei flote chineze comandate de amiralul Ming Wang Hong. Au fost scufundate toate vasele portugheze în afară de trei. Un an mai târziu, în august 1522, portughezii au mai făcut o încercare, trei corăbii sosind la Tunmen sub comanda lui Martim Coutinho. Deşi au adus cu ele o solie regală ca să încheie pace, a mai izbucnit o luptă şi două dintre corăbiile portugheze au fost scufundate. Marinarii portughezi capturaţi au fost puşi în *cangue* (juguri grele de lemn) şi executaţi în septembrie 1523. Tomé şi alţi membri ai soliei iniţiale au fost forţaţi să trimită acasă scrisori în care transmiteau cererea autorităţilor chineze ca portughezii să returneze Malacca deţinătorului său de drept.

Pe scurt, a fost o dezamăgire – o reamintire a faptului că expansiunea europenilor peste oceane nu era nici pe departe un proces lipsit de probleme şi inexorabil. Într-adevăr, se uită foarte uşor cât de periculoase erau toate călătoriile descrise mai sus. În timpul primei călătorii la Calicut, Vasco da Gama şi-a pierdut jumătate din echipaj, inclusiv pe fratele său. Cabral a plecat cu 12 corăbii în 1500; doar cinci au ajuns la destinaţie. De ce, atunci, îşi asumau portughezii asemenea riscuri majore? Răspunsul este că recompensele care puteau fi câştigate din instituirea – şi apoi monopolizarea – unei noi rute pentru comerţul cu Asia justificau asumarea riscurilor. Este bine cunoscut faptul că cererea europeană de mirodenii asiatice precum piper, ghimbir, cuişoare şi nucşoară a crescut rapid în secolul al XVI-lea. Diferenţele de preţ dintre pieţele asiatice şi cele europene erau la început enorme. Mai puţin cunoscută este măsura în care se infiltrau practic portughezii în comerţul intraasiatic deja existent. În China dinastiei Ming intrau nu doar piper din Sumatra, ci şi opiu, gogoşi de ristic (pentru tanin, folosit în medicina chineză ca astringent), şofran, coral, postav, cinabru, argint-viu, palisandru, putchuck (pachak) pentru beţişoare parfumate, tămâie şi fildeş. Din China ieşeau cupru, salpetru, plumb, alaun, calafat, parâme, articole din fier, smoală, mătase şi ţesături de mătase (de exemplu, damascuri, satin, brocart), porţelan, mosc, argint, aur, perle de cultură, cufere aurite, lemn aurit, solniţe şi evantaie pictate[2]. Cu siguranţă, mai erau şi alte motive pentru a naviga jumătate de lume. În vremea aceea, cunoştinţele medicale ale asiaticilor erau în unele privinţe superioare celor ale europenilor; Tomé Pires spera,

* Primii negustori care au ajuns în China în această perioadă au fost Jorge Álvares în 1514 şi un italian, Rafael Perestrello, în 1515-1516.

evident, să afle mai multe în acest domeniu. Mai era şi motivul religios al răspândirii creştinismului, care a devenit mai important odată cu sosirea în Asia a iezuiţilor, o reţea romano-catolică fondată de militarul spaniol Ignaţiu de Loyola în anii 1530. În sfârşit, mai era şi beneficiul incontestabil care se putea obţine din stabilirea unor relaţii diplomatice cu împăratul chinez. Totuşi, fără imperativul comercial, pare îndoielnic că aceste motive suplimentare ar fi fost suficiente pentru a-i stimula pe oameni să străbată distanţe uriaşe înfruntând atâtea vicisitudini.

Portughezii nu au adus cu ei prea multe produse proprii pe care să le ofere consumatorilor asiatici (deşi au adus nişte sclavi şi aur din avanposturile lor vest-africane). Nu asta era ideea. Nici nu au venit în calitate de cuceritori, hotărâţi să dobândească teritorii sau noi supuşi pentru regele lor. Portughezii dispuneau de o serie de avantaje tehnologice care veneau în sprijinul încercării lor de a crea o nouă reţea comercială superioară[3] Studierea unor texte arabe, abisiniene şi indiene a făcut să poată preda în mod sistematic utilizarea corectă a cvadranţilor şi astrolabilor cu ajutorul unor texte precum *Regimento do astrolábio e do quadrante* (1493) şi *Almanach Perpetuum* (1496) al astronomului sefard Abraão Zacuto, unul dintre numeroşii evrei care se stabiliseră în Portugalia după expulzarea lor din Spania, în 1492. Meşteşugari portughezi precum Agostinho de Goes Raposo, Francisco Gois şi João Dias au perfecţionat construirea unor instrumente nautice. Şi caravela portugheză – şi succesoarele sale, voluminoasa caracă (1480) şi galionul (1510) – era cu mult mai bună decât alte corăbii din vremea aceea. În sfârşit, odată cu planisfera Cantino din 1502, portughezii au realizat un progres în domeniul cartografiei: prima proiecţie modernă a geografiei lumii, cu descrieri în mare parte corecte ale principalelor continente, în afară de Australia şi Antarctica (ilustraţia color 7).

Ceea ce s-a întâmplat atunci când această reţea extraordinar de inovatoare şi de dinamică a căutat să înfiinţeze un nou „nod" în sudul Chinei ilustrează ce poate să nu meargă bine atunci când o reţea întâlneşte o ierarhie bine definită, instituţionalizată. Împăratul chinez domnea de sus. „În mod solemn mi-am asumat mandatul Cerului şi îi cârmuiesc pe chinezi şi pe *yi*", îi scria împăratul Yongle conducătorului Ayudyhei din Thailanda în 1419. „În domnia mea, eu întruchipez dragostea şi grija Cerului şi Pământului pentru bunăstarea tuturor lucrurilor şi îi privesc pe toţi la fel, fără a face osebire între unul şi altul." Rolul corect al potentaţilor de rang inferior era „să poarte respect Cerului şi să-l slujească pe superior" plătind tribut[4]. Împăratul Yongle favorizase de fapt navigaţia oceanică. În timpul domniei sale amiralul Zheng He a ajuns cu flota sa de corăbii tocmai până pe coasta Africii de Est[5] Totuşi, succesorii lui Yongle cedaseră preferinţei birocraţiei imperiale pentru autarhie, aşa încât comerţul peste ocean era interzis în mod oficial. Din punctul de vedere al dinastiei Ming, intruşii portughezi erau *Fo-lang-chi* (din termenul indo-sud-est-asiatic *ferengi*, derivat din cuvântul arab ce-i desemna pe „francii" din timpul cruciadelor). Nu era un nume de alint. Chinezii îi considerau pe străini „oameni murdari la suflet". Se zvonea că puneau la frigare şi mâncau copii.

Portughezii aveau dreptate – China chiar oferea oportunităţi economice reale. Exista deja un comerţ ilicit înfloritor atât cu Siamul, cât şi cu Malacca prin Yueh-kang (lângă Zhangzhou, în Fujian). Deşi mandarinii administraţiei imperiale – magistraţi eruditi precum Qiu Dao-long şi He Ao – s-ar putea să fi dorit să minimizeze contactele cu străinii, eunucii care dominau curtea imperială erau însetaţi de importuri exotice, precum şi de argintul străinilor ce putea fi câştigat din comerţ. Şi totuşi, portughezii şi-au

supraapreciat forţele cam slabe. Simão de Andrade a dat dovadă de o nepăsare crasă faţă de sensibilităţile locale. Fără consimţământul funcţionarilor imperiali, a construit un fort la Tunmen, a spânzurat un marinar portughez încălcând legea chineză, a interzis corăbiilor neportugheze accesul în port, iar când a fost luat la întrebări, i-a zburat unui mandarin acoperământul de pe cap. Faptul că a cumpărat nişte copii chinezi pentru a-i fi slujitori a alimentat bănuiala că *Fo-lang-chi* chiar erau canibali. Birocraţii chinezi, la rândul lor, îl tratau pe Tomé Pires cu un dispreţ arogant. După lunga sa călătorie până la Beijing, lui Pires şi tovarăşilor lui li s-a poruncit să meargă să se prosterneze în faţa unui zid al Oraşului Interzis în prima şi a cincisprezecea zi din fiecare lună sinodică. Dar ce nu ştiau ei era că împăratul Zhengde era prea acaparat de propria depravare ca să se gândească vreo clipă să-i primească în audienţă, aşa cum doreau.

Şi totuşi, greşeala cea mai mare a portughezilor a fost să subestimeze sistemul tributar. Esenţă a unei structuri ierarhice, acesta extindea influenţa împăratului chinez cu mult dincolo de frontiera imperiului. Acum portughezii considerau că hubul comercial vital Malacca le aparţine. Nu la fel vedea lucrurile şi rajahul Bintangului (Bentan), fiul regelui malaysian fugar, Mahmud Shah. La Beijing, ambasadorul său a prevenit autorităţile chineze că portughezii urzesc „să punem mâna pe ţară... că suntem nişte hoţi", potrivit unei scrisori a lui Christovão Vieyra, unul dintre marinarii portughezi luaţi ulterior prizonieri de chinezi. Avertismentul acesta a prins la dregătorii imperiali: Mahmud Shah fusese un vasal de încredere[6].

Atunci de ce s-au impus până la urmă portughezii, în aşa măsură încât au integrat Macao în reţeaua lor în 1557 – achiziţie pe care aveau s-o păstreze mai bine de 400 de ani? Răspunsul este că s-au schimbat două lucruri. În primul rând, interzicerea comerţului de către chinezi s-a dovedit a fi inaplicabilă. Din Portugalia au mai sosit şi alţii – Leonel de Sousa şi Simão d'Almeida – care au reuşit să-şi facă loc în comerţul din Guangdong. Cu stimulentele adecvate, funcţionari precum Wang Po, dregător însărcinat cu circuitul maritim de apărare a Guangdongului, au putut fi transformaţi din duşmani în parteneri de afaceri. În al doilea rând, deşi chinezii câştigaseră primele bătălii navale, apreciaseră superioritatea corăbiilor şi tunurilor portugheze. În mod hotărâtor, în comparaţie cu piraţii indigeni din Asia de Est, funcţionarii dinastiei Ming au ajuns să-i considere pe portughezi răul mai mic. În iunie 1568, Tristam Vaz da Veiga a ajutat flota militară chineză să apere Macao de o flotă formată din aproximativ o sută de corăbii ale piraţilor[7] După 1601, forţe portugheze şi chineze aveau să lupte împreună pentru a respinge noi intruşi, veniţi din Olanda.

15

Pizarro şi incaşii

Cum reţeaua maritimă a Portugaliei se întindea spre răsărit, Spania s-a îndreptat spre vest şi spre sud. În temeiul Tratatului de la Tordesillas (1494), Spania revendica Americile, cu excepţia Braziliei. Şi mai era o diferenţă. În vreme ce descoperitorii portughezi se mulţumeau în general să creeze o reţea de factorii fortificate, omologii lor spanioli erau dispuşi să avanseze mai departe de ţărm, căutând aur şi argint. O a treia diferenţă era că, în timp ce imperiile asiatice pe care le-au descoperit portughezii erau capabile să ţină piept incursiunilor lor, făcând doar concesii teritoriale minore, imperiile americane pe care le-au atacat spaniolii s-au prăbuşit cu o rapiditate uluitoare. Asta s-a datorat mult mai mult efectelor devastatoare ale bolilor contagioase eurasiatice aduse de spanioli peste Atlantic decât vreunui avantaj tehnologic. Totuşi, din alte puncte de vedere, ceea ce s-a întâmplat în noiembrie 1532, când Francisco Pizarro şi cei 167 de însoţitori ai săi l-au întâlnit pe incaşul Atahualpa la Cajamarca, era similar cu ceea ce se petrecuse în Guangdong cu un deceniu mai devreme. În esenţă, o reţea europeană a atacat o ierarhie neeuropeană.

Conchistadorii erau o adunătură pestriţă. Erau duri, fără îndoială, căci lungul lor marş spre sud fusese la fel de dificil ca orice traversare a Atlanticului. Cu caii, armele lor de foc (archebuzele) şi săbiile lor de oţel, erau şi mai bine înarmaţi decât populaţiile indigene din Perú, a căror armă preferată era o bâtă de lemn. La fel ca în cazul descoperitorilor portughezi, principala lor motivaţie era economică: au venit nu ca să facă negoţ, ci ca să jefuiască aurul şi argintul care se găseau din belşug în imperiul incaşilor. Numai prima expediţie a lui Pizarro a produs 6 087 de kilograme de aur de 22,5 carate, valorând astăzi 265 de milioane de dolari, şi 11 793 de kilograme de argint (şapte milioane de dolari). La fel ca portughezii, şi spaniolii au adus cu ei clerici creştini (şase călugări dominicani, dintre care a supravieţuit unul singur). Şi, la fel ca portughezii, şi spaniolii au făcut uz de forţă ca să înfrângă rezistenţa pe care o întâmpinau: torturau, comiteau violuri în masă, incendiau şi ucideau fără discriminare. Şi totuşi, cea mai importantă trăsătură a conchistadorilor era înclinaţia lor de a se lua la harţă între ei, încăierările lăsându-se adesea cu vărsare de sânge. Ostilitatea fratelui lui Pizarro, Hernando, faţă de Diego de Almagro era doar una dintre nenumăratele vrajbe. Nu forţa invadatorilor spanioli a sortit pieirii Imperiul Incaş, ci slăbiciunea acestui imperiu.

Aşa cum demonstrează şi astăzi arhitectura de la Pachacamac, Cuzco şi Machu Picchu, împăraţii incaşi au domnit asupra unei civilizaţii substanţiale şi sofisticate, pe care ei o numeau *Tahuantinsuyo*. Timp de un secol, dominaseră un teritoriu de 36 000 de kilometri pătraţi în Anzi, cu o populaţie pe care o estimăm acum undeva între cinci şi

zece milioane de oameni. Liantul regatului lor muntos era o reţea de drumuri, scări şi poduri, dintre care multe încă pot fi folosite[1]. Agricultura lor, bazată pe producerea lânii de lamă şi cultivarea cartofilor, era eficientă. Aveau o societate relativ bogată, deşi foloseau aurul şi argintul pentru ornamentare, şi nu ca bani, preferând să utilizeze *quipu* (alcătuit din sfori şi noduri) ca sistem de calcul şi în scopuri administrative[2]. Etosul stăpânirii incaşilor era nemilos de ierarhic. Exista un cult al venerării soarelui în paralel cu sacrificii umane şi pedepse draconice. O aristocraţie trăia din surplusul generat de o clasă de sclavi. Este adevărat că aceasta nu era o civilizaţie la fel de sofisticată precum cea a Chinei: nu avea o limbă scrisă şi nici o literatură sau un cod de legi[3]. Totuşi, pare puţin probabil ca Pizarro şi oamenii lui să fi putut depăşi fără nici un alt ajutor faptul că erau copleşiţi numeric, la Cajamarca raportul fiind cam de 240 la 1. Două puncte slabe s-au dovedit a fi fatale. Primul şi cel mai important a fost variola, care a decimat populaţia indigenă pe măsură ce s-a răspândit spre sud, avansând mai rapid decât spaniolii care o aduseseră în Lumea Nouă. Al doilea a fost dezbinarea: la momentul cuceririi spaniole, un război pentru succesiune izbucnise între Atahualpa şi fratele său vitreg, Huáscar, cei doi neînţelegându-se care din ei era moştenitorul de drept al incaşului Huayna Cápac. Lui Pizarro i-a fost foarte uşor să recruteze mercenari locali.

Dar este „cucerire" termenul corect pentru a descrie ceea ce a urmat? Cu siguranţă, Pizarro a fost în stare să-l umilească, să-l jefuiască şi în cele din urmă să-l ucidă pe Atahualpa şi să înăbuşe revolta lui Manco Inca în 1536, o serie de evenimente descrise în culori vii de Felipe Guamán Poma de Ayala în *Nueva corónica y buen gobierno* (1600-1615). Şi totuşi, numele amestecat, incaso-hispanic, al autorului acestei cărţi spune şi el o poveste. Spre deosebire de America de Nord, unde populaţia indigenă era mai mică şi coloniştii europeni mult mai numeroşi, în America de Sud amestecul a fost la ordinea zilei. Ca să dăm un singur exemplu, Francisco Pizarro şi-a luat-o ca ibovnică pe sora preferată a lui Atahualpa, care îi fusese dată în căsătorie lui Francisco de fratele ei. După moartea acestuia, ea s-a căsătorit cu un cavaler spaniol pe nume Ampuero şi a plecat în Spania, luând-o cu sine şi pe Francisca, fiica ei, care ulterior avea să fie declarată legitimă prin decret imperial. Francisca Pizarro Yupanqui s-a căsătorit apoi cu unchiul ei, Hernando Pizarro, în Spania, în octombrie 1537. Pizarro a avut şi un fiu, Francisco, ce nu a fost niciodată recunoscut ca legitim, a cărui mamă era soţia lui Atahualpa, pe care Pizarro şi-o făcuse amantă. Era ceva caracteristic pentru modul în care primele generaţii de conchistadori au instituit o nouă „reţea familială multiculturală" menită să le legitimeze poziţia la vârful sistemelor ierarhice asupra cărora preluaseră controlul (ilustraţia 11). Un termen mai potrivit decât „cucerire" ar putea fi „amestec" (Şi cel mai cunoscut cronicar al cuceririi spaniole, Garcilaso de la Vega, era fiul unui conchistador şi al unei prinţese incaşe, Palla Chimpu Occlo[4].) Strategii similare au avut şi alţi europeni care au colonizat Lumea Nouă; de exemplu, fermierii şi negustorii de blănuri francezi care s-au stabilit în Kaskaskia, Illinois, în anii 1700[5] „Cuceritorii" europeni nu numai că au preluat sistemele existente de administraţie şi de gestionare a terenurilor, ci s-au şi amestecat genetic cu societăţile indigene[6].

Cu toate acestea, moştenirea de durată a acestei abordări în America de Sud nu a fost o cultură care să recunoască realitatea amestecului genetic[7], ci mai degrabă una ce categoriseşte oamenii în funcţie de „puritatea genealogiei" (*limpieza de sangre*), concept pe care spaniolii l-au adus cu ei în Lumea Nouă ca moştenire a expulzării maurilor şi evreilor. Clasificările castelor reprezentate în picturi din secolul al XVIII-lea din Noua Spanie încep cu ceea ce este mai mult sau mai puţin familiar – *De español e india nace*

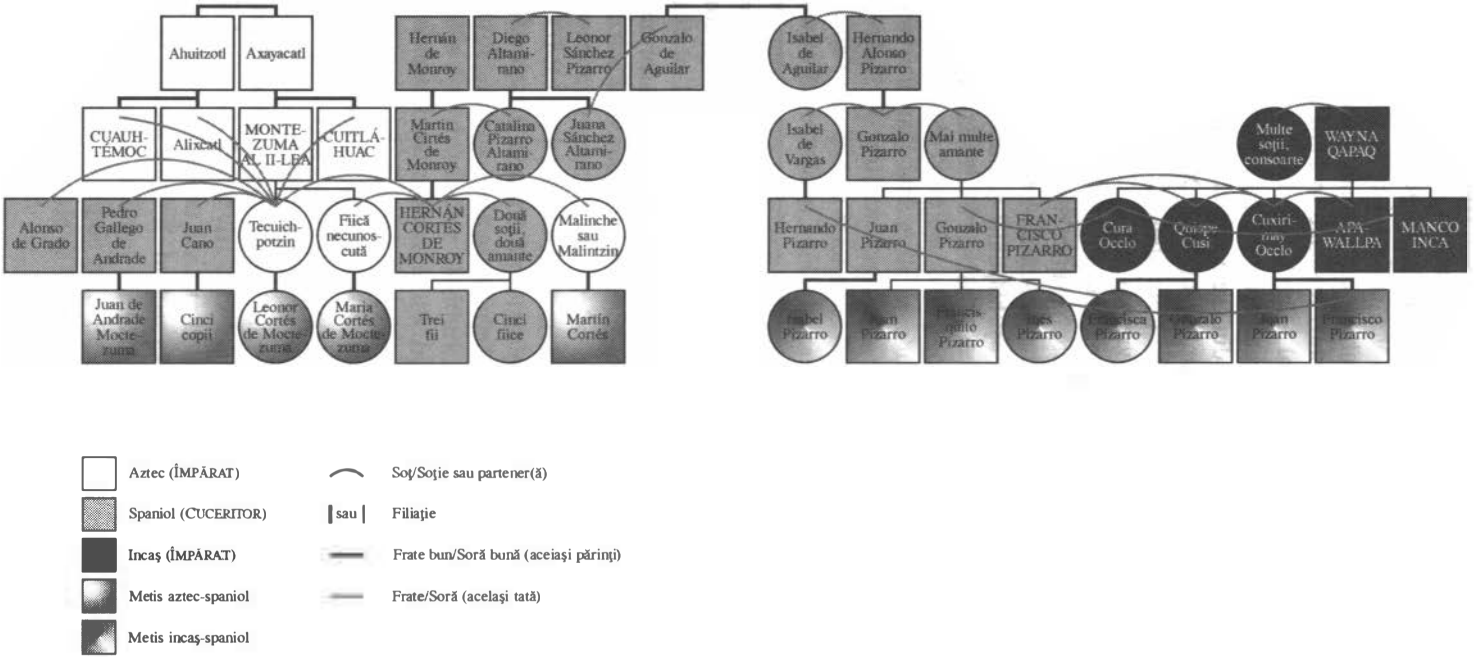

11. O reţea a „cuceririi" căsătoriile dintre conchistadori şi familii din elita aztecă şi incaşă.

mestizo („Dintr-un spaniol şi o indiancă se naşte un metis"), *De español y negra sale mulato* („Dintr-un spaniol şi o negresă se zămisleşte un mulatru") –, dar devin rapid bizare. Încrucişarea unui spaniol cu o mulatră, de exemplu, cică genera un *morisco* („morisc", termen care fusese aplicat în Spania foştilor musulmani ce se convertiseră la creştinism după Reconquista). Încrucişarea unui mulatru cu o indiancă producea un *calpamulato*. Printre alte variante din seria de 16 picturi realizate în 1770 de artistul mexican José Joaquín Magón se numărau *lobo* (literal, „lup"), *cambuja*, *sambahiga*, *cuarteron*, *coyote* şi *albarazado*. Exista chiar şi o categorie numită *tente en el aire* („suspendat în aer")[8] Numărul diferitelor fenotipuri din asemenea clasificări varia de obicei între 16 şi 20, deşi unele izvoare de la începutul secolului al XIX-lea enumeră peste 100. Sistemul de caste nu prezenta doar un interes antropologic, deşi reflecta o încercare sinceră de a aplica teorii ale eredităţii de la vremea aceea. Cu toate că exista posibilitatea de „purificare" – căsătorindu-se cu un spaniol pur, o persoană metisă putea zămisli o *castiza*, care la rândul său putea da naştere unui spaniol căsătorindu-se cu un spaniol –, sistemul ca întreg implica (nefiind niciodată integrat formal în legislaţia colonială) discriminarea celor care aveau puţini strămoşi hispanici sau deloc. Aşa s-a impus un nou tip de ierarhie pe structura complicată de căsătorii interrasiale care era America hispanică.

16

Când Gutenberg l-a întâlnit pe Luther

Reţeaua iberică de descoperitori şi cuceritori a fost una din cele două reţele care au transformat lumea la începutul epocii moderne. În Europa Centrală, în aceeaşi perioadă, o nouă tehnologie a contribuit la dezlănţuirea uriaşei răsturnări religioase şi politice pe care o numim Reformă, deschizând totodată drumul pentru revoluţia ştiinţifică, Iluminism şi multe altele ce se băteau cap în cap cu intenţia iniţială a Reformei. Tiparul exista în China cu mult înainte de secolul al XV-lea, dar nici o tiparniţă chineză nu reuşise vreodată să realizeze ceea ce a făcut Johannes Gutenberg, şi anume să creeze un sector economic cu totul nou. Prima tipografie a lui Gutenberg a funcţionat la Mainz undeva între 1446 şi 1450. Noua tehnologie cu litere mobile s-a răspândit rapid, prin intermediul unor germani pricepuţi, în cercuri concentrice în jurul Mainzului pentru că era preferabil din punct de vedere economic să ai mai mulţi tipografi locali, şi nu o producţie centralizată, din cauza costului ridicat de transportare a materialului tipărit. Până în 1467, Ulrich Hahn înfiinţase prima tipografie la Roma. Şase ani mai târziu, Heinrich Botel şi Georg von Holz deschiseseră o tipografie la Barcelona. În 1475, Hans Wurster a început să tipărească la Modena. Până în 1496, Hans Pegnitzer şi Meinard Ungat înfiinţaseră o tipografie în Granada, la doar patru ani după ce Muhammad al XII-lea, ultimul monarh nasrid, le-a predat Alhambra lui Ferdinand şi Isabelei. Pe la 1500, cam o cincime din oraşele elveţiene, daneze, olandeze şi germane adoptaseră tiparul[1]. Anglia a rămas în urmă, dar într-un final a recuperat decalajul. În 1495, în Anglia s-au tipărit doar 18 titluri. Până în 1545 existau 15 tipografii şi numărul titlurilor tipărite anual crescuse la 119. În 1695, aproximativ 70 de tipografii produceau 2 092 de titluri.

Fără Gutenberg, poate că Luther nu ar fi fost decât încă un eretic printre mulţi alţii pe care Biserica i-a ars pe rug, cum s-a întâmplat cu Jan Hus[2]. Cele 95 de teze iniţiale ale sale, la început o critică la adresa unor practici corupte precum vânzarea de indulgenţe, i-au fost trimise iniţial într-o scrisoare arhiepiscopului de Mainz, pe 31 octombrie 1517. Nu este foarte clar dacă Luther a bătut în cuie o copie a acestora pe uşa Bisericii Tuturor Sfinţilor, dar nu asta contează. Acest mod de a face publice nişte informaţii fusese înlocuit cu altul. În doar câteva luni, versiuni ale textului original scris în latină fuseseră tipărite la Basel, Leipzig şi Nürnberg. Până în 1521, când Luther a fost condamnat oficial ca eretic prin Edictul de la Worms, scrierile sale ajunseseră în toate colţurile Europei unde se vorbea germana. Colaborând cu artistul Lucas Cranach şi cu aurarul Christian Döring, Luther a revoluţionat nu numai creştinismul occidental, ci şi comunicarea însăşi. În secolul al XVI-lea, tipografii germani au produs aproape 5 000 de

ediţii ale operelor lui Luther, la care se pot adăuga încă 3 000 dacă includem şi alte proiecte în care era implicat acesta, precum traducerea Bibliei. Dintre aceste 4 790 de ediţii, aproape 80% erau în germană, şi nu în latină, limba internaţională a elitei clericale[3] Tiparul a fost crucial pentru succesul Reformei. Oraşele în care exista cel puţin o tipografie în 1500 erau mult mai înclinate să adopte protestantismul decât cele ce nu aveau tiparniţe, însă cel mai mult tindeau să devină protestante oraşele cu mai multe tipografii concurente[4]

Tiparniţa a fost numită pe bună dreptate „un punct decisiv fără cale de întoarcere în istoria omenirii"[5] Reforma a dezlănţuit un val de revoltă religioasă împotriva autorităţii Bisericii Romano-Catolice. Pe măsură ce s-a răspândit de la clerici şi savanţi reformatori la elite urbane şi ţărani analfabeţi, a creat probleme mai întâi în Germania şi apoi în tot nord-vestul Europei. În 1524 a izbucnit o răscoală în toată regula. Până în 1531 erau destui principi protestanţi ca să formeze o uniune (Liga de la Schmalkalden) împotriva împăratului Sfântului Imperiu Roman, Carol Quintul. Deşi înfrânţi, protestanţii erau îndeajuns de puternici ca să menţină Reforma într-un mozaic de teritorii şi, conform Păcii de la Augsburg (1555), să stabilească principiul crucial *cuius regio, eius religio** (formulat în 1582 de juristul german Joachim Stephani), care îi lăsa efectiv pe monarhi şi pe principi să hotărască dacă supuşii lor aveau să fie luterani sau romano-catolici. Conflictul religios a continuat totuşi să mocnească şi a irupt din nou în Războiul de 30 de Ani, care a transformat Europa Centrală într-un osuar.

Abia după un conflict prelungit şi sângeros, monarhiile Europei au reuşit să-şi reimpună controlul asupra noilor secte protestante, însă acest control nu a putut fi niciodată deplin, precum fusese cel al papei. Cenzura a persistat, dar era neuniformă şi chiar şi autorii cei mai heterodocşi puteau găsi pe cineva care să le publice lucrările. Mai ales în nord-vestul Europei – în Anglia, Scoţia şi Provinciile Unite – romano-catolicismul s-a dovedit a fi imposibil de reinstituit, chiar şi atunci când Roma a întors împotriva Reformei tehnologiile şi strategia ei de dezvoltare a unor reţele, pe lângă gama mai tradiţională de torturi şi pedepse crude care fuseseră mult timp punctul forte al Bisericii.

De ce era protestantismul aşa de rezistent la represiune? Un răspuns la această întrebare este că, pe măsură ce au proliferat în toată Europa de Nord, sectele protestante au dezvoltat structuri în reţea extrem de puternice. Protestanţii au fost victimele unor persecuţii dure în Anglia în timpul domniei Mariei I, încercări şi suferinţe comemorate în lucrări precum *Acts and Monuments* („Cartea martirilor") de John Foxe. Şi totuşi, se vede că cei 377 de protestanţi devotaţi care i-au scris lui Foxe sau care au primit scrisorile sale ori au fost pomeniţi în acestea şi în sursele aferente au constituit o reţea puternică având în centru o serie de „huburi"-cheie : martiri precum John Bradford, John Careless, Nicholas Ridley şi John Philpot[6]. Executarea a nu mai puţin de 14 dintre cele 20 de noduri principale (ierarhizate în funcţie de centralitatea de interrelaţie)** a diminuat cu siguranţă conectivitatea supravieţuitorilor, însă nu a distrus reţeaua, pentru că acestea au fost înlocuite de alte personaje cu o valoare mare a centralităţii de interrelaţie,

* Care se traduce prin „Religia este a celui care domină" Tratatul permitea diferiţilor principi ai Sfântului Imperiu Roman să aleagă ori luteranismul, ori catolicismul între hotarele domeniilor pe care le stăpâneau. Principala slăbiciune a înţelegerii era că excludea explicit aplicarea dispoziţiilor sale la alte varietăţi de protestantism, cum ar fi calvinismul.

** Reamintesc : aceasta măsoară gradul în care un nod serveşte la conectarea diferitor secţiuni ale reţelei, adică funcţionează ca un hub.

inclusiv curieri şi finanţatori precum Augustine Bernher şi William Punt[7]. Puţine lucruri simbolizau mai bine criza ordinii ierarhice din secolul al XVI-lea decât eforturile zadarnice ale fiicei mai mari a lui Henric al VIII-lea de a anula revoluţia religioasă pe care tatăl său o acceptase din oportunism, pentru a divorţa de mama ei.

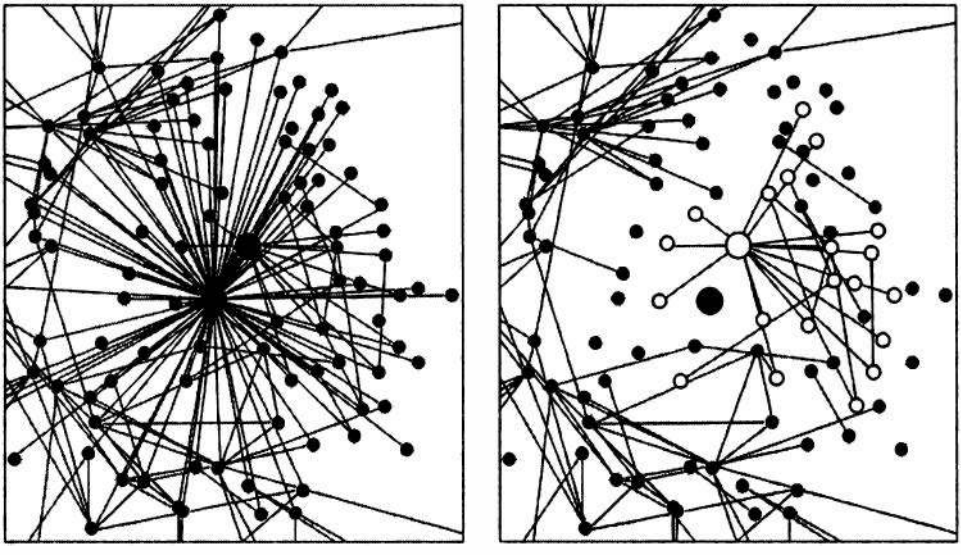

12. Reţeaua protestanţilor englezi chiar înainte (stânga) şi după (dreapta) executarea lui John Bradford, pe 1 iulie 1555. Moartea lui Bradford (nodul mare de culoare neagră în stânga, gri în dreapta) a deconectat o întreagă subreţea centrată pe mama lui (nodurile de culoare albă din dreapta).

A trecut jumătate de mileniu de când corăbiile portugheze au ajuns în largul coastei Guangdongului şi de când Luther şi-a bătut tezele în cuie pe uşa Bisericii Tuturor Sfinţilor din Wittenberg. În 1517, când transformările provocate de explorările europenilor şi de Reformă se aflau abia la început, lumea era una a ordinilor ierarhice. Împăratul Zhengde şi incaşul Huayna Cápac nu erau decât doi membri ai unei elite globale de despoţi. În 1517, sultanul otoman Selim I – Selim cel Aspru – a cucerit sultanatul mamelucilor – care se întindea din Peninsula Arabia până în Siria, Palestina şi chiar Egipt. Spre est, şahul sefevid Ismail stăpânea întregul teritoriu actual al Iranului şi Azerbaidjanului, sudul Daghestanului, Armenia, Khorāsān, estul Anantoliei şi Mesopotamia. Spre nord, Carol I – moştenitorul caselor de Habsburg, Valois-Burgundia şi Trastámara – domnea asupra regatelor spaniole Aragón şi Castilia, precum şi asupra Ţărilor de Jos; în mai puţin de doi ani, sub numele de Carol al V-lea (Carol Quintul), avea să fie ales şi împărat al Sfântului Imperiu Roman, succedându-i la tron bunicului său Maximilian I. La Roma, papă era Leon al X-lea – al doilea fiu al lui Lorenzo de Medici. Francisc I era rege al Franţei, în timp ce Henric al VIII-lea domnea în Anglia tot în spiritul absolutismului; pentru că aşa a avut el chef, regatul său a adoptat Reforma lui Luther (deşi treptat şi inconsecvent). Aşa cum am văzut, ierarhia este un tip special de reţea, în care centralitatea nodului aflat la putere este maximizată. Reţeaua socială care poate fi dedusă din documentele de stat ale dinastiei Tudorilor, ce conţin scrisori de la peste 20 000 de persoane, ilustrează această idee. Pentru domnia lui Henric al VIII-lea, persoana cu cea

mai mare valoare a centralităţii de grad este Thomas Cromwell (secretar principal al regelui, lord păstrător al sigiliului privat şi ministru de Finanţe), cu 2 149 de corespondenţi, urmat de regele însuşi (1 134) şi de cardinalul Thomas Wolsey, lordul său cancelar (682). Totuşi, în ceea ce priveşte centralitatea de interrelaţie, regele era pe primul loc[8].

Trăsătura marcantă a acestei lumi ierarhice este cât de asemănătoare era exercitarea puterii în toate aceste imperii şi regate, în ciuda faptului că legăturile dintre lumea europeană şi cea neeuropeană, dacă existau, erau fragile. (În afara Europei, unde monarhii se luau mereu la întrecere în sfera războiului şi a diplomaţiei dinastice, nu exista nici o reţea a despoţilor.) Selim cel Aspru era vestit pentru severitatea cu care îşi trata marii-viziri, executând aşa de mulţi, încât „Fir-ai vizirul lui Selim" a devenit o înjurătură turcească. Henric al VIII-lea era la fel de vestit pentru asprimea cu care îşi trata miniştrii şi soţiile, în timp ce Vasili al III-lea, marele cneaz al Moscovei, era la fel de înclinat să condamne la moarte curteni puternici – şi, asemenea lui Henric, a divorţat de prima lui soţie pentru că nu i-a dăruit un moştenitor. În estul Africii, împăratul Etiopiei, Dawit al II-lea, a luptat împotriva emiratului musulman Adal, cam la fel cum se întâmpla în conflictele dintre monarhii creştini şi musulmani care se dezlănţuiau de mult timp de-a lungul litoralului mediteranean. Istoricii de astăzi recunosc peste 30 de imperii, regate şi ducate mari care, prin întindere şi coeziune, aveau statutul de state în lumea anului 1517. În toate acestea – chiar şi în singura republică, Veneţia – puterea era concentrată în mâinile unui singur individ, de obicei un bărbat (regina Ioana de Castilia era singura femeie monarh din lume în acel an). Unii regi îşi moşteneau prin naştere dreptul la tron. Alţii erau aleşi (deşi nici unul nu era ales democratic). Alţii, ca Jungjong al Joseonului (Coreea), au urcat pe tron prin violenţă. Erau regi tineri (Iacob al V-lea al Scoţiei avea doar 5 ani în 1517) şi regi bătrâni (Sigismund I, rege al Poloniei şi mare duce al Lituaniei, a apucat 81 de ani). Câţiva monarhi doar cu numele erau slabi, în special împăratul Go-Kashiwabara în Japonia, unde adevărata putere o deţinea shogunul Ashikaga Yoshiki. Puterea relativă a feudalilor de rang mai mic varia. Unele regate, precum Ryūkyū în timpul domniei lui Shō Shin, erau paşnice. Altele – mai ales Scoţia – erau sfâşiate de conflicte. Totuşi, majoritatea monarhilor de la începutul epocii moderne se bucurau de un soi de putere personală fără limite – inclusiv putere de viaţă şi de moarte asupra supuşilor lor – care astăzi nu mai există decât în câteva state din centrul şi estul Asiei. În ciuda faptului că îi despărţeau mii de kilometri, autocraţi asiatici de succes precum Krishna Deva Rāya, împăratul statului Uijayanagar – cel mai puternic monarh hindus din India la începutul secolului al XVI-lea –, se comportau în moduri izbitor de asemănătoare cu ale contemporanilor lor din Europa Renaşterii, mândrindu-se cu dibăcia lor marţială şi judiciară şi promovând artele şi literatura.

De la începutul anilor 1500, această lume a ierarhiei a devenit ţinta unui dublu atac din partea unor reţele revoluţionare. Mobilizându-şi tehnologia superioară de navigare şi căutând noi oportunităţi comerciale, „descoperitori" şi „cuceritori" din Europa de Apus au pornit către alte continente în număr tot mai mare, răsturnându-i – cu ajutorul agenţilor patogeni care i-au însoţit – pe toţi monarhii recunoscuţi din Americi şi creând o reţea globală de noduri comerciale fortificate care încetul cu încetul au erodat suveranitatea anumitor organizări politice asiatice şi africane. În acelaşi timp, răspândit cu ajutorul tiparului, precum şi de la amvoane, un virus religios care a ajuns să se numească protestantism a perturbat o ierarhie ecleziastică la originea căreia se afla Sfântul Petru. Consecinţele Reformei s-au resimţit mai întâi în Europa – şi au fost cu adevărat teribile[9]

Războaiele religioase au făcut în mod repetat ravagii în şi între regate din 1524 până în 1648. După ce autoritatea Romei a fost contestată cu succes, în nordul Europei s-a declanşat o epidemie de inovaţii religioase: luteranii au fost curând contestaţi de calvini şi de zwinglieni, ce respingeau poziţia luteranilor care susţineau că, în ritualul sfintei împărtăşanii, elementele euharistice, pâinea şi vinul, sunt trupul şi sângele adevărate ale lui Hristos. Spre deosebire de alte schisme anterioare din interiorul creştinismului (disputa arianismului în secolul al IV-lea, marea separare dintre creştinismul occidental şi cel răsăritean din 1054, perioada papilor rivali între 1378 şi 1417), scindările provocate de Reformă tindeau să se multiplice: tendinţa de dezagregare era chiar una dintre trăsăturile ei definitorii. Cazul extrem îl constituiau anabaptiştii, ce susţineau că botezul ar trebui să fie un rit conştient şi voluntar prin care copiii erau prea mici ca să treacă. În februarie 1534, un grup de anabaptişti conduşi de Jan Beuckelszoon (Jan van Leiden) şi Jan Matthys au preluat puterea în oraşul Münster din Westfalia şi au instaurat ceea ce am putea numi acum „statul creştin": o comunitate radical egalitară, iconoclastă şi teocratică despre care se spunea că era bazată pe interpretarea literală a Bibliei. Arzând toate cărţile în afară de Biblie, anabaptiştii au proclamat „Noul Ierusalim", au introdus poligamia şi s-au pregătit să le declare război necredincioşilor în aşteptarea celei de-a doua veniri a lui Hristos. Până la mijlocul secolului al XVII-lea, în perioada Commonwealthului Angliei, disidenţii protestanţi ce respingeau „calea de mijloc" anglicană dintre luteranism şi catolicism formaseră numeroase secte rivale, între care se remarcau Oamenii celei de-a Cincea Monarhii (nume derivat din profeţia din Cartea lui Daniel potrivit căreia patru monarhii antice vor preceda împărăţia lui Hristos), muggletonienii (numiţi după Lodowicke Muggleton, unul din cei doi croitori londonezi care pretindeau că sunt ultimii profeţi menţionaţi în Apocalipsă), quakerii (care „tremurau la cuvântul Domnului") şi aşa-numiţii *ranters* (cărora li se spunea astfel din cauza stilului lor zgomotos şi chipurile hedonist de a se ruga).

A fost Reforma un dezastru? Până în 1648, când s-a încheiat Pacea Westfalică (ilustraţia color 9)*, fusese cu siguranţă responsabilă pentru un număr şocant de mare de morţi violente şi adesea înfiorător de crude. În Arhipelagul Britanic a cauzat până la urmă o revoluţie politică. Aceasta începuse, potrivit unei interpretări inovatoare, ca rezultat al uneltirilor contelui de Bedford şi ale puritanului (a se citi protestant zelos) conte de Warwick, amândoi căutând să-l constrângă pe regele Carol I din motive deopotrivă politice şi religioase. Această „clică" de aristocraţi aspira nu neapărat la revoluţie religioasă, ci la transformarea regelui englez într-un soi de doge veneţian, subordonat oligarhiei lor[10]. După 1642, tensiunile dintre „curte" şi „ţară" – şi dintre Anglia, Scoţia şi Irlanda – au escaladat atât de mult, încât s-a iscat un război civil, pe care regele l-a pierdut. După executarea lui, pe 30 ianuarie 1649, Anglia a fost declarată „Commonwealth", adică republică. Confirmând predicţiile teoriei politice clasice, nu a rezistat prea mult: în 1653 armata parlamentului a dizolvat aşa-numitul parlament-marionetă şi i-a conferit

* Pacea Westfalică este adesea citată ca un moment în care Europei i s-au reimpus nişte structuri ierarhice după prefacerile Războiului de 30 de Ani. Aceasta era alcătuită din trei tratate distincte, unul între Republica Olandeză şi Spania, altul între Sfântul Imperiu Roman şi Franţa şi altul între Imperiu şi Suedia, respectiv aliaţii lor. Deşi la negocieri au participat peste o sută de delegaţii în două oraşe învecinate, Münsterul catolic şi Osnabrückul luteran, în general se spune că Pacea Westfalică a stabilit un cadru bazat pe faptul că nişte state suverane coexistente, dar concurente au căzut de acord să nu intervină în treburile interne (adică religioase) ale celorlalţi. Acest principiu fusese deja afirmat prin Pacea de la Augsburg cu aproape un secol înainte, dar a fost reafirmat în Westfalia.

lui Oliver Cromwell rangul de „lord-protector". Nici această instituţie nu a avut viaţă lungă; în mai 1660, la doar doi ani după moartea lui Cromwell, un nou parlament a declarat că de fapt Carol al II-lea era rege de la execuţia tatălui său. Aproximativ 100 000 de oameni din Anglia şi Ţara Galilor îşi pierduseră viaţa în timpul Revoluţiei. Ratele mortalităţii erau probabil mai mari în Scoţia şi cu mult mai ridicate în Irlanda. Ba chiar aceasta din urmă a suferit probabil pierderi mai importante de populaţie, în termeni relativi, decât în timpul Marii Foamete din anii 1840 şi cu siguranţă la fel de mari ca ale Germaniei în timpul Războiului de 30 de Ani.

Războaiele şi persecuţiile pe care le-a dezlănţuit Reforma nu au fost, cu siguranţă, nici pe departe ceea ce intenţionase Luther. Din perspectiva romano-catolicilor a căror Contrareformă măcar a împiedicat protestantismul să pătrundă în sudul Europei (şi în imperiile Spaniei şi Portugaliei), morala era cât se poate de clară: contestarea ierarhiei papale şi episcopale de către o reţea care se autointitula „preoţia tuturor credincioşilor" a condus într-un timp scurt la o anarhie sângeroasă. Aristocraţii britanici au tras alte învăţăminte. După încercarea zadarnică a lui Iacob al II-lea de a restaura romano-catolicismul, aceştia au tras concluzia că puterile monarhului ar trebui să fie permanent limitate de parlamente pe care ei le dominau prin intermediul unor reţele bazate pe clientelism[11] şi că „entuziasmul" religios ar trebui să fie pe cât posibil înfrânat de o Biserică Anglicană ce urma o *via media* între puritanism şi „papistăşie". Aceste două perspective conţineau o doză mare de adevăr. Şi totuşi, ele scăpau din vedere anumite beneficii vitale şi la fel de nedorite ale prefacerii pe care o declanşase Luther.

Partea a III-a

Scrisori şi loji

17

Consecințele economice ale Reformei

Faptul că până la urmă Contrareforma nu a reuşit să înfrângă „Internaţionala calvină"[1] a avut ample consecinţe economice şi culturale. Înainte de Reformă, performanţa economică a Europei de Nord-Vest nu prea avea prin ce să se distingă de, să zicem, cea a Imperiului Chinez sau a Imperiului Otoman. După revoluţia lui Luther, unele state protestante au început să prezinte semnele unui dinamism economic sporit. De ce? Un răspuns este că, în ciuda dorinţei lui Luther de a purifica Biserica, Reforma a condus la o realocare pe scară largă a resurselor de la activităţile cu caracter religios către cele laice. Două treimi dintre mănăstiri au fost închise în teritoriile protestante ale Germaniei, domeniile şi alte bunuri fiind în majoritate apropriate de autorităţile laice şi vândute unor supuşi bogaţi, cum s-a întâmplat şi în Anglia. O parte tot mai mare dintre studenţii de la universităţi şi-au luat gândul de la viaţa monahală, îndreptându-şi atenţia către vocaţii mai lumeşti. Nu se mai construiau aşa de multe biserici; a crescut numărul de construcţii laice. Aşa cum bine s-a observat, Reforma a avut consecinţe cu totul nedorite, în măsura în care a fost „o mişcare religioasă ce a contribuit la secularizarea Europei"[2]

În acelaşi timp, revoluţia tiparului care făcuse posibilă Reforma avea şi ea consecinţe nedorite. Între 1450 şi 1500 preţul cărţilor a scăzut cu două treimi, continuând să se diminueze şi după aceea. În 1383, costul unui scrib care să scrie un singur moliftelnic (carte de rugăciuni) pentru episcopul de Westminster fusese echivalentul plăţii pentru 208 zile de muncă. Prin anii 1640, datorită tiparului, în Anglia erau vândute anual peste 300 000 de almanahuri populare, fiecare având cam 40-50 de pagini şi costând doar doi penny, într-o epocă în care plata zilnică pentru munca necalificată era de 11,5 penny. În medie, preţul real al cărţilor a scăzut în Anglia cu 90% între sfârşitul anilor 1400 şi sfârşitul anilor 1500[3] Nu a fost doar un boom al cărţilor. Între 1500 şi 1600, oraşele în care fuseseră deschise tipografii la sfârşitul anilor 1400 s-au dezvoltat cu cel puţin 20% (unele chiar cu 80%) mai rapid decât oraşe similare ce au adoptat tiparul mai târziu. Răspândirea tiparului a fost răspunzătoare pentru 18-80% din creşterea urbană între 1500 şi 1600[4]. Dittmar ajunge chiar să afirme că „impactul cărţii tipărite asupra bunăstării era echivalentul a 4% din venit pe la mijlocul anilor 1600", cu mult mai mare decât impactul computerului personal asupra bunăstării în epoca noastră, estimat la nu mai mult de 3% din venit în 2004[5] Scăderea preţului unui PC între 1977 şi 2004 a urmat o traiectorie foarte similară cu diminuarea preţului unei cărţi între anii 1490 şi anii 1630. Şi totuşi, prima revoluţie, mai lentă, din domeniul tehnologiei informaţiilor pare să fi avut un impact economic mai mare. Cea mai bună explicaţie a acestei diferenţe este rolul tiparului în diseminarea unor cunoştinţe până atunci inaccesibile, fundamentale

pentru funcţionarea unei economii moderne. Prima lucrare de matematică despre care se ştie că a fost tipărită era *Aritmetica di Treviso* (1478). În 1494, a fost publicată la Veneţia *Summa de arithmetica, geometria, proportioni et proportionalitá* a lui Luca Pacioli, arătând de ce este importantă contabilitatea în partidă dublă. Au urmat curând cărţi despre tehnologii de fabricaţie precum producerea berii şi suflarea sticlei, asigurând răspândirea rapidă a celor mai bune practici.

Dar asta nu a fost tot. Înainte de Reformă, viaţa culturală a Europei fusese centralizată puternic în jurul Romei. După revoluţia lui Luther, reţeaua culturii europene s-a schimbat complet. Pe baza informaţiilor privind locul unde s-au născut şi cel unde au murit unii gânditori europeni, putem urmări apariţia a două reţele care se suprapuneau: un regim de tip „câştigătorul ia tot", cu o centralizare în jurul Parisului, şi un regim de tip „cei adaptaţi se îmbogăţesc", în care multe subcentre concurau între ele în grupuri pe tot cuprinsul Europei Centrale şi în nordul Italiei[6]. După 1500, nu toate drumurile duceau la Roma (vezi ilustraţia color 10).

18

Schimburile de idei

În timp ce unii ucideau, alţii studiau. În ciuda prefacerilor declanşate de Reformă – care şi în 1745 a reuşit să işte o rebeliune a scoţienilor în sprijinul dinastiei catolice a Stuarţilor, ce fusese răsturnată –, istoria intelectuală a Europei în secolele XVII-XVIII a fost caracterizată de o serie de valuri de inovare generate de reţele, dintre care revoluţia ştiinţifică şi Iluminismul au fost cele mai importante. În fiecare caz, împărtăşirea unor idei inovatoare în cadrul reţelelor de învăţaţi a determinat progrese remarcabile în ştiinţele naturii şi în filosofie. Cam la fel cu răspândirea tehnologiei tiparului, şi răspândirea ştiinţei a avut o localizare ce poate fi reconstituită pe baza carierelor urmate de anumiţi oameni de ştiinţă. În secolul al XVI-lea, principalul hub al reţelei ştiinţifice era Padova, centrul unui grup de oraşe universitare italiene. Acest grup de oraşe avea legături cu alte nouă oraşe, în majoritate din sudul Europei, precum şi cu îndepărtatele Oxford, Cambridge şi Londra. Două noduri germane – Wittenberg şi Jena – erau conectate doar unul cu altul. În secolul al XVII-lea, Padovei i s-au alăturat încă patru huburi ale activităţii ştiinţifice: Londra, Leiden, Paris şi Jena. Copenhaga a devenit unul dintre noile noduri de la periferia geografică[1].

Reţelele de corespondenţă ne permit să înţelegem mai profund evoluţia revoluţiei ştiinţifice. Ismaël Boulliau a fost un astronom şi matematician francez interesat şi de istorie, teologie şi studii clasice. Volumul corespondenţei lui a fost enorm: 4 200 de scrisori pentru anii 1632-1693, plus încă 800 primite sau trimise de el care nu sunt incluse în *Collection Boulliau.* Corespondenţa sa era vastă şi ca acoperire geografică, ajungând cu mult dincolo de hotarele Franţei, până în Olanda, Italia, Polonia, Scandinavia şi Orientul Apropiat[2]. Comparabilă ca amplitudine era şi corespondenţa lui Henry Oldenburg, primul secretar al Royal Society, care a redactat sau a primit 3 100 de scrisori între 1641 şi 1677. Pe lângă Anglia, reţeaua lui Oldenburg mai includea Franţa, Olanda, Italia, Orientul Apropiat şi o serie de colonii engleze[3]. Ar trebui precizat că, din punct de vedere cantitativ, nu era nimic nou. Numele de marcă ale Renaşterii şi ale Reformei par să fi generat la fel de multe scrisori: peste trei mii s-au păstrat de la Erasm, mai mult de patru mii de căciulă de la Luther şi Calvin şi peste şase mii de la Ignaţiu de Loyola, fondatorul Ordinului „Societatea lui Iisus". Un număr mult mai mare de scrisori au fost redactate de anumiţi negustori şi aristocraţi[4]. Diferenţa era că, odată cu apariţia unor instituţii ca Royal Society, corespondenţa ştiinţifică a început să semene cu un efort colectiv.

O bună ilustrare a modului în care s-a răspândit ştiinţa prin astfel de reţele au constituit-o cercetările lui Antonie van Leeuwenhoek privind tratamentul gutei, care au arătat eficacitatea unui remediu observată pentru prima dată în colonia olandeză Batavia

(acum parte a Indoneziei). Raportul prezentat de Leeuwenhoek la Royal Society a difuzat noile cunoştinţe nu doar în rândul membrilor Societăţii. Corespondenţa cu persoane care nu erau membre ale Societăţii – legături slabe clasice – le-a oferit acestora acces la grupul intelectual ce se formase în Londra şi în jurul acesteia[5] Carta pentru Royal Society le acorda explicit preşedintelui, consiliului şi membrilor acesteia, precum şi succesorilor lor libertatea „de a se bucura de informaţii şi cunoştinţe reciproce cu *orice soi de străini şi venetici, fie ei persoane particulare sau din mediul academic, corporatist ori politic*, fără nici o importunare, opreală sau îngreunare de nici un fel" (sublinierea mea)[6]. Singura condiţie era că schimbul de informaţii trebuia să fie în beneficiul şi în interesul Societăţii. Începând cu Oldenburg, şi secretarii care i-au succedat au jucat un rol crucial (deşi au avut mai mult sau mai puţin succes) în gestionarea amplei corespondenţe a Societăţii. Pe vremea lui Edmond Halley, scrisorile primite (printre care şi de la Leeuwenhoek) s-au tot strâns, rămânând necitite, dar în timpul succesorului său, medicul James Jurin, Societatea a acţionat ca hub pentru o reţea internaţională de savanţi cu o gândire ştiinţifică, inclusiv chirurgi şi medici, profesori universitari, clerici şi farmacişti, dintre care un sfert erau din Europa, iar cam 5% din coloniile nord-americane. În decembrie 1723, Jurin şi-a citit „Propunerea de observare comună a vremii", care pleda pentru efectuarea unor observaţii meteorologice coordonate. Premisa lui era că „o teorie de nădejde a vremii nu se cuvine a fi făurită printr-o cunoaştere a preschimbărilor treptate din vreun loc anume", ci „trebuie să aibă nevoie de ajutorul multor observatori"[7] În lunile care au urmat, el a primit observaţii de la Berlin, Leiden, Napoli, Boston, Lunéville, Uppsala şi Sankt-Petersburg.

În schimb, Académie des sciences din Paris s-a aflat iniţial în proprietatea privată a coroanei. Pe 22 decembrie 1666, când membrii ei s-au reunit pentru prima dată, totul s-a făcut în mare taină, în biblioteca regelui. Toate discuţiile şi deliberările au fost secrete, iar la şedinţe au fost admişi doar membrii[8]. Aceştia au fost astfel îndepărtaţi de reţeaua paneuropeană care se dezvolta rapid şi care avea să genereze revoluţia ştiinţifică. Cam aceeaşi poziţie se adopta în mare parte a Europei catolice. Nu era o întâmplare că intelectualii portughezi capabili să se alăture reţelei ştiinţifice mai largi erau numiţi *estrangeirados*, adică „înstrăinaţii"[9]. În mod corespunzător, apariţia unei reţele ştiinţifice cosmopolite a generat şi teoria reţelelor, odată cu analiza lui Euler privind problema podurilor din Königsberg (vezi introducerea). Născut la Basel, unde a primit lecţii de la Johann Bernoulli, Euler devenise faimos la vârsta de numai 20 de ani, după ce câştigase locul al doilea la un concurs de rezolvare de probleme al Academiei Franceze. Lucra la Academia Imperială de Ştiinţe de la Sankt-Petersburg când a rezolvat problema podurilor din Königsberg, mutându-se la Berlin la propunerea lui Frederic cel Mare în 1741 (deşi cei doi nu s-au înţeles bine şi mai târziu Euler s-a întors în Rusia).

În secolul al XVIII-lea nu se făcea schimb doar de teoreme matematice. Reţelele create de comerţul şi migraţia transatlantice deja creşteau exponenţial, pe măsură ce negustorii şi coloniştii europeni au profitat rapid de costurile de transport tot mai scăzute şi de disponibilitatea unor terenuri efectiv gratuite în America de Nord, precum şi a mâinii de lucru ieftine reprezentate de sclavii din vestul Africii. Economia atlantică din secolul al XVIII-lea a fost descrisă ca „o reţea comercială masivă în care nu numai că toată lumea cunoştea pe toată lumea, ci toată lumea avea prieteni ce aveau prieteni"[10]. Ar fi mai corect să ne gândim la mai multe reţele interconectate, având drept huburi principalele porturi[11]. O bună ilustrare este modul în care comercianţii scoţieni au ajuns să joace un rol dominant în negoţul cu vinuri al insulei Madeira în secolul al XVIII-lea.

La 1768, o treime dintre cei 43 de negustori străini rezidenţi pe insulă erau scoţieni, printre ei numărându-se cinci dintre cei mai mari zece exportatori de vinuri. Deşi unii dintre negustorii de vinuri erau înrudiţi, majoritatea legăturilor din reţea erau între „corespondenţi" şi „relaţii". Într-adevăr, faptul că aceste legături erau relativ slabe avea şi dezavantaje, deoarece mandanţii întâmpinau, ca de obicei, dificultăţi în încercarea de a-i face pe agenţii lor să respecte instrucţiunile. Fluxurile de informaţii erau voluminoase, dar adesea contaminate de zvonuri; costurile de tranzacţionare erau ridicate deoarece negustorii se tocmeau încontinuu[12]. Totodată, această reţea era dinamică şi reacţiona la reorientările pieţei[13].

O soluţie a fost să se combine beneficiile dezvoltării unor reţele bazate pe colaborare cu vreun element al managementului ierarhic. În mod formal, directorii Companiei Indiilor de Est de la Londra controlau o parte substanţială a comerţului dintre India şi Europa Apuseană. În realitate, aşa cum arată mărturiile unor negustori ai Companiei privind peste 4 500 de călătorii, căpitanii corăbiilor făceau adesea şi escapade ilicite, cumpărând şi vânzând pe cont propriu[14] Pe la sfârşitul secolului al XVIII-lea numărul de porturi din cadrul reţelei comerciale realizate astfel depăşea o sută, de la emporii deschise ca Madrasul până la pieţe reglementate precum Cantonul (Guangzhou)[15]. Într-adevăr, tranzacţiile private constituiau legăturile care interconectau grupuri regionale altfel deconectate[16]. Această reţea avea o viaţă proprie pe care directorii Companiei de la Londra pur şi simplu nu o controlau. Ba chiar aceasta a fost una dintre cheile succesului de care s-a bucurat Compania Indiilor de Est: era mai mult o reţea decât o ierarhie. În mod semnificativ, rivala sa olandeză a interzis tranzacţionarea privată de către angajaţii săi. Aşa se poate explica de ce a ajuns să fie dată la o parte[17]. Strategia sa de dezvoltare a reţelei dădea greş doar atunci când negustorii Companiei Indiilor de Est ajungeau în porturi cu o structură foarte ierarhizată, precum Batticaloa – pe care îl monopoliza familia regală singhaleză[18]. Atunci când Compania Indiilor de Est s-a retras din comerţul intraasiatic pentru a se concentra asupra negoţului între Asia şi Europa, densitatea reţelei sale maritime s-a dovedit a fi crucială[19] Doar pentru că modelul de afaceri al Companiei s-a reorientat dinspre comerţ către impozitarea indienilor, ea a devenit mai ierarhică în ceea ce priveşte structura. Iar pe vremea lui Robert Clive, Compania Indiilor de Est căpăta chiar caracterul unui guvern colonial cu o substanţială capacitate de război.

Pentru genul de familie ambiţioasă şi aventuroasă care era cândva atât de des întâlnit în Scoţia Centrală, era o lume a oportunităţilor[20] Familia Johnstone era din Westerhall, în Dumfriesshire, numit de Daniel Defoe „un ţinut sălbatic şi muntos, unde nu te puteai aştepta la nimic altceva decât la pustiu şi mohorală". Dintre cei 11 copii ai lui James şi ai Barbarei Johnstone care au apucat vârsta adultă, aproape toţi şi-au petrecut mare parte din viaţă departe de Scoţia. Patru fraţi, James, William, George şi John, au fost în cele din urmă aleşi în Camera Comunelor; din 1768 până în 1805 a existat mereu cel puţin un Johnstone în parlament. Al doilea fiu, Alexander, a cumpărat o vastă plantaţie de trestie-de-zahăr în Grenada, pe care a rebotezat-o „Westerhall" Fratele lui mai mic, sir William Johnstone Pulteney, a condus asociaţia de investitori care în 1792 au achiziţionat ţinutul Genesee, peste un milion de acri în vestul statului New York. Până ce a murit, a acumulat proprietăţi în Dominica, Grenada, Tobago şi Florida. Toţi cei trei fii mai mici ai soţilor Johnstone – John, Patrick şi Gideon – au zăbovit o vreme pe subcontinentul indian, în slujba Companiei Indiilor de Est. John a prosperat, vorbind bine şi persana, şi bengaleza şi făcând o mare avere. Patrick a avut ghinionul de a pieri în „gaura

neagră care este Calcutta" în 1756, la vârsta de 19 ani. Fraţii Johnstone au ajuns şi în coloniile britanice din America de Nord: George ca guvernator al regiunii Florida de Vest, Alexander ca ofiţer de armată în Canada şi nordul statului New York, iar Gideon ca ofiţer naval pe coasta Atlanticului. Mezinul familiei Johnstone a petrecut timp şi în Basra, Mauritius şi la Capul Bunei Speranţe. La un moment dat în cariera sa, făcea afaceri vânzându-le pelerinilor indieni apă din Gange[21]. (Pentru o reprezentare grafică a reţelei familiei Johnstone, vezi ilustraţia color 11.)

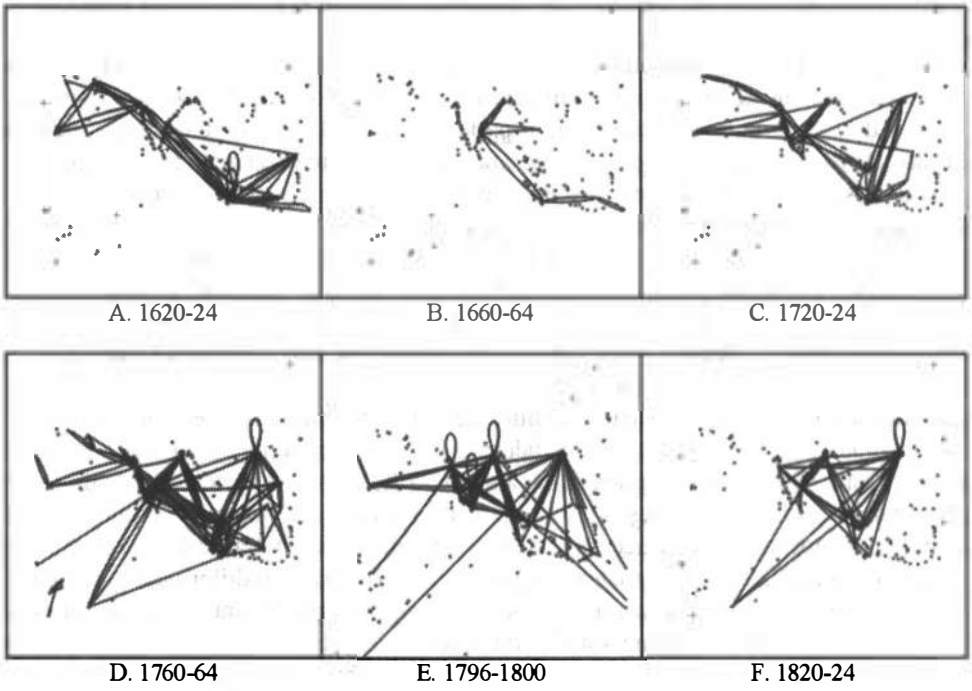

13. Reţeaua comercială a Companiei Britanice a Indiilor de Est, 1620-1824. Negustorii au beneficiat de infrastructura Companiei, dar aceasta a profitat de capacitatea lor de a construi o reţea între mai multe porturi.

Huburile reţelei mercantile globale erau oraşe portuare precum Edinburgh, Londra, Kingston, New York, Cape Town, Basra, Mombay şi Calcutta. Însă de-a lungul rutelor maritime care legau aceste metropole nu circulau doar bunuri şi aur. Şi sclavii traversau Atlanticul cu milioanele. Sute dintre ei au trudit pe plantaţia lui Johnstone din Grenada; tot un Johnstone a pierdut procesul prin care sclavia nu a mai fost recunoscută juridic în Scoţia; tot un Johnstone (John) a deţinut-o pe Belinda, ultima persoană recunoscută de tribunalele din Scoţia drept sclavă în mod legal. Şi totuşi, prin reţeaua comercială din secolul al XVIII-lea circulau şi idei – inclusiv idei de emancipare. Margaret Johnstone a fost o susţinătoare ferventă a Stuarţilor care a evadat din castelul Edinburgh, unde era închisă, murind în exil, în Franţa. William Johnstone a fost membru al clubului din Edinburgh numit The Select Society, alături de Adam Smith, David Hume şi Adam Ferguson, care îl respectau foarte mult pentru inteligenţa lui. John, fiul lui William, a aderat la Societatea din Edinburgh pentru Abolirea Negoţului cu Sclavi Africani. Şi unchii săi James şi John s-au opus sclaviei; William a ales tabăra cealaltă. George a

cochetat cu ideea de a sprijini Revoluţia Americană şi a fost trimis în colonii în 1778 ca membru al comisiei de negociere a păcii, sortită eşecului. Fraţii Johnstone îi cunoşteau şi pe Alexander Hamilton, şi pe rivalul său, Aaron Burr, care la un moment dat a vizitat-o pe Betty la Edinburgh[22]. Poate că acesta a fost un caz extrem de familie globalizată. Însă în secolul al XVIII-lea şi o parte surprinzător de mare a locuitorilor din Angoulême, un orăşel francez de provincie aflat la nord de Bordeaux, călătoriseră sau locuiseră în afara Franţei (ilustraţia color 14).

19

Reţele ale Iluminismului

Cuvântul tipărit făcuse posibilă Reforma şi a propulsat revoluţia ştiinţifică. Poate paradoxal, Iluminismul datora la fel de mult – dacă nu chiar mai mult – şi demodatului cuvânt scris. Cu siguranţă, cei numiţi *philosophes* au publicat, mulţi dintre ei fiind foarte prolifici. Şi totuşi, unele dintre cele mai importante schimburi de idei ale acestora se făceau prin intermediul corespondenţei private. Iar însuşi faptul că s-a păstrat o parte atât de mare din această corespondenţă – zeci de mii de scrisori a 6 000 de autori – le permite specialiştilor de astăzi să reconstituie reţeaua Iluminismului.

Suntem tentaţi să ne gândim că Iluminismul a fost un fenomen cosmopolit, conectând *philosophes* şi *literati* de pe tot cuprinsul Europei, de la Glasgow până la Sankt-Petersburg. Şi totuşi, la o privire mai atentă, corespondenţa unor gânditori de marcă din secolul al XVIII-lea se dovedeşte a fi grupată pe criterii mai naţionale[1]. Reţeaua lui Voltaire de peste 1 400 de corespondenţi, de exemplu, era 70% franceză[2]. Cunoaştem proveniența şi destinaţia a aproximativ 12% dintre scrisorile lui Voltaire. Dintre acestea, mai mult de jumătate (57%) au fost trimise de la sau la Paris. Sigur, Voltaire a făcut schimb de scrisori cu Jonathan Swift şi Alexander Pope, dar acestea sunt puţine. Principalii săi corespondenţi englezi erau nişte anonimi: sir Everard Fawkener, un negustor de mătase, şi George Keate, un poet minor pe care l-a cunoscut în Ferney.

Voltaire a fost unul dintr-o serie de „huburi" *lumière* – alte două erau Jean-Jacques Rousseau şi redactorul faimoasei *Encyclopédie*, Jean-Baptiste Le Rond d'Alembert – ale căror ego-reţele erau componentele majore ale unei reţele mai vaste pe care contemporanii o considerau o *société littéraire ou savante*[3]. Era o reţea care, din punct de vedere geografic, avea în centru Parisul. 12% dintr-un eşantion de aproximativ 2 000 dintre membrii săi au murit aici, ca şi 23% din cei care au contribuit la *Encyclopédie*[4]. Era şi o reţea elevată din punct de vedere social, din care făceau parte 18 principi şi principese, 45 de duci şi ducese, 127 de marchizi şi marchize, 113 conţi şi contese şi 39 de baroni şi baronese[5]. Aristocraţii reprezentau cam 0,5% din populaţia Franţei în secolul al XVIII-lea, dar aproximativ o cincime din aşa-numita „republică a literelor". Mai mult decât atât, pentru o reţea asociată frecvent cu perspectiva sa critică asupra ordinii instituite, această republică includea un număr uluitor de mare de înalţi demnitari de la curţile regale[6]. În sfârşit, deşi tindem să presupunem că există continuităţi semnificative între revoluţia ştiinţifică şi Iluminism, în realitate existau puţini oameni de ştiinţă activi în această reţea, cu toate că foarte mulţi erau membri ai unor organe precum Académie française şi Académie royale des sciences. Era o republică a literelor mai degrabă decât una a cifrelor, o reţea de eseişti mai degrabă decât de experimentatori.

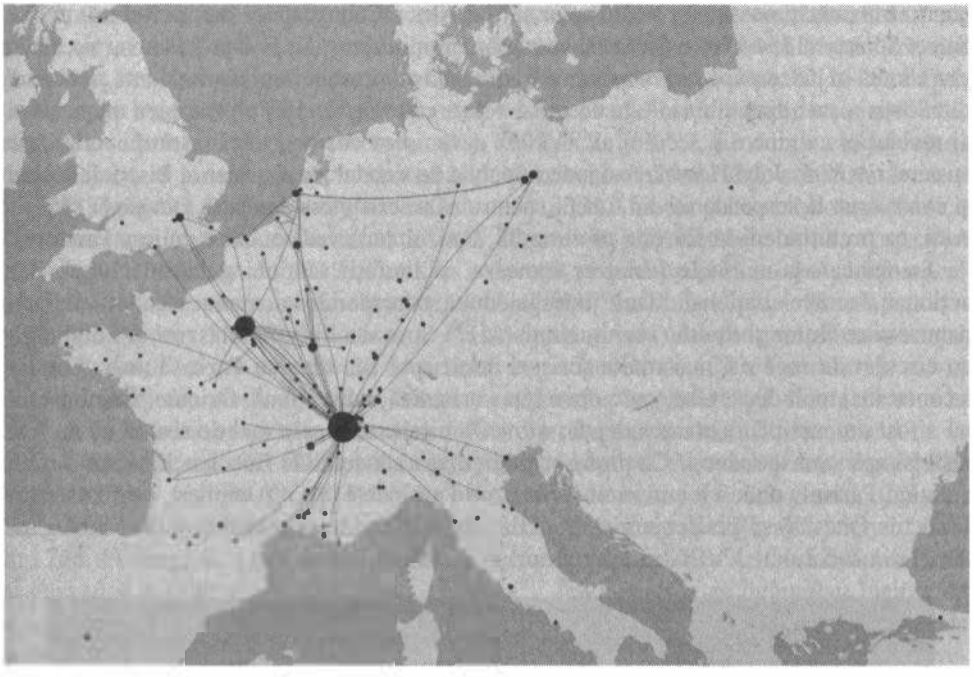

14. Reţeaua de corespondenţi a lui Voltaire. Aceasta era mai francocentrică decât ne-ar fi putut face să credem perspectivele tradiţionale asupra Iluminismului ca mişcare internaţională.

Desigur, reţelele de corespondenţă spun doar o parte a poveştii Iluminismului. Cei care îi cunoşteau pe Voltaire, Rousseau sau d'Alembert erau la fel de dornici şi să-i întâlnească, nu doar să le scrie. Aceasta era şi o „republică a saloanelor", de unde şi importantul rol de intermediere jucat de *salonnières*, femeile ale căror locuinţe deveneau centre ale discuţiilor amicale şi de care tânjeau să fie invitaţi intelectualii aspiranţi[7]. Rareori erau invitaţi şi umilii scriitoraşi din cartierele sărace ale Parisului. Şi totuşi, existau „legături slabe" între reţeaua elevată a aşa-numitelor *lumières* şi reţeaua modestă a presei de scandal: opt membri ai aşa-zisei avangarde literare corespondau cu Voltaire, Rousseau sau d'Alembert[8].

Fiecare naţie a descoperit Iluminismul în felul său. La fel ca la Paris, şi la Edinburgh noi reţele de persoane cu o gândire liberă au evoluat în interstiţiile instituţiilor consacrate ale coroanei şi Bisericii. În capitala Scoţiei se aflau curţile supreme, Înalta Curte de Justiţie, vistieria statului, curţile comisarilor şi tribunalele maritime, baroul, Convenţia Târgurilor Regale, Adunarea Generală a Bisericii Scoţiei şi Universitatea din Edinburgh. Din 1751, Adam Smith a fost profesor universitar (deşi la Glasgow, nu în capitală). Din 1752, David Hume era custode al Bibliotecii Avocaţilor. La fel ca în Franţa, şi în Scoţia mecenatul aristocraţilor a fost o altă sursă esenţială de susţinere materială a vieţii intelectuale. Între 1764 şi 1766 Smith l-a meditat pe tânărul duce de Buccleuch. Marii gânditori din Edinburgh, ca şi omologii lor francezi, nu prea erau revoluţionari – dar nici reacţionari. Majoritatea deplângeau iacobitismul şi erau adepţii Ordinului Regal al Welfilor. (Una dintre structurile propuse ale oraşului nou din Edinburgh avea forma steagului Marii Britanii[9].) Cu toate acestea, activitatea intelectuală a vremii nu se desfăşura în instituţii consacrate, ci în noile cluburi informale din oraşul vechi: The Philosophical Society (înfiinţată în 1737 cu titlul mai sforăitor Societatea din Edinburgh

pentru Îmbunătăţirea Artelor şi Ştiinţelor şi Mai Ales a Cunoştinţelor despre Natură) şi The Select Society (1754-1762). Şi, la fel cum aşa-numiţii *dévots* din Franţa îi blamau şi căutau să-i trimită în judecată pe *philosophes*, şi tradiţionaliştii prezbiterieni îi considerau pe *literati* din Scoţia nişte „draci din iad" În decursul a doar câteva generaţii, provocatorii moştenitori ai revoluţiei calvine din secolul al XVI-lea deveniseră custozii unei instituţii religioase austere, *the Kirk*. John Home a fost judecat public de sinodul prezbiterian al Bisericii Scoţiei şi condamnat la suspendarea din funcţie, pentru că a scris piesa de teatru *Douglas* (1757)* Aici, ca pretutindeni în Europa protestantă, tiparul se dovedise a fi o cutie a Pandorei.

La fel ca aşa-numitele *lumières* franceze, şi literaţii scoţieni gândeau global, dar acţionau la nivel naţional, dacă judecăm după corespondenţa a zece scoţieni iluştri, printre care Hume şi Smith (vezi ilustraţia 15)** Spre sau dinspre Glasgow şi Edinburgh au circulat de zece ori mai multe scrisori decât spre sau dinspre Paris. Totuşi, Londra a contat de mult decât Glasgow : era o reţea britanică, nu scoţiană. Oricum, Iluminismul nu a fost un curs prin corespondenţă ; şi nici luminile sale cele mai de seamă nu au fost nişte simpli corespondenţi. Ca profesor particular al ducelui de Buccleuch, Adam Smith a vizitat Parisul, unde i-a cunoscut (printre alte eminenţe) pe d'Alembert, pe fiziocratul François Quesnay şi pe Benjamin Franklin. Republica literelor era mobilă. Marii gânditori din secolul al XVIII-lea erau şi turişti inovatori.

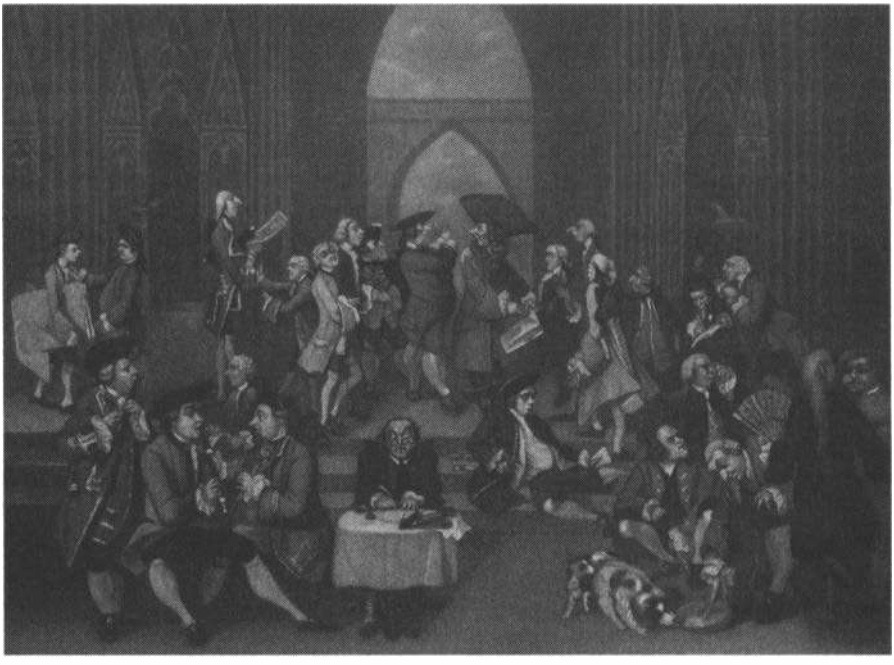

15. Parodie după *Şcoala din Atena* a lui Rafael, de James Scott, după sir Joshua Reynolds (1751). Reţeaua Iluminismului se baza şi pe turism, nu doar pe corespondenţă.

* Bătrânii Bisericii şi-au manifestat dezaprobarea cu privire la aceste rânduri necalvine : „Grea este soarta lui ; că nu era vina sa ! Există o soartă pe lumea asta sucită. Ce proclamă ades o osândă nemeritată : scolaştii să ne zică de ce"

** Ceilalţi sunt Hugh Blair, Gilbert Elliot (lordul Minto), Adam Ferguson, Henry Home (lordul Kames), John Home, Allan Ramsay, Thomas Reid şi William Robertson.

Pentru intelectualii aspiranţi născuţi şi crescuţi dincolo de ocean, într-adevăr, nu exista nici o alternativă reală : erau nevoiţi să petreacă măcar o vreme în Marea Britanie şi Franţa. Benjamin Franklin era întruchiparea Iluminismului colonial. Al 15-lea dintre copiii unui imigrant puritan din Northamptonshire, Franklin era autodidact şi polimat, simţindu-se în largul său şi în laborator, şi în bibliotecă. În 1727, a înfiinţat clubul Junto, unde cei ca el puteau să se întâlnească şi să schimbe păreri. Doi ani mai târziu a început să publice în *The Pennsylvania Gazette*. În 1731 a fondat prima bibliotecă publică din America. Aceasta a fost urmată după 12 ani de altă instituţie nouă, American Philosophical Society. În 1749, Franklin a devenit primul preşedinte al Academiei, al şcolii cu internat pentru copii săraci şi al colegiului din Philadelphia. Şi totuşi, cu o populaţie de doar 25 000 de locuitori, Philadelphia nu era Edinburghul şi cu atât mai puţin Parisul, care era de peste 20 de ori mai mare. Înainte de 1763, Franklin nu a avut corespondenţi din afara coloniilor americane. Abia după călătoria pe care a făcut-o în acel an la Londra proporţia nonamericanilor dintre corespondenţii lui a crescut de la zero la aproape un sfert. Deşi nu a corespondat niciodată cu cvasicontemporanul său Voltaire, prin vizitele lui în Europa, Franklin a devenit parte integrantă a reţelei Iluminismului. A fost ales membru al Royal Society, precum şi al Royal Society of Arts în 1756. Pe lângă că a fost de mai multe ori la Londra, Franklin a vizitat şi Edinburghul, şi Parisul şi a călătorit în Irlanda şi Germania[10] Toate acestea se întâmplau înainte de a se afirma ca unul dintre coloniştii rebeli dispuşi să ia în calcul independenţa faţă de ţara de origine, rupând legăturile ierarhice care subordonau coloniile americane suveranului „rege în parlament" din îndepărtata Londră. În mod ironic, pentru generaţia de intelectuali coloniali a lui Franklin, Londra a rămas „capitala Americii", chiar dacă ei au ajuns să nu mai suporte constrângerile politice care le erau impuse de aceasta[11].

20

Reţele ale revoluţiei

În marile revoluţii politice de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, ca şi în revoluţiile religioase şi culturale anterioare, rolul reţelelor a fost vital. Din nou, un rol crucial a fost jucat de cuvântul scris şi tipărit. În cărţi, în broşuri, în ziare, dar şi în nenumărate scrisori scrise de mână, se aduceau argumente în favoarea unei schimbări politice radicale, se formulau critici la adresa autorităţii regale. În percepţia „oamenilor de litere", condeiul părea adesea să fie mai puternic decât sabia, iar scriitorul – poet, dramaturg, romancier, polemist – s-a afirmat ca unul dintre eroii epocii, ajutat de neînfricatul editor. Nu este de mirare că impozitele pe tipar au ajuns să stârnească mânie şi revoltă[1]. Interconectaţi într-o adevărată plasă de reţele sociale, scriitorii şi tipografii lumii occidentale păreau hotărâţi să lase în urmă cu ajutorul condeiului domnia ereditară. Din Boston până la Bordeaux, revoluţia a fost în mare măsură înfăptuirea unor reţele de scriitori, dintre care cei mai buni erau şi oratori ale căror vorbe rostite răspicat puteau să mobilizeze mulţimea strânsă în piaţă şi s-o incite să ia cu asalt turnurile vechiului regim.

Şi totuşi, revoluţiile, pentru a avea succes, au nevoie şi de luptători, nu doar de scriitori. Mai mult, reţelele revoluţionare trebuie să fie rezistente; nu se poate ca ele să se destrame pur şi simplu atunci când puterea ierarhică ia măsuri. În acest context, cazul lui Paul Revere a fost considerat mult timp semnificativ. Poezia lui Henry Wadsworth Longfellow nu mai este memorată de copii şi nimeni nu îşi mai aminteşte astăzi de *Midnight Ride of Paul Revere* de Thomas Edison, unul dintre primele filme americane, dar toată lumea cunoaşte povestea[2]. „Unul dacă pe uscat şi două dacă pe mare" – semnalul vital transmis lui Revere din turla bisericii din nordul Bostonului – este una dintre numeroasele expresii care încă sunt folosite:

Zvon de copite pe uliţi mâncând pământul,
Umbră spoită de lună, fantasmă-ntre bordeie,
Iară sub ea, prin cremeni trecând, o scânteie
Iscată de-un cal ce zboară iute ca vântul:
Atât! Dară prin beznă şi raze de lună
Soarta unui popor o ţinea el în mână;
Scânteia stârnită trecând ca o furtună
Aprinse ţara-n văpăi răspândind cuvântul.

Scânteia lui Longfellow care a aprins totul este o metaforă, desigur, a unui proces de transmitere a informaţiilor pe care o înţelegem instinctiv – sau aşa credem:

Şi-n noapte mână Paul Revere peste ponoare;
Cu strigăt de primejdie sunând în plai,
În orice sat şi casă din Middlesex, o, vai!
Un strigăt de dispreţ, nu de înfricoşare,
O voce-n întuneric sau o bătaie-n geam,
Un cuvânt ce dăinui-va-n viaţa ăstui neam!

Şi totuşi, aşa cum observa Malcolm Gladwell, nu este evident de la bun început de ce a avut Revere atâta succes în comunicarea informaţiei că trupe din armata permanentă trebuiau să fie desfăşurate în oraşele aflate la nord-vest de Boston – Lexington şi Concord – cu scopul de a-i aresta pe liderii coloniali John Hancock şi Samuel Adams în Lexington şi a confisca armamentul miliţiei coloniale în Concord. Revere a parcurs călare doar 20 de kilometri, bătând pe la uşile caselor şi avertizându-i pe oamenii din fiecare oraş că se apropie soldaţii. Însă vestea s-a răspândit mult mai departe şi mai rapid decât ar fi putut el să călărească, ajungând la Lincoln la 1 dimineaţa, la Sudbury până la 3, iar la Andover la 5. Acest lucru s-a realizat nu prin cine ştie ce tehnologie, ci trecând din gură-n gură. În cartea sa despre drumul parcurs călare de Revere, David Hackett afirma că Revere „se pricepea de minune să fie în centrul acţiunii... [şi] să-i mobilizeze şi pe mulţi alţii să treacă la fapte"[3] Gladwell susţine că, spre deosebire de William Dawes (care a făcut şi el o cursă asemănătoare), Revere a reuşit să provoace o „epidemie a veştilor trecute din gură-n gură" datorită „legii celor puţini"[4]. Revere a fost soiul acela de om pe care nu-l întâlneşti prea des: un „Conector", „gregar" şi „de o sociabilitate naturală şi irepresibilă"[5] Dar era şi „un Cunoscător", un acumulator de cunoştinţe, care nu numai că avea „cele mai multe cărţi de vizită din Bostonul colonial", ci era şi „implicat activ în culegerea de informaţii despre britanici"[6]

Această versiune a drumului parcurs călare de Paul Revere este atrăgătoare, dar incompletă. Ea omite faptul că buna-credinţă a lui Revere ca mesager rebel era deja bine stabilită până în aprilie 1775. Nefiind propriu-zis membru al literaţilor, ci gravor priceput şi argintar, i se dusese vestea în Noua Anglie pentru reprezentarea exagerată a Masacrului de la Boston[7] Pe 6 octombrie 1774, Paul Revere a fost cel care a parcurs călare drumul de la Boston până la Philadelphia ca să ducă la Congresul Continental incendiarele Hotărâri din Suffolk – care solicitau neplata unor taxe şi impozite şi boicotarea produselor britanice ca răzbunare pentru „Legile intolerabile" şi Legea Québecului[8]. Pe 13 decembrie, Revere a mers călare tocmai până la Portsmouth, în New Hampshire, ca să avertizeze comitetul de corespondenţă din acest oraş că trupe ale armatei permanente ar putea confisca armele şi muniţiile depozitate pe insula New Castle, din largul portului Portsmouth[9] Revere fusese deja la Concord pe 8 aprilie, avertizând – cu peste o săptămână mai devreme – că „vin trupele regulate la Concord în ziua următoare, iar dacă vin... o să se lase cu vărsare de sânge"[10]. Pe 16 aprilie (după cum îşi amintea chiar Revere mai târziu) a mers la Lexington pentru a-i avertiza pe Hancock şi Adams că e de rău şi că „se credea că ei erau ţintele" trupelor care urmau să sosească dintr-o clipă în alta[11]. În afară de William Dawes, au existat şi alte surse de informaţii despre mişcările britanicilor, nu în ultimul rând pentru că unii cetăţeni din Somerville, Cambridge şi Menotomy au auzit trupele care avansau, în ciuda eforturilor depuse de generalul Thomas Gage[12]. Revere şi Dawes erau colaboratori, nu rivali, şi au şi mers călare împreună – alături de un al treilea, doctorul Samuel Prescott – de la Lexington la Concord, bătând cu rândul pe la uşile fermelor.

Revere a fost capturat în apropiere de Lincoln[13] Era al patrulea mesager ilicit prins de soldaţi. Mai mult decât atât, Revere a avut norocul să scape viu şi nevătămat. La un moment dat, un ofiţer mai nevricos „l-a pălit cu pistolul în cap [pe Revere]" şi l-a ameninţat că o să-i „zboare creierii" dacă nu îi răspunde la întrebări. Doar haosul ce a prins să se înstăpânească atunci când au început împuşcăturile i-a făcut pe cei care îl capturaseră pe Revere să-l elibereze, deşi fără să-i dea înapoi calul[14] Mergând pe jos până la Lexington cu băgare de seamă, Revere a descoperit consternat că Hancock şi Adams încă se chinuiau să decidă ce să facă, la trei ore după ce le spusese că vin soldaţii[15] Dacă Revere nu ar fi reuşit să se întoarcă la Cambridge şi dacă nu ar fi scăpat cu viaţă după Războiul pentru Independenţa Coloniilor Engleze din America de Nord, ca să povestească ce s-a întâmplat (a trăit până la 83 de ani), probabil că această călătorie a sa nu ar fi devenit aşa de celebră.

Şi reţeaua lui Paul Revere merită să fie examinată mai îndeaproape[16]. De fapt, el a fost unul din cei doi intermediari - sau legături slabe - de maximă importanţă dintre grupuri care altfel ar fi fost prea puţin conectate ca să fuzioneze, generând o mişcare revoluţionară. Massachusettsul colonial devenise mai stratificat din punct de vedere social în perioada prerevoluţionară. Bostonul era o societate tot mai ierarhică, existând diferenţe semnificative între elita patriciană a „brahminilor", o clasă de mijloc formată din meşteşugari şi fermieri şi, în sfârşit, muncitorii săraci şi servitori. Relaţia strânsă dintre Revere, un simplu meşteşugar, şi doctorul Joseph Warren, care era medic, a fost aşadar vitală. Existau în Boston cinci asociaţii care susţineau mai mult sau mai puţin cauza aşa-numiţilor „whig" Loja Sfântului Andrei, lojă masonică ale cărei întruniri aveau loc la taverna Dragonul Verde; Cei Nouă Loiali, care a fost nucleul Fiilor Libertăţii; Reuniunea din North End, care avea ca sediu taverna Salutul; Clubul Sălii Lungi din Dassett Alley; şi Comitetul de Corespondenţă din Boston. Cu totul, 137 de oameni făceau parte din unul sau mai multe dintre aceste grupuri, însă majoritatea covârşitoare (86%) apăreau pe o singură listă, nici unul nefiind inclus pe toate cele cinci liste. Doar Joseph Warren făcea parte din patru grupuri; Paul Revere era în trei, ca şi Samuel Adams şi Benjamin Church. În ceea ce priveşte totuşi „centralitatea de interrelaţie", Warren şi Revere erau oamenii-cheie (vezi ilustraţia 16).

Analiza reţelei dezvăluie astfel că Paul Revere a făcut parte dintr-un duo pentru care diferenţele de clasă dintre meşteşugari şi specialişti nu au constituit un obstacol în Massachusettsul revoluţionar. Şi totuşi, analiza, oricât este ea de instructivă, nu poate discerne care dintre asociaţiile cărora le aparţineau Revere şi Warren era (sau erau) cea mai importantă (cele mai importante). O supoziţie plauzibilă este că francmasoneria a fost reţeaua-cheie a Revoluţiei Americane.

În *Freemasonry in the American Revolution*, publicată în 1924, Sydney Morse (el însuşi mason) afirma că francmasoneria „i-a reunit pe liderii patrioţi în secret, în cadrul unor întruniri bazate pe încredere", în „lupta pentru libertate" Potrivit lui Morse, masonii au scufundat vasul *Gaspee* în 1772, au organizat „Partida de ceai de la Boston" şi au dominat instituţiile care au condus revoluţia, inclusiv Congresul Continental[17] Paul Revere fost unul dintre numele pomenite cel mai des de Morse[18] Deşi repetată în anii 1930 de istoricul francez Bernard Faÿ, această afirmaţie a fost mult timp ignorată de istoricii de marcă ai Revoluţiei Amricane[19] Atunci când Ronald E. Heaton a analizat istoria a 241 de „părinţi fondatori", a descoperit că doar 68 fuseseră masoni[20]. Doar opt dintre cei 56 de semnatari ai Declaraţiei de Independenţă aparţineau unor loji

masonice* Ani de-a rândul perspectiva dominantă a fost că era „îndoielnic dacă francmasonii *qua* francmasoni au jucat un rol semnificativ în Revoluţia Americană"[21]. Dar şi această concluzie pare îndoielnică. Dincolo de toate, ea presupune că toţi părinţii fondatori au fost egali ca importanţă, pe când analiza de reţea arată că Revere şi Warren au fost cei mai importanţi revoluţionari din Boston, oraşul cel mai important în această revoluţie. De asemenea, subestimează importanţa francmasoneriei ca ideologie revoluţionară. Dovezile sugerează că aceasta a fost cel puţin la fel de importantă ca şi teoriile politice sau doctrinele religioase în însufleţirea celor care au făcut revoluţia[22].

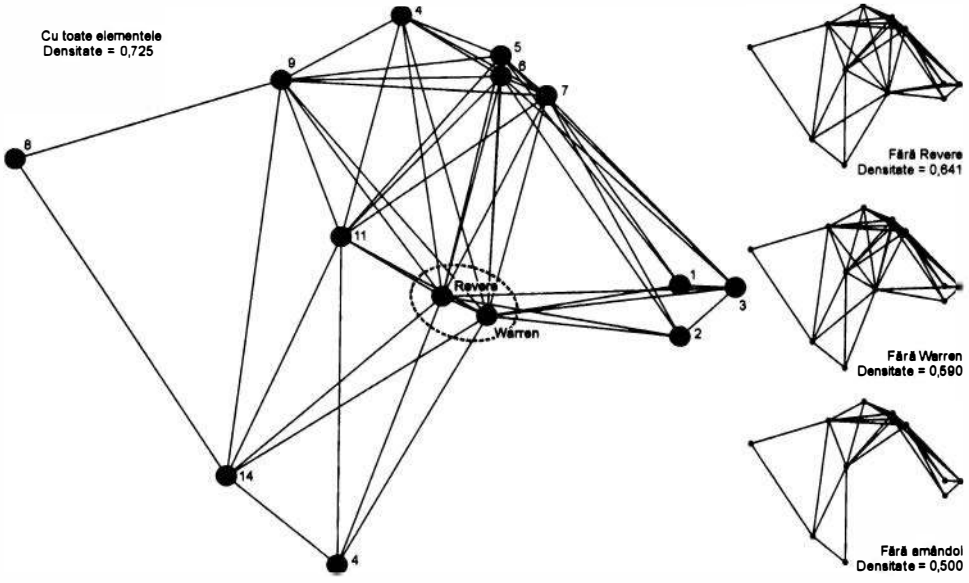

16. Reţeaua revoluţionară din Boston, cca 1775. A se observa centralitatea de interrelaţie a lui Paul Revere şi Joseph Warren. Eliminarea unuia din ei sau a amândurora ar fi redus semnificativ densitatea reţelei. Indivizii sunt grupaţi în câte un nod în funcţie de apartenenţa comună la un club. Doar Revere şi Warren făceau parte din mai mult de două.

Francmasoneria a furnizat Epocii Raţiunii o mitologie puternică, ca structură organizaţională internaţională şi ritual elaborat conceput ca liant între iniţiaţi, reprezentaţi metaforic ca fraţi. La fel ca multe alte lucruri care au transformat lumea în secolul al XVIII-lea, şi ea avea origini scoţiene. Zidarii europeni se organizaseră cu siguranţă în nişte loji în Evul Mediu şi (ca şi alte meşteşuguri medievale) făcuseră distincţie între ucenici, calfe şi meşteri, dar aceste organizaţii au fost oficializate abia la sfârşitul secolului al XIV-lea. În 1598, lojile scoţiene au primit un nou set de reglementări, numite Statutele Schaw, după William Schaw, maestru de lucrări al coroanei. Totuşi, abia la

* Aceştia erau: Benjamin Franklin, din Loja de la taverna Butoiul; John Hancock, din Loja Sfântului Andrei din Boston; Joseph Hewes, înregistrat ca vizitator masonic la Loja Unanimităţii nr. 7, Edenton, Carolina de Nord, în decembrie 1776; William Hooper, din Loja Hanovra, Masonborough, Carolina de Nord; Robert Treat Paine, prezent la Marea Lojă din Roxbury, Massachussets, în iunie 1759; Richard Stockton, Maestru al Lojii Sfântului Ioan, Princeton, Massachusetts, în 1765; George Walton, din Loja lui Solomon nr. 1, Savannah, Georgia; şi William Whipple, din Loja Sfântului Ioan, Portsmouth, New Hampshire.

mijlocul secolului al XVII-lea francmasoneria a depăşit nivelul de vagă reţea de bresle de meşteşugari, lojile din Kilwinning şi Edinburgh admiţând şi masoni „speculativi" sau „acceptaţi" (adică nonoperativi). Cartea *The Constitutions of the Free-Masons* (1723) a unui scriitor din Aberdeen, James Anderson, a oferit noii epoci o preistorie grandioasă, aşa cum se cuvenea. În povestea lui Anderson*, Marele Arhitect al Universului îl înzestrase pe Adam cu abilităţile zidăriei – geometria şi „artele mecanice" –, pe care el le-a transmis apoi urmaşilor săi, care le-au transmis la rândul lor profeţilor veterotestamentari. Poporul ales al lui Dumnezeu era format din „zidari pricepuţi înainte de a lua în stăpânire Ţara Făgăduinţei", iar Moise era „Mare Maestru". Realizarea supremă a primilor masoni a fost marele templu al lui Solomon din Ierusalim, construit de Hiram Abif, „cel mai desăvârşit mason de pe pământ"[23]

Ca multe reţele de succes, şi francmasoneria avea un element ierarhic. Toţi masonii aparţineau unor loji locale, majoritatea corelate sub autoritatea uneia sau alteia dintre marile loji înfiinţate în secolul al XVIII-lea la Londra, Edinburgh, York, Dublin şi mai târziu pe continentul european şi în coloniile americane. Fiecare lojă avea un maestru, supraveghetori şi alte funcţii. Potenţialii masoni trebuiau să fie prezentaţi drept candidaţi şi aprobaţi în unanimitate şi, chiar înainte de a fi iniţiaţi ca „ucenici care au intrat" în ritualurile şi secretele masonice, trebuiau să consimtă să se supună „ordinelor" din *Constituţiile* lui Anderson. Riturile de iniţiere erau şi ele elaborate – mai ales în cazul celor avansaţi la rangurile superioare de calfă şi maestru –, implicând anumite gesturi, un jurământ şi ţinută de ceremonie. Totuşi, o trăsătură marcantă a „ordinelor" era lipsa lor de exigenţă. Toţi masonii trebuiau să fie „bărbaţi buni şi adevăraţi, născuţi liberi şi de vârstă matură şi discretă, nu iobagi, nu femei, nu bărbaţi păcătoşi ori scăndăliciosi, ci vrednici". Nici un mason nu putea fi „un necredincios prost, nici un desfrânat păgân" Masonii erau egali ca fraţii în cadrul lojii, deşi masoneria nu umbla după „slava care venea de la vreun om ce o avusese înainte", iar cei cu un rol social mai înalt deţineau adesea poziţiile cele mai prestigioase[24] Asta a contat foarte mult, deoarece atracţia lojilor se datora în parte tocmai faptului că permiteau amestecul nobililor cu burghezia. Totodată, francmasonilor nu li se interzicea să participe la rebeliuni politice. Ce-i drept, *Constituţiile* lui Anderson stipulau că „un mason este un supus paşnic al puterii civile, orişiunde trăieşte ori munceşte el, şi nu trebuie niciodată să se amestece în urzeli şi comploturi în contra păcii şi bunăstării naţiei" Însă în mod explicit implicarea în rebeliune nu era motiv de excludere din lojă[25]

Deşi Anderson era preot prezbiterian, din criteriile sale religioase foarte laxe se putea trage concluzia că francmasoneria era compatibilă cu deismul. Ba chiar unele loji coloniale acceptau şi evrei[26] Nu toţi erau pregătiţi să meargă atât de departe în direcţia scepticismului religios iluminist – de unde şi scindarea din 1751 între „antici" şi „moderni" Anticii preferau ediţia din 1738 a *Constituţiilor* lui Anderson, care îi obliga pe masoni să se supună preceptelor creştine indiferent unde trăiau. În mod ciudat, modernii preferau ediţia mai veche, din 1723, a *Constituţiilor*, care îi îndemna pe masoni să se conformeze religiei din ţara lor de origine. Această schismă a atins Massachusettsul în 1761, la vreo 28 de ani după ce fusese înfiinţată marea lojă a Sfântului Ioan, prima lojă masonică din Boston. În vreme ce loja aceasta fusese înfiinţată sub auspiciile Londrei, autoritatea noii mari loji „antice" a Sfântului Andrei provenea de la Edinburgh.

---

* Această poveste a fost şi ea contestată. De exemplu, alt scoţian, Andrew Michael Ramsay, a identificat originile francmasoneriei în Palestina, în vremea cruciadelor.

Deşi iniţial dură, sciziunea nu a durat foarte mult; cele două loji au fuzionat în 1792. Totuşi, în timpul Revoluţiei, se pare că aceasta a reflectat o divizare socială şi politică reală, în sensul că loja Sfântului Andrei – înfiinţată de oameni care fuseseră excluşi din loja Sfântului Ioan pe motiv că sunt inferiori social – a devenit un focar de sediţiune, mai ales după ce Joseph Warren a ajuns să fie maestrul acesteia (şi ulterior marele maestru al unei noi mari loji pentru anticii din Boston)[27] Taverna Dragonul Verde, pe care a cumpărat-o loja Sfântului Andrei în 1764, a devenit cartierul general al mişcării revoluţionare din Boston[28]. Ba chiar registrul de minute al lojii pentru noiembrie şi decembrie 1773 sugerează implicarea unui număr atât de mare de membri în „Partida de ceai de la Boston", încât unele întâlniri au trebuit să fie suspendate din cauza ratei scăzute de participare[29] Atunci când Warren – care a fost ucis în luptele din 1775 – a fost reîngropat, prietenul său Perez Morton, tot mason, l-a lăudat ca fiind un „patriot fără pereche", virtuos în viaţa publică şi un „model pentru umanitate" în treburile sale particulare. Warren pierise „pentru cauza virtuţii şi omenirii", dar trebuia să rămână în amintire ca mason. „Ce exemplu strălucit a fost [ca mare maestru]", a declarat Morton, „trăind în raza compasului şi acţionând potrivit echerului". Dintre toate asociaţiile din care făcuse parte Warren, a spus Morton, „pe nici una nu a preţuit-o aşa de mult" ca masoneria. Morton chiar a asemănat în mod explicit moartea lui Warren „de mâna ticăloşilor" cu cea a lui Hiram Abif, care a construit templul lui Solomon (şi care, potrivit folclorului masonic, a fost ucis atunci când a refuzat să divulge parolele secrete ale maeştrilor)[30]. Nici Revere nu a fost un mason de rând; în 1788 a devenit mare maestru adjunct al Marii Loji din Massachusetts[31].

Unii adepţi ai teoriei conspiraţiei şi autori de literatură de consum au fost mult timp atraşi de ideea că francmasoneria a fost reţeaua secretă din spatele Revoluţiei Americane. Asta ar putea explica parţial îndoielile unor istorici respectabili. Cu siguranţă, nu ar trebui să exagerăm omogenitatea masoneriei coloniale. În lojile din Boston erau şi loialişti, precum Benjamin Hallowell, funcţionarul vamal, şi fratele său Robert, amândoi membri ai lojii Sfântului Ioan, şi cel puţin şase membri ai lojii Sfântului Andrei. Şi totuşi, concentrarea liderilor revoluţionari în loja Sfântului Andrei pur şi simplu nu poate fi trecută cu vederea. Printre membrii acesteia se numărau nu doar Warren şi Revere, ci şi Isaiah Thomas, proprietarul publicaţiilor *The Massachusetts Spy* şi *New England Almanac*, William Palfrey, secretarul Fiilor Libertăţii, şi Thomas Crafts de la Cei Nouă Loiali[32]. Marea lojă a anticilor a înfiinţat 19 noi loji în timpul Războiului pentru Independenţă; numai loja Sfântului Andrei a acceptat 30 de noi membri în 1777, 25 în 1778 şi 41 în următorii doi ani. La un dineu din iunie 1795, loja i-a avut ca oaspeţi pe reprezentanţii administrativi ai Bostonului şi pe consulul francez, la Faneuil Hall[33] 13 ani mai târziu, pe 4 iulie 1795, Paul Revere, îmbrăcat în veşminte masonice, a fost cel care a pus piatra de temelie pentru sediul parlamentului statului Massachusetts. Revere a îndemnat publicul să „trăiască în raza compasului bunului cetăţean" pentru a arăta „lumii oamenilor... că dorim să ne aflăm pe picior de egalitate cu ei, că, atunci când plecăm, putem fi primiţi în templul în care domnesc liniştea şi pacea" Cu doar câteva zile înainte, un preot le spusese lui Revere şi ofiţerilor săi că masonii sunt „fiii RAŢIUNII, DISCIPOLII ÎNŢELEPCIUNII şi FRAŢII umanităţii"[34]. Asta ilustrează armonia de la acea vreme dintre masonerie şi cel puţin o parte a clerului de la începuturile republicii. Un bun exemplu de preot-mason a fost reverendul William Bentley, un preot paroh care trăia în Salem. În 1800, Bentley a vizitat Bostonul pentru a participa la comemorarea lui George Washington, luând masa împreună cu ceilalţi masoni şi cu Isaiah Thomas[35]

Peste doar 30 de ani, avea să fie altă atmosferă. O consecinţă a „Marii Treziri Spirituale" din Noua Anglie a fost o erupţie de antimasonism virulent, care a condus la un declin pronunţat al numărului de noi iniţieri în loja Sfântului Andrei şi altele asemenea[36]. Aici găsim altă explicaţie a condamnării ulterioare a rolului jucat de masoni în Revoluţia Americană: pur şi simplu nu era un aspect al înfiinţării republicii pe care americanii din secolul al XIX-lea doreau să şi-l amintească. Şi totuşi, dovezile circumstanţiale sunt convingătoare. Nu numai că Benjamin Franklin a devenit mare maestru al lojii sale din Philadelphia, ci a şi publicat (în 1734) prima ediţie americană a *Constituţiilor* lui Anderson. Nu numai că George Washington a devenit, la vârsta de 20 de ani, membru al Lojii nr. 4 din Fredericksburg, Virginia, ci în 1783 a ajuns şi mare maestru al nou-înfiinţatei Loji nr. 22 din Alexandria.

La prima sa învestitură în funcţia de preşedinte, Washington a depus jurământul cu mâna pe Biblia Lojii Masonice nr. 1 a Sfântului Ioan din New York în 30 aprilie 1789. Ceremonia de învestitură a fost condusă de Robert Livingston, cancelarul New Yorkului (cea mai înaltă funcţie judiciară), şi încă un mason, chiar primul mare maestru al Marii Loji din New York. În 1794, Washington i-a pozat artistului Joseph Williams, care l-a pictat îmbrăcat în ţinuta completă a masonilor pe care preşedintele o purtase cu un an înainte, când pusese piatra de temelie a Capitoliului Statelor Unite ale Americii[37] Şorţul lui George Washington merită să fie la fel de faimos în folclorul Revoluţiei Americane ca şi drumul călare al lui Paul Revere, căci pare îndoielnic ca vreunul din ei să fi avut influenţa de care s-a bucurat dacă nu ar fi fost membri ai frăţiei masonice. Mai târziu, unii istorici au pus sub semnul întrebării originile masonice ale iconografiei de pe Marele Sigiliu al Statelor Unite ale Americii, care poate fi recunoscută pretutindeni de când a fost inclusă pe bancnota de un dolar, în 1935[38]. Şi totuşi, ochiul atotvăzător al Providenţei din vârful piramidei neterminate de pe reversul sigiliului seamănă foarte tare cu ochiul care ne priveşte de pe şorţul lui Washington în litografii din secolul al XIX-lea înfăţişându-l pe primul preşedinte în ţinută masonică (vezi ilustraţia color 12).

Revoluţia ştiinţifică, cea filosofică şi cea politică din secolul al XVIII-lea s-au întrepătruns deoarece şi reţelele care le-au propagat se întrepătrundeau. Cei care au înfăptuit Revoluţia Americană aveau multe talente. Deşi aflaţi la periferia reţelelor europene care au generat revoluţia ştiinţifică şi cea filosofică ale vremii – în ciuda faptului că imitau cu stângăcie viaţa asociaţiilor din Marea Britanie cu lojile lor masonice –, părinţii fondatori ai Statelor Unite s-au dovedit a fi din punct de vedere politic cei mai inovatori oameni ai epocii lor. În multe sensuri, constituţia care a rezultat după deliberările lor din anii 1780 era menită să instituţionalizeze o ordine politică antiierarhică. Pe deplin conştienţi de soarta pe care o avuseseră experimentele republicane din lumea antică şi din Europa la începutul epocii moderne, fondatorii au conceput un sistem ce separa şi în acelaşi timp descentraliza puterea, diminuând sensibil autoritatea executivă a preşedintelui lor ales. În primul dintre faimoasele *Federalist Papers*, Alexander Hamilton identifica în mod clar principalul pericol cu care aveau să se confrunte nou-createle State Unite:

> [O] ambiţie primejdioasă pândeşte mai adeseori în spatele măştii amăgitoare a silinţei pentru drepturile oamenilor decât sub înfăţişarea duşmănoasă a silinţei pentru nepregetul şi sporul guvernării. Istoria ne va învăţa că despre prima s-a descoperit că este o cale mult mai sigură către introducerea despotismului decât a doua şi că aceia care au răsturnat libertăţile republicilor şi-au început cariera, cei mai mulţi, linguşind poporul; au pornit ca demagogi şi au sfârşit ca tirani[39]

Era o temă la care s-a întors în 1795. „Nu trebuie decât să ţinem seama de istoria naţiunilor ca să pricepem că fiecare ţară, în orice clipă, este blestemată să aibă oameni care, împinşi de o ambiţie nemăsurată, nu se dau în lături de la nimic din ceea ce îşi închipuie că va ajuta la propăşirea şi însemnătatea lor... în republici, demagogii slugarnici ori gălăgioşi, încă închinându-se la idol – puterea – oriunde ar fi... şi profitând de pe urma slăbiciunilor, a cusururilor, a nestatorniciei sau a prejudecăţilor" oamenilor[40]

Faptul că sistemul american funcţiona aşa de bine i-a uimit pe europeni, nu în ultimul rând pe cei din Franţa, unde o republică înfiinţată în 1792 durase fix 12 ani. Sociologul şi politologul francez Alexis de Tocqueville considera că vitalitatea vieţii asociaţionale americane, precum şi descentralizarea sistemului federal erau cheile succesului noii democraţii. Era într-adevăr remarcabil că un astfel de sistem apăruse în nişte colonii populate de oameni care se refugiaseră acolo din cauza persecuţiilor religioase, plecând dintr-o ţară ce renunţase la experimentul său republican în 1660. Cum observa Tocqueville, „în vreme ce în ţara de origine ierarhia rangurilor continua să clasifice oamenii în mod despotic", coloniştii americani ofereau „spectacolul nou al unei societăţi omogene sub toate aspectele"[41] Acest caracter deosebit de egalitar al societăţii coloniale făcuse posibilă reţeaua ciudat de densă de asociaţii civice care, afirma Tocqueville, reprezentau cheia succesului experimentului american. Ţara pe care o descria în cartea a II-a, capitolele 5-6, din *Despre democraţie în America* era, s-ar putea spune, prima organizare politică legată în reţea. „America este acea ţară din lume", declara Tocqueville, „unde s-au extras toate foloasele din dreptul de asociere şi unde acest puternic mijloc de acţiune se aplică unei mari diversităţi de obiective"

> Independent de asocierile permanente create de lege sub numele de comune, oraşe sau comitate, mai există o mulţime de astfel de asocieri, care-şi datorează apariţia şi dezvoltarea doar voinţelor individuale. Locuitorul Statelor Unite ştie din naştere că trebuie să se sprijine doar pe sine însuşi în lupta împotriva relelor şi obstacolelor vieţii; el priveşte autoritatea socială cu suspiciune şi cu nelinişte şi nu apelează la puterea ei decât dacă nu poate altfel... În Statele Unite oamenii se asociază în scopul securităţii publice, al comerţului şi industriei, al plăcerii, al moralei şi al religiei. Nu există nici un ţel pe care voinţa umană să-l considere de neatins prin acţiunea liberă a puterii colective a indivizilor[42]

Tocqueville considera că asociaţiile politice ale Americii sunt o contrapondere indispensabilă la pericolul tiraniei, inerentă în democraţia modernă – fie şi numai tirania majorităţii. Totuşi, principalul punct forte al sistemului american, susţinea el, ar consta în asociaţiile sale cu altă vocaţie decât cea politică:

> Americanii de toate vârstele, de toate condiţiile, cu personalităţi diferite se unesc necontenit. Nu au numai asociaţii comerciale şi industriale la care toţi participă, ci mai au şi alte asociaţii de tot soiul: religioase, morale, intelectuale, serioase, uşuratice, foarte generale şi foarte particulare, uriaşe şi foarte mici. Americanii se asociază pentru a da serbări, a înfiinţa seminare, a construi închisori, a înălţa biserici, a răspândi cărţi, a trimite misionari la antipozi, creează în felul acesta spitale şi şcoli. Dacă e vorba, în fine, de a pune în evidenţă un adevăr sau a dezvolta un sentiment cu sprijinul unui exemplu măreţ, ei se asociază[43]

Contrastul cu structurile politice şi sociale din Franţa lui natală îl fascinau pe Tocqueville. De ce acolo revoluţia – localizată în unul dintre huburile importante ale Iluminismului – a generat rezultate atât de dezamăgitor de diferite?

Partea a IV-a

Restaurarea ierarhiei

21

Roşu şi Negru

În romanul *Roşu şi Negru* de Stendhal (1830), Julien Sorel începe o carieră de cleric, dându-şi seama că aceasta este singura speranţă de propăşire în Franţa în care a fost restaurată monarhia Bourbonilor. Fiu de cherestegiu, Sorel ar fi preferat sistemul meritocratic al „carierei accesibile pentru oamenii de talent" ce caracterizase domnia lui Napoleon Bonaparte. Sorel o sfârşeşte rău, victimă nu atât a libertinajului său, cât a ierarhiei sociale rigide din perioada Restauraţiei. Totuşi, Stendhal este mai iertător faţă de firea impulsivă a lui Sorel decât faţă de snobismul Bourbonilor. „Azi nu mai există decât o singură nobleţe, aceea a titlului de duce; marchiz e ridicol să fii; dar la auzul cuvântului «duce» toţi oamenii întorc capul", afirmă unul dintre mottourile cărţii (dintre care pe multe Stendhal pur şi simplu le-a născocit chiar el). Iată altul: „Servicii! talente! merit! haida-de! să faci parte dintr-o clică oarecare". Şi încă: „Mergând la drum, călare, prefectul îşi zicea: «De ce n-aş fi eu ministru, preşedinte al Consiliului, duce? Iată cum m-aş războ... în felul acesta, i-aţi zvârli în lanţuri pe toţi novatorii»"[1].

Încercarea Bourbonilor de a restaura ierarhiile vechiului regim s-a dovedit a fi neconvingătoare. În 1830, o nouă revoluţie l-a detronat pe Carol al X-lea. 18 ani mai târziu, succesorul său din familia Bourbon-Orléans, Ludovic Filip, a fost şi el înlăturat de o a treia revoluţie. În fine, în 1870, invazia germană şi încă o revoluţie l-au detronat pe împăratul Napoleon al III-lea, netezind calea pentru a treia şi cea mai longevivă dintre cele (până acum) cinci constituţii republicane ale Franţei. Mare parte din fascinaţia pe care o exercită această epocă din istoria Europei se datorează tocmai precarităţii fiecărei noi încercări de a restabili ordinea monarhică. Şi totuşi, secolul al XIX-lea a fost o perioadă în care, încet, dar sigur, energiile revoluţionare ce fuseseră dezlănţuite de tipar au fost aduse sub controlul unor noi structuri de putere. Şi dacă nu aducându-i înapoi pe Bourboni, atunci cum?

Revoluţiile bazate pe reţele – Reforma, revoluţia ştiinţifică şi Iluminismul – transformaseră profund civilizaţia occidentală. Revoluţiile politice, nu doar din Statele Unite şi Franţa, ci de pe tot cuprinsul Americilor şi al Europei, promiseseră o nouă epocă democratică întemeiată pe idealul frăţiei universale prefigurat de francmasonerie şi exaltat în „Odă bucuriei" de Schiller. Această promisiune nu a fost îndeplinită. Pentru a înţelege de ce reţelele au pierdut iar avantajul în favoarea ierarhiilor, trebuie şi de data aceasta să nu ne imaginăm o falsă dihotomie între ele. Chiar şi stratificarea sufocantă a Franţei din anii 1820 avea o arhitectură clară de tip reţea. Aşa cum am văzut, majoritatea reţelelor sunt ierarhice în anumite privinţe, chiar şi numai pentru că unele noduri au un grad mai mare de centralitate decât altele, în timp ce ierarhiile sunt doar nişte

tipuri speciale de reţea în care fluxurile de informaţii sau de resurse sunt limitate la anumite muchii pentru a maximiza centralitatea nodului conducător. Tocmai asta îl frustrează pe Julien Sorel în Franţa Bourbonilor: există atât de puţine modalităţi de a urca pe scara socială, încât este obligat să depindă prea mult de o mână de protectori. Mai mult, un laitmotiv central în romanul lui Stendhal este ceea ce teoria reţelelor numeşte „triada imposibilă" Pentru a o cuceri pe fiica aristocratului care l-a angajat, Mathilde de Mole, Sorel se preface că o preferă pe o văduvă, doamna de Fervaques. Deşi Sorel le face curte ambelor femei, acestea sunt incapabile să se coalizeze împotriva lui. Atunci când o fostă iubită, doamna de Rênal, îl pârăşte tatălui lui Mathilde, el încearcă s-o ucidă. Aruncat în închisoare, este vizitat pe rând şi de Mathilde, şi de doamna de Rênal. În 1961, criticul literar René Girard a inventat sintagma „dorinţă mimetică" Mathilde îl doreşte pe Sorel doar atunci când îşi dă seama că pe acesta îl mai doreşte o femeie.

Reţelele sunt mai simple în ordinile ierarhice, uneori întrucât cei de la vârf aplică în mod conştient principiul „Dezbină şi stăpâneşte", alteori pentru că într-o ordine ierarhică doar un mic număr de huburi contează cu adevărat. Căutând să reinstaureze în Europa ordinea politică după Războaiele Revoluţiei Franceze şi Războaiele Napoleoniene, oamenii de stat care s-au reunit la Congresul de la Viena au creat alt tip de reţea simplă: o „pentarhie" a cinci mari puteri care, prin însăşi natura sa, dispunea de un număr limitat de modalităţi prin care putea atinge un echilibru. Succesul său se baza în parte tocmai pe această simplitate. Raportul echilibrat de forţe, aşa cum vom vedea, pornea de la premisa că majoritatea statelor europene nu contează: echilibrul depindea exclusiv de relaţiile dintre Austria, Marea Britanie, Franţa, Prusia şi Rusia (vezi ilustraţia color 13).

Reafirmarea ordinii ierarhice în secolul al XIX-lea nu a anulat reţelele intelectuale, comerciale şi politice care fuseseră create în cele trei veacuri anterioare. Acestea s-au menţinut. Ba chiar viaţa religioasă din lumea protestantă a devenit mai dinamică şi mai agitată, în urma unei serii de „treziri" şi „reînvieri" spirituale. Revoluţia industrială – care în multe sensuri a fost aceea dintre revoluţii ce a dus la cele mai mari schimbări – ar putea foarte uşor să fie legată de celelalte revoluţii din secolul al XVIII-lea deoarece şi ea era produsul unei reţele de inovatori, unii de formaţie ştiinţifică, alţii autodidacţi nu tocmai pricepuţi. Şi, chiar dacă francmasoneria a decăzut după 1800, ţelul său de a extinde şi a instituţionaliza noţiunea de frăţie (dincolo de sensul restrâns de legătură de rudenie între fraţi) era împărtăşit de o mulţime de mişcări noi, nu doar de cea sindicală, ci şi de numeroase organizaţii naţionaliste, mai ales de frăţiile studenţeşti germane. Diferenţa era că ierarhiile regale, aristocratice şi ecleziastice se pricepeau tot mai bine să coopteze toate aceste reţele, valorificându-le energiile creatoare şi făcându-le să cedeze voinţei lor.

22

De la mulţime la tiranie

Nu toată lumea a realizat la fel de rapid ca Edmund Burke faptul că Revoluţia Franceză avea să fie cu mult mai sângeroasă decât Revoluţia Americană. În perioada „terorii iacobine" diferenţa era indiscutabilă. Încercarea de a-l înlocui pe Ludovic al XVI-lea cu „voinţa poporului" dezlănţuise conflicte interne cum nu se mai pomeniseră în Franţa după Noaptea Sfântului Bartolomeu din 1572 (ilustraţia color 8). Se poate spune că violenţa revoluţionară a izbucnit pe 21 aprilie 1789 cu o revoltă în foburgul Saint-Antoine, în care vreo 300 de oameni ce manifestau în favoarea autoproclamatei Adunări Naţionale au fost ucişi de trupele regale. Trei luni mai târziu, într-o ciocnire şi mai celebră, cam o sută de oameni şi-au pierdut viaţa atunci când soldaţii care apărau Bastilia au deschis focul. De data aceasta, situaţia s-a schimbat atunci când unii dintre apărători s-au alăturat mulţimii revoluţionare. Decapitarea comandantului garnizoanei, de Flesselles, a marcat o escaladare importantă a conflictelor, ca şi spânzurarea publică şi dezmembrarea funcţionarilor Foulon de Doué şi Bertier de Sauvigny, ginerele său, în Place de Grève pe 22 iulie (capul primului şi inima celuilalt au fost înfipte în vârful unor prăjini şi purtate pe străzi).

Nici bine nu pusese mulţimea pariziană mâna pe arme, că un val de nelinişte a cuprins şi satele franceze. Temându-se că nobilii ar putea complota pentru a-şi reafirma puterea prin intermediul unor „briganzi" misterioşi, ţăranii din toată Franţa au comis acte violente în vara aceea, în ceea ce s-a numit *la grande peur* – Marea Spaimă. La început ţăranii au ars registre feudale şi au jefuit pivniţe, dar, ca amploare şi durată, a fost mai mult decât o jacquerie tradiţională. Viteza contagioasă cu care s-a răspândit Marea Spaimă este deosebit de remarcabilă şi greu de explicat, având în vedere modalităţile relativ defectuoase de comunicare din provincia franceză la vremea aceea – încă o ilustrare a ideii că zvonurile pot deveni virale şi fără o tehnologie a informaţiilor sofisticată[1]. În comparaţie cu ceea ce avea să urmeze, Marea Spaimă a fost floare la ureche. Deşi mulţi moşieri au fost ameninţaţi şi umiliţi, doar trei au fost ucişi: un deputat nobil din Stările Generale şi un funcţionar bănuit că ar fi monopolizat alimente (în Ballon, la nord de Le Mans), precum şi un ofiţer din cadrul infanteriei marine (în Le Pouzin, la nord de Avignon). Şi totuşi, epidemia de incendieri ale castelelor a fost remarcabilă. În mai puţin de două săptămâni, între 24 iulie şi 9 august, nouă castele au fost rase de pe faţa pământului şi 80 au fost distruse doar în provincia Dauphiné, în sud-estul Franţei[2].

În acest context este suficient să enumăr principalele masacre care au precedat „teroarea iacobină" din 1793-1794: atacarea de către femei a palatului regal de la Versailles în octombrie 1789, momentul din iulie 1791, pe Champ de Mars, când Garda

Naţională a tras în mulţime, masacrele din septembrie 1792 (când sanculoţii au luat cu asalt închisorile din Paris, ucigând sute de deţinuţi), războiul împotriva contrarevoluţionarilor din Vendée (1793-1796), fără a uita nici revolta extrem de sângeroasă a sclavilor din Saint-Domingue (Haiti). Ideea este că, spre deosebire de coloniile americane ale Marii Britanii – dar la fel ca în majoritatea revoluţiilor ulterioare –, insurecţia a condus inexorabil la anarhie şi apoi la tiranie, cam cum prezisese teoria politică clasică. În timp ce coloniştii americani îşi dezvoltaseră propriile reţele de asociaţii civice, din care au evoluat organic Revoluţia Americană şi Statele Unite, mulţimea franceză era structurată cu totul altfel. Însuşi Comitetul Salvării Publice a fost o încercare de a stăvili măcelurile comise la întâmplare de *canaille* – mulţimea[3] Şi totuşi, nici unul dintre expedientele iacobinilor sau ale celor care le-au succedat nu a fost de ajuns pentru a stabiliza capitala sau ţara. Macabre ucideri în masă precum înecarea deliberată a mii de oameni din Nantes reprezentau dovada colapsului cvasitotal al ordinii sociale şi politice, comparabil prin natura sa cu cele mai grave atrocităţi ale revoluţiilor arabe din vremea noastră. În numele unei false utopii, sadicii îşi dădeau frâu liber.

Cel care a restabilit ordinea în Franţa (deşi a făcut exact pe dos în restul Europei) avea o energie extraordinară. Ascensiunea lui Napoleon Bonaparte de la statutul de corsican anonim la comanda artileriei din cadrul revoluţionarei Armate a Italiei – avansare de care s-a bucurat în toiul „terorii iacobine" – a devenit posibilă, desigur, datorită prăbuşirii sistemului aristocratic care i-ar fi stat în cale înainte de 1789. Ca şi Julien Sorel al lui Stendhal, Bonaparte era deopotrivă un oportunist şi un donjuan; spre deosebire de Sorel, a combinat lipsa de scrupule cu sincronizarea perfectă. Şi totuşi, ceea ce a făcut omul acesta cu timpul – cu fiecare minut – a fost cu adevărat uimitor. În vremuri de haos, micromanagerul este cel care se afirmă – omul care îşi asumă instinctiv fiecare sarcină. „Sunt peste poate de nemulţumit de felul cum au fost încărcate cele 16 tunuri", nota proaspătul comandant de brigadă în una dintre cele 800 de scrisori şi rapoarte pe care le-a redactat în doar nouă luni, în 1796. „Sunt uluit că nu prea te grăbeşti să execuţi ordinele", i se plângea şefului său de batalion. „Trebuie mereu să-ţi zic acelaşi lucru de trei ori." Viziunea sa varia de la strategii grandioase – la vremea aceea a pus la cale invadarea Italiei – la detalii (încarcerarea unui caporal care lipsise nemotivat la Antibes sau locul exact al toboşarilor la defilare)[4].

Napoleon a fost ceea ce s-ar chema acum un ins dependent de muncă. Muncea 16 ore pe zi, în fiecare zi. În aprilie 1807 – o lună neobişnuit de calmă din timpul domniei sale – tot a reuşit să redacteze 443 de scrisori. Deja îşi dicta toată corespondenţa, cu excepţia scrisorilor de dragoste. „Îmi vin ideile una peste alta", spunea el odată, „şi după aia adio scrisori şi versuri!". La un moment dat, fără să-şi consulte notiţele, i-a dictat ministrului său de Interne nu mai puţin de 517 articole care stabileau regulamentele pentru o nouă academie militară, la Fontainebleau[5] În general, cina lui nu dura decât zece minute, cu excepţia serilor de duminică, atunci când lua masa împreună cu familia sa; în aceste seri se întâmpla să stea chiar şi jumătate de oră. Când se ridica de la masă, sărea „de ziceai că l-a curentat ceva"[6]. Aşa cum îşi amintea unul dintre secretarii lui stresaţi, el dormea „în mai multe reprize scurte, întrerupte după cum poftea, şi noaptea, şi ziua"[7] Călătorea cu aceeaşi vigoare neabătută. În iulie 1807 a fost dus cu trăsura de la Tilsit, în Prusia, până la Saint-Cloud, o călătorie de 100 de ore pe care, în nerăbdarea lui, a refuzat s-o întrerupă. A ajuns dis-de-dimineaţă şi şi-a convocat imediat consiliul de miniştri[8] Doi ani mai târziu a mers călare de la Valladolid, în Spania, până la Paris, „biciuind calul aghiotantului său şi dând pinteni propriului cal" I-a luat doar şase zile

ca să parcurgă aproape 1 000 de kilometri[9] Şi când mergea pe jos, era mereu grăbit, lăsându-i pe alţii în urmă, gâfâind. Chiar şi atunci când se îmbăia sau era bărbierit, nu pierdea deloc timpul: mereu era cineva aproape care să-i citească ziarele cele mai recente, inclusiv traduceri ale unor articole din presa britanică, invariabil ostilă[10]. Combinaţia aceasta de energie inepuizabilă şi atenţie pentru detalii a pus capăt anarhiei născute din Revoluţia Franceză. S-au întocmit coduri de legi, s-a reformat sistemul monetar, s-a restabilit creditul public. Dar alături de aceste realizări durabile mai erau o infinitate de lucruri mărunte: numărul de servitori pe care îi puteau lua cu ei ofiţerii în cazul unei invazii a Angliei; uniforma pe care o puteau purta rebelii irlandezi dacă se alăturau cauzei franceze; necesitatea ca caporalul Bernaudat din Regimentul de linie 13 să mai lase băutura; identitatea maşinistului care îi rupsese mâna unei cântăreţe, Mademoiselle Aubry, la Opera din Paris[11]

Cu o încredere în sine arogantă, Napoleon s-a apucat să conducă nu doar Franţa, ci toată Europa de parcă aceasta ar fi fost o singură armată care putea fi comandată – stăpânită numai cu puterea voinţei. În multe aspecte, el a fost ultimul dintre despoţii luminaţi: un Frederic cel Mare francez. Şi totuşi, el a fost şi primul dintre dictatorii moderni. Din punct de vedere tehnologic, nu prea era mare diferenţă între armatele comandate de Frederic şi cele ale lui Napoleon. Şi totuşi, tot ce a făcut acesta din urmă a fost la o scară mai mare* şi la o viteză superioară. Cei doi mari teoreticieni militari ai epocii, Karl von Clausewitz şi Antoine-Henri de Jomini, au tras învăţăminte oarecum diferite din succesul lui Napoleon. Pentru Clausewitz, geniul lui Napoleon stătea în capacitatea lui de a-şi concentra rapid forţele în centrul de greutate al duşmanului (*Schwerpunkt*) şi a-l învinge într-o bătălie decisivă, *Hauptschlacht*. Pentru Jomini, cheia succesului consta în capacitatea lui de a exploata avantajele unor linii interne de operaţii (*lignes d'opérations*) mai bune. Jomini considera că Napoleon aplica principii universale ale războiului[12]. Clausewitz considera că stilul de luptă al lui Napoleon avea o specificitate istorică din cauza modului în care exploata naţionalismul popular pe care îl dezlănţuise Revoluţia Franceză[13] În *Război şi pace*, roman publicat la 48 de ani după moartea lui Napoleon în exil, pe izolata insulă Sfânta Elena din sudul Atlanticului, Lev Tolstoi lua în râs pretenţiile sale imperiale. Cum putea un singur om ca, printr-un ordin, să trimită sute de mii de soldaţi din Franţa în Rusia, dând peste cap viaţa a nenumărate alte persoane? Şi totuşi, Napoleon tocmai asta a făcut. Problema era că, deşi s-a acoperit de semnele autorităţii legitime, însuşindu-şi însemne şi simboluri egiptene, romane şi habsburgice, Napoleon nu a putut niciodată să realizeze singurul lucru de care depind (şi asupra cărora insistă) în cele din urmă sistemele de guvernare ierarhice: legitimitatea.

* Atunci când Karl von Clausewitz a văzut pentru prima dată o luptă ca stegar în Bătălia de la Valmy din 1792, 64 000 de soldaţi dintr-o tabără au luptat contra a 30 000 din tabăra cealaltă, într-o bătălie care a durat o singură zi. În 1813, când Clausewitz a participat ca general-maior la Bătălia de la Leipzig, 365 000 de oameni au luptat cu 195 000 din tabăra adversă într-o bătălie care a durat trei zile.

23

Ordinea restabilită

De obicei se crede că vremea noastră are doar înclinaţia către disoluţie. Însemnătatea sa pare să se găsească în înlăturarea instituţiilor atotcuprinzătoare şi constrângătoare ce s-au mai păstrat din Evul Mediu... Tot din aceeaşi sursă izvorăşte şi irezistibila înclinaţie către dezvoltarea unor mari idei şi instituţii democratice, ce pricinuieşte necesarmente marile prefaceri la care suntem martori.

Eseul din 1833 al lui Leopold von Ranke despre „marile puteri" ale Europei este un text influent al istoriografiei din secolul al XIX-lea. În vreme ce mulţi dintre contemporanii săi au rămas convinşi că energiile revoluţionare care măturaseră Europa de la Reforma germană până la Revoluţia Franceză erau inexorabile, Ranke a înţeles că se contura o nouă ordine internaţională care avea să oprească tendinţa către disoluţie. Această ordine se baza pe ceea ce el numea o pentarhie a marilor puteri : Austria, Marea Britanie, Franţa, Prusia şi Rusia. Ordinea aceasta începuse să apară în secolul al XVIII-lea, dar fusese distrusă de încercarea lui Napoleon de a-şi impune hegemonia în Europa. Totuşi, odată cu înfrângerea lui, pentarhia putea fi completă :

Departe de a se mulţumi numai cu negaţii, veacul nostru a dat rezultate pozitive. A înfăptuit o mare eliberare, nu în sensul unei disoluţii, ci într-un sens constructiv, unificator. Nu numai că a creat mai înainte de toate marile puteri, ci a reînnoit şi principiul tuturor statelor, religiei şi legii şi a însufleţit principiul fiecărui stat în parte... Doar în asta stă caracteristica vremii noastre... [În cazul statelor şi naţiunilor] unirea tuturor se bizuie pe independenţa fiecăruia... O predominanţă clară şi hotărâtoare a unuia asupra celuilalt ar duce la pieirea celorlalţi. O contopire a tuturor ar nimici esenţa fiecăruia. Dintr-o dezvoltare separată şi de sine stătătoare se va naşte adevărata armonie[1].

Faptul că oamenii de stat care s-au reunit la Congresul de la Viena au creat un nou echilibru al puterii, mai stabil, este un adevăr recunoscut aproape de toată lumea încă de pe vremea lui Ranke. În prima sa carte, *Refacerea unei lumi*, Henry Kissinger afirma că perioada de relativă pace de care s-a bucurat Europa între 1815 şi 1914 s-a datorat în mare măsură „legitimităţii general acceptate" a acestei ordini pentarhice[2]. În prezentarea lui Kissinger, aceasta a fost realizarea a doi diplomaţi foarte iscusiţi prinţul Metternich, ministrul de Externe al Austriei, şi lordul Castlereagh, omologul său britanic. Ţelul lui Metternich – restabilirea unei ordini legitime în care liberalismul însuşi să fie nelegitim – era cu mult diferit de cel al lui Castlereagh, care în esenţă consta într-un sistem de balanţă a puterii în care Marea Britanie să joace rolul de „balansier"[3] Un motiv crucial al succesului lor şi al eşecului lui Napoleon a fost incapacitatea

acestuia din urmă de a-şi conştientiza propriile limite şi a-şi stabiliza poziţia după căsătoria cu fiica împăratului austriac[4]. O provocare majoră pentru Metternich şi Castlereagh a fost ascensiunea ţarului Aleksandr I ca potenţial revoluţionar, aspirând să devină „arbitrul Europei" după înfrângerea lui Napoleon în Rusia. Consecinţa a fost un soi de succes tragic. În cele din urmă, Marea Britanie nu s-a putut angaja să menţină o ordine europeană contrarevoluţionară de tipul celei pe care aspira Metternich s-o creeze, încurajându-l pe ţar să creadă că a fost ideea lui. Crizele politice din Spania, Napoli şi ulterior din Piemonte erau, în opinia lui Metternich, ameninţări fatale la adresa noii ordini; britanicilor, acestea li se păreau nişte dificultăţi locale mărunte, o intervenţie putând la fel de uşor să tulbure echilibrul aceleiaşi ordini[5] La alt congres, desfăşurat la Troppau, Metternich a reuşit să-şi prezinte bătălia sortită eşecului „împotriva naţionalismului şi liberalismului" ca pe un proiect mai degrabă european decât austriac[6] Castlereagh a înţeles cât se poate de clar că Rusia avea să fie la fel de dispusă să intervină şi în sprijinul naţionalismului dacă, precum în Balcani, acesta era îndreptat împotriva Imperiului Otoman. Pe 12 august 1822, sătul de veninul cu care îl împroşcau liberalii şi radicalii şi disperat din cauza poverii de nesuportat de pe umerii săi, Castlereagh s-a sinucis, tăindu-şi carotida cu un briceag. Tot ce a mai rămas după Congresul de la Verona a fost „principiul legitimării" – deopotrivă contrarevoluţionar şi antifrancez – ca bază pentru „Sfânta Alianţă" dintre Austria, Prusia şi Rusia[7]

Şi totuşi, ideea unei balanţe de putere nu a pierit odată cu Castlereagh. Deşi „implicarea pe continent" a Marii Britanii a fost intermitentă în secolul care a urmat, a fost suficientă – până în 1914 – ca să împiedice toate puterile de pe continentul european să conteste, aşa cum făcuse Franţa în timpul lui Napoleon, legitimitatea fundamentală a ordinii pentarhice. În esenţă, stabilitatea europeană se baza pe un echilibru între cele patru puteri continentale, pe care Marea Britanie îl menţinea prin intervenţii diplomatice sau militare punctuale. Ca să-l citâm pe Kissinger, Marea Britanie era „balansierul" Rezultatul a fost o ordine europeană care a durat până la sfârşitul secolului. Numai căderea lui Otto von Bismarck şi nereînnoirea Tratatului secret de Reasigurare dintre Germania şi Rusia – „poate cel mai important fir din ţesătura sistemului de alianţe suprapuse al lui Bismarck"[8] – a făcut sistemul atât de rigid, încât devenea fragil şi chiar inflamabil[9]

Cercetările ulterioare au modificat, desigur, această imagine în multe feluri. Unele afirmă că avusese loc o „transformare" fundamentală a politicii internaţionale, când vechile reguli care aveau în vedere conflictul şi concurenţa au fost înlocuite de noi reguli ce aspirau către armonie şi echilibru[10]. Altele insistă că vechile relaţii duşmănoase au persistat; un război de proporţii a fost evitat doar datorită „intereselor meschine"[11]. Important este totuşi că la Viena se instalase o nouă ierarhie care separa „marile puteri" – mai întâi cei patru învingători de la Waterloo, apoi (după 1818) învingătorii plus Franţa înfrântă – de statele mai puţin importante[12]. Astfel, articolul VI al Alianţei Cvadruple (noiembrie 1818) îi obliga pe cei patru semnatari să organizeze întruniri periodice „pentru a se sfătui cu privire la interesele lor sau a cumpăni măsurile... care să fie socotite cele mai sănătoase pentru scopurile şi propăşirea naţiilor şi pentru menţinerea păcii în Europa"[13]. Spania putea să se plângă, Bavaria să protesteze, dar asta era cam tot ce puteau face. Castlereagh putea avertiza că marile puteri devin un „Consiliu al Europei pentru administrarea afacerilor lumii" Friedrich von Gentz, consilierul lui Metternich, îşi putea face griji că era posibil ca această nouă „dictatură" să devină „un izvor de silnicie, nedreptate şi supărare pentru stările de rang mai jos" – temere împărtăşită

şi de tânărul lord John Russell. Totuşi, treptat, liderii marilor puteri s-au obişnuit să exercite o hegemonie colectivă[14]. Cum spunea Gentz, amintindu-şi de anul 1815, Concertul European unise, de fapt:

> ...toate stările într-o federaţiune sub îndrumarea celor mai de seamă dintre puteri... Ţările de mâna a doua, a treia şi a patra tac şi înghit, fără nici o prevedere dinainte consfinţită, hotărârile luate dimpreună de puterile precumpănitoare; iară Europa pare a alcătui în sfârşit o mare familie politică, unită sub auspiciile unui areopag zămislit chiar de ea[15].

Chiar dacă nu aveau o părere unanimă în privinţa anumitor aspecte – Castlereagh nu putea sprijini strategia contrarevoluţionară a lui Metternich –, exista un consens implicit referitor la opoziţia faţă de orice viitoare tentativă a vreunuia dintre ei de a-şi impune hegemonia şi la evitarea unui război generalizat[16] Desigur, la o privire mai atentă, sistemul a fost mereu în curs de evoluţie şi mai complex decât implica pentarhia lui Ranke. Imperiul Otoman nu era doar un obiect pasiv al politicii marilor puteri; tocmai asta făcuse insurmontabilă „Chestiunea Orientală" (care se referea în esenţă la viitorul său)[17] Noile state care au fost create în secolul al XIX-lea – nu doar Reichul german (care a extins semnificativ una dintre cele cinci puteri) şi Regatul italian, ci şi Belgia, Bulgaria, Grecia, România şi Serbia – au modificat natura reţelei în câteva aspecte importante. Şi totuşi, nu se putea nega că se instituise ceva nou – şi nici că funcţiona. În secolul care s-a scurs între acordurile de la Utrecht (1713-1715) şi Congresul de la Viena, se purtaseră 33 de războaie europene implicând unele dintre cele 11 puteri recunoscute ale epocii sau pe toate (printre care Spania, Suedia, Danemarca, Olanda şi Saxonia). În perioada 1815-1914, au fost 17 astfel de războaie, chiar dacă Spania şi Suedia sunt în continuare considerate puteri. Probabilitatea ca oricare dintre puteri să se implice într-un război a scăzut cam cu o treime[18] Au existat, de fapt, războaie mondiale şi în secolul al XVIII-lea, nu doar în secolul XX – Războiul de 7 Ani a fost un conflict cu adevărat global –, dar nu şi în secolul al XIX-lea.

Altfel spus, ordinea internaţională era acum în mod clar un sistem ierarhic, dar cu cinci huburi jucând rolul dominant. Aceste cinci noduri se puteau lega în tot felul de combinaţii – ba chiar puteau şi să se ciondănească între ele –, dar între 1815 şi 1914 nu s-au implicat niciodată toate într-un război. Deşi sistemul nu era chiar aşa de stabil încât să evite în totalitate războiul, conflictele dintre Waterloo şi Marna au fost cu mult mai puţin distructive decât cel de dinainte şi cel care avea să urmeze. Chiar şi cel mai mare război european din secolul al XIX-lea – Războiul Crimeii (1853-1856), purtat între Marea Britanie şi Franţa, pe de o parte, şi Rusia, pe de alta – a avut o amploare mai redusă decât Războaiele Napoleoniene. Mai mult decât atât, marile puteri s-au concertat mai des decât s-au ciocnit. Între 1814 şi 1907, au avut loc şapte congrese şi 19 conferinţe între marile puteri[19] Diplomaţia, punctată de războaie reduse cantitativ, a devenit starea normală de fapt, spre deosebire de cele două decenii de dinainte de 1815, când fusese exact pe dos. Aşa cum vom vedea, nici o explicaţie a originilor Primului Război Mondial nu este completă dacă nu spune şi de ce situaţia s-a schimbat în 1914.

24

Casa de Saxa-Coburg-Gotha

Restabilirea ordinii în Europa după Napoleon a necesitat totuşi mai mult decât o nouă ierarhie diplomatică prin care cinci state erau plasate mai presus de toate celelalte. La fel de important a fost şi felul cum era relegitimată însăşi instituţia monarhiei. În cadrul acestui proces, un rol adesea trecut cu vederea l-a jucat un tip de reţea învechită, şi anume genealogiile întreţesute ale familiilor regale europene. În special o familie a jucat un rol crucial în împăcarea principiului ereditar cu noile idealuri ale guvernării constituţionale pe care le-au îmbrăţişat atâţia liberali în secolul al XIX-lea. Coburgul era unul dintre acele stătuleţe germane care fuseseră pe cale de dispariţie când Napoleon a spulberat Sfântul Imperiu Roman şi a format Confederaţia Rinului. Totuşi, fiii ducesei Augusta au reuşit să găsească o cale de mijloc între Franţa şi Rusia şi au fost răsplătiţi din plin în 1807, când, la presiunile Rusiei, ducatul s-a reunit sub conducerea fiului ei celui mai mare, Ernest. Cu excepţia unei fiice (Sofia, care s-a căsătorit cu contele Mensdorff), toţi copiii Augustei fie s-au căsătorit cu membri ai unor familii regale, fie au ajuns monarhi, fie le-au asigurat acest statut odraslelor lor. Una dintre fiice s-a căsătorit cu fratele lui Aleksandr I al Rusiei; o alta cu ducele de Württemberg; a treia s-a măritat cu ducele de Kent, unul dintre fraţii lui George al IV-lea al Marii Britanii. Însă fiul cel mai mic al Augustei, Leopold, a fost adevăratul fondator al dinastiei de Saxa-Coburg. Pentru Leopold, decesul primei lui soţii, prinţesa Charlotte, fiica lui George al IV-lea, după ce a născut un copil, în noiembrie 1817, la doar un an şi jumătate după cununie, a reprezentat un impediment major. Dar situaţia lui s-a schimbat în 1831, când, după ce cochetase cu ideea de a urca pe tronul Greciei, a acceptat titlul de „rege al belgienilor". După aceea li s-au oferit tronuri atât de des unora dintre membrii familiei sale, încât în 1843 „s-a înveselit" atunci când „un american cu stare şi cu trecere din New York m-a încredinţat că ei au mare nevoie de un guvern [*sic*] care să poată să ocrotească avutul oamenilor şi că mulţi aspirau către monarhie, iară nu către proasta guvernare a gloatelor, ca la dânşii, şi că el tare mult voia ca vreo ramură a familiei Coburg să fie înclinată către un loc ca acela. *Qu'en dites-vous* [a întrebat-o el pe nepoata lui], nu că-i măgulitor?"[1]. Nepoata lui Leopold era regina Victoria.

Aşa cum nota *The Times* în 1863, istoria Casei de Saxa-Coburg arăta „cât de mult o reuşită duce la alta în viaţa celor de viţă regească"[2]. Printre nepoţii Augustei de Saxa-Coburg se numărau nu doar regina Victoria şi soţul ei, Albert, ci şi Ferdinand, care s-a căsătorit cu regina Portugaliei, şi fiul şi tizul lui Leopold, moştenitor al tronului Belgiei. Casa de Saxa-Coburg era înrudită prin alianţă şi cu Casa de Orléans, şi cu

Habsburgii* Mai mult, nu doar primul copil al Victoriei şi al lui Albert avea să se căsătorească cu cineva de neam regesc, ci toţi cei nouă copii ai lor, cu o singură excepţie. Astfel, pe lângă Frederic Wilhelm al Prusiei, regina Victoria îi mai avea ca gineri pe prinţul Christian de Schleswig-Holstein şi pe Henric de Battenberg, al cărui frate Aleksander a urcat pe tronul Bulgariei, în timp ce nurorile ei le includeau pe prinţesa Alexandra a Danemarcei şi pe prinţesa Maria, fiica ţarului Aleksandr al II-lea şi sora ţarului Aleksandr al III-lea. În 1893, când viitorul Nikolai al II-lea a ajuns la Londra, în timpul primei lui vizite în Anglia, o reuniune de familie ajunsese să semene cu un summit internaţional:

> Am oprit în Charing Cross. Acolo am fost întâmpinaţi de: unchiul Bertie [viitorul Eduard al VII-lea], mătuşa Alix [Alexandra a Danemarcei], Georgie [viitorul George al V-lea], Louise, Victoria şi Maud [surorile lui, dintre care ultima avea să fie soţia prinţului Carl al Danemarcei, viitorul Haakon al VII-lea al Norvegiei]...
> Peste două ceasuri au sosit Apapa [Christian al IX-lea al Danemarcei], Amama şi unchiul Valdemar [al Danemarcei]. E minunat să vezi atâtea rubedenii strânse laolaltă...
> La 4.30 m-am dus s-o văd pe mătuşa Maria [soţia lui Alfred, duce de Saxa-Coburg] la Casa Clarence şi am luat ceaiul în grădină cu ea, unchiul Alfred şi Ducky [fiica lor, Victoria Melita][3]

Atunci când aceasta din urmă s-a căsătorit cu Ernst Ludwig, moştenitorul Marelui Ducat Hessa-Darmstadt în anul următor (vezi ilustraţia 17), printre invitaţi s-au numărat şi un împărat şi o împărătească, un viitor cuplu imperial, o regină, un viitor cuplu regal, şapte prinţi, zece prinţese, doi duci, două ducese şi un marchiz. Toţi erau înrudiţi între ei.

Cu siguranţă, prin anii 1880, Casa de Coburg avea şi duşmani. După abdicarea lui Aleksander Battenberg, cneazul Bulgariei[4], Herbert von Bismarck a putut să ia în râs „clanul" Coburg. „În familia regală a Angliei şi printre rudele sale colaterale cele mai apropiate", i-a spus el ţarului, „este un soi de veneraţie pentru principiul familiei nediluate şi regina Victoria e privită ca un fel de şef absolut al tuturor ramurilor clanului Coburg. E ca şi cu codicilele, care le sunt arătate rubedeniilor ascultătoare de departe (aici ţarul a râs în hohote)"[5] Şi totuşi, clanul a supravieţuit puterii Bismarckilor. În 1894, regina Victoria a fost încântată când viitorul ţar Nikolai al II-lea i-a spus „bunicuţă", după ce s-a logodit cu Alix de Hessa, tot o nepoată de-a ei[6]. Cum „Willy" (nepotul ei Wilhelm al II-lea al Germaniei) coresponda voios cu verii săi „Nicky" şi „Georgie"[7], o vreme a părut că viziunea care îl inspirase pe Leopold I se înfăptuise: de la Atena la Berlin, de la Bucureşti la Copenhaga, de la Darmstadt la Londra, de la Madrid la Oslo, de la Stockholm la Sofia şi chiar Sankt-Petersburg, domneau membri ai Casei de Saxa-Coburg. În 1894, când s-a născut viitorul Eduard al VIII-lea, Victoria a avut iniţiativa ca strănepotul ei să fie botezat Albert – ca pentru a pecetlui realizarea familiei:

---

* Leopold I s-a căsătorit cu una dintre fiicele lui Ludovic Filip, Leopold al II-lea cu Marie Henriette, arhiducesă de Austria, iar sora lui, Charlotte, a fost soţia ghinionistului arhiduce Maximilian, pentru scurt timp împărat al Mexicului.

Acesta va fi *spiţa Coburgilor*, ca mai înainte cea a Plantageneţilor, a Tudorilor (pentru Owen Tudor), a Stuarţilor şi a Brunswickilor pentru George I – el fiind strănep. lui Iacob I şi ast-ar fi *Dinastia de Coburg* –, păstrând linia familiei Brunswick şi a *tuturor* celorlalţi de dinainte, contopindu-se în ea[8]

17. Casa de Saxa-Coburg-Gotha. Regina Victoria şi membrii familiei sale la Coburg pe 21 aprilie 1894, reuniţi pentru nunta a doi dintre nepoţii ei, prinţesa Victoria Melita şi Ernst Ludwig, mare duce de Hessa. La stânga reginei şade fiica ei cea mai mare, Victoria, împărăteasa Frederic a Germaniei ; la dreapta şade nepotul ei, kaizerul Wilhelm al II-lea. În picioare în spatele kaizerului, cu barbă şi melon, este ţarul Nikolai al II-lea al Rusiei, a cărui logodnă cu altă nepoată a Victoriei, prinţesa Alexandra (Alix) de Hessa (în picioare lângă el), tocmai a fost anunţată. În spatele ţarului, la stânga, se află fiul cel mai mare al reginei Victoria, prinţul de Wales, viitorul rege Eduard al VII-lea. Printre personajele din ultimul rând mai este o nepoată a reginei Victoria, principesa Maria, care a devenit regină a României în 1914. Printre nepoţii care nu apar în această fotografie se numără viitoarele regine ale Greciei, Norvegiei şi Spaniei. Fotografie de Edward Uhlenhuth.

25

Familia Rothschild

Polemistul francez care a comparat Casa de Saxa-Coburg cu familia Rothschild în anii 1840[1] era mai aproape de adevăr decât îşi imagina. Căci aceste două dinastii din sudul Germaniei au avut o relaţie aproape simbiotică una cu alta încă de pe vremea când Leopold de Saxa-Coburg s-a logodit cu prinţesa Charlotte, în 1816[2]. Cu pricepere şi noroc, membrii Casei de Saxa-Coburg se afirmaseră în timpul Războaielor Napoleoniene şi după aceea. La fel şi familia Rothschild, care avea origini mult mai umile. Cam între 1810 şi 1836, cei cinci fii ai lui Mayer Amschel Rothschild au ieşit dintre zidurile ghetoului din Frankfurt, obţinând o putere nouă şi fără egal în finanţele internaţionale. În ciuda multor crize economice şi politice şi a eforturilor depuse de concurenţă pentru a-i egala, ei încă ocupau această poziţie la moartea celui mai mic dintre ei, în 1868; chiar şi după aceea, predominanţa lor s-a diminuat foarte lent. Reuşita lor li s-a părut aşa de nemaipomenită unora dintre contemporanii lor, încât au căutat adesea să-i găsească o explicaţie mistică. Potrivit unei relatări care datează din anii 1830, familia Rothschild se îmbogăţise pentru că poseda un misterios „talisman evreiesc". Acesta îi permisese lui Nathan Rothschild, fondatorul Casei londoneze, să devină „leviatanul pieţelor monetare din Europa"[3]. Poveşti similare se spuneau în zona de rezidenţă evreiască din Rusia chiar şi prin anii 1890[4].

Succesul familiei Rothschild a fost epocal. Niciodată nu existase o concentrare mai mare de capital financiar decât cel acumulat de membrii acestei familii până pe la mijlocul secolului al XIX-lea. Încă din 1828, capitalul lor combinat îl depăşea ca mărime pe cel al rivalilor lor direcţi, familia Baring. O explicaţie strict economică a succesului lor ar pune accent pe inovaţiile pe care le-au introdus pe piaţa internaţională pentru datoriile suverane şi pe modurile în care capitalul lor acumulat le-a permis să se extindă pe pieţele pentru cambii comerciale, mărfuri, metale preţioase şi asigurări. Totuşi, este important şi să înţelegem structura distinctivă pe care au conferit-o afacerii lor, care era în acelaşi timp o asociaţie familială cu reguli stricte şi o multinaţională – un unic „concern comun general" cu „filiale" la Frankfurt, Londra, Viena, Paris şi Napoli. Familia Rothschild a rezistat forţelor centrifuge parţial prin căsătorii între rude. După 1824, membrii săi tindeau să se căsătorească tot cu cineva din cadrul familiei. Dintre cele 21 de căsătorii ale descendenţilor lui Mayer Amschel care au avut loc între 1824 şi 1877, nu mai puţin de 15 au fost *între* descendenţi direcţi ai acestuia. Deşi căsătoriile între veri nu erau deloc ceva neobişnuit în secolul al XIX-lea – mai ales în rândul dinastiilor de afacerişti germano-evrei –, acest lucru era extraordinar. „Cei din familia Rothschild se potrivesc unul cu altul într-un fel cât se poate de uluitor", nota poetul

Heinrich Heine. „Ciudat este că până şi partenerii de viaţă şi-i aleg dintre ai lor şi firele legăturilor dintre ei alcătuiesc noduri încâlcite pe care istoricilor ce vor veni le va fi greu să le descurce."[5] Referiri timide la „familia noastră regală" sugerează că înşişi membrii familiei Rothschild erau conştienţi de paralela cu Casa de Saxa-Coburg[6]

Şi totuşi, la fel de importantă a fost şi viteza cu care familia Rothschild şi-a construit reţeaua – nu doar de agenţi şi finanţişti asociaţi mai puţin importanţi de pe tot cuprinsul Europei, ci şi de „prieteni sus-puşi" din sfera politicului. „Ştii, dragă Nathan", scria Salomon în octombrie 1815, „ce spunea tata despre a te lipi de cineva din guvern"[7] Şi încă: „Mai ţii minte regula tatei cum că trebuie să nu te dai în lături de la nimic ca să te pui bine cu un barosan din guvern"[8]. Mayer Amschel le spusese clar şi cum pot fi curtaţi cel mai bine asemenea politicieni: „Răposatul nostru tată ne-a învăţat că, dacă un ins puternic îi datorează bani unui evreu, el îi aparţine evreului [*gehört er dem Juden*]"[9] Printre cei mai importanţi clienţi ai familiei Rothschild în această perioadă se numărau: Carl Buderus, înalt funcţionar al principelui elector de Hessa-Kassel în domeniul finanţelor; Karl Theodor von Dalberg, fostul Illuminatus care fusese principe-primat al Confederaţiei Rinului din 1806 până în 1814; Leopold de Saxa-Coburg, consortul prinţesei Charlotte şi ulterior regele belgienilor; John Charles Herries, comisar-general în octombrie 1811, mai târziu (pentru scurt timp) ministru de Finanţe şi preşedinte al Comisiei pentru Comerţ; Charles William Stewart, al treilea marchiz de Londonderry, fratele lordului Castlereagh; ducele d'Orléans, viitorul Ludovic Filip, regele Franţei; cancelarul austriac, prinţul Metternich; şi prinţul Esterházy, ambasadorul Austriei la Londra.

Unul dintre mijloacele esenţiale cu ajutorul cărora membrii familiei Rothschild intrau pe sub pielea elitei politice (şi întreceau concurenţa) era reţeaua lor excepţională de comunicaţii şi de informaţii. În această perioadă, serviciilor poştale le lipseau rapiditatea şi siguranţa: scrisorile trimise de la Paris la Frankfurt ajungeau de obicei în doar 48 de ore în 1814; însă putea dura şi o săptămână până ce ajungea la Frankfurt poşta de la Londra, iar de la Paris la Berlin poşta făcea nouă zile în 1817[10] Fiind corespondenţi compulsivi, fraţii au renunţat curând la poştă, bazându-se pe curierii lor privaţi, printre care şi nişte agenţi din Dover care erau autorizaţi să facă curse cu ambarcaţiuni pentru afacerile familiei Rothschild[11]. Mult timp s-a crezut că Nathan Rothschild a fost primul om din Londra care a aflat vestea că Napoleon a fost învins la Waterloo, graţie rapidităţii cu care un curier al familiei a reuşit să trimită al cincilea şi ultimul buletin informativ extraordinar (tipărit la Bruxelles în noaptea de 18/19 iunie) via Dunkerque şi Deal, ajungând la New Court cam după 24 de ore – cu cel puţin 36 de ore înainte ca maiorul Henry Percy să transmită Cabinetului mesajul oficial al lui Wellington[12] Recent au apărut îndoieli în privinţa acestei poveşti, însă Rothschild chiar a primit vestea destul de devreme – chiar dacă o fi fost pe 21 iunie – ca „să-i meargă bine pentru că a aflat din timp... despre victorie". O ştire privind rezultatul bătăliei a fost transmisă în aceeaşi zi şi de corespondentul londonez al ziarului *The Caledonian Mercury*, care cita o „sursă destul de exactă – cineva care a văzut o scrisoare din Gent, primită de Rosschild [*sic*], marele broker ce are de obicei cele mai bune informaţii"[13]. Pe la mijlocul anilor 1820, familia Rothschild apela cu regularitate la curieri privaţi: numai în decembrie 1825, casa din Paris a trimis 18 curieri la Calais (şi de acolo la Londra), trei la Saarbrücken, unul la Bruxelles şi unul la Napoli[14] Începând din 1824, se foloseau şi porumbei călători, deşi se pare că fraţii nu se bazau pe aceştia chiar atât de mult cum s-a presupus uneori.

Dezvoltarea acestei reţele de comunicare rapidă şi securizată a adus o serie de beneficii. În primul rând, a permis familiei Rothschild să ofere elitei europene un serviciu poştal de înaltă clasă. În 1822, când se afla la Londra, vicontele de Chateaubriand a primit „o veste de mare însemnătate" de la ducesa de Duras prin intermediul „protejatului ei, Rothschild"[15] În 1823, contesa Nesselrode „primea veşti de la Rothschild" în mod curent[16] Poate cei mai iluştri entuziaşti ai serviciului poştal oferit de familia Rothschild după 1840 erau tânăra regină Victoria şi prinţul consort, Albert[17]. În al doilea rând, serviciul său de curierat însemna şi că familia Rothschild era în măsură să ofere un serviciu unic de difuzare a ştirilor. Evenimente politice majore, precum şi informaţii confidenţiale puteau fi transmise dintr-un oraş în altul cu mult înaintea canalelor oficiale. În 1817, James s-a oferit să transmită detalii ale unor rapoarte diplomatice franceze de la Paris la Londra pentru ca Nathan să le afle înainte ca rapoartele propriu-zise să ajungă la ambasadorul Franţei[18]. În 1818, un diplomat britanic care se îndrepta spre Congresul de la Aachen a fost „uluit peste poate" de „informaţiile corecte" ale lui Nathan „privitoare la amănuntele grupului nostru şi de cât de bine îi cunoştea pe cei ce urmau să facă parte din el, dintre care unele nume cred că nici nu se aflaseră încă la Ministerul de Externe"[19] În februarie 1820, când a fost asasinat ducele de Berry (al treilea fiu al regelui Franţei, Carol al X-lea), cei din familia Rothschild au răspândit vestea la Frankfurt şi Viena[20] La fel, în 1821, când a murit prinţesa Charlotte, tot ei au fost cei care au răspândit informaţia în Paris[21]. Ca prim-ministru, lui George Canning nu îi plăcea faptul că aceştia făceau constant cunoscute rapoarte ale ambasadorilor britanici, dar nu îşi permitea să ignore informaţii atât de importante aflate de familia Rothschild precum capitularea turcilor la Akkerman[22]. Tot cei din familia Rothschild i-au informat despre izbucnirea Revoluţiei Franceze din iulie 1830 pe lordul Aberdeen la Londra şi pe Metternich în Boemia[23] Nu a trecut mult până ce unii oameni de stat şi diplomaţi au început şi ei să se folosească de reţeaua de comunicare a familiei Rothschild, în parte deoarece era mai rapidă decât sistemele oficiale de curierat utilizate pentru trimiterea corespondenţei diplomatice, dar şi pentru că se puteau trimite mesaje neconstrângătoare de la un guvern la altul indirect, prin intermediul corespondenţei private a fraţilor Rothschild.

Desigur, dacă familia Rothschild s-ar fi bazat exclusiv pe cele cinci case ale sale pentru a culege informaţii, sistemul ar fi fost foarte limitat. Însă ea a ajuns curând la o rază de acţiune care se întindea cu mult dincolo de bazele sale europene iniţiale. Cum nici unul dintre nepoţii lui Mayer Amschel nu a dorit (sau nu a avut permisiunea) să întemeieze o nouă „casă", soluţia a fost crearea unui grup select de agenţi remuneraţi, angajaţi ca să apere interesele băncii pe alte pieţe : în principal Madrid, Sankt-Petersburg, Bruxelles, iar mai târziu New York, New Orleans, Havana, Ciudad de México şi San Francisco. Căile de comunicare cu aceşti agenţi formau o nouă reţea complexă de informaţii şi antreprenorială[24]. Oameni precum August Belmont din New York sau Daniel Weisweiller din Madrid se bucurau inevitabil de o autonomie considerabilă datorită distanţei şi faptului că ei cunoşteau mai bine mersul lucrurilor la nivel local; totuşi, rămâneau mereu înainte de toate agenţi ai familiei Rothschild şi nu li s-a permis să uite asta. Dar această reţea de influenţă formală nu era totul; la fel de importantă era şi reţeaua mai amplă, dar mai puţin formală de legături cu alţi bancheri, precum şi cu agenţi de bursă, bănci centrale şi ziare financiare.

Unii contemporani au înţeles imediat că apăruse un nou tip de putere financiară. În 1826, liberalul francez Vincent Fournier-Verneuil a fost primul care a afirmat că guvernul

francez era marioneta coruptă a „aristocraţiei finanţelor, cea mai stearpă şi mai puţin nobilă dintre toate aristocraţiile", în fruntea căreia se afla nimeni altul decât *M. le baron R...*[25] Doi ani mai târziu, parlamentarul radical Thomas Duncombe se plângea în Camera Comunelor din Marea Britanie de:

> ...o nouă putere formidabilă, cum nu s-a mai pomenit până acum în Europa: stăpân peste o avere nemărginită, el se făleşte că este arbitrul păcii şi războiului şi că are la degetul mic bunul nume al unor naţii; corespondenţii lui sunt câtă frunză şi iarbă; comisionarii lui sunt mai iuţi decât aceia ai principilor suverani şi ai suveranilor absoluţi; sunt miniştri plătiţi de el. Dominant în cabinetele din Europa continentală, el năzuieşte să-l domine şi pe al nostru...[26]

La mijlocul anilor 1830 o revistă americană făcea o evaluare similară, deşi în termeni mai puţin peiorativi: „Cei din familia Rothschild sunt minunile sistemului bancar modern... având la degetul mic un întreg continent... Nici un cabinet nu face vreo mişcare fără să le ceară sfatul"[27] Diaristul englez Thomas Raikes nota cam în aceeaşi perioadă: „Cei din familia Rothschild au ajuns suveranii banilor în Europa. Din feluritele lor sedii de la Paris, Londra, Viena, Frankfurt şi Napoli, au dobândit un control asupra schimbului valutar european cum nu a mai izbutit nimeni înainte, iar acum par să aibă la mâna lor şi vistieria publică. Nici un suveran nu ar fi în stare acum să facă un împrumut fără ajutorul lor"[28]. Un caricaturist german anonim sugera cam acelaşi lucru (deşi mai clar) prin portretul unui evreu caricaturizat grotesc – evident un Rothschild compozit – ca *die Generalpumpe* (joc de cuvinte exploatând dublul sens al cuvântului german *pumpen*, „a pompa" sau „a da cu împrumut"). Caricatura sugerează că Rothschild este un motor monstruos, care pompează bani în toată lumea[29]

O acuzaţie frecventă în anii 1820 era că familia Rothschild se alinia din punct de vedere politic cu forţele reacţiunii şi restauraţiei. Potrivit unei surse, ea devenise *la haute Trésorerie de la Sainte Alliance*[30]. Ba chiar, atunci când itinerantul principe german Pückler-Muskau l-a descris pentru prima dată pe Nathan într-o scrisoare către soţia sa, l-a prezentat drept „aliatul de frunte al Sfintei Alianţe"[31]. Nathan a fost caricaturizat ca agent de asigurări al „Găunoasei Alianţe", contribuind la prevenirea incendiilor politice în Europa[32]. În 1821 chiar a primit o ameninţare cu moartea din cauza „legăturii sale cu puteri străine şi mai ales a ajutorului dat Austriei, având în vedere planurile acestui guvern contra libertăţilor Europei"[33] Încă din august 1820, delegatul Bremenului la dieta Confederaţiei germane de la Frankfurt nota că „Austria are nevoie de ajutorul celor din familia Rothschild în demonstraţia sa de acum contra Neapolelui, iar Prusia ar fi încheiat de mult cu constituţia ei dacă nu ar fi fost Casa de Rothschild s-o ajute să întârzie răul"[34]. Pentru scriitorul liberal Ludwig Börne, ei erau „cei mai mari duşmani ai naţiunii. Ei au făcut mai mult decât oricine ca să zdruncine temeliile libertăţii şi este de netăgăduit că cele mai multe dintre popoarele Europei ar fi deja pe deplin libere dacă unii ca Rothschild... nu le-ar pune autocraţilor la dispoziţie sprijinul lor sub formă de capital"[35]

Şi totuşi, astfel de judecăţi exagerau loialitatea politică a familiei Rothschild faţă de viziunea lui Metternich legată de o restauraţie conservatoare. Cum arăta în mod întemeiat delegatul Bremenului la Frankfurt:

> Casa aceasta, prin tranzacţiunile sale financiare uriaşe şi prin relaţiile sale bancare şi de creditare, chiar a ajuns în poziţia unei adevărate puteri; a dobândit aşa un control asupra

pieţei monetare generale, că este în măsură ori să zădărnicească, ori să sprijine, după cum pofteşte, mişcările şi acţiunile unor potentaţi şi chiar ale celor mai mari puteri europene[36].

Pentru un anumit preţ, familia Rothschild putea asigura împrumuturi pentru Austria. Dar putea face asta şi pentru state mai liberale. Remarca împăratului austriac că Amschel Rothschild era „mai bogat decât mine" avea un sâmbure de adevăr[37] În al doisprezecelea cânt din *Don Juan*, lordul Byron întreba: „Cântarul lumii cine l-a-nşfăcat?/ Congresul regalist sau liberal/ În mâna cui e?" şi răspundea (cu o punctuaţie sarcastică): „Doi buni prieteni: Rothschild şi Baring" Bancherii „domnesc în Europa"[38]. Ideea de bază este că Byron considera că Rothschild avea la fel de multă influenţă şi asupra regimurilor regaliste, şi asupra celor liberale. În eseul său „Rothschild şi statele europene" (1841), Alexandre Weill a arătat asta pe scurt: deşi „Rothschild avea nevoie ca statele să devină Rothschild", acum „nu mai are nevoie de stat, ci statul încă doreşte ceva de la el"[39] Un an mai târziu, istoricul liberal Jules Michelet nota în jurnalul său: „Dl Rothschild cunoaşte Europa principe cu principe, iar bursa curtean cu curtean. Le ştie pe de rost toate conturile, şi ale curtenilor, şi ale regilor; le vorbeşte fără măcar să-şi consulte registrele. Le zice: «Contul dumitale va suferi pierderi dacă îl numeşti pe cutare ministru»"[40]. Iată încă un aspect în cazul căruia ordinea ierarhică nu fusese atât „restaurată", cât mai degrabă rearanjată după 1815. Poate că grupul extins de rudenie reprezentat de Casa de Saxa-Coburg-Gotha a conferit noii ordini legitimitatea genealogiei regale, însă parvenita familie Rothschild – cu noile sale reţele de credit şi informare – a fost cea care a sprijinit monarhismul european.

26

Rețele industriale

Înainte de a atinge aceste culmi, cariera lui Nathan Rothschild în Marea Britanie avusese începuturi modeste: el cumpăra stofe manufacturate ca să le exporte pe continent. Documentele care s-au păstrat din acei primi ani oferă o imagine vie a unei economii aflate în etapele inițiale ale celei dintâi revoluții industriale. Între 1799, când a ajuns el în Anglia pentru prima dată, și 1811, când a înființat în mod formal firma N.M. Rothschild la Londra, Rothschild a cutreierat nu doar prin Lancashire, ci a ajuns și în Nottingham, Leeds, Stockport și chiar și Glasgow, căutând textile pe care să le expedieze unor clienți din Germania. Nu se mulțumea să cumpere stofe finisate. „Cum am ajuns la Manchester", îi povestea mai târziu parlamentarului Thomas Fowell Buxton, „mi-am cheltuit toți banii, lucrurile erau tare ieftine; și am făcut un profit frumușel. Nu după multă vreme m-am dumirit că aveam de câștigat întreit – cu materiile prime, cu vopsitul și cu fabricarea. I-am zis fabricantului: «Eu îți aduc materialele și vopseaua, iar tu îmi dai mie bunuri manufacturate». Și uite-așa câștigam de trei ori, nu numai o dată, și puteam vinde mărfuri mai ieftin ca oricine"[1] Cum noua tehnologie folosită la filat și țesut s-a răspândit rapid în tot nordul Angliei și în centrul Scoției și exista o concurență acerbă între micii producători, care erau foarte mulți, un intermediar agresiv avea nenumărate oportunități. Cum explica el în decembrie 1802:

> Marțea și joia țesătoarele care trăiesc la țară, pe o rază de vreo 30 de kilometri în jurul Manchesterului, își aduc aici mărfurile, unele și câte 20-30 de bucăți, altele mai mult, altele mai puțin, pe care le vând negustorilor de aici pe datorie, aceștia trebuind să le plătească peste două, trei sau șase luni. Dar, cum de obicei sunt printre dânșii unii care au nevoie de bani și sunt bucuroși să renunțe la o parte din câștig pentru ca să facă rost de parale, cine se duce cu bani peșin poate câteodată să cumpere cu 15-20% mai ieftin[2].

Mai mult, pe măsură ce afacerea lui se dezvolta și el s-a apucat să exporte și către alte firme, nu doar ale tatălui său, Rothschild a început să ofere nu doar prețuri scăzute, ci și condiții rezonabile de creditare, spunându-i aceluiași cumpărător că, în opinia lui, banii săi erau „în siguranță în mâinile dumitale, la fel ca în buzunarul meu"[3] Dacă recompensele erau mari, la fel erau și riscurile. Prețurile și ratele dobânzilor erau extrem de instabile. Adesea nici furnizorii nu livrau, nici cumpărătorii nu plăteau. Și, odată cu izbucnirea războiului economic dintre Marea Britanie și Franța, după interzicerea de către Napoleon a oricărui schimb comercial între Europa continentală și Marea Britanie în 1806 și 1807, Rothschild a fost nevoit să recurgă la contrabandă.

La fel ca revoluţiile intelectuale şi politice din secolul al XIX-lea, şi revoluţia industrială a fost realizată de reţele. Nu a fost comandată de nici un monarh, deşi unele acţiuni ale autorităţilor publice (în special legile discriminatorii vizând importurile de stofe din India) au grăbit-o. Pe lângă reţelele de creditare precum cea din care făcea parte Nathan Rothschild, existau şi reţele de capital, ce le permiteau întreprinzătorilor şi investitorilor să pună în comun informaţii şi resurse, şi reţele tehnologice, care făceau posibil schimbul de inovaţii menite să sporească productivitatea. James Watt nu ar fi adus îmbunătăţiri funcţionării maşinii cu abur dacă nu ar fi aparţinut unei reţele din care făceau parte şi profesorul Joseph Black de la Universitatea din Glasgow şi membrii Societăţii Fanteziştilor (Lunar Society) din Birmingham[4]. Majoritatea fabricanţilor de textile aveau firme mici şi relativ uşor de finanţat, dar afacerile bazate pe capital intensiv precum societăţile pe acţiuni axate pe construirea de canale sau companiile de asigurări erau dependente în mare măsură de reţelele de investitori[5]. La fel ca în epoca preindustrială, exporturile şi importurile internaţionale erau în mare parte gestionate de reţele comerciale. În toate aceste reţele, jucau un rol rudenia, prietenia şi religia comună, lucru valabil şi atunci când noile tehnologii de fabricaţie au traversat Atlanticul, ajungând în Statele Unite[6]. Aşa cum se observă în ilustraţia 18, nu exista nici o legătură directă între Watt şi Oliver Evans, inventatorul din Philadelphia care a construit o maşină cu abur superioară, de înaltă presiune. De fapt, între ei erau patru grade de separaţie[7] Însă impulsul de a inova – „mentalitatea ameliorării" – s-a răspândit aproape (potrivit unui specialist) ca o credinţă religioasă[8]. În fiecare etapă a revoluţiei industriale, reţelele au jucat un rol crucial, nu doar de diseminare a unor noi procese, ci şi, mai important, de punere în comun a intelectului şi capitalului. Aşa cum dezvoltarea unor motoare cu abur tot mai eficiente a fost efortul colectiv al unei reţele, şi nu cel al unor inventatori-eroi individuali, şi progresele ulterioare din domeniul aeronauticii s-au datorat atât unor membri-cheie ai Societăţii Americane a Inginerilor din Construcţii, ai Societăţii Americane a Inginerilor Mecanici şi ai Asociaţiei Americane pentru Dezvoltarea Ştiinţei, cât şi fraţilor Wright. În această „lume mică", Octave Chanute, care a scris *Progress in Flying Machines* (1894), a fost cel mai important conector – un Paul Revere al primului avion[9]

Principala enigmă a istoriei Marii Britanii în epoca industrializării este de ce revoluţia economică nu a fost asociată cu revoluţia politică. Altfel spus, de ce reţelele care au apărut în Anglia şi Scoţia la sfârşitul secolului al XVIII-lea au fost suficient de puternice ca să dea naştere industriei prelucrătoare moderne, dar nu şi ca să răstoarne ierarhiile monarhice, aristocratice şi ecleziastice? În 1848, pe tot continentul european oamenii care semnaseră petiţii referitoare la o nemulţumire sau alta au fost atraşi de alt val revoluţionar – care de data aceasta a ajuns tocmai până la Berlin şi Viena şi a condus la înlăturarea de la putere a lui Metternich[10] În Marea Britanie nu a existat nimic de genul acesta. Celebrul orator whig Henry Brougham a înfiinţat o Societate pentru Difuzarea Cunoştinţelor Utile, nu o societate pentru difuzarea ideilor republicane. Chiar şi cartiştii, organizându-şi campania pentru extinderea dreptului de vot, erau disciplinaţi la întâlnirile lor şi printre ei existau puţine elemente revoluţionare. Asta se explică poate şi prin faptul că în secolul al XVIII-lea politica a avut un rol important în a insufla „claselor de jos" ideea că, în calitate de „britoni", aveau un interes patriotic legat de ordinea socială existentă[11]. Cele mai mari revolte din epoca dinastiei de Hanovra au fost răzmeriţele anticatolice provocate de Gordon, atât de viu imaginate de Dickens în *Barnaby Rudge*. O altă parte a răspunsului este că elita britanică s-a adaptat cu multă pricepere la condiţiile epocii industriale, care se schimbau rapid. Victoria şi Albert erau,

per ansamblu, liberali în înclinaţiile lor politice, spre deosebire de rudele lor din Hanovra. Mai mult, noua elită financiară întruchipată de familia Rothschild era mai flexibilă din punct de vedere politic decât credeau mulţi dintre criticii săi.

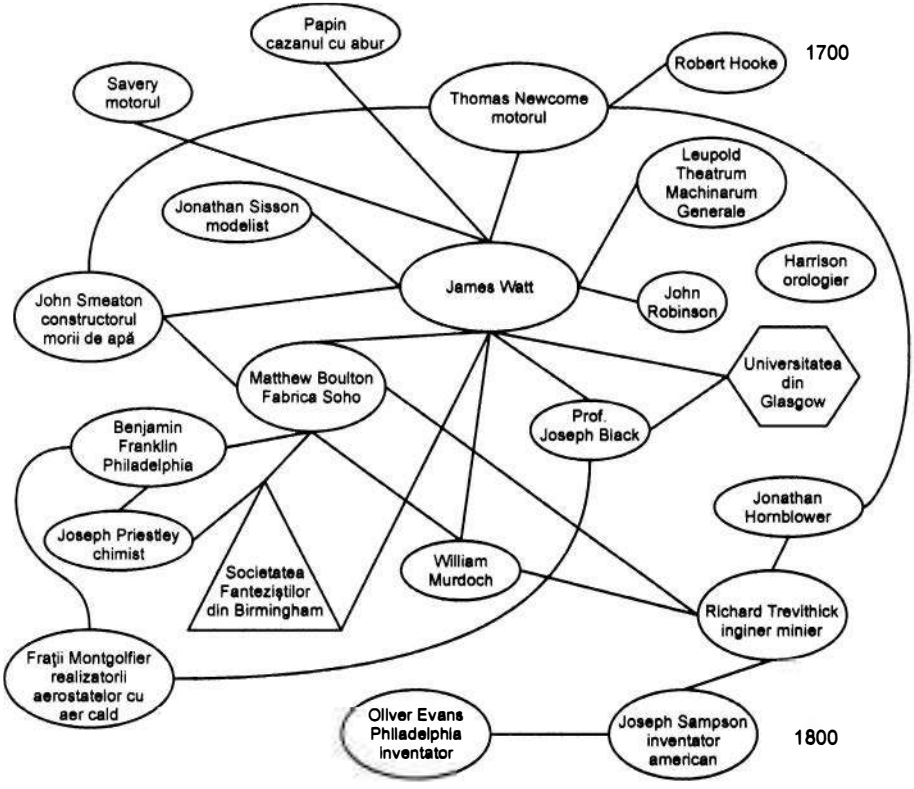

18. „Reţeaua aburului" James Watt, Matthew Boulton şi reţeaua socială a tehnologiei motorului cu abur, cca 1700-1800.

Un bun exemplu de motiv pentru care Marea Britanie a ocolit revoluţia este cazul campaniilor pentru abolirea comerţului cu sclavi şi a sclaviei. Mişcarea abolţionistă a început în afara parlamentului, în rândul unor minorităţi religioase (în special quakeri) şi al unor noi organizaţii precum Societatea pentru Abolirea Comerţului cu Sclavi şi ulterior Societatea pentru Diminuarea şi Abolirea Treptată a Sclaviei. A ajuns în Camera Comunelor tocmai când izbucnea revoluţia în Franţa. William Wilberforce şi-a susţinut influentul discurs „Despre ororile comerţului cu sclavi" în Camera Comunelor pe 12 mai 1789, cu doar o săptămână după prima întrunire a Stărilor Generale la Paris. Nu mai puţin de 400 000 de oameni au semnat petiţii prin care se solicita abolirea sclaviei în 1792, cam 12% din bărbaţi - în cazul Manchesterului, aproape jumătate[12]. În 1816, numărul de semnături de pe petiţiile care contestau reluarea comerţului cu sclavi de către Franţa a fost de 1 375 000[13]. Spiritele s-au agitat şi mai mult în 1833, când parlamentul a primit petiţii totalizând aproape 1,5 milioane de semnături, printre care şi una lungă de vreo 800 de metri, semnată de 350 000 de femei şi asamblată de fiica lui Thomas Fowell Buxton, Priscilla, care a cusut foile una de alta[14]. Mişcarea abolţionistă

a fost un fenomen de reţea autentic. Şi totuşi, spre deosebire de ceea ce s-a întâmplat în coloniile americane şi Franţa, această reţea nu a ameninţat nici o clipă să împingă ţara spre revoluţie. Un motiv evident a fost că era vorba despre interesele unor oameni aflaţi foarte departe de Insulele Britanice : sclavii africani şi proprietarii de plantaţii din Indiile de Vest. Un al doilea motiv a fost că, deşi a tras de timp în anii 1790, elita politică reacţiona relativ rapid la presiunile extraparlamentare, abolind comerţul cu sclavi în 1807 şi apoi eliberând aproape 800 000 de sclavi din posesiunile britanice în 1833. Al treilea şi ultimul motiv a fost că proprietarii de plantaţii din Indiile de Vest constituiau un grup de interese prea mic pentru a avea drept de veto.

Se dezbate de mult dacă producătorii de zahăr britanici din Caraibe erau deja în criză în ajunul abolirii sclaviei sau dacă au fost seceraţi în perioada lor de înflorire economică, istoricii străduindu-se să se lămurească cu ce viteză a trecut Marea Britanie de la statutul de actor dominant în comerţul atlantic cu sclavi la cel de oponent declarat şi activ al acestuia[15] Este limpede că, în ciuda consumului în creştere în Anglia, preţurile la zahăr au tot scăzut în secolul al XVIII-lea. Acestea au crescut semnificativ în timpul Războaielor Revoluţiei Franceze şi al Războaielor Napoleoniene – când întreruperea producţiei cauzată de revolta sclavilor din Saint-Domingue a fost doar parţial contrabalansată de creşterea capacităţii de producţie a unor plantaţii din Cuba, precum şi din Mauritius şi India –, dar apoi au scăzut iarăşi înainte de 1807, diminuându-se şi mai mult pe timp de pace. În schimb, nu a existat nici o tendinţă descendentă în ceea ce priveşte preţul mediu al unui sclav. Şi totuşi, argumentul că aceste tendinţe au condamnat plantaţiile de trestie-de-zahăr din Indiile de Vest – că „abolirea sclaviei a fost rezultatul direct al necazurilor [din Indiile de Vest]"[16] – nu este convingător. Crescând cererea de zahăr pe tot cuprinsul Europei, oportunităţile care menţineau sclavia în Cuba, ca să nu mai vorbim de Brazilia, trebuie să fi existat şi pentru proprietarii de plantaţii britanici, dacă nu ar fi avut loc abolirea sclaviei, ceea ce a crescut inevitabil costurile cu forţa de muncă. Adevărata problemă pentru proprietarii de plantaţii britanici a fost diversificarea rapidă a economiei în Regatul Unit, importurile de bumbac pentru fabricare şi reexportare depăşind rapid ca importanţă importurile de zahăr. Deja pe la sfârşitul anilor 1820 produsele din bumbac reprezentau jumătate din exporturile britanice. Manchesterul, capitala industriei textile britanice, avea mai multă influenţă la Londra decât avusese Jamaica şi putea uşor să treacă cu vederea continuarea comerţului cu sclavi şi a sclaviei în sudul Statelor Unite, de unde venea o parte tot mai mare a bumbacului brut din Lancashire. Pe bună dreptate, Nathan Rothschild – fostul negustor de bumbac devenit bancher – a fost cel care a finanţat împrumutul guvernamental de 15 milioane de lire sterline necesar pentru a le asigura compensaţii proprietarilor de sclavi după Legea de abolire a sclaviei din 1833[17] Nathan chiar a luat masa cu Thomas Fowell Buxton imediat după adoptarea legii care îi elibera pe sclavi[18] Mai târziu, fiii lui Nathan aveau să joace un rol principal în campania pentru emanciparea evreilor din Marea Britanie ; datorită reginei Victoria, nepotul ei Nathaniel avea să ajungă în Camera Lorzilor.

În 1815, Marea Britanie era o societate extraordinar de inegală. Averea funciară era concentrată excesiv în mâinile aristocraţiei ereditare – într-o măsură mai mare decât în majoritatea ţărilor europene, inclusiv în Franţa vechiului regim. Sistemul fiscal era extraordinar de regresiv, cea mai mare parte a veniturilor provenind din impozite pe consum şi majoritatea cheltuielilor mergând către armată, marină, funcţionari bogaţi şi obligaţiuni de stat. Şi totuşi, nici una dintre mişcările extraparlamentare de la începutul

secolului al XIX-lea – nici abolţionismul, nici mişcarea pentru reformă electorală care i-a succedat – nu a reprezentat vreodată o ameninţare gravă la adresa ordinii în vigoare. Motivul era că, spre deosebire de corespondenta sa franceză, ierarhia britanică ştia când să se dea după cum bate vântul. Abolţionişţii au considerat că urcarea pe tron a tinerei regine Victoria în 1837 era o ocazie de a face reformă, nu un obstacol în calea ei, suverana fiind curând presată să le susţină campania. Ea a lăsat această sarcină în seama prinţului consort, care a susţinut primul lui discurs public, la doar trei luni după căsătorie, la o întrunire a Societăţii pentru Stârpirea Negoţului cu Sclavi şi pentru Civilizarea Africii. „Îmi pare tare rău", a spus prinţul Albert, „că eforturile binevoitoare şi stăruitoare ale Angliei de a aboli negoţul acesta cumplit cu fiinţe umane (care înseamnă deopotrivă devastarea Africii şi pata cea mai neagră a Europei civilizate) nu au dus până acum la nici un rezultat mulţumitor. Dar am toată încrederea că ţara aceasta măreaţă nu va precupeţi nici un efort până când, în cele din urmă, va pune capăt pentru totdeauna unei stări de lucruri aşa de potrivnice spiritului creştin şi sentimentelor celor mai frumoase ale firii noastre"[19]

27

De la pentarhie la hegemonie

După 1815, haosul care se dezlănţuise în anii 1790 a fost stăvilit. Anarhia în reţea din Franţa a fost domolită prin impunerea unei noi ordini ierarhice în timpul domniei lui Napoleon. Provocarea reprezentată de Revoluţia Franceză pentru celelalte state europene a fost în sfârşit depăşită prin impunerea unui nou „concert" sub supravegherea colectivă a celor cinci mari puteri, printre care şi monarhia franceză restaurată. În secolul al XIX-lea, monarhia a rămas forma politică predominantă în lume. În interiorul fiecărui stat european, nu numai că principiul ereditar a fost relegitimat, ci a existat şi un nou model de stratificare socială în care o elită regală cosmopolită intra într-o relaţie simbiotică cu o nouă elită plutocratică (iar aristocraţiile naţionale mai venerabile le dispreţuiau, nerecunoscătoare, pe amândouă). „Restauraţia" în acest sens era o descriere imperfectă şi aceia (în special Bourbonii în Franţa) care au încercat o revenire totală la *l'ancien régime* nu au avut viaţă lungă.

Nu se putea da timpul înapoi. Şi nici nu putea fi oprit în loc. Revoluţia industrială a crescut atât veniturile, cât şi populaţiile. Pentru prima dată în istorie, oraşele din nord-vestul Europei le-au depăşit ca mărime pe cele din estul Asiei. Noile tehnologii de fabricaţie s-au dovedit a avea şi alte utilizări, nu doar producerea mai eficientă a articolelor de îmbrăcăminte. Şi războiul a început să fie industrializat, cu nave blindate şi arme cu capacitate letală superioară. Economiile naţionale au intrat tot mai mult sub influenţa unor mari corporaţii industriale, ai căror proprietari şi manageri, alături de bancherii care le finanţau, au început să constituie o nouă elită socială şi politică, deşi una strâns legată de vechiul regim. Pe la 1900, harta lumii era un puzzle imperial, 11 imperii occidentale controlând părţi disproporţionat de mari (58%, în total) din suprafaţa globului, ca să nu mai vorbim de populaţia lui (57%) şi de producţia economică (74%)[1]. Chiar şi Statele Unite au dobândit colonii peste mări.

Cu siguranţă, nu acesta era viitorul pentru care gonise Paul Revere până la Lexington. Soldaţii britanici câştigaseră. În pragul Primului Război Mondial, Marea Britanie – un regat cu o populaţie de 45,6 milioane de locuitori şi o suprafaţă care abia depăşea 310 000 de kilometri pătraţi – stăpânea peste 375 de milioane de oameni şi aproape 30 de milioane de kilometri pătraţi. Poate lucrul cel mai remarcabil la acest vast imperiu era numărul mic de garnizoane. În 1898 existau 99 000 de soldaţi din armata permanentă în Marea Britanie, 75 000 în India şi 41 000 în alte colţuri ale Imperiului. Pentru marina militară erau necesari încă 100 000 de oameni, iar armata formată din indieni număra 148 000 de soldaţi. Aceştia reprezentau nişte fracţii infime din populaţia totală a imperiului. Nici autorităţile imperiale nu aveau un personal numeros. Între 1858 şi 1947

numărul de membri „angajaţi" ai administraţiei britanice a Indiei a fost rareori mai mare de 1 000, pe când totalul populaţiei, pe la sfârşitul ocupaţiei britanice, depăşea 400 de milioane de locuitori. Iar numărul extrem de mic al personalului nu era caracteristic doar Indiei. Întreaga elită administrativă britanică din posesiunile africane, răspândită în mai mult de o duzină de colonii cu o populaţie de aproximativ 43 de milioane de locuitori, număra doar 1 200 şi ceva de oameni[2] Cum era posibil aşa ceva? Cum putea fi cel mai mare imperiu din istoria lumii în acelaşi timp – în formularea peiorativă născocită de socialistul german Ferdinand Lassalle în 1862 – un stat minimal?

Partea a V-a

Cavalerii Mesei Rotunde

28

Viaţa în imperiu

În romanul *39 de trepte* al lui John Buchan, o organizaţie sinistră numită Piatra Neagră complotează pentru a fura planurile Marii Britanii privind „dispunerea flotei militare în apele teritoriale ale Marii Britanii în caz de mobilizare" Abia după un şir de crime şi una dintre cele mai elaborate urmăriri din literatura de ficţiune complotul este dejucat de neostoitul erou patriot al lui Buchan, Richard Hannay. După Rudyard Kipling, Buchan a fost scriitorul care a surprins cel mai bine etosul imperialismului britanic de la începutul secolului XX[1] Ca atâtea dintre cărţile sale, şi *39 de trepte* structurează lumea într-o ierarhie a tipurilor rasiale, la vârful căreia se aflau inteligenţii, dar musculoşii scoţieni, urmaţi de robuştii sud-africani, apoi americanii nu îndeajuns de milităroşi, la mijloc germanii suspecţi din punct de vedere sexual, evreii sub germani şi cam tot restul lumii pe treapta cea mai de jos* Şi totuşi, ca aproape întotdeauna în ficţiunea lui Buchan, adevăraţii protagonişti din *39 de trepte* nu sunt indivizi, ci reţele : societăţi secrete precum Piatra Neagră şi cete nobile de gentlemeni ai Imperiului implicaţi într-un contraspionaj improvizat – în acest caz, un scoţian întors din Rhodesia, un free-lance american şi un politician naiv proprietar de terenuri.

Născut la Perth în 1875, fiul unui pastor prezbiterian din Biserica Liberă a Scoţiei, şi crescut în Kirkcaldy, Buchan a avansat în genul de carieră pe care Regatul Unit şi imperiul său le-o ofereau scoţienilor ambiţioşi încă de pe vremea lui James Boswell. După ce a terminat Hutchesons' Grammar School din Glasgow, a absolvit umanioarele (ciclul de studii de literatură greacă şi romană antică) la Brasenose, Oxford, unde a fost bursier, a primit calificative bune şi a devenit preşedinte al Oxford Union, prestigioasa societate de dezbateri care continuă să-i pregătească pe viitorii prim-miniştri pentru confruntările din parlament. Între 1901 şi 1903 – în timpul Războiului Anglo-Bur şi după aceea – a jucat rolul de secretar politic particular al lordului Milner, înaltul comisar pentru Africa de Sud. În 1907 a făcut o partidă bună : s-a căsătorit cu Susan Grosvenor, o verişoară a ducelui de Westminster. Nefiind mulţumit de statutul de autor prolific, Buchan a studiat şi dreptul şi a fost înscris în barou. A devenit partener la editura Thomas Nelson & Sons şi, pentru o vreme, redactor-şef al săptămânalului *The Spectator.* În timpul Primului Război Mondial, fiind scutit sau nepermiţându-i-se să ajungă în linia întâi din cauza unor probleme de sănătate, a condus noul Departament de Informaţii, iar după război a fost membru al Camerei Comunelor timp de opt ani ca reprezentant

---

* Edmund Ironside, militarul despre care s-ar fi spus că ar fi inspirat personajul Richard Hannay, „declara că are o antipatie aparte faţă de irlandezi, evrei, latini şi «rasele inferioare» – cu alte cuvinte, cam toată omenirea"

unionist al universităţilor din Scoţia. În tot acest timp, a scris fără odihnă: în medie, cam un thriller pe an, plus o istorie a Marelui Război în mai multe volume. A cules laurii în 1935, când a fost înnobilat (ca lord Tweedsmuir de Elsfield) şi numit guvernator general al Canadei[2]

În concluzie, Buchan a urcat în ierarhia imperială, avansând pe plan academic, social, profesional, politic şi apoi oficial - chiar dacă nu aşa de mult cum îşi propusese (vicerege al Indiei sau cel puţin o poziţie în Cabinet). Şi totuşi, cariera sa nu poate fi înţeleasă separat de reţeaua din care făcea parte: „Grădiniţa" sau „Masa Rotundă" asociată cu Milner. Şi aceasta este una dintre acele reţele istorice care au devenit notorii, graţie în mare măsură scrierilor lui Carroll Quigley*, influentul istoric din Georgetown, ce o numea „o societate secretă care a fost, mai bine de 50 de ani... una dintre cele mai importante forţe în formularea şi punerea în practică a politicii imperiale şi externe britanice"[3] Scopul acestei societăţi, potrivit lui Quigley, era „să-i unească pe oameni şi în special pe anglofoni într-o structură federală în jurul Marii Britanii", iar metodele sale erau „influenţarea politică şi economică în secret din culise şi... controlarea unor agenţii de jurnalism, educaţionale şi de propagandă"[4] La sfârşitul anilor 1940, Quigley recunoştea că Masa Rotundă „reuşise destul de bine să ascundă faptul că exista, iar mulţi dintre membrii săi, mulţumiţi că deţin o putere reală, nu una aparentă, nu sunt cunoscuţi nici măcar de cei care studiază aprofundat istoria Marii Britanii" Cu toate acestea:

> A pus la cale raidul lui Jameson din 1895; a provocat Războiul Anglo-Bur din 1899-1902; a înfiinţat şi controlează Rhodes Trust; în 1906-1910 a creat Uniunea Sud-Africană; a înfiinţat periodicul *The State* în 1908; a fondat periodicul *The Round Table* al Imperiului Britanic în 1910, iar acesta rămâne portavocea grupului; exercită cea mai puternică influenţă în All Souls College, Balliol College şi New College de la Oxford de peste o generaţie; controlează *The Times* de mai bine de jumătate de secol, cu excepţia a trei ani, 1919-1922; a promovat conceptul şi denumirea de „Comunitate Britanică de Naţiuni" în perioada 1908-1918; a constituit principala influenţă în administraţia lui Lloyd George din timpul războiului, în 1917-1919, şi a dominat delegaţia britanică la Conferinţa de Pace din 1919; a avut mult de-a face cu crearea şi administrarea Ligii Naţiunilor şi a sistemului de mandate; a fondat Institutul Regal al Afacerilor Internaţionale în 1919 şi continuă să-l controleze; a reprezentat una dintre principalele influenţe asupra politicii britanice faţă de Irlanda, Palestina şi India în perioada 1917-1945; a exercitat o influenţă foarte importantă asupra politicii de conciliere a Germaniei în anii 1920-1940; şi a controlat şi controlează încă, în mare măsură, sursele şi scrierea istoriei politicii imperiale şi externe britanice începând cu Războiul Anglo-Bur[5]

Indiferent dacă aceste afirmaţii uluitoare sunt sau nu adevărate, ultima cu siguranţă nu mai este valabilă. Aşadar, acum cercetătorii pot scrie liber şi imparţial despre Masa Rotundă, deşi adepţii teoriei conspiraţiei vor continua fără îndoială să repete acuzaţiile formulate de Quigley.

---

* Cursul lui Quigley despre dezvoltarea civilizaţiilor era foarte popular la School of Foreign Service din Georgetown, unde a predat din 1941 până în 1972. (Printre studenţii lui s-a numărat şi tânărul Bill Clinton.) Nu este foarte clar de ce a devenit aşa de obsedat de reţeaua lui Milner. Totuşi, faptul că era irlandez din Boston explică fără îndoială de ce detesta visceral imperialismul britanic.

29

Imperiul

Chiar dacă Masa Rotundă nu conducea lumea, nu se putea contesta că o mână de britanici conduceau o bună parte din lume. Revine întrebarea: cum era posibil aşa ceva?

O parte din răspunsul la această întrebare era felul în care absorbeau britanicii în imperiul lor structuri ale puterii locale deja existente. În Tanganyika, de exemplu, sir Donald Cameron a căutat să consolideze legăturile de la „ţăran... şi până la conducătorul lui, dintre conducător şi subşef, dintre subşef şi şef, dintre şef şi funcţionarul districtual" În Africa de Vest, lordul Kimberley a considerat că e mai bine „să nu am nimic de-a face cu «indigenii educaţi» ca grup. Nu voi trata decât cu şefii ereditari" „Toţi orientalii tratează cu maximă consideraţie un lord", insista Lloyd George înainte de a-şi prelua sarcinile ca proaspăt înnobilat înalt-comisar în Egipt. Scopul Imperiului, susţinea Frederick Lugard, arhitectul imperiului britanic din Africa de Vest, era „menţinerea sistemului tradiţional de conducere, ca o fortăreaţă a securităţii sociale într-o lume în schimbare... Categoria cu adevărat importantă era statutul"[1]. Lugard a inventat o întreagă teorie a „conducerii indirecte", conform căreia autoritatea britanică putea fi menţinută cu costuri minime, prin delegarea întregii puteri la nivel local, către elitele existente, şi păstrarea în mâinile britanicilor doar a elementelor esenţiale ale autorităţii centrale (mai ales a băierelor pungii). În cartea sa *The Dual Mandate in British Tropical Africa* (1922), Lugard a definit conducerea indirectă ca „folosirea sistematică a instituţiilor cutumiare ale populaţiei drept agenţii ale guvernării locale"[2]. La vârful tuturor acestor ierarhii tradiţionale, britanicii adăugau propria metaierarhie imperială. Protocolul în India a fost strict guvernat de „ordinea priorităţii", care în 1881 consta în nu mai puţin de 77 de ranguri diferite. În tot Imperiul, funcţionari oficiali îşi doreau să devină membri ai Ordinului Sfântul Mihail şi Sfântul Gheorghe, fie ca CMG (*Call Me God* [„Spuneţi-mi Dumnezeu"]), KCMG (*Kindly Call Me God* [„Rog amabil să mi se spună Dumnezeu"]) şi, rezervat rangului de top al guvernatorilor, GCMG (*God Calls Me God* [„Dumnezeu îmi spune Dumnezeu"]). Conform declaraţiei lordului Curzon, a existat „un apetit de nepotolit [în rândul] comunităţii anglofone din toată lumea pentru titluri şi prioritate". Ar fi putut adăuga „şi pentru decoraţii", căci decoraţiile şi medaliile erau aproape la fel de râvnite. În ciuda succesului său în viaţă, John Buchan a fost chinuit de faptul că nu adunase prea multe „tinichele" din astea.

Şi totuşi, Imperiul Britanic nu ar fi devenit atât de întins şi nici nu ar fi dăinuit aşa de mult dacă s-ar fi bizuit doar pe ierarhie – ca să nu mai vorbim de snobism. Reţelele

revoluţionare nu au dispărut în secolul al XIX-lea. Dimpotrivă, odată cu răspândirea doctrinei lui Karl Marx printre intelectuali şi muncitori, s-a născut una dintre cele mai mari reţele din epoca modernă: reţeaua socialistă. În secolul al XIX-lea au înflorit şi alte mişcări revoluţionare, de la anarhism la feminism şi naţionalismul radical. Şi totuşi, structurile ierarhice ale epocii – imperiile şi statele-naţiuni – au reuşit să domine destul de uşor aceste reţele, chiar şi atunci când apelau la terorism. Asta pentru că noile tehnologii de comunicare create de revoluţia industrială – căile ferate, navele cu abur, telegraful şi mai apoi telefonul, precum şi serviciile poştale naţionale şi ziarele – nu numai că au creat reţele mai mari decât au putut genera socialiştii, chiar şi atunci când au reuşit să unifice nenumăratele forme de organizaţii ale muncitorilor care proliferau în economiile industriale[3], ci s-au şi pretat la controlul centralizat.

Este evident că puterea aburului şi cablurile electrice au accelerat comunicarea. Pe vremea vaselor cu pânze traversarea Atlanticului dura între patru şi şase săptămâni; odată cu introducerea navelor cu abur durata călătoriei a fost redusă la două săptămâni la mijlocul anilor 1830 şi la doar zece zile în anii 1880. Între anii 1850 şi 1890, durata călătoriei din Anglia până la Cape Town s-a redus de la 42 la 19 zile. Mai mult, vapoarele nu au devenit doar mai rapide, ci şi mai mari: în aceeaşi perioadă, tonajul brut mediu s-a dublat. Aşadar, nu numai că traversarea oceanelor din metropolă către imperiu dura mult mai puţin, ci era şi mult mai ieftină. Costurile de transport pentru o baniţă de grâu de la New York la Liverpool s-au înjumătăţit între 1830 şi 1880 şi s-au mai înjumătăţit o dată între 1880 şi 1914. Telegraful a făcut minuni şi mai mari. După 1866 a fost posibilă transmiterea informaţiilor dincolo de Atlantic cu o viteză de opt cuvinte pe minut.

Tendinţa către centralizarea controlului este mai puţin evidentă la început. Reţeaua feroviară britanică fusese creată după 1826 cu o intervenţie minimă a statului, însă căile ferate pe care le-au instalat britanicii pe tot cuprinsul Imperiului lor, cu toate că şi ele au fost construite de companii din sectorul privat, au depins de subvenţii guvernamentale generoase, care garantau efectiv că ele vor aduce beneficii. Prima linie ferată din India, care lega Bombayul de Thane pe o distanţă de 34 de kilometri, a fost inaugurată oficial în 1853; în mai puţin de 50 de ani, se construiseră deja vreo 40 000 de kilometri de linie ferată. Această reţea a avut de la bun început şi un scop strategic, nu doar unul economic. Acelaşi lucru era valabil şi în cazul telegrafului, care în India era îndeajuns de dezvoltat pe la 1857 ca să joace un rol hotărâtor în reprimarea răscoalei din acest an, care a început ca o revoltă a unor soldaţi indigeni. (Unul dintre aceştia, în drum spre locul execuţiei, a spus că telegraful este „sârma blestemată care mă gâtuie pe mine"). Totuşi, progresul crucial în procesul de centralizare a comunicaţiilor a fost instalarea unor cabluri submarine durabile. În mod semnificativ, acest lucru fusese facilitat de un produs al imperiului – un fel de cauciuc din Malaysia numit gutapercă –, permiţând instalarea primului cablu care traversa Canalul Mânecii în 1851 şi a primului cablu transatlantic 15 ani mai târziu. Instalarea reuşită a primei linii telegrafice transatlantice a marcat pur şi simplu zorii unei noi ere. Faptul că acest cablu lega Irlanda de Newfoundland arăta clar care putere era cea mai susceptibilă să domine epoca telegrafului. Pe la 1880 erau în total 157 020 de kilometri de cabluri care traversau oceanele lumii, legând Marea Britanie de India, Canada, Africa şi Australia. Acum un mesaj putea fi transmis de la Bombay la Londra la preţul de patru şilingi cuvântul şi ajungea la destinaţie în tot atâtea minute. Cum spunea Charles Bright, un apostol al noii tehnologii,

telegraful era „sistemul nervos electric al lumii". Ca să-l citãm pe un distins comentator din Imperiu, revoluţia victoriană în comunicarea globală a reuşit „să anihileze distanţele". De asemenea, ea a făcut posibilă şi anihilarea de la distanţă. „Însuşi timpul este eliminat de telegraf", proclama *The Daily Telegraph*[4]. La fel şi rebelii care îndrăzneau să conteste ordinea mondială imperială.

Şi totuşi, în ciuda tuturor avantajelor strategice ale reţelei globale de cabluri care s-a dezvoltat atât de rapid în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ea a rămas în mare parte în proprietate privată. Nu regina Victoria a fost cea care a transformat în realitate visul telegramelor transatlantice, ci un scoţian căruia îi plăcea să rişte pe nume John Plender. Născut în Vale of Leven, Plender s-a îmbogăţit făcând comerţ cu bumbac la Glasgow şi Manchester, iar experienţa lui de negustor – când aştepta mereu veşti de peste mări – l-a convins să investească mai întâi în English and Irish Magnetic Telegraph Company şi apoi în Atlantic Telegraph Company. A doua investiţie a fost neinspirată, deoarece cablul instalat anevoie de această companie în 1858 s-a defectat – din vina „electricianului-şef" necalificat, care a încercat să amelioreze claritatea transmisiei mărind voltajul de peste trei ori. Plender a mai făcut o încercare în 1865, transformând Atlantic Telegraph Co. în noua Telegraph Construction and Maintenance Company. A fost din nou un dezastru, deoarece cablul mai bine izolat, dar mult mai greu s-a rupt şi s-a dus la fund în mijlocul Atlanticului. Nelăsându-se descurajaţi, Plender şi partenerul său, inginerul feroviar englez Daniel Gooch, au înfiinţat o nouă companie, Anglo-American Telegraph Company Ltd, pentru a prelua proiectul, şi a treia oară au reuşit. Gooch – care a supravegheat el însuşi instalarea reuşită a cablului de pe maiestuosul *Great Eastern*, cel mai mare vas cu abur de la vremea aceea – a descris jubilaţia cu care el şi echipajul lui au fost întâmpinaţi când au ajuns la Heart's Content, în Newfoundland:

> Era... o însufleţire nemaipomenită, cum nu mai văzusem vreodată. Toţi păreau nebuni de bucurie, sărind în apă şi chiuind de-ai fi zis că vor să-i audă şi la Washington. Cum a atins cablul ţărmul, s-a transmis un semnal de pe uscat, iar toate navele din port au tras o salvă de salut. Nu ştiu câte tunuri au tras, dar a fost o bubuială asurzitoare, iar în câteva clipe vasele au fost ascunse în vălătuci de fum. Ecourile bubuitului tunurilor printre colinele din jurul golfului erau foarte impresionante... Cum a ajuns [cablul]... la casa de lemn care adăpostea acum telegraful... iarăşi am văzut o erupţie de entuziasm. Ai fi zis că bătrânii muncitori de la cablu erau în stare să-i mănânce capătul; unul chiar l-a băgat în gură şi l-a muşcat[5]

Peste două zile, Gooch i-a văzut pe unii membri ai echipajului său citind articolul de fond din *The Times*, care le fusese telegrafiat şi care îi lăuda pentru reuşita lor. „Unul dintre ei, după ce a făcut aceasta, i-a zis celuilalt: «Auzi, Bill, cică noi suntem binefăcătorii rasei noastre». «Da», zice Bill, «aşa o fi» – şi s-a îndepărtat ţanţoş, mândru nevoie mare şi cu capul parcă mai semeţ."[6]

Deşi în 1868 guvernul britanic a naţionalizat reţeaua de telegraf din ţară, nu a existat nici o încercare de a face acelaşi lucru şi cu cablurile transatlantice. Pender nu a pierdut timpul. În 1869 a înfiinţat Falmouth, Gibraltar and Malta Telegraph Company, British-Indian Submarine Telegraph Company şi China Submarine Telegraph. În doar câţiva ani, Londra era conectată prin telegraf cu Malta, Alexandria, Bombay, Singapore şi Hong Kong. Până în 1872, alte două companii ale lui Pender conectaseră Bombayul cu Adelaide via Singapore. După ce a unificat principalele elemente ale prosperului său imperiu telegrafic pentru a forma Eastern Telegraph Company, Pender a continuat să se extindă fără

încetare, conectând Lisabona cu Pernambuco (Brazilia) în 1874 şi ajungând în anii 1880 şi în Africa. În total, a înfiinţat 32 de companii de telegraf, majoritatea sfârşind ca filiale ale Eastern Telegraph Company. În 1896, când a murit, Pender controla companii care deţineau o treime din sistemul telegrafic global (ilustraţia color 15).

Inventatorii au făcut experimente. Oamenii de afaceri au investit şi şi-au făcut concurenţă reciproc. Guvernele au avut un interes strategic. Iar organizaţiile internaţionale – precum International Telegraph Union, creată în 1865 – au reglementat sau cel puţin au armonizat[7] Însă ceea ce a rezultat până la urmă a fost un duopol aflat în proprietate privată în telegrafia internaţională: după 1910, când a achiziţionat Anglo-American, compania americană Western Union controla traficul transatlantic, în vreme ce Eastern Telegraph domina restul lumii. Hubul întregului sistem era Londra, însă guvernul de aici nu avea nevoie să deţină în mod direct reţeaua, aşa cum nu avea nevoie nici să conducă direct statele princiare ale Indiei. Parlamentar liberal şi ulterior liberal unionist din anii 1860, KCMG în 1888 şi GCMG în 1892, Pender putea fi privit ca un membru cu drepturi depline al acelei elite politice britanice obsedate de statut care a fost atât de caustic portretizată de Trollope în *The Way We Live Now.*

Seria de evenimente care au condus de la îndrăzneţul spirit întreprinzător al lui Pender la crearea unei reţele telegrafice globale era caracteristică imperialismului de secol XIX. Un proces oarecum asemănător condusese la dezvoltarea plantaţiilor de arbori-de-cauciuc din Malaysia, sursa gutapercii fără de care reţeaua oceanică de cabluri ar fi fost imposibilă din punct de vedere tehnic. Un amator de aventuri peste mări, Henry Wickham, a fost cel care – după ce nu îi mersese nici cu negustoria, nici cu plantaţiile – a cules seminţe de arbori-de-cauciuc din specia *Hevea brasiliensis* din Brazilia şi le-a trimis la Londra. Totuşi, eforturile sale au fost subvenţionate de sir Clements Markham, secretarul Societăţii Geografice Regale, iar adevărata muncă de cercetare şi dezvoltare a fost realizată la Grădina Botanică Regală de la Kew (unde era director Joseph Hooker, prietenul lui Charles Darwin) şi de omoloagele sale din Ceylon şi Singapore. În cele din urmă, investirea în mari plantaţii din sud-estul Asiei, mai ales în Malaysia peninsulară, a fost lăsată în seama capitalului privat. Autorităţile coloniale din Malaysia s-au implicat abia după Primul Război Mondial, când preţurile au scăzut foarte mult[8].

Unul dintre motivele-cheie pentru care Imperiul Britanic a fost atât de vast şi de durabil era aşadar implicarea relativ redusă a autorităţii centrale. Deşi în teorie era ierarhic – într-adevăr, la fel ca John Buchan, teoreticienii victorieni ai rasismului categoriseau umanitatea în funcţie de nivelurile moştenite ale inteligenţei –, în practică avea să delege puteri reale unor conducători locali şi reţele private. Spre deosebire de efemerul imperiu european al lui Napoleon, Imperiul Britanic nu era condus de un geniu care voia să facă el totul, ci de un grup de amatori respectabili, a căror superioritate aparent fără efort depindea de străduinţele neştiute ale unor agenţi locali şi colaboratori indigeni. Aproape fiecare aspect al expansiunii britanice a fost gestionat în acest mod, de la finanţe[9] la activitatea misionarilor[10] „Sediul principal" era la Londra, însă „omul de la faţa locului" se bucura de un grad considerabil de autonomie, atât timp cât nu dădea semne că „se dă cu băştinaşii" În unele cazuri, influenţa britanicilor s-a întins aproape fără nici o îndrumare de la centru. Un exemplu în acest sens este răspândirea sistemului monitorial pentru şcolile elementare în America Latină, regiune unde imperialismul informal era regula. Această metodă de învăţământ, dezvoltată de Joseph

Lancaster şi de Andrew Bell pentru a fi utilizată în Anglia şi în India Britanică, a fost adusă în America de Sud în secolul al XIX-lea de nişte politicieni hispano-americani care aflaseră despre ea la Londra şi de James Thomson, reprezentantul itinerant al Societăţii Şcolare Britanice şi Străine şi al Societăţii Biblice Britanice şi Străine, precum şi al asociaţiei spaniole Real Sociedad Económica de Amigos del País[11]

Şi totuşi, la sfârşitul secolului al XIX-lea exista clar o tendinţă economică spre randamentul de scară crescător. În aproape toate sectoarele industriale, exista o tendinţă pronunţată către concentrare. Firmele s-au împuţinat ; câteva au devenit foarte mari. Cu câteva excepţii notabile precum parteneriatul bancar al familiei Rothschild, cele mai mari firme nu mai erau deţinute şi gestionate de familiile fondatorilor. Pe malurile fluviului Clyde, ca în tot mediul industrial, societăţile pe acţiuni au devenit forma dominantă de întreprindere mare[12]. Andrew Carnegie, un american de origine scoţiană, a fost un Bonaparte industrial a cărui societate siderurgică ce-i purta numele a fost unul dintre giganţii epocii de aur americane. Într-un eseu publicat în 1889, el explica :

> Preţul pe care îl plăteşte societatea pentru legea concurenţei, ca şi preţul pe care îl plăteşte pentru o viaţă uşoară şi produse de lux ieftine, este... mare ; dar beneficiile acestei legi sunt şi mai mari, căci ei îi datorăm minunatul nostru avânt material, care aduce după sine condiţii mai bune. Dar, indiferent dacă legea este benefică sau nu, trebuie să zicem despre ea, aşa cum zicem despre schimbarea condiţiilor oamenilor... Ea există ; nu putem scăpa de ea ; nu s-a găsit nimic care s-o înlocuiască ; iar deşi legea poate fi câteodată aspră pentru individ, ea este cea mai bună pentru rasă, întrucât chezăşuieşte supravieţuirea celui mai adaptat în toate domeniile. Aşa încât noi primim şi salutăm, drept condiţii cu care trebuie să ne obişnuim, inegalităţi profunde ale mediului înconjurător, concentrarea întreprinderilor, industriale şi comerciale, în mâinile câtorva şi legea concurenţei între acestea, ca fiind nu numai prielnice, ci şi însemnate pentru viitoarea propăşire a rasei... O stare de lucruri în care sunt încurajate interesele rasei... îi îmbogăţeşte necesarmente pe cei puţini[13].

Însă Carnegie nu avea intenţia să întemeieze o dinastie ; ba chiar dispreţuia bogăţia moştenită şi şi-a donat aproape toată averea. Carnegie Steel Company, ea însăşi rezultatul unei fuziuni din 1892, a fost absorbită de uriaşa (deşi nu monopolista) United States Steel Corporation nouă ani mai târziu. Capitalul nu se concentra doar în domeniile telegrafiei şi oţelului. Sistemul financiar internaţional a ajuns să semene cu o reţea invariantă de scară, cu un cuantum considerabil al activelor financiare concentrate în câteva centre financiare, dintre care Londra era *primus inter pares*[14] Acelaşi lucru era valabil şi în cazul ştirilor. La prima vedere, lumea era invadată de nenumărate ziare locale ; la o privire mai atentă, difuzarea ştirilor naţionale şi internaţionale a ajuns să fie dominată de un cartel format din trei agenţii de presă europene – Reuters, Havas şi Wolffs Telegraphisches Bureau – ale căror relatări erau pur şi simplu preluate de majoritatea covârşitoare a ziarelor[15]

Pe la sfârşitul secolului al XIX-lea, chiar şi lumea academică dădea semne de centralizare. Vaga reţea internaţională a revoluţiei ştiinţifice a fost transformată odată cu creşterea spectaculoasă a importanţei universităţilor germane[16] Învăţământul german părea să imite armata prusacă în ceea ce priveşte rigiditatea structurii sale ierarhice. În *Gymnasien*, liceele de elită, băieţii erau aşezaţi la cursuri în funcţie de poziţia lor în clasamentul academic[17] La marile universităţi – Göttingen, Heidelberg, Jena, Marburg, Tübingen – profesorii erau nişte zbiri, tiranizându-şi masteranzii şi doctoranzii. În ceea

ce priveşte creşterea calităţii şi cantităţii cercetărilor publicate în diferite domenii, de la literatura clasică la chimia organică, sistemul funcţiona. Deşi Imperiul German era în urma celui britanic în materie de suprafaţă a teritoriilor de peste mări, în ştiinţă şi apoi în industrie câştiga mult teren.

Elita britanică era relativ deschisă. Aristocraţii investeau în căi ferate, făceau parte din consiliile de conducere ale băncilor, îşi însurau fiii cu „parvenite" evreice sau americane. O trăsătură contrastantă a vieţii în Reich era că modernitatea economică părea să fi fost altoită pe o structură socială preindustrială, în care clasa iuncherilor prusaci încă părea să fie în avantaj. Studiile asupra unor comunităţi rurale din Europa Centrală şi de Est în secolul al XIX-lea ne amintesc că, pentru o parte foarte mare din populaţia europeană, modernitatea era o perspectivă îndepărtată, chiar şi în 1850 – şi, cu cât înaintai mai spre est, cu atât te întorceai mai mult în timp. Unele comunităţi germane din afara Reichului trăiau într-o lume pe care londonezii nu aveau şanse s-o mai găsească decât în poveştile fraţilor Grimm* În valea râului Gail din Austria, tiparele „endogamiei structurale" dominau alegerea partenerului de viaţă şi genealogia, la fel cum se întâmpla încă din secolul al XVI-lea[18]. Pe moşia Pinkenhof, în provincia rusă Livonia de la Marea Baltică, mai multe familii locuiau împreună în case de lemn ţărăneşti, conduse de un lider desemnat care le îndruma în munca câmpului[19] Şi totuşi, realitatea era că industrializarea şi democratizarea – introduse pentru majoritatea germanilor odată cu crearea Reichului, în 1871 – reprezentau provocări fundamentale la adresa vechii ordini. În romanul *Der Stechlin* de Theodor Fontane, publicat în 1899, fabrica de sticlă locală de la Globsow simbolizează colapsul iminent al vechii ordini rurale în marca Brandenburg. Cum se plânge bătrânul iuncher Dubslav von Stechlin:

> Ei... au trimis [distilatoarele pe care le produc] la alte fabrici şi de îndată acestea s-au apucat să distileze tot soiul de nenorociri în baloanele alea verzi: acid clorhidric; acid sulfuric; acid azotic fumegând... Iar fiecare picătură face o gaură în pânza de in, în stofă ori în piele; în orişice; totul este ars şi topit. Şi când mă gândesc că oamenii mei din Globsow joacă un rol în toate astea şi că pun la dispoziţie bucuroşi uneltele pentru marea conflagraţie mondială generală [*Generalweltanbrennung*] – ah, *meine Herren*, asta mă doare[20].

Reţelele de notabilităţi – *Honoratioren* – ale căror familii dominau structurile puterii locale de generaţii[21] au devenit ţintele unor atacuri susţinute nu doar din partea noilor partide politice naţionale, ci şi din partea birocraţiilor în creştere de la nivel naţional, regional şi local. Marele sociolog Max Weber (ale cărui eforturi de a excela ca ideal tip de profesor teuton au dus la o cădere nervoasă) a înţeles acest progres ca pe o raţionalizare a procesului politic şi o „dezvrăjire" a lumii. Dar acesta a deslusit şi puterea pe care aveau s-o poată exercita demagogii într-un peisaj politic tot mai lipsit de reţele tradiţionale.

---

* Culegerea de basme tradiţionale germane a lui Jacob şi Wilhelm Grimm din 1812, *Kinder- und Hausmärchen*, s-a dovedit a fi una dintre publicaţiile cele mai de succes din secolul al XIX-lea. Cei doi fraţi erau folclorişti serioşi, care studiaseră la Marburg, avându-l ca profesor pe eminentul jurist Karl von Savigny. Erau nişte reprezentanţi tipici ai generaţiei lor prin faptul că îmbinau romantismul, liberalismul şi naţionalismul. Jacob chiar a fost ales în Adunarea Naţională la vremea revoluţiilor de la 1848.

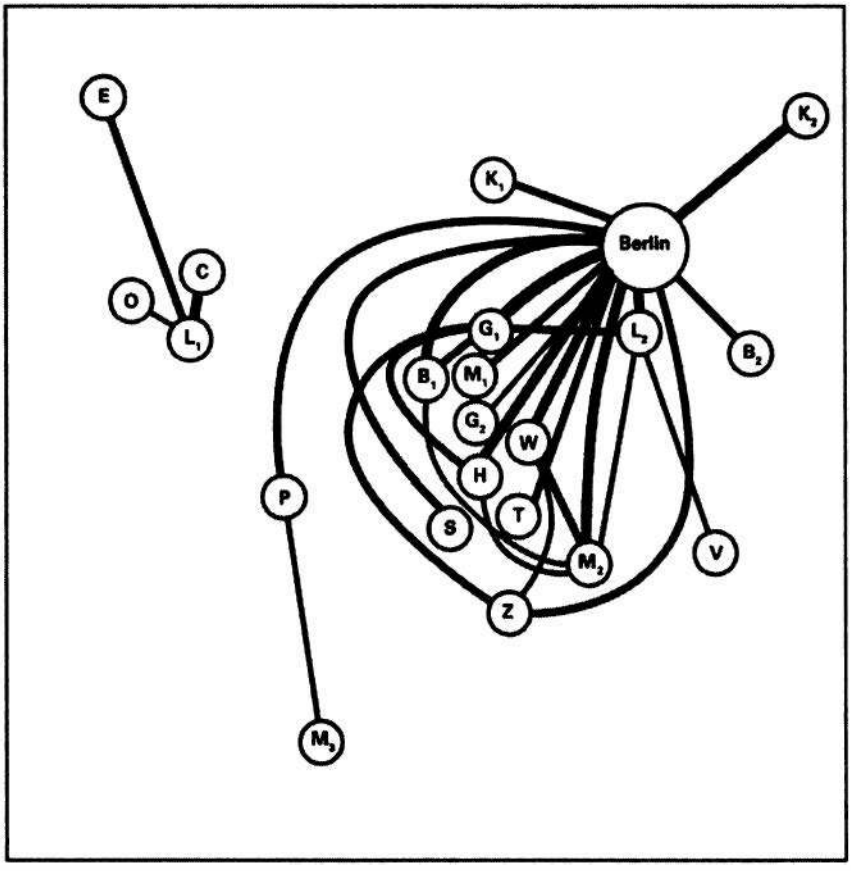

19. Reţele de practici ştiinţifice în secolul al XIX-lea: autoritatea universităţilor germane. Diagrama se bazează pe oraşele unde lucrau principalii oameni de ştiinţă ai secolului. B_1 – Bonn, B_2 – Breslau, C – Cambridge, E – Edinburgh, G_1 – Göttingen, G_2 – Giessen, H – Heidelberg, K_1 – Kiel, K_2 – Königsberg, L_1 – Londra, L_2 – Leipzig, M_1 – Marburg, M_2 – München, M_3 – Montpellier, O – Oxford, P – Paris, S – Strasbourg, T – Tübingen, V Viena, W – Würzburg, Z – Zürich.

30

Taipinii

În timp ce imperiile europene îşi extindeau reţelele de fier şi oţel cu înveliş de cauciuc pe uscat şi prin adâncul mărilor, dinastiile imperiale ale lumii orientale care mai rămăseseră – în special, otomanii şi dinastia Qing – se întrebau cât de mult să le imite. Structura puterii în imperiul dinastiei Qing era foarte diferită de cele din imperiile occidentale. De multe secole, puterea locală continua să fie dominată de reţele de rudenie[1] Totuşi, aşa cum am văzut în capitolul 11, funcţionarii imperiului erau selectaţi printr-un concurs pe bază de merit, efectul fiind ferirea funcţionarilor de alte loialităţi în afară de cea faţă de împărat, care era primordială[2].

Pe bună dreptate, China dinastiei Qing a fost numită „monarhie birocratică", guvernată de „oameni ale căror cariere se măsurau în funcţie de prestigiu şi putere, mobilitate şi securitate, în cadrul unei ordini ierarhice"[3] Coşmarul fiecărei dinastii succesive era genul de rebeliune condusă de o reţea care izbucnea periodic în provincii. Ba chiar era o tradiţie în rândul funcţionarilor confucianişti să-şi închipuie o ameninţare recurentă din partea unei nebuloase „Societăţi a Lotusului Alb", un grup de budişti laici ale cărui rădăcini se întindeau în trecut până în 402 e.n., pe vremea faimosului călugăr Huiyuan. În epocile dominate de dinastiile Yuan, Ming şi Qing, a existat o tendinţă de a identifica orice nerespectare a tradiţiei ca Învăţăturile Lotusului Alb, „învăţătură eretică" (*xiejiao*) sau „creştinism" (*tianzhujiao*)[4]. La fel cum Franţa revoluţionară fusese măturată de o „mare spaimă" în 1789, şi în China – cu doar două decenii înainte – imperiul fusese cuprins de panică, sătenii acuzându-i nu doar pe cerşetori şi pe girovagi, ci şi pe unii funcţionari şi chiar pe împărat că fac vrăji ca să fure sufletele oamenilor[5] Împăratul Qianlong a reuşit să întoarcă panica în avantajul său, reafirmându-şi autoritatea asupra birocraţiei imperiale. Şi totuşi, psihoza legată de hoţii de suflete a scos la iveală o gravă slăbiciune din sistem: mai exact, capacitatea sa birocratică era superficială după standardele europene, iar legitimitatea sa era contestabilă. În secolul al XIX-lea, sistemul a fost suficient de puternic ca să extindă stăpânirea dinastiei Qing către nord şi vest, cu mult dincolo de hotarele teritoriului istoric iniţial al dinastiei Ming şi al predecesorilor săi[6], însă prea slab pentru a ţine piept încălcărilor din partea europenilor şi mai ales a britanicilor începând din anii 1840 – şi doar atât de puternic încât să supravieţuiască unei crize interne care a eclipsat complet Lotusul Alb şi episoadele cu hoţii de suflete: Răscoala Taipinilor.

În secolul al XIX-lea, Europa era relativ paşnică, după cum am văzut. Nu şi China. Într-adevăr, războiul civil care s-a abătut asupra imperiului condus de dinastia Qing între 1850 şi 1865 a fost cel mai mare conflict din secolul al XIX-lea, cauzând direct sau indirect moartea a 20-70 de milioane de oameni, aproape decimând populaţia Chinei.

A fost cu mult mai devastator şi decât războiul din 1864-1870 dintre Paraguay, Argentina, Brazilia şi Uruguay sau decât Războiul Civil American (1861-1865), respectiv al doilea şi al treilea ca amploare dintre conflictele acestui secol. Sute de oraşe chineze au fost distruse. Masacrarea civililor şi execuţiile în masă au ajuns să fie la ordinea zilei. Bătăliile erau urmate imediat de epidemii (mai ales de holeră) şi foamete. Importanţa taipinilor în istoria reţelelor este întreită. În primul rând, răscoala a fost declanşată de un cult care iniţial a atras aderenţi doar din grupuri marginale, dar apoi s-a răspândit viral în zone importante din inima Chinei în timpul dinastiei Han. În al doilea rând, unele influenţe externe (şi de data aceasta, mai ales britanice) au precipitat conflictul şi apoi au contribuit la înfrângerea răsculaţilor. În al treilea rând, efectul devastator al războiului civil a condus la un veritabil exod al chinezilor – o emigrare aproape la fel de amplă ca actuala migraţie a persoanelor din zonele mai sărace ale Europei. La rândul său, aceasta a stimulat o revoltă populistă mai puţin violentă, dar în unele sensuri mai semnificativă pe teritoriul Statelor Unite şi în alte zone. Acestea erau consecinţele nedorite ale unei mai mari conectivităţi.

Răscoala a izbucnit în regiunea Guangxi, situată departe la sud de capitala dinastiei Qing, la începutul anului 1851, când o armată de 10 000 de răsculaţi a pus pe fugă nişte trupe ale stăpânirii în oraşul Jintian (actualul Guiping). La început, un rol-cheie l-a jucat minoritatea etnică zhuang, care constituia un sfert din armata taipinilor. Din Guangxi, rebelii au luat cu asalt Nanjingul, pe care Hong Xiuquan, autoproclamatul „Rege Ceresc", l-a transformat în capitală. Până în 1853, ei controlau toată valea fluviului Yangtze. Liderii mişcării erau nişte outsideri. Hong era membru al comunităţii hakka („oaspeţi"), un subgrup al populaţiei han care trăia în sudul Chinei, lucrând soluri sărăcăcioase. De patru ori picase examenele de admitere în administraţie la nivel provincial. Yang Xiuqing era un negustor de lemne de foc din Guangxi.

Povestea taipinilor poate fi prezentată şi ca o revoltă populară împotriva unei dinastii străine, întruchipată de împăratul Xianfeng (care a domnit între 1850 şi 1861) şi de împărăteasa văduvă Cixi (1835-1908). Pentru că refuzau să-şi poarte părul strâns în coada manciuriană (ras în faţă, împletit la spate), rebelii taipini erau porecliţi „pletoşii" (*Chángmáo*). Şi-au ales drept cartier general Nanjingul, pentru că fusese cândva capitala dinastiei Ming. Ţelurile lor erau oarecum revoluţionare, solicitând „proprietate în comun" şi drepturi egale pentru femei (inclusiv interzicerea mutilării picioarelor acestora din motive estetice). Şi totuşi, este greu de crezut că mişcarea taipinilor ar fi avut atâta succes fără influenţele externe care acţionau în acelaşi timp pentru a slăbi dominaţia dinastiei Qing. În primul rând, era vorba despre exportarea agresivă de opiu în China de către Compania Indiilor de Est. În al doilea rând, despre armele pe care europenii erau la fel de dispuşi să le vândă. Cruzimea politicii britanice cu greu putea fi justificată. „Nechemaţi de nimeni şi pe căi nu totdeauna dintre cele mai blânde", recunoştea lordul Elgin, „am doborât barierele îndărătul cărora aceste civilizaţii străvechi încercau să se ascundă de lumea lipsită de mistere şi poate, cel puţin în cazul Chinei, să ascundă şi zdrenţele, şi putreziciunea civilizaţiilor lor care păleau"[7]

Un respect oarecum mai mare faţă de tradiţia chineză aveau misionarii protestanţi – oameni ca Robert Morrison de la Societatea Misionară Londoneză, care ajunsese la Canton (Guangzhou) în 1807, şi William Milne, cotraducătorul primei Biblii în chineză, publicată în 1833. Şi totuşi, influenţa misionarilor a fost cam la fel de perturbatoare ca şi vânzătorii de narcotice şi de arme. După ce Milne i-a vorbit despre creştinism, Hong Xiuquan a devenit victima unor iluzii religioase după o cădere nervoasă provocată de

un examen. Convins că era fratele mai mic al lui Iisus Hristos, şi-a organizat mişcarea ca pe o „Societate a Slujitorilor lui Dumnezeu" şi s-a autoproclamat rege al „Regatului Ceresc al Marii Păci" (*Taiping Tianguo*). Partenerul lui Hong, Yang Xiuqing, pretindea că este vocea lui Dumnezeu. Un alt lider al taipinilor, Hong Rengan, trecuse la luteranism, fiind botezat de misionarul suedez Theodor Hamberg, unul dintr-o serie de misionari care au publicat descrieri ale răscoalei. Misionarul baptist american Issachar Jacox Roberts le-a devenit sfetnic lui Hong Xiuquan şi Hong Rengan. Un alt misionar solidar a fost Charles Taylor de la Misiunea Episcopală Metodistă Americană din Sud[8]

Pe scurt, mişcarea taipinilor a fost o formă mutantă de creştinism, care a adoptat nu doar o parte din limbajul creştinismului, ci şi unele practici creştine, în special botezul şi iconoclasmul. Ceea ce nu anticipaseră misionarii a fost cât de uşor avea să îmbrăţişeze turma lor orientală elementele cele mai militante din religia lor, de parcă ar fi intenţionat în mod conştient să repună în scenă Războiul de 30 de Ani în China. O lozincă din sala tronului taipinilor era fără echivoc: „De la Dumnezeu a venit poruncă să ucidem duşmanul şi să unim toţi munţii şi toate râurile într-un singur regat". Nimic nu justifica atât de clar decizia împăratului Yongzheng din 1724 de a expulza valul anterior de creştini, majoritatea iezuiţi care sosiseră aici în secolul al XVII-lea. Privită din exterior, Răscoala Taipinilor putea fi uşor luată drept o revoluţie similară celor care avuseseră loc în Europa în 1848. La o privire mai atentă, semăna mai mult cu unul dintre războaiele religioase anterioare. Hong Xiuquan a fost în unele sensuri o versiune chineză a anabaptistului Jan van Leiden, dar care s-a bucurat de mult mai mult succes.

Este uşor să uităm cât de puţin a lipsit ca taipinii să-şi transforme regatul în realitate. În 1860, forţe ale taipinilor au cucerit Hangzhou şi Suzhou. Faptul că nu au reuşit să cucerească Shanghaiul şi retragerea lor ulterioară la Nanjing au fost cauzate în special de alte intervenţii externe. În august 1860, Shanghaiul a fost apărat de o forţă armată formată din trupe imperiale ale dinastiei Qing şi ofiţeri occidentali sub comanda americanului Frederick Townsend Ward. După moartea lui Ward, „Armata Mereu Victorioasă" a fost condusă către o serie de victorii de ofiţerul britanic Charles „Chinezul" Gordon. Abia în august 1871 a fost complet anihilată şi ultima armată a taipinilor, condusă de Li Fuzhong. Acest rezultat a fost în unele sensuri analog cu înfrângerea Confederaţiei de către Statele Unite în Războiul Civil American. În ambele cazuri, anumiţi oameni de stat britanici s-au gândit serios la un soi de intervenţie de partea rebelilor, fie ea şi doar o recunoaştere a rebelilor ca beligeranţi. În ambele cazuri, au optat să susţină statu-quoul. În cazul Americii, a fost o decizie bazată, parţial, pe superioritatea economică manifestă a Nordului. În cazul Chinei, decizia reflecta opinia potrivit căreia, după câştigarea celui de-al Doilea Război al Opiului (1856-1860) şi umilirea autorităţilor imperiale de la Beijing, Marea Britanie avea interesul să susţină imperiul dinastiei Qing ca structură slabă în privinţa căreia putea fi sigură că va accepta o subordonare economică informală. Denunţarea de către lordul Palmerston a taipinilor drept „revoltaţi nu doar contra împăratului, ci şi împotriva tuturor legilor omeneşti şi divine" nu se baza pe cine ştie ce respect faţă de dinastia Qing, ci pe recunoaşterea faptului că până şi ierarhiile aflate în declin puteau fi folosite la ceva şi, în cele din urmă, erau preferabile reţelelor revoluţionare.

31

„Chinezii trebuie să plece"

Pentru că au rămas în mare parte proprietate privată, reţelele imperiale de călătorie şi de comunicaţii de la sfârşitul secolului al XIX-lea erau relativ deschise. În anii 1860 şi 1870 accesul la transatlantic şi la telegraf era limitat doar de preţ – şi, datorită progresului tehnologic, atât preţurile călătoriilor, cât şi ale comunicaţiilor scădeau constant. În acelaşi timp, oricine era în stare să citească un ziar – sau auzea pe cineva citind cu voce tare – avea acces la ştiri din străinătate. Asta conta foarte mult deoarece însemna că, în toată lumea, oameni care trăiau în sărăcie aveau opţiuni ce nu fuseseră la dispoziţia predecesorilor lor. Aşa puteau afla despre locuri mai bune. Şi puteau pleca acolo.

Dar sărăcia este rareori îndeajuns pentru a determina emigraţii masive. Este nevoie de o reformă în plan politic în ţară şi de perspectiva unui habitat mai stabil care să fie accesibil. De pe la 1840 până în 1940, cam 150 de milioane de oameni care trăiau la cele două extremităţi ale Eurasiei – Europa şi China – s-au confruntat cu amândouă. Revoluţiile, războaiele şi nenorocirile asociate cu acestea au coincis cu o scădere pronunţată a costurilor de transport. Rezultatul a fost un exod – sau, mai exact, trei exoduri, de magnitudini comparabile. Bine-cunoscuta migraţie în masă (55-58 de milioane de persoane) a avut loc dinspre Europa spre Americi, în principal către Statele Unite. Cele mai puţin cunoscute au fost marele exod al chinezilor şi indienilor către sud-estul Asiei, ţărmul Oceanului Indian şi Australasia (48-52 de milioane) şi cel al ruşilor şi al altor populaţii spre Manciuria, Siberia şi Asia Centrală (46-51 de milioane)[1]. O enigmă istorică este de ce nu a existat un flux mai mare de chinezi către Statele Unite. Deşi Oceanul Pacific este mult mai lat decât Atlanticul, traversarea lui de la Shanghai la San Francisco nu era foarte costisitoare, iar în înfloritoarea Californie posibilităţile economice erau cu duiumul şi ademenitoare din punct de vedere financiar. Nimic nu a oprit grupurile de migranţi chinezi să joace acelaşi rol pe care l-au jucat grupurile de irlandezi şi de italieni pe Coasta de Est, atrăgând tot mai mulţi oameni să traverseze oceanul către ţara făgăduinţei. Soluţia enigmei este politica. Deoarece, dacă nu ar fi existat o reacţie violentă populistă împotriva imigraţiei chinezilor în Statele Unite, cu siguranţă că fluxul transpacific s-ar fi mărit – iar actuala populaţie de americani de origine chineză ar fi fost şi ea cu mult mai mare.

Puţini îşi mai amintesc astăzi numele lui Denis Kearney, liderul Partidului Oamenilor Muncii din California şi autorul sloganului „Chinezii trebuie să plece!". El însuşi imigrant irlandez în Statele Unite, Kearney făcea parte dintr-o mişcare a unor partide nativiste şi cluburi „anticuli" care căutau să pună capăt imigraţiei chinezilor în Statele

Unite. Raportul Comisiei Speciale Mixte de Investigare a Imigraţiei Chinezilor în 1877 ne ajută să ne facem o impresie despre atmosfera de la vremea aceea. „Coasta Pacificului trebuie să devină cu timpul ori mongolă, ori americană" – iată opinia comisiei. Chinezii aduceau cu ei obiceiurile guvernării despotice, tendinţa de a minţi la tribunal, o slăbiciune pentru evaziunea fiscală şi „un creier prea mic... ca să aibă forţa motrice necesară pentru a funcţiona autonom" Mai mult, chinezoaicele erau „cumpărate şi vândute pentru a se prostitua şi tratate mai rău decât câinii", în timp ce chinezii erau „cruzi şi nepăsători faţă de aceia dintre ai lor care erau bolnavi" A le acorda cetăţenia unor asemenea fiinţe inferioare, declara raportul comisiei, „ar nimici practic instituţiile republicane de pe coasta Pacificului"[2].

Nici nu mai trebuie precizat că în realitate lucrurile stăteau cu totul altfel. Potrivit celor „Şase Companii" ale chinezilor din San Francisco – organe statutare ce reprezentau populaţia chineză a oraşului –, existau probe convingătoare că imigranţii chinezi erau o binefacere pentru California. Chinezii nu numai că furnizau mână de lucru pentru căile ferate şi fermele statului care se dezvoltau rapid, ci tindeau şi să amelioreze cartierele în care se stabileau. Mai mult, nu exista nici o dovadă că aceştia ar fi deţinut un rol disproporţionat în jocurile de noroc şi prostituţie, în timp ce, potrivit statisticilor, irlandezii erau o povară mai mare decât chinezii pentru spitalul şi azilul pentru săraci din acest oraş[3] Cu toate acestea, o coaliţie puternică a „muncitorilor şi meşteşugarilor", a micilor întreprinzători şi fermierilor (care urmăreau să transfere impozitarea către întreprinderile mari şi către bogătaşi) a venit în sprijinul cauzei lui Kearney. Aşa cum nota un observator perspicace de la vremea aceea, atractivitatea lui consta şi în faptul că îi ataca nu doar pe chinezi, ci şi marile companii de transport maritim şi feroviar care aveau de câştigat angajându-i, ca să nu mai vorbim de sistemul bipartit corupt ce domina politica în San Francisco:

> Nici democraţii, nici republicanii nu făcuseră şi nu păreau că vor face nimic ca să înlăture relele astea ori să îmbunătăţească soarta oamenilor. Ei nu căutau decât (credeau oamenii) poziţii sau şanse de a pune mâna pe funcţii pentru ei înşişi şi puteau oricând să fie cumpăraţi de vreo corporaţie puternică. Muncitorii trebuiau să se ajute singuri; era nevoie de noi căi şi de un nou punct de plecare... Vechile partide, deşi denunţau amândouă imigraţia chinezilor la toate congresele pe care le organizau şi declarau că vor da legi împotriva ei, nu reuşiseră s-o stăvilească... Într-un cuvânt, demagogii erau pe val. Soarta a fost blândă cu californienii, trimiţându-le un demagog de cea mai joasă teapă, gălăgios şi plin de el, dar fără viziune politică şi fără talent constructiv[4].

Poate că lui Kearney îi lipsiseră viziunea şi „talentul constructiv", dar nu se poate contesta ceea ce au reuşit să realizeze el şi alţii ca el. Începând din 1875, cu Legea Page, care interzicea imigraţia asiaticelor în „scopuri indecente ori imorale", legiuitorii americani nu s-au lăsat până nu au oprit complet imigraţia chinezilor în Statele Unite. Legea de excludere a chinezilor din 1882 a suspendat imigraţia chineză timp de zece ani, a introdus „certificate de înregistrare" pentru muncitorii care plecau (în realitate, permise de reintrare), le-a cerut oficialilor chinezi verificarea călătorilor din Asia şi, pentru prima dată în istoria Statelor Unite, a fost incriminată imigrarea ilegală, cu posibilitatea deportării ca parte a pedepsei. Legea Foran (1885) a interzis „contractul de muncă pentru străini", adică situaţiile în care firme americane angajau „culi" chinezi şi plăteau pentru intrarea lor în Statele Unite. Legislaţia aprobată în 1888 le

interzicea tuturor chinezilor să vină în Statele Unite, cu excepţia „profesorilor, studenţilor, comercianţilor sau a celor care călătoresc de plăcere". În total, între 1875 şi 1924, peste zece legi au servit la limitarea şi în cele din urmă stoparea imigraţiei chinezilor[5]

Lecţia acestui episod este foarte limpede. Aşa cum reţelele globale de comunicaţii şi de transport făcuseră posibilă migraţia masivă de la sfârşitul secolului al XIX-lea[6], tot aşa s-au născut şi reţelele populismului şi nativismului ca să le ţină piept. În ciuda grosolăniei şi exprimării sale bombastice, Denis Kearney şi aliaţii lui efectiv au închis ermetic graniţa americană de-a lungul coastei pacifice a Statelor Unite; ba chiar o caricatură de la acea vreme îi înfăţişa construind un zid care închidea portul San Francisco (ilustraţia color 16). În anii 1850 şi 1860, 40% din emigranţii chinezi plecaseră din Asia, deşi numărul celor care au ajuns în Statele Unite fusese de fapt relativ mic. (Între 1870 şi 1880, au venit 138 941 de imigranţi chinezi, doar 4,3% din total, proporţie eclipsată de marele exod al europenilor peste Atlantic din aceeaşi perioadă[7].) Ceea ce a făcut excluziunea a fost să garanteze că numărul imigranţilor chinezi nu va mai creşte, aşa cum s-ar fi întâmplat cu siguranţă, ci că se va diminua, devenind apoi nul.

Imperiile europene, în frunte cu cel britanic, făcuseră ca globalizarea să devină o realitate până la sfârşitul secolului al XIX-lea. Odată distanţa „anihilată" de noile tehnologii ale telegrafului şi transportului cu ajutorul energiei aburului, circulaţia internaţională a mărfurilor, persoanelor, capitalului şi informaţiilor a atins o amploare fără precedent. Şi totuşi, reţelele care au apărut în era imperiului – în particular, reţelele de migraţie care au creat atât de rapid câte o *Little Italy* şi un *Chinatown* în atâtea oraşe din toată lumea – au avut efecte neprevăzute asupra politicii indigene. Folosim denumirea generică de „populism" pentru reacţia violentă împotriva comerţului liber, a liberei migraţii şi a capitalului internaţional care era o caracteristică atât de marcantă a politicii americane şi europene. Însă fiecare ţară şi chiar fiecare regiune avea propriile nuanţe populiste. Dacă chinezii erau priviţi cu ochi răi pe Coasta de Vest în anii 1870, irlandezii erau trataţi cu dispreţ de europeni, în timp ce populiştii germani şi francezi deopotrivă îi luau în colimator pe evreii care migrau către Occident din Europa de Est. În anii 1890 şi 1900, odată cu valul de emigranţi evrei din zona de rezidenţă din Rusia către Statele Unite, antisemitismul s-a răspândit şi dincolo de Atlantic. Paradoxal, cei care se opuneau imigraţiei condamnau în acelaşi timp sărăcia nou-veniţilor şi exagerau puterea presupuşilor lor lideri. Chinezii din San Francisco erau totodată săraci lipiţi şi monopolişti ai afacerilor cu spălătorii. Evreii din New York erau în acelaşi timp plini de paraziţi şi stăpânii sistemului financiar global care trăgeau toate sforile. Puţine imagini ilustrează mai bine credinţa din ce în ce mai accentuată într-o reţea atotputernică a finanţiştilor evrei decât caricatura „Caracatiţa engleză", publicată în 1894 în broşura populistă *Coin's Financial School*, scrisă de William H. Harvey, un critic al etalonului aur şi consilier al provocatorului populist William Jennings Bryan, care a candidat de trei ori la preşedinţie – fără succes – din partea democraţilor. Aceasta era reţeaua imperială, reimaginată într-o manieră care avea în cele din urmă să stârnească nu doar imaginaţia antisemiţilor (vezi ilustraţia 20).

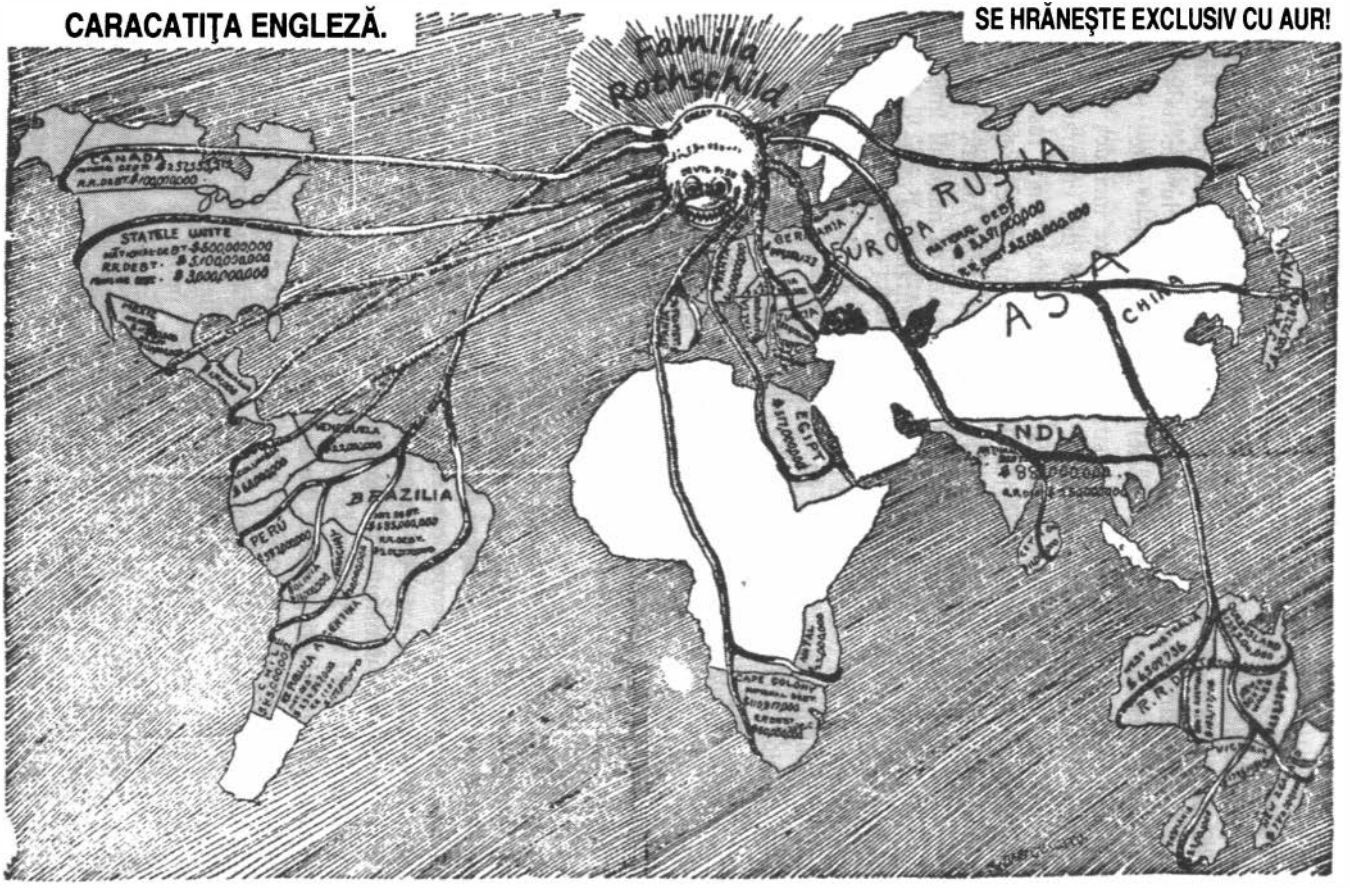

20. „Caracatiţa engleză. Se hrăneşte exclusiv cu aur!" – caricatură anti-Rothschild, 1894

32

Uniunea Sud-Africană

Mulţi cred în mod eronat că violenta reacţie populistă de la sfârşitul secolului al XIX-lea a avut ceva de-a face şi cu originile Primului Război Mondial. În realitate, nu există aproape nici o legătură. Catalizatorul mişcărilor populiste de pe ambele maluri ale Atlanticului a fost criza financiară din 1873. Din punctul de vedere al succesului electoral, epoca populistă cam era pe sfârşite pe la mijlocul anilor 1890. Deja, diferitele politici şi preocupări populiste - protecţionismul, limitarea imigraţiei, bimetalismul, antisemitismul - fuseseră complet sau parţial absorbite de partidele politice consacrate (cel mai evident, de democraţi în Statele Unite şi de conservatori în Germania). În forma lor iniţială, populiştii nu fuseseră imperialişti - ba dimpotrivă, consideraseră imperiul un proiect al elitelor cosmopolite pe care le dispreţuiau şi identificaseră în mod corect legăturile strânse dintre imperialism, comerţul liber, libera migraţie, libera circulaţie a capitalului şi etalonul aur. Problema populiştilor nu era diagnosticarea acestora: într-o lume globalizată, legată în reţea, inegalitatea chiar creştea deoarece forţa de muncă reprezentată de imigranţi submina salariile muncitorilor autohtoni, în timp ce profiturile marilor concentraţii de capital industrial şi financiar ajungeau la o elită restrânsă. Problema era că soluţiile populiştilor păreau insuficiente: la fel ca şi taxele de import care au fost impuse, excluderea migranţilor chinezi nu prea a afectat în mod perceptibil viaţa muncitorilor americani. În acelaşi timp, criticile la adresa etalonului aur şi-au pierdut mult din forţă atunci când descoperirea unor noi filoane uriaşe de aur - mai ales în Africa de Sud - a mai atenuat presiunile deflaţioniste care stimulau populismul scăzând preţurile produselor agricole şi nu numai. Pe la 1900, progresiştii - sau social-democraţii, cum li se spunea în Europa, unde organizaţiile muncitoreşti erau mult mai receptive la teoriile lui Karl Marx şi ale discipolilor lui - preluaseră iniţiativa de la populişti. Remediile progresiştilor - printre care se numărau creşterea impozitării directe, pensii de stat, reglementarea mai strictă a pieţei muncii, slăbirea monopolurilor private şi proprietatea publică a utilităţilor - erau în esenţă mai convingătoare şi mai vandabile politic decât fuseseră cele ale populiştilor.

Pentru toate elitele lumii, avansul susţinut al stângii politice era mai îngrijorător decât fusese valul de populism. Deosebit de alarmante erau sectele utopiste extremiste care au înflorit la *fin de siècle*: nu doar marxiştii, ci şi anarhiştii şi naţionaliştii care, din Cork până la Calcutta, de la Sarajevo până în Saigon, ameninţau însăşi integritatea imperiilor. Şi totuşi, în era imperiului, intelectualii din metropole credeau că au o soluţie. Unii vorbeau despre „imperialism liberal", alţii de „imperialism social", însă la începutul secolului XX era larg răspândită ideea că imperiile puteau aspira la ceva

mai înalt decât exploatarea periferiei sărăcite. Nu trebuiau decât să răspundă nevoilor claselor muncitoare din inima lor, după care diversele ameninţări subversive aveau să pălească.

Alfred Milner a fost un salvator neverosimil al imperiului. Fiul unui profesor anglo-german care predase engleza la Universitatea din Tübingen, Milner a fost format în primul rând de Balliol College, Oxford, unde a studiat umanioarele cu Benjamin Jowett şi s-a împrietenit cu Arnold Toynbee, specialist în istoria economiei. Perspectivele sale academice erau strălucite, însă el a ales Londra, încercându-şi norocul în drept, jurnalism şi politică, până când şi-a găsit vocaţia ca „mandarin", mai întâi ca secretar particular al liberal-unionistului George Goschen, apoi ca subsecretar de stat pentru finanţe în Egipt, iar după aceea ca preşedinte al Consiliului Administraţiei Fiscale, post deţinut timp de cinci ani. Mai târziu, Herbert Asquith l-a caracterizat pe scurt pe Milner drept „expansionist, până la un punct protecţionist, cu o tendinţă spre sentimente cvasisocialiste în chestiuni sociale şi industriale"[1] Era o observaţie perspicace. Şi totuşi, ironia sorţii, după 1897 Milner a devenit agentul unuia dintre cei mai nemiloşi capitalişti din istoria Imperiului Britanic, Cecil Rhodes, un om care nu făcea o distincţie clară între progresul imperiului afacerilor sale şi cel al Imperiului Britanic în Africa şi care era înclinat să născocească metodele cele mai bune de a promova interesele amândurora. Potrivit lui Quigley, în 1891 Rhodes a format „junta celor trei" împreună cu jurnalistul William T. Stead şi curteanul Reginald Brett, viitorul viconte de Esher. Acest triumvirat avea să conducă „Societatea Aleşilor", care avea să fie asistată de o „Asociaţie a Susţinătorilor"[2]. Astfel de aranjamente respectau proiectul de testament al lui Rhodes, care îi dădea instrucţiuni lui Nathaniel Rothschild – primul membru al familiei care a fost înnobilat – să înfiinţeze, în amintirea lui Rhodes, o variantă imperialistă a Ordinului Iezuiţilor*[3]

Milner a fost numit înalt comisar pentru Africa de Sud în 1897, după criza care a urmat nereuşitului „raid al lui Jameson" împotriva republicii burilor din Transvaal. Quigley povesteşte că cei 18 membri ai personalului recrutat de Milner – aşa-numita lui „Grădiniţă" – au devenit nucleul uneia dintre cele mai puternice reţele din secolul XX[4]

Realitatea era mai puţin palpitantă. Membrii iniţiali ai personalului lui Milner au fost Robert Brand, Lionel Curtis, John Dove, Patrick Duncan, Richard Feetham, Lionel Hichens, J.F. (Peter) Perry şi Geoffrey Robinson (ulterior Dawson). Acestora li s-au alăturat în 1905 Philip Kerr, viitorul marchiz de Lothian, şi Dougal Malcolm. Alţi membri erau Leo Amery, Herbert Baker, John Buchan, George Craik, William Marris, James Meston, Basil Williams şi Hugh Wyndham, care va deveni al patrulea baron de Leconfield[5] Milner i-a recrutat pe Perry şi Robinson de la Oficiul Colonial, unde mai lucraseră cu el înainte; Perry l-a recrutat pe Brand; Duncan fusese secretarul personal al lui Milner la Administraţia Fiscală. Mulţi dintre ceilalţi au apărut ca rezultat al relaţiilor de la Oxford. Brand, Curtis, Dove, Feetham, Hichens, Kerr, Malcolm, Williams şi Wyndham chiar urmaseră cu toţii New College, la fel ca Milner. Lucrând, socializând şi locuind împreună – după 1906, la Moot House din Parktown, Johannesburg, clădire proiectată de Herbert Baker –, membrii grupului nu părea să fie cu nimic mai înfricoşători

* Rhodes i-a spus lui Rothschild că domeniul lui ar trebui să fie folosit pentru a fonda o societate de elită dedicată promovării intereselor Imperiului Britanic. „Referitor la chestiunea sugerată, ia Constituţia Iezuiţilor dacă se poate obţine", scria Rhodes, „şi înlocuieşte religia romano-catolică cu Imperiul Englez". Până la urmă, din asta s-au născut Bursele Rhodes de la Oxford.

decât nişte boboci de la o facultate a Universităţii Oxford într-o vacanţă prelungită[6]. Criticii lui Milner din parlamentul de la Cape Town l-au acuzat de „înfiinţarea unui soi de grădiniţe... care să guverneze ţara"[7] Deşi denumirea a prins, membrii săi preferau mai romantica variantă „masa rotundă", care a devenit titlul ziarului lor după ce majoritatea s-au întors la Londra.

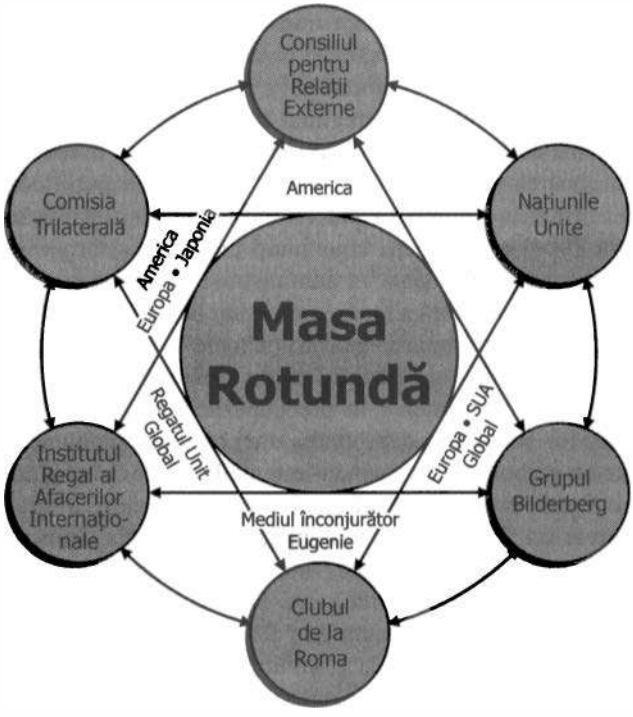

21. Mitul reţelei lordului Milner. Această perspectivă exagerată asupra influenţei lui Milner a fost promovată de istoricul Carroll Quigley din Georgetown. Opţiunea pentru o stea cu şase colţuri nu este întâmplătoare, deoarece asocierile religioase ale hexagramei (de exemplu, ca Steaua lui David sau Pecetea lui Solomon) adaugă ingredientul vital al misticii în teoria conspiraţiei.

Pentru un grup de funcţionari cu înclinaţii academice, cercul lui Milner era remarcabil de dispus să facă uz de forţă pentru a-şi atinge obiectivele. Există dovezi convingătoare că Milner a fost cel care a împins lucrurile spre război după sosirea lui în Africa de Sud. Încă din februarie 1898, el conchisese că „nu există alt leac la necazurile politice... decât reforma în Transvaal sau războiul"[8]. Într-o scrisoare din 1899, îşi formula obiectivele după cum urmează: „Scopul *suprem* este o Comunitate albă autonomă din punct de vedere administrativ, susţinută de mână de lucru reprezentată de negri *trataţi corect* şi *guvernaţi drept* din Cape Town până la Zambezi. Trebuie să existe un singur drapel, cel al Marii Britanii, dar sub el egalitate a raselor şi a limbilor"[9] La o privire mai atentă, Milner aspira să-i copleşească pe buri cu imigranţi din Regatul Unit şi din dominioanele sale cu populaţie albă. („Dacă, peste zece ani de-acum încolo", scria el în 1900, „or să fie trei oameni din rasa britanică la doi din rasa olandeză, ţara va fi ferită de pericole şi prosperă. Dacă vor fi trei din rasa olandeză la doi din cea britanică, vom

avea dificultăţi la nesfârşit"[10].) Promisiunile lui Milner privind tratarea corespunzătoare şi guvernarea dreaptă a populaţiei de culoare implicau de fapt subjugare. În jurnalul său pe anul 1901, Curtis remarca faptul că „ar fi o binecuvântare dacă negroteiul, la fel ca şi pieile-roşii, ar tinde să dispară înaintea noastră" Dove considera „dispreţul şi antipatia aproape brutale ale celor mai mulţi albi" faţă de negri un „semn bun. Asta arată hotărârea sud-africanului alb de a nu permite corcirea rasei sale"[11]. La un moment dat, însuşi Milner şi-a definit obiectivul drept transformarea Africii de Sud într-o „ţară a omului alb... nu o ţară plină de albi săraci, ci una în care o populaţie albă mult mai numeroasă să poată trăi decent şi confortabil"[12].

Acum putem înţelege în ce măsură regimul lui Milner a pus bazele a ceea ce până la urmă avea să devină odiosul sistem al apartheidului. Nu aşa îl vedea şi Milner. După părerea lui, subordonarea africanilor de culoare era cel mai puţin controversat dintre scopurile sale. El urmărea diminuarea puterii burilor şi „înfiinţarea în Africa de Sud [cum spunea el în 1904] a unei mari comunităţi civilizate şi progresiste, de la Cape Town până la Zambezi, independentă în administrarea afacerilor sale, dar rămânând, din propria dorinţă fermă, membră a marii comunităţi de naţiuni libere unite sub steagul britanic. Acesta a fost obiectul tuturor eforturilor mele". O Africă de Sud unită, dominată de britanici avea la rândul ei să contribuie la „marea idee de Unitate Imperială... un grup de state, toate independente în preocupările lor locale, dar şi unite pentru apărarea intereselor lor comune şi dezvoltarea unei civilizaţii comune"[13] După ce i-au învins pe buri într-un război crud, mânându-le femeile şi copiii în lagăre de concentrare letale, Milner şi tinerii lui a depus eforturi neostoite pentru a concretiza viziunea acestuia. Ei au creat un Consiliu Intercolonial, care conecta Transvaalul şi Colonia Fluviului Orange; au unificat căile ferate; au creat o uniune vamală; au organizat în fiecare colonie societăţi numite O Uniune mai Strânsă; au preamărit beneficiile unei Uniuni Sud-Africane în publicaţii precum *The State*; au redactat primele schiţe a ceea ce a devenit în cele din urmă constituţia Uniunii Sud-Africane, în 1910[14].

Şi totuşi, aşa cum a arătat în mod întemeiat unul dintre istoricii de marcă ai Imperiului Britanic, viziunea milneriană a unei Africi de Sud conduse de britanici era o „iluzie imperială"[15] Stilul dictatorial al lui Milner nu a putut împiedica o relansare a politicii burilor sub conducerea lui Louis Botha şi Jan Smuts[16]. Colonizarea pe scară largă de către englezi nu putea fi realizată; dată fiind abundenţa de mână de lucru ieftină reprezentată de africani, exista deja o problemă a „albilor săraci" şi înainte de Războiul Anglo-Bur[17] Contradicţiile interne ale „proiectului imperiului" au ieşit la iveală când, la cererea magnaţilor mineritului din Africa de Sud, Milner a adus 50 000 de „culi" chinezi care să muncească în minele de aur. Acest lucru a dezlănţuit o furtună de proteste contra „sclaviei chinezilor" atât în Africa de Sud, cât şi în Marea Britanie. Ba chiar chestiunea a devenit o armă folosită cu succes de liberali împotriva unioniştilor în alegerile din 1906, cauzând plecarea lui Milner[18]. Succesorul său, lordul Selborne, a acceptat că uniunea condusă de Smuts era singura modalitate viabilă de a avansa, nu în ultimul rând ca mod de a minimiza amestecul liberalilor de la Londra. Fusese creată Africa de Sud modernă, dar nu ca noua Canadă sau Australie din închipuirile lui Milner.

În cea mai mare parte a istoriei, succesul este suprareprezentat, căci se scrie mai mult despre învingători decât despre învinşi. În istoria reţelelor, adesea este exact pe dos. Reţelele de succes nu intră în atenţia publică; reţelele care nu au succes o atrag, iar notorietatea lor, şi nu ceea ce realizează ele, conduce la suprareprezentarea lor. Acest lucru a fost valabil în cazul Ordinului Illuminati din Germania la sfârşitul secolului

al XVIII-lea. Era valabil şi referitor la Grădiniţa şi Masa Rotundă ale lui Milner. Politicianul radical francez Joseph Caillaux a acuzat cercul lui Milner că ar pune la cale „restaurarea puterii şubrede a castei căreia îi aparţinea şi consolidarea supremaţiei Marii Britanii în lume". Wilfrid Laurier, prim-ministrul canadian, se plângea că ţara lui era „guvernată de o juntă de la Londra, numită «Masa Rotundă»". Chiar şi „ministrul de Finanţe al poporului", Lloyd George, vorbea despre „o combinaţie foarte puternică – în felul său, poate cea mai puternică din ţară"[19] Însă nimic din toate acestea nu dovedeşte puterea Grădiniţei, ba chiar din contră. Până şi imperialiştii obişnuiţi aveau îndoieli cu privire la Milner. Conservatoarea *National Review* denunţa o „clică ce încurajează toate forţele centrifuge din Imperiul Britanic". *The Morning Post*, tot de dreapta, nu era nici el mai prietenos cu ceea ce numea „o falangă sau gardă a palatului formată din idealişti, care cu siguranţă, dintr-un soi de perversiune spirituală, vor adopta o linie ce dăunează intereselor britanice în orice aspect". Prim-ministrul liberal, sir Henry Campbell-Bannerman, era mai aproape de adevăr atunci când se referea mai în glumă, mai în serios la o *religio milneriana*. Quigley şi moştenitorii lui americani au făcut greşeala de a înţelege ad litteram ambiţiile măreţe ale lui Milner şi ale cercului său şi de a lua în serios condamnarea criticilor lor, omiţând doar să observe că una dintre principalele critici ale acestora viza eşecul aproape complet al lui Milner.

33

Apostolii

Universităţile Oxford şi Cambridge seamănă foarte mult – turiştii nici nu pot face deosebire între ele. Cuiva din afară i se poate părea că vechea lor rivalitate se bazează ferm pe narcisismul unor mici diferenţe. La Oxford, al doilea trimestru se numeşte *Hilary*, pe când la Cambridge i se spune *Lent*. Studenţii de la Oxford au tutoriale; cei de la Cambridge au supravegheri. Studenţii de la Oxford merg cu barca stând aşezaţi, cu capătul plat (numit *box*) în faţă; cei de la Cambridge stau în picioare pe capătul plat (căruia îi spun *till*) în bărcile lor, care au alt design. Asemenea diferenţe nesemnificative sunt cu duiumul. Şi totuşi, au existat adesea şi diferenţe filosofice profunde între cele două universităţi. În mod sigur, distanţa intelectuală dintre Isis şi Cam nu a fost niciodată mai mare decât în anii de dinaintea Primului Război Mondial şi de după acesta. În timp ce reţeaua lui Milner formată din absolvenţi de la Oxford prezicea un viitor puternic, marţial, imperial şi heterosexual, omologii lor de la Cambridge aspirau la o situaţie aproape opusă. Reţeaua care s-a dezvoltat prin intermediul şi în jurul „Apostolilor" de la Cambridge era emasculată, pacifistă, liberală şi homosexuală.

„Societatea Conversazione" fusese creată în 1820 de nişte studenţi de la St John's College, deşi instituţia care o va adăposti va fi în curând Trinity, cam cel mai mare şi mai bogat dintre colegiile de la Oxford. Printre fondatorii Societăţii se numărau poetul Alfred Tennyson şi Oscar Browning[1], precum şi „filosoful moralei" Henry Sidgwick şi Frederick Denison Maurice, teolog şi creator al mişcării socialismului creştin[2]. În unele sensuri, Societatea îşi avea rădăcinile în „aristocraţia intelectuală" de la Cambridge (cum spunea mai târziu Noel Annan): nume de familie precum Keynes, Strachey şi Trevelyan păreau să asigure automat statutul de membru[3] Din alte puncte de vedere, cu elaboratul său sistem de alegere şi ritualurile oarecum caraghioase, semăna cu frăţiile exclusiv masculine pe care le găseai şi la Harvard, Princeton şi Yale în aceeaşi perioadă. Şi totuşi, Societatea Conversazione se distingea prin două lucruri. Nici o societate comparabilă de la vremea aceea nu era atât de exclusivistă din punct de vedere intelectual. Şi în nici o altă societate sentimentul de superioritate nu a generat un sentiment atât de puternic de înstrăinare de ordinea instituită – până la urmă în aproape toate aspectele sale. „Această superioritate morală colosală pe care o simţim", îl întreba un Apostol pe altul la începutul anilor 1900, „o fi oare monomanie?"[4] Societatea era „reală", le plăcea Apostolilor glumească, iar restul lumii era „fenomenală" Atunci când filosoful J. Ellis McTaggart s-a căsătorit târziu, spunea în glumă că nu face decât să-şi ia o „nevastă fenomenală". Într-un cuvânt, erau nişte nesuferiţi.

În total au fost vreo 255 de Apostoli între 1820 şi 1914. Atât de glorificate erau criteriile de acordare a calităţii de membru, încât în unii ani nu era ales nimeni. Între

1909 şi 1912, de exemplu, a fost un singur membru nou[5]. Potenţialii recruţi erau numiţi „embrioni" şi evaluaţi în cursul unei serii de ceaiuri de după-amiază cărora li se dusese vestea de stânjenitoare ce erau. În rarele ocazii în care vreun student era considerat vrednic, acesta se „năştea" în cadrul Societăţii, ceea ce implica inevitabil depunerea înfiorătorului jurământ prin care se angaja să păstreze secretul. După aceea trebuia să participe la întâlnirile săptămânale ale Societăţii în fiecare sâmbătă seara în cursul anului universitar, la care unii membri, vorbind de pe „carpeta din faţa şemineului", citeau texte intitulate, de exemplu, „Frumuseţe" sau „Etică şi conduită" şi supuneau la vot anumite chestiuni (prin tradiţie, fără legătură cu textele). Forma corectă de adresare atunci când un Apostol îi vorbea altui Apostol era „frate". Printre cei prezenţi şi împărţind cu ceilalţi obligatoria pâine prăjită cu anşoa („balene") se aflau şi aşa-numiţii „Îngeri" - foşti membri care se retrăseseră („primiseră aripi") la absolvire. Şansa unor prietenii intense, elenistice între membri din generaţii diferite era unul dintre lucrurile cu care se mândreau Apostolii[6]. Îngerii care rămăseseră la Cambridge în calitate de cadre universitare - filosofii Bertrand Russell şi A.N. Whitehead, de exemplu - veneau cu regularitate la întruniri.

Politica Apostolilor din secolul al XIX-lea nu era aşa de diferită de cea a contemporanilor lor de la Oxford. În 1864, se spunea că sunt „conservatori în politică, zeloşi în religie"[7]. Într-adevăr, unii au devenit parlamentari conservatori. Cam 14% din Apostoli au devenit membri ai parlamentului sau funcţionari; între un sfert şi o treime au ales dreptul[8]. Nici antiimperialismul de mai târziu al Societăţii nu prea s-a făcut remarcat înainte de 1900. Membrii săi de vază concurau pentru funcţii importante în cadrul administraţiei britanice a Indiei, acordate pe baza unui examen chinuitor[9]. Apostolii aveau păreri împărţite cu privire la chestiunea autonomiei Irlandei, cam ca şi elita britanică în ansamblu[10]. Şi totuşi, încă din primii săi ani - în parte din cauza caracterului ei secret -, Societatea avea reputaţia de radicalism. Încă din 1830, Richard Chevenix Trench a fost nevoit să conteste acuzaţia că Apostolii erau o „societate secretă întemeiată pentru ca să răstoarne toate guvernele instituite"[11]. Acest spirit subversiv a devenit mai pronunţat după 1900, odată cu apariţia unei noi generaţii avându-l în centru pe filosoful G.E. Moore, un Socrate al noului secol.

Nu era vorba că Moore ar fi fost atras de politică; dimpotrivă, el îşi încuraja discipolii să dispreţuiască politica[12]. Moore era pasionat de virtuţi private. Cuvintele de ordine ale lucrării sale *Principa ethica*, publicată în 1903, erau sensibilitatea, relaţiile personale, eliberarea emoţiilor, instinctele creatoare şi onestitatea neîndurătoare cu privire la sine însuşi[13] Aceste idei - care au fost exprimate literar în romanele altui Apostol, E.M. Forster - i-au fascinat pe trei tineri străluciţi: Lytton Strachey, Leonard Woolf şi John Maynard Keynes, care pe 28 februarie 1903 a devenit Apostolul nr. 243[14]. Strachey era al optulea dintre cei zece copii ai unui general, sir Richard Strachey, care fusese în serviciu în India, şi ai celei de-a doua soţii a acestuia, o scoţiancă pe nume Jane Maria Grant. Mărunţel de statură şi cu o voce piţigăiată, era un fiu pe cât de nemilitar putea zămisli un general. Mai puţin bombastic şi cu un permanent aer abătut, Woolf era al treilea dintre cei zece copii ai lui Sidney Woolf, un avocat evreu. Keynes era un adevărat aristocrat în sensul pe care îl avea la Cambridge acest cuvânt: tatăl său, care era profesor, nu îşi dorea altceva decât ca fiul lui cel mare să câştige toate premiile la matematică pe care le acorda universitatea. Totuşi, nu matematica îi plăcea cu adevărat tânărului Maynard - ci bărbaţii.

Strachey şi Keynes nu erau doar gay, ci şi militau pentru homosexualitate, considerând că preferinţa lor sexuală era superioară banalei heterosexualităţi şi făcând comentarii

misogine atunci când vreo femeie pătrundea în măreţul lor cerc social. Era o tradiţie „apostolică" datând de pe vremea lui Browning, despre care *Dictionary of National Biography* s-a aventurat să scrie că, atunci „când era la Roma, a îndrumat tineri italieni, aşa cum îndrumase şi tineri englezi, către deschiderile pe care le doreau". Pe la 1903, această cultură nu mai era o glumă. Strachey şi Keynes s-au certat din cauza frumosului, dar ineptului Arthur Hobhouse, asigurându-i „naşterea" ca Apostol în principal din motive estetice. Ei se lăudau în gura mare cât sunt de dedicaţi „Înaltei Sodomii", ceea ce nu excludea întâlnirile cu membri ai claselor de jos atunci când se ivea ocazia. Pe la 1909, manifestările publice ale atenţiei pe care şi-o acordau reciproc atrăgeau reacţii ostile[15] Judecând după primele scrisori schimbate de Rupert Brooke şi James Strachey, Societatea Conversazione era în primul rând interesată de contacte sexuale mai degrabă decât intelectuale[16] Cum spunea Sidgwick, Apostolii din generaţia anterioară crezuseră în „căutarea adevărului cu devotament absolut şi fără nici o reţinere de către un grup de prieteni apropiaţi"[17] Keynes şi Strachey nu îşi căutau decât prieteni apropiaţi.

Nu toţi Apostolii erau gay, bineînţeles. Doar mare parte dintre ei. Şi chiar şi aceia (ca Woolf) care nu erau aderau totuşi la idealurile oarecum solipsiste ale „fraţilor" gay. Generaţia mai vârstnică, afirma Desmond MacCarthy într-un text citit în faţa membrilor Societăţii în decembrie 1900, fusese sclava vechilor instituţii: „familia, statul, legile onoarei etc.". Însă acestea „nu prezentaseră dovezi convingătoare că ar avea autoritate" în faţa generaţiei mai tinere. Ei luau „totul mai *personal*"[18]. „Pur şi simplu conectează" era noul imperativ categoric şi avea să fie expresia-cheie în cel mai bun roman al lui Forster, *Howard's End* (1921). Cu siguranţă, reţeaua rarefiată a Societăţii Conversazione era la fel de ameţitoare pe cât erau de plictisitoare ierarhiile birocratice de la Whitehall. După ce a obţinut un post în administraţia britanică a Indiei, Keynes s-a „săturat" rapid de asta. „Acum noutatea s-a estompat", se plângea el:

> Nouă zecimi din timp mă plictisesc şi în cealaltă zecime mă cam enervez aiurea de fiecare dată când nu este cum vreau eu. E înnebunitor să ai 30 de oameni din cauza cărora poţi să ai mâinile legate atunci când ştii foarte sigur că tu ai dreptate. Iar preocuparea, care pare caracteristică funcţionarilor, de a-şi scăpa pielea este fatală[19]

Şi totuşi, Keynes era ipocrit când îi condamna pe colegii săi din administraţia britanică a Indiei pentru că „se temeau să-şi asume răspunderea". Amintindu-şi în 1938 de „convingerile de la început", Keynes continua:

> Noi repudiam complet responsabilitatea personală de a respecta nişte reguli generale. Pretindeam că avem dreptul de a judeca fiecare caz în parte în funcţie de meritele sale şi înţelepciunea de a face asta bine. Aceasta era o parte foarte importantă a credinţei noastre, păstrată cu violenţă şi agresivitate, iar pentru lumea exterioară era caracteristica noastră cea mai evidentă şi mai periculoasă. Repudiam complet morala obişnuită, convenţiile şi înţelepciunea tradiţională. Eram, adică, în sensul strict al cuvântului, nişte imoralişti. Consecinţele faptului că am fost descoperiţi trebuiau, desigur, să fie apreciate la adevărata lor valoare. Însă nu recunoşteam că avem vreo obligaţie morală, vreo sancţiune interioară, de a ne conforma sau a ne supune[20].

Un an mai târziu, Forster surprindea în scris implicaţiile periculoase ale filosofiei lui Moore atunci când era dusă la aceste extreme: „Dacă ar trebui să aleg între trădarea ţării mele şi trădarea prietenului meu, sper că aş avea curajul să-mi trădez ţara...

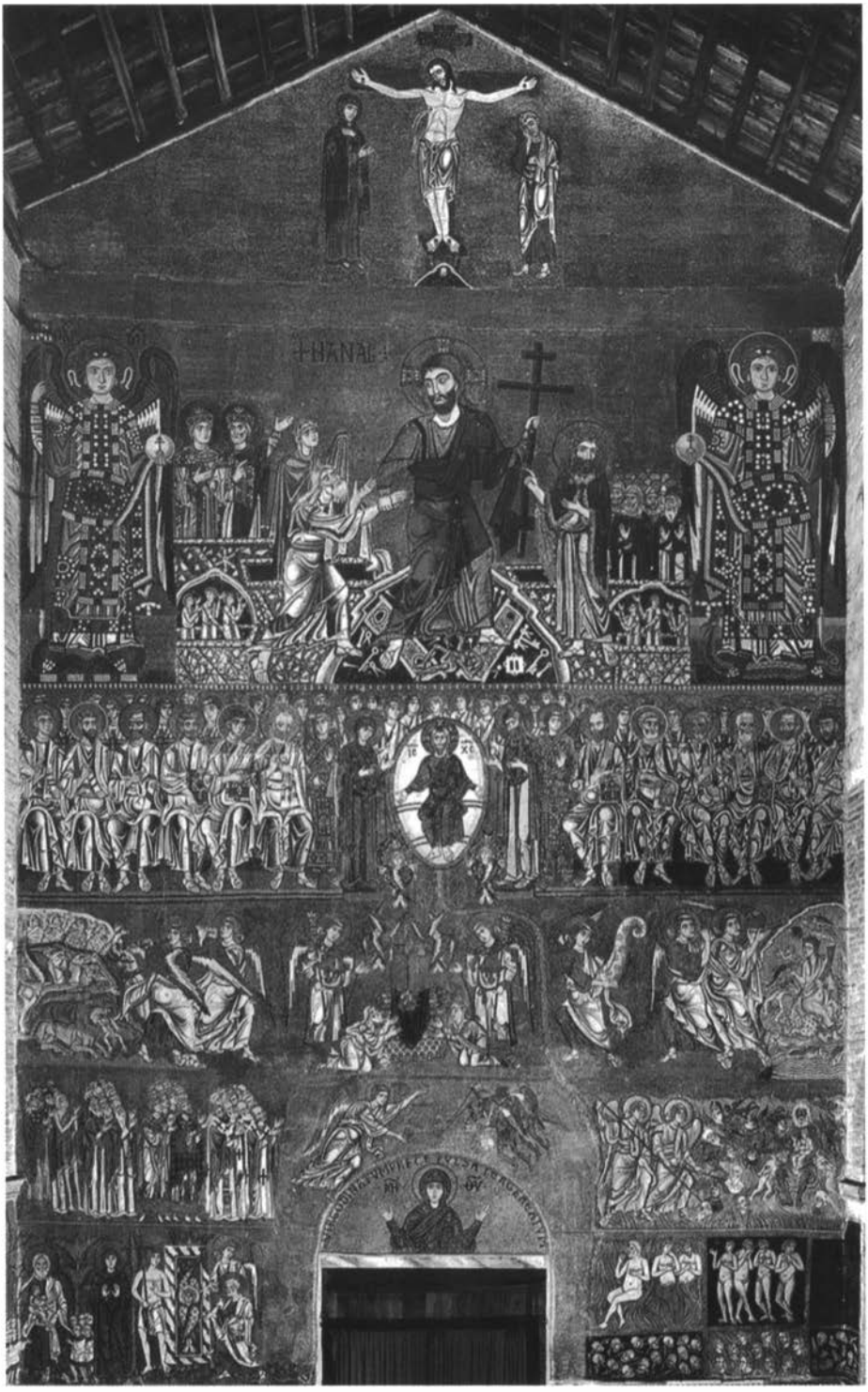

1. Mozaic mural în bazilica Santa Maria Assunta de pe insula Torcello, Veneţia. *Ierarhie* vine din ιεραρχία (*ierarhia*), „domnia unui mare preot"

2. O „sociogramă" a lui Jacob Moreno: o locuinţă de la Şcoala de Corecţie pentru fete din Hudson, NY. Observaţi comentariul lui referitor la acest caz, una dintre cele două case „de culoare" din cadrul instituţiei.

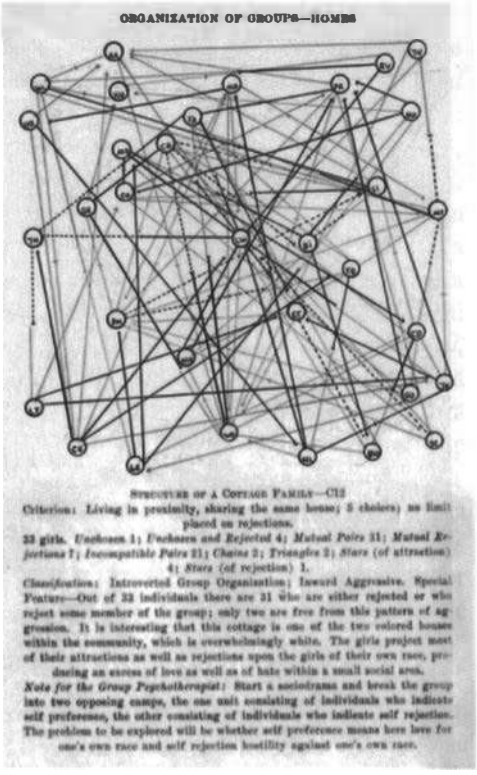

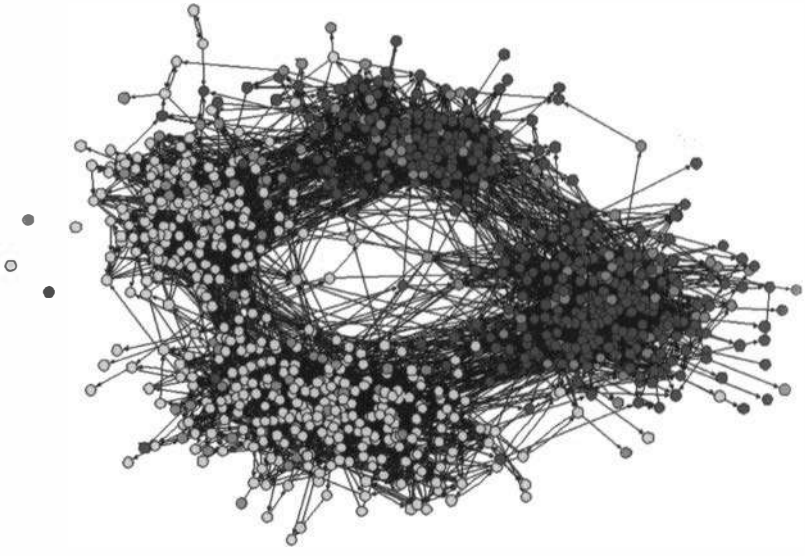

3. Homofilia în acţiune: reţeaua de socializare într-un liceu, *apud* National Longitudinal Survey of Adolescent to Adult Health („Add Health"). Două noduri sunt conectate dacă un elev l-a numit prieten pe celălalt elev. Observaţi comasarea celor două grupuri mari (nodurile galbene şi cele verzi), dar şi distribuţia mai aleatorie a celui de-al treilea grup. Observaţi şi „nodurile izolate de reţea" – noduri fără nici o muchie, adică elevi fără nici un prieten.

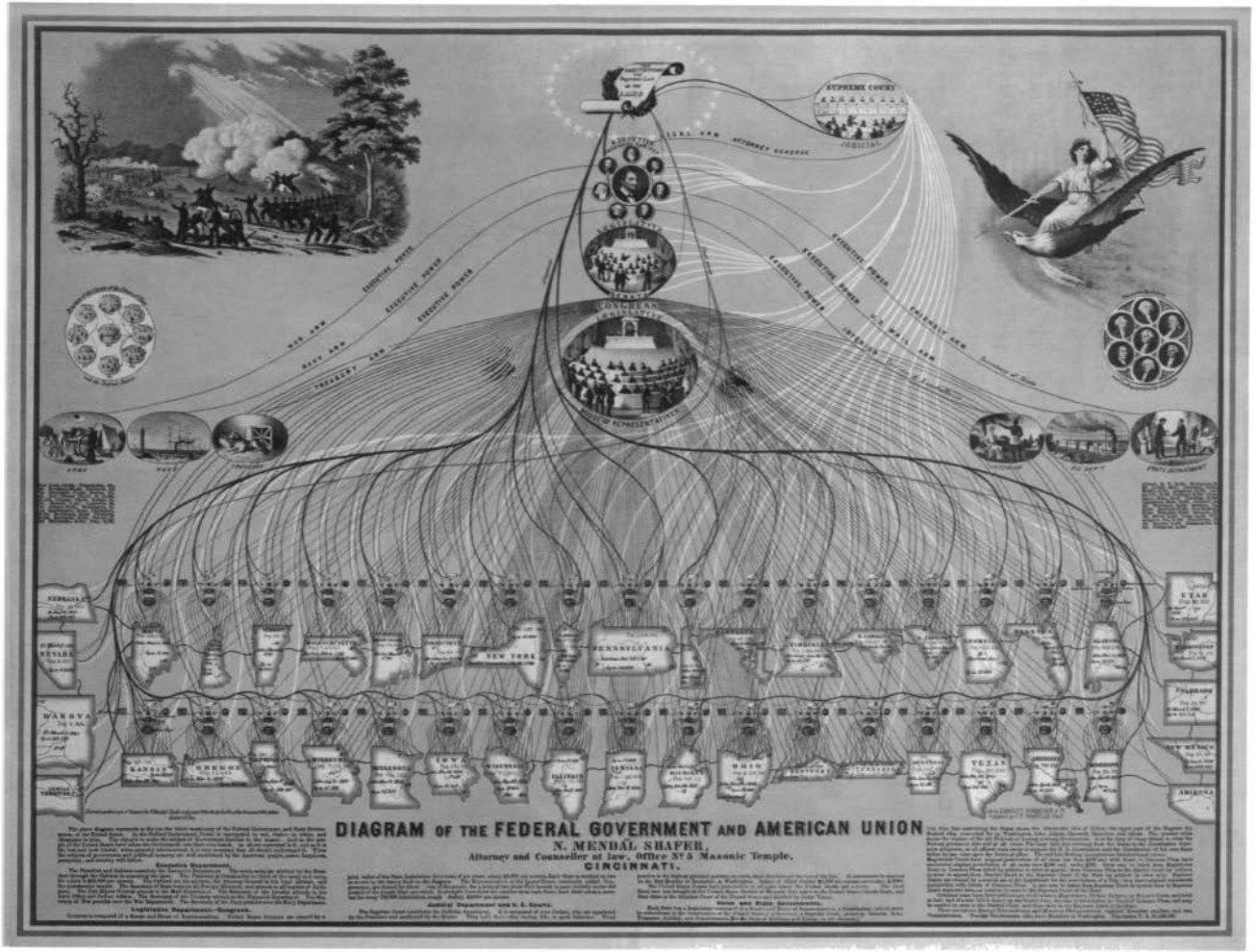

4. Guvernul federal al Statelor Unite ca ierarhie, 1862.

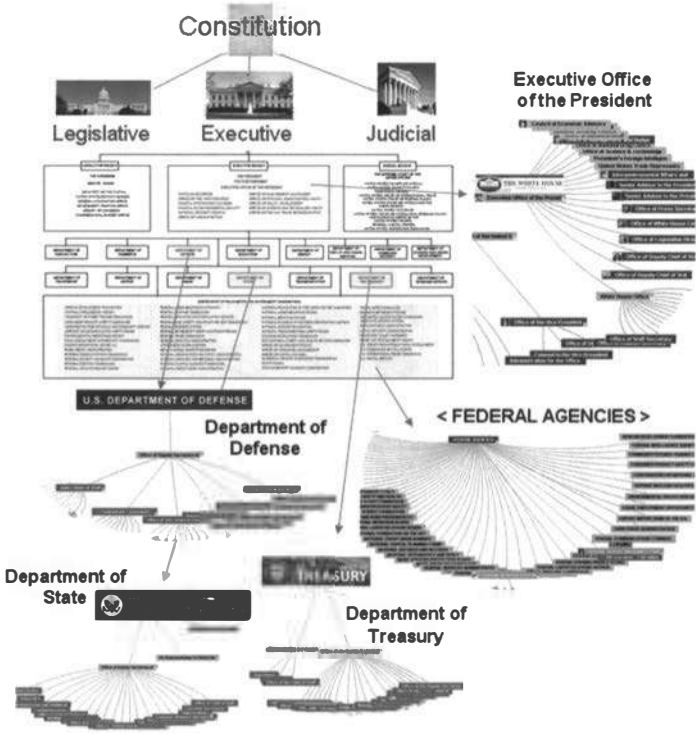

5. Guvernul federal al Statelor Unite ca ierarhie, cca 2010.

6. (*jos*) Piaţa şi turnul : Piazza del Campo din Siena, umbrită de Torre del Mangia de la Palazzo Pubblico.

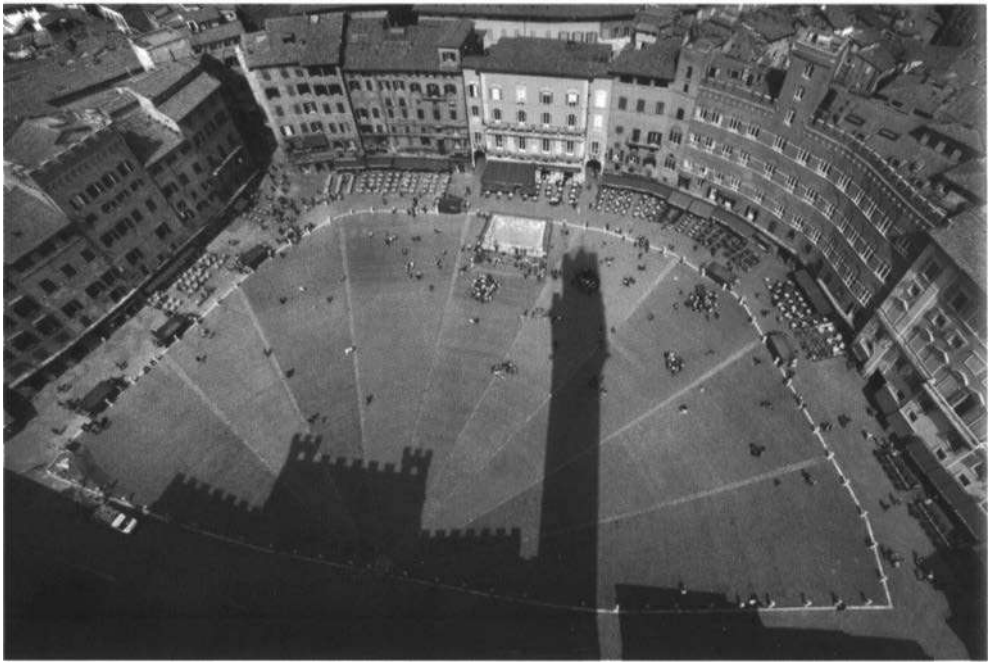

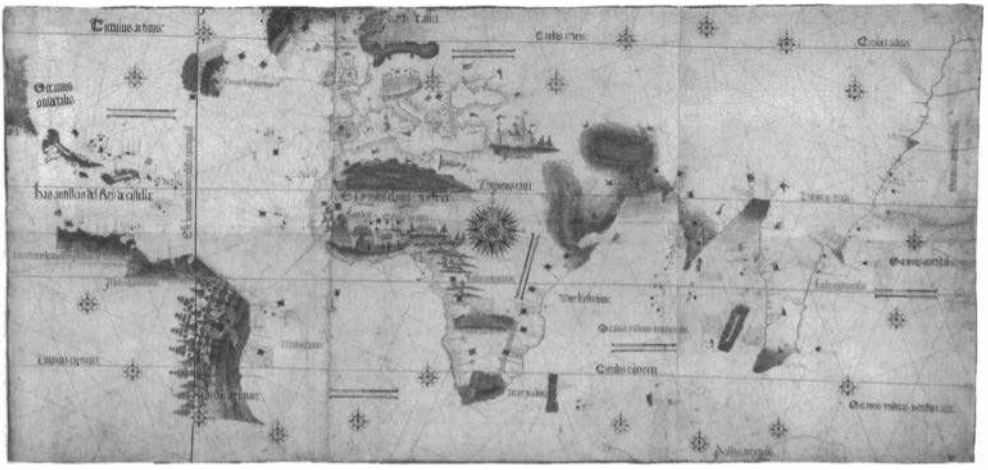

7. Planisfera Cantino (1502). În 1515-1517, folosind cele mai bune hărţi şi cei mai buni astrolabi din lume, Fernão Peres de Andrade a străbătut pe mare 6 777 de mile, de la Lisabona până în Guangdong.

8. Reforma ca mare perturbare : masacrarea hughenoţilor (protestanţi) în Noaptea Sfântului Bartolomeu, Paris, 1572.

9. (*sus*) Restauraţie sau ierarhie? Gerard ter Borch, *Ratificarea Tratatului de la Münster, 15 mai 1648.*

10. (*dreapta*) 37 062 de localităţi europene, cartografiate pe baza datelor naşterii şi morţii a 120 211 persoane de vază din 1069 î.e.n. până în 2012 e.n. Dimensiunea nodurilor reflectă importanţa lor.

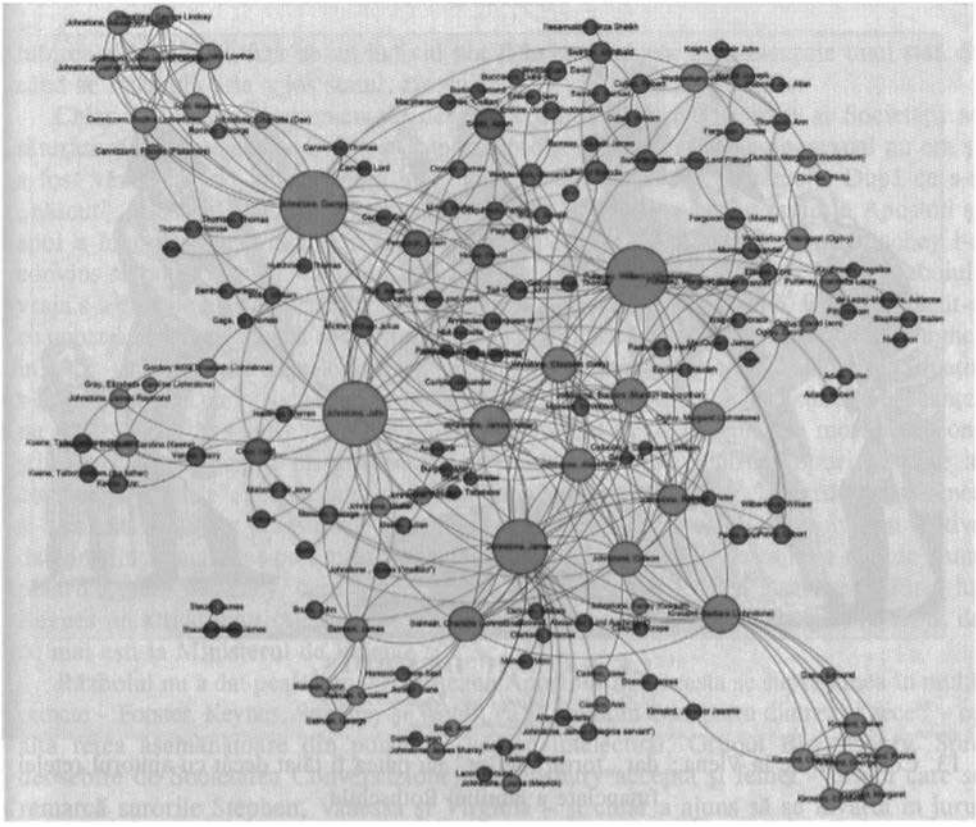

11. (*sus*) O reţea din secolul al XVIII-lea: membrii familiei Johnstone sunt reprezentaţi ca noduri albastre, pe când cunoştinţele lor (incluzând şi prieteni, şi rivali) sunt roşii. Legăturile familiale sunt redate cu violet, cele profesionale cu verde. Relaţiile personale sunt trasate cu roşu, cunoştinţele cu albastru, iar relaţiile dintre sclavi şi stăpâni sunt reprezentate cu galben. Dimensiunile indivizilor reflectă interconectivitatea lor.

12. (*stânga*) George Washington, părinte fondator şi francmason.

13. Congresul de la Viena: dar „tortul regilor" nu putea fi tăiat decât cu ajutorul reţelei financiare a familiei Rothschild.

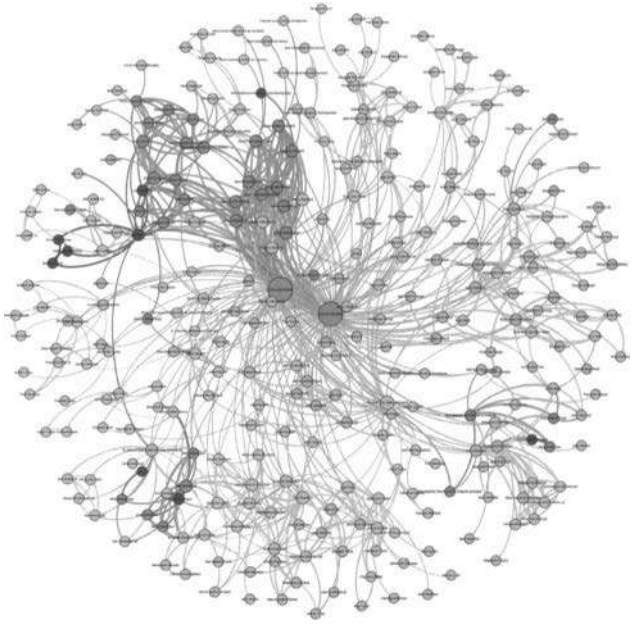

14. Angoulême: o reţea provincială franceză din secolul al XVIII-lea. Indivizii care călătoriseră în afara Franţei sunt marcaţi cu roşu-închis.

Iubirea şi loialitatea faţă de un individ pot fi în contradicţie cu pretenţiile unui stat. Şi când se întâmplă asta – jos statul, zic eu"[21].

Chiar şi înainte de momentul adevărului din 1914, unii membri ai Societăţii se săturaseră de toate astea. O fi fost Rupert Brooke un adonis, dar homosexual nu era şi a fost văzut curând în compania unor membre ale Societăţii Fabiene[22]. După ce s-a „născut", filosoful Ludwig Wittgenstein, născut la Viena, s-a uitat puţin la Apostoli şi apoi a luat-o la sănătoasa, retrăgându-se după o singură întrunire. Deşi Strachey l-a convins să nu se retragă, el nu a mai participat la întruniri[23]. Când a izbucnit războiul, vraja s-a destrămat. Majoritatea Apostolilor nu s-au înrolat. În schimb, Brooke a făcut-o cu entuziasm şi – pe o navă-spital franceză, în largul insulei Skyros, de Sfântul Gheorghe, în 1915 – a avut parte de una dintre cele mai celebre morţi din istoria Angliei[24] Situaţia s-a agravat odată cu introducerea recrutărilor. Keynes, care lucra la Ministerul de Finanţe, nu avea nevoie de scutire, dar a cerut în mod formal să fie exceptat pe motive de conştiinţă. „Lucrez pentru un guvern pe care îl dispreţuiesc pentru scopuri pe care le consider criminale", îi spunea el cu amărăciune lui Duncan Grant[25]. În particular, Keynes şi-a folosit influenţa şi resursele pentru a-i susţine pe alţi Apostoli care invocau motive de conştiinţă, mai ales pe James Strachey şi Gerald Shove[26], dar asta nu a fost de ajuns pentru Lytton Strachey, care într-o noapte din februarie 1916 a lăsat pe farfuria lui Keynes un articol patriotic decupat dintr-un ziar, pe care notase: „Dragă Maynard, de ce mai eşti la Ministerul de Finanţe?"[27]

Războiul nu a dat peste cap doar reţeaua Apostolilor. Aceasta se suprapunea în multe puncte – Forster, Keynes, Strachey şi Woolf, ca să amintim doar patru dintre cei zece[28] – cu altă reţea asemănătoare din punct de vedere intelectual, Grupul Bloomsbury. Spre deosebire de Societatea Conversazione, Bloomsbury accepta şi femei – dintre care se remarcă surorile Stephen, Vanessa şi Virginia – şi chiar a ajuns să se învârtă în jurul unor cupluri căsătorite: Vanessa şi Clive Bell (în Gordon Square 46) şi Virginia şi Leonard Woolf (care în 1915 s-au mutat la Richmond). Războiul a alungat din Londra componenta centrală a Grupului Bloomsbury – în principal scriitorii şi artiştii –, către casa mare de la ţară, în Charleston, Sussex, unde s-au mutat Vanessa Bell şi Duncan Grant în 1916. O nouă analiză a reţelei Bloomsbury realizată de Peter Dolton stabileşte clar că Lytton Strachey avea cea mai mare valoare a centralităţii de grad şi de interrelaţie şi în 1905, şi în 1925. În a doua perioadă, Duncan Grant, Maynard Keynes şi Virginia Woolf ocupau locurile al doilea, al treilea şi al patrulea după Strachey[29] Şi totuşi, caracteristica marcantă a Grupului Bloomsbury nu era măsura în care membrilor săi le plăcea să se plimbe prin South Downs. Ca şi în cazul Apostolilor, tot relaţiile sexuale erau cele care defineau reţeaua. Grant s-a culcat nu doar cu Keynes, Lytton Strachey, Adrian Stephen şi Vanessa Bell, ci şi cu David Garnett. Vanessa Bell făcea sex nu numai cu Grant, ci şi cu Roger Fry şi uneori chiar şi cu soţul ei, Clive. Keynes a avut relaţii sexuale cu Grant, cu Garnett, cu Strachey şi, în cele din urmă, şi cu balerina rusoaică Lidia Lopuhova. Complicaţiile relaţiilor amoroase ale celor din Grupul Bloomsbury erau interminabile. Garnett simţea o dragoste neîmpărtăşită pentru Vanessa Bell. Ottoline Morrell avea aceeaşi problemă cu Virginia Woolf; Dora Carrington, cu Lytton Strachey, Lytton Strachey, cu Mark Gertler; iar Mark Gertler, cu Dora Carrington. Cum spune Dolton: „Vanessa Bell era căsătorită cu Clive Bell, dar trăia cu Duncan Grant. Leonard Woolf era căsătorit cu Virginia Woolf, iar Harold Nicolson cu Vita Sackville-West, însă Vita şi Virginia s-au îndrăgostit una de alta"[30].

În *Howard's End*, geniala Margaret încearcă să-i explice soţului ei mediocru, Henry, principiile Grupului Bloomsbury. „Pur şi simplu conectează! Asta era toată ideea

predicii ei. Pur şi simplu conectează proza cu pasiunea şi amândouă vor fi exaltate, iar iubirea umană va fi văzută la apogeul său. Nu mai trăi fragmentar. Pur şi simplu conectează, iar bestia şi călugărul, rămaşi fără izolarea care le defineşte viaţa, vor pieri". Însă, aşa cum spune Forster, „ea a dat greş". Căci mottoul lui Henry nu este „Pur şi simplu conectează", ci „Concentrează". Şi el îi spune pe şleau: „Eu nu am nici o intenţie să-mi irosesc timpul cu aşa ceva"[31]. Când te gândeşti la legăturile sexuale ale Grupului Bloomsbury, înţelegi ce vrea să zică.

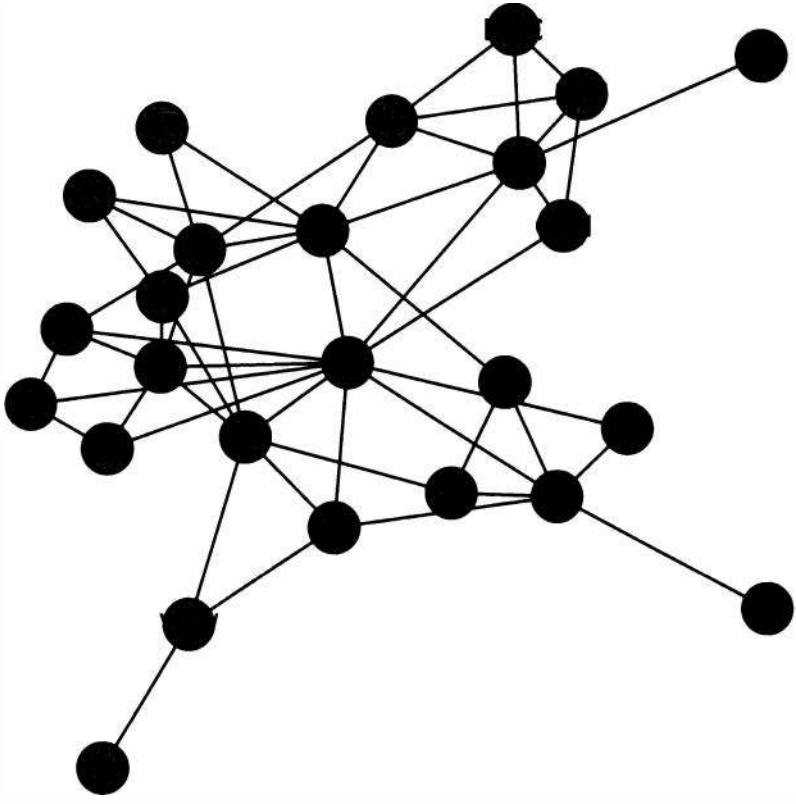

22. Grupul Bloomsbury pe la 1925. În centrul reţelei: Clive Bell (CB), Vanessa Bell (VB), E.M. Forster (EMF), Roger Fry (RF), David „Bunny" Garnett (BG), Duncan Grant (DG), John Maynard Keynes (JMK), Desmond McCarthy (DMC), Lytton Strachey (LS), Leonard Woolf (LW), Virginia Woolf (VW). „Grupul exterior" Thoby Stephen (TS), Saxon Sydney-Turner (SST), Adrian Stephen (AS), Gerald Brenan (GB), Dora Carrington (DC), Angelica Garnett (AG), Ottoline Morrell (OM), Ralph Partridge (RP), Harold Nicolson (HN), Vita Sackville-West (VSW), Mark Gertler (MG), Katherine Mansfield (KM), Lidia Lopuhova (LL) şi G.E. Moore (GEM).

34

Armaghedon

Eşecul Grădiniţei lui Milner în Africa de Sud scosese la iveală limitele expansiunii Imperiului Britanic. Divizarea Apostolilor şi a Grupului Bloomsbury arăta că, dacă nu şi Oxfordul, cel puţin Cambridge pierduse orice simpatie faţă de proiectul imperiului însuşi. Şi totuşi, în 1914, britanicii – ca să nu mai vorbim de supuşii imperiului lor – au intrat în război ca reacţie la provocările reprezentate de creşterea economică şi ambiţia geopolitică a Reichului. Victoria finală a Marii Britanii în acest război s-a datorat în mare măsură unităţii popoarelor anglofone la care îndemnaseră Milner şi acoliţii săi. Australia, Canada, Noua Zeelandă şi chiar şi Africa de Sud au adus o contribuţie economică şi militară semnificativă la efortul de război al Marii Britanii între 1914 şi 1918, ca şi Imperiul în general şi India în particular[1]. Lamentaţiile Grupului Bloomsbury au început să se facă auzite abia după sfârşitul războiului, odată cu publicarea a două polemici devastatoare: *Victorieni eminenţi* de Strachey şi *Consecinţele economice ale păcii* de Keynes.

Nu este necesar aici să intrăm din nou în tribunalul aglomerat care este istoriografia Primului Război Mondial[2]. La fel ca avocaţii din *Casa Umbrelor* de Dickens, istoricii continuă să cerceteze atent documentele prăfuite (într-un caz care uneori a meritat dickensianul nume *Germania contra Germania*). Şi totuşi, în acest caz nu se va pronunţa o hotărâre finală, căci seculara căutare a „vinii pentru război" este zadarnică. În 1914 a izbucnit în Europa un război generalizat din simplul motiv că ordinea definită la Viena în 1815 s-a dezintegrat. Întrebarea corectă care ar trebui pusă în studierea istoriei este de ce s-a întâmplat asta, nu cine a fost de vină.

Pe la începutul anilor 1900, pentarhia marilor puteri teoretizată de Ranke se transformase în cinci mari imperii, fiecare obţinând venituri modeste din reţeaua internaţională de comerţ, migraţie, investiţii şi informaţii descrisă mai sus. Pentru o vreme, după Războiul Crimeii păruse că apăruse un *Modus vivendi* între vechile ierarhii ale monarhiei ereditare şi noile reţele ale globalizării. Guvernele care conduceau marile imperii europene erau într-o măsură remarcabilă state minimale, impunând doar cerinţe minime economiilor de piaţă cu care coexistau. Poate că insistau să controleze anumite servicii poştale, de telegraf şi de transport feroviar, pe lângă armate şi flotele militare, dar restul îl cam lăsau în seama companiilor private. În marile oraşe europene, ierarhiile regale şi imperiale fiinţau social alături de noile elite din domeniul creditelor, comerţului şi comentariilor: ba unii conţi chiar s-au însurat cu fetele unor bancheri evrei. Optimiştii, de la Andrew Carnegie până la Norman Angell, se gândeau că împăraţii nu aveau să fie aşa de nesăbuiţi încât să pericliteze toate acestea[3]

După cum s-a dovedit, îşi făceau iluzii. Potrivit relatării clasice a lui Henry Kissinger, pentarhia a devenit instabilă deoarece, „cu Germania unificată şi Franţa un adversar neschimbat, sistemul şi-a pierdut flexibilitatea"[4]. După 1871, echilibrul sistemului a depins de talentatul diplomat Bismarck. Stratagema-cheie a fost Tratatul secret de Reasigurare pe care l-a semnat Bismarck cu ministrul de Externe rus, Nikolai Ghirs, în iunie 1887, prin care Germania şi Rusia se angajau să respecte neutralitatea în cazul în care cealaltă intra în război cu o a treia ţară, cu excepţia situaţiei în care Germania ar fi atacat Franţa sau Rusia ar fi atacat Austro-Ungaria. Astfel, Germania se angaja să rămână neutră dacă Rusia ar fi căutat să preia controlul asupra strâmtorilor de la Marea Neagră, însă adevăratul scop a fost de a-i descuraja pe ruşi să urmărească semnarea cu Franţa a unui tratat de apărare reciprocă – exact ceea ce s-a întâmplat după ce, Bismarck pierzând puterea, Tratatul secret de Reasigurare nu a mai fost reînnoit. „Paradoxal", scria Kissinger, „tocmai această ambiguitate menţinuse flexibilitatea echilibrului european. Iar renunţarea la ea... a declanşat o serie de confruntări tot mai mari, care au culminat cu Primul Război Mondial"[5]. După plecarea lui Bismarck, susţinea Kissinger, sistemul marilor puteri „a agravat" disputele în loc „să le atenueze". Cu timpul, „liderii politici au pierdut controlul asupra propriilor tactici" şi „în cele din urmă planificarea militară a ajuns să domine diplomaţia"[6]. Începând din 1890, cu alte cuvinte, a existat o probabilitate semnificativă a unui conflict care să asmută Germania şi Austro-Ungaria împotriva Franţei şi Rusiei. Surprinzător nu este faptul că un astfel de război a izbucnit în 1914, ci că nu s-a declanşat mai devreme.

Deşi desuetă în rândul istoricilor, abordarea lui Kissinger găseşte un sprijin substanţial printre politologi şi teoreticienii reţelelor. Cu siguranţă, creşterea abruptă a numărului de dispute militarizate după 1890 susţine argumentul său că aproximativ în această perioadă a avut loc o schimbare[7] La fel şi o elegantă lucrare semnată de matematicianul Tibor Antal şi de fizicienii Paul Krapivsky şi Sidney Redner, care arată că – potrivit teoriei reţelelor – după 1890 sistemul marilor puteri a evoluat, în mod paradoxal, către „echilibru social" au apărut două alianţe aproximativ egale. În acest caz, echilibrul era „o consecinţă firească", însă nu una pozitivă dacă nici una din tabere nu era descurajată de cealaltă (vezi ilustraţia 23)[8]

Există, desigur, şi interpretări alternative. O ipoteză este că sistemul a dat greş pentru că marile puteri au lăsat puterile mai mici din Balcani să le atragă într-un conflict[9] Complexul de alianţe mai mici a fost cel care a destabilizat sistemul[10]. Şi totuşi, pur şi simplu nu este plauzibil că legăturile lor cu România sau Japonia, şi cu atât mai puţin cele cu Spania sau Portugalia, au condus marile puteri către Armaghedon în 1914[11]. Ţările mai puţin importante contau doar pentru că ele creşteau probabilitatea unui conflict între marile puteri. Anexarea Bosniei de către Austro-Ungaria în 1908 şi asasinarea comandată de sârbi a moştenitorului tronului austro-ungar şase ani mai târziu au creat o conjunctură unică pentru că – spre deosebire de crizele anterioare legate de Maroc sau de alte războaie balcanice – trei dintre marile puteri au considerat că războiul era unica alternativă la o lovitură diplomatică zdrobitoare[12]. La Viena şi Berlin perspectiva nu era nerezonabilă: Rusia părea hotărâtă să exploateze criza bosniacă pentru a şubrezi permanent – dacă nu chiar pentru a dezmembra – Austro-Ungaria[13] Dat fiind că moştenitorul tronului habsburgic fusese victima a ceea ce semăna suspect de mult cu un act de terorism finanţat de un stat, austriecii aveau tot dreptul „metternichian" să ceară Serbiei satisfacţie. Faimosul ultimatum adresat de austrieci Belgradului nu a fost foarte diferit de

genul de solicitare adresată unor state de rangul doi în anii 1820* În acelaşi timp, nici una dintre celelalte două puteri, Franţa şi Marea Britanie, nu putea crede că există argumente suficient de puternice pentru a le convinge pe celelalte să intre în război din cauza Balcanilor : francezii pentru că deveniseră credincioşi fără rezerve alianţei lor cu Rusia, britanicii deoarece nu vedeau nici o cale de a opri Germania care să nu incite Rusia şi Franţa[14]. Dacă există un individ care merită să fie blamat personal pentru eşecul sistemic ce a avut loc, acesta a fost ministrul britanic al Afacerilor Externe, sir Edward Grey. Marea Britanie trebuia să fie puterea de echilibrare într-o asemenea criză. Pe 29 iulie 1914, Grey l-a avertizat pe ambasadorul Germaniei că Marea Britanie probabil va interveni dacă izbucnea un război continental, dar că, dacă se accepta o mediere, „el va putea da satisfacţie Austriei ; nu mai era vorba despre o retragere umilitoare a Austriei, deoarece sârbii aveau oricum să fie pedepsiţi şi obligaţi, cu consimţământul Rusiei, să se supună dorinţelor Austriei"[15] Două zile mai târziu le-a zis germanilor că, dacă prezintă o propunere rezonabilă, el o va susţine şi va spune Franţei şi Rusiei că, dacă nu o acceptă, Marea Britanie nu va „mai răspunde de consecinţe"[16]. Însă deja era prea târziu, pentru că germanii aflaseră despre mobilizarea generală a ruşilor, după care s-a cam terminat cu diplomaţia. Ne putem gândi că un ministru de Externe mai eficient – un Castlereagh, poate – ar fi trimis aceste mesaje cu o săptămână mai devreme, evitând conflagraţia. Adevărul era că Grey era în sinea lui prea dedicat Franţei şi Rusiei ca să joace acest rol.

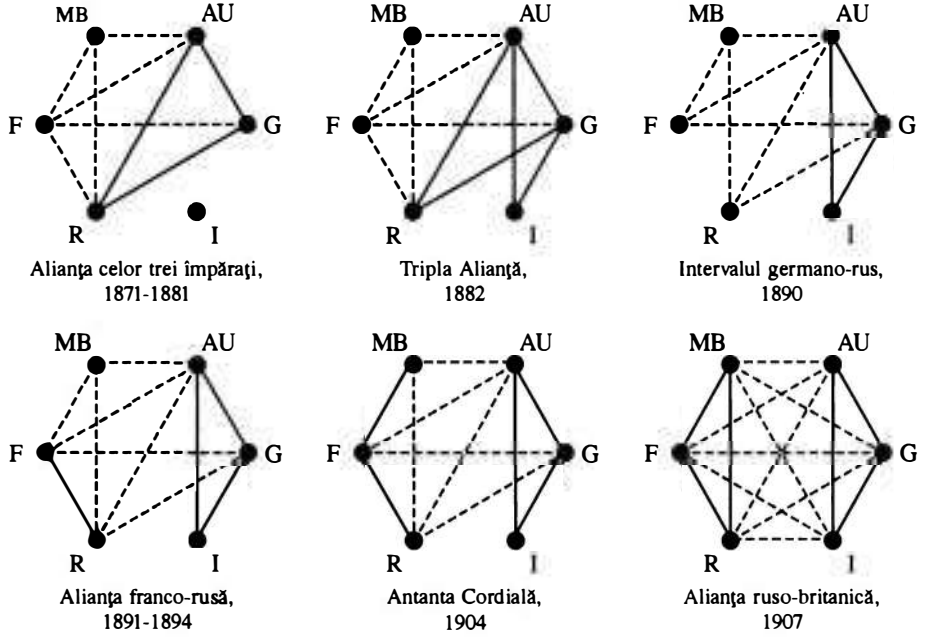

23. Evoluţia modificărilor majore ale relaţiilor dintre protagoniştii Primului Război Mondial, 1872-1907. MB = Marea Britanie, AU = Austro-Ungaria, G = Germania, I = Italia, R = Rusia, F = Franţa.

* Nu era mai nerezonabil sau mai nejustificat decât cererea adresată de Statele Unite regimului afgan după atacurile din 11 septembrie.

Sistemul imperial de comandă, control şi comunicare era atât de eficient în 1914, încât, atunci când împăraţii (sau mai degrabă miniştrii lor) s-au hotărât să meargă la război din cauza a două probleme obscure – suveranitatea Bosniei şi Herţegovinei şi neutralitatea Belgiei –, au fost capabili, timp de mai bine de patru ani, să mobilizeze peste 70 de milioane de oameni ca soldaţi sau marinari. În Franţa şi Germania, cam o cincime din populaţia din perioada de dinainte de război – aproape 80% din adulţii de sex masculin – a ajuns să poarte uniformă. Triumful ierarhiei asupra reţelelor era simbolizat de eşecul absolut al încercării Internaţionalei a II-a a partidelor socialiste de a împiedica Primul Război Mondial. La sfârşitul lui iulie 1914, când s-au reunit la Bruxelles, liderii socialismului european nu au putut decât să-şi recunoască neputinţa. Satiristul vienez Karl Kraus observa cu perspicacitate că 1914 a devenit posibil datorită coexistenţei tronurilor şi telefoanelor[17] Având puterea dată de tehnologie, monarhii Europei au putut să-şi trimită tinerii supuşi de sex masculin către Armaghedon prin intermediul unor simple telegrame. Iar numeroşii comentatori – printre care şi Keynes – care au crezut că războiul acesta nu avea să dureze mult au subestimat serios capacitatea statului imperial de a susţine măcelul industrializat.

Într-un război global împotriva Imperiului Britanic, Reichul se afla într-un dezavantaj grav, simbolizat de uşurinţa cu care, în dimineaţa zilei de 5 august 1914, un cablier britanic a tăiat cele cinci cabluri submarine ce legau Emdenul de Vigo, Tenerife, Azore şi Statele Unite. După aceea, a trebuit ca telegramele germanilor către ambasada lor de la Washington, DC, să fie trimise prin cablurile transatlantice americane din Suedia sau Danemarca, care treceau amândouă prin staţia de releu de la Porthcurno, Cornwall, ce aparţinea de Eastern Telegraph Company ; aici erau interceptate şi trimise la Camera 49 a Amiralităţii pentru a fi descifrate. Aşa cum am văzut, Marea Britanie domina reţelele internaţionale de comunicare : nu doar telegraful, ci şi sistemul monetar şi cel financiar, al căror hub incontestabil era Londra, precum şi (deşi în mai mică măsură) marina comercială. Nici în ceea ce priveşte puterea navală Germania nu reuşise să elimine decalajul. Aşadar, Germania avea la dispoziţie puţine modalităţi prin care putea spera să câştige Primul Război Mondial : înfrângând decisiv armatele britanice, franceze şi ruse pe uscat, perturbând importurile acestora pe mare prin intermediul unor atacuri cu submarine sau distrugându-le imperiile prin instigare la revoluţie în interiorul lor – activând de fapt reţele antiimperialiste pentru a neutraliza structurile ierarhice ale imperiului. Aşa cum vom vedea, germanii au fost cât pe ce să reuşească în toate cele trei demersuri. Însă cel mai îndrăzneţ dintre planurile lor a fost complotul romanţat în *Mantia verde* de John Buchan, urmarea romanului *39 de trepte*.

„Se pregăteşte un jehad [*sic*]", îi spune lui Hannay sir Walter Bullivant, şeful serviciilor secrete britanice, la începutul romanului *Mantia verde*. „Răsăritul aşteaptă o revelaţie. I s-a promis una. Din Apus se iveşte o stea – om, profet sau tinichea. Germanii ştiu, iar asta este cartea cu care vor rupe gura lumii."[18] Pentru cititorul modern, ideea unui apel orchestrat de germani şi adresat musulmanilor, îndemnându-i să pornească un război sfânt împotriva Imperiului Britanic, pare deplasată. Rămâi surprins când afli că *Mantia verde* de Buchan este bazat pe fapte reale.

Partea a VI-a

Molime şi fluierari

35

Mantia verde

În povestea despre *Fluierarul din Hamelin*, un om îmbrăcat ciudat este tocmit de locuitorii unui orăşel infestat de şobolani să-i scape de aceştia cântând dintr-un fluier fermecat. Atraşi de cântecul fluierarului, şobolanii se iau după el până la fluviul Weser, aflat nu departe. Însă, atunci când locuitorii refuză să-i dea fluierarului toţi banii promişi, el face acelaşi truc, dar de data aceasta cu copiii din oraş, pe care îi conduce într-o peşteră. În afară de trei copii, ceilalţi nu au mai fost văzuţi niciodată de atunci. Povestea datează din secolul al XIII-lea şi este posibil să aibă la bază un eveniment real, deşi nu este în totalitate clară cauza dispariţiei atâtor copii. O ipoteză plauzibilă este că povestea se referă la o epidemie de ciumă bubonică, despre care se ştia că era răspândită de şobolani, deşi în versiunea iniţială a poveştii nu se pomeneşte nimic despre şobolani; aceştia au fost adăugaţi pe la sfârşitul secolului al XVI-lea.

Şi secolul XX a fost o epocă a molimelor – şi a fluierarilor. După cum se ştie, faza finală a Primului Război Mondial a coincis cu o pandemie globală, deoarece o tulpină letală a virusului gripal s-a răspândit în întreaga lume, ucigând zeci de milioane de oameni, în special tineri* Aceasta nu a fost singura molimă între anii 1917 şi 1923. O tulpină mutantă de marxism dezvoltată de bolşevicii ruşi s-a răspândit pe tot continentul eurasiatic. Forme noi şi extreme de naţionalism au generat mişcări fasciste virulente în aproape toate ţările europene. Aceste ideologii erau aşa de contagioase, încât chiar şi norocoşii englezi de la retrasele curţi din Cambridge puteau fi infectaţi. A existat şi o molimă economică: molima hiperinflaţiei, care a făcut prăpăd nu doar în Germania, ci şi în Austria, Polonia şi Rusia. În faţa acestor molime, oamenii apelau la fluierari: indivizi care îşi asumau rolul de conducători charismatici şi ofereau soluţii drastice. Însă, la fel ca oamenii din Hamelinul medieval, cei care le-au conferit putere unor astfel de fluierari au plătit cu viaţa copiilor lor.

---

* În mod neobişnuit, această tulpină de virus gripal era cea mai periculoasă pentru persoanele cu vârste între 20 şi 40 de ani. Aproximativ 675 000 de americani au murit de gripă în timpul pandemiei, de zece ori mai mulţi decât şi-au pierdut viaţa în războiul mondial. Dintre soldaţii americani care au murit în Europa, jumătate au fost victime ale gripei. Mobilizarea în masă a tinerilor după intrarea Statelor Unite în război a contribuit fără îndoială la răspândirea rapidă a bolii, care ataca plămânii şi în esenţă făcea ca victimele să se înece cu propriul sânge. Primele cazuri în rândul americanilor s-au înregistrat într-o tabără militară din Kansas la începutul anului 1918. Până în iunie, boala ajunsese în India, Australia şi Noua Zeelandă. Două luni mai târziu, un al doilea val a lovit aproape simultan oraşele Boston din Massachusetts, Brest din Franţa şi Freetown din Sierra Leone.

Înainte de toate acestea, lumea fusese una a imperiilor. Conflictul ce a izbucnit între imperiile europene în vara anului 1914 a fost, aşa cum am văzut, rezultatul unei prăbuşiri a ordinii internaţionale care apăruse după Războaiele Napoleoniene şi care ridicase o reţea de mari puteri cu cinci noduri mai presus de toate celelalte state. În esenţă, cauzele războiului au constat în faptul că Marea Britanie nu a jucat rolul de balansier atunci când două combinaţii rivale – Rusia plus Franţa şi Germania plus Austro-Ungaria – au intrat în război din pricina unui asasinat comis de nişte terorişti sârbi pe teritoriul Bosniei şi Herţegovinei, proaspăt anexat de Habsburgi şi aparent nesemnificativ. Atunci când a devenit limpede că ofensiva plănuită de Germania împotriva Franţei necesita încălcarea neutralităţii Belgiei, Marea Britanie a intervenit de partea celeilalte tabere, nu atât pentru a respecta tratatul din 1839 prin care Belgia îşi declarase neutralitatea perpetuă, cât pentru a împiedica o victorie a nemţilor împotriva Franţei şi Rusiei. Din punct de vedere militar, poate că germanii deţineau capacitatea de a câştiga un război continental, deşi aveau aliaţi slabi. Cu siguranţă, au reuşit să facă uimitor de multe victime în rândul armatei franceze în primele şase luni de război – cu mult mai multe decât au fost îndeajuns pentru a determina un colaps al Franţei în 1870 şi 1940. Şi totuşi, resursele fără egal ale Marii Britanii din perspectiva finanţelor, producţiei, transportului şi efectivelor militare au fost suficiente pentru continuarea războiului în Europa de Vest în ciuda diminuării neîncetate a capacităţii de luptă a francezilor – pentru a-l continua, nu pentru a-i pune capăt. Şi războiul era contagios. Vastele posesiuni de peste mări ale imperiilor combatante au asigurat globalizarea sa rapidă. S-au alăturat şi alte state. Înainte de sfârşitul anului 1914, au intrat în război Muntenegru, Japonia şi Imperiul Otoman. În mai 1915, Italia a ales în sfârşit tabăra Antantei; Bulgaria s-a alăturat Puterilor Centrale (Germania şi Austro-Ungaria). Portugalia şi România luptau alături de Antanta în 1916. În 1917, Statele Unite se numărau printre cele 12 noi combatante: celelalte erau Bolivia, Brazilia, China, Cuba, Ecuador, Grecia, Liberia, Panama, Perú, Siam (actuala Thailanda) şi Uruguay. Toate s-au aliniat împotriva Puterilor Centrale[1]. În ultimul an de război, le-au urmat exemplul şi Costa Rica, Guatemala, Haiti, Honduras şi Nicaragua. În Europa, doar Olanda, Spania, Elveţia şi ţările scandinave au rămas neutre (vezi ilustraţia color 17).

Chiar şi înainte să devină evident impasul militar de pe frontul de vest, guvernul german începuse să experimenteze ceea ce avea să se dovedească a fi arma decisivă în câştigarea războiului. Ideea era să destabilizeze imperiile din cealaltă tabără dezlănţuind un „virus" ideologic. Cu ajutorul aliaţilor lor otomani, germanii au căutat să aprindă scânteia unui jihad pe tot cuprinsul Imperiului Britanic, precum şi al celui francez[2]. Intriga romanului *Mantia verde* de John Buchan – care cititorului modern i se poate părea una dintre cele mai trase de păr – era aşadar bazată pe fapte reale[3] Germanii au avut dreptate când s-au gândit că o asemenea strategie va funcţiona. Şi totuşi, prima lor încercare de a declanşa o revoluţie a dat greş. Punctul critic este că doar unele dintre ideile revoluţionare din 1914-1918 au devenit virale, în sensul că s-au răspândit suficient de rapid şi îndeajuns de departe ca să destabilizeze şi să răstoarne o ierarhie imperială. Chemarea la jihad nu a subminat stăpânirea britanicilor sau a francezilor în acele zone ale lumii musulmane pe care ei le controlau, însă contraatacul britanicilor sub forma finanţării naţionalismului arab a reuşit să submineze Imperiul Otoman, la fel cum campania germanilor de răspândire a bolşevismului a distrus Imperiul Rus – înainte de a se întinde spre vest, distrugând şi Imperiul German. Pentru a înţelege de ce a dat greş prima dintre aceste iniţiative în timp ce a doua a avut succes şi a treia a reuşit, apoi a

avut efecte nedorite, trebuie să ne amintim că structurile de tip reţea sunt la fel de importante ca şi virusii în determinarea vitezei şi întinderii unei contagiuni[4].

Ideile excentrice au mai multe şanse de succes dacă sunt însoţite de aprobarea unui monarh. Kaizerul Wilhelm al II-lea avea o înclinaţie spre orientalism care îl determina în mod clar să romanţeze islamul. O vizită în Orientul Apropiat în 1898 l-a impresionat aşa de tare, încât a început să-şi închipuie că este un fel de „hagi Wilhelm", mărturisindu-i vărului său Nikolai al II-lea că se simţise „adânc ruşinat în faţa musulmanilor şi că, dacă aş fi ajuns acolo fără nici un fel de religie, cu siguranţă m-aş fi făcut mahomedan!"[5]. Genul acesta de islamofilie era la modă şi printre savanţii germani precum Carl Heinrich Becker[6]. În plus, existau şi motive strategice pentru a atrage Imperiul Otoman în sfera de influenţă germană. Deşi nu era membră a pentarhiei lui Ranke, „Sublima Poartă"* era în practică parte integrantă a reţelei marilor puteri europene. Ba chiar viitorul său constituise problema centrală a diplomaţiei în secolul al XIX-lea: aşa-numita „Chestiune Orientală". „Ori steagul Germaniei va flutura peste fortificaţiile Bosforului", declara Wilhelm în 1913, „ori voi avea aceeaşi soartă tristă ca şi marele exilat de pe insula Sfânta Elena" (aluzie la eroul său, Napoleon)[7] În Turcia păreau să existe şi posibilităţi economice, de unde şi planul germanilor privind o linie ferată care să lege Berlinul de Bagdad, a cărei construcţie începuse deja (deşi se lovea de anumite dificultăţi financiare şi tehnice) în vara anului 1914[8].

Totuşi, pe Wilhelm, ideea de islam ca aliat îl atrăgea foarte mult. Încurajat de Max von Oppenheim - *Legationsrat* la consulatul german din Cairo -, Wilhelm a fost fascinat de ideea că supuşii musulmani ai Imperiului Britanic ar putea fi instigaţi să se întoarcă împotriva acestuia printr-o chemare la jihad[9] Ba chiar acesta a fost primul gând al kaizerului când a aflat că Marea Britanie nu avea să rămână neutră în războiul care izbucnea pe continentul european. Iritat de perspectiva „încercuirii Germaniei", Wilhelm a pus pe hârtie ceva asemănător cu intriga din *Mantia verde*. „Consulii noştri din Turcia şi India, agenţii etc. trebuie să aprindă în toată lumea mahomedană scânteia unei revolte crâncene împotriva acestei detestate naţiuni de negustoraşi mincinoşi şi lipsiţi de conştiinţă; căci, dacă e ca noi să ne vărsăm sângele şi să ne dăm viaţa, Anglia măcar va pierde India"[10]. Ideea a fost adoptată în august de Helmuth von Moltke, şeful Statului-Major, care a emis un memorandum cu privire la necesitatea de a „trezi fanatismul islamului" în rândul populaţiilor musulmane ale imperiilor care luptau în cealaltă tabără. În octombrie 1914, Oppenheim a răspuns cu un ultrasecret „Memorandum cu privire la revoluţionarea teritoriilor islamice ale inamicilor noştri", de 136 de pagini, în care descria islamul drept „una dintre cele mai importante arme ale noastre" El anticipa revolte religioase în India şi Egipt, precum şi în Caucazul rusesc[11] Becker li s-a alăturat şi el cu o broşură intitulată *Deutschland und der Islam.*

Această idee era cu mult mai puţin fanatică decât pare privind retrospectiv. Este adevărat că în nici un caz susţinerea Puterilor Centrale de către Imperiul Otoman nu era un rezultat la care toată lumea se aştepta[12]. Ba chiar Hans Freiherr von Wangenheim, ambasadorul Germaniei, şi generalul Liman von Sanders, şeful misiunii germane de aici, erau destul de sceptici cu privire la beneficiile unei alianţe cu otomanii. Însă „Junii

---

* Diplomaţii europeni de la acea vreme foloseau adesea pentru a desemna guvernul otoman sintagma *Sublime Porte*, o traducere franţuzească a termenului turcesc *Bāb-ı Ālī* („Înalta Poartă"), numele porţii din Istanbul care ducea către clădirile ce adăposteau principalele departamente ale guvernului, inclusiv Ministerul de Externe.

turci" – care controlau Imperiul de la restauraţia forţată a guvernării constituţionale de către sultanul Abdul Hamid al II-lea în 1908 – aveau motive întemeiate să se alieze cu Berlinul. Conducătorii mişcării „Junilor turci", Ismail Enver şi Mehmed Talaat, afirmau că puterile Antantei – Marea Britanie, Franţa şi Rusia – erau cele care aveau planuri foarte periculoase pe teritoriul otoman, pe când germanii şi austriecii erau intermediari cinstiţi care puteau aproba restituirea cel puţin a unora dintre posesiunile pierdute începând din anii 1870[13] Încurajată de kaizer, pe 2 august s-a încheiat în grabă o alianţă[14]. Mai mult, Enver şi colegii lui erau pe deplin convinşi că sentimentul religios putea fi exploatat ca sursă a puterii otomane. Ei îl considerau o legătură crucială între turci şi arabi[15] Considerau şi că acesta legitimează genocidul comis de ei împotriva creştinilor de pe teritoriul Imperiului, mai ales a armenilor. Cum spunea Wangenheim la mijlocul lunii august, „revoluţionarea lumii islamice dorită de Majestatea Sa este pregătită de ceva vreme. Aceste măsuri au fost luate în cel mai mare secret"[16]. Singura lui îngrijorare era să nu se dea vina pe germani pentru masacrarea armenilor[17]

Pe 14 noiembrie 1914, la moscheea Fatih din Istanbul, Urgüplü Hayri Bey, Şeyhülislam al Imperiului Otoman, i-a conferit sultanului Mehmed Reşad al V-lea Sabia Profetului în cadrul unei ceremonii care a dezlănţuit oficial jihadul împotriva Antantei[18]. Cu o „mare mulţime" adunată în faţa moscheii, s-a rostit o fatwa sub forma unei serii de întrebări:

> Supuşii musulmani ai Rusiei, ai Franţei, ai Angliei şi ai tuturor ţărilor care sunt de partea lor în atacurile date de ele pe uscat şi pe mare împotriva Califatului în scopul de a anihila islamul – şi aceşti supuşi trebuie să ia parte la Războiul Sfânt contra respectivelor guverne de care depind?
> Da.
> Musulmanii care în actualul război sunt supuşii Angliei, Franţei, Rusiei, Serbiei, Muntenegrului şi cei ce acordă ajutor acestor ţări luptând împotriva Germaniei şi Austriei, aliate ale Turciei, merită să se abată asupra lor urgia lui Dumnezeu pentru că din cauza lor se aduc prejudicii Califatului şi islamului?
> Da[19]

Cu siguranţă, acesta era un tip de jihad neobişnuit, de vreme ce li se aplica doar păgânilor care trăiau în anumite imperii europene, nu şi celor din Germania şi Austria. De asemenea, presupunea atacarea musulmanilor care luptau de partea Antantei[20]. Cetăţenii belgieni erau ţinte legitime, dar nu şi americanii care trăiau în Turcia[21]. În acelaşi timp, nu se pot contesta eforturile pe care le-au depus autorităţile otomane pentru a răspândi chemarea la luptă[22]. Mai mult, Biroul de Informaţii pentru Orient al Ministerului de Externe german reuşise să recruteze un număr impresionant de colaboratori musulmani, printre care şi clericul tunisian Salih al-Şarif al-Tunisia şi eruditul egiptean 'Abd al-'Aziz Şawiş[23]

Din punctul de vedere al lui Max von Oppenheim, perspectivele unui jihad global erau de-a dreptul strălucite. Oppenheim, întruchiparea personajelor negative din romanele lui Buchan, era nepotul bancherului evreu Simon Oppenheim. După ce devenise celebru ca autor de cărţi de călătorie şi arheolog amator*, îşi pusese la bătaie cunoştinţele despre lumea musulmană, construindu-şi o viaţă dublă fascinantă: la Berlin era intelectualul preferat al kaizerului, pe când la Cairo se desfăta cu plăcerile Orientului

---

* Oppenheim a fost cel care a descoperit şi a excavat foarte bogatul sit de la Tell Halaf, în nord-estul Siriei, unde a fost aşezat străvechiul oraş-stat aramean Guzana sau Gozan.

exotic, inclusiv propriul harem. Deplângând „halul de degradare la care a ajuns lumea islamului", Oppenheim critica aspru imperiile Antantei într-o broşură din 1915 care era evident menită a fi difuzată pe scară largă. În India, Egipt şi Sudan, „sute de milioane de musulmani" căzuseră „în ghearele duşmanilor lui Dumnezeu, păgânii englezi". Maghrebienii fuseseră subjugaţi de francezi, aceşti „duşmani ai Domnului şi ai Apostolului său". Musulmanii din Crimeea, Caucaz şi Asia Centrală trudeau sub cnutul ţarist. Italienii îi oprimau pe adepţii Sanūsīah, un ordin şi trib sufit din Tripoli[24] Venise timpul ca toţi aceşti musulmani să riposteze. Oppenheim şi colaboratorii săi au publicat numeroase broşuri pe acest subiect în mai multe limbi[25]

Însă germanii nu s-au mulţumit doar cu propaganda scrisă. În 1915, îmbrăcat în beduin, Oppenheim a pornit din Damasc ca să-şi răspândească mesajul în zona rurală a Siriei, ajungând tocmai până în Peninsula Sinai şi împrejurimile Medinei[26]. Protejatul său Carl Prüfer a căutat să aţâţe sentimentele antibritanice în Egipt. Maiorul Friedrich Klein a fost trimis în sudul Irakului ca să se întâlnească cu mujtahizii şiiţi din Karbalā şi An Najaf. Consulul Wilhelm Wassmuss a făcut eforturi similare în Iran[27] Edgar Pröbster, consulul german din oraşul marocan Fes, a fost trimis cu un submarin să-l convingă pe şeicul ordinului Sanūsīah să opună rezistenţă armată împotriva Antantei şi, în cadrul unei a doua expediţii, să determine şi triburile marocane hiba şi suss să facă acelaşi lucru. Au existat chiar şi misiuni germane în Sudan şi Cornul Africii[28]. Cea mai ambiţioasă dintre toate a fost expediţia în Afganistan condusă de Oskar Ritter von Niedermayer, un ofiţer de artilerie bavarez care călătorise mult în Orient, şi de Werner Otto von Hentig, un diplomat care activase la Beijing, Constantinopol şi Teheran. Scopul lor era să-l convingă pe regele afgan, Amir Habibullah, să declare independenţa deplină faţă de influenţa britanică şi să intre în război de partea Puterilor Centrale[29] Însoţit de un grup de turci conduşi de căpitanul Kāzım Orbay, trei revoluţionari indieni şi mai mulţi membri ai unor triburi paştuni, Niedermayer şi Hentig au ajuns la Kabul pe 7 septembrie 1915. Ultima componentă a strategiei germanilor a fost un efort susţinut de a-i câştiga de partea lor pe prizonierii de război musulmani din cadrul armatelor Antantei, care au fost adunaţi într-un lagăr special numit Halbmondlager (Lagărul Semiluna) din Wünsdorf – unde s-a construit prima moschee din Germania, o structură de lemn elaborată având ca model Cupola Stâncii din Ierusalim[30]. De asemenea, peste tranşeele despre care se ştia că adăpostesc trupe coloniale franceze au fost aruncate manifeste precum cel scris de un dezertor algerian, locotenentul Boukabouya. Soldaţii germani au fost instruiţi să strige peste no man's land în arabă: „De ce luptaţi împotriva noastră? Noi suntem fraţii voştri, suntem tot musulmani, ca şi voi!"[31].

Nici aceste eforturi nu erau sortite eşecului. Este adevărat că Wagenheim bănuia că apelul sultanului-calif avea să „convingă doar vreo câţiva musulmani să se urnească de lângă căldura vetrei"[32]. Însă planurile lui Oppenheim nu pot fi respinse ca simple „fabulaţii"[33]. Ca instrument de mobilizare a diverselor grupuri din interiorul Imperiului Otoman, chemarea la jihad a fost în multe sensuri un succes. „Dacă inamicii noştri doresc să ne spurce glia cu picioarele lor jegoase", îi scria Enver lui Nakibzade Talib Bei din Basra pe 10 august 1914, „sunt convins că onoarea şi forţa islamice şi otomane îi vor nimici"[34]. Acest lucru s-a dovedit a fi adevărat. S-ar putea considera că invazia britanică nereuşită de la Gallipoli ar fi avut succes dacă Imperiul Otoman ar mai fi fost „bolnavul Europei" Religia a fost cu siguranţă unul dintre lucrurile care le-au ridicat moralul turcilor în această campanie sângeroasă. Chemarea la jihad a provocat un puternic răspuns pozitiv din partea triburilor şiite de pe cursul mijlociu al Eufratului – al-Fatla,

Bani Hasan, Bani Huchaym şi Khaza'il –, precum şi din partea acelor triburi de pe cursul inferior al Eufratului dominate de confederaţia Muntafiq. Pe 19 noiembrie 1914, marele mujtahid Muhammad Kadhin Yazdi i-a scris şeicului Khaz'al din Muhammara, îndemnându-l explicit să „depună toate eforturile pentru a-i respinge pe necredincioşi"[35].

Şi totuşi, adevărul este că viziunea germanilor privind o revoltă generalizată a musulmanilor împotriva Antantei nu s-a materializat. De ce? În parte, răspunsul a fost o combinaţie între incompetenţa germanilor şi contraspionajul eficient al britanicilor şi francezilor. Exploratorul Leo Frobenius a fost capturat în drum spre Eritreea şi deportat înapoi în Europa de autorităţile italiene[36] Alois Musil, un orientalist austriac trimis să-i curteze pe învrăjbiţii lideri arabi Ibn Saūd şi Ibn Raşid, nu numai că nu şi-a îndeplinit misiunea, ci a interpretat taman pe dos intenţiile acestora[37] În Iran, cartea de coduri a lui Wassmuss a ajuns în mâinile britanicilor, împreună cu o cutie în care se aflau „mii de broşuri extrem de provocatoare tipărite în engleză, urdu, hindusă, punjabi şi sikh şi adresate armatei indiene", făcând „apel mai ales la mahomedanii din cadrul acestei armate, pe care îi îndemnau să se unească într-un Război Sfânt împotriva englezilor păgâni"[38].

Totuşi, exista o problemă mai profundă. Realitatea era că chemarea la jihad pur şi simplu nu avea ecou dincolo de principalele provincii otomane[39] De exemplu, după ce a concesionat Abadanul companiei Anglo-Persian Oil, şeicul Khaz'al a ales să ignore apelul marelui mujtahid la unirea musulmanilor şi s-a aliat cu britanicii. Deşi iniţial unii oficiali francezi şi-au făcut griji că supuşii lor nord-africani ar putea fi influenţaţi de propaganda germană, curând a devenit evident că aceştia erau la fel de dispuşi să creadă – cum spunea locotenentul Si Brahim, adresându-li-se unor soldaţi nord-africani la Arles – că „înarmându-se pentru ţara noastră" ei „apărau interesele credinţei lor, onoarea căminului lor şi integritatea teritoriilor islamului"[40]. În Libia, adepţii ordinului Sanūsīah au fost în cele din urmă determinaţi să se ridice la luptă, dar numai în schimbul unor sume de bani, iar curând aceştia s-au împrăştiat când s-au lovit de o rezistenţă efectivă din partea britanicilor. În Afganistan, misiunea germană a fost lăsată să aştepte săptămâni de-a rândul, după care emirul a convocat un *loya jirga* al şefilor de trib, care au votat să rămână neutri în război[41]. Cât despre India, britanicilor nu le-a fost deloc greu să-i convingă pe unii musulmani de frunte – în special pe Aga Khan, pe *nawab bahadur*-ul din Dacca şi Consiliul Ligii Musulmane – să denunţe chemarea la jihad ca fiind o stratagemă cinică a germanilor[42].

Pe scurt, „panislamismul" care fusese promovat înainte de război de unii ca Oppenheim s-a dovedit a fi un miraj în deşert. Nici toate broşurile din lume nu puteau activa o reţea care pur şi simplu nu exista decât în imaginaţia orientaliştilor. La fel ca Oppenheim, cu care se şi asemăna în anumite privinţe, călătoarea britanică Gertrude Bell spunea că islamul este „curentul electric prin intermediul căruia se realizează transmiterea sentimentului" şi susţinea că „puterea sa este sporită de faptul că nu prea există un sentiment naţional teritorial care să-l contrabalanseze". Unii administratori coloniali cu mai multă experienţă erau sceptici. „Ca factor în politica britanică", afirma Ronald Storrs, secretarul pentru Orient al consulului general britanic în Egipt, „doctrina califatului – a teocraţiei panislamice – era în principal creaţia Oficiului pentru India"[43] Chiar şi această afirmaţie era nedreaptă faţă de „ajutoarele" din India. Într-un memoriu scris în iunie 1916, T.W. Holderness – subsecretarul de la Oficiul pentru India – afirma că „şi din istoria mahomedanismului, şi din evenimentele actualului război... panislamismul ca forţă motoare poate fi foarte uşor supraapreciat" Holderness indica perspicace faptul

că lumea musulmană era caracterizată de o „lipsă de coeziune şi de diviziuni şi animozităţi sectare", spunând că, per ansamblu, musulmanii erau „inspiraţi mai degrabă de naţionalitate decât de credinţă"[44] Acest lucru s-a dovedit a fi adevărat în regiunea deosebit de importantă Al Hijāz, unde se află oraşele sfinte islamice Mecca şi Medina.

Germanii căutaseră să-i incite pe supuşii musulmani din toate cele trei imperii ale inamicilor lor către o insurecţie religioasă. Nu au reuşit – mai ales la Mecca. Britanicii au urmărit un obiectiv mai limitat, şi anume să-i convingă pe supuşii arabi ai Imperiului Otoman să dezerteze. Lor le-a reuşit. Chiar înainte de izbucnirea războiului, Hussein bin Ali, sexagenarul şerif al Meccăi, îşi trimisese al doilea fiu, Abdullah, să le transmită britanicilor că el ar putea lua în calcul să se răzvrătească împotriva suzeranilor săi otomani. Conservator social, Hussein nu avea deloc încredere în Junii turci de la Istanbul, cu planurile lor modernizatoare. Ba chiar îi bănuia că uneltesc ca să-l mazilească şi să pună capăt suzeranităţii familiei sale, Haşemiţii, în Al Hijāz[45] Pe 24 septembrie 1914, ministrul de Război, lordul Kitchener, i-a trimis lui Abdullah o scrisoare secretă prin intermediul lui Storrs de la Cairo, ca să-l întrebe pe Hussein dacă „el, tatăl său şi arabii din Al Hijāz aveau să fie cu noi sau împotriva noastră", în cazul în care Turcia se alătura Puterilor Centrale. Scrisoarea se încheia cu o aluzie îndrăzneaţă: „Se poate ca un arab de rasă pură să preia Califatul la Mecca sau Medina şi astfel cu ajutorul lui Dumnezeu să iasă ceva bun din tot răul care se petrece astăzi"[46].

Kitchener se gândea probabil să-l plaseze pe Hussein în acelaşi gen de relaţie de subordonare faţă de Imperiul Britanic care devenise familiară în sudul Asiei şi Africa subsahariană în secolul al XIX-lea. Dar nu asta intenţiona şi Hussein. Stăpânirea otomanilor asupra arabilor era departe de a fi apus[47], însă alternativa nu era stăpânirea britanică, ci independenţa arabilor. Aceasta era opţiunea pusă în discuţie atunci când Faisal, fiul cel mare al lui Hussein, s-a întâlnit în taină cu reprezentanţi ai societăţii militare secrete şi naţionaliste arabe al-Ahd şi ai mişcării al-Fatat a civililor. Oferta otomanilor era în esenţă supunere sau înlăturare. Arabiştii ofereau mai mult: dacă Hussein îi putea convinge pe britanici să accepte marele stat arab independent definit în Protocolul de la Damasc (care includea nu doar întreaga Peninsulă Arabia, ci şi Mesopotamia şi mare parte din Siria), atunci ei aveau să se alăture revoltei lui împotriva sultanului şi să-l facă „rege al arabilor" după încheierea războiului[48]. Hotărârea extraordinară a lui sir Henry McMahon, înalt comisar în Egipt, de a încheia această înţelegere cu Hussein – deşi după o dispută prelungită privind graniţele exacte ale „Khalifatului arab" – era în parte o reacţie la apelul germano-otoman la jihad, precum şi la panica indusă de înfrângerile succesive suferite de britanici la Gallipoli şi Kut[49] Cum spunea Gilbert Clayton, directorul serviciului de informaţii la misiunea diplomatică de la Cairo: „Dacă reuşim cu chestia asta, o să-i lăsăm pe nemţi şi pe turci fără susţinere din partea arabilor şi vom exclude orice posibilitate ca ei să stârnească împotriva noastră şi împotriva francezilor şi italienilor un jihad în toată puterea cuvântului, pus la cale din Locurile Sfinte ale islamului... Eu cred că s-a pus cam prea mult accent pe ceea ce aş putea numi avantajele «pozitive» ale unei alianţe cu arabii şi că înseşi marile avantaje «negative» de a-i împiedica pe germani şi pe turci să se bucure de ele au fost oarecum trecute cu vederea"[50] Înţelegerea încheiată de britanici cu Haşemiţii, alături de acordurile separate cu Franţa privind Mesopotamia şi Siria* şi cu mişcarea sionistă pentru a crea o patrie

* McMahon a acceptat graniţele propuse de Hussein cu următoarele excepţii: a respins Cilicia (astăzi în sud-estul Turciei) şi acele „porţiuni din Siria aflate la vest de districtele Damasc,

a evreilor în Palestina, a creat o nouă bază politică pentru regiunea pe care o numim astăzi „Orientul Mijlociu"[51]. Şi avea să dureze un secol.

Revolta Arabă care a început pe 5 iunie 1916 i-a învins pe germani cu propriile arme şi a schimbat cursul războiului împotriva otomanilor[52]. Dar, pentru a înţelege de ce a reuşit Marea Britanie (cu ajutorul francezilor) acolo unde germanii şi otomanii dăduseră greş, nu trebuie să apreciem doar succesele militare făcute celebre de T.E. Lawrence, cel mai înfocat susţinător britanic al independenţei arabe[53]. Trebuie să apreciem şi faptul că Lawrence colabora cu o reţea activă – cea a naţionaliştilor arabi –, în timp ce Oppenheim şi aliaţii săi încercau să activeze una în mare parte latentă şi deconectată: *umma* tuturor musulmanilor. Greşeala fatală pe care au făcut-o germanii a fost să subestimeze măsura în care conştiinţa arabă subminase structurile formale ale stăpânirii otomane încă dinainte să izbucnească războiul[54]. Oppenheim îşi închipuia că el cunoaşte lumea arabă, însă interpretase greşit intenţiile Haşemiţilor. Proclamarea unui război sfânt global fără a dobândi mai întâi locurile sfinte a fost o gafă elementară demnă de unul dintre teutonii caricaturali ai lui Buchan; şi tot de un erou buchanesc era nevoie ca să „umble în straie arăbeşti şi să le imite elementele de bază ale mentalităţii" aşa cum a fost în stare s-o facă Lawrence.

Homs, Hama şi Alep", de care Franţa se declarase interesată, şi a susţinut revendicarea de către britanici a provinciilor Bagdad şi Basra din Mesopotamia. Planurile anglo-franceze privind Siria şi Mesopotamia au fost încorporate în faimosul acord din mai 1916 dintre sir Mark Sykes şi François Georges-Picot, care preconiza împărţirea completă a Imperiului Otoman după război.

36

Molima

Toate planurile secrete ale germanilor de a câştiga prin subterfugii Primul Război Mondial au dat greş - cu o excepţie. „Conspiraţia indo-germană" care urmărea să le trimită arme unor naţionalişti indieni a fost un fiasco, la fel ca şi invadarea Indiei din Siam, finanţată de nemţi. Trimiterea de către germani în Irlanda a 25 000 de puşti ruseşti capturate nu putea transforma în revoluţie Rebeliunea de Paşti, care nu a avut sorţi de izbândă. Cea mai disperată dintre toate a fost încercarea stângace de a atrage Mexicul în război propunând recucerirea statelor New Mexico, Texas şi Arizona, ale cărei detalii au fost interceptate de serviciile secrete britanice şi transmise Statelor Unite pentru că, aşa cum am văzut, telegramele transatlantice ale germanilor trebuiau să treacă printr-o staţie de releu britanică. Şi totuşi, singura conspiraţie germană care a funcţionat s-a dovedit a avea atâta succes, încât aproape că a revoluţionat întreaga lume. Este vorba despre planul secret de a-l trimite pe liderul bolşevic Vladimir Ilici Lenin, care pe atunci trăia în exil în Elveţia, înapoi în Rusia, la începutul Revoluţiei din Februarie 1917 ce l-a răsturnat de la putere pe ţarul Nikolai al II-lea.

După ce a fost pus în gardă cu privire la potenţialul doctrinei leniniste a „defetismului revoluţionar" de doi revoluţionari de profesie pe nume Alexander Helphand („Parvus") şi Alexander Kesküla, guvernul german i-a oferit lui Lenin nu numai un bilet de tren de la Zürich la Petrograd - via Frankfurt, Berlin, Sassnitz şi Stockholm -, ci şi fonduri generoase pentru a sabota noul guvern provizoriu* În loc să dispună arestarea lui Lenin şi a colaboratorilor lui la sosirea acestora, aşa cum meritau din plin, noul guvern provizoriu rus a dat din colţ în colţ. Bolşevicii s-au pus pe treabă, cumpărând un nou sediu în buricul târgului (fosta reşedinţă a balerinei Matilda Kşesinskaia, o celebră curtezană care a fost amanta viitorului ţar Nikolai al II-lea) şi o tiparniţă, dându-le efectiv bancnote oamenilor pentru a se alătura demonstraţiilor lor. Într-o măsură încă subestimată de majoritatea relatărilor, Revoluţia Bolşevică a fost o operaţiune finanţată de germani, deşi a fost facilitată în mod semnificativ de incompetenţa liberalilor ruşi[1]. Lenin ar fi trebuit mâncat fript după prima tentativă eşuată de lovitură de stat a bolşevicilor, la începutul lunii iulie, şi demascarea lui ca agent al germanilor în ziarul *Jivoe Slovo*, care a dus la punerea lui şi a altor zece lideri bolşevici sub acuzare formală

* Conform unor estimări, către Lenin şi asociaţii săi au fost direcţionate 50 de milioane de mărci aur (12 milioane de dolari), bani în mare parte spălaţi prin intermediul unei firme ruseşti de import conduse de o femeie pe nume Evghenia Sumenson. Ajustând pe baza inflaţiei salariilor muncitorilor necalificaţi, această sumă echivalează cu aproximativ 800 de milioane de dolari astăzi.

pentru trădare. Însă Aleksandr Kerenski, ministrul Justiţiei, care era membru al Partidului Socialist Revoluţionar şi care a preluat controlul guvernului provizoriu pe 7 iulie, nu era un politician agresiv. Convins de un intermediar care nu prezenta deloc garanţii că noul comandant suprem, generalul Lavr Kornilov, plănuia să preia puterea pe cale militară, Kerenski l-a demis şi a permis comitetului executiv provizoriu (Ispolkom) al sovietului (consiliul muncitorilor) din Petrograd să le acorde bolşevicilor un soi de amnistie. Lev Troţki, un talentat jurnalist menşevic care îşi legase soarta de a lui Lenin, a fost eliberat din închisoare. În a doua săptămână din octombrie, după ce s-a asigurat că acuzaţiile de trădare care îi fuseseră aduse au fost retrase, Lenin s-a întors din Finlanda, unde fugise după Zilele din Iulie. După aceea, ei şi aliaţii lor nici nu au mai catadicsit să-şi ascundă uneltirile menite să răstoarne guvernul provizoriu şi să dea „toată puterea – sovietelor". În dimineaţa zilei de 25 octombrie 1917, după o încercare prost gândită a lui Kerenski de a se reimpune, bolşevicii au pus şi ei în scenă o lovitură de stat. Fiecare tabără a încercat să taie liniile telefonice ale celeilalte, dar hotărâtor a fost până la urmă numărul susţinătorilor înarmaţi. Guvernul provizoriu avea de partea sa femeile din Batalionul Morţii, însă bolşevicii aveau mai mulţi oameni şi avantajul suplimentar al tunurilor din fortăreaţa Petru şi Pavel, cu care au tras în direcţia Palatului de Iarnă[2].

Este acum bine-cunoscut faptul că mai puţini oameni au fost ucişi în timpul Revoluţiei din Octombrie decât în filmul lui Serghei Eisenstein care marca a zecea aniversare a acesteia* Şi totuşi, ar fi greşit să minimalizăm importanţa evenimentului iniţial. Primul lucru extraordinar legat de Revoluţia Bolşevică este rapiditatea cu care s-a întins. Încă din 18 aprilie au început să apară lozinci şi placarde bolşevice în rândul armatei ruse de pe frontul de nord. Atunci când guvernul provizoriu s-a pregătit de o ofensivă în Galiţia, unii ofiţeri au raportat primele accese de *şkurnîi bolşevizm* („bolşevism al pielii", adoptat de unii care voiau să-şi salveze pielea). Comandantul Armatei a XII-a se plângea de „agitaţia sporită a bolşevicilor, care s-au împletit într-un cuib solid" – o imagine revelatoare[3] Pe linia frontului au sosit întăriri de la Petrograd cu pancarte bolşevice pe care era scrisă lozinca „Jos războiul şi guvernul provizoriu!"[4]. Un singur dezertor, pe nume A.I. Semaşko, a reuşit să recruteze 500 de oameni în Regimentul 1 Mitraliori în sprijinul cauzei bolşevice[5] Deşi epidemia a fost pentru moment ţinută sub control de fiascoul Zilelor din Iulie, arestarea lui Kornilov de către Kerenski a restabilit credibilitatea bolşevicilor în rândul soldaţilor. Armata a V-a s-a confruntat cu un val de dezertări. „Comisarii" bolşevici au preluat controlul asupra echipamentelor sale telegrafice. Unora dintre ofiţerii din serviciile de informaţii ale armatei li se părea că un „val bolşevic" mătura în calea sa orice disciplină[6]. Pe la sfârşitul lunii septembrie, susţinerea pentru partidul lui Lenin sporise îndeajuns de mult în principalele oraşe ale Rusiei ca să-i confere controlul asupra sovietelor din Moscova şi Petrograd. Aceasta era puternică şi în baza navală de la Kronstadt şi în cadrul Flotei Mării Baltice. Numai în rândul ţărănimii numeroase şi al cazacilor nu aveau bolşevicii susţinători – unul dintre motivele pentru alunecarea Rusiei în 1918 pe panta unui război civil între zonele urbane şi cele rurale** În esenţă, virusul bolşevic s-a răspândit pe calea ferată şi prin telegraf, iar soldaţii, marinarii şi muncitorii care ştiau carte au fost cei mai receptivi. Cât despre

* De fapt au fost confruntări mult mai serioase în Moscova, inclusiv îndârjite lupte corp la corp în interiorul Kremlinului.

** La alegerile pentru Adunarea Constituantă din 12 noiembrie 1917, eserii a câştigat 40% din cele 41 de milioane de voturi exprimate, în comparaţie cu cele 24% ale bolşevicilor. Ţăranii considerau că PSR este partidul lor.

germani, inconvenientul era că, la fel ca norii de iperită purtaţi în direcţia greşită de un vânt schimbător, molima bolşevică îi putea infecta şi pe soldaţii, marinarii şi muncitorii lor. Atunci când a devenit clar – aşa cum s-a întâmplat în vara anului 1918 – că nici măcar colapsul total al Rusiei nu mai putea împiedica înfrângerea Puterilor Centrale, au fost proclamate guvernări în stil sovietic şi la Budapesta, München şi Hamburg. Steagul roşu a fost înălţat chiar şi pe sediul administraţiei locale a oraşului Glasgow. Exaltat, Lenin visa la o „Uniune a Republicilor Sovietice ale Europei şi Asiei" Troţki declara extravagant că „drumul spre Paris şi Londra trece prin oraşele din Afganistan, Punjab şi Bengal"[7] Chiar şi îndepărtatele Seattle şi Buenos Aires erau zguduite de greve. Era o pandemie proletară.

Al doilea lucru uimitor a fost cruzimea cu care şi-au transformat bolşevicii reţeaua revoluţionară într-un nou sistem ierarhic, în multe aspecte considerabil mai dur decât vechiul regim ţarist. Partidul Bolşevic a crescut exponenţial ca dimensiuni după 1917, însă chiar în timp ce se extindea devenea mai centralizat – rezultat pe care Lenin îl anticipase în lucrarea sa de dinainte de război *Ce-i de făcut ?* În 1918, anumite obstacole au justificat impulsul lui Lenin de a juca rolul de Robespierre, asumându-şi puteri dictatoriale în spiritul „Revoluţiei periclitate". În 17 iulie 1918, la Ekaterinburg, ţarul detronat a fost asasinat împreună cu întreaga familie în subsolul casei unde erau ţinuţi ostatici. Patru zile mai târziu, au fost executaţi în masă 428 de eseri la Iaroslavl[8]. Singura modalitate de a se asigura că ţăranii renunţă la cerealele lor pentru a hrăni Armata Roşie, insista Lenin, era să ordone executarea cu titlu de exemplu a aşa-numiţilor „culaci", ţăranii capitalişti chipurile rapace pe care bolşevicilor le convenea să-i demonizeze. „Cum să faci o revoluţie fără plutoane de execuţie?", întreba Lenin[9] „Dacă nu putem împuşca un sabotor albgardist, ce mare revoluţie mai e şi asta? Numai baliverne siropoase." Convins că bolşevicii nu aveau să „iasă victorioşi" dacă nu foloseau „cea mai dură teroare revoluţionară", el îndemna în mod explicit la „teroare în masă împotriva culacilor, popilor şi albgardiştilor" „Speculanţii" trebuiau să fie „împuşcaţi pe loc". Pe 10 august 1918 le-a trimis o telegramă liderilor bolşevici din Penza care este foarte grăitoare:

> Răscoala culacilor din cele cinci districte [ale voastre] trebuie înăbuşită fără milă... Trebuie să daţi un exemplu. 1) Spânzuraţi (şi vreau să faceţi în aşa fel încât *oamenii să-i poată vedea*) *nu mai puţin de 100* de culaci, chiaburi, exploatatori cunoscuţi. 2) Publicaţi numele lor. 3) Luaţi-le *toate* grânele. 4) Daţi numele ostaticilor... Faceţi în aşa fel încât pe o rază de sute de kilometri în jur oamenii să vadă şi să tremure, să ştie şi să strige: moarte chiaburilor care sug sângele poporului... P.S. Găsiţi oameni mai duri[10]

Culacii, declara Lenin, erau „paraziţi, păianjeni, lipitori şi vampiri" Lucrurile s-au înrăutăţit după atentatul asupra lui Lenin comis pe 30 august de o eseră pe nume Fania Kaplan.

În inima noii tiranii se afla „Comisia Extraordinară Panrusă pentru Combaterea Contrarevoluţiei şi Sabotajului" – pe scurt, CEKA. Sub conducerea lui Feliks Dzerjinski, bolşevicii au creat un nou tip de poliţie politică ce nu se dădea înapoi de la executarea suspecţilor. „CEKA", aşa cum spunea unul dintre fondatorii ei, „nu este o comisie de investigaţii, o curte sau un tribunal. Este un organ de luptă pe frontul intern al războiului civil... Ea nu judecă, ea loveşte. CEKA nu iartă, ea îi distruge pe toţi cei care sunt prinşi de partea cealaltă a baricadei"[11]. Ziarul bolşevic *Krasnaia Gazeta* afirma: „Fără milă, fără cruţare, îi vom ucide cu sutele pe duşmanii noştri. Să moară cu miile, să se

înece în propriul sânge. Pentru sângele lui Lenin... să curgă râuri de sânge burghez – şi mai mult sânge, cât mai mult cu putinţă"[12]. Dzerjinski s-a conformat bucuros. Pe 23 septembrie 1919, ca să dăm numai un exemplu, 67 de pretinşi contrarevoluţionari au fost împuşcaţi pe loc. În capul listei era Nikolai Şcepkin, un membru liberal al Dumei (parlamentul) care fusese formată în 1905. Anunţul privind executarea acestora a fost formulat în termeni cât se poate de vehementi, acuzându-l pe Şcepkin şi pe presupuşii lui aliaţi că s-au „ascuns ca nişte păianjeni însetaţi de sânge [şi] şi-au întins pânzele pretutindeni, de la Armata Roşie până la şcoli şi universităţi"[13]. Între 1918 şi 1920, au avut loc nu mai puţin de 300 000 de asemenea execuţii politice[14]. Printre victime s-au numărat nu doar membri ai unor partide rivale, ci şi bolşevici care au avut nesăbuinţa de a contesta noua dictatură a conducerii partidului. Până în 1920 existau deja peste o sută de *konţentraţionnîie lagheri* pentru „reabilitarea" unor „elemente care nu inspirau încredere". Amplasamentul acestora a fost ales cu grijă pentru a-i expune pe prizonieri celor mai aspre condiţii climatice – locuri precum fosta mănăstire de la Holmogorîi, în pustiurile înghetate de la malul Mării Albe. Aşa s-a născut gulagul.

Nu Iosif Vissarionovici Djugaşvili – Stalin („om de oţel"), pentru tovarăşii săi revoluţionari – trebuia să fie moştenitorul lui Lenin ca lider (*vojd*) al sistemului sovietic. Nu avea charisma şi flerul altor bolşevici de frunte. Totuşi, în aprilie 1922, când Lenin l-a făcut pe Stalin „secretar general" al Comitetului Central, i-a subestimat foarte mult abilitatea de birocrat. Fiind singurul care deţinea poziţii în toate cele trei instituţii supreme ale partidului – Biroul Politic, Secţia Organizatorică şi secretariatul – şi aparatcicul care avea de departe cel mai numeros personal, Stalin a început să-şi impună controlul printr-o combinaţie de rigoare administrativă şi şiretenie personală. A adus rapid aliaţi personali pe diferite poziţii şi, în mod hotărâtor, în poliţia secretă. A întocmit lista posturilor de conducere, numită *nomenklatura*, astfel încât (aşa cum a afirmat la Congresul al XII-lea al Partidului din aprilie 1923) „cei care ocupă aceste poziţii să poată să pună în aplicare directive, să înţeleagă aceste directive, să le accepte şi să şi le însuşească, precum şi să le dea viaţă"[15] Direcţia pentru afaceri nu i-a conferit putere doar asupra cheltuielilor funcţionarilor; „departamentul ei secret", ascuns în spatele unor uşi de oţel, a devenit o agenţie pentru denunţuri şi anchete în interiorul partidului. Iar sistemul guvernamental de telefonie – *vertuşka* – şi unitatea de cifrare a telegramelor i-au oferit controlul asupra comunicaţiilor, inclusiv puterea de a-i spiona pe alţii.

La fel ca Lenin, şi Stalin era produsul unei reţele revoluţionare clandestine. Trecuse şi el prin multe încercări în tinereţe, pe când conspira împotriva regimului ţarist. Dictatorii din secolul XX se distingeau prin faptul că, poate din cauza propriului trecut în ilegalitate, vedeau pretutindeni numai conspiraţii împotriva lor. Aşa-zişii spioni şi sabotori condamnaţi în procese-spectacol precum Procesul de la Şahtî (1928), Procesul Prompartia (1930) şi Procesul Metro-Vickers (1933) au fost doar victimele celor mai spectaculoase dintre nenumăratele proceduri pseudojudiciare şi extrajudiciare. Definind orice crâcnire drept trădare şi contrarevoluţie, sistemul stalinist a fost în măsură să trimită în gulag armate întregi de cetăţeni sovietici. Documente puse acum la dispoziţie de Arhivele de Stat ale Rusiei arată exact cum funcţiona sistemul. Berna Klauda era o bătrânică din Leningrad; nu avea nici în clin, nici în mânecă cu un element subversiv. Totuşi, în 1937, a fost condamnată la zece ani în gulagul de la Perm pentru că ar fi exprimat sentimente antiguvernamentale[16]. „Agitaţia antisovietică" era cea mai puţin gravă dintre infracţiunile politice pentru care puteai fi condamnat. Mai gravă era „activitatea contrarevoluţionară"; şi mai gravă era „activitatea teroristă contrarevoluţionară", iar cea mai gravă, „activitatea teroristă troţkistă". De fapt, majoritatea covârşitoare a

celor condamnaţi pentru astfel de infracţiuni erau vinovaţi – cel mult – de delicte mărunte: o vorbă deplasată adresată unui superior, un banc cu Stalin, faptul de a se fi plâns de vreun aspect al sistemului omniprezent, cel mult vreo infracţiune economică minoră precum „specula" (cumpărarea şi revinderea unor mărfuri). Numai o mică parte dintre deţinuţii politici se opuneau cu adevărat regimului – în mod revelator, în 1938, ceva mai mult de 1% dintre deţinuţii din lagăre aveau studii superioare; o treime erau analfabeţi. Până în 1937 existau cote de arestări aşa cum erau cotele pentru producţia siderurgică. Pur şi simplu se inventau infracţiuni pentru pedepsele acordate. Deţinuţii au devenit nişte simple cifre, numiţi de NKVD* „Înregistrări contabile" (deţinuţi de sex masculin) şi „Registre" (deţinute însărcinate). La apogeul sistemului gulagurilor, erau 476 de sisteme concentraţionare împrăştiate în toată Uniunea Sovietică, fiecare compus din sute de lagăre individuale. În total, aproximativ 18 milioane de bărbaţi, femei şi copii au trecut prin gulag cât a fost Stalin la conducerea ţării. Luând în considerare şi cei şase sau şapte milioane de cetăţeni sovietici care au fost deportaţi, proporţia din populaţie ce a făcut o formă sau alta de muncă forţată pe vremea lui Stalin se apropia de 15%[17]

Nimeni nu era în siguranţă. Lenin fusese primul care introdusese practica „epurării" periodice a partidului, pentru a scăpa de „trântori, huligani, aventurieri, beţivi şi hoţi"[18]. Stalin, care avea o lipsă compulsivă de încredere în ceilalţi comunişti, a mers mult mai departe. Puţine grupuri au fost persecutate mai neîndurător în anii 1930 decât vechii bolşevici care îi fuseseră tovarăşi lui Stalin în zilele decisive ale Revoluţiei şi ale războiului civil. Funcţionarii superiori ai partidului trăiau într-o stare de nesiguranţă continuă, neştiind când ar putea să cadă victime paranoiei lui Stalin. Cei care fuseseră cei mai loiali partidului riscau la fel de mult să fie arestaţi şi încarceraţi ca şi cel mai notoriu criminal. Leniniştii loiali au fost acuzaţi că ar fi „duşmani ascunşi" fideli puterilor imperialiste sau „troţkişti" în cârdăşie cu marele rival al lui Stalin, căzut în dizgraţie şi deportat (şi care a fost în cele din urmă asasinat din ordinul său în 1940). Ceea ce începuse ca o represiune a funcţionarilor corupţi şi ineficienţi în 1933 a escaladat după asasinarea şefului de partid din Leningrad, Serghei Kirov, în decembrie 1934, transformându-se într-o epurare sângeroasă care se perpetua de la sine. Rând pe rând, bărbaţii şi femeile care fuseseră în avangarda Revoluţiei erau arestaţi, torturaţi şi interogaţi până ce erau făcuţi să mărturisească vreo „crimă" şi să-şi denunţe şi alţi tovarăşi, după care erau împuşcaţi. Între ianuarie 1935 şi iunie 1941, au avut loc aproape 20 de milioane de arestări şi cel puţin şapte milioane de execuţii în Uniunea Sovietică. Numai în 1937-1938, cota de „duşmani ai poporului" care trebuiau executaţi a fost stabilită la 356 105, deşi numărul real al celor ce şi-au pierdut viaţa a fost de peste două ori mai mare[19] Dintre cei 394 de membri ai Comitetului Executiv al Internaţionalei Comuniste în ianuarie 1936, 223 căzuseră victime Terorii până în aprilie 1938, la fel ca şi 41 dintre cei 68 de lideri comunişti germani care fugiseră în Uniunea Sovietică după 1933.

În toiul Terorii staliniste, „bunăstarea cetăţenilor" însemna nesiguranţa totală a individului. Efectiv, nimeni nu se putea simţi în siguranţă – cu atât mai puţin cei care conduceau NKVD. Ghenrih Iagoda a fost executat în 1938 sub acuzaţia că ar fi troţkist; Nikolai Ejov, succesorul său, a murit împuşcat în 1940 pentru că ar fi fost spion britanic; Lavrenti Beria a fost executat la scurt timp după moartea lui Stalin. Cei care au

* Narodnîi Komissariat Vnutrennih Del, Comisariatul Poporului pentru Afacerile Interne. CEKA fusese redenumită GPU în 1922, apoi OGPU (1923). În 1934 a devenit NKVD.

scăpat teferi după ce au trăit „cu arma la tâmplă" nu au fost neapărat conformiştii. Pur şi simplu au avut noroc. Printre cei arestaţi s-au numărat şi 53 de membri ai Societăţii Surdomuţilor din Leningrad. Acuzaţiile aduse acestei aşa-zise „organizaţii fasciste" erau că respectivii conspiraseră cu serviciile secrete germane în scopul de a-i arunca în aer pe Stalin şi pe alţi membri ai Biroului Politic cu o bombă artizanală în timpul paradei de 7 Noiembrie din Piaţa Roşie. Au fost împuşcaţi 34 dintre ei; restul au fost trimişi în lagăre pentru zece ani sau mai mult. În realitate, preşedintele Societăţii îi turnase pe unii dintre membri care vindeau mărunţişuri în nişte trenuri locale ca să facă faţă cheltuielilor de zi cu zi. Din cauza acestui denunţ intervenise NKVD. După aceea, chiar şi preşedintele a fost amestecat în aşa-zisa conspiraţie şi împuşcat. În anul următor, NKVD a decis că şi ancheta iniţială era suspectă, aşa că au fost arestaţi şi miliţienii locali[20].

Pe la sfârşitul anilor 1930, Stalin transformase Uniunea Sovietică într-un imens lagăr de sclavi, al cărui comandant era chiar el. Putea să stea pe balconul vilei sale de la Soci şi să dicteze un ordin care era trimis imediat sub formă de telegramă la Moscova, unde urma să fie transformat în edict formal; la rândul său, acesta era transmis în josul ierarhiei piramidale a Partidului Comunist sovietic şi, dacă era nevoie, partidelor comuniste din alte ţări. Funcţionarii locali nu îndrăzneau să ignore un asemenea ordin de teamă că, dacă nu îl îndeplinesc, asta va ieşi la iveală, ceea ce va duce inevitabil la anchetă, judecată, condamnare şi foarte posibil executare[21]. Puterea lui Stalin consta în trei elemente distincte: controlul total al birocraţiei de partid, controlul total al mijloacelor de comunicare - având ca hub central reţeaua telefonică a Kremlinului - şi controlul total al unei poliţii secrete formată din oameni care trăiau şi ei cu frica în sân. Nici un despot oriental nu exercitase o asemenea putere personală asupra unui imperiu, pentru că nici o ierarhie de până atunci nu fusese în stare să facă apartenenţa la reţele neoficiale - ba chiar şi bănuiala de apartenenţă - atât de îngrozitor de periculoasă.

37

Principiul conducătorului

Şi fascismul a început ca o reţea, mai ales în Germania, unde sprijinul populaţiei faţă de Hitler a crescut exponenţial în timpul Marii Depresiuni. Majoritatea regimurilor fasciste, în frunte cu cel al lui Benito Mussolini din Italia, au început cu susţinerea curţii regale sau a unor aristocraţi şi apoi au centralizat rapid puterea. Naţional-socialismul a fost altfel. Nici un alt partid fascist nu a obţinut un succes electoral comparabil cu al naţional-socialiştilor. În ceea ce priveşte voturile, fascismul a fost un fenomen în mod disproporţionat german ; dacă adunăm toate voturile individuale exprimate în Europa în favoarea fascismului sau a altor partide naţionaliste extremiste între 1930 şi 1935, observăm că, în mod uluitor, 96% au fost voturi ale germanofonilor[1]. După hiperinflaţia din 1923, mulţi votanţi se îndepărtaseră de partidele clasei mijlocii de centru-dreapta şi de centru-stânga, dezamăgiţi de tocmelile dintre patronate şi angajaţi care păreau să domine politica Republicii de la Weimar. S-au înmulţit facţiunile şi grupurile de interese, un proces lent de scindare ce a constituit preludiul exploziei politice din 1930, când naziştii au câştigat de şapte ori mai multe voturi decât în 1928. Şi numărul de membri ai partidului a crescut exponenţial. În 1928, NSDAP avea 96 918 membri. Până în ianuarie 1933, numărul membrilor crescuse de opt ori, ajungând la 749 009, şi în următorii doi ani s-a mai mărit de aproape trei ori, deoarece tot felul de oportunişti s-au grăbit să se înscrie în partidul care câştigase alegerile. A continuat să crească până la finalul celui de-al Treilea Reich, de la 2,5 milioane în 1935 până la 5,3 milioane în 1939, 7,1 milioane în 1941, 7,3 milioane în 1943 şi peste opt milioane în mai 1945. Tirajul ziarului partidului, *Völkische Beobachter*, a urmat o traiectorie similară. De la 330 000 de exemplare în 1933, a depăşit un milion până în 1940 şi vindea cam 1,7 milioane de exemplare pe zi în 1944[2].

Contrar celor afirmate în trecut, şi anume că NSDAP ar fi fost partidul populaţiei rurale, al Nordului sau al clasei de mijloc, acesta a obţinut susţinerea întregii Germanii şi a întregului spectru social. Analiza la nivelul principalelor districte electorale nu surprinde această idee şi exagerează diferenţele dintre regiuni. Cercetări mai recente bazate pe cea mai mică unitate electorală (*Kreis*) au arătat amploarea votului în favoarea naziştilor[3] Imaginea care se conturează are o calitate aproape fractală, fiecare district electoral semănând cumva cu harta naţională, iar centrele susţinerii (Oldenburg în Saxonia Inferioară, Franconia Superioară şi de Mijloc în Bavaria, zonele nordice ale Badenului, regiunea estică a Prusiei Orientale) fiind răspândite pe tot cuprinsul ţării. Este adevărat că localităţile cu un număr relativ mare de voturi în favoarea naziştilor tindeau să se afle în zonele centrale, nordice şi estice, iar cele cu relativ puţine voturi

pentru naziști tindeau mai degrabă să fie în sud și vest[4] Însă ideea cea mai importantă este că naziștii au fost capabili să obțină un anumit succes electoral în aproape orice tip de mediu politic local, acoperind spectrul electoral german într-un mod nemaivăzut până atunci sau de atunci încoace. Voturile pentru naziști nu variau proporțional cu rata șomajului sau cu procentul muncitorilor în cadrul populației. Nu mai puțin de două cincimi dintre alegătorii care au votat în favoarea naziștilor în unele districte făceau parte din clasa muncitoare, spre consternarea liderilor comuniști. Singurul obstacol semnificativ în calea creșterii numărului de voturi acordate naziștilor l-a constituit rezistența mai mare a Partidului de Centru catolic în comparație cu partide susținute până atunci de protestanții germani[5]

Pe scurt, național-socialismul a fost o mișcare, iar despre Hitler, charismaticul său lider, se poate spune că a devenit viral între 1930 și 1933. Pentru mulți observatori, ceea ce se întâmpla semăna cu o trezire religioasă. Așa cum explica un sergent din *Sturmabteilung*: „Oponenții noștri... au comis o eroare fundamentală atunci când ne-au pus, ca partid, în aceeași oală cu Partidul Economic, cu democrații sau cu partidele marxiste. Toate aceste partide nu erau decât niște grupuri de interese, nu aveau suflet, legături spirituale. Adolf Hitler s-a impus ca purtătorul unei noi religii politice"[6]. Naziștii au elaborat o liturghie însușită în mod conștient, 9 noiembrie (data Revoluției din 1918 și a eșuatului Puci de la Berărie) devenind zi de doliu, cu focuri, coroane, altare, relicve pătate cu sânge și chiar și o carte nazistă a martirilor. Cei care erau inițiați în rândurile elitei *Schutzstaffel* (SS) trebuiau să rostească un catehism cu fraze de genul: „Credem în Dumnezeu, credem în Germania pe care a creat-o El... și în Führer... pe care ni l-a trimis El"[7] Nu numai că Hristos era mai mult sau mai puțin pe față înlocuit de Hitler în iconografia și liturghia „cultului brun", ci, așa cum afirma publicația trupelor SS *Das Schwarze Korps*, trebuia înlăturată până și baza etică a creștinismului: „Doctrina confuză a Păcatului Originar... ba chiar întreaga noțiune de păcat așa cum este ea prezentată de Biserică... sunt ceva de netolerat pentru nordic, deoarece sunt incompatibile cu ideologia «eroică» a sângelui nostru"[8] Și oponenții naziștilor și-au dat seama de caracterul pseudoreligios al mișcării. Cum spunea exilatul catolic Eric Voegelin, nazismul era „o ideologie asemănătoare cu ereziile creștine ale mântuirii aici și acum... combinate cu doctrinele postiluministe ale transformării sociale" Jurnalistul Konrad Heiden l-a numit pe Hitler „o fărâmă pură din sufletul colectiv modern", ale cărui discursuri se încheiau de fiecare dată „cu o mântuire plină de bucurie" Un social-democrat anonim afirma că regimul nazist era o „contrabiserică"[9] Și totuși, nazismul nu era propriu-zis religios: pepiniera instituțională în care a răsărit era rețeaua existentă a vieții asociaționale laice din Germania. Cu cât viața asociațională dintr-un oraș era mai profundă, cu atât s-a dezvoltat mai rapid partidul nazist[10]

La fel ca o biserică și ca Partidul Bolșevic înaintea sa, partidul nazist devenea tot mai ierarhic pe măsură ce se dezvolta. Începând cu *Mein Kampf*, Hitler credea cu tărie în *Führerprinzip* – principiul conducătorului – și adepții lui au învățat să „vină în întâmpinarea voinței Führerului". La vârful celui de-al Treilea Reich se afla însuși Hitler. Urma o elită de locotenenți de încredere: oameni precum Martin Bormann, Joseph Goebbels și Heinrich Himmler. În subordinea factorilor de decizie de la nivel național se aflau așa-numiții *Gauleiter* sau conducători regionali, responsabili de teritorii ce coincideau cu landurile germane, *Kreisleiter*, care administrau întregi orașe sau zone metropolitane, respectiv *Ortsgruppenleiter* și *Stützpunktleiter*, șefii locali. Și mai jos pe scara ierarhică erau *Zellenleiter* (șefi de filiale) și *Blockleiter*, liderii de cartier. Din

1936, existau 33 de *Gaue*, 772 de *Kreise* şi 21 041 de *Ortsgruppen* şi *Stützpunkten*. Până în 1943, parţial ca urmare a expansiunii Reichului, cifrele crescuseră la 43 de *Gaue*, 869 de *Kreise*, 26 103 de *Ortsgruppen*, 106 168 de *Zellen* şi aproape 600 000 de grupări de cartier[11]. Şi totuşi, ar fi greşit să concepem Germania lui Hitler doar ca pe o piramidă a partidului aşa cum era Uniunea Sovietică a lui Stalin. În timp ce Stalin tindea către un control obsesiv-compulsiv, Hitler prefera un stil de guvernare mai haotic, în care vechea ierarhie a guvernului Reichului concura cu noua ierarhie a partidului şi, mai târziu, cu ierarhia şi mai nouă a Serviciului de Securitate (*Sicherheitsdienst*). Istoricii au descris uneori sistemul drept unul al „haosului policratic", în care ordinele ambigue şi jurisdicţiile care se suprapuneau au determinat o „radicalizare cumulativă", pe măsură ce persoane şi agenţii rivale se întreceau să execute ceea ce considerau a fi dorinţele Führerului. Rezultatul a fost un talmeş-balmeş de ineficienţă, corupţie sfruntată şi escaladare a violenţelor împotriva tuturor grupurilor percepute ca aflându-se în afara „comunităţii etnice" – *Volksgemeinschaft* –, în special a evreilor.

38

Declinul elitei economice internaţionale

Antisemitismul lui Hitler nu avea nimic original. Nazismul a prosperat deosebit de rapid în orăşele cu o tradiţie a antisemitismului violent care data din secolul al XIV-lea[1]. Mai recent, aşa cum am văzut, unii populişti de stânga, dar şi de dreapta luaseră constant în colimator puterea chipurile excesivă a finanţiştilor evrei în secolul al XIX-lea – şi nu doar în Germania. Teoriile rasiale despre inferioritatea sau ticăloşia evreilor erau prevalente pe ambele maluri ale Atlanticului cu mult înainte de 1933. Nouă era neînduplecarea cu care Hitler şi-a dus ura faţă de evrei până la apogeul devastator reprezentat de genocid[2]. Totuşi, cu mult înainte ca uciderea în masă să fie adusă măcar în discuţie ca posibilitate în cadrul conducerii naziste, regimul dăduse la iveală un paradox. În ciuda afirmaţiilor repetate ale propagandei sale că Germania fusese jefuită de o „internaţională a aurului" reprezentată de bancheri evrei, care, cumva, erau mână în mână cu „bolşevismul evreiesc" al Internaţionalei Comuniste[3], regimul nazist a fost capabil să deposedeze şi să exproprieze elita germano-evreiască cu cea mai mare uşurinţă. Păianjenul uriaş pe care naziştii l-au preluat de la populiştii americani din anii 1890 arăta ameninţător pe prima pagină a săptămânalului *Der Stürmer*, lăsându-i fără vlagă pe nişte muncitori germani neajutoraţi prinşi în plasa lui (vezi ilustraţia 24). Însă Hitler a reuşit să-l strivească sub călcâiul său. Unul dintre triumfurile propagandei naziste a fost să-i facă pe germanii de rând să creadă în continuare într-o conspiraţie puternică a evreilor, capabilă să declanşeze un război mondial[4], confruntându-i în acelaşi timp cu realitatea slăbiciunii evreilor.

Afirmaţia că evreii au jucat un rol principal în economia germană din anii 1830 până în anii 1930 nu era o teorie a conspiraţiei. Chiar aşa s-a întâmplat. În lumea exclusivistă a serviciilor bancare private, nume precum Warburg, Arnhold, Friedländer-Fuld, Simon şi Weinberg se numărau printre cele mai de seamă. Dintre băncile pe acţiuni, Deutsche Bank şi Dresdner Bank îi aveau ca directori pe Oscar Wassermann, respectiv Herbert Gutmann, în timp ce Berliner Handels-Gesellschaft a fost dominată de Carl Füstenberg până la moartea lui, în 1933. Darmstädter und Nationalbank (Danat-Bank), care a dat faliment în 1931, a fost administrată în anii 1920 de Jakob Goldschmidt. Iar influenţa evreilor nu se limita la sfera finanţelor. Două dintre cele mai importante magazine universale din Germania purtau numele evreieşti Wertheim şi Tietz[5] Principala întreprindere ce producea echipament electric, Allgemeine Elektricitäts-Gesellschaft, fusese înfiinţată de Emil Rathenau. Şi mai erau mulţi germano-evrei bogaţi mai puţin cunoscuţi. Înainte de Primul Război Mondial, pe vremea când ponderea evreilor în populaţia Germaniei era sub 1%, peste o cincime dintre milionarii prusaci erau evrei[6] Mai mult

decât atât, evreii erau suprareprezentaţi în guvernanţa corporativă germană. În 1914, cam 16% din membrii consiliilor de administraţie ale societăţilor publice germane erau de origine evreiască, proporţia ajungând la un sfert în centrul reţelei corporatiste, în care anumiţi indivizi deţineau trei sau mai multe posturi de conducere. Peste două treimi din marile firme germane aveau cel puţin un director evreu[7] Acelaşi lucru se poate spune şi despre vârfurile intelectuale ale vieţii academice şi culturale germane, unde evreii se remarcau cel puţin la fel de mult. Excepţia flagrantă o constituia viaţa politică, unde aceştia au continuat să joace un rol minimal. Aşa cum arăta Hugo Valentin în 1936:

24. *Die Ausgesaugten* („Cei supţi de vlagă"). O caricatură naţional-socialistă înfăţişează un păianjen evreiesc gigantic, sugând vlaga poporului german. Publicată pe prima pagină a săptămânalului *Der Stürmer*, nr. 8, februarie 1930.

În cele 20 de cabinete care s-au perindat din [1818 până în 1933], au fost în total doi miniştri evrei... şi patru de origine evreiască... dintr-un total de aproximativ 250 de miniştri... Dintre aproximativ 250 de înalţi funcţionari ai ministerelor Reichului, inclusiv secretari de stat şi membri ai comisiilor guvernului, înainte de triumful lui Hitler au fost cel mult 15 evrei sau persoane de origine evreiască. Numărul secretarilor de stat evrei din administraţie între 1918 şi 1933 a fost de doar doi. Din aproximativ 300 de înalţi funcţionari ai ministerelor prusace, doar vreo zece au fost evrei sau de origine evreiască. Printre cei 12 *Oberpräsidente*, 35 de *Regierungspräsidente* şi peste 400 de *Landräte*... nu s-a numărat nici măcar un evreu... Dintre toţi funcţionarii guvernamentali din Germania [în 1925], 0,16% erau evrei; dintre înalţii funcţionari, 0,29%; dintre funcţionarii de rang mai mic, 0,17%[8].

De ce ocupau evreii un loc atât de important în viaţa economică a Germaniei? Doar datorită faptului că, în medie, aveau o educaţie mai bună? Centralitatea lor măsurabilă în cadrul densei reţele corporatiste germane de conduceri bazate pe cumulul de funcţii în diferite consilii de administraţie era oare doar o consecinţă a suprareprezentării lor în domeniul bancar, ce ducea la rândul său la deţinerea concomitentă de către aceştia a mai multor posturi de conducere? Sau exista un avantaj special dacă aparţineai unei comunităţi care era ancorată în religie şi tradiţie, aceasta conducând la o încredere şi o „integrare socială" mai mari? Într-o analiză fascinantă a reţelei corporatiste germane de la începutul secolului XX, Paul Windolf afirmă:

> În instituţia capitalismului cooperatist („Germany Inc.") erau integraţi atât directori evrei, cât şi neevrei. Membrii evrei nu au creat o reţea proprie, separată de reţeaua corporatistă căreia aparţineau cu toţii, ci membrii evrei şi neevrei aveau contact unul cu altul prin faptul că făceau parte din consiliile de supraveghere ale unor firme mari. Ambele grupuri erau integrate în această reţea... Chiar dacă exista o tendinţă clară către homofilie, evreii aveau, în medie, mai multe contacte cu neevrei decât cu membrii propriului grup[9]

Datele ne obligă să recurgem la explicaţii mai vagi şi mai abstracte, precum genetica, beneficiile în materie de educaţie aduse de viaţa de familie a evreilor sau cine ştie ce „etică evreiască" weberiană şi mai în spiritul capitalismului decât etica protestantă. Şi totuşi, aceste argumente par şi ele problematice, nu în ultimul rând pentru că evreii din Republica de la Weimar erau din ce în ce mai puţin dispuşi să se căsătorească tot cu evrei. În Germania per ansamblu, proporţia evreilor care se căsătoreau cu persoane de altă confesiune a crescut de la 7% în 1902 la 28% prin 1933, atingând un maximum de peste o treime în 1915[10]. (În Statele Unite, cifrele comparabile au fost de aproximativ 20% în anii 1950 şi 52% în 1990[11].) Deşi cele mai multe căsătorii mixte s-au înregistrat în Hamburg şi München, cifrele erau cu mult peste medie şi la Berlin şi Köln şi în oraşele saxone Dresda şi Leipzig, precum şi la Breslau, în Silezia[12]. Atunci când Arthur Ruppin a cules date şi pentru alte oraşe europene, a descoperit că doar Trieste avea o rată mai mare a căsătoriilor mixte. Deşi relativ mari, ratele înregistrate la Leningrad, Budapesta, Amsterdam şi Viena nu se ridicau la nivelul celor din principalele oraşe germane[13] Din 164 000 de evrei care au rămas în Germania în 1939, 15 000 erau implicaţi în căsătorii mixte[14]. Atunci când naziştii au ajuns să-i definească pe copiii rezultaţi din căsătorii mixte drept *Mischlinge*, estimau că numărul acestora era de aproximativ 300 000, deşi cifra reală se situa undeva între 60 000 şi 125 000[15] Puţine minorităţi supuse persecuţiilor au fost vreodată atât de asimilate din punct de vedere social – şi chiar şi sexual – cum erau evreii germani în 1933.

Deşi uneori, după ce a ajuns Hitler la putere, unii evrei germani s-au simţit prinşi într-o reţea de persecuţii, în realitate ei au fost victimele mai multor agenţii birocratice structurate ierarhic, însă câteodată concurente[16]. Totul a început cu boicotarea prăvăliilor evreilor, încurajată de celulele naziste din întreprinderile mari (*Nationalsozialistische Betriebszellenorganisation*), Liga Angajaţilor şi Meşteşugarilor din Clasa Mijlocie (*Kampfbund für den gewerblichen Mittelstand*) şi unele secţiuni ale SA[17] În această etapă iniţială, pentru a evita perturbările economice, unele firme mari, precum magazinele universale Tietz, au fost cruţate[18]. Şi procesul de „arianizare" a firmelor evreieşti s-a desfăşurat lent la început[19] Experienţa bancherului Max Warburg din Hamburg a fost ilustrativă pentru situaţia delicată a elitei căreia îi aparţinea. Evreii crezuseră că sunt parte integrantă

a elitei întreprinzătorilor germani. Atunci când membrii neevrei ai acestei elite au tolerat excluderea lor, nu au mai putut face nimic. La ultima şedinţă la care a participat Warburg în calitate de director al Societăţii Americane de Transport Naval din Hamburg – afacere fondată tot de un evreu, Albert Ballin –, s-a lăsat o tăcere stânjenitoare, la care, ironic, Warburg a ţinut un discurs în numele consiliului de administraţie, mulţumindu-şi pentru anii cât a muncit şi urându-şi „o *bătrâneţe liniştită*, noroc, precum şi toate cele bune" familiei sale[20]. Abia după pogromurile din 11 noiembrie 1938 s-a demarat serios procesul de expropriere, odată cu interzicerea oficială de către Hermann Göring a oricărei activităţi comerciale a evreilor în Reich[21]. Evreii germani care au fost lăsaţi să emigreze s-au trezit că autorităţile îi jecmănesc de aproape toate proprietăţile pentru a le acorda viza de ieşire din ţară[22]. Începând de la 1 ianuarie 1939 tuturor evreilor li s-a cerut să adauge la prenumele lor şi „Israel" (pentru bărbaţi) sau „Sara" (pentru femei) dacă nu erau înscrişi pe lista oficială de nume „tipic evreieşti" întocmită de Ministerul de Interne. Evreii erau tot mai mult la mâna Gestapoului, care a lansat procesul de adunare a lor în aşa-numitele *Judenhäuser*[23].

Cu şapte luni înainte să izbucnească războiul, pe 30 ianuarie 1939, Hitler a lăsat să se înţeleagă cât se poate de limpede soarta îngrozitoare ce îi aştepta pe evrei, într-un discurs ţinut în faţa Reichstagului care expunea clar teoria pe care se baza antisemitismul său:

> Timp de sute de ani Germania a avut bunăvoinţa de a primi aceste elemente, deşi ele nu aveau nimic în afară de boli politice şi fizice infecţioase. Ceea ce au astăzi au câştigat în foarte mare măsură în detrimentul naţiunii germane, mai puţin şireată, şi prin cele mai reprobabile manipulări.
>
> Astăzi nu facem decât să dăm acestui popor răsplata pe care o merită... Naţiunea germană a fost, din cauza inflaţiei provocate şi realizate de evrei, văduvită de toate economiile pe care le acumulase ani de-a rândul prin muncă cinstită... Suntem hotărâţi să împiedicăm stabilirea în ţara noastră a unui popor străin care a fost în stare să pună mâna pe toate posturile de conducere din teritoriu şi să-l alungăm... Cultura germană, aşa cum arată însuşi numele său, este germană, nu evreiască, aşa încât administrarea şi custodia acesteia le vor fi încredinţate unor membri ai naţiunii noastre...
>
> Este destul loc în lumea asta unde se pot ridica aşezări, însă noi trebuie, o dată pentru totdeauna, să ne debarasăm de opinia că rasa evreiască a fost creată de Dumnezeu doar pentru a fi într-un anumit procent un parazit care să trăiască pe trupul şi munca productivă a altor naţiuni. Rasa evreiască va trebui să se adapteze la o activitate constructivă temeinică, la fel ca alte naţii, altfel, mai devreme sau mai târziu, va aluneca într-o criză de o magnitudine incredibilă.
>
> Un lucru aş vrea să spun astăzi care poate fi memorabil şi pentru alţii, nu doar pentru noi, germanii: de-a lungul vieţii mele am fost foarte adesea profet şi de obicei am fost ridiculizat din cauza asta. În timpul luptei mele pentru putere, în primul rând rasa evreiască mi-a luat în râs profeţiile când am spus că într-o bună zi voi prelua conducerea statului şi, odată cu aceasta, a întregii naţiuni şi că atunci, printre multe altele, voi rezolva şi problema evreiască. Evreii au râs în hohote, dar cred că de ceva vreme ei cam râd mânzeşte. Astăzi voi fi din nou profet: dacă finanţiştii evrei de la nivel internaţional, din Europa şi din afara ei, reuşesc să împingă din nou naţiunile într-un război mondial, atunci rezultatul nu va fi bolşevizarea globului şi deci victoria evreimii, ci anihilarea rasei evreieşti în Europa![24]

Nu cu mult înainte familia Rothschild fusese cea mai bogată din lume şi rămânea cea mai faimoasă dintre dinastiile de evrei – destul de faimoasă pentru ca Ministerul Propagandei condus de Joseph Goebbels să-i dedice un întreg film. Şi totuşi, puterea pe care i-o atribuiau naziştii s-a dovedit a fi de-a dreptul fragilă. În Germania (unde

banca nu mai avea de mult filială), fundaţiile familiei au fost arianizate[25] Proprietăţile private ale celor câţiva membri ai familiei care încă erau rezidenţi în Germania au fost expropriate, inclusiv casa de epocă din Bockenheimer Landstrasse care fusese prima proprietate imobiliară cumpărată de un Rothschild, după emanciparea evreilor, cu peste un secol în urmă. În 1938, imediat după anexarea Austriei, Louis von Rothschild - capul familiei din Viena - a fost arestat şi dus la sediul Gestapoului de la Hotel Metropol. Nişte SS-işti au fost văzuţi jefuind opere de artă din reşedinţa lui somptuoasă aproape imediat după arestarea sa[26]. Firma lui S.M. von Rothschild a fost trecută sub administrarea statului şi ulterior vândută băncii germane Merck Finck & Co. S-a dovedit a fi mai greu de pus mâna pe uriaşa uzină siderurgică de la Vítkovice, fondată tot de Rothschild, deoarece se afla pe teritoriul Cehiei şi titlul de proprietate fusese transferat companiei britanice Alliance Assurance, însă acest obstacol a fost înlăturat după scindarea Cehoslovaciei în 1939, uzina intrând astfel sub controlul direct al germanilor[27] Pe măsură ce legiunile lui Hitler cuceream unul după altul statele de pe continentul european, aparenta legalitate a exproprierilor din vreme de pace a fost înlocuită de prădăciuni scăpate din frâu. Rând pe rând, colecţiile de artă ale familiei Rothschild au fost confiscate, iar castelele rechiziţionate. Alfred Rosenberg - remarcabilul teoretician al nazismului - a fost cel care a luat iniţiativa de a găsi şi a jefui aceste colecţii, susţinând că „Rothschild este o familie de evrei duşmani şi toate maşinaţiunile lor menite să le salveze posesiunile ar trebui să ne lase reci"[28]. Este adevărat că doar doi membri ai familiei au pierit ca rezultat direct al politicii naziste de genocid, însă asta pentru că majoritatea reuşiseră să fugă undeva unde nu puteau fi ajunşi de imperiul nazist: în Anglia, în Canada, în Statele Unite.

După toate câte se scriseseră despre reţeaua puterii evreilor, singurele reţele care chiar au contat au fost cele ce au facilitat emigrarea, iar acestea erau adesea simple legături de rudenie. Familia Rothschild avea o grămadă de asemenea legături. Pentru familiile de condiţie mai modestă, o singură rudă bine plasată putea fi de ajuns. În cazul învăţătorului Louis Kissinger din Fürth, mătuşa soţiei lui, care locuia în districtul Westchester, New York, a fost cea care le-a oferit fiilor lui, Heinz (ulterior Henry) şi Walter, şansa unei vieţi în Statele Unite; alternativa ar fi fost moartea în Germania, ca în cazul a peste zece dintre rudele lor care nu au putut sau nu au vrut să plece. Cum imigraţia în Statele Unite era strict limitată de un sistem de cote, aveau şanse doar acei evrei germani cu rude dispuse să ofere o garanţie financiară pentru ei[29] Pentru familiile mai puţin norocoase, singura speranţă de supravieţuire era sprijinul oferit de străini - precum şi sprijinul oferit de prietenii unor prieteni. Potrivit memoriilor ei detaliate despre viaţa în Berlin în timpul războiului, Erna Segel şi copiii săi au abordat în total 20 de necunoscuţi, cerându-le ajutorul. În trei cazuri, străinii le-au oferit ajutor din proprie iniţiativă. În schimb, din 17 vechi cunoştinţe cărora familia le-a cerut ajutorul, doar trei au fost dispuse să le ofere adăpost mai mult de o noapte. Totuşi, vechile cunoştinţe au acţionat ca intermediari, prezentându-i unor oameni dispuşi să-i găzduiască pe termen mai lung. Din 12 relaţii care au condus la acordarea unui ajutor de durată, şase au fost intermediate de vechi cunoştinţe[30]. Din păcate, familia Segel a constituit o excepţie. Dintre cei 214 000 de evrei germani care mai erau în Reich atunci când a izbucnit războiul, au supravieţuit mai puţin de 10%. Cu mult mai tipic era cazul descris în romanul lui Hans Fallada din 1947, *Jeder stirbt für sich allein* (literal, „Fiecare moare singur"), despre o văduvă evreică protejată de unul dintre locatarii clădirii în care locuieşte şi ea, un judecător antinazist, dar persecutată de o familie de nazişti fervenţi a căror agresivitate o împinge în cele din urmă la sinucidere.

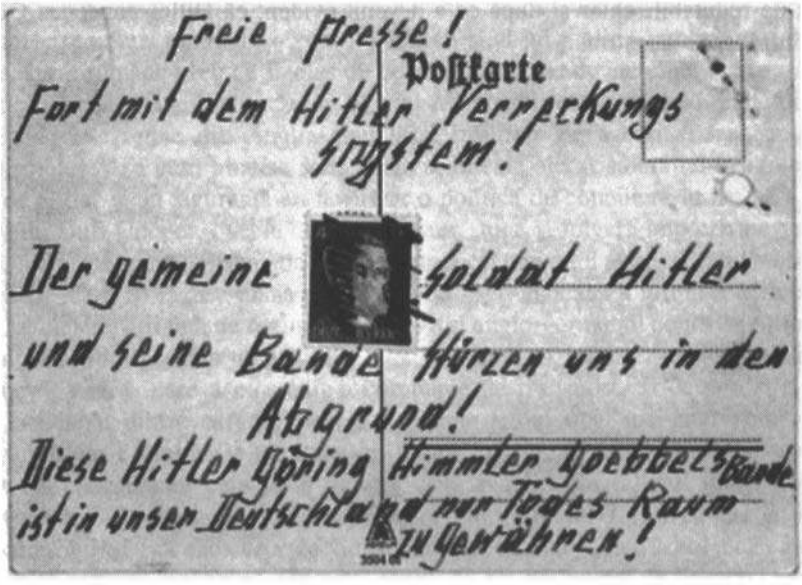

25. Singuri în Berlin: Otto Hampel şi soţia lui, Elise, executaţi pe 8 aprilie 1943, pentru „subminarea moralului armatei" (*Wehrkraftzersetzung*) şi „pregătire pentru înaltă trădare" Crima lor a fost că au scris cărţi poştale precum cea de mai sus, pe care se poate citi: „Presă liberă! Jos sistemul de ruinare al lui Hitler! Soldatul de rând Hitler şi gaşca lui ne împing în prăpastie. Singurul lucru care trebuie să i se permită acestei găşti a lui Hitler Göring Himmler Goebbels în Germania noastră este spaţiu fatal" (joc de cuvinte legat de aşa-zisul *Lebensraum* al naziştilor).

Romanul lui Fallada (ultimul pe care l-a scris) merită citit pentru imaginea profundă a vieţii sub totalitarism. Cartea este inspirat din povestea reală a lui Otto Hampel, un om simplu, muncitor şi apolitic care a căutat să se opună regimului nazist după ce fiul lui a fost ucis în timpul invadării Franţei. Ideea lui Hampel era că, dacă lăsa cărţi poştale scrise de mână în care denunţa regimul prin anumite clădiri şi cutii poştale din Berlin, alese cu grijă, efectul avea să fie catalizarea nemulţumirii populaţiei. Timp de un an şi ceva, Hampel şi soţia lui, Elise, au scris sute de asemenea cărţi poştale, cu mesaje simple precum: „Mamă! Führerul mi-a ucis fiul. Mamă! Führerul îi va ucide şi pe fiii tăi, nu se va opri până ce nu va aduce durere în fiecare casă de pe lumea asta"

Totuşi, oamenii care găseau cărţile poştale se temeau aşa de tare, încât aproape toate au fost predate imediat autorităţilor, permiţând Gestapoului să-i depisteze şi să-i aresteze până la urmă pe autori. Cei doi soţi au fost judecaţi de Tribunalul Poporului şi condamnaţi la moarte de Roland Freisler, un judecător nazist odios[31]. Ca scriitor în care regimul nu avea încredere, dar care a rămas totuşi în Germania în toată perioada nazistă, Fallada descrie într-un mod memorabil cum îi izolase guvernarea nazistă pe indivizi, făcând ca încrederea chiar şi între vecini să fie extrem de riscantă şi împiedicând încercarea lui Hampel de a răspândi viral opoziţia. Secretul succesului totalitarismului a fost, cu alte cuvinte, delegitimarea, paralizarea sau de-a dreptul anihilarea aproape tuturor reţelelor sociale din afara instituţiilor ierarhice ale partidului şi statului, în special a reţelelor care aspirau la acţiune politică independentă. *Singur în Berlin* – titlul celei mai recente traduceri a romanului – explică în mod clar atomizarea datorită căreia al Treilea Reich a fost atât de redutabil, chiar şi după ce a devenit evident că Hitler conducea Germania către o înfrângere catastrofală.

39

Grupul de la Cambridge

Ambele regimuri totalitare – şi al lui Hitler, şi al lui Stalin – au fost atât de respingătoare, încât rămâne greu de înţeles de ce ar fi fost atras de ele cineva care trăia într-o societate liberă. Însă unii chiar erau. Şi mai remarcabil este faptul că unele dintre cele mai exclusiviste reţele din Anglia s-au lăsat infiltrate de agenţi ai fascismului şi ai comunismului. Aşa cum bine se ştie, unele segmente ale aristocraţiei britanice au fost atrase de Hitler şi cu siguranţă au favorizat o politică de conciliere în loc să-l înfrunte. Potrivit lui Duff Cooper, ducele de Westminster „tuna şi fulgera împotriva evreilor şi... zicea că, la urma urmei, Hitler ştia că noi suntem cei mai buni prieteni ai lui"[1]. Marchizul de Lothian, care îşi făcuse mâna la „Grădiniţa" sud-africană a lordului Milner, era alt aristocrat cu simpatii faţă de regimul nazist, ca şi anglo-germanul conte de Athlone (care a renunţat la titlul german de prinţ de Teck în timpul războiului), ca să nu mai vorbim de Nancy Cunard, care a moştenit o companie de transport, şi de surorile Mitford, Unity şi Diana, dintre care prima l-a numit pe Hitler „cel mai mare om al tuturor timpurilor", iar cealaltă s-a căsătorit cu liderul partidului fascist britanic, sir Oswald Mosley, în cadrul unei ceremonii private ce a avut loc în salonul lui Goebbels[2]. În februarie 1935, Lothian le spunea cititorilor ziarului *The Times* că Hitler îi dăduse personal asigurări „că ceea ce vrea Germania este egalitate, nu război; că ea este total pregătită să renunţe la război" Oricum, Hitler nu era preocupat de Europa Occidentală, ci de Uniunea Sovietică. „El consideră comunismul în esenţă o religie militară", explica Lothian. Dacă într-o bună zi avea să „încerce să repete triumfurile militare ale islamului", oare avea „Germania să fie atunci privită ca potenţialul inamic sau ca bastionul Europei"[3]? Oxfordul – şi în special All Souls College – a avut o mulţime de asemenea conciliatori. Şi totuşi, nimic din ceea ce s-a întâmplat acolo nu se putea compara cu soarta sinistră a celei mai exclusiviste şi mai iconoclaste dintre reţelele de la Cambridge, care avea să fie infiltrată de KGB*

În istoria reţelelor, puţine episoade sunt mai instructive decât acela al Grupului de la Cambridge: „Cei Cinci Magnifici", aşa cum îi numeau cei care îi coordonau de la centrul din Moscova, sau „Homintern", cum i-a poreclit hâtru Maurice Bowra, decanul de la Wadham, Oxford. Toţi cinci aparţineau unei reţele care se mândrea cu exclusivismul său. Şi totuşi, această reţea de elită s-a lăsat atât de adânc infiltrată de spionajul

* În februarie 1941, NKVD a fost redenumit NKGB, apoi iar NKVD în iulie 1941, redevenind NKGB în 1943. După război, agenţia a fost redenumită pe rând MGB (1946), MVD (1953) şi, în cele din urmă, KGB (1954). Pentru a evita confuziile, în toată această secţiune vom folosi abrevierea KGB.

rus, încât timp de peste un deceniu cinci dintre membrii săi au fost cei mai valoroşi agenţi ai serviciului sovietic de informaţii externe, dându-i în vileag lui Stalin nenumărate secrete – şi agenţi occidentali.

Am văzut deja în capitolul anterior cum se înstrăinaseră membrii Societăţii Conversazione de valorile victoriene atât din punct de vedere sexual, cât şi politic, cam după 1900. În timpul Primului Război Mondial, o proporţie semnificativă dintre Apostoli erau de acord cu poziţia lui E.M. Forster potrivit căreia prietenia contează mai mult decât loialitatea faţă de rege şi ţară. O nouă generaţie a dus această înstrăinare şi mai departe: de la obiecţia pe motive de conştiinţă la trădare. Anthony Blunt s-a „născut" în Societate în 1928. Patru ani mai târziu a facilitat şi acceptarea lui Guy Burgess în rândul Apostolilor. Amândoi absolviseră Trinity College. Amândoi erau foarte inteligenţi. Şi amândoi erau gay. (Deşi pe cât de rezervat era Blunt, pe atât de ostentativ era Burgess, s-a susţinut că o vreme ei au fost iubiţi[4].) Totuşi, ceea ce contează din punct de vedere istoric în privinţa lui Blunt şi a lui Burgess este că erau nişte comunişti care şi-au oferit de bunăvoie serviciile lui Stalin.

Cu siguranţă, Apostolii nu erau propriu-zis o organizaţie comunistă şi nici măcar socialistă. Marxismul era omniprezent la Cambridge în anii 1930, în tot felul de organisme studenţeşti explicit politice – în special Societatea Socialistă a Universităţii Cambridge, care fusese puternic infiltrată de Partidul Comunist din Marea Britanie –, şi încurajat de profesori marxişti precum economistul Maurice Dobb de la Pembroke. Însă Apostolii erau cât se poate de reprezentativi pentru spiritul epocii. Din 31 de Apostoli „născuţi" între 1937 şi 1939, nu mai puţin de 15 erau marxişti, printre ei numărându-se John Cornford, James Klugmann, Leo Long, Michael Straight şi Alister Watson[5] Subiectele discuţiilor de sâmbătă seara reflectau această politizare: unul dintre discursurile lui Burgess, din 28 ianuarie 1933, se intitula „Este trecutul un indicator?"[6]. Burgess era activist în mai multe sensuri. În studenţie, a ajutat la organizarea unei greve a personalului de la cantina Colegiului Trinity şi a uneia a şoferilor de autobuz de la Cambridge. „Îngerii" din generaţia anterioară nu se poate să nu fi ştiut ce se întâmplă cu Societatea lor cândva atât de apolitică. Totuşi, dacă au protestat cumva, nu s-a păstrat nici o dovadă în acest sens.

Nu toţi spionii de la Cambridge erau Apostoli, bineînţeles. Visul lui Burgess era să organizeze o „reţea de cinci" agenţi, care să imite celulele comuniste antinaziste despre care se spunea că activează în Germania nazistă[7] Sovieticii ştiau că nu trebuie să recruteze cinci agenţi dintr-o singură organizaţie. Cu toate acestea, erau dispuşi să facă recrutări pentru reţeaua mai largă din care făceau parte Blunt şi Burgess. Agenţii sovietici Willi Münzenberg şi Ernst Henri se apucaseră deja „să descopere talente" la Cambridge pe la începutul anilor 1930, însă un agent pe nume Arnold Deutsch* a fost cel care a materializat viziunea lui Burgess[8] Deutsch (al cărui nume conspirativ la KGB era OTTO) nu a început cu un Apostol, ci cu Kim Philby, absolvent de Trinity, dar un student nu tocmai strălucit. Născut în India şi botezat după eroul celei mai grozave cărţi a lui Kipling, *Kim*, Philby era fiul unui fost membru al administraţiei indiene care devenise consilier al regelui Ibn Saūd al Arabiei Saudite, unde „se dăduse cu băştinaşii", convertindu-se la islamism. Poate că sovieticii au considerat că era posibilă încă o convertire. După Cambridge, la sugestia lui Maurice Dobb, plecase la Viena ca să lucreze

* Evreu ceh care avea o carieră academică strălucită, Deutsch a reuşit să se stabilească la Londra fără să stârnească bănuieli deoarece era vărul fondatorului lanţului de cinematografe Odeon.

pentru Internationale Arbeiter-Hilfe, o organizaţie susţinută de comunişti. Acolo o cunoscuse şi o luase de nevastă pe Litzi Friedmann, prima dintre cele patru soţii ale sale. Friedmann i-a făcut cunoştinţă cu Deutsch, care l-a recrutat şi i-a dat numele de cod SÖHNCHEN („Fecioraşul")[9] Apoi Philby l-a recomandat pe prietenul său Donald Maclean de la Cambridge, care a devenit WAISE („Orfanul"). Din reţeaua de spionaj a lui Deutsch care se dezvolta rapid făcea parte şi prietenul lui Maclean James Klugmann (MER), deşi toată lumea ştia că era comunist, aşa că nu prea putea decât să-i spioneze pe ceilalţi spioni. Burgess s-a prins că Maclean lucra pentru sovietici; potrivit unei relatări, Deutsch a fost nevoit să-l recruteze pe Burgess ca să-l facă să-şi ţină gura. Lui Burgess, care era de o promiscuitate fără margini, i s-a dat numele de cod MÄDCHEN („Fata")[10]. După aceea Burgess l-a racolat pe alt Apostol, Blunt (care a primit banalul nume de cod TONY), care acum era profesor la Trinity[11]. La rândul său, Blunt l-a recrutat pe Michael Straight (NIGEL), un american, şi el membru al Apostolilor şi viitor preşedinte al Uniunii[12]. Blunt l-a recomandat şi pe studentul său John Cairncross, un scoţian care era student la Trinity şi care a devenit MOLIÈRE (o alegere bizară, deoarece Cairncross publicase nişte articole despre dramaturgul francez)[13]. Şi totuşi, a fost recrutat – mai mult sau mai puţin simultan în rândul Apostolilor şi în KGB – şi Leo Long, pe care Blunt îl folosea ca subagent[14] În fine, pe statul de plată al KGB a fost adăugat şi Alister Watson. Cititorul atent probabil a observat că erau mai mult de cinci spioni la Cambridge. Ei bine, erau cel puţin nouă.

Strategia lui Deutsch era ca toţi membrii reţelei să dezaprobe marxismul şi să caute posturi în cadrul sau în apropierea unor instituţii guvernamentale. Cazul spionilor de la Cambridge se remarcă prin uşurinţa cu care au fost crezute tăgăduirile lor. În 1937, Philby s-a dat drept simpatizant fascist care transmitea ştiri din tabăra naţionalistă a Războiului Civil din Spania, mai întâi în calitate de corespondent independent şi mai apoi pentru *The Times*[15]. Ştim acum că fusese trimis în Spania ca parte a unui plan sovietic secret de a-l asasina pe Franco[16] Lui Maclean i s-a spus să renunţe la intenţia de a scrie o disertaţie marxistă şi să încerce să se angajeze la Ministerul de Externe. A fost acceptat în 1935, deşi recunoscuse că „nu se debarasase complet" de opiniile lui comuniste[17] Cairncross era comunist de pe vremea când studiase la Sorbona, încă dinainte să ajungă la Cambridge. Ministerul de Externe l-a acceptat şi pe el fără probleme. În 1934, Burgess mersese la Berlin şi la Moscova, unde se întâlnise cu Osip Piatniţki, şeful Departamentului de Relaţii Internaţionale al Internaţionalei Comuniste[18]. Totuşi, executând ordinele lui Deutsch, Burgess s-a prefăcut că se leapădă de comunism şi că îmbrăţişează conservatorismul, căutând să se angajeze la sediul central al Partidului Conservator şi ajungând asistent personal al parlamentarului tory John „Jack" Macnamara, care avea aceleaşi înclinaţii sexuale ca şi el. În această calitate a contribuit Burgess la recrutarea lui Tom Wylie, secretarul particular al subsecretarului de Război permanent, sir Herbert Cready[19] De la sfârşitul anului 1936, Burgess a fost angajat de BBC ca producător al programelor de ştiri; cea mai mare ispravă a lui a fost că l-a făcut pe ofiţerul operativ KGB Ernest Henri să ţină o prelegere în favoarea unui al doilea front al Aliaţilor[20]. Pe 11 ianuarie 1939 Burgess a ajuns să lucreze la Secţia D (de la „Distrugere" sau, mai exact, „Daravele murdare") a Serviciului Secret de Informaţii (Secret Intelligence Service – SIS, numit şi MI6), deşi oficial era la Direcţia Externă a Ministerului Informaţiilor[21]. Lui Michael Straight i s-a spus să plece de la Cambridge şi să se întoarcă în Statele Unite, prefăcându-se îndurerat de moartea prietenului său, Apostolul John Cornford, în Războiul Civil din Spania. A fost angajat ca redactor de

discursuri pentru preşedintele Franklin D. Roosevelt şi a deţinut posturi în Departamentul de Interne şi în Departamentul de Stat.

De ce au făcut-o? Răspunsul naiv este că toţi erau oameni cu principii, îngroziţi de ascensiunea fascismului, dezamăgiţi de politica de conciliere, care îl considerau pe Stalin singura contrapondere credibilă la Hitler. Şi totuşi, nici unul dintre ei nu s-a răzgândit pe 23 august 1939, când a fost anunţată încheierea Pactului Ribbentrop-Molotov. (Doar galezul Goronwy Rees, care studiase la Oxford şi pe care Burgess îl adăugase pe lista lui Deutsch, a tras concluzia corectă.) Dimpotrivă, spionii de la Cambridge au fost deosebit de activi în perioada când Hitler şi Stalin au fost în aceeaşi tabără – şi, bineînţeles, în tabăra opusă Marii Britanii. După ce a fost corespondent pentru *Times* în Franţa în 1940, Philby nu a fost acceptat la Code and Cipher School de la Bletchley Park, dar datorită lui Burgess i s-a oferit un post în Secţia D, SIS. Atunci când Secţia D a fost inclusă în noul Special Operations Executive (SOE), s-a renunţat la Burgess, dar Philby a rămas în continuare ca instructor, poziţie din care a continuat să furnizeze Moscovei evaluări ale politicilor britanice. Mai târziu a fost mutat la Secţia a V-a a SIS. Şi Klugmann era la SOE (la Secţia Iugoslavă). John Cairncross era la Bletchley Park. După ce iniţial fusese respins de serviciul de informaţii al armatei din cauza înclinaţiilor lui comuniste de dinainte de război, Blunt a reuşit în cele din urmă să fie primit în MI5 (Serviciul de Securitate britanic), la recomandarea prietenului său Victor Rothschild – un alt Apostol, care învăţase tot la Trinity şi era pair ereditar –, care a acceptat afirmaţia neconvingătoare a lui Blunt că îl interesează marxismul doar în ceea ce priveşte istoria artei[22]. Blunt a început curând să transmită documente de la MI5, precum şi analize ale intenţiilor militare ale germanilor, pe care le primea de la Leo Long, care lucra acum la secţia MI14 a Ministerului de Război. Spre sfârşitul anului 1940, Blunt l-a recrutat pe Burgess în SIS, deşi s-a luat hotărârea să nu fie făcut ofiţer SIS[23].

Amploarea contribuţiei spionilor de la Cambridge la efortul de război sovietic era uluitoare. În 1941 Londra era de departe cea mai productivă *rezidentura* a KGB, furnizând aproape 9 000 de documente clasificate. Între 1941 şi 1945, numai Blunt a trimis Centrului de la Moscova 1 771 de documente[24] Pe 23 mai, cu 11 zile înainte de debarcarea Aliaţilor în Normandia, le-a furnizat sovieticilor întregul plan de diversiune conceput ca parte a Operaţiunii OVERLORD (Ziua Z), precum şi (pare probabil) analizele lunare ale operaţiunilor serviciilor de informaţii care ajungeau la Churchill[25] Philby (care avea acum numele de cod STANLEY) le-a dat celor care îl coordonau şi listele cu toţi agenţii SIS şi a încercat să satisfacă dorinţa Moscovei de a obţine dovezi că Londra plănuieşte să încheie o pace separată cu germanii[26] Burgess le-a dat ruşilor detalii despre ceea ce au discutat Roosevelt şi Churchill la Casablanca în ianuarie 1943, inclusiv despre decizia lor de a amâna invazia din Franţa până în 1944, şi a transmis informaţii despre planurile Aliaţilor privind Polonia după război. În primele şase luni ale anului 1945 a furnizat nu mai puţin de 289 de documente „strict secrete" de la Ministerul de Externe[27] După terminarea războiului şi după alegerile generale din Marea Britanie, Burgess a ajuns să lucreze ca secretar al tânărului politician laburist Hector McNeil, ministrul de stat de la Ministerul de Externe, poziţie care îi oferea acces la materiale de nivel şi mai înalt, în special documentele referitoare la politică pregătite pentru Conferinţa de la Moscova a celor patru puteri aliate. Toate acestea au ajuns pe mâinile celor care îl coordonau. Spionii de la Cambridge au avut atât de mult succes, încât o vreme – în mod foarte ironic – stăpânii lor sovietici şi-au pierdut încrederea în ei, convingându-se, în paranoicul stil stalinist, că întreaga operaţiune de la Cambridge sigur era o genială înşelătorie[28].

De ce le-a fost sovieticilor aşa de uşor să se infiltreze în serviciile secrete britanice? Răspunsul simplu este că exista un deficit cronic de contraspionaj. Aşa cum bine ştiau şefii reţelelor de spionaj sovietice, în Marea Britanie, înainte de război, verificările pentru funcţiile publice nu erau în măsură să depisteze persoane care se distanţau în mod voit de formele vizibile de comunism, aşa cum a făcut Grupul de la Cambridge. Exista un departament de contraspionaj, Secţia a V-a a SIS, însă atunci când Victor Rothschild s-a asigurat că Anthony Blunt este acceptat aici a fost mai rău decât dacă n-ar fi existat deloc contraspionaj[29] Sir Vernon Kell, îmbătrânitul şef al MI5, insista chiar şi în 1939 că activitatea sovieticilor în Regatul Unit era „inexistentă, atât din punctul de vedere al informaţiilor secrete, cât şi al subversiunii politice"[30] Roger Hollis – ulterior (1956-1965) director general al MI5 – a criticat faptul că SIS nu monitoriza ameninţarea sovietică – şi pe bună dreptate: în 1944 (în mod incredibil) Philby a reuşit să devină şef al unei noi Secţii a IX-a dedicată contraspionajului sovietic şi comunist[31] Însă Hollis era atât de orb la făcutele şi nefăcutele serviciului său, încât o vreme şi el a fost bănuit că ar fi „Al Cincilea" (ca şi Rothschild). Chiar şi în decembrie 1946, A4 – departamentul însărcinat cu supravegherea personalului diplomatic sovietic – avea doar 15 membri şi nici o maşină[32]. Şi totuşi, aşa cum observa însuşi Philby mai târziu, el şi ceilalţi trădători erau protejaţi şi de „veritabilul blocaj psihologic care genera cu obstinaţie convingerea că membrii respectaţi ai establishmentului nu puteau face aşa ceva"[33] În acest sens, reţeaua mai largă – reţeaua absolvenţilor unor şcoli de elită plus Oxbridge – fusese infiltrată.

Începând din 1945, au început să se adune dovezi care aveau să ducă în cele din urmă la demascarea spionilor de la Cambridge. Defecţiunea din septembrie 1945, la Ottawa, a lui Igor Guzenko, un cifrator care lucra pentru serviciul sovietic de informaţii militare, a declanşat procesul dezvăluirilor. El a dat în vileag faptul că sovieticii se infiltraseră în mai multe instituţii canadiene şi chiar obţinuseră mostre din uraniul folosit la construirea bombelor atomice americane datorită lui Alan Nunn May, un fizician care fusese coleg de generaţie cu Maclean la Trinity Hall[34]. La Secţia a IX-a a SIS, Philby a fost în măsură să-i distragă atenţia lui Jane Archer, care se ocupa cu vânarea spionilor, după ce aceasta a fost mutată de la MI5. Atunci când alt ofiţer operativ sovietic – Konstantin Volkov, un ofiţer KGB de la Istanbul – a încercat să defecteze, cu intenţia clară de a-i demasca pe Burgess şi Maclean, a intervenit Philby, asigurându-se că Volkov este interceptat şi trimis înapoi la Moscova. Philby l-a avertizat şi pe May că fusese deconspirat[35] Fără să conştientizeze acest sabotaj sistematic, SIS l-a promovat iarăşi pe Philby – de data aceasta, pe postul de reprezentant al agenţiei în ceea ce era acum cea mai importantă capitală din lume: Washington, DC. Şi mai bizar, Maclean a fost numit şef al Secţiei Americane din cadrul Ministerului de Externe. Această promovare a urmat unei grave căderi nervoase pe care a avut-o în perioada în care era consilier şi şef al misiunii diplomatice de la Cairo, unde el şi tovarăşul său de pahar, Philip Toynbee, făcuseră praf apartamentul a două fete care lucrau pentru ambasada americană, sfâşiindu-le lenjeria intimă după ce îşi băuseră minţile. Nimeni de la Londra nu avea habar că Maclean se purta din ce în ce mai ciudat din cauză că era extrem de stresat, după două încercări zadarnice de a rupe legăturile cu Moscova. Nimeni nu a dat atenţie faptului că, la beţie, afirmase că el ar fi „un [Alger] Hiss englez", referire la cea mai cunoscută cârtiţă comunistă din Departamentul de Stat american[36].

Şi totuşi, Burgess rămâne cazul cel mai derutant. Chiar dacă nu ar fi fost spion sovietic, ar fi trebuit să fie dat afară pentru că era beţiv, consuma droguri şi era dezordonat – ca

să nu mai vorbim de isprăvile sale sexuale frizând delincvenţa. Însă lui i s-au tot oferit noi funcţii: la Departamentul de Cercetare a Informaţiilor din cadrul Ministerului de Externe în 1947, la Departamentul pentru Extremul Orient şi apoi, în august 1950, la ambasada de la Washington, ca secretar II. Cam tot pe atunci prietenul lui Burgess Guy Liddell, directorul general adjunct al MI5, susţinea încrezător că acesta „nu este genul de om care să transmită în mod deliberat informaţii confidenţiale unor persoane neautorizate". În realitate, cei cinci au devenit cât se poate de utili sovieticilor odată cu izbucnirea Războiului din Coreea. Burgess locuia împreună cu Philby la Washington, făcând şi pe curierul între acesta şi Valeri Makaiev, aflat la New York. Între timp, de pe poziţia sa de la Diviziile de Apărare ale Ministerului de Finanţe, Cairncross transmitea Moscovei detalii despre programul britanic de construire a unei bombe atomice[37] Philby a avut tupeul să-i propună lui Liddell să combine reprezentanţele SIS şi SS (MI5) de la Washington[38] Însă aceasta era o schemă defensivă. Ştia că, încet-încet, se strânge laţul. Pe lângă noile informaţii de la spionii care defectau, americanii obţineau anevoie tot mai multe informaţii şi din mesajele serviciilor secrete sovietice interceptate şi decriptate de programul Venona. Dându-şi seama că Maclean era spionul identificat drept HOMER în mesajele decriptate, Philby l-a avertizat prin intermediul lui Burgess, care era trimis înapoi la Londra după altă serie de isprăvi scandaloase. Burgess l-a informat şi pe Blunt[39] Pe 25 mai 1951, într-o vineri, la miezul nopţii, în cadrul unei operaţiuni de retragere puse la cale de Iuri Modin, ofiţerul lor de caz de la Londra, Maclean şi Burgess au fugit din casa lui Maclean din Tatsfield la Southampton, unde s-au îmbarcat pe ambarcaţiunea de agrement *Falaise* până la Saint-Malo – serviciu pentru care nu era nevoie de paşaport –, apoi au luat trenul de la Rennes spre Paris şi Berna, unde ambasada sovietică le-a eliberat paşapoarte false. La Zürich, cei doi au urcat la bordul unui avion cu destinaţia Stockholm via Praga, dar în capitala Cehiei au schimbat avionul şi au plecat la Moscova. Două dintre cele cinci păsări îşi luaseră zborul din simplul motiv că departamentul de contraspionaj de la MI5 nu dispunea de resursele necesare pentru a asigura supravegherea şi în weekenduri[40].

MI5 (ca să nu mai vorbim de FBI şi CIA) îl luase acum în colimator pe Philby. Acesta a fost chemat de la Washington (la insistenţa americanilor) şi dat afară oficial. A fost luat la întrebări, apoi interogat, dar s-a ţinut tare şi a fost încurajat să nu cedeze de membrii SIS care îi ţineau partea. În 1955, pe baza unor informaţii de la americani, a fost acuzat că ar fi „al treilea om" în ziarul newyorkez *Sunday News* şi apoi în Camera Comunelor. Şi totuşi, a fost protejat de guvernul lui Anthony Eden, precum şi de Nicholas Elliott în MI6 şi de James Angleton la CIA. Cu tupeu, Philby a ţinut o conferinţă de presă în sufrageria mamei sale, spunându-le jurnaliştilor: „Ultima oară când am vorbit cu un comunist, cu bună ştiinţă, a fost în 1934"[41]. În mod incredibil, foştii săi colegi l-au crezut în mare parte – în ciuda unor noi dovezi circumstanţiale a căror sursă era programul Venona şi care confirmau că el este agentul sovietic STANLEY, precum şi a mărturiei kaghebistului Anatoli Goliţin, ce defectase, şi a Florei Solomon, pe care Philby încercase înainte de război s-o atragă de partea cauzei sovietice. Chiar şi a doua soţie a lui Philby, Aileen, îl bănuia acum. (Potrivit unuia dintre prietenii lor, ea s-a trezit spunând într-o seară, la cină: „Ştiu că tu eşti al treilea om!") Faptul că el o abuza psihic în mod sistematic şi alcoolismul femeii au condus la moartea ei în decembrie 1957[42]. Şi totuşi, lui Philby i s-a permis să se mute la Beirut, unde a lucrat ca jurnalist şi ca sursă informală pentru MI6. Netulburat, cu prima ocazie a reînceput să lucreze pentru sovietici. Atunci când MI6 l-a demascat în sfârşit pe baza unor noi informaţii

obţinute în 1961-1962, el „i s-a confesat" lui Elliott, susţinând că rupsese orice legături cu ruşii în 1946. Efectiv a fost lăsat să fugă la Moscova în ianuarie 1963[43]

Poate cel mai mare mister legat de spionii de la Cambridge – chiar mai ciudat decât faptul că au rezistat atâta timp fără să fie depistaţi – este că nu îşi făceau iluzii în ceea ce priveşte regimul pe care îl slujeau. La Moscova, Burgess a continuat să se poarte după cum îi era obiceiul – trăgea la măsea, fuma ca turcul şi făcea tot felul de prostii, strigând din când în când „*Urăsc* Rusia!" către microfoanele ascunse în apartamentul său. Verdictul său privind Moscova a fost: „ca Glasgow într-o sâmbătă seară în epoca victoriană"[44]. Philby a scris o autobiografie prosovietică cu finanţare de la KGB, a avut o aventură cu Melinda Maclean, a încercat să se sinucidă în 1970 şi s-a căsătorit a patra oară, cu o rusoaică. Atunci când a primit Ordinul Lenin, l-a comparat cu un titlu de cavaler – „unul dintre cele mai grozave"[45] –, însă l-a durut faptul că nu a fost niciodată decât un simplu „agent" în KGB. Burgess a murit în august 1963 de insuficienţă hepatică. Maclean a murit tot din cauza băuturii. Ficatul lui Philby a mai rezistat cumva până în 1988. Ceilalţi nu au optat pentru fuga în paradisul muncitorilor. „Ştiu eu foarte bine cum trăiesc oamenii voştri", i-a spus Blunt lui Modin după ce Burgess şi Maclean fugiseră, „şi vă asigur că pentru mine ar fi foarte greu, ba chiar aproape insuportabil să fac la fel"[46]. După ce Michael Straight a recunoscut că Blunt îl recrutase pe vremea când era student la Trinity, Blunt a făcut mărturisiri la MI5 în 1964 – deşi a fost demascat public abia în noiembrie 1979. (În memoriile sale, care nu au fost date publicităţii până în 2009, Blunt afirma că regretă că a lucrat pentru serviciile secrete sovietice, spunând că aceasta a fost „cea mai mare greşeală din viaţa mea".) În fine, Cairncross a fost dat în vileag de nişte documente pe care le avea asupra sa şi pe care Blunt nu le îndepărtase din apartamentul lui Burgess, însă dovezile împotriva lui nu erau suficiente pentru a-l aresta, aşa încât a fost pensionat discret şi i s-a permis să urmeze o carieră academică în Statele Unite. În 1964 a mărturisit la MI5 că făcuse spionaj pentru sovietici, dar a refuzat să se întoarcă în Regatul Unit, acceptând un post la Organizaţia pentru Alimentaţie şi Agricultură a Naţiunilor Unite, la Roma. În 1970 a primit asigurări că va beneficia de imunitate în faţa acuzării. Abia în 1982 s-a confirmat că el era al „cincilea om" Abia în 1990 s-a dat publicităţii această informaţie, după ani de speculaţii adesea exagerate care îi acuzaseră în mod neîntemeiat pe alţi cel puţin zece absolvenţi de Cambridge cu relaţii în serviciile secrete, inclusiv pe Hollis şi Rothschild[47]. Astfel, nici unul dintre spionii de la Cambridge nu a fost judecat sau condamnat vreodată, cu atât mai puţin trimis la închisoare – spre deosebire de George Blake, un spion al sovieticilor ce nu avea relaţiile necesare în cadrul establishmentului, condamnat la 42 de ani de închisoare pentru fărădelegile sale.

40

Scurtă întâlnire

Mottoul Apostolilor fusese cândva „Pur şi simplu conectează" – nu „Pur şi simplu defectează". Însă chiar şi relaţia cea mai scurtă putea fi fatală sau aproape fatală în Uniunea Sovietică a lui Stalin, pe care spionii de la Cambridge o slujiseră cu atâta loialitate. Într-o noapte de noiembrie, la Leningrad, la doar câteva luni după încheierea războiului, filosoful Isaiah Berlin, care studiase la Oxford, se întâlnea cu poeta rusă Anna Ahmatova. Pentru amândoi, a fost o întâlnire de neuitat, deopotrivă lipsită de conţinut politic şi castă. Şi totuşi, întâlnirea aproape că i-a distrus viaţa Annei Ahmatova. Ar fi greu de găsit o ilustrare mai potrivită a totalitarismului, sistemul ierarhic suprem. Doi intelectuali nu puteau discuta despre literatură într-un apartament privat fără ca Stalin însuşi să manifeste un interes personal şi ostil faţă de această întâmplare şi s-o folosească drept dovadă pentru a justifica alte persecuţii.

Ahmatova trăia de mult în umbra suspiciunii. Pe numele adevărat Anna Andreevna Gorenko, era deja o poetă consacrată înainte de Revoluţie. Primul ei soţ, scriitorul naţionalist romantic Nikolai Gumiliov, fusese executat sub acuzaţia de activitate antisovietică în 1921[1] Suspiciunile s-au adâncit din cauza felului cum a fost primită a patra ei carte de poezii, *Anno Domini MCMXXI*. Un critic făcea referire la imaginea „contradictorie" sau „dublă" a eroinei sale: „pe jumătate «prostituată» arzând de pasiune, pe jumătate «călugăriţă» capabilă să se roage la Dumnezeu pentru iertare". Altul scria că toată Rusia era împărţită între cei de soiul lui Maiakovski şi cei ca Ahmatova, sugerând incriminator că ea era conservatoarea în comparaţie cu revoluţionarul lui Vladimir Maiakovski[2] După 1925 s-a interzis tipărirea lucrărilor ei[3] Zece ani mai târziu, fiul său, Lev Gumiliov, şi cel de-al treilea soţ, Nikolai Punin, au fost arestaţi. La sfatul unui prieten, scriitorul Boris Pasternak, ea i-a trimis o cerere directă, disperată lui Stalin, implorându-l să-i elibereze pe „singurii doi oameni care îmi sunt apropiaţi". În mod miraculos, Stalin i-a satisfăcut cererea, mângâlind pe scrisoarea ei ordinul ca cei doi să fie eliberaţi[4]. Totuşi, Gumiliov a fost arestat din nou în martie 1938 şi condamnat la zece ani în lagărul arctic de muncă forţată de la Norilsk, cel mai nordic oraş din lume[5] Deşi Ahmatova a fost pentru scurt timp reabilitată în 1939, reacţia negativă la publicarea unui volum de poezii scrise de ea nu a întârziat să apară: şeful organizaţiei de partid din Leningrad, Andrei Jdanov, a ordonat confiscarea cărţii, condamnând „erotismul ăsta al lui Ahmatova"[6] Majoritatea poemelor din ciclul dedicat Terorii staliniste, *Recviem*, au fost scrise de ea în 1935-1940, descriind agonia mistuitoare a milioane de oameni care i-au pierdut pe cei dragi din cauza tiraniei nemiloase a lui Stalin[7]

Nu este surprinzător faptul că a existat o legătură afectivă strânsă între Ahmatova şi tânărul filosof englez de geniu. Deşi studiase la St. Paul şi Colegiul Corpus Christi,

Oxford, Berlin se născuse într-o familie evreiască prosperă în Riga, în 1909, şi, fiind un copil precoce, fusese martor la Revoluţia Rusă. Totuşi, familia Berlin alesese să plece din Uniunea Sovietică în 1920 şi un an mai târziu se stabilise la Londra. Deşi, ca tânăr student, s-a adâncit în filosofie, Berlin nu a pierdut niciodată contactul cu rădăcinile sale ruse. Competenţele lui lingvistice i-au facilitat ocuparea temporară a postului de secretar I la ambasada britanică de la Moscova în vara anului 1945. În timpul unei vizite la Leningrad, însoţit de Brenda Tripp de la British Council, a cunoscut-o pe Ahmatova, într-un anticariat al cărui proprietar era Ghennadi Rahlin[8] Pe 14 noiembrie 1945, ea l-a invitat în apartamentul ei din Fontannîi Dom, palatul cândva magnific al Şeremetevilor de pe malul canalului Fontanka. Această primă întâlnire a fost cumva burlesc scurtată. Totuşi, Berlin i-a mai făcut o vizită nocturnă Annei Ahmatova la un moment dat înainte de a se întoarce la Moscova, pe 20. După miezul nopţii, când erau singuri, s-a realizat conexiunea cu rol transformator. El i-a povestit despre prietenii ei de demult care, la fel ca familia lui, fugiseră din calea Revoluţiei: compozitorul Arthur Lourié, poetul Gheorghi Adamovici, mozaistul Boris Anrep, mondena Salomeia Andronikova. Ea a povestit despre copilăria ei la ţărmul Mării Negre, căsniciile sale, dragostea pentru poetul Osip Mandelştam (care, în 1938, murise în gulag), apoi a recitat nişte cânturi din *Don Juan* de Byron (într-o engleză neinteligibilă) şi unele dintre poemele ei, printre care şi încă neterminatul „Poem fără erou" şi „Recviem", pe care l-a citit de pe un manuscris. Discuţiile lor literare – despre Cehov, Tolstoi, Dostoievski, Kafka, Puşkin, Aleksandr Blok, Marina Ţvetaeva, Pasternak şi o droaie de poeţi mai puţin cunoscuţi – au continuat până dimineaţă târziu şi le-au lăsat o impresie de neşters amândurora. Au vorbit şi despre muzică. Nimic nu ar putea ilustra mai bine măsura în care regimul sovietic distrusese reţelele literare şi artistice ale Europei anterioare anilor 1920 decât faptul că Ahmatova – ca şi Pasternak, cu care s-a întâlnit, de asemenea, Berlin – nu prea avea habar de lucrările mai recente ale unor scriitori şi artişti pe care ea îi cunoscuse şi cu atât mai puţin despre opera altora noi. A fi poet în Rusia lui Stalin însemna a fi un nod izolat de reţea. La rândul lui, Berlin descoperise cu uimire că Ahmatova mai trăieşte: „Parcă fusesem brusc invitat s-o cunosc pe domnişoara Christina Rossetti", scria el mai târziu[9] El era doar al doilea străin care o vizita după Primul Război Mondial. Dacă ar fi plecat din Rusia înainte de ascensiunea lui Stalin la putere, ea nu s-ar fi simţit câtuşi de puţin nelalocul ei în Bloomsbury. Aşa cum i-a mărturisit lui Berlin, era „în stare să se îndrăgostească uşor" Avea în comun cu Bloomsbury un interes excesiv faţă de „personalităţile şi faptele altora... bazat pe o înţelegere profundă a centrului moral al personajelor şi al situaţiilor... alături de o încăpăţânare dogmatică de a atribui motive şi intenţii". Toată viaţa ei, medita Berlin, era „un neîntrerupt rechizitoriu al realităţii ruseşti". Însă ea „rămânea neclintită: era gata să moară în ţara ei, indiferent ce orori se mai pregăteau; nu avea s-o părăsească niciodată", chiar dacă „după război Leningradul nu era pentru ea decât un imens cimitir, unde erau îngropaţi prietenii ei: era ca după un incendiu forestier – cei câţiva arbori carbonizaţi făceau ca dezolarea să fie şi mai adâncă"

Cei doi s-au reîntâlnit, pentru scurt timp, pe 5 ianuarie 1946, înainte de plecarea lui Berlin din Rusia. Nu a fost chiar cu totul surprins atunci când ea i-a dăruit, inclus într-un volum cu versurile sale mai vechi, „poemul ce avea să devină mai târziu al doilea din ciclul intitulat *Cinque*... [care] în prima sa versiune fusese inspirat direct de întâlnirea noastră anterioară". Întâlnirea fusese şi pentru el la fel de emoţionantă. „Mă afectase profund", scria el mai târziu, „şi îmi schimbase definitiv modul de a privi lucrurile"

Pe ea o considera maiestuoasă, iar poezia ei „o operă de geniu" Întâlnirea lor, a afirmat el ulterior, îi restituise „patria" Se poate foarte bine să fi fost stimulentul care l-a îndepărtat de filosofie şi l-a făcut să se îndrepte către istoria gândirii politice, unde a făcut tot ce a putut în apărarea libertăţii individului şi împotriva determinismului istoric. „Nu fusese o legătură amoroasă normală", cum scria un comentator. „Nu a existat contact fizic. Probabil că este una dintre cele mai pure întâlniri dintre două personalităţi umane cunoscute în istorie. Două spirite extraordinare par pentru o clipă să se fi conectat perfect pentru a-l purta pe celălalt pe culmi tot mai înalte ale iubirii şi înţelegerii reciproce. Ba chiar poate fi considerată un fel de *ne plus ultra*, însăşi ideea platonică de comunicare umană"[10] De fapt, aşa cum i-a scris Pasternak lui Berlin în anul următor, Ahmatova a dezvoltat un soi de iubire obsesivă pentru Berlin: „Tot pomenea de tine din trei în trei cuvinte. Aşa de dramatic şi de misterios! Noaptea, de exemplu, într-un taxi, întorcându-se de la vreo serată sau recepţie, inspirată şi ostenită, dar şi un pic cu capul în nori (*sau* ameţită), în franceză: *Notre ami* (adică tu) *a dit, ou a promis*, etc."[11]. *Cinque* a fost cu siguranţă inspirat de Berlin[12]. Unii au dedus şi că ea l-a văzut în Berlin pe eroul care se remarcase prin absenţă în „Recviem"[13], deşi a „treia şi ultima" dedicaţie a capodoperei scrise de Ahmatova – „Poem fără erou" – se poate să fi fost scrisă cu referire nu doar la Berlin:

Destul, prea mult am îngheţat de teamă,
Aşa c-acum voi invoca ciacona lui Bach
Şi totodată pe-un bărbat ce va veni la mine.
Nu lui i-e dat să-mi fie mie soţ,
Dar ceea ce-om aduce noi doi împreună
Va tulbura tot secolul XX.
Eu l-am primit ca din greşeală,
Parcă atinsă de o soartă neştiută
Şi, cu dânsul, s-a apropiat tot ce-i mai rău.
Purta-va-şi paşii el pe lângă Fontanka,
Ajungând târziu, prin noapte şi prin ceaţă,
El vinul meu va bea, ciocnind cu Noul An.
Şi-aminte-o să-şi aducă de ajunul Bobotezei,
De arţar, de razele lumânărilor de nuntă
Şi de poem în zborul său mortal.
Dar nu flori de liliac de primăvară,
Nici şoapte dulci de-amor, nici un inel –
Ci-osândă-mi va aduce el în noaptea ceea[14]

Aşa cum sugerează ultimul vers, pentru Ahmatova, consecinţele întâlnirilor sale cu acest „oaspete din viitor" (cum spune ea în poemul „Anul 1913") au fost dezastruoase. Deloc surprinzător, având în vedere istoricul ei şi statutul oficial al lui Berlin – accentuate de apariţia neaşteptată şi deplasată a lui Randolph Churchill, dezmăţatul fiu al prim-ministrului, în faţa apartamentului Annei Ahmatova atunci când a vizitat-o Berlin prima dată[15] Poate că Stalin nu a rostit niciodată cuvintele „Aşa deci, călugăriţa noastră primeşte în vizită spioni britanici", dar presupunerea aceasta probabil că nu era nerezonabilă în atmosfera tensionată de după război[16]. În doar câteva zile, poliţia secretă instalase cu stângăcie microfoane în tavanul casei unde locuia Ahmatova. Pe o poloneză care îi traducea versurile a forţat-o să dea detalii despre vizitele lui Berlin[17] Ahmatova s-a aflat în şi mai mare pericol din aprilie, când a acceptat invitaţia de a face o lectură

de poezie la Casa Sindicatelor din Moscova. Ovaţiile prelungite ale publicului, care s-au repetat şi la Leningrad patru luni mai târziu, au alarmat-o – şi pe bună dreptate[18]. Supravegherea sa şi a prietenilor ei s-a intensificat. Stalin a intervenit din nou, de data aceasta nu ca s-o salveze, ci ca să facă pe criticul literar, comentând că poţi număra „pe degetele de la o mână" poemele postrevoluţionare bune ale Annei Ahmatova[19] Pe 14 august, Comitetul Central emitea o hotărâre „despre revistele *Zvezda* şi *Leningrad*" care îi ataca pe editorii acestora pentru că publicaseră texte „dăunătoare ideologic" scrise de Ahmatova şi de satiristul Mihail Zoşcenko. Ambii autori au fost apoi aspru criticaţi la o şedinţă a uniunii scriitorilor din Leningrad de vechiul duşman al Annei Ahmatova, Jdanov. Acesta fusese determinat să acţioneze de Gheorghi Aleksandrov, şeful departamentului agitaţie şi propagandă al Comitetului Central, care la rândul său fusese împins de un denunţ făcut de unul dintre angajaţii departamentului său[20] Termenii atacului lui Jdanov erau revelatori :

> [Opera Annei Ahmatova] este poezia unei aristocrate răsfăţate, oscilând frenetic între budoar şi capelă... Ar fi greu de spus dacă este o călugăriţă sau o stricată ; poate mai degrabă câte puţin din amândouă, dorinţele ei împletindu-se cu rugăciunile... Atmosfera aceasta de solitudine şi deznădăjduire, care este străină de spiritul literaturii sovietice, străbate toată opera Annei Ahmatova... Opera Annei Ahmatova ţine de trecutul îndepărtat ; este străină de viaţa sovietică şi nu poate fi tolerată în paginile gazetelor noastre... Textele acestea nu pot sădi decât depresie, moral scăzut, pesimism, dorinţa de a fugi de problemele vitale ale vieţii şi activităţii sociale într-o lume mică şi îngustă a experienţelor personale[21].

În statul totalitar, chiar şi experienţele personale erau interzise.

Ahmatova a fost umilită public, dar – spre uşurarea lui Berlin – nu a fost arestată şi pensia ei modestă şi dreptul la o cartelă de alimente au fost suspendate doar temporar[22] Totuşi, nu mai puteau comunica, aşa încât Berlin nu a fost informat că în 1949 a fost arestat din nou Lev, fiul ei – eliberat din gulag pentru a lupta în cadrul unei divizii antiaeriene în „Marele Război pentru Apărarea Patriei" –, şi condamnat la încă zece ani într-un lagăr din Kazahstan. Nu a aflat nici că a fost arestat iar Punin, al treilea soţ al ei, şi nici că ulterior a murit în gulag* În 1954, în timpul uşorului dezgheţ care a urmat morţii lui Stalin, un grup de studenţi britanici, printre care şi tânărul Harry Shukman, s-au întâlnit cu ea la Casa Scriitorilor din Leningrad. Ahmatova a crezut că îi trimisese Berlin, dar de fapt el habar nu avea de vizita acestora[23]. Atunci când *The New Republic* a publicat un articol de senzaţie despre întâlnirea lui Berlin cu Ahmatova, acesta şi-a ieşit din fire[24]. Ar fi fost şi mai furios dacă ar fi ştiut că autorul, Michael Straight, era unul dintre studenţii de la Cambridge pe care Anthony Blunt îi convinsese să facă spionaj pentru sovietici. Trei ani mai târziu, în august 1956, când Berlin s-a întors în Rusia, Ahmatova i-a transmis, prin Pasternak, că nu vrea să se vadă cu el, ca să nu aibă de suferit fiul ei – care fusese eliberat recent –, deşi (cumva ilogic) au vorbit o dată la telefon. În plus, Berlin tocmai se căsătorise, ceea ce, evident, a fost o lovitură pentru poeta romantică inveterată[25] Vizita ei, nouă ani mai târziu, la Oxford, unde i

---

* Unchiul lui Berlin, Lev, care era cetăţean sovietic, a fost şi el arestat în 1952, ridicat şi acuzat că ar face parte dintr-o reţea de spioni britanici. Sub tortură, a mărturisit că era într-adevăr spion britanic. A stat un an în închisoare, a fost eliberat după moartea lui Stalin, dar a suferit un atac de cord la scurt timp după aceea, când a trecut pe stradă pe lângă unul dintre torţionarii săi.

s-a decernat un titlu onorific, a fost plină de patos. Ea l-a asigurat pe Berlin că, deoarece îl mâniase aşa de tare pe Stalin, întâlnirea lor „declanşase Războiul Rece, schimbând astfel istoria omenirii". Berlin, căruia nu îi plăcea să se certe, nu a contrazis-o pe acum vârstnica femeie cu spiritul aproape frânt[26]. Spre meritul lui, rămăsese mereu fidel spiritului iniţial al Societăţii Conversazione şi al Grupului Bloomsbury, deşi nu a făcut niciodată parte din aceste reţele, spirit trădat însă de o coterie detestabilă formată din unii dintre colegii săi de generaţie de la Cambridge.

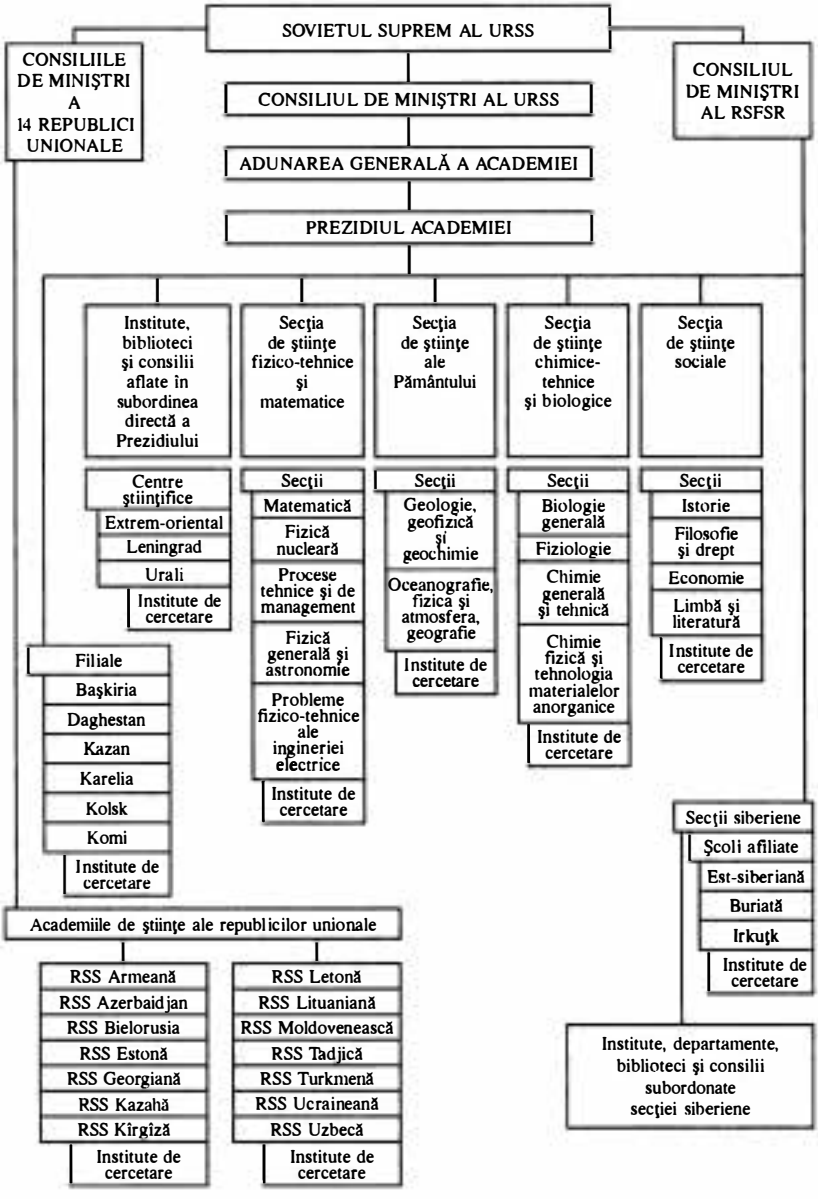

26. Organizarea sovietică a ştiinţei pe timpul lui Stalin („Sistemul de cercetare al Academiei de Ştiinţe a Uniunii Republicilor Socialiste Sovietice").

41

Ella la şcoala de corecţie

Mijlocul secolului XX a fost apogeul ierarhiei. Deşi Primul Război Mondial se încheiase cu prăbuşirea a nu mai puţin de patru dintre marile imperii dinastice – al Romanovilor, Imperiul Habsburgic, al Hohenzollernilor şi Imperiul Otoman –, ele au fost înlocuite uluitor de rapid de noi „state-imperii", mai puternice, care combinau vastitatea imperiului cu insistenţa pe omogenitatea etnolingvistică şi pe autocraţie. În anii 1930 şi 1940 nu numai că s-au afirmat statele cele mai controlate de la centru din toate timpurile (Uniunea Sovietică a lui Stalin, al Treilea Reich al lui Hitler, Republica Populară a lui Mao Zedong), ci, ca reacţie la Marea Depresiune şi la apropierea altui conflict global, principalele ţări democratice au devenit şi ele mai centralizate în structurile lor administrative. Între 1939 şi 1945, complexul de conflicte pe care îl numim al Doilea Război Mondial a condus la o mobilizare fără precedent a bărbaţilor tineri. Pe toată întinderea Eurasiei, a Americii de Nord şi a Australiei, tinerii, de la adolescenţi până la bărbaţii de 30 şi ceva de ani, au primit instrucţiuni să se prezinte pentru a fi înrolaţi în armată. Peste 110 milioane de oameni, aproape toţi bărbaţi, s-au aflat în serviciul forţelor armate ale statelor combatante. Până la sfârşitul războiului, un sfert din mâna de lucru a Marii Britanii purta uniformă, la fel ca 18% din forţa de muncă americană şi 16% din cea sovietică. Proporţii uriaşe din aceste mari armate nu s-au mai întors acasă. Numărul total al morţilor înregistraţi în rândul militarilor în al Doilea Război Mondial a fost de aproximativ 30 de milioane (deşi printre civili au fost şi mai multe victime). Cam unul din patru soldaţi germani şi-a pierdut viaţa; rata mortalităţii în Armata Roşie a fost aproape la fel de ridicată. Astfel, fluierarii Europei au condus la moarte o întreagă generaţie de băieţi.

Şi totuşi, armatele nu au fost decât cele mai mari dintre piramidele organizaţionale de la mijlocul secolului XX. Ierarhiile predominau şi în sfera economică, în cea socială şi în cea culturală. Era o domnie a planificatorilor de la centru, indiferent dacă lucrau pentru guverne sau pentru mari companii, indiferent dacă misiunea lor era să distrugă ori să producă. În Statele Unite, compania General Motors a lui Alfred Sloan definea corporaţia cu structură multidivizionară, care a devenit rapid şablonul pentru organizarea afacerilor în toate ţările dezvoltate (vezi ilustraţia 27).

După al Doilea Război Mondial, şi sistemul internaţional a fost reconfigurat ierarhic. Teoretic, toate statele-naţiuni se bucurau de o reprezentare echitabilă în cadrul Naţiunilor Unite. Practic, s-au format două sisteme de alianţe puternic înarmate, cu Statele Unite şi Uniunea Sovietică ca membri dominanţi. Alături de ele, din Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite făceau parte alte trei state care încheiaseră războiul în tabăra învingătorilor: Marea Britanie, China şi (în mod neverosimil) Franţa, care fusese una dintre primele cuceriri ale puterilor Axei. Deşi Războiul Rece avea să pună curând Consiliul de

Securitate într-o situaţie fără ieşire – „o cameră fără vedere", potrivit formulării memorabile a unui diplomat venezuelean –, în principiu fusese aplicat şablonul stabilit la Viena şi se crease o nouă pentarhie de mari puteri.

Celor ce au luptat în războaiele mondiale, fără îndoială că li s-a părut firesc să transfere în viaţa civilă cel puţin unele dintre modurile de operare pe care le învăţaseră cât timp purtaseră uniformă. Totuşi, experienţa războiului convenţional la scară largă nu este o explicaţie suficientă pentru structurile de relaţii descendente ale atâtor organizaţii de la mijlocul secolului. A existat şi o conjunctură tehnologică ce a favorizat controlul de sus. Satiristul vienez Karl Kraus avusese dreptate: tehnologiile comunicării de la mijlocul secolului XX au adus foloase într-o măsură covârşitoare ierarhiilor. Deşi telefonul şi radioul au creat cu siguranţă noi reţele vaste, aceste reţele erau radiale, fiind relativ uşor de întrerupt, de exploatat sau de controlat. La fel ca ziarele, cinematograful şi televiziunea, radioul nu a fost o veritabilă tehnică de reţea, pentru că în general presupunea o comunicare unidirecţională, de la furnizorul de conţinut către ascultător. Cei care foloseau tehnologia fără fir pentru a conversa erau în general consideraţi nişte ciudaţi („radioamatori"); tehnologia nu a fost niciodată comercializată cu succes. Pe bună dreptate, Joseph Goebbels spunea că radioul este „arma spirituală a statului totalitar" Stalin ar fi adăugat, poate, că telefonul este un dar de la Dumnezeu pentru cei care trag cu urechea.

Este important de observat că aceste tehnologii se pretau controlului social şi în societăţi mai libere. În Statele Unite – unde telefonia transcontinentală a fost lansată pe 25 ianuarie 1915[1] –, reţeaua de telefonie a ajuns rapid sub autoritatea unui monopol naţional sub forma companiei AT & T[2] a lui Theodore Vail. Deşi reţeaua americană (numită „sistemul Bell", după inventatorul Alexander Graham Bell, născut la Edinburgh) a rămas foarte descentralizată din punctul de vedere al utilizării (în 1935, mai puţin de 1,5% din apelurile telefonice erau interstatale), în ceea ce priveşte proprietatea, precum şi standardizarea tehnologică era un sistem unic[3] „Concurenţa", declara Vail, „înseamnă *conflict*, război industrial; înseamnă dispută"[4]. Viziunea lui era a „unui sistem universal prin cablu pentru transmiterea electrică a informaţiilor (comunicări scrise ori personale), de la oricine de oriunde către oricine de oriunde altundeva, un sistem universal la fel de extins ca şi sistemul de şosele al ţării care se întinde de la uşa fiecăruia până la uşa oricărui altcuiva"[5] Vail era la fel de deschis la supravegherea reţelei de către autorităţile publice pe cât era de ostil oricărei inovaţii care venea din afara monopolului[6] Ascultarea convorbirilor telefonice – lucru uşor de făcut cu orice sistem cu comutaţie de circuite – a început în anii 1890 şi a fost declarată constituţională de Curtea Supremă în cazul contrabandistului Roy Olmstead din Seattle, care fusese condamnat pe baza unor dovezi obţinute prin ascultarea unei linii telefonice. Existau şi precedente. În 1865, Serviciul Poştal al Statelor Unite fusese autorizat să confişte materiale obscene, care, bineînţeles, nu puteau fi descoperite decât deschizând corespondenţa privată. Serviciul de informaţii militare al Statelor Unite ajunsese la o înţelegere cu Western Union să intercepteze telegrame suspecte în anii 1920, deşi în 1929 secretarul de stat Henry L. Stimson a refuzat să citească nişte cablograme militare japoneze care fuseseră interceptate, pe motivul perfect demodat că, aşa cum s-a exprimat el, „gentlemenii nu îşi citesc unul altuia corespondenţa" Pearl Harbour şi tot ce a urmat au făcut să fie date uitării asemenea scrupule. National Security Agency, înfiinţată în 1952, a întreprins cercetări de proporţii ale traficului mesajelor telegrafice în încercarea de a prinde spioni sovietici. În acelaşi timp, FBI, al cărui director era J. Edgar Hoover, asculta telefoane fără nici un fel de restricţii. Pe 19 octombrie 1963, de exemplu, procurorul general, Robert F. Kennedy, a autorizat FBI să înceapă să asculte telefoanele din casa pastorului Martin Luther King Jr., program de supraveghere care a continuat până în iunie 1966[7]

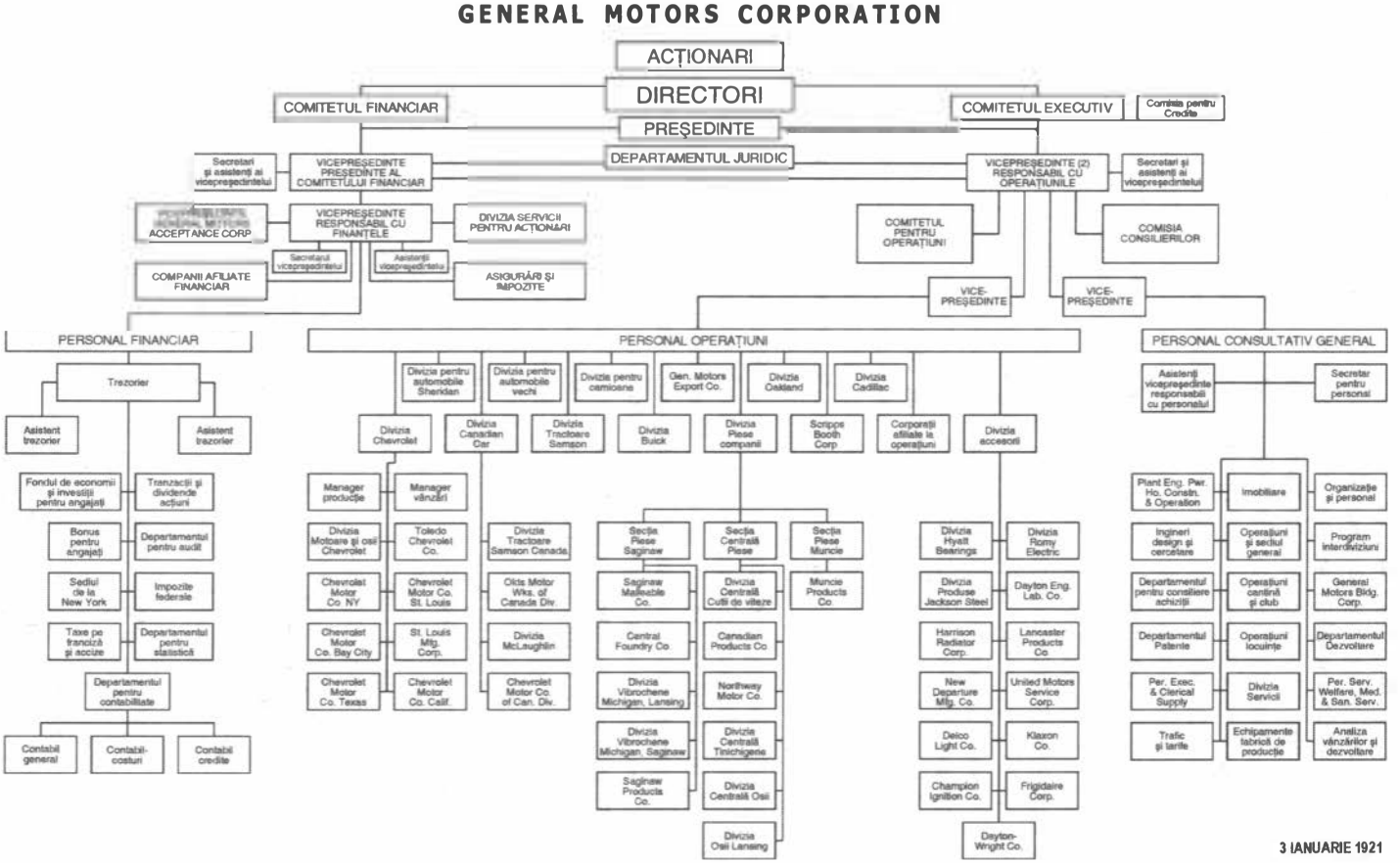

27. „Studiul organizațional" al lui Alfred Sloan pentru General Motors (1921).

Radioul nu era chiar aşa de centralizat, graţie, în parte, opoziţiei lui Herbert Hoover faţă de controlul federal asupra undelor în perioada mandatului său de şef al Departamentului pentru Comerţ. Legea Radioului din 1927 conferea Comisiei Federale a Radioului puterea de a împărţi spectrul frecvenţelor şi de a hotărî care solicitanţi vor primi licenţe pentru a opera posturi de radio pe anumite lungimi de undă, cu staţii de anumite puteri, în anumite locuri şi la anumite ore[8]. Şapte ani mai târziu, acest rol a fost preluat de o nouă Comisie Federală pentru Comunicaţii. Din acest moment, licenţele erau acordate pe perioade de câte trei ani posturilor de radio ce puteau convinge Comisia că vor urmări „avantajul, interesul ori necesitatea publică", criterii care nu au fost niciodată aplicate ziarelor. Ca urmare, libertatea de exprimare la radio a fost serios limitată şi de organele de reglementare, şi (din cauza importanţei pe care o avea publicitatea ca sursă de venituri) de interesele comerciale[9]

Deşi mulţi intelectuali se temeau că Statele Unite dezvoltă tendinţe totalitariste la începutul epocii Războiului Rece, exista, desigur, o diferenţă profundă între viaţa americanilor şi cea a sovieticilor. Cetăţenii americani albi se bucurau de toate drepturile civile şi politice garantate de Constituţie şi puteau contesta la tribunal intruziunile guvernului dacă voiau. Pentru mulţi americani de culoare, avantajele vieţii în SUA în comparaţie cu viaţa în URSS erau totuşi mai puţin evidente, lucru amintit adesea, deşi în mod ipocrit, de propaganda sovietică. Un corolar al conformismului social la sfârşitul anilor 1940, în anii 1950 şi la începutul anilor 1960 a fost discriminarea rasială instituţionalizată. Atunci, ca şi acum, afroamericanii erau mult mai susceptibili să aibă de suferit din cauza sistemului penal. Un singur exemplu poate fi suficient pentru a ilustra acest fapt. Pe 10 aprilie 1933, judecătorul George W. Smyth din districtul Westchester trimitea o fată „de culoare" în vârstă de 15 ani pe nume Ella Fitzgerald la şcoala de corecţie din Hudson, NY, pentru că era „refractară şi nu asculta dispoziţiile corecte şi legitime ale mamei sale" Viaţa nu era prea veselă în instituţia asta. În 1933, când Jacob Moreno a conceput primele „sociograme", a făcut-o pentru a explica numărul mare de fete care fugiseră din şcoală (vezi introducerea). În anii 1930, chiar şi teoria reţelelor a servit panopticului* Din fericire, Fitzgerald a fugit în Manhattan, unde a avut o carieră strălucită ca solistă. Rusoaicele din şcolile de corecţie erau tratate mai brutal.

Societatea americană era pe bună dreptate renumită în secolul al XIX-lea pentru bogăţia vieţii ei asociaţionale. Ba chiar, aşa cum am văzut, Alexis de Tocqueville considerase că aceasta era una dintre temeliile succesului pe care îl avea această ţară ca democraţie. Şi totuşi, însăşi uşurinţa cu care se puteau forma reţele sociale în Statele Unite genera o vulnerabilitate ce a fost exploatată fără milă de o reţea străină importată în ţară în timpul marelui aflux de migranţi din sudul Italiei care s-a înregistrat la sfârşitul secolului al XIX-lea şi la începutul secolului XX: Mafia. Acest proces a fost prezentat în culori frumoase în romanul *Naşul* de Mario Puzo şi în filmele bazate pe carte. Cu siguranţă, filmul nu a fost în întregime o ficţiune** Chiar erau „cinci familii" care controlau mare parte din jocurile de noroc, cămătărie, perceperea taxelor de protecţie

* Conceput de teoreticianul englez utilitarist Jeremy Bentham la sfârşitul secolului al XVIII-lea, panopticul era o închisoare sau un azil în care toţi cei închişi puteau fi supravegheaţi de un singur gardian fără ca ei să-şi dea seama dacă sunt priviţi sau nu.

** După ce a văzut filmul, Sammy „Taurul" Gravano a spus: „Am plecat de la film uluit... vreau să zic că am ieşit plutind din cinematograf. O fi fost ficţiune, dar pentru mine, în momentul acela, aşa era viaţa noastră. Era incredibil. Îmi amintesc că am vorbit cu o grămadă de tipi, mafioţi, care aveau fix aceeaşi impresie".

şi (în timpul Prohibiţiei) contrabanda cu alcool în zona metropolitană a New Yorkului. Originile acestora erau în comunităţile de imigranţi veniţi din sudul Italiei precum Mica Italie, din Lower East Side şi East Harlem, Manhattan. Personajul fictiv Vito Corleone era bazat parţial pe Frank Costello (pe numele adevărat Francesco Castiglia) din familia Luciano/Genovese şi parţial pe Carlo Gambino din familia Gambino. Cântăreţul Johnny Fontane este clar Frank Sinatra. Şi gangsterii evrei erau inspiraţi după persoane reale: la baza brutalului operator de cazinou Moe Greene din Las Vegas se află Benjamin „Bugsy" Siegel, iar mai cerebralul Hyman Roth era inspirat după Meyer Lansky. Puzo nu a exagerat prea mult nici influenţa Mafiei în Statele Unite. Înainte de al Doilea Război Mondial, Lansky şi Siegel înfiinţaseră „Comisia" împreună cu Salvatore „Lucky" Luciano în încercarea de a impune un soi de guvernanţă centralizată nu doar asupra celor cinci familii din New York, ci şi asupra crimei organizate de pe tot teritoriul american. Domnia lui Luciano se încheiase *de facto* în 1936, când a fost arestat, urmărit penal şi condamnat datorită procurorului special (şi viitorului guvernator) Thomas E. Dewey pentru că ar fi administrat o reţea de prostituţie. Totuşi, curând i-a luat locul Costello. De asemenea, nu există nici o îndoială că prin anii 1950 diferitele familii mafiote erau profund implicate în afaceri legale – de la divertisment la cazinouri în Cuba prerevoluţionară –, precum şi în mişcările sindicale şi în politică. De exemplu, campania lui John F. Kennedy se poate să fi apelat la ajutorul Mafiei pentru a-l învinge pe Richard Nixon în 1960, iar Kennedy cu siguranţă a avut o amantă, pe nume Judith Campbell Exner, care întreţinea relaţii şi cu gangsterul Sam Giancana din Chicago. Între august 1960 şi aprilie 1961, CIA chiar a încercat să-l asasineze pe Fidel Castro folosind ucigaşi plătiţi care făceau parte din Mafie. (Nu pare totuşi probabil ca Mafia să fi fost responsabilă pentru asasinarea lui Kennedy, teorie a conspiraţiei care s-a dovedit a fi remarcabil de rezistentă şi la anchetele oficiale, şi la cercetările specialiştilor. Din fericire, Puzo a rezistat tentaţiei de a o include în romanul său.)

Şi totuşi, se manifestă o tendinţă de a exagera sofisticarea organizaţională a Mafiei, tocmai pentru că nu prea există documentaţie credibilă despre operaţiunile sale în afară de mărturia puţinilor mafioţi care au încălcat *omertà* (aproximativ „bărbăţie"), codul tăcerii ce le interzice iniţiaţilor, sub ameninţarea pedepsei cu moartea, să-şi trădeze tovarăşii autorităţilor. Joseph Valachi a fost cel care a dezvăluit faptul că iniţiaţii preferau să vorbească nu de Mafia, ci de *Cosa Nostra* – „treaba noastră" – atunci când a depus mărturie în faţa Subcomisiei Permanente de Investigaţii a Comisiei Senatului pentru Operaţiuni Publice în 1963. 21 de ani mai târziu, informatorul italo-brazilian Tommaso Buscetta le-a descris unor procurori americani structura ierarhică a unei familii mafiote tipice: la vârf un şef (*capofamiglia* sau *rappresentante*), al doilea rang după el un *capo bastone* ori *sotto capo*, apoi unul sau mai mulţi sfătuitori ai şefului (*consigliere*). Rangurile inferioare erau organizate în grupuri (*decina*) de aproximativ zece „soldaţi" (*soldati*, *operai* sau *picciotti*), fiecare condus de un *capodecina*. Când a depus mărturie, după ce a fost arestat, în 1996, Giovanni Brusca – mafiotul sicilian poreclit *Il porco*, care îl ucisese în 1992 pe magistratul antimafia Giovanni Falcone – a descris riturile de iniţiere prin care a trecut în 1976. Invitat la un „chef" la o casă de la ţară, el se trezise în faţa mai multor mafioţi aşezaţi în jurul unei mese pe care se aflau un pistol, un pumnal şi o foaie de hârtie cu imaginea unui sfânt. După ce Brusca şi-a afirmat dorinţa de a-şi asuma o viaţă de criminal, mafiotul cel mai în vârstă i-a înţepat degetul cu un ac şi i-a zis să mânjească imaginea sfântului cu sângele său, după care a luat foaia şi i-a dat foc: „Dacă trădezi Cosa Nostra", i-au spus ei, „carnea ta va arde

aşa ca sfântul ăsta". Astfel de poveşti sunt fascinante, fără îndoială, dar câtă crezare ar trebui să le dăm? E posibil ca aceste structuri şi ritualuri să fi avut de fapt o origine relativ recentă, dacă într-adevăr existau.

Mafia a fost iniţial o cultură sau un mod de viaţă care s-a născut din particularităţile istoriei Siciliei. Cuvântul derivă de la adjectivul *mafiusu* („arogant" sau „cutezător"), a cărui etimologie (poate arabă, rămăşiţă a stăpânirii musulmane) este de mult timp un subiect controversat. Cuvântul a fost pus în circulaţie în 1865 de o piesă de teatru obscură, *I mafiusi de la Vicaria* („Mafioţii din Vicaria"), şi a fost folosit oficial pentru prima dată de un aristocrat toscan, contele Filippo Gualterio, doi ani mai târziu. Dar denumirea preferată de sicilieni era de fapt „Onorata societate" (*Onorata società*). Istoricul Diego Gambetta caracteriza această societate, în esenţă, drept un „cartel de firme de protecţie privată"[10]. Ea a apărut spre sfârşitul secolului al XIX-lea, după integrarea Siciliei în Regatul Italiei – de fapt, un imperiu piemontez –, într-o perioadă când nu prea exista poliţie şi proprietarii de pământ se bazau pe armate private pentru a le proteja domeniile şi produsele agricole. Apoi s-a transformat într-un sistem generalizat de executare a unor contracte, omuciderea fiind sancţiunea pentru orice încălcări. Astfel de „societăţi" au apărut şi în alte părţi din sudul Italiei: Camorra, care opera în regiunea Campania, 'Ndrangheta în Calabria, Sacra Corona Unita în Apulia. Sărăcia persistentă a acestor regiuni arată clar că astfel de organizaţii nu sunt nişte baze optime pentru ordinea socială. Şi totuşi, faptul de a le numi „organizaţii" poate induce în eroare. În *Lettere meridionali*, studii publicate la mijlocul anilor 1870, istoricul şi politicianul napolitan Pasquale Villari declara: „Mafia nu are statute scrise, nu este o societate secretă şi nici o asociaţie. Este formată prin generare spontană"[11]. În Sicilia, Mafia era atât de misterioasă, încât s-a dovedit a fi relativ uşor de înlăturat în perioada regimului fascist, când Cesare Mori a fost „prefectul de fier" în Palermo (1925-1929)[12].

S-a susţinut uneori că, după ce trupele aliate au debarcat în Sicilia, în vara anului 1943, Guvernul Militar Aliat a conspirat cumva cu Mafia în vederea restabilirii puterii sale de altădată pe insulă, „Lucky" Luciano jucând rolul de mediator. Astfel de afirmaţii sunt lipsite de temei. În realitate, unii ofiţeri aliaţi au făcut aprecieri extrem de pătrunzătoare cu privire la o cultură a criminalităţii pe măsură ce o descopereau, reapărând la suprafaţă din cotloanele unde se ascunsese în timpul regimului lui Mussolini. În octombrie 1943, de exemplu, viceconsulul american de la Palermo, căpitanul W.E. Scotten, afirma că Mafia nu era o entitate organizată la nivel central, ci ceva ce semăna mai degrabă cu o reţea, al cărei liant era un cod al onoarei şi al tăcerii. „Mafia nu poate fi descrisă ca o organizare formală cu o ierarhie de lideri recunoscută", scria Scotten:

> Organizarea pe care o are cât de cât prezintă mai curând un caracter orizontal decât vertical. Este o asociere de criminali, a căror legătură comună o reprezintă interesul lor reciproc în ceea ce priveşte zădărnicirea intervenţiilor din partea autorităţilor. Este o conspiraţie împotriva forţelor legii care în esenţă ia forma conspiraţiei tăcerii numite *omertà*, un cod impus victimelor sale, precum şi populaţiei, ce sunt astfel forţate să devină, fără să vrea, complici. Mafia este, într-un anumit sens, mai mult decât o asociaţie; este şi un sistem social, un mod de viaţă, o profesie. Astfel, dificultatea, din punctul de vedere al poliţiei, constă în însăşi natura aparte a Mafiei. Dacă ar avea o organizare formală, eliminarea treptată a liderilor săi de sus în jos ar determina prăbuşirea acesteia[13].

În timp ce forţele de ocupaţie se străduiau să facă faţă numeroaselor probleme administrative ale conducerii Siciliei postfasciste după conflict, unii funcţionari precum Scotten se confruntau cu o realitate dureroasă: le lipseau resursele necesare pentru a

scăpa de această cultură ciudată şi violentă. Ba chiar, într-o anumită măsură, au fost nevoiţi să o accepte pentru a restabili cât de cât ordinea pe insulă. Scriitorul britanic Norman Lewis şi-a format cam aceleaşi impresii[14].

Aceasta a fost Mafia care a operat în unele oraşe americane din anii 1920 până în anii 1960. În ciuda faptului că ziarele au scris cu entuziasm despre „Murder Inc.", familiile descrise în *Naşul* erau în practică mai aproape de originile lor siciliene, în sensul că afacerile lor erau relativ descentralizate. Nu exista nici un *capo di tutti capi*. Imediat ce familiile încercau o astfel de formalizare a sistemului lor, nu mai aveau nici o şansă, după cum a înţeles şi Scotten. Epoca zugrăvită în *Naşul* a fost din acest punct de vedere o perioadă de hybris, când crima organizată a încercat simultan să devină mai organizată şi mai puţin criminală. În 1970, când a intrat în vigoare Legea contra crimei organizate, Mafia americană a fost dărâmată cu o uşurinţă uluitoare. În anii 1980, au fost condamnaţi 23 de şefi mafioţi din toată ţara, plus 13 subalterni şi 43 de căpitani. Reţeaua făcuse greşeala fatală de a deveni ierarhia prezentată în filme.

În timp ce reţelele ilegale prosperau şi se infiltrau în sânul elitei politice americane, alte reţele cât se poate de legale erau hărţuite de autorităţi. Atunci când americanii de culoare şi-au început campania pentru drepturi civile egale, s-au confruntat cu un nivel şocant de opresiune juridică şi extrajuridică. Mişcarea pentru drepturi civile avea la origine biserici şi colegii ale persoanelor de culoare, precum şi filialele din Sud ale Asociaţiei Naţionale pentru Emanciparea Oamenilor de Culoare, ce fusese înfiinţată în 1909[15] Tocmai datorită acestor rădăcini instituţionale adânci mişcarea era atât de greu de oprit: acestea erau reţele întreţinute şi reînnoite duminică de duminică. Aşa cum spunea Martin Luther King Jr., „perioadele din timpul mitingurilor când căutam voluntari semănau foarte mult cu ceea ce se întâmplă în fiecare dimineaţă de duminică în bisericile negrilor, când pastorul face apel la cei prezenţi să se alăture Bisericii. Câte 20, câte 30 şi câte 40, oamenii veneau să se înroleze în armata noastră"[16]. Ascultarea telefonului său de acasă nu era decât o mică parte din campania susţinută pentru perturbarea şi înfrângerea mişcării pentru drepturi civile. Şi totuşi, această campanie a dat greş până la urmă. În schimb, în aceeaşi perioadă americanii albi se chinuiau să organizeze proteste, aşa cum arată cazul demonstraţiilor din 1957 legate de taxa pe proprietate care au avut loc în Los Angeles County. Deşi mulţi erau scandalizaţi de taxele mai mari impuse în acel an, campania celor care li se opuneau şi-a pierdut treptat din vigoare pentru că în suburbiile Los Angelesului nu existau capacitatea de reprezentare şi reţelele sociale care apăruseră din bisericile populaţiei de culoare din Sud[17]

Cu siguranţă, americanii nu îşi pierduseră dorinţa de a se conecta. Ba chiar la mijlocul secolului s-a afirmat una dintre reţelele sociale cu cel mai mare succes din istoria Americii: reţeaua de autoajutorare pentru dependenţii de băutură, Alcoolicii Anonimi. Înfiinţată în Akron, Ohio, în 1935 de un agent de bursă newyorkez pe nume William Wilson („Bill W.") şi de un doctor din Akron, Robert Smith („Dr. Bob"), AA le oferea alcoolicilor o cale în 12 paşi către abstinenţă, însă adevărata sa forţă consta în efectele terapeutice în reţea ale întâlnirilor regulate la care participanţii îşi mărturisesc şi împărtăşesc experienţele generate de dependenţă[18] Deşi nu la fel de semnificativă din punct de vedere intelectual ca întâlnirea dintre Isaiah Berlin şi Anna Ahmatova, întâlnirea anterioară dintre Wilson şi Ebby Thacher, alt alcoolic inveterat, a fost prima punte din ceea ce avea să devină în cele din urmă o reţea globală* „Au început să-mi vină tot

* Astăzi, există aproximativ 115 000 de grupuri înregistrate care fac parte din AA, cu peste două milioane de membri din peste 150 de ţări.

felul de idei", îşi amintea Wilson, „când mi-am imaginat o reacţie în lanţ în rândul alcoolicilor, fiecare transmiţându-i următorului acest mesaj şi aceste principii"[19] O trăsătură marcantă a Alcoolicilor Anonimi a fost şi rămâne caracterul său cvasireligios şi complet apolitic. (De fapt, era o excrescenţă a organizaţiei creştine evanghelice Oxford Group.) Totuşi, dacă l-ar fi informat cineva pe J. Edgar Hoover că alcoolismul avea vreo legătură cu comunismul, fără îndoială că întâlnirile Alcoolicilor Anonimi ar fi fost rapid puse sub supraveghere. În realitate, primele grupuri AA tindeau să-i excludă pe cei care – în afară de alcoolism – nu erau respectabili din punct de vedere social, inclusiv (cum spunea Wilson, ironic) pe „cerşetori, vagabonzi, persoanele internate la ospiciu, deţinuţi, homosexuali, nebunii cu acte şi femeile stricate". Abia în 1949 s-a decis organizaţia să accepte pe oricine, indiferent de alţi factori, care îşi afirma „dorinţa de a se lăsa de băutură"[20].

Patologiile statelor totalitare, ca şi mult mai blândele trăsături autoritare ce s-au dezvoltat în aceeaşi epocă în unele democraţii, te făceau cu siguranţă să-ţi bei minţile. Nu numai spionii de la Cambridge erau sugative. La mijlocul secolului, omul de rând, prins în capcana unor ierarhii intolerante ale autorităţii, temându-se să facă parte din reţele sociale care ar fi putut fi interpretate ca subversive, căuta alinarea pe fundul sticlei. În Rusia sovietică drogul preferat era votca. În Germania nazistă, unde producţia de alcool a fost sacrificată în favoarea reînarmării, erau preferate droguri mai exotice, precum pervitina (metamfetamină) şi eudokalul (un derivat din morfină)[21]. În Statele Unite, după Prohibiţie, băuturile spirtoase se consumau în cantităţi care astăzi par uluitoare. Generaţiile războaielor mondiale mai şi fumau enorm. Cu toate acestea, alinarea oferită de asemenea excitante era efemeră. În *Minunata lume nouă* a lui Aldous Huxley (1932), chiar şi narcoticele sunt controlate de Statele Unite ale Lumii fordiste, ca orice altceva, de la eugenie la eutanasie; soarta nonconformistului Bernard Marx este exilarea. În romanul *O mie nouă sute optzeci şi patru* (1949) al lui Orwell nu există nici o şansă ca Winston Smith să sfideze stăpânirea Fratelui celui Mare asupra Oceaniei; soarta lui este să fie torturat şi să i se spele creierul. Un număr remarcabil de eroi literari de la mijlocul secolului au fost astfel striviţi, de la John Yossarian al lui Joseph Heller până la Ivan Denisovici al lui Aleksandr Soljeniţîn şi Alec Leamas al lui John le Carré – portretizat memorabil ca beţiv de actorul Richard Burton, el însuşi alcoolic. Într-un mod cum nu se poate mai potrivit, ceea ce începuse ca un val de molime ideologice create de om s-a încheiat cu o pandemie de disfuncţii autoinduse ale ficatului şi ale plămânilor.

Partea a VII-a

Fii stăpânul junglei

42

Lunga pace

Marile imperii structurate ierarhic care s-au înfruntat în Războiul Rece nu prea au mai lăsat loc pentru formarea unor reţele în rândul cetăţenilor lor decât dacă acestea aveau un caracter complet apolitic. Totuşi, cu cât te îndepărtai de metropolă, cu atât slăbea controlul planificatorului de la centru. Al Treilea Război Mondial nu s-a purtat cu rachete nucleare în stratosferă, ci cu arme semiautomate în junglele ţărilor care aveau să fie numite Lumea a Treia. Aici, unde nu ajungeau reţelele feroviare, rutiere, de telegrafie şi de telefonie, superputerile nu mai aveau autoritatea, controlul şi comunicaţiile de care depindeau. Expunerea limitelor lor în ţări îndepărtate şi sărăcite a avut ca efect, din punct de vedere dialectic, producerea unei crize a propriilor structuri politice interne. În anii 1970 şi 1980 au avut loc o resurgenţă a reţelelor şi o dezagregare a ierarhiilor, culminând cu dezintegrarea rapidă a Uniunii Sovietice şi a imperiului său din Europa de Est. Faptul că în aceeaşi perioadă s-a născut internetul lasă loc posibilităţii tentante ca tehnologia să fi înclinat din nou balanţa puterii, de data aceasta în detrimentul statului totalitar şi al ramificaţiilor sale autoritare. Totuşi, aşa cum vom vedea, procesul istoric nu a fost chiar atât de clar. În loc să fie o cauză a crizei de la sfârşitul secolului XX, internetul pare să fi fost o consecinţă a colapsului puterii ierarhice.

Istoricii Războiului Rece se întreabă de mult de ce acesta a rămas rece - cu alte cuvinte, de ce nu s-au războit Statele Unite şi Uniunea Sovietică aşa cum făcuseră de două ori Regatul Unit şi Germania. Răspunsul obişnuit este că apariţia armelor nucleare crescuse atât de mult miza, încât oamenii de stat de la Washington şi Moscova au devenit mai precauţi decât fuseseră corespondenţii lor de la Londra şi Berlin în 1914 şi 1939. O altă abordare este afirmaţia că reţelele de alianţă erau mai stabile după 1945 decât fuseseră vreodată. Ambele superputeri construiau mari reţele de aliaţi, dense şi relativ stabile, care combinau angajamente de apărare reciprocă şi integrarea comercială. Între 1816 şi 1950, numărul de alianţe al unei ţări fusese în medie de puţin peste 2,5. Dimpotrivă, în perioada dintre 1951 şi 2003, media a crescut de peste patru ori (10,5)[1] O detaliere a analizei indică creşterea comerţului în reducerea conflictului[2]. Interesant este că înmulţirea alianţelor pentru securitate în scopuri strategice pare să fi prefigurat creşterea comerţului în cadrul acestora[3] Fără îndoială că asemenea efecte de reţea au jucat un anumit rol. Totuşi, caracteristica definitorie a aproape tuturor acordurilor - militare şi economice - în epoca Războiului Rece a fost structura lor ierarhică. Chiar dacă marile puteri din Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite nu au reuşit niciodată să ajungă la un consens, erau posibile şi alte grupări ale puterii: cei şase semnatari iniţiali ai Tratatului de la Roma din 1957, de exemplu, sau membrii iniţiali ai „Grupului

celor 7", format în 1974 ca o reuniune informală a reprezentanţilor financiari ai celor mai mari cinci economii din lume : Statele Unite, Regatul Unit, RFG, Japonia şi Franţa.

Şi totuşi, ideea de Război Rece ca „lungă pace" are sens doar dacă ne limităm atenţia la astfel de ţări dezvoltate. Dacă luăm în considerare întreaga lume, perioada dintre anii 1950 şi anii 1980 nu a fost deloc paşnică în Africa, Asia şi America Latină. Războaiele civile erau endemice în aceste regiuni ale lumii, iar foarte adesea escaladau tocmai pentru că anumite grupuri combatante primeau asistenţă militară din partea superputerilor, acţionând aşadar ca agenţi ai lor[4] Războiul Rece a fost şi o perioadă a revoluţiilor şi a loviturilor de stat atunci când imperiile coloniale ale europenilor s-au dezintegrat. Din percepţia că astfel de crize politice sunt contagioase s-a născut ideea de „efect de domino"[5] Aşa cum spunea preşedintele Dwight Eisenhower, după înfrângerea de către Viet Minh a forţelor franceze la Dien Bien Phu, în Indochina : „Aveţi un şir de piese de domino. Loviţi prima piesă... Ceea ce se va întâmpla la ultima este că veţi avea certitudinea că va fi doborâtă foarte rapid". Dacă alianţele Războiului Rece creau reţele radiale, efectul de domino ameninţa să contamineze şi nodurile terminale ale acestei reţele. Pentru a împiedica piesele de domino să cadă, era nevoie de anumite abilităţi militare ce aveau să fie numite „contrainsurgenţă", dar poate că ele sunt mai sugestiv descrise de numele unuia dintre precursorii lor : „luptă pe teren de junglă".

43

Generalul

În romanul său *Generalul* (1936), C.S. Forester a creat un portret înfiorător al arhetipului generalului britanic din generaţia Primului Război Mondial - personificarea epocii ierarhiei rigide de la mijlocul secolului XX. Personalitatea lui:

> ...se observa [chiar şi] prin subordonaţii pe care şi-i alegea şi tot aşa până la cei cu grade inferioare. Cei aleşi erau oameni care nu se temeau de răspundere, cu o energie inepuizabilă şi o voinţă de fier, pe care se putea baza că îşi vor îndeplini misiunea în cadrul unui plan de luptă atât cât era omeneşte posibil - având în vedere că şi ei, şi soldaţii lor erau făcuţi din carne şi sânge. Era nevoie de oameni fără imaginaţie pentru a duce la îndeplinire o politică militară lipsită de imaginaţie, concepută de un om fără imaginaţie. Orice urmă de ciudăţenie sau de originalitate era suspectă având în vedere planul de campanie. Fiecare general îşi dorea să aibă în subordine ofiţeri care să execute cu meticulozitate ordine fără să se lase descurajaţi de dificultăţi, pierderi sau temeri legate de viitor; fiecare general ştia ce se aşteaptă de la el (şi era de acord cu asta) şi avea grijă să aibă în subordine generali de la care să poată avea aceleaşi aşteptări. Atunci când urma să se facă sistematic uz de forţă brută, erau căutaţi doar militari care se puteau integra în sistem fără să trebuiască să li se facă nici o concesie[1].

Greu de găsit o descriere mai potrivită a unui regim ierarhic. Totuşi, prin anii 1940, armata britanică simţise pe propria piele că era nevoie de un alt fel de leadership, mai dinamic. Văzuse, pe parcursul a două războaie mondiale, că eficienţa excepţională a armatei germane nu depindea de punerea rigidă în aplicare a unor planuri de bătălie, ci mai degrabă de descentralizarea luării deciziilor şi de flexibilitate în negura războiului[2]. În 1940, de exemplu, blindatele germane exploataseră din mers comunicaţiile fără fir şi reţeaua de drumuri a francezilor pentru a pătrunde mult în spatele frontului inamic, care apoi s-a prăbuşit în haos. Cu cât era câmpul de luptă mai inaccesibil, cu atât era mai important ca ofiţerii (şi subofiţerii) să fie eliberaţi de constrângerile ordinelor şi controlului de la centru. Campaniile care au arătat cât se poate de clar acest lucru au fost cele din Asia împotriva japonezilor. În bătălia pentru Birmania, apăruse un nou soi de general britanic - aflat la polul opus faţă de personajul lui Forester, Blimp cel cu voinţă de fier şi fără pic de imaginaţie. În junglă, se punea mare preţ pe „ciudăţenie şi originalitate".

Născut în 1912, Walter Colyear Walker, fiul unui cultivator de ceai din Assam, fusese mult prea mic ca să fie martor la măcelul de pe Somme şi de la Ypres. Walker era bătăios de când se ştia. La şcoală, în Anglia, considera că pe bătăuşi îi puteai pune la punct cel mai bine cu „o directă de stânga în nas sau cu un upercut în falcă". La Sandhurst

se enerva la instrucţie şi abia aştepta să tragă cu puşca, nu doar s-o cureţe. Ca ofiţer în Regimentul 8 Puşcaşi Gurkha, s-a remarcat în operaţiuni împotriva Fachirului din Ipi* în Waziristan, unde s-a specializat în tehnici de ambuscadă. În 1944, Walker a preluat comanda Regimentului 8 Puşcaşi Gurkha, pe care – după două luni de instrucţie complementară – l-a transformat într-o forţă de luptă formidabilă, fiind decorat pentru asta. Britanicii învăţau un nou tip de luptă. „Aşa cum demonstrează experienţa", scria în manualul cunoscut sub denumirea de *Cartea junglei* din 1943, „comanda trebuie să fie descentralizată, astfel încât liderii de nivel inferior să se confrunte cu situaţii în care trebuie să ia decizii şi să acţioneze fără întârziere pe propria răspundere..."[3] Acesta era crezul lui Walker. După război, ca ofiţer de stat-major la Kuala Lumpur, a primit misiunea de a instrui ceea ce a ajuns să se numească *Ferret Force*, o amestecătură de trupe britanice, gurkha, chineze şi indigene. În 1948-1949, când teroriştii comunişti au împins Malaya într-o stare de necesitate, Walker a comandat Centrul de Instrucţie al Comandamentului Extremului Orient, instituind ceea ce a devenit mai târziu Şcoala de luptă pe teren de junglă de la Kota Tinggi[4]. Doctrina care a rezultat din această şcoală a fost inclusă în „Desfăşurarea operaţiunilor antiteroriste în Malaya", care a devenit efectiv manualul de contrainsurgenţă al armatei britanice[5] Informaţia esenţială era că acţiunea militară ar trebui să aibă scopul final de a garanta că „atacurile de gherilă nu perturbă procesul de conducere politică legitimă"[6] În practică asta însemna eliminarea fără milă a comuniştilor bazată pe culegerea coordonată a informaţiilor (atât de către forţele de poliţie, cât şi de către cele militare), patrularea agresivă a unor unităţi mici şi ambuscade meticulos plănuite[7] În 1958, Walker a fost responsabil pentru Operaţiunea Tigrul, în care Brigada 99 Infanterie Gurkha i-a eliminat pe ultimii comunişti care mai acţionau în statul Johor. „Omul meu din Unitatea Specială", a declarat Walker ulterior, „garantase că vor veni TC [teroriştii comunişti] şi peste 28 de zile au venit şi au fost ucişi în mlaştină" Soldaţii care puteau aştepta răbdători într-o căldură înăbuşitoare chiar şi patru săptămâni erau un atu nepreţuit, din punctul de vedere al lui Walker. Acesta s-a înfuriat la culme când a fost informat despre un plan pus la cale la Londra de a reduce numărul de gurkha de la efectivele oficiale de 10 000 la doar 4 000[8] „Malaya este ultimul zid de apărare împotriva comunismului în această parte a lumii", a spus el, folosind analogia dominoului. „Dacă Malaya cedează, situaţia din Asia de Sud-Est devine iremediabilă."[9]

În pădurile ecuatoriale dese care acoperă Borneo – a treia insulă din lume ca mărime – urma să demonstreze Walker că avea dreptate. Fără căi ferate, aproape complet lipsită de drumuri şi având foarte puţine piste de aterizare, Borneo era un loc unde procedurile decizionale descentralizate erau singurele posibile. După ce fusese împărţită oarecum arbitrar între Imperiul Britanic şi cel olandez, insula avea o mare frontieră internă între teritoriile britanice Sarawak, Brunei şi Borneo de Nord, pe de o parte, şi Borneo Indonezian (fost Olandez), numit Kalimantan, pe de altă parte. Planul britanicilor de a se retrage elegant era să unească Sarawakul, Brunei şi Borneo de Nord cu Malaya şi Singapore, formând o federaţie malaysiană. Totuşi, înainte ca planul să poată fi dus la bun sfârşit, în Brunei a avut loc o revoltă sprijinită de Indonezia împotriva proiectului de uniune şi, în aprilie 1963, a început ceea ce a primit numele de *Konfrontasi* („Confruntarea"),

---

* Fachirul din Ipi, numit de adepţii săi „Hagi Sahib" („hagiu respectat"), declarase jihad împotriva britanicilor după ce un judecător colonial pronunţase o hotărâre împotriva căsătoriei unei minore a cărei familie pretindea că fata fusese răpită şi convertită cu forţa la islamism. Fachirul a reuşit să unească triburile musulmane din Waziristan într-o susţinută campanie de violenţe împotriva stăpânirii britanice.

când nişte trupe indoneziene au trecut graniţa, pătrunzând în estul Sarawakului, şi au distrus complet secţia de poliţie din Tebedu, în apropiere de Kuching.

Sukarno, preşedintele Indoneziei, visa să clădească o Indonezie mare, care să includă cel puţin toată insula Borneo. Misiunea lui Walter Walker în calitate de comandant (şi mai târziu director al operaţiunilor) forţelor britanice din Borneo era să spulbere acest vis cu costuri minime. În drum spre noul său comandament, Walker a scris o directivă bazată pe experienţa lui din timpul insurecţiei comuniste malaysiene, expunând ceea ce el numea cele „şase ingrediente ale succesului"

> ...operaţiuni coordonate; informaţii exacte transmise în timp util, ceea ce înseamnă un sistem de primă clasă al serviciilor secrete; viteză, mobilitate şi flexibilitate; securitatea bazelor noastre, indiferent unde s-ar afla acestea şi indiferent ce ar fi (aerodrom, bază militară etc.); ...dominarea junglei [şi] ...cucerirea inimii şi minţii oamenilor, în special ale populaţiei indigene[10]

28. Generalul sir Walter Walker, eroul aşa-numitei *Konfrontasi* din Borneo, pionier al contrainsurgenţei. Maxima lui era „Fii stăpânul junglei"

Acesta era un manifest pentru războiul conectat în reţea – antiteza modului de operare rigid, ierarhic al vechii armate britanice. Vorba preferată a lui Walker era *jointmanship* („caracterul integrat"). O lecţie esenţială pe care o învăţase în Malaya era importanţa „unităţii – dintre forţele armate înseşi, dintre forţele armate şi poliţie şi dintre forţele de securitate în ansamblu şi administraţia civilă" şi a „planificării comune şi a operaţiunilor comune din orice moment şi de la toate nivelurile"[11] Cartierele generale ale armatei, forţelor aeriene şi forţelor navale au fost reunite şi obligate să colaboreze îndeaproape cu autorităţile civile şi cu poliţia[12]. Walker compara noua

structură de comandă cu „un triumvirat – civil, poliţist, soldat, toţi aflaţi sub conducerea unică a unui director de operaţiuni «militar»", a cărui misiune era „să se asigure că sistemul funcţionează ca o foarfecă, nici una din lame nefiind superioară celeilalte, ci fiecare ajutând-o pe cealaltă să reuşească"[13] Şi comunicaţiile au fost pe cât de integrate permitea tehnologia radio la acea vreme[14].

Pe teren, Walker punea accent pe „mobilitatea şi flexibilitatea complete"[15] În zonele apropiate de inamic, cel puţin două treimi din orice garnizoană erau „mereu în exterior, cu rol ofensiv, dominând jungla şi organizând ambuscade pe timp de zi sau de noapte, aşa încât inamicul nu ştia niciodată unde ne aflăm şi era mereu în pericol să fie localizat şi atacat". Secretul, aşa cum spunea el, era *să fii stăpânul* junglei:

> Nu se puteau obţine rezultate doar atacând şi împuşcând inamicul şi apoi întorcându-ne la bază. El trebuia bătut cu propriile arme, trăind în junglă săptămâni în şir, câştigând inima şi mintea oamenilor şi infiltrând agenţi în sate cunoscute ca neprietenoase. În aceste condiţii, trebuie să-ţi cari baza în spate, iar această bază constă într-o foaie de plastic foarte uşoară, o şosetă plină cu orez şi un buzunar plin cu muniţii. Jungla trebuie să fie a ta; trebuie să fii stăpânul ei; trebuie s-o controlezi şi s-o domini[16].

Trei inovaţii deosebit de eficiente au constat în faptul că Walker folosea cercetaşi de frontieră, forţe speciale şi elicoptere. Soldaţii din zonele de frontieră erau de o importanţă crucială. Cum spunea J.P. Cross, ofiţerul însărcinat cu instruirea lor, „dacă era posibil ca populaţiile de la graniţă să rămână pasive fiind făcute să creadă că participă activ şi pozitiv la apărarea lor şi că sunt sprijinite de guvern, Confruntarea avea probabil să dea greş. De aceea, cercetaşii de frontieră au fost esenţiali pentru obţinerea victoriei"[17] Walker îi voia pe „cercetaşi în prima linie, mişunând peste tot, ca un paravan, fiind ochii şi urechile forţelor convenţionale, dar nu numai atât. Aceasta însemna a-i face să se piardă în decor, scoţându-şi bocancii militari care îi dădeau de gol şi umblând fără puşca ce le ridica moralul, ca să dea impresia că ar fi ţărani, pescari, negustori, tăietori de lemne etc." Cross îşi instruia oamenii nu doar să se camufleze astfel, ci şi să memoreze orice urmă de activitate ostilă pe care o întâlneau şi să-l găsească pe inamic „folosind împotriva lui tactici de hărţuire, pierzându-se în fundal, urmărindu-l şi atacând soldaţi răzleţi, lăsând semne astfel încât cei care vin după ei să înţeleagă imediat care este situaţia"[18] Cu cercetaşii de frontieră colaborau îndeaproape vreo 70 de soldaţi din Regimentul 22 SAS, al căror rol era să „trăiască printre oameni, câştigându-le încrederea şi ajutându-i în probleme medicale şi de altă natură", fiind totodată „atenţi la incursiuni"[19] În fine, Walker a utilizat la maximum elicopterele pe care le avea la dispoziţie (niciodată mai mult de 80) pentru a transporta rapid armamentul greu de la un punct fierbinte la altul, dând impresia că există artilerie în fiecare bază avansată[20].

Astăzi puţini îşi mai aduc aminte de înfrângerea aşa-numitei *Konfrontasi* în cele mai ascunse cotloane ale insulei Borneo. Asta pentru că a fost totală. După cum spunea Walker, „a domina şi a stăpâni jungla pe o suprafaţă de 1 600 de kilometri pe 160 de kilometri, împotriva acestui inamic, şi a-l distruge de fiecare dată când încerca să facă vreo incursiune nu era o ispravă chiar de lepădat pentru cele 13 batalioane implicate"[21]. Au fost puţine victime: din rândul trupelor britanice şi ale Commonwealthului 114 militari au fost ucişi şi 181 răniţi, în comparaţie cu numărul confirmat de pierderi indoneziene – 590 de morţi, 222 de răniţi şi 771 de prizonieri. Semnificaţia acestor cifre scăzute constă în contrastul dintre ceea ce s-a întâmplat în Borneo şi ceea ce se petrecea în acelaşi timp cu 1 000 de kilometri mai spre nord, în Vietnam, unde forţele americane

erau la începutul a ceea ce avea să se dovedească a fi un efort dezastruos de costisitor şi în cele din urmă zadarnic de a menţine independenţa Vietnamului de Sud. Aşa cum observa Walker într-un articol publicat în 1969, în Borneo obiectivul lui fusese „să împiedice transformarea conflictului în război deschis, precum actualul război din Vietnamul de Sud". Făcuse asta câştigând nu doar „rundele iniţiale ale luptei din junglă", ci şi „bătălia psihologică din kampongurile şi satele populaţiilor tribale din interiorul insulei"[22]. Şi o făcuse mai ales fiind stăpânul junglei, pentru că:

> ...o armată care se deplasează pe ascuns, mai ales în grupuri mici, care se întâlnesc doar în momentul precis al bătăliei, nu poate fi prinsă în ambuscadă. Aşa se deplasează de obicei Viet Congul. Aşa au învăţat şi soldaţii noştri să se deplaseze - şi au făcut-o mai bine decât inamicul. Ei au devenit o gherilă mai tare decât trupele de gherilă în toate aspectele jocului datorită unei instrucţii excelente, bazată pe experienţa din timpul operaţiunilor[23].

Aşa cum vom vedea (în capitolul 50), abia după o generaţie au înţeles pe deplin militarii americani această artă a războiului conectat în reţea - deşi până la urmă aveau să poarte acest război în jungle de beton, şi nu în pădurile tropicale pe care le-a stăpânit cândva Walter Walker.

44

Criza complexităţii

„Ce ar trebui să ştie despre Anglia ei, care ştiu doar Anglia?", întrebase Kipling, memorabil, în „Steagul Angliei" Pentru războinici ai imperiului precum Walter Walker, care nici nu cunoştea Anglia, problema se punea altfel. Walker cunoştea jungla. Ţara în care s-a întors în 1965, când a fost numit adjunct al şefului Statului-Major al Forţelor Aliate din Centrul Europei, era *terra incognita*. Perioadele cât a lucrat la Paris, la Brunssum, în Olanda, şi în cele din urmă în Kolsås, în Norvegia, au fost dezamăgitoare şi birocratice. În calitate de comandant suprem al Forţelor Aliate din Centrul Europei (din 1969 până la trecerea lui în rezervă, în 1972), Walker a considerat că rolul său era de a avertiza în cazul unei *Konfrontasi* sovietice iminente în Scandinavia. (Mai târziu a publicat două cărţi pe această temă, intitulate fără nici un echivoc *Ursul de la uşa din dos* şi *Următorul domino*.) Din cauza asta nu prea a fost îndrăgit de politicienii de la Londra, care între timp descoperiseră avantajele destinderii în relaţiile cu sovieticii, nu în ultimul rând justificarea pe care le-o asigura pentru noi reduceri ale cheltuielilor de apărare.

După ce s-a pensionat, generalul din romanul lui C.S. Forester şi-a petrecut timpul jalnic, jucând bridge dintr-un scaun cu rotile. Walter Walker nu era însă genul de soldat bătrân care se stinge încet. În iulie 1974 a trimis o scrisoare cotidianului *The Daily Telegraph* în care avertiza pesimist asupra „calului troian comunist din mijlocul nostru, cu tovarăşii săi de drum care sapă ca viermii în burta lui", şi cerea „o conducere dinamică, revigorantă, înălţătoare... mai presus de politica de partid" pentru a „salva" ţara. După părerea lui, armata republicană irlandeză (IRA) - care pe atunci făcea ravagii cu maşini-capcană şi asasinate pe teritoriul Marii Britanii - era o organizaţie comunistă. „Irlanda de Nord ar trebui declarată acum zonă de operaţii propriu-zisă ori chiar zonă de război", afirma el, „în care cei care vor să ucidă oameni, prinşi cu arme asupra lor sau folosind arme, ar fi judecaţi sumar şi apoi executaţi" Întrebat de *Evening News* dacă armata ar trebui să preia controlul asupra ţării, Walker a răspuns: „Poate că ţara ar alege conducerea cu arma în locul anarhiei" Susţinând că are sprijinul amiralului flotei, sir Varyl Begg, şi al mareşalului de aviaţie sir John Slessor, Walker a înfiinţat o organizaţie „antihaos", numită iniţial Unison şi mai apoi Asistenţa Civilă, al cărei scop declarat era să creeze o forţă constituită din „oameni de încredere, loiali, cu capul pe umeri" pentru a asigura servicii esenţiale în caz de grevă generală. Bănuindu-l până şi pe prim-ministrul Harold Wilson că este comunist - la urma urmei, încă nu se ştia cine sunt al patrulea şi al cincilea om din Grupul de la Cambridge -, Walker a fost unul dintre numeroşii conservatori atraşi de combinaţia lui Enoch Powell de opoziţie faţă de imigrare şi opoziţie faţă de integrarea europeană. Fără şovăire, Walker a luat apărarea

liderului rhodesian Ian Smith, a făcut şase vizite regimului de apartheid din Africa de Sud şi i-a condamnat pe homosexuali pentru că „îşi fac de cap cu principala cale de dejecţie a corpului uman". (În *Who's Who* a precizat că modurile lui de recreere sunt „normale"[1].)

Toate astea au devenit subiect de glumă. Casa lui Walker din Somerset a devenit „Lambrook-les-Deux-Eglises" (aluzie la refugiul de la ţară al fostului preşedinte al Franţei Charles de Gaulle, Colombey-les-Deux-Eglises). Colac peste pupăză, unul dintre susţinătorii declaraţi ai lui Walker era comicul Michael Bentine, care făcuse emisiunea *The Goon Show*, iar acum prezenta o emisiune pentru copii intitulată *Potty Time* la Thames Television. În serialul TV *The Fall and Rise of Reginald Perrin* (1976-1979), personajul Jimmy (maiorul în rezervă James Anderson), fratele lui Reggie, era o parodie de un umor crud a tipului reprezentat de Walker:

> REGGIE: Cu cine o să te lupţi când o să se înalţe balonul ăsta al tău?
> JIMMY: Cu forţele anarhiei. Cu cei care sabotează legea şi ordinea. Comunişti, maoişti, troţkişti, neotroţkişti, criptotroţkişti, lideri de sindicat, lideri sindicali comunişti, atei, agnostici, ciudaţi pletoşi, ciudaţi tunşi, vandali, huligani, microbişti, agenţi de probaţiune afectaţi, violatori, papistaşi, violatori papistaşi, chirurgi străini – doctori de nebuni, care ar trebui închişi ei la nebuni –, Wedgwood Benn, bitterul la butoiaş, punk rock, aurolaci, *Play for Today*, locatari ilegali, Clive Jenkins, Roy Jenkins, „uite popa, nu e popa", popa prostul, restaurantele chinezeşti – de ce crezi că Palatul Windsor este înconjurat de restaurante chinezeşti?
> REGGIE: Asta-i tot?
> JIMMY: Da.
> REGGIE: Aha. Îţi dai seama ce soi de oameni o să atragi, nu, Jimmy? Golani, bătăuşi, psihopaţi, poliţişti daţi afară, gardieni, rasişti, din ăia care îi caftesc pe pakistanezi, pe poponari, pe chinezoi, pe caftangii, pe orişicine, contraamirali, amirali pe invers, viceamirali, fascişti, neofascişti, criptofascişti, loialişti, neoloialişti, criptoloialişti.
> JIMMY: Pe bune? Eu credeam că nu prea o să găsesc susţinători.

Şi uite-aşa a ajuns maestrul luptei în junglă cal de bătaie pentru autorii scenariilor de sitcomuri. Adevăratul Walker a ieşit din scenă într-un mod mai tragic, victimă a două intervenţii chirurgicale la şold făcute de mântuială care l-au lăsat infirm.

Şi totuşi, cu toate absurdităţile lor, cei ca Walter Walker aveau dreptate când spuneau că *ceva* era putred în Anglia, chiar dacă nu era vorba despre complotul comunist născocit de imaginaţia lor febrilă, şi cu atât mai puţin despre eliberarea socială şi sexuală pe care o deplângeau atâta. Într-adevăr, la mijlocul anilor 1970, Marea Britanie era vraişte. Rata inflaţiei era una dintre cele mai ridicate din ţările dezvoltate. Manifestările de nemulţumire din sectorul industrial erau la ordinea zilei. Acelaşi cinism frivol care făcea comediile de la televizor atât de savuroase la vremea aceea înrăutăţea totodată viaţa de zi cu zi în Regatul Unit. Nu „forţele anarhiei" erau problema, ci colapsul statului britanic centralizat care fusese edificat în epoca războaielor mondiale.

Pentru cea mai mare parte a elitei civile britanice – nu doar funcţionarii de la Whitehall, ci şi profesorii universitari de la Oxford şi Cambridge şi membrii cu sânge albastru ai „celor mari şi buni" – lecţia celor două victorii din 1918 şi 1945 păruse limpede: planificarea centralizată funcţiona. În perioada postbelică, ai fi zis că fiecare birocrat are un plan care poate fi conceput şi gestionat de la centrul politic, în localităţi fiind doar pus în aplicare[2]. De la locuinţe la servicii medicale, de la laptele din şcoli la hidroelectricitatea din Scoţia, totul necesita planificare. Încrederea în sine a tehnocraţilor

de la vremea aceea este frumos ilustrată de MONIAC (Monetary National Income Analogue Computer), un dispozitiv hidraulic conceput de neozeelandezul Bill Phillips care trebuia să simuleze efectele politicii economice keynesiene asupra economiei Regatului Unit. Abia în anii 1970 a început să devină clar că, pe timp de pace, chiar şi planurile perfecte riscau să se împotmolească în mocirla stagflaţiei şi corupţiei. Planificarea modernistă a provocat tot felul de dezastre în perioada sa de glorie, de la colectivizarea agriculturii sovietice până la construirea Brasiliei şi satele *ujamaa* obligatorii din Tanzania. Şi totuşi, a reuşit mereu să supravieţuiască unor astfel de catastrofe, chiar şi numai pentru că efectul acestora a fost anihilarea oricărui tip de opoziţie. Sistemul planificat nu a putut fi contestat decât atunci când a început să fie atins de scleroză[3]

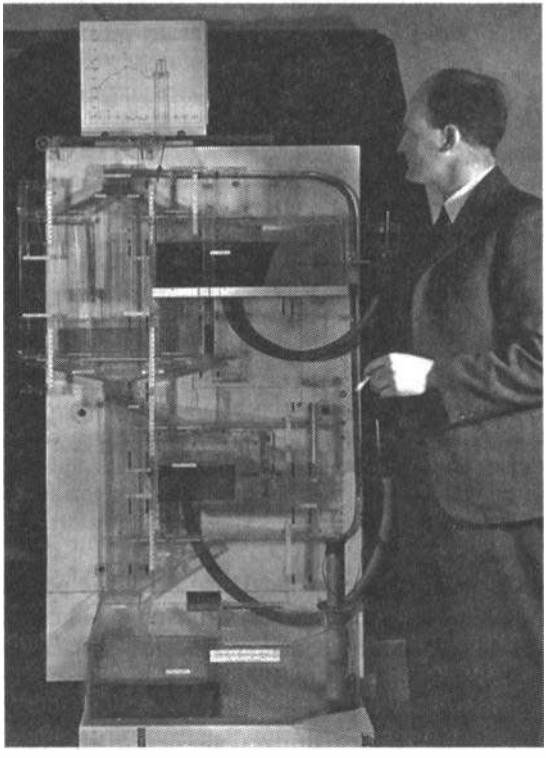

29. William Phillips alături de MONIAC (Monetary National Income Analogue Computer), un model hidraulic al economiei Regatului Unit construit în Anglia în 1949.

Pentru planificatori, problema era că un sistem ierarhic care fusese deosebit de bine adaptat la activitatea războiului total – o activitate caracterizată de monopson, statul fiind singurul cumpărător, şi de standardizare, distrugerea fiind mult mai simplă decât producerea – era total nepotrivit într-o societate de consum. Celor care luptaseră în războaiele mondiale li se promisese nu doar victorie, ci şi prosperitate. În practică, acest lucru putea fi realizat doar dacă milioane de familii erau eliberate pentru a face miliarde de alegeri, la care să poată reacţiona sute de mii de firme. Rezultatul era o creştere a complexităţii, în care „interacţiunile laterale devin mult mai importante, iar graniţele dintre subsisteme în interiorul [oricărei] organizaţii... mult mai fluide"[4] Aşa cum afirma fizicianul Yaneer Bar-Yam, „un grup de indivizi al căror comportament colectiv este

controlat de un singur individ nu se pot comporta într-un mod mai complex decât individul ce exercită controlul". Poate că planul cincinal o fi funcţionat în Uniunea Sovietică a lui Stalin, unde individul nu era decât o rotiţă într-un sistem de agricultură colectivizată, producţie a industriei grele, război total şi lagăre de muncă forţată. Dar nu avea cum să funcţioneze şi în Marea Britanie a lui Harold Wilson. Ca principiu general, odată ce „complexitatea cerinţelor la adresa sistemelor umane colective a... depăşit nivelul individual... ierarhia nu mai este capabilă să le impună indivizilor corelaţiile/coordonarea necesare. Este nevoie de interacţiuni şi mecanisme caracteristice unor reţele din sisteme complexe, precum creierul"[5].

Tranziţia către o lume mai conectată în reţea s-a manifestat în diverse feluri în anii 1970. Impulsul nu era atât tehnologic, cât organizaţional. Fiedrich Hayek a fost unul dintre primii care au redescoperit vechea observaţie lui Adam Smith că ordinea spontană a pieţei implică faptul că este superioară „oricăreia care ar fi putut fi obţinută printr-o organizare deliberată". Aşa cum remarca Hayek, „a susţine că trebuie să planificăm în mod deliberat societatea modernă deoarece aceasta a devenit atât de complexă este aşadar un paradox, rezultatul unei înţelegeri complet greşite... Adevărul este, mai degrabă, că putem menţine o ordine de o asemenea complexitate... doar indirect, aplicând şi îmbunătăţind regulile care conduc la formarea unei ordini spontane"[6]. Alţii au descoperit asta pe pielea lor. La Ford Motor Company, unii directori executivi au început să observe că volumul de informaţii pe care trebuiau să le gestioneze era copleşitor, în vreme ce liniile de asamblare deveniseră atât de optimizate, încât chiar şi pentru nişte schimbări minore în designul unui automobil producţia trebuia întreruptă pe perioade lungi. Acestea „deveniseră prea bune"[7] Conglomeratele integrate pe verticală s-au trezit că sunt presate să se fărâmiţeze în cadrul a ceea ce unii istorici ai economiei au numit „a doua revoluţie a pieţei"[8] pentru că nu puteau concura cu rivali mai agili care şi-au externalizat lanţurile de aprovizionare[9] Îndepărtarea de ierarhie a fost accelerată de faptul că elitele politice occidentale au început să realizeze tot mai clar că prosperitatea avea să fie promovată şi de intensificarea comerţului internaţional. Visurile de autarhie de la mijlocul secolului făcuseră loc unei epoci vesele şi încrezătoare în care puteau fi din nou exploatate avantajele comparative. Termenul „globalizare" - definită ca „extindere la scara întregului glob ca amploare sau aplicaţie" - apărea pentru prima dată în dicţionarul Merriam-Webster în 1951[10]. În 1983, Theodore Levitt publica influentul său eseu despre „Globalizarea pieţelor" în *Harvard Business Review*[11].

Şi totuşi, nu era în întregime adevărat că planul naţional făcea loc pieţei globale. Aşa cum arăta Walter Powell într-un instructiv articol din 1990, dezvoltarea reţelelor de afaceri atât la nivel naţional, cât şi internaţional era mai mult decât simplul triumf al pieţelor asupra corporaţiei ierarhice. „Pe pieţe", afirma el, „strategia standard este să se negocieze cât mai dur cu putinţă în ceea ce priveşte schimbul imediat. În reţele, opţiunea preferată este adesea să se creeze obligaţii şi să se câştige încrederea pe termen lung"[12]:

> În modurile colaborative de alocare a resurselor, tranzacţiile nu au loc nici prin schimburi separate, nici prin decrete administrative, ci prin reţele de indivizi implicaţi în acţiuni reciproce, preferenţiale, solidare. Reţelele pot fi complexe: ele nu implică nici criteriile explicite ale pieţei, nici paternalismul familiar al ierarhiei. O premisă fundamentală a relaţiilor de tip reţea este că una din părţi depinde de resursele controlate de alta şi că urmează să fie obţinute anumite avantaje prin punerea în comun a resurselor. În esenţă, părţile care aderă la o reţea renunţă la dreptul de a-şi urmări propriile interese în defavoarea altora[13]

Acest aranjament are avantaje evidente şi este cu siguranţă mai flexibil decât o ierarhie. Însă implică şi o oarecare complicitate între membrii reţelei împotriva nou-veniţilor[14]. Această observaţie a avut implicaţii importante pentru încercările de a adapta sectorul public la noul mediu al anilor 1970. Era destul de evident că ierarhia centralizată întruchipată de omniscientul şi totuşi incompetentul „om de la Whitehall" nu mai funcţiona. Mai puţin clar era cum urmau să se introducă forţele pieţei în monopolurile naturale sau impuse care fuseseră create în epoca de glorie a „naţionalizării". Pornind din Chile, condus de Augusto Pinochet, şi din Marea Britanie a lui Margaret Thatcher, cuvântul la ordinea zilei era „privatizare" Totuşi, în practică, ierarhiile tindeau să fie înlocuite de reţele ale celor cu relaţii mai degrabă decât de pieţe cu adevărat competitive[15]. Probabil întotdeauna a fost o amăgire că „forţele pieţei" puteau cumva să fie exercitate asupra unor instituţii inflexibile precum serviciul naţional medical sau căile ferate britanice. Realitatea era că planuri grandioase cedau în faţa unor reţele unite prin legături de încredere şi atenţii[16]. Rezultatele erau în general mai bune, în sensul că diferitele societăţi privatizate furnizoare de utilităţi au devenit mai eficiente, însă ONG-urile cvasiautonome şi grupurile privilegiate aflate la conducerea lor nu aveau nici o speranţă că se vor bucura vreodată de legitimitate în ochii populaţiei.

45

Reţeaua de putere a lui Henry Kissinger

Nimic nu ilustrează mai bine eficacitatea şi totodată nelegitimitatea ordinii emergente conectate în reţea decât cariera lui Henry Kissinger. Emigrant din Germania nazistă care şi-a descoperit vocaţia de specialist în istorie, filosofie şi geopolitică în timp ce îşi făcea serviciul militar în armata Statelor Unite, Kissinger era unul dintre numeroşii profesori de la Harvard care au fost atraşi în guvernare în timpul Războiului Rece. Numirea sa în funcţia de consilier pe probleme de securitate naţională al lui Richard Nixon în decembrie 1968 a fost însă o surpriză pentru mulţi (nu în ultimul rând şi pentru Kissinger însuşi), deoarece în cea mai mare parte a deceniului anterior el fusese strâns asociat cu Nelson Rockefeller, patricianul rival al lui Nixon în interiorul Partidului Republican. Bolnav la pat, fostul preşedinte Eisenhower şi-a exprimat scepticismul cu privire la această numire. „Dar Kissinger este profesor universitar!", a exclamat el când a auzit de alegerea făcută de Nixon. „Profesorilor le ceri să studieze chestii, dar nu îi pui niciodată la conducere."[1] Însă asta era o subestimare a profesorului cu pricina.

Kissinger a ajuns la Casa Albă cu o intoleranţă deja profundă – ca şi noul preşedinte – faţă de birocraţie. (Această alergie debutase în armată, unde cel mai mult îi plăcuse rolul fără grad militar, dar puternic, de agent de contrainformaţii, şi a continuat în toată perioada în care s-a aflat la Harvard, unde instinctul său a fost să înfiinţeze noi instituţii mai degrabă decât să cedeze în faţa profesorilor mai bătrâni şi a decanilor.) „Spiritul politicilor şi cel al birocraţiei sunt diametral opuse", scrisese el în teza sa de doctorat. „Esenţa politicii este neprevăzutul ei; succesul său depinde de corectitudinea unei estimări care este parţial conjecturală. Esenţa birocraţiei este căutarea siguranţei; succesul ei este calculabilitatea... Încercarea de a aplica politici în mod birocratic conduce la o căutare a calculabilităţii care tinde să devină prizonieră a evenimentelor."[2] În anii 1950 şi 1960, Kissinger s-a tot plâns de tendinţa fiecărui preşedinte de a fi „pus de birocraţie în faţa faptului împlinit, pe care el poate să-l ratifice ori să-l modifice, dar care exclude o adevărată examinare a alternativelor"[3]. Într-un articol din 1966 intitulat „Structura internă a politicii externe", Kissinger observa că birocraţia guvernamentală depunea „eforturi hotărâte pentru a reduce elementele relevante ale unei probleme la un standard de performanţă medie". Aceasta devenea o problemă când „ceea ce [birocraţia] defineşte drept rutină nu abordează gama cea mai semnificativă de chestiuni sau când modul său de acţiune prestabilit se dovedeşte a fi irelevant în cazul problemei respective". În acelaşi timp, exista o tendinţă ca „întrecerile birocratice" interdepartamentale să devină singurul mijloc de generare a unor decizii sau ca diferite elemente ale birocraţiei să încheie „între ele o serie de pacte de neagresiune şi să-l reducă astfel pe decident la

statutul de monarh constituţional benevolent" Ceea ce majoritatea oamenilor nu înţelegeau legat de discursurile preşedintelui referitoare la politica externă, spunea Kissinger, este că de obicei erau menite să „pună capăt unei dezbateri interne de la Washington"[4]. În primăvara anului 1968, cu doar două luni înainte să i se ofere postul de consilier pe probleme de securitate naţională, Kissinger a mers până acolo încât a afirmat că nu există „nici o politică externă americană", ci numai „o serie de mutări care au produs un anumit rezultat" pe care „se poate să nu-l fi avut în plan" şi cărora „anumite organizaţii de cercetare şi agenţii de informaţii, străine sau naţionale, încearcă să le ofere o raţionalitate şi consecvenţă... pe care pur şi simplu nu le au". „Nivelul cel mai înalt la care oamenii pot încă să gândească" într-un departament public, afirma el, era „nivelul mediu al birocraţiei – secretarul adjunct şi consilierii săi direcţi... Mai sus de ei, operarea de zi cu zi a aparatului absoarbe cea mai mare parte a energiei". În aceste circumstanţe, „deciziile nu sunt luate până ce nu au forma unei chestiuni administrative"[5].

Cea mai bună ilustrare a argumentului lui Kissinger a fost eşecul lamentabil al strategiei americane în Vietnam. Nu exista, scria el după mai multe vizite în Vietnamul de Sud, „nici... o politică privind Vietnamul; există o serie de programe ale unor agenţii individuale legate de Vietnam. Aceste programe sunt sau nu puse de acord, de la caz la caz, dacă există un conflict între agenţiile care operează". Aici existau trei probleme. În primul rând, sistemul funcţiona doar atunci când existau două agenţii adverse, una pro şi una contra într-o anumită chestiune; acesta o lua razna atunci când un mic grup dedicat, lipsit de conflicte, se punea pe treabă. În al doilea rând, nu putea exista nici un fel de planificare pentru că nu avea nimeni timp de aşa ceva. („Planificarea implică ipoteze despre viitor şi cazuri ipotetice. Ei sunt aşa de ocupaţi cu situaţii concrete, încât nu prea au chef să-şi bată capul cu unele teoretice.") În al treilea rând, decidenţii politici erau chinuiţi de o „nesiguranţă congenitală" pentru că nu deţineau expertiza consilierilor lor; aşa încât se refugiau într-o „căutare a consensului administrativ". Toate acestea au avut rezultate dezastruoase în momentul în care Statele Unite au încercat să negocieze încheierea conflictului cu extrem de intransigenţii nord-vietnamezi. La Washington a existat mereu tentaţia de a nu lua nici o decizie, pentru a vedea, după începerea negocierilor, „ce avea de oferit tabăra cealaltă"

> Aşadar, în perioade de diplomaţie preliminară, poziţia noastră este foarte rigidă şi dură, însă aceasta se schimbă rapid când este numit un negociator pentru că el acţionează ca purtător de cuvânt al celeilalte tabere. Nu e treaba lui să-şi bată capul cu imaginea de ansamblu. Pe el îl interesează succesul negocierilor, iar negocierile au succes dacă iei foarte serios în considerare ce are de spus tabăra cealaltă[6]

„Pragmatismul şi birocraţia", cum spunea Kissinger, „se combinaseră, generând un stil diplomatic marcat de rigiditate înaintea unor negocieri formale şi de o dependenţă excesivă de consideraţii de ordin tactic odată ce încep negocierile"[7]

Această critică a birocraţiei i-a făcut pe Kissinger şi pe un grup de colegi care împărtăşeau aceleaşi opinii să-l sfătuiască pe noul preşedinte, ce nu fusese încă învestit, să nu numească un şef de cabinet puternic, autorizat să controleze accesul la preşedinte. Pentru a avea succes, şeful executivului, argumentau ei, trebuia să combine „elemente de ierarhie şi acces dispersat" Ar fi fost mult mai bine să numească un consultant strategic principal care să aibă cea mai largă gamă de responsabilităţi[8]. Oare Kissinger se gândea la el însuşi când a făcut această recomandare? Probabil că nu; la momentul

redactării, putea spera cel mult la postul de secretar adjunct dacă Nixon îi oferea lui Rockefeller Ministerul Apărării. Cu toate acestea, foarte curând s-a trezit jucând neoficial rolul de strateg-şef în toate sensurile în afară de titulatură, deşi cu un mandat limitat strict la politica externă.

Majoritatea autorilor care au studiat cariera ulterioară a lui Kissinger la Washington au tins să explice creşterea rapidă a influenţei lui, în bine sau în rău, prin relaţia sa strânsă cu Nixon sau prin talentul lui pentru conflictul intern birocratic pe care chiar el îl condamnase pe vremea când era profesor. Totuşi, asta înseamnă a trece cu vederea trăsătura distinctivă a modului de operare specific lui Kissinger. Pe când cei din jurul lui trebuiau să respecte în continuare normele birocraţiei ierarhice din care făceau parte, Kissinger a investit încă de la început foarte multă energie în construirea unei reţele ce se întindea pe orizontală în toate direcţiile până dincolo de şoseaua de centură a Washingtonului: în presa şi chiar şi în industria divertismentului din interiorul Statelor Unite şi, poate mai important, în principalele guverne străine, pe tot felul de „căi ocolite". Kissinger şi-a folosit în acest scop capacitatea înnăscută de a realiza conexiuni deopotrivă emoţionale şi intelectuale chiar şi cu cel mai indiferent interlocutor, abilitate pe care şi-o perfecţionase cu mult înainte de numirea sa de către Nixon.

Aşa cum am văzut (în capitolul 40), o caracteristică a regimului sovietic, care a persistat mult timp după moartea lui Stalin, a constat în distrugerea sistematică a reţelelor private şi izolarea indivizilor. Cele câteva întâlniri ale Annei Ahmatova cu Isaiah Berlin au costat-o scump. Chiar şi la sfârşitul anilor 1960, când cetăţenii sovietici se întâlneau cu americani – ceea ce, bineînţeles, se întâmpla foarte rar –, trebuiau să fie cu ochii în patru. Conferinţele Pugwash, la care participau oameni de ştiinţă, se numărau printre rarele excepţii. Astăzi, după ce organizaţia a primit Premiul Nobel pentru pace în 1995, Pugwash este aproape sinonimă cu dezarmarea şi soluţionarea conflictelor prin aşa-numita „a doua linie a diplomaţiei"[9] În timpul Războiului Rece, conferinţele aveau totuşi un caracter mai ambiguu, deoarece savanţii sovietici care participau trebuiau să primească în prealabil aprobarea Comitetului Central al Partidului Comunist şi uneori chiar şi a Biroului Politic[10]. În acest sens, după cum spunea fizicianul Victor Weisskopf, „prin intermediul Conferinţelor Pugwash noi [oamenii de ştiinţă americani] aveam o linie destul de directă de comunicare cu guvernul sovietic"[11]. Un verdict mai puţin pozitiv a fost că aceste conferinţe „serveau drept cutii de rezonanţă pentru propaganda antiamericană şi prosovietică"[12].

În 1961, când Kissinger a participat pentru prima dată la o conferinţă Pugwash, la Stowe, Vermont, a avut parte şi de propagandă, şi de un schimb de informaţii pertinent. La început, delegaţii sovietici au urmat linia partidului, dar Kissinger a reuşit să-i dezarmeze cel puţin pe unii dintre ei cu sarcasmul lui caracteristic. Chiar înainte ca aceştia să plece la aeroport, istoricul rus Vladimir Hvostov şi fizicianul Igor Tamm s-au apropiat de el şi i-au pus o serie de întrebări sugerate la nivel oficial despre politica Statelor Unite faţă de Berlin. Ar fi acceptabilă o garantare de către ONU a drepturilor americanilor în Berlinul Occidental? Kissinger a replicat că SUA „nu vor accepta un statut care să poată fi modificat în fiecare an de o majoritate în Adunarea Generală. Dar o garanţie pe cinci ani? – a întrebat Tamm. Eu i-am zis că era prea puţin. Dar pe zece ani? – a întrebat el după aia. I-am zis că, dacă o ţine tot aşa, eu i-aş sugera 150 de ani şi poate ne întâlnim la mijloc. A izbucnit în râs şi a zis că noi doi ne înţelegem" Lui *Homo sovieticus* îi plăcea genul acesta de schimb de replici spirituale[13] În asemenea momente, Pugwash era o reţea aproape unică ce penetra Cortina de Fier.

Cinci ani mai târziu, la Conferinţa Pugwash din staţiunea poloneză Sopot, Kissinger a fost uluit de violenţa invectivelor sovieticilor la adresa Chinei. „China nu mai era comunistă, ci fascistă", i-a spus matematicianul sovietic Stanislav Emelianov în timpul unei călătorii pe apă până în portul Gdańsk. „Gărzile Roşii îi aminteau nici mai mult, nici mai puţin decât de Hitlerjugend. SUA şi URSS aveau interesul comun de a împiedica expansiunea Chinei." Candid, Emelianov recunoştea că nu mai văzuse guvernul sovietic atât de încurcat încă de pe vremea urmărilor discursului lui Hruşciov despre destalinizare[14]. Prin Pugwash a primit Kissinger o invitaţie de a merge din Polonia la Praga, unde s-a întâlnit cu Antonín Šnejdárek, fostul şef al operaţiunilor cehe de informaţii în Germania, care era acum directorul Institutului de Politică şi Economie Internaţională din această ţară. Cei doi s-au reîntâlnit la Viena, la reuniunea anuală a Institutului londonez pentru Studii Strategice. Cehul i-a spus cu francheţe lui Kissinger că sovieticii nu aveau nici o intenţie să-i ajute pe americani să iasă din încurcătura cu Vietnamul. Ba chiar era posibil ca această criză din Asia de Sud-Est, spunea el, să devină în cele din urmă „un pretext convenabil [pentru Moscova] de a înăspri controlul asupra Europei de Est" (Kissinger nu şi-a dat seama că discuţiile lui sincere cu Šnejdárek constituiau un indiciu privind iminenta Primăvară de la Praga, un dezgheţ politic despre care cehul bănuia deja că avea să fie inacceptabil pentru Kremlin[15].)

Cea mai revelatoare dintre toate aceste întâlniri a avut loc în ianuarie 1967, când Kissinger s-a întors la Praga. Šnejdárek l-a avertizat din nou că Moscova „devenea din ce în ce mai sensibilă la libertatea de mişcare tot mai mare a ţărilor est-europene şi mai ales la efortul cehilor de a-şi reduce dependenţa economică de Moscova". Însă acum l-a surprins pe Kissinger cu o întrebare la care, a fost nevoit acesta să recunoască, „nu mă gândisem": dacă el credea că „se punea la cale o înţelegere între SUA şi China". Simţind că îl luase prin surprindere pe american, Šnejdárek a explicat:

> Sovieticii au luat foarte în serios atacarea lor de către chinezi [un element-cheie al „revoluţiei culturale" a lui Mao]. Nu puteau înghiţi uşor sfârşitul unităţii socialiste, şi cu atât mai puţin contestarea poziţiei lor de principali interpreţi ai leninismului. Amploarea încercării lor de a influenţa evoluţiile interne din China nu este aşadar întotdeauna percepută. Ei au sprijinit aparatul de partid împotriva lui Mao...

Maoiştii, la rândul lor, erau acum disperaţi „să-i expulzeze fizic pe sovietici din China. Nimic nu îi va putea face să se simtă în siguranţă în afară de o ruptură completă de Uniunea Sovietică". Este adevărat că „revoluţia culturală" părea o ruptură ideologică, chinezii fiind marxiştii mai radicali. Însă:

> ...indiferent de fervoarea ideologică a lui Mao, materialul uman pe care îl are la dispoziţie îl va împinge într-o direcţie naţionalistă - presupunând că el încă se află la conducerea mişcării sale. În ciuda discursului lor virulent, maoiştii s-ar putea dovedi mai flexibili faţă de SUA decât oponenţii lor. În orice caz, vor fi nevoiţi să izoleze China pentru a reconstitui autoritatea guvernamentală şi o formă de tratat de neagresiune cu Statele Unite s-ar putea potrivi la fix cu acest plan. Desigur, şi ei urăsc SUA; însă... nici un comunist nu poate uita Pactul Ribbentrop-Molotov.

Din punctul de vedere al cehilor, un astfel de „pact Johnson-Mao" era un scenariu alarmant deoarece, „dacă Statele Unite ar încheia o înţelegere cu China, asta ar spori presiunile [sovieticilor] în Europa". Temându-se de izolare, sovieticii aveau să limiteze

ceea ce Šnejdárek numea sugestiv „perspectivele dezvoltării naţionale est-europene". Kissinger era uluit; şi totuşi, teama cehului de „o înţelegere între SUA şi Mao" părea „reală şi profundă"[16]. Specialiştii încearcă de mult să ghicească ce strateg american s-a gândit la deschiderea faţă de China care avea să transforme atât de mult contextul geopolitic în 1972. Însă nu americanii s-au gândit primii la asta, ci strategii din blocul sovietic care au anticipat noua lume generată de ruptura sino-sovietică – şi au făcut-o cu mai mult de patru ani înainte de vizita istorică a lui Nixon în China.

Începând din ianuarie 1969, Kissinger s-a apucat să aplice unele dintre lecţiile pe care le învăţase ca profesor universitar şi ca intelectual care era o figură publică: în special, că reţelele informale puteau asigura canale diplomatice superioare ministerelor de Externe şi ambasadelor. Ca preludiu la scrierea celui de-al doilea volum despre viaţa sa, am încercat să cartografiez reţeaua lui Kissinger pe baza tuturor memoriilor publicate care includ şi perioada cât a lucrat la guvern. Astfel rezultă un grafic preliminar al reţelei lui şi al reţelelor altora aşa cum şi le aminteau Kissinger însuşi şi contemporanii săi din guvern. Graficele de mai jos înfăţişează: ego-reţeaua lui Richard Nixon şi cea a lui Henry Kissinger, bazate pe memoriile lor; ego-reţeaua administraţiilor Nixon şi Ford, bazată pe memoriile tuturor membrilor; şi digraful administraţiilor Nixon şi Ford, arătând cât de importanţi apar anumiţi membri în memoriile celorlalţi[17] În primele trei grafice (ilustraţiile 30-32), importanţa relativă este reprezentată atât prin proximitatea faţă de nodul „ego" central (care în al treilea caz este constituit din identităţile combinate ale tuturor membrilor ce au scris memorii), cât şi prin mărimea nodului. În al patrulea grafic (ilustraţia 33), putem vedea cine a pomenit pe cine şi cât de des în termeni de apropiere reciprocă, lăţime a muchiei şi sens de trecere.

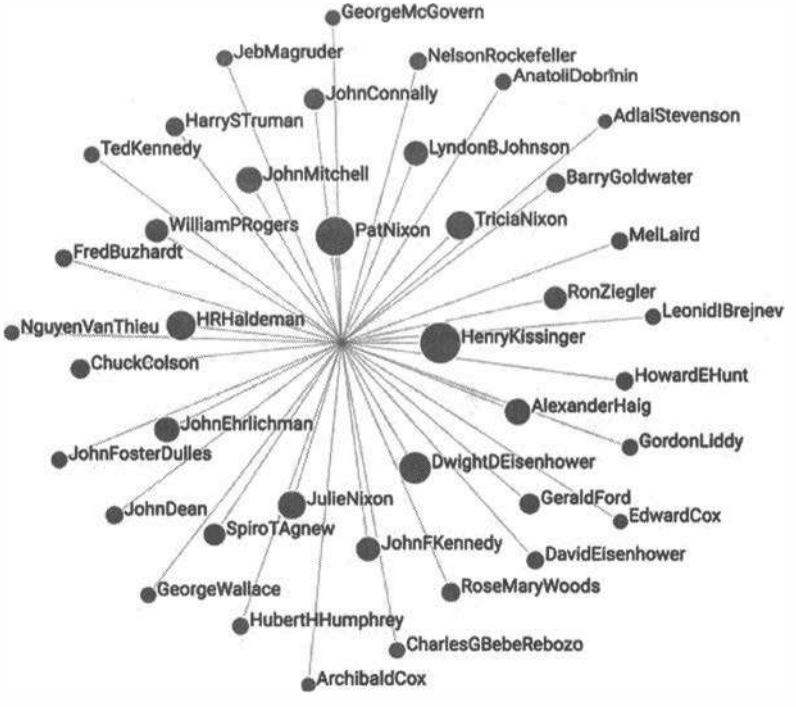

30. Ego-reţeaua lui Richard Nixon, pe baza memoriilor sale.

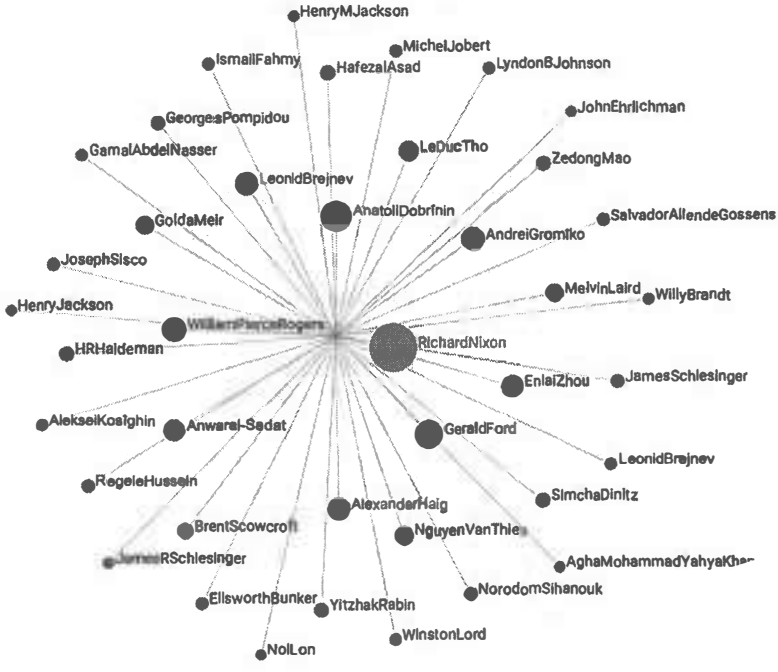

31. Ego-reţeaua lui Henry Kissinger, pe baza memoriilor sale.

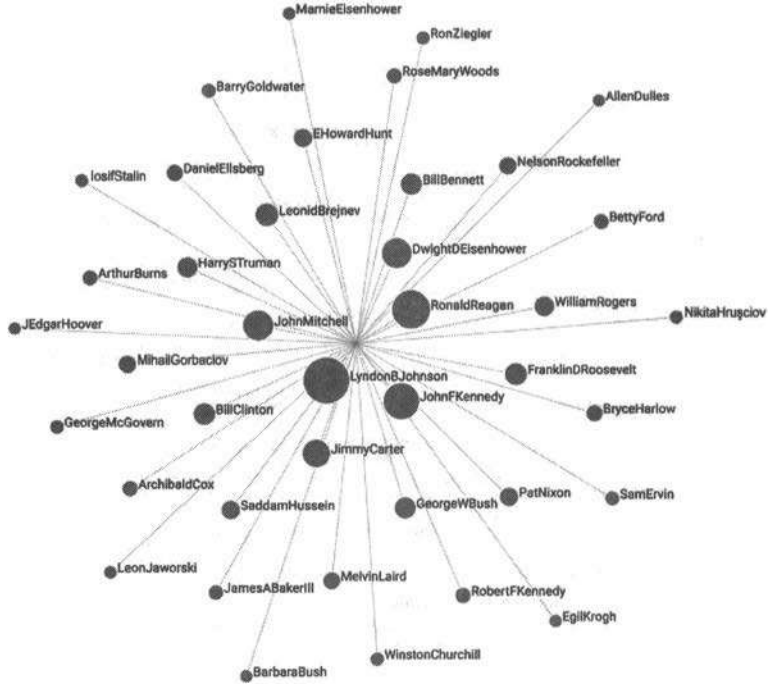

32. Ego-reţeaua administraţiilor Nixon şi Ford, pe baza memoriilor tuturor membrilor.

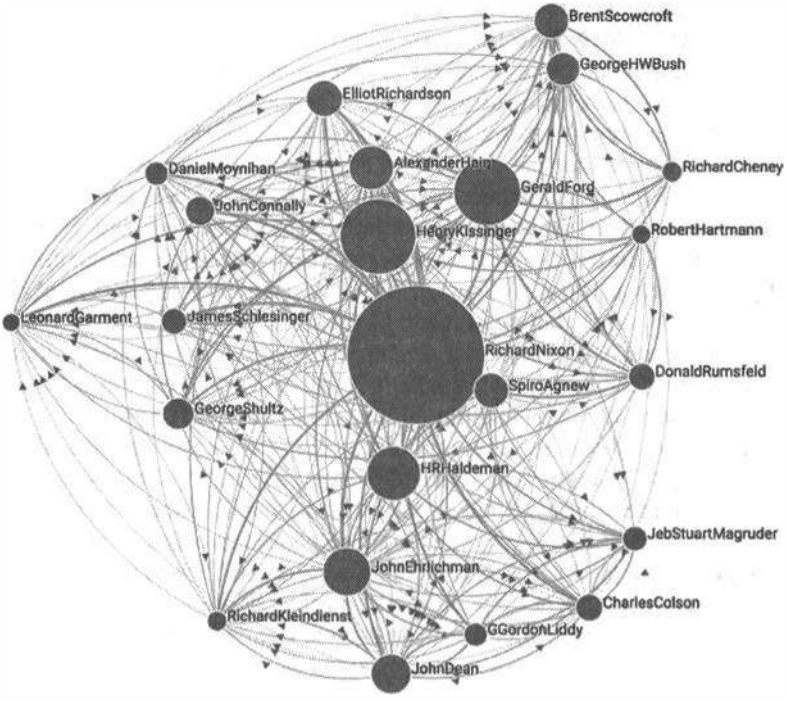

33. Digraful administraţiilor Nixon şi Ford, înfăţişând direcţia şi frecvenţa referinţelor reciproce ale membrilor în memoriile lor.

Acest exerciţiu reprezintă un punct de plecare pentru o analiză mai amănunţită. Este în mod inerent un studiu retrospectiv şi în ceea ce priveşte reprezentarea: în esenţă, observăm aici importanţa relativă a unor indivizi în anii mandatelor lui Nixon şi Ford aşa cum îşi aminteau anumiţi membri ai celor două administraţii relaţiile pe care le-au avut şi – la fel de important, mai ales într-o perioadă marcată de scandalul Watergate – cum au dorit să fie ţinute minte. Fără îndoială că din nişte grafice bazate pe surse diferite va reieşi altă imagine* Totuşi, aceste grafice ilustrează unele dintre avantajele metodologice de care beneficiază cel ce face istoria analizei reţelelor sociale.

În primul rând, avem aici o rectificare preţioasă a oricăror presupuneri pe care am putea fi tentaţi să le facem cu privire la cine anume „a contat" în epoca Nixon-Ford. Kissinger este foarte prezent – la fel de important pentru Nixon ca şi soţia acestuia şi al doilea membru ca importanţă al celor două administraţii, întrecându-l şi pe Ford, care a devenit preşedinte. Următorul în ceea ce priveşte centralitatea de interrelaţie (vezi

* De exemplu, în „Quantifying Kissinger", o disertaţie în curs de publicare la City University din New York, Micki Kaufman încearcă să facă o analiză de reţea a corespondenţei lui Kissinger din National Security Archive, o colecţie de peste 18 000 de documente. Ea arată, printre altele, cum s-a extins reţeaua lui Kissinger după numirea lui în funcţia de secretar de stat, dar şi că reţelele sale personale – diferite de canalele birocratice consacrate – i-au facilitat gestionarea unor evenimente politice extrem de importante de la acea vreme, precum conflictul arabo-israelian din 1973, Războiul din Vietnam, deschiderea faţă de China, acţiunea militară din Cambodgia şi eforturile diplomatice menite să pună capăt conflictului militar din Rhodesia.

ilustraţia 33) era şeful de cabinet al lui Nixon, H.R. Haldeman, apoi veneau Ford şi consilierul de la Casa Albă John Dean. Pe locuri fruntaşe din acest punct de vedere se plasau şi John Ehrlichman (asistent al preşedintelui pentru afaceri interne), secretarul Trezoreriei John Connally, viitorul preşedinte George H.W. Bush şi Alexander Haig (asistentul, apoi locţiitorul lui Kissinger şi succesorul lui Haldeman după Watergate).

De asemenea, este izbitor cât de prezenţi erau morţii în mintea autorilor de memorii. După Nixon şi Kissinger, Lyndon Johnson (care a murit în ianuarie 1973) era a treia cea mai pomenită persoană în toate memoriile luate la un loc, iar John F. Kennedy era a şaptea (ilustraţia 32). Foştii preşedinţi Dwight Eisenhower (mort în martie 1969), Franklin D. Roosevelt şi Harry S. Truman (mort în decembrie 1972) erau al zecelea, al 16-lea şi al 21-lea ca număr de menţionări. Churchill era al 53-lea, iar Stalin al 54-lea. Poate că pentru istorici este liniştitor să descopere că autorii de autobiografii se apleacă atât de des asupra perioadelor anterioare mandatelor lor în guvern, chiar şi numai pentru a face trimitere la personalităţile dominante din tinereţea lor.

În al treilea rând, observăm diferenţa dintre „lumea potrivit lui Nixon" şi „lumea potrivit lui Kissinger". Cercul interior al lui Nixon (ilustraţia 30) era cel al unui om a cărui experienţă ca preşedinte era într-o măsură remarcabilă limitată la interiorul Casei Albe. În afară de soţia şi fiicele lui, el îi menţionează cel mai des în memoriile sale pe Kissinger, Eisenhower (al cărui vicepreşedinte a fost), Haldeman, Erlichman şi Haig. Kissinger, în schimb, îi pomeneşte pe unii dintre principalii conducători străini aproape la fel de des ca pe preşedinţii cu care a lucrat şi mai des decât pe secretarul de stat care i-a precedat în funcţie, William Rogers (ilustraţia 31). Şi mai mult ne surprinde care dintre conducătorii străini sunt cei mai prezenţi în memoriile lui Kissinger: sovieticii (ambasadorul lor de la Washington, Anatoli Dobrînin, ministrul lor de Externe, Andrei Gromîko, şi premierul, Leonid Brejnev) erau pe primul loc, urmaţi de Zhou Enlai, premierul chinez, şi Anwar al-Sadat, preşedintele Egiptului. În afară de Brejnev şi Dobrînin, un singur străin se mai numără printre cei 40 de indivizi pomeniţi cel mai des de Nixon: Nguyen Van Thieu, preşedintele Vietnamului de Sud. Dimpotrivă, doar 16 dintre primii 40 erau americani în memoriile lui Kissinger. Bineînţeles, ne-am aştepta ca un consilier pe probleme de securitate naţională şi secretar de stat să petreacă mai mult timp cu străinii decât preşedintele: asta este natura muncii lui. Şi totuşi, este greu de crezut că vreunul dintre deţinătorii anteriori ai acestor funcţii fusese un călător şi un negociator la fel de neobosit.

Cât s-a aflat în funcţie, Kissinger a apărut pe coperta revistei *Time* de nu mai puţin de 15 ori. Potrivit unuia dintre profilurile pe care i le-a făcut revista, publicat în 1974, el era „omul indispensabil lumii... omul potrivit la locul potrivit la momentul potrivit" – deşi unul care era acuzat de criticii săi că acordă mai multă „atenţie mandanţilor decât principiilor"[18]. Ipoteza trebuie să fie că influenţa şi reputaţia lui Kissinger se datorau nu doar inteligenţei şi hărniciei sale, ci şi conectivităţii lui extraordinare. Din asta făcea parte şi rolul de intermediar diplomatic. La fel şi sporovăiala cu jurnaliştii, la care Kissinger excela, deşi nici nu i-a pomenit în memoriile sale, în ciuda faptului că era prieten la cataramă cu fraţii Alsop, Stewart şi Joseph, şi cu editorialistul Tom Braden. Aşa cum scria în *Time*, Kissinger „păstra cu grijă ritualul cerut unui subordonat care primeşte ordine de la un comandant suprem", chiar şi atunci când preşedinţia lui Nixon se ducea pe apa Sâmbetei. Relaţia „formală şi corectă mai degrabă decât personală" cu Nixon a rămas vitală din punct de vedere instituţional până când, în cele din urmă, acesta a demisionat. Aşa cum nota *Times*, Kissinger avea „un simţ fin al ierarhiei"[19] Însă mult mai mult au contat toate celelalte relaţii din cadrul unei reţele – inclusiv o reţea de absolvenţi formată din foşti participanţi la seminarele ţinute vara de Kissinger

la Harvard - care se întindea pe tot globul. „El caută mereu omul care se poate achita de o sarcină", declara pentru *Time* un asistent anonim. „I se deschideau o mulţime de uşi", spunea un „prieten şi admirator de la Washington". Reţeaua era precondiţia diplomaţiei sale de tip „reacţie în lanţ" - expresie folosită de viceprim-ministrul israelian Yigal Allon. Asta justifica afirmaţia că Henry Kissinger „probabil [avea] un impact mai mare decât orice altă persoană din lume"[20]

Slăbirea ierarhiei şi consolidarea reţelelor care au caracterizat anii 1970 au avut multe beneficii. Din punctul de vedere al lui Kissinger, aceste tendinţe au redus semnificativ riscul unui al treilea război mondial: la urma urmei, asta era raţiunea centrală a unor dialoguri mai frecvente cu Uniunea Sovietică (precum şi a începerii comunicării cu Republica Populară Chineză). Unii contemporani au definit adesea politica externă a lui Kissinger drept „destindere". El prefera să-i spună „interdependenţă". Un „nou sistem internaţional" înlocuise „structura din primii ani postbelici", declara el la Londra în decembrie 1973: unul bazat pe „paradoxul dependenţei reciproce tot mai mari şi al înfloririi identităţilor naţionale şi regionale"[21]. „Criza energetică", sugera el trei luni mai târziu, reprezenta „chinurile facerii interdependenţei globale"[22]. În aprilie 1974, „Provocarea interdependenţei" devenise titlul unui discurs; în 1975, interdependenţa „devenea aspectul central al diplomaţiei noastre". „Dacă nu obţinem o recunoaştere a interdependenţei noastre", avertiza Kissinger în octombrie 1974, „civilizaţia occidentală pe care o avem acum aproape sigur se va dezintegra"[23] Unii profesori de la universitatea pe care o absolvise Kissinger, precum Richard Cooper şi Joseph Nye, au avut amabilitatea de a scrie cărţi pe această temă[24] Interdependenţa şi-a găsit o expresie instituţională odată cu prima reuniune a Comisiei Trilaterale* pe domeniul familiei Rockefeller din Pocantico Hills, în 1972, şi prima reuniune a „Grupului celor Şase" (Marea Britanie, Franţa, Italia, Japonia, Statele Unite şi Germania de Vest) la Rambouillet, în 1975. *The New York Times* a ales să marcheze Bicentenarul Declaraţiei de Independenţă printr-un editorial intitulat „Ziua Interdependenţei"[25] A fost un concept adoptat cu entuziasm de preşedintele Jimmy Carter şi de consilierul lui pe probleme de securitate naţională, Zbigniew Brzezinski.

Şi totuşi, viaţa într-o lume mai interdependentă avea şi costuri, nu doar beneficii. Aşa cum afirma Brzezinski în cartea sa *Between Two Ages*, noul „oraş global" pe cale de a fi creat de „era tehnologică" era „o reţea instabilă, agitată, tensionată şi fragmentată de relaţii interdependente"[26]. Acest lucru era adevărat din mai multe puncte de vedere. În prima jumătate a Războiului Rece, superputerile fuseseră capabile să controleze fluxurile de informaţii generând şi sponsorizând propagandă şi clasificând sau cenzurând orice era considerat dăunător. Fiecare scandal şi fiecare defecţiune a vreunui spion erau transformate în poveşti de senzaţie; şi totuşi, în majoritatea cazurilor era vorba doar despre transmiterea unor informaţii clasificate de la un stat al securităţii naţionale la celălalt. Şi asta s-a schimbat în anii 1970. Din cauza unor scurgeri de documente oficiale, acestea au început să ajungă la populaţie în Occident prin intermediul presei libere - din 1971, odată cu aşa-numitele „dosare ale Pentagonului" date de Daniel Ellsberg ziarului *The New York Times* - şi (într-o măsură mult mai mică) în blocul sovietic prin intermediul literaturii samizdat, în special *Arhipelagul Gulag* al lui Aleksandr Soljeniţîn. La rândul

* Conform planului iniţial privind Comisia Trilaterală, comitetul executiv avea să fie format din 34 de delegaţi: 14 din CEE, nouă din Japonia, nouă din Statele Unite şi doi din Canada. Era un remarcabil gest de modestie din partea americanilor, deoarece economia Statelor Unite încă era cu mult mai mare decât cea a CEE la vremea aceea.

lor, informaţiile care ajungeau în ziare au alimentat escaladarea protestelor sociale din campusurile universitare şi zonele centrale ale oraşelor din cauza cărora anii 1970 au părut atât de febrili în comparaţie cu liniştitul sfert de secol de după 1945. În total, aproape 400 de grupări diferite au fost implicate în vreo formă de protest în Statele Unite între anii 1960 şi anii 1980 : ceea ce începuse cu campania pentru drepturile civile ale afroamericanilor a ajuns să includă curând campanii pentru drepturile femeilor, ale amerindienilor, ale homosexualilor şi lesbienelor şi campanii împotriva Războiului din Vietnam, a armelor nucleare, a sărăciei şi a poluării industriale[27] Precum cei mai mulţi dintre membrii generaţiei care a luptat în al Doilea Război Mondial, Nixon şi Kissinger nu prea răbdau astfel de grupări ; ba Kissinger chiar îi compara pe studenţii radicali peste care dădea la Harvard la sfârşitul anilor 1960 cu studenţii germani ce participaseră la congresele partidului nazist de la Nürnberg la începutul anilor 1930[28] Cu toate acestea, pe 9 mai 1970, dimineaţa devreme, Nixon s-a aventurat să iasă din Casa Albă ca să întâlnească un grup de studenţi care protestau şi care îşi instalaseră tabăra la Monumentul lui Lincoln. A fost o încercare de a stabili o conexiune, lucru ce nu-i stătea în fire unui ins care era un singuratic şi un mizantrop notoriu. El le-a spus :

> Mi-a părut rău că o pierduseră [conferinţa lui de presă din ziua anterioară] pentru că eu încercasem să explic... că obiectivele mele în Vietnam erau aceleaşi cu ale lor – să opresc măcelul, să pun capăt războiului, să aduc pace. Scopul nostru nu era să pătrundem în Cambodgia prin ceea ce făceam, ci să ieşim din Vietnam.
> Părea să nu existe nici o – ei nu au reacţionat. Am sperat că ura lor faţă de război, pe care o puteam înţelege foarte bine, nu avea să se transforme într-o ură înverşunată faţă de întregul nostru sistem, faţă de ţara noastră şi tot ce reprezenta ea.
> Le-am zis : vă cunosc eu, ştiu că probabil majoritatea credeţi că sunt un ticălos. Dar vreau să ştiţi că vă înţeleg[29]

Poate că Nixon chiar îi înţelegea pe protestatari. Însă, aşa cum le-au arătat cât se poate de clar după aceea reporterilor care s-au năpustit imediat asupra lor, ei nu îl înţelegeau pe el nici pe departe şi nici nu intenţionau.

Cu mult înainte ca Nixon să cadă victimă dezvăluirii de către *The Washington Post* a mârşăviilor lui – şi să suporte consecinţele vulnerabilităţii sale ca nod izolat de reţea, cu prea puţini prieteni în instituţiile care ar fi putut teoretic să-l salveze –, Kissinger înţelesese că reţelele erau mai puternice decât ierarhiile guvernului federal. Pe studenţii care protestau îi cunoştea suficient de bine ca să nu îşi piardă timpul cu ei. Însă a făcut turul ţării pe vremea lui Ford, ţinând discursuri în faţa unor oameni din Vestul Mijlociu, în încercarea de a explica publicului larg conceptul lui strategic – deşi nu prea a avut cine ştie ce succes. În unele sensuri, isprava lui cea mai remarcabilă a fost să se izoleze de singura componentă a reţelei lui Nixon care i-ar fi fost fatală : segmentul care a pus la cale spargerea de la Watergate. Numai un creator de reţele genial putea şti exact cu ce noduri să nu se conecteze. Puterea lui Kissinger, bazată pe o reţea care traversa nu doar graniţe, ci şi bariere profesionale, a dăinuit mult timp după ce el a plecat din guvern, în 1977, instituţionalizată în firma de consultanţă Kissinger Associates, menţinută prin faptul că aproape tot timpul călătorea, avea întâlniri, socializa şi lua masa împreună cu diferiţi membri ai reţelei. Dimpotrivă, după Nixon, puterea executivului a fost redusă semnificativ de verificările Congresului şi ziarele tot mai îndrăzneţe. Nici un alt consilier pe probleme de securitate naţională sau secretar de stat, indiferent cât de talentat, nu avea să mai poată realiza vreodată ceea ce făcuse Kissinger.

46

În vale

De ce au intrat în criză structurile de putere ierarhice în anii 1970? S-ar putea prezuma că, aşa cum credea Brzezinski, răspunsul la această întrebare se află în tehnologie. Sigur, anii 1970 au fost deceniul în care au luat naştere atât calculatorul personal, cât şi internetul. Totuşi, criza puterii ierarhice a precedat răspândirea interconectării electronice în Statele Unite. Ba chiar legătura de cauzalitate a fost exact pe dos: tocmai flexibilizarea controlului de la centru a fost cea care a făcut posibilă revoluţia din domeniul tehnologiei informaţiei în America.

Acum este clar că, pentru toate statele lumii, noile reţele informaţionale, comerciale şi sociale din epoca internetului constituie o provocare profundă, însă amploarea acestei provocări a devenit evidentă treptat. Pentru început, crearea tehnologiilor în reţea a avut scopul de a întări statul securităţii naţionale. Misiunea încredinţată în 1964 lui Paul Baran, cercetător la RAND*, era să dezvolte un sistem de comunicaţii care să reziste unui atac nuclear din partea sovieticilor. Baran a sugerat trei structuri posibile pentru un asemenea sistem. Acesta putea fi ori „centralizat", cu un singur hub şi mai multe spiţe, ori „descentralizat", cu mai multe componente având între ele o serie legături slabe, ori „distribuit", ca un grilaj sau o plasă. Teoretic, ultima opţiune era cea mai rezistentă, prin faptul că putea face faţă distrugerii unui număr mare de noduri – şi, într-adevăr, acesta era modelul preferat de Baran pentru ceea ce a devenit Advanced Research Projects Agency Network (ARPANET)[1] În practică, paradoxal, o astfel de structură ar fi putut fi menţinută doar prin intermediul planificării centralizate. Aşa cum arăta Melvin Conway în 1968 – într-un studiu de importanţă majoră intitulat „How Do Committees Invent?" –, exista un soi de lege privind felul în care erau concepute sistemele de comunicare: „Organizaţiile care creează sisteme (în sensul larg folosit aici) sunt constrânse să dezvolte sisteme ce reproduc structurile de comunicare din interiorul lor"[2]. La fel cum Kissinger observase în mod direct disfuncţia birocraţiei guvernamentale atunci când se confrunta cu mari provocări strategice, Conway – un analist de sistem cu experienţă în domeniul contractelor publice pentru apărare – observase că:

> Structurile sistemelor mari tind să se dezintegreze în timpul dezvoltării, mai mult din punct de vedere calitativ decât în cazul sistemelor mici. Această observaţie este foarte evidentă atunci

---

* Înfiinţată de comandantul forţelor aeriene americane în octombrie 1945 pentru a face cercetări în domeniul armelor viitorului, RAND Corporation (*Research ANd Development*) a fost separată de Douglas Aircraft Company trei ani mai târziu ca entitate nonprofit finanţată în comun de stat şi de sectorul privat. Pe vremea când era strateg-şef la RAND a scris Herman Kahn lucrarea devenită clasică *On Thermonuclear War* (1960).

când se aplică sistemelor mari de informaţii militare din ultimii 12 ani... unele dintre cele mai complexe obiecte născocite de mintea omului...
De ce se dezintegrează sistemele mari? Procesul pare să se desfăşoare în trei paşi...
- În primul rând, din cauza conştientizării de către proiectanţii iniţiali a faptului că sistemul va fi mare, precum şi a anumitor presiuni din organizaţia lor, devine irezistibilă tentaţia de a desemna prea multe persoane pentru proiectare.
- În al doilea rând, aplicarea perspectivei convenţionale asupra managementului la o mare organizaţie de proiectare determină dezintegrarea structurii sale de comunicare.
- În al treilea rând, datorită homomorfismului, structura sistemului va reflecta dezintegrarea care a avut loc în organizaţia de proiectare[3]

Aşadar, a contat foarte mult că ceea ce a devenit internetul *nu* a fost proiectat în acest fel, ci mai degrabă a apărut mai mult sau mai puţin spontan şi organic, luând iniţiativa universitarii şi inginerii IT din sectorul privat mai degrabă decât strategii militari.

Pe 29 octombrie 1969, un computer a vorbit altui computer pentru prima dată atunci când a fost trimis un mesaj incomplet prin ARPANET între Stanford Research Institute şi University of California, Los Angeles[4]. Doi ani mai târziu, numărul nodurilor din cadrul reţelei trecuse de 40, conectând universităţi şi companii private. Peste tot apăreau reţele asemănătoare (HEPnet, Span, Telenet şi altele), aşa încât până în 1974 provocarea devenise interconectarea acestor reţele, pentru a forma o „interreţea" unică. Anii 1970 au fost o perioadă de inovaţii intense, dar extrem de descentralizate, fiecare nou progres contribuind la procesul de integrare: sistemul de operare Unix care avea să aibă ca descendenţi Linux şi FreeBSD, ideea de e-mail cu numele şi adresele separate de simbolul @, primul program de e-mail (MSG) cu opţiunile *reply* şi *forward*, primul modem. Şi, desigur, aceste progrese au coincis cu creşterea exponenţială aparent de neoprit a capacităţii de procesare a computerelor potrivit „Legii" lui Moore* Totuşi, cea mai importantă evoluţie a fost stipularea de către Vinton (Vint) Cerf şi Robert Kahn a faptului că reţeaua de reţele nu ar trebui să aibă nici un control de la centru şi nu ar trebui optimizată pentru nici o aplicaţie anume şi pentru nici o formă de pachete de date[5]. Protocolul lor TCP/IP prevedea ca toate reţelele de calculatoare să poată comunica între ele, indiferent de deosebirile din structurile lor interne. Această prevedere a devenit realitate pe 1 ianuarie 1983, când ARPANET a trecut la TCP/IP[6]. Un an mai târziu au apărut primele servere ale numelor de domenii (*Domain Name Servers* - DNS), care permiteau adreselor electronice IP alfanumerice să aibă denumiri mai uşor de memorat. În 1987, existau aproape 30 000 de servere pe ceea ce se numea acum „internet".

Internetul nu a fost plănuit; s-a dezvoltat singur. Ampla infrastructură globală pe care o folosim astăzi, cu liniile sale internaţionale din fibră optică, cu reţeaua sa naţională de furnizori de servicii de reţea oferite de companii de telecomunicaţii precum AT & T, cu nenumăraţii săi furnizori de servicii internet şi miliardele de utilizatori finali, a avut începuturi modeste. Nu a fost proiectată de nici o autoritate centrală, ceea

---

* Gordon E. Moore, unul dintre cofondatorii corporaţiei Intel, a observat în 1965 că numărul de tranzistori pe inch pătrat care pot fi plasaţi pe cipul unui circuit integrat se dublase în fiecare an. El a prezis că această rată avea să se menţină, deşi în 1975 şi-a modificat predicţia, sugerând că după 1980 numărul respectiv urma să se dubleze la fiecare doi ani. Nu putem include aici o expunere mai detaliată a progreselor din domeniul puterii de calcul care au însoţit dezvoltarea internetului; este suficient să menţionăm că Legea lui Moore s-a cam confirmat până acum.

ce explică de ce a evitat capcanele Legii lui Conway. Nu a fost şi nu este nevoie de permisiunea nimănui pentru a adăuga o nouă ramificaţie sau a elimina una veche[7] Nu există nici un depozitar central unde să fie înregistrată structura generală a internetului. De fapt, acesta nici nu poate fi cartografiat. Brinton şi Chiang definesc cele trei concepte fundamentale care stau la baza internetului astfel :

- comutare a pachetelor, în care resursele sunt partajate, şi nu dedicate ;
- ierarhie distribuită, în care controlul este răspândit pe diferite segmente ale reţelei din punct de vedere geografic ;
- modularizare, în care sarcinile sunt împărţite în diferite straturi funcţionale şi gestionate separat[8].

Noi, utilizatorii, considerăm normală puterea pe care ne-o dă internetul, marşrutizând fără întrerupere pachetele de informaţii pe care dorim să le trimitem ori să le primim pe căile cele mai scurte, folosind mesaje de răspuns pentru a estima starea reţelei şi a evita congestionarea[9] Un sistem atât de complex pur şi simplu nu ar fi putut fi proiectat de cineva anume.

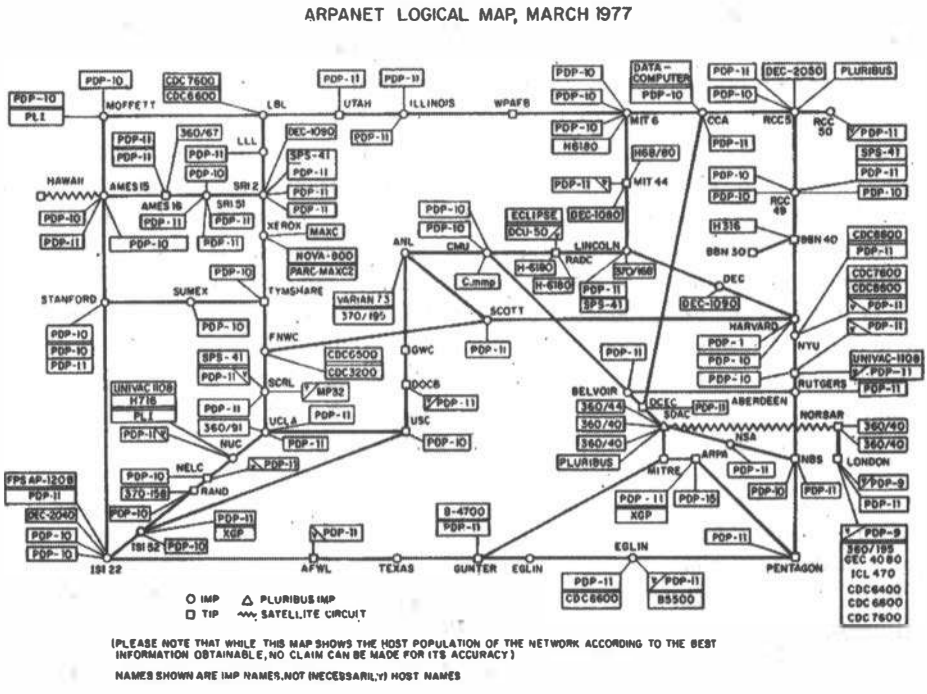

34. Configurarea reţelei pentru ARPANET, 1969.

La fel s-a întâmplat şi cu *World Wide Web*, care s-a dezvoltat în anii 1980 ca principală formă de trafic a internetului[10]. A început cu un universitar, Tim Berners-Lee, care lucra la Organizaţia Europeană pentru Cercetare Nucleară (CERN) şi care a creat un program numit ENQUIRE pentru a facilita gestionarea studiilor de către cercetătorii din domeniul fizicii particulelor elementare. În martie 1989, Berners-Lee a propus o versiune globală a programului, pe care la început a vrut să o numească *Mesh*, înainte de a-i veni ideea

cu *World Wide Web*. Berners-Lee a fost cel care a realizat instrumentele acum universale ale comunicării internet: *HyperText Markup Language* (HTML), *HyperText Transfer Protocol* (HTTP) şi *Uniform Resource Locator* (URL). În doar câţiva ani, acest cod de tip *open-source* a permis proliferarea rapidă a unor programe de navigare pe web uşor de utilizat precum Mosaic şi Netscape Navigator. La fel ca şi internetul, prin care putea fi accesat, *World Wide Web* era produsul unei creşteri organice, şi nu al controlului de la centru. Este o reţea în care nodurile sunt pagini web create de utilizatori şi muchiile sunt hyperlinkuri ce ne permit să navigăm de la o pagină la alta, de obicei într-o singură direcţie (adică pagina de întâmpinare nu are neapărat şi un hyperlink care să ducă înapoi la pagina de unde ai pornit)[11]. La fel ca şi internetul, este o creaţie colectivă: module cookie, plug-inuri, sesiuni şi scripturi – toate erau corecţii menite să gestioneze complexitatea tot mai mare a sistemului. Şi, la fel ca internetul, nu se ştie cât de mare este *World Wide Web*, deoarece nici unul dintre motoarele de căutare ce ne permit să explorăm webul nu are vreo şansă să arhiveze toate paginile web – deşi ştim că structura sa de rezistenţă este o componentă uriaşă cu interconexiuni dense ale unor noduri care au acces unul la altul[12].

În 1960, în ultimul său discurs adresat naţiunii, Eisenhower trăsese un semnal de alarmă cu privire la puterea excesivă a „complexului militar-industrial" Dar şi-a făcut griji degeaba. Dacă ar fi fost într-adevăr atât de puternic, cu siguranţă ar fi împiedicat sau cel puţin ar fi oprit creşterea exponenţială a internetului şi a webului. Poate cea mai marcantă caracteristică a Statelor Unite în anii 1970 a fost pur şi simplu faptul că era posibilă o asemenea inovare descentralizată, în ciuda tuturor problemelor economice, sociale şi politice pe care le asociem cu acea perioadă. Tinerii atraşi de „Silicon Valley" (Valea Siliciului) – aşa cum a fost poreclită Santa Clara Valley în 1971 – au luat cu ei şi atitudinile antiautoritate ale generaţiei lor. Atunci când Congresul a adoptat Legea privind decenţa în comunicaţii din 1996 – prima sa încercare de a reglementa comunicarea pe internet impunând amenzi pentru publicarea online a unui limbaj obscen –, Silicon Valley a reacţionat cum nu se poate mai oportun printr-un răspuns scris (sub formă de e-mail) de fostul textier al formaţiei Grateful Dead, John Perry Barlow[13] „Declaraţia de independenţă a cyberspaţiului" publicată de el era adresată „guvernelor lumii industriale, giganţi obosiţi din carne şi oţel":

> Eu vin din Cyberspaţiu, noua casă a Minţii. În numele viitorului, vă cer vouă, celor din trecut, să ne lăsaţi în pace. Nu sunteţi bine-veniţi printre noi. Suveranitatea voastră nu ajunge acolo unde ne întâlnim.
>
> Noi nu avem nici un guvern ales şi probabil că nici nu vom avea, aşa că mă adresez vouă doar cu autoritatea cu care grăieşte însăşi libertatea. Declar spaţiul social global pe care îl construim independent în mod firesc de tiraniile pe care căutaţi să ni le impuneţi. Nu aveţi nici un drept moral să ne conduceţi şi nu deţineţi nici o metodă de aplicare de care să avem cu adevărat motive să ne temem...
>
> Cyberspaţiul nu se află între graniţele voastre. Să nu credeţi că îl puteţi clădi, ca şi cum ar fi un proiect de construcţii publice. Asta nu se poate. El este un act al naturii şi se dezvoltă singur prin acţiunile noastre colective...
>
> Cyberspaţiul constă în tranzacţii, relaţii şi gândire, desfăşurate ca o undă staţionară în reţeaua comunicaţiilor noastre... Noi creăm o lume în care toţi pot pătrunde fără privilegii sau prejudecăţi legate de rasă, putere economică, forţă militară sau naştere.
>
> Noi creăm o lume în care oricine, de oriunde, să-şi poată exprima convingerile, oricât de stranii ar fi ele, fără teama de a fi redus la tăcere sau forţat să se conformeze.

Noţiunile voastre juridice de proprietate, exprimare, identitate, circulaţie şi context nu se aplică în cazul nostru... Măsurile [voastre] tot mai ostile şi mai coloniale ne plasează pe aceeaşi poziţie ca şi acei iubitori de libertate şi independenţă de altădată care au fost nevoiţi să respingă autorităţile unor puteri îndepărtate şi neinformate[14].

În ciuda viziunilor mai înflăcărate ale studenţilor radicali din anii 1970, în Statele Unite nu avea să fie nici o revoluţie. Aşa cum preciza celebrul e-mail al lui Barlow, internetul *era* revoluţia. Sau cel puţin aşa părea. Electronic Frontier Foundation, înfiinţată de Barlow împreună cu alţi activişti, a obţinut prima sa victorie importantă în 1997, când Curtea Supremă a respins Legea privind decenţa în comunicaţii, declarând-o o încălcare a Primului Amendament[15] Guvernul Statelor Unite a fost numai într-o măsură foarte mică implicat în activităţile comunităţii Internet Engineering Task Force, care era considerată de creatorii săi unicul guvern de care avea nevoie internetul. Cum spunea David D. Clark, arhitectul-şef al dezvoltării de protocoale pentru internet: „Respingem regii, preşedinţii şi votările. Credem în consens aproximativ şi în codul care funcţionează"[16]. În dimineaţa aceea luminoasă şi optimistă, puţini informaticieni sau ingineri în informatică au catadicsit să se întrebe ce ar face dacă internetul ar deveni locul unei crime.

Şi totuşi, era deja evident că, la fel ca şi Grădina Raiului, Utopia Cyberspaţiului avea şi ea şarpele şi păcătoşii ei: gameri malefici care invadau aşa-numitele *multiple user dungeons* pentru a viola virtual avatarurile altor jucători, urmaţi îndeaproape de infractori din lumea reală, care au profitat de orice ocazie li se oferea pentru a comite fraude aproape imediat ce au început să circule bani online[17] Cyberspaţiul nu a ţinut nici guvernul la distanţă prea mult timp. În ianuarie 1998, Jon Postel, primul director al autorităţii responsabile cu coordonarea funcţiilor internet (Internet Assigned Numbers Authority - IANA), a trimis nişte e-mailuri către opt dintre cei 12 operatori de servere-rădăcină de nume regionale, cerându-le să schimbe serverul-rădăcină zonal cu cel al IANA, şi nu cu cel al Network Solutions, Inc., registrul iniţial de domenii instituit de Defense Information Systems Agency (DISA), în septembrie 1991. În doar câteva zile, Administraţia Naţională a Telecomunicaţiilor şi Informaticii din cadrul Ministerului Comerţului a publicat o „Propunere de îmbunătăţire a gestionării tehnice a numelor şi adreselor internet"[18] S-a constituit o nouă firmă nonprofit numită Internet Corporation for Assigned Names and Numbers (ICANN), cu un consiliu de administraţie reprezentativ la nivel general şi din punct de vedere funcţional pentru a administra IANA, dar semnând un contract cu Ministerul Comerţului - şi sub supravegherea acestuia. Ceea ce începuse ca ARPANET nu putea scăpa prea uşor de jurisdicţia creatorului său: însuşi Unchiul Sam. În acest sens, Declaraţia de Independenţă a lui Barlow era literă moartă în mai puţin de doi ani de la apariţia sa.

47

Prăbuşirea imperiului sovietic

Institutul de Cibernetică se afla la marginea Kievului. Începând din 1972, aici încerca Viktor Gluşkov să proiecteze internetul sovietic - sau, ca să dăm numele complet al proiectului său, „Sistemul Automat Unional de Culegere şi Procesare a Informaţiilor pentru Contabilizarea, Planificarea şi Gestionarea Economiei Naţionale, URSS". Aici, în Ucraina controlată de comunişti, era ceva din spiritul care însufleţea Silicon Valley. Gluşkov şi colegii săi au născocit un tărâm numit „Cibertonia", care avea să fie guvernat de un consiliu de roboţi, în frunte cu liderul suprem, un robot ce cânta la saxofon. Gluşkov ştia că, pentru a fi acceptabil la Kremlin, sistemul lui automat trebuia să se aplice pe structura piramidală cu trei niveluri a economiei planificate sovietice. Inevitabil, trebuia să existe un hub de computere la Moscova, ce avea să fie conectat cu până la 200 de noduri de nivel mediu din mari oraşe sovietice, care la rândul lor urmau să se conecteze cu 20 000 de terminale distribuite în unităţi de producţie importante. Totuşi, deşi Moscova urma să aibă control asupra celor cărora li se oferea acces la reţea, Gluşkov preconiza că orice utilizator autorizat avea să-l poată contacta pe oricare alt utilizator din reţea fără permisiune directă din partea nodului-mamă.

Ar fi putut funcţiona un asemenea internet sovietic? Pare puţin probabil. În orice caz, acest experiment nu s-a făcut niciodată - nu pentru că unii membri ai Biroului Politic de la Moscova ar fi detectat potenţiala ameninţare la adresa autorităţii lor reprezentată de propunerea lui Gluşkov, ci pur şi simplu din cauză că ministrul Finanţelor, Vasili Garbuzov, a respins-o pe motiv că era costisitoare[1].

Ştiind tot ceea ce ştim despre patologiile devalorizante ale economiei sovietice în anii 1970, ne chinuim să nu uităm că la Washington toată lumea considera că până la urmă comunismul ar putea prevala asupra capitalismului. În ediţia din 1961 a manualului său de succes, economistul Paul Samuelson estimase că economia sovietică avea să întreacă economia Statelor Unite undeva între 1984 şi 1997. „Economia sovietică", încă putea el să afirme în ediţia din 1989 a cărţii, „este dovada că, în ciuda a ceea ce crezuseră anterior mulţi sceptici, o economie socialistă de comandă poate să funcţioneze şi chiar să prospere" Aşa cum recunoştea un raport ulterior al NSA, „nici o estimare oficială nu a pomenit măcar de faptul că era posibilă prăbuşirea comunismului până la schimbările de regim din 1989"[2]. Şi totuşi, pentru orice vizitator atent al Uniunii Sovietice era evident că ceva nu era în regulă cu economia planificată. Bunurile de consum erau de o calitate lamentabilă şi mereu insuficiente. În fabricile vechi, furturile, abuzul de alcool şi absenteismul erau la ordinea zilei. Este greu de crezut că puterea de calcul, indiferent cât de mare, ar fi salvat un sistem atât de defectuos.

Pentru majoritatea cetăţenilor sovietici, această atmosferă demoralizantă nu s-a tradus în activitate politică - doar în fatalism şi un umor şi mai negru. Totuşi, pentru

acele părţi ale Europei de Est care ajunseseră sub controlul direct sau indirect al sovieticilor doar ca rezultat al celui de-al Doilea Război Mondial, lucrurile stăteau cu totul altfel. Încurajaţi de angajamentele pe care şi le luaseră (în mod ipocrit) liderii sovietici de a proteja drepturile omului în cadrul actului final de la Helsinki, unii disidenţi au început timid să se organizeze. Pentru prima dată după anii 1930, cei care trăiau în comunism au descoperit că pot forma reţele fără să-şi rişte automat viaţa lor şi a familiei lor. Asociaţiile de voluntariat independente s-au dezvoltat cel mai rapid în Polonia. Provocarea a fost construirea unei reţele de reţele – un fel de internet politic – care să le permită liberalilor seculari din universităţi să-şi unească forţele cu oponenţii romano-catolici ai regimului şi cu cei din clasa muncitoare[3]. Între 1969 şi 1977, reţeaua opoziţiei a crescut ca dimensiune cu aproximativ 40%, odată cu adăugarea a şase noi grupări, printre care şi grupul Sindicatelor Libere (WZZ), precum şi ca densitate, pe măsură ce conexiunile dintre grupările civile, liberale, catolice, naţionaliste şi radicale au devenit mai strânse. Prin 1980, stimulată de experienţa entuziasmantă a vizitei făcute de papa Ioan Paul al II-lea cu un an înainte, reţeaua crescuse şi mai mult, noul sindicat Solidaritatea devenind hubul dominant[4] Cu siguranţă, instituirea stării de necesitate în decembrie 1981 a dat peste cap reţeaua, deoarece numeroase noduri-cheie au fost arestate sau au fugit în străinătate. Şi totuşi, generalul Wojciech Jaruzelski nu era un Stalin. În februarie 1989, când guvernul a acceptat să negocieze cu Solidaritatea, reţeaua s-a reconstituit şi s-a dezvoltat cu o viteză uluitoare.

Revoluţiile, aşa cum am văzut, sunt fenomene conectate în reţea. În 1989, cu fiecare zi ce trecea fără vreo măsură severă, hotărârea regimurilor est-europene slăbea şi numărul cetăţenilor dispuşi să rişte un protest făţiş creştea. La Budapesta, în mai, comuniştii maghiari au decis să-şi deschidă graniţa cu Austria. Profitând de ocazie, vreo 15 000 de est-germani s-au pornit, trecând prin Cehoslovacia, să-şi „petreacă vacanţa" în Ungaria; în realitate, au plecat definitiv în Vest. În iunie, Solidaritatea a câştigat alegerile în Polonia şi s-a apucat să formeze un guvern democratic. În septembrie, comuniştii maghiari au urmat exemplul polonezilor, acceptând organizarea unor alegeri libere. În luna următoare, în vreme ce Erich Honecker plănuia sărbătorirea a 40 de ani de la crearea Republicii Democrate Germane, sute, apoi mii, zeci de mii, sute de mii de oameni au inundat străzile Leipzigului, scandând *Wir sind das Volk* („Noi suntem poporul"), slogan schimbat după aceea în *Wir sind ein Volk* („Noi suntem un singur popor"). Şi aici, reţele localizate ale opoziţiei – unele religioase – s-au conectat rapid, deşi componentele de stânga şi cele de dreapta ale revoluţiei erau mult mai puţin conectate decât în Polonia[5] Pe 9 noiembrie 1989, nişte reporteri derutaţi din Berlinul de Est au fost informaţi că „[se] luase decizia de a facilita pentru toţi cetăţenii plecarea din ţară prin punctele oficiale de trecere a frontierei... intrând imediat în vigoare", ştire ce i-a determinat pe foarte mulţi est-berlinezi să ia cu asalt punctele de control la frontieră. Neavând ordine clare, grănicerii au ales să nu opună rezistenţă. Până pe la miezul nopţii, toate punctele de control fuseseră forţate să se deschidă. Piesele de domino căzeau, însă de data aceasta în direcţia opusă celei de care se temuse Eisenhower – şi au continuat să tot cadă încă aproape doi ani. După lovitura de stat eşuată de la Moscova din august 1991, până şi Uniunea Sovietică s-a destrămat, lăsând în urmă o Federaţie Rusă ciuntă, fără statele baltice, Ucraina şi Bielorusia, cele trei mari republici caucaziene şi cele cinci „stanuri" din Asia Centrală. Cam în acelaşi timp, s-a dezintegrat şi Iugoslavia, multietnica republică Bosnia şi Herţegovina dezbinându-se complet. Doar la Beijing conducătorii comunişti au respectat scenariul din 1956 şi 1968, trimiţând tancuri ca să înăbuşe protestele populaţiei din capitala chineză în iunie 1989.

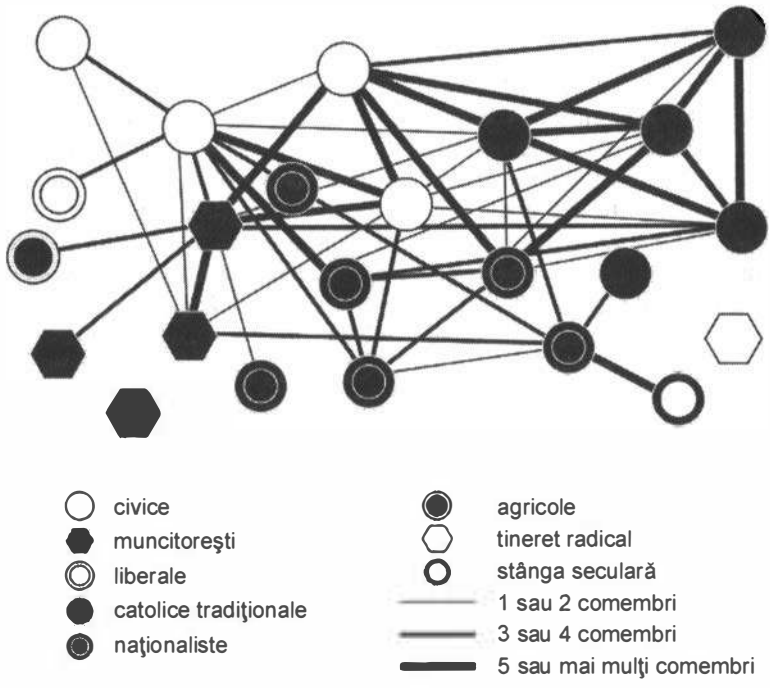

35. Reţele ale opoziţiei în Polonia, 1980-1981. Succesul sindicatului liber Solidaritatea (hexagonul negru din centru-stânga) s-a bazat parţial pe conectivitatea sa cu multe alte asociaţii politice.

Această uriaşă reacţie în lanţ eurasiatică nu a fost doar opera unor reţele ale opoziţiei politice, ci a fost propagată şi de reţelele de televiziune. În prima fază a revoluţiei din Republica Democrată Germană, participarea la proteste a fost fără îndoială stimulată de difuzarea evenimentelor la televiziunea vest-germană, pe care majoritatea cetăţenilor din RDG o puteau urmări pe micile lor ecrane. Numai într-o înapoiată „vale a celor ţinuţi în ceaţă" (*Tal der Ahnungslosen*) – zona sud-estică din jurul Dresdei şi partea nord-estică a ţării de lângă Greifswald – oamenii nu puteau prinde posturi occidentale[6].

Totuşi, la fel de periculoase pentru sistemul sovietic au fost şi reţelele financiare occidentale care crescuseră exponenţial în anii 1980 ca urmare a liberalizării pieţei de capital şi a introducerii tehnicii de calcul. Nu a fost o coincidenţă faptul că regimurile est-europene (cu excepţia României) au intrat în agonie la doar câţiva ani după ce începuseră să împrumute masiv de la bănci occidentale. Căci aceste bănci s-au numărat printre primele instituţii care au început să exploateze sistematic şi la scară largă tehnologiile informaţiei ce erau create în Silicon Valley. Această evoluţie este uneori uitată în istoriile anilor 1980, care tind să atribuie un merit mult prea mare pentru colapsul comunismului câtorva lideri eroici: Gorbaciov, Reagan, Thatcher, papa. Aceşti indivizi au fost importanţi, fără îndoială, însă ei au avut mai multe şanse să-şi atingă scopurile atunci când s-au aliniat cu reţeaua finanţelor internaţionale, care se dezvolta rapid. Hubul cel mai important al acestei reţele nu era Washingtonul sau Londra, şi cu atât mai puţin Roma, ci o mică staţiune de schi din cantonul elveţian Graubünden: Davos.

48

Triumful omului de la Davos

Atunci când John Perry Barlow a trimis prin e-mail „Declaraţia de independenţă a cyberspaţiului" către reţeaua din agenda sa online, s-a nimerit ca el să se afle la Davos. Ca participant la Forumul Economic Mondial, Barlow îşi crea reţele de relaţii şi electronic, şi social. Forumul Economic Mondial a fost înfiinţat în 1971 de un neamţ ochelarist absolvent de Harvard pe nume Klaus Schwab în ideea că o conferinţă regulată a liderilor din domeniul afacerilor internaţionale i-ar putea înfăptui viziunea „corporaţiilor ca acţionari la o societate globală, alături de guvern şi de societatea civilă"[1]. Rezultatul a fost descris drept „un paradis al snobilor", populat nu doar de directori executivi ai unor multinaţionale şi politicieni aleşi cu grijă, ci şi de „reprezentanţi ai unor bănci centrale, magnaţi din industrie, giganţi ai fondurilor de investiţii, analişti economici cu previziuni sumbre, astrofizicieni, călugări, ageamii, experţi în tehnologie, curatori de muzee, preşedinţi de universităţi, bloggeri financiari [şi] moştenitori virtuoşi" : „Davosul este precum Congresul, studioul The Factory, Tabernacului mormonilor, Bohemian Grove, «cel mai tare dineu din lume», sistemul financiar, Facebook, Burning Man, o tabără militară, liceul, Los Angeles, Quogue. Davosul este o ceapă, un tort cu mai multe foi, o matrioşkă" Mulţumită lui Schwab, Davosul merită astăzi cu adevărat numele pe care l-a dat cândva Thomas Mann muntelui ce se înalţă deasupra sa : *der Zauberberg*, Muntele vrăjit. Mulţumită Davosului, Schwab poate acum să pretindă în mod plauzibil (ca descendent direct al lui Kissinger) că este „omul cu cele mai multe [sau cele mai bune] relaţii de pe planetă"[2].

Cei care iau în râs Forumul Economic Mondial subestimează puterea reţelelor. Puţine discursuri din istoria Forumului au avut o importanţă istorică mai profundă decât cel susţinut în ianuarie 1992 de un deţinut politic recent eliberat de la celălalt capăt al lumii. „Interdependenţa noastră", le spunea el delegaţilor la conferinţă, în timp ce Schwab asculta cu atenţie şi cu un aer aprobator, „ne impune să ne unim forţele ca să lansăm o ofensivă globală pentru dezvoltare, prosperitate şi supravieţuirea umanităţii" Potrivit vorbitorului, era „necesar să se facă un transfer masiv de resurse din nord către sud" – dar nu „ca un act de milostenie sau ca o încercare de îmbunătăţire a vieţii «celor care nu au nici de unele» sărăcindu-i pe «cei care au de toate»" Apoi s-a apucat să enumere cei patru paşi pe care trebuia să-i facă ţara lui :

> ...[să] soluţioneze... problema datoriei, cea a scăderii continue a preţului mărfurilor pe care le exportă ţările mai sărace şi a accesului pe pieţe al bunurilor produse de acestea.
> ...[să] asigure creşterea economiei [noastre]... [ceea ce] va necesita o creştere rapidă şi susţinută în ceea ce priveşte formarea de capital sau investiţiile fixe, exploatând şi surse interne, şi externe pentru a finanţa aceste investiţii.

...[să instituie] un sector public poate nu chiar atât de diferit de al unor ţări precum Germania, Franţa şi Italia.
...[să] le ofere perspective foarte bune investitorilor prezenţi în această sală, şi sud-africani, şi din alte ţări[3].

Vorbitorul era Nelson Mandela şi esenţa discursului său era pe cât de clară, pe atât de uluitoare: pentru a atrage capital străin în ţara al cărei preşedinte era pe punctul de a deveni, liderul Congresului Naţional African avea să renunţe la unul dintre angajamentele-cheie ale Cartei Libertăţii din 1955: naţionalizarea industriilor sud-africane esenţiale[4].

Deşi în 1962, când a fost închis, era membru al Partidului Comunist Sud-african, Mandela nu era un comunist ca toţi comuniştii. „Trebuie să studiem temeinic toate revoluţiile, inclusiv pe cele care au dat greş", scrisese el cândva în jurnalul său, făcând trimitere la nişte cărţi publicate de liderul israelian Menahem Begin şi de luptătorul bur de gherilă Deneys Reitz, precum şi de Che Guevara şi Mao Zedong. Teoria revoluţionară a aripii armate a Congresului Naţional African (Umkhonto we Sizwe), înfiinţată în 1961, era mai degrabă a lui Fidel Castro decât a lui Lenin[5] În anii îndelungaţi cât a fost închis pe insula Robben, Mandela şi-a schimbat filosofia în multe aspecte, dar a rămas fidel ideii de naţionalizare a celor mai importante domenii ale economiei. În 1990, când ambasadorul britanic, Robin Renwick, a încercat să-l convingă să nu naţionalizeze, Mandela a replicat: „A fost ideea voastră" - referindu-se la clauza a patra a constituţiei Partidului Laburist din Marea Britanie, care angaja partidul să respecte „proprietatea comună asupra mijloacelor de producţie, distribuţie şi schimb, precum şi cel mai bun sistem disponibil de administrare şi controlare de către populaţie ale fiecărei industrii şi ale fiecărui serviciu"[6].

De ce a renunţat Mandela la această ultimă rămăşiţă a socialismului său peste doar doi ani? A recunoscut chiar el influenţa pe care a avut-o vizita sa la Davos. Cum spunea mai târziu: „Când am venit acasă, am zis: «Băieţi, trebuie să alegem. Ori mergem înainte cu naţionalizarea şi nu pupăm nici o investiţie, ori ne schimbăm atitudinea şi avem investiţii»"[7] Mai târziu, în anul 2000, îşi amintea cum, „tot călătorind prin lume şi ascultând opiniile unor oameni de afaceri şi economişti de marcă despre modalitatea de a dezvolta o economie", a ajuns să fie „convins de piaţa liberă"[8]. Totuşi, au fost invocate şi alte explicaţii. Pentru cei din Congresul Naţional African mai de stânga decât el, precum Ronnie Kasrils, „decizia contra naţionalizării a fost un «pact faustic» cu lumea albilor care i-a vândut pe săracii sud-africani"[9] Jurnalistul Anthony Monteiro a afirmat că de fapt Mandela „începuse să negocieze în secret cu regimul albilor înainte de a fi eliberat" şi în acea etapă iniţială acceptase să renunţe la naţionalizare[10]. Un mod mai blând de a spune cam acelaşi lucru este că Mandela (ca şi Thabo Mbeki, care avea să-i succeadă în funcţia de preşedinte) a plecat urechea la spusele unor oameni de afaceri sud-africani importanţi, printre care în special Harry Oppenheimer, cu care le-a făcut cunoştinţă activista antiapartheid Helen Suzman[11]. O teorie alternativă este că de fapt presiunile exercitate de Fondul Monetar Internaţional au condus la această modificare a politicii: „Pentru un împrumut de 850 de milioane de dolari... Africa de Sud s-a angajat să se axeze pe austeritate, liberalizare şi privatizare"[12]. Potrivit lui Naomi Klein, Congresului Naţional African îi „băgau pe gât constant idei neoliberale" nu doar FMI, ci şi „şcoli de afaceri din străinătate, bănci de investiţii, grupuri de specialişti în politică economică şi Banca Mondială", ca să nu mai vorbim de „avocaţii, economiştii şi asistenţii sociali care constituiau sectorul «tranziţiei», aflat în expansiune rapidă"[13].

Potrivit altor autori, Margaret Thatcher şi secretarul de stat american James Baker au fost cei care l-au îndepărtat pe Mandela de principiile lui socialiste. (Despre naţionalizare, se spune că Baker i-ar fi zis lui Mandela: „Asta-i o poveste depăşită de-acum"[14].)

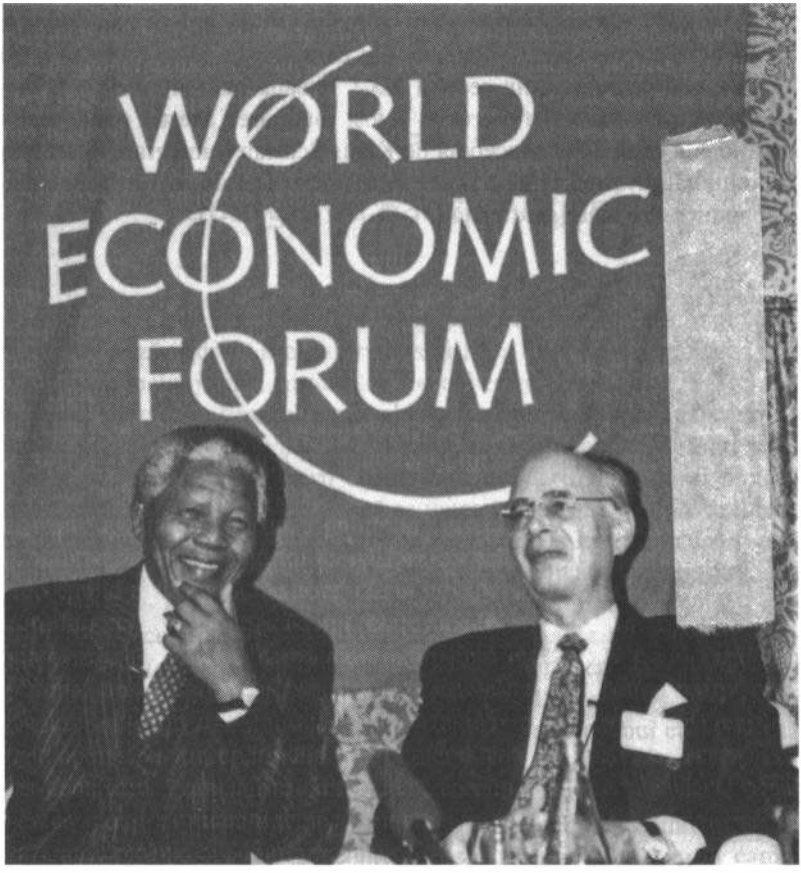

36. Nelson Mandela împreună cu Klaus Schwab la Davos în ianuarie 1992, când Mandela a scos naţionalizarea economiei din programul Congresului Naţional African.

Vizita lui Mandela la Davos a avut loc într-un moment decisiv al istoriei Africii de Sud. Mandela fusese eliberat din închisoare în februarie 1990. În mai puţin de şase luni, Partidul Comunist Sud-african fusese legalizat şi lupta armată a Congresului Naţional African încetase. Totuşi, pe la sfârşitul anului 1991, Africa de Sud încă era departe de a avea un guvern ales democratic. Procesul de negociere între mai multe partide care în cele din urmă a generat o constituţie democratică a avut loc abia în 1993, iar primele alegeri libere abia în aprilie 1994. Mulţi observatori continuau să creadă că sfârşitul apartheidului avea să ducă mai degrabă la război civil decât la alegeri libere. Şi totuşi, nu politicienii sau plutocraţii occidentali l-au convins pe Mandela să-şi schimbe poziţia cu privire la naţionalizare. Aşa cum spunea viitorul ministru al Muncii Tito Mboweni (care l-a însoţit pe Mandela la Davos), în realitate a fost vorba despre delegaţii chinezi şi vietnamezi la Forumul Economic Mondial. „În momentul de faţă noi ne străduim să privatizăm întreprinderile de stat şi să invităm întreprinderile private în economiile

noastre", i-au spus ei lui Mandela. „Noi suntem guverne ale Partidului Comunist, iar dumneata eşti liderul unei mişcări de eliberare naţională. De ce tot vorbeşti despre naţionalizare?"[15] Pare logic. De ce ar fi fost Mandela înclinat să plece urechea la sfatul ministrului olandez al Industriei, alt delegat la Davos care i-a recomandat să nu crească proprietatea statului? Tocmai fusese ţinut aproape 30 de ani în captivitate de nişte afrikaneri vorbitori de olandeză[16]. Reţeaua din care făcuse parte în tot acest timp era una dintre cele mai de succes din secolul XX: reţeaua internaţională a comuniştilor. Ceea ce a făcut ca Davosul să fie crucial a fost integrarea acestei reţele mai vechi în noua internaţională capitalistă concepută de Klaus Schwab – integrare devenită posibilă datorită faptului că guvernul chinez şi cel vietnamez şi-au asumat implementarea unor reforme economice orientate spre piaţă.

49

Spargerea Băncii Angliei

Greşesc foarte mult cei care prezintă colapsul comunismului, declinul socialismului şi progresul globalizării drept o conspiraţie sinistră a unor multinaţionale capitaliste şi agenţii multilaterale împotriva mişcărilor de eliberare din Lumea a Treia. Greşeala constă în faptul că reţeaua finanţelor globale nu avea nimic atât de coerent din punct de vedere politic precum „doctrina şocului". Era la fel de probabil să-şi îndrepte eforturile speculative şi împotriva unui guvern conservator al Marii Britanii, şi împotriva unor revoluţionari socialişti sud-africani – dacă se puteau face bani. Nimic nu ilustrează mai bine această idee decât evenimentele care s-au desfăşurat la Londra la doar opt luni după ce, la Davos, Nelson Mandela a renunţat la naţionalizare. În acel an a lipsit de la Forumul Economic Mondial – abia din 1995 a început să participe în mod regulat – administratorul de fonduri speculative George Soros. Deşi nu mai avea mult până să devină unul dintre cei mai bogaţi oameni din lume, acest „speculator", cum îşi spunea singur, încă era un personaj relativ obscur. Totuşi, în septembrie 1992, Soros a ajuns celebru ca omul care „a spart Banca Angliei" – şi odată cu ea şi mecanismul european al cursurilor de schimb[1].

Nu doar socialismul era în primejdie pe măsură ce pieţele financiare globale deveneau tot mai vaste şi mai integrate, în anii 1980 şi 1990. Combinaţia dintre dereglementare (în special eliminarea măsurilor de control al schimbului valutar şi al capitalului) şi computerizare (mai ales crearea unor fluxuri mai rapide de informaţii şi de tranzacţii dincolo de graniţe) însemna că orice întreprindere politică având la bază controlul ierarhic era vulnerabilă.

Ideea unităţii paneuropene, ca şi ideea fraternităţii universale a clasei muncitoare, îşi avea rădăcinile în secolul al XIX-lea. Totuşi, după experienţele îngrozitoare de la mijlocul secolului XX, ea se transformase dintr-un vis utopic într-un program practic de integrare economică[2]. Acesta a început cu crearea unei „Comunităţi" care să reglementeze producerea şi tarifarea cărbunelui şi oţelului în şase state europene: Republica Federală Germania, Franţa, Italia, Belgia, Olanda şi Luxemburg. Apoi, prin Tratatul de la Roma din 1957 s-a creat o Comunitate Economică Europeană, cu o reducere a taxelor vamale şi înfiinţarea unei uniuni vamale între aceste ţări. Comerţul dintre ele se dezvoltase rapid înainte de formarea Comunităţii Economice Europene şi a continuat să se dezvolte şi după aceea – la fel ca şi comerţul mondial în general. Totuşi, din alte puncte de vedere, integrarea economică s-a realizat lent. În agricultură, dezvoltarea unei pieţe integrate a fost împiedicată în mod clar de persistenţa unor subvenţii la nivel naţional până când acestea au fost înlocuite de o politică agricolă comună. Şi în producţie, unele guverne naţionale au continuat să se opună concurenţei paneuropene

subvenţionând politic sectoare sensibile sau impunând bariere netarifare. Astfel de practici erau mai rar adoptate în cazul serviciilor, însă numai pentru că serviciile erau mai greu de comercializat peste frontierele naţionale decât bunurile. Excepţie făceau serviciile financiare, dintre care unul – vânzarea obligaţiunilor sectorului public şi a celor corporative pe termen lung către investitori relativ bogaţi – a devenit integrat într-un mod foarte inedit în anii 1960[3]

Dezvoltarea aşa-numitei pieţe a „euroobligaţiunilor" a fost un prim pas în direcţia globalizării financiare[4]. Însă naşterea euroobligaţiunii a fost şi un progres major în istoria integrării europene – deşi unul în mare parte neanticipat de oamenii de stat şi tehnocraţii care fuseseră prezentaţi drept „sfinţii" sau „părinţii fondatori" ai anilor de formare ai Uniunii Europene[5] A fost rezultatul spontan al inovaţiilor realizate de actori din sectorul privat, cu ceva ajutor din partea autorităţilor monetare permisive din Marea Britanie. În doar câţiva ani, geneza şi dezvoltarea acestei pieţe au transformat piaţa europeană de capital, stabilind legături şi reţele instituţionale cu totul noi peste frontierele naţionale, şi bancherii, nu politicienii au fost cei care au imprimat ritmul. Într-o anumită măsură, fără îndoială, principala lor motivaţie a fost profitul. Şi totuşi, arhitecţii pieţei euroobligaţiunilor o considerau nu doar un mod de a face bani, ci şi un dispozitiv puternic de promovare a integrării politice a Europei. În special, ei realizau că integrarea pieţei europene de capital putea susţine cauza apartenenţei Marii Britanii la CEE. Francezii se temeau că până la urmă vor trebui să susţină lira străină dacă intră şi Marea Britanie în CEE, de vreme ce existau aşteptări ca, dacă aceasta devenea membră, problemele existente ale Regatului Unit legate de balanţa de plăţi să se agraveze; acesta a fost unul dintre motivele-cheie pentru care preşedintele Charles de Gaulle a votat de două ori, în 1963 şi în 1967, împotriva acordării statutului de membru pentru Marea Britanie. Contraargumentul dezvoltat de pionierii pieţei euroobligaţiunilor a fost că francezii nu puteau exclude la nesfârşit Marea Britanie dacă Londra se impunea din nou drept centru financiar al Europei pentru tranzacţii în alte monede decât lira sterlină[6].

Nici bine nu reuşise Marea Britanie să intre în CEE, că unii bancheri precum Siegmund Warburg – unul dintre principalii arhitecţi ai pieţei euroobligaţiunilor – s-au apucat să discute despre posibilitatea integrării monetare, începând cu crearea unei unităţi de cont (el a sugerat numele „euro moneta") bazate pe un coş valutar format din diferite monede naţionale[7] Performanţa economică postbelică a Marii Britanii fusese marcată de crize recurente ale lirei sterline. Cei care erau în favoarea integrării europene pentru comerţ şi servicii financiare considerau nevoia frecventă de realinieri valutare mai mult decât deranjantă. Fluctuaţiile cursului de schimb păreau încă un obstacol care bloca drumul către unitatea Europei.

Ideea unei uniuni monetare europene era produsul unei reţele de gânditori în majoritate olandezi, francezi şi germani* Şi totuşi, este oarecum ironic că o reţea de intelectuali – unii economişti de la cel mai înalt nivel universitar, alţii birocraţi – a putut elabora un asemenea proiect extrem de ierarhic precum crearea unei bănci centrale unice pentru eterogenele state-naţiuni care alcătuiau CEE. O explicaţie importantă în acest sens este structura deosebit de omogenă a elitei franceze aflate la guvernare: aproape

* Nişte reprezentări grafice ale „reţelei părinţilor fondatori" vor fi publicate în volumul în curs de apariţie intitulat *The Founding Fathers of the Euro: Individuals and Ideas in the History of European Monetary Union*, coordonat de Kenneth Dyson şi Ivo Maes.

toţi membrii acesteia erau educaţi la faimoasele *grandes écoles* (în principal Ecole polytechnique şi Ecole nationale d'administration) şi angajaţi de *grands corps* (Inspection des finances, Conseil d'Etat, Cour des comptes, Corps des mines). Cei care alegeau să lucreze în sectorul privat păstrau legături strânse, formând o reţea densă de prietenii, căsătorii şi apartenenţe la cluburi precum Le Siècle şi loji masonice, dintre care multe datau de dinainte de Revoluţia Franceză. Începând din anii 1970, între o treime şi o jumătate dintre miniştri, indiferent de afilierea lor politică, erau membri ai clubului Le Siècle, cu un vârf de 72% în guvernul lui Edouard Balladur (1993-1995). Sistemul numit *pantouflage* asigura o migrare constantă a funcţionarilor publici în sectorul bancar şi în industrie – şi înapoi. Primele 40 de firme, la rândul lor, erau conectate printr-un sistem stufos de direcţii în parte comună, majoritatea directorilor făcând parte din mai multe consilii de administraţie[8] Pe aceşti aşa-numiţi *énarques*, ideea unei monede unice europene îi atrăgea ca un magnet – nu în ultimul rând pentru că ei considerau că înfiinţarea unei bănci centrale europene este o modalitate de a ţine sub control instituţional predominanţa economică tot mai mare a Germaniei. Acesta a fost motivul principal care a stat la baza Tratatului de la Maastricht. Din punctul de vedere al germanilor, uniunea monetară era preţul care trebuia plătit pentru acceptarea de către Franţa a reunificării Germaniei: dovada, cum a spus în mod repetat cancelarul german Helmut Kohl, a faptului că liderii Germaniei puneau acum pe primul loc Europa şi abia apoi Germania.

Desigur, şi Marea Britanie avea o elită la guvernare. În anii 1960, jurnaliştii Henry Fairlie şi Anthony Sampson popularizaseră porecla pe care i-o dăduse în batjocură istoricul A.J.P. Taylor: „establishmentul". Cu toate acestea, în ciuda faptului că era unită prin legături între foşti colegi de şcoală şi de facultate (Oxbridge), clasa conducătoare britanică era cu mult mai eterogenă decât corespondenta sa franceză. Nimic nu ilustrează mai bine această idee decât guvernele Thatcher din anii 1980: nu numai că prim-ministrul era o femeie din provincialul Lincolnshire (deşi absolvise Oxfordul), dar în cabinetul ei existau atâţia miniştri de origine evreiască, încât au apărut bancuri despre „foştii estonieni". Pentru Siegmund Warburg, a cărui bancă comercială, S.G. Warburg (alături de firma mai veche a lui N.M. Rothschild), a fost o pepinieră a unora dintre cei mai străluciţi thatcherişti, era evident că, aşa cum spunea el în 1972, „o uniune economică şi monetară nu poate fi avută în vedere fără o uniune politică. Bismarck era, cred, cel care vorbea mereu despre *das Primat der Politik über die Wirtschaft** şi asta este astăzi la fel de adevărat ca şi pe vremea lui"[9] Conservatorii fuseseră cei care, în anii 1980, liberalizaseră City-ul londonez şi iniţiaseră o regenerare a capitalismului britanic. Ei au favorizat integrarea comercială a Europei – ba chiar au fost arhitecţii Actului Unic European din 1986, care liberaliza comerţul. Totuşi, nu erau nici pe departe uniţi în ceea ce priveşte sprijinirea uniunii monetare. Chiar şi efemerul mecanism al cursurilor de schimb intra în contradicţie cu vorba lui Thatcher că guvernele nu se pot „opune pieţei"** Pe lângă asemenea obiecţii economice exista şi una politică. Nici politicienii laburişti, nici cei conservatori nu voiau să participe la un sistem care le cerea să-şi

* Primatul politicii asupra economiei.

** Într-un discurs despre „Principiile thatcherismului", susţinut la Seul, pe 3 septembrie 1992, Thatcher şi-a exprimat opinia în câteva vorbe: „Dacă prin controlarea artificială a cursului de schimb dintre două ţări încerci să te opui pieţei, vei descoperi curând că piaţa ţi se opune ţie – şi încă foarte serios"

subordoneze politica macroeconomică băncii centrale a Germaniei. Deşi al Doilea Război Mondial se încheiase cu 34 de ani înainte ca Thatcher să se mute în Downing Street nr. 10, amintirea „războiului" persista. Ministrul conservator Nicholas Ridley a fost forţat să demisioneze în iulie 1990 deoarece a spus cu voce tare ceea ce gândeau mulţi: că proiectul uniunii monetare era „o escrocherie a nemţilor menită să preia controlul asupra întregii Europe". *The Spectator* a ilustrat interviul în care a apărut această replică printr-o caricatură ce îl înfăţişa pe Ridley mâzgălind o mustaţă ca a lui Hitler pe un portret al lui Kohl.

Cu toate acestea, pe la mijlocul anilor 1980, şi guvernatorul Băncii Angliei, şi patronatul britanic (Confederation of British Industry - CBI) făceau presiuni asupra Marii Britanii să adere la mecanismul cursurilor de schimb. Ba chiar mulţi credeau că ministrul de Finanţe, Nigel Lawson, „pândea" marca germană, urmărind tacit o ţintă a ratei de schimb. În iunie 1989, când Lawson şi Geoffrey Howe, ministrul de Externe al lui Thatcher, au ameninţat că vor demisiona dacă Marea Britanie nu aderă la mecanismul cursurilor de schimb, ea a acceptat până la urmă în principiu, deşi a amânat punerea în practică până în octombrie 1990. La acel moment, susţinătorii mecanismului cursurilor de schimb erau aşa de hotărâţi să meargă înainte, ca nu cumva să se răzgândească Thatcher, încât nu s-a analizat cu atenţie rata pivot la care avea să intre Marea Britanie în mecanismul cursurilor de schimb, rată pe care unii „eurosceptici" o considerau supra-evaluată (2,95 mărci germane per liră sterlină). Această concesie făcută de Thatcher nu a fost de ajuns ca s-o salveze. Pe 28 noiembrie 1990, era înlocuită de ministrul ei de Finanţe, John Major, după o lovitură în interiorul Partidului Conservator condusă de proeuropeni.

Major şi susţinătorii lui subestimaseră hotărârea omologilor lor europeni de a trece la uniune monetară - ba chiar şi politică. Acum propuneau ca entitatea să fie redenumită „Uniunea Europeană" redactând şi semnând un nou tratat de constituire. „În timpul negocierilor pentru Tratatul de la Maastricht", îşi amintea mai târziu vizibil oripilat Norman Lamont, ministrul de Finanţe britanic, „am auzit pentru prima dată nişte politicieni europeni susţinând deschis şi plini de entuziasm crearea unui stat european"[10]. Nici Major nu era mai entuziast. „Eu nu voiam să văd o monedă unică", scria el ulterior. „Şi nici implicaţiile politice ale uniunii monetare nu îmi plăceau."[11] Major a decis ca Marea Britanie să semneze Tratatul de la Maastricht - altfel şi-ar fi înstrăinat nu doar Europa continentală, ci şi facţiunea proeuropeană din interiorul propriului Partid Conservator -, dar, ca să-i împace pe eurosceptici, avea să insiste ca Marea Britanie să nu adopte moneda unică şi capitolul social care fusese propus[12]. Mizele politice erau mari. Major avea de înfruntat alegerile generale în aprilie 1992. Ceilalţi negociatori de la Maastricht au înţeles asta, dar tot au fost consternaţi atunci când el şi Lamont au prezentat, aşa cum spunea acesta din urmă, „un document amplu, detaliat şi precis, în forma legală completă, care specifica toate articolele tratatului ce nu aveau să se aplice Regatului Unit şi bloca orice interpretări alternative"[13] Lamont şi Major pur şi simplu refuzau orice negociere: fie celelalte naţiuni acceptau excluderile britanicilor, fie Marea Britanie nu mai semna. Această duritate a dat bine în ţară. Un titlu din *The Daily Telegraph* proclama: „Parlamentarii tory [conservatori] salută succesul lui Major la Maastricht"[14]. Noul tratat a fost semnat pe 7 februarie 1992. Francezii se aleseseră cu promisiunea unei monede unice; puteau accepta faptul că britanicii nu o vor adopta - şi nici danezii, care s-au fofilat şi ei - dacă noua Germanie mare o accepta. Major a câştigat la mustaţă (contrar aşteptărilor multora) alegerile din Marea Britanie peste doar două luni.

Mecanismul cursurilor de schimb era astfel un compromis între fluctuaţia liberă a cursului valutar şi o monedă unică pe care nu toate ţările participante aveau s-o adopte şapte ani mai târziu, când a fost lansată. Până atunci, cele 12 bănci centrale naţionale trebuiau să-şi păstreze monedele între anumite limite convenite ale ratelor de tranzacţionare. Totuşi, până în august 1992, situaţia gravă în care se aflau mai mulţi participanţi la mecanismul cursurilor de schimb a trezit îndoieli cu privire la posibilitatea de a face asta. Deja începeau să se facă simţite consecinţele economice ale reunificării Germaniei. Pentru a le face est-germanilor un cadou cu ocazia reunificării, „mărcile est-germane" fuseseră convertite în mult mai puternicele mărci vest-germane la o rată de unu la unu. Efectul a fost că au crescut dintr-un foc şi puterea de cumpărare a est-germanilor, şi lichidităţile Germaniei, cea mai mare parte a industriei est-germane devenind în acelaşi timp total necompetitivă[15]. Era nevoie de investiţii masive în Est pentru a aduce infrastructura industrială a acestuia la nivelul standardelor vestice, precum şi de sume mari alocate pentru ajutoarele de şomaj şi de alte transferuri dinspre Vest spre Est. Rezultatul a fost o creştere a investiţiilor şi a cheltuielilor administraţiei publice, mare parte dintre acestea finanţate prin împrumuturi. La rândul său, acest lucru a crescut preţurile şi salariile în Germania.

Ameninţarea inflaţiei în Germania a evidenţiat puternic conflictul dintre rolul intern şi cel european ale Bundesbank. Unul din roluri – responsabilitatea ei statutară – era cel de protector al puterii de cumpărare a mărcii germane; celălalt era de ancoră *de facto* pentru mecanismul cursurilor de schimb. Având obligaţia legală de a contracara inflaţia în Germania, Bundesbank a reacţionat la boomul reunificării crescând ratele dobânzilor de referinţă la care acorda împrumuturi băncilor germane. De la un nivel minim de 2,5% înainte de unificare, rata de actualizare a crescut cu paşi măsuraţi până la un vârf de 8,75% în august 1992. Bundesbank era mult mai puţin preocupată de celălalt rol al său, ca ancoră pentru mecanismul cursurilor de schimb. Asta nu prea le-a convenit celorlalţi participanţi la mecanismul respectiv. Până în 1990, majoritatea, printre care şi Regatul Unit, Franţa şi Italia, eliminaseră toate restricţiile fluxurilor financiare care le traversau frontierele. Dacă nu creşteau şi ei ratele dobânzilor, capitalul mobil avea să migreze către Germania în căutarea unui randament superior. Problema era că Regatul Unit, Franţa şi Italia nu se bucurau de o expansiune comparabilă cu cea a Germaniei. Dimpotrivă, economiile lor încetineau şi şomajul creştea. Ba chiar Marea Britanie trecuse printr-o recesiune în 1991.

Catalizatorul unei crize a apărut pe 2 iunie 1992, când, în cadrul unui referendum, votanţii danezi au respins pe neaşteptate Tratatul de la Maastricht[16]. Pe 1 iulie, preşedintele François Mitterrand anunţa că se va organiza un referendum şi în Franţa pe 20 septembrie[17] Dacă şi francezii respingeau Tratatul de la Maastricht, noul tratat era mort[18]. Sondajele de opinie indicau în scurt timp că exact asta se putea întâmpla[19] Această instabilitate politică era o veste proastă pentru Marea Britanie. O fi ales John Major să nu adopte moneda unică, dar investise foarte mult capital politic în Tratatul de la Maastricht. Mai mult decât atât, el fusese ministru de Finanţe atunci când Marea Britanie aderase la mecanismul cursurilor de schimb. În nici un caz nu voia să i se pună la îndoială angajamentul faţă de această ancorare a monedei. Şi el, şi Lamont au susţinut discursuri în care negau orice posibilitate imaginabilă de devalorizare[20]. Spre consternarea lor, poziţia lor nu prea a primit sprijin la Frankfurt. De patru ori în vara anului 1992, funcţionari de la Bundesbank au făcut observaţii denigratoare despre alte monede din cadrul mecanismului cursurilor de schimb care erau menţionate în presă[21].

Pe 10 iunie, preşedintele Bundesbank, Helmut Schlesinger, a acordat un interviu în care vorbea deschis despre o posibilă realiniere a monedelor din cadrul mecanismului cursurilor de schimb înainte de trecerea la uniunea monetară[22]. Major şi Lamont i s-au plâns cancelarului Kohl, dar degeaba[23]. Pe 16 iulie, la o recepţie din Downing Street nr. 10 şi mai apoi la un dineu organizat de *Sunday Times*, Major, într-o combinaţie de „dorinţe deşarte şi bravadă", a afirmat că în cinci sau zece ani „lira sterlină se va număra printre cele mai puternice monede din lume - poate chiar mai puternică şi decât marca germană"[24]. Chiar în ziua următoare, Bundesbank a crescut rata de actualizare - o măsură legitimă pentru a limita inflaţia în Germania -, dar în acelaşi timp („în mod incredibil", cum a zis Lamont) un purtător de cuvânt al Bundesbank a afirmat că „forţele pieţei ar putea împinge în cele din urmă alte monede către devalorizare"[25] Pe 26 august, pe treptele Ministerului de Finanţe de la Whitehall, Lamont căuta să îndepărteze orice „fărâmă de îndoială în ceea ce priveşte lira sterlină", angajându-se să „facă tot ce este necesar" pentru a menţine poziţia lirei cel puţin la nivelul său de 2,778 mărci germane în cadrul mecanismului cursurilor de schimb[26] În după-amiaza aceea, Ian Plenderleith, directorul de la Banca Angliei responsabil cu pieţele monetare, a invitat nişte înalţi funcţionari de la cele mai importante patru bănci în Threadneedle Street pentru a le dezvălui un plan de a consolida lira sterlină luând cu împrumut peste 7,25 miliarde de lire în valută, mai ales în mărci germane (plan făcut public opt zile mai târziu)[27] În aceeaşi zi, Lamont citea consternat că un membru al consiliului de administraţie al Bundesbank credea că există „potenţial pentru realiniere în cadrul mecanismului cursurilor de schimb"[28] Peste patru zile, Reuters a pus mâna pe copia unui discurs care urma să fie susţinut de un funcţionar de la Bundesbank şi în care se afirma că realinierea mecanismului cursurilor de schimb era împiedicată de mulţi ani din „motive de prestigiu", lăsând să se înţeleagă că nu mai putea fi amânată prea mult[29]

Pentru politicienii britanici, care nu uitaseră anii 1940, era evident cine era duşmanul: germanii[30]. În prima săptămână din septembrie, Lamont a fost gazda unei reuniuni a miniştrilor europeni de Finanţe la Bath. Poate încurajat de acest loc atât de tipic englezesc, el s-a hotărât să îl preseze la maximum pe Schlesinger. Pe acesta l-au enervat aşa de tare „smiorcăielile" lui Lamont, încât a ameninţat că pleacă şi a trebuit să fie reţinut aproape cu forţa de Theo Waigel, ministrul de Finanţe german[31]. „Niciodată în toată istoria Bundesbank nu s-au mai pomenit asemenea presiuni asupra noastră precum cele pe care le exerciţi dumneata acum", se plângea Schlesinger la un moment dat[32]. („Ei bine", reflecta Lamont sardonic, „poate că el nu prea îşi trăise viaţa din plin"[33].) La finalul reuniunii, în timp ce miniştrii plecau, Schlesinger s-a răzbunat făcându-i cadou soţiei lui Lamont o casetă care conţinea 30 de mărci de argint. („Trebuie să mărturisesc", îşi amintea Lamont mai târziu, „că în minte mi-au răsunat nişte vorbe nu tocmai plăcute despre 30 de arginţi"[34].) Războiul declaraţiilor a continuat în săptămâna următoare, Schlesinger contrazicând fără echivoc sugestia lui Lamont că era iminentă o reducere a dobânzii germane[35]. Pe 15 septembrie, preşedintele Bundesbank a acordat un interviu ziarului financiar german *Handelsblatt* în care „nu excludea posibilitatea ca, chiar şi după realiniere şi reducerea dobânzilor în Germania, vreo două monede să fie supuse unor presiuni înainte de referendumul din Franţa"[36]. Comentariul - publicat doar sub formă de vorbire indirectă deoarece Schlesinger insista să aprobe el citatele directe - a fost curând postat pe internet. Major a insistat ca Schlesinger să fie chemat imediat, deşi tocmai stătea la masă, ca să-l asigure că nu a spus ce scria în articolul de pe net,

dar singurul rezultat a fost o declaraţie oficială a Bundesbank cum că textul nu fusese „autorizat"[37]

Totuşi, aruncând vina pe germani, Lamont nu se lupta cu adevăratul duşman. De fapt, până pe 10 septembrie, germanii acceptaseră necesitatea unei realinieri generale în cadrul mecanismului cursurilor de schimb, combinată cu o scădere a ratelor dobânzilor în Germania. Însă acest mesaj nu a ajuns la urechile guvernului britanic, în special (s-ar părea) pentru că ministrul francez de Finanţe, Jean-Claude Trichet, era hotărât să evite o asemenea realiniere cu atât de puţin timp înainte de referendumul din Franţa privind Tratatul de la Maastricht. Cea mai bună ofertă părea să fie o devalorizare a monedei britanice alături de a celei a Italiei, opţiune pe care Major a respins-o, deşi, atunci când italienii au mers singuri pe această cale, asta nu a făcut decât să crească presiunile exercitate asupra lirei sterline[38]. Şi totuşi, nu doar monedele din cadrul mecanismului cursurilor de schimb au avut de suferit în vara aceea. Pe 8 septembrie, Finlanda a permis monedei sale să urmeze un curs fluctuant, iar aceasta a scăzut imediat cu 14%. În ziua următoare, banca centrală a Suediei a crescut rata la vedere până la 75% pentru a împiedica devalorizarea. Ulterior a crescut-o la 500%, dar în cele din urmă a renunţat[39] Cum în SUA ratele dobânzii pe termen scurt erau la cele mai mici niveluri din ultimii 30 de ani, şi dolarul o lua la vale faţă de marca germană, care avea un randament ridicat. Însă înaltul funcţionar de la Casa Albă care a comentat situaţia era mai aproape de adevăr decât omologii săi din Downing Street: „Ne aflăm pe o poziţie fără speranţă", a spus el, „la mila pieţelor"[40]. Asta era de fapt ideea: nu conta ce spunea Schlesinger, ci cum reacţionau pieţele la vorbele lui. „Această generaţie de la Bancă nu mai văzuse niciodată aşa ceva", remarca un funcţionar de la Banca Angliei. „Parcă venea spre noi o avalanşă."[41]

După criză, mass-media britanică s-a agăţat de ideea că un singur om spărsese Banca Angliei: George Soros. Însă astfel pierdea din vedere esenţialul aproape în aceeaşi măsură ca Major şi Lamont când aruncau vina pe alt individ - Helmut Schlesinger* Crizele financiare nu sunt provocate de nişte indivizi, ci de turme - aşa cum a înţeles şi Soros. Originar din Ungaria, refugiat din calea nazismului şi absolvent al London School of Economics, Soros dezvoltase Quantum Fund şi alte fonduri asociate de la aproximativ cinci milioane de dolari în 1969 până la vreo cinci miliarde în 1992 făcând pariuri financiare consistente cu câştiguri pe măsură. Soros ştia foarte bine că un sistem de rate de schimb fixe ar fi supus unor presiuni dacă ar exista diferenţe semnificative şi persistente în performanţa economică a statelor membre. Dar ştia şi că, în cazul în care Quantum Fund şi alte fonduri speculative asociate ar paria suficient de mult împotriva unei monede, ar putea s-o devalorizeze indiferent de „fundamentele" economice. Mândrindu-se cu faptul că este neortodox în abordarea economiei, Soros credea că „reflexivitatea" joacă un rol central pe pieţele financiare. Cum spunea el în cadrul unor dezbateri de la Massachusetts Institute of Technology în 1994, „reflexivitatea este, de fapt, un mecanism

* Major s-a plâns cu amărăciune că Bundesbank i-a combătut mai târziu pe cei care speculau împotriva francului „cum nu o făcuse şi pentru lira sterlină". Aceasta a asigurat nu doar ample intervenţii valutare, ci şi „o declaraţie franco-germană comună potrivit căreia modificările cursului de schimb nu erau justificate" - pentru care Regatul Unit pledase în van. Totuşi, aşa cum bine arăta *The Economist*, după orice standarde financiare relevante, francul nu era la fel de vulnerabil la devalorizare ca lira sterlină. Ba chiar era subevaluat într-o măsură mai mare decât era supraevaluată lira.

bilateral de feedback în cadrul căruia realitatea contribuie la modelarea gândirii participanţilor şi gândirea participanţilor contribuie la modelarea realităţii"[42].

Ideea de bază era că Soros nu putea provoca aşa ceva singur. „Cel mai adesea nu fac decât să urmez tendinţele", remarca el cândva, „însă tot timpul sunt conştient că fac parte dintr-o turmă şi caut puncte de inflexiune... Cel mai adesea tendinţa se impune; doar uneori erorile sunt corectate. Doar în aceste cazuri ar trebui să te opui tendinţei... [pentru a fi] în avangardă"[43]. Aşa cum am văzut, activele administrate de Quantum erau în jur de cinci miliarde de dolari în 1992. Rezervele internaţionale ale Băncii Angliei erau de 44 de miliarde de dolari - aproape de nouă ori mai mari -, la care s-ar putea adăuga şi rezervele băncilor centrale ale oricăror alţi participanţi la mecanismul cursurilor de schimb care alegeau să intervină de partea britanicilor. Dacă Soros s-ar fi confruntat singur cu Banca Angliei, ar fi pierdut. Pe de altă parte, Rezerva Federală estima că cifra de afaceri zilnică de pe pieţele valutare ale lumii crescuse de la 58 de miliarde de dolari în 1986 la 167 de miliarde în 1992[44]. Potrivit săptămânalului *The Economist*, „rezervele aparent mai mult decât suficiente ale Ministerului de Finanţe britanic nu erau nimic pe lângă arsenalul speculatorilor"[45] Secretul succesului lui Soros a fost astfel să atragă o masă critică de investitori pe care să-i îndrepte în direcţia la care se gândea şi el. Asta nu a fost greu pentru că Soros făcea deja parte dintr-o reţea de investitori cu aceleaşi păreri.

În realitate, Robert Johnson de la Bankers Trust a fost cel care i-a ajutat pe Soros şi pe partenerul său Stan Druckenmiller să plănuiască tranzacţia[46] Aşa cum a explicat Johnson, punctul critic a fost faptul că monedele din cadrul mecanismului cursurilor de schimb erau menţinute în interiorul unor intervale relativ înguste: orice s-ar fi întâmplat, valorile monedelor nu aveau cum să crească foarte mult faţă de marcă, aşa încât, dacă speculatorii vindeau lira sterlină fără acoperire* şi pierdeau, nu aveau să piardă prea mult. Dacă mizau şi câştigau, beneficiul era foarte mare: Johnson estima că deprecierea putea ajunge chiar şi la 20%[47]. Era un argument în favoarea unui angajament maxim. În mod cert, Druckenmiller era convins că lira sterlină se va devaloriza, dar nu era sigur ce sumă să rişte. „Ei bine, dacă îţi place aşa de tare...", a spus Soros insinuant. I-a zis lui Druckenmiller să „sară la beregată" - să împrumute cât mai mult pentru a vinde lira sterlină fără acoperire[48]. La urma urmei, ca să-l citâm pe Soros, „relaţia risc-recompensă [era] extrem de favorabilă", aşa încât de ce să se fi abţinut?[49] Cuprinşi de entuziasm, el şi Druckenmiller s-au apucat să împrumute cât mai multe lire sterline pentru cea mai mare miză din cariera lor. Însă elementul esenţial era că, aşa cum îşi amintea Johnson, nu erau singurii implicaţi în această speculaţie: „Eu am plecat de acolo fără nici o îndoială că o să facem asta [şi] *ştiam că şi alţii de la bănci şi parteneri contractuali ne vor imita*"[50].

Cum remarcile „neautorizate" ale lui Schlesinger din după-amiaza zilei de marţi au devenit publice miercuri, 16 septembrie, vânzarea fără acoperire a lirei sterline a

---

* Pentru a vinde fără acoperire o valută, o împrumuţi prin intermediul unui broker, o vinzi la preţul său actual şi eşti creditat cu banii obţinuţi din vânzarea ei. În cazul în care cursul de schimb scade după aceea, cumperi tot atâta valută la noul preţ mai mic şi i-o înapoiezi brokerului. Diferenţa dintre preţul mai mare cu care ai fost creditat pentru vinderea valutei şi preţul mai mic pe care îl plăteşti ca s-o cumperi este profitul tău. Totuşi, dacă valoarea monedei creşte, trebuie să cumperi suma împrumutată la noul preţ mai mare pentru a o înapoia brokerului, deci pierzi bani.

escaladat. Aşteptând, stresat, să discute cu prim-ministrul, Lamont se plângea că „pierdeam sute de milioane de dolari la fiecare câteva minute". Banca Angliei a încercat în zadar să oprească scurgerea de capital[51] La ora 11 dimineaţa, a anunţat că rata minimă a dobânzii avea să crească la 12%. Peste vreo trei ore şi ceva, rata a fost crescută la 15%, dar cu efect de a doua zi. Astfel de măsuri disperate nu au făcut decât să-l incite pe Soros[52]. Iar când Lamont a anunţat că avea să ia cu împrumut încă 15 miliarde de dolari ca să apere lira sterlină, Soros s-a „amuzat deoarece cam atâta voia el să vândă"[53] Însă nu a mai apucat; poziţia lui ajunsese cam la zece miliarde de dolari până la închiderea burselor. În seara aceea, în timp ce amatorii de teatru (printre care şi autorul cărţii de faţă) se delectau cu *Forţa destinului* de Verdi la Opera Naţională, Lamont a convocat o conferinţă de presă ex abrupto în curtea interioară a Ministerului de Finanţe pentru a anunţa că Regatul Unit îşi „suspendă" participarea la mecanismul cursurilor de schimb[54]. În ciuda devalorizării sale oficiale anterioare în cadrul mecanismului cursurilor de schimb, şi lira italiană a fost exclusă în aceeaşi zi[55]

Adepţii teoriei conspiraţiei au afirmat adesea că George Soros este un hub în cadrul unei reţele mari şi puternice. Potrivit versiunii unui autor surescitat, el „este partea vizibilă a unei vaste şi dubioase reţele secrete de interese financiare private, controlată de familiile aristocratice şi regale de frunte ale Europei, având în centru Casa britanică de Windsor... şi clădită pe ruinele Imperiului Britanic după al Doilea Război Mondial". Reţeaua cu pricina cică s-ar întinde de la regină şi familia Rothschild tocmai până la „fugarul Marc Rich din Zug, Elveţia, şi Tel Aviv, acuzat că a făcut speculă cu metale şi produse, misteriosul traficant de armament şi comerciant de mărfuri Shaul Eisenberg şi «Mârşavul Rafi» Eitan"[56]. Astea sunt nişte aberaţii. Adevărata reţea din care face parte Soros – „reţeaua economică mai mare şi mai complexă" la care făcea aluzie într-un interviu – este formată din fonduri speculative ce caută să facă bani în moduri similare[57] Cum îşi amintea Druckenmiller, „chiar ne-am ţinut de chestia asta şi am mers tot înainte fără oprire, ca iepuraşul Duracell... Deci oricine are puţină minte o să-şi întrebe dealerul: «Ce naiba se întâmplă?». Şi ştiu că lumea vorbeşte. E Quantum". În unele cazuri – în special cu Louis Bacon – Soros şi Druckenmiller au făcut schimb de informaţii prin telefon. Printre alţi administratori ai unor fonduri speculative care au fost incluşi în schemă se numărau Bruce Kovner de la Caxton şi Paul Tudor Jones. Nu era nevoie de telepatie.

Vânzarea fără acoperire a fost amplificată de eforturile băncilor care împrumutau bani fondurilor speculative[58]. Duncan Balsbaugh conducea biroul de tranzacţionare a instrumentelor cu venit fix la Morgan Stanley, în Londra. Aşa cum îşi amintea mai târziu, cererea de finanţare a lui Soros însemna că el „era recrutat să contribuie la plănuirea unui atac asupra unei bătrâne – Bătrânica de pe Strada Threadneedle, adică Banca Angliei" Soros „şi-a depozitat" aproape toate obligaţiunile europene pe care le deţinea ca garanţie pentru banii cash pe care îi împrumuta ca să vândă lira sterlină fără acoperire pe piaţa la vedere. Pe lângă faptul că l-au finanţat, cum spunea Balsbaugh, „l-am urmărit pe Soros". Îşi amintea că erau „ajutoare în spatele (şi adesea în faţa) vânzărilor de lire de către Quantum – fonduri speculative precum Tudor, Bacon şi Kovner, ca să nu mai vorbim de o multitudine de bănci... toate bombardând lira sterlină"[59] Printre alte bănci care au urmat exemplul fondurilor speculative se numărau Citicorp, J.P. Morgan, Chemical Banking, Bankers Trust, Chase Manhattan, First Chicago şi BankAmerica[60] Bătrânica nu a avut nici o şansă. A fost un viol în grup financiar.

Deprecierea semnificativă a lirei sterline cu 15% care a urmat capitulării britanicilor din „Vinerea Neagră" i-a adus lui Soros un purcoi de bani* Într-un interviu acordat jurnalistului Anatole Kaletsky de la *The Times*, el a recunoscut – „cu o grimasă jenată care nu a putut să ascundă total o oarecare mulţumire de sine răutăcioasă" – că cele patru fonduri ale sale făcuseră aproximativ un miliard de dolari din vânzarea lirei fără acoperire; profiturile sale din diverse poziţii accesorii precum contracte futures pe rata dobânzii şi vânzarea fără acoperire a lirei italiene totalizau încă un miliard de dolari[61]. Mai târziu, Soros a pretins că prăbuşirea lirei sterline s-ar „fi petrecut mai mult sau mai puţin la fel chiar dacă eu nu m-aş fi născut"[62]. Este adevărat că, dintre toate rezervele Marii Britanii care s-au pierdut – 27 de miliarde de dolari –, el putea fi învinuit teoretic pentru zece miliarde[63]. Dar în realitate efortul colectiv al reţelei lui Soros a fost cel care a dat peste cap cursul de schimb susţinut. Cum îi spunea Soros lui Kaletsky, el fusese „factorul singular cel mai important de pe piaţă", dar nu toată piaţa. El se situase în fruntea tendinţei[64] Totul s-ar fi putut întâmpla la fel de uşor şi fără el „pentru că, dacă nu aş fi ocupat eu această poziţie, ar fi făcut-o altcineva"[65]

Reţeaua lui Soros câştigase. Cine pierduse? În 1997, Ministerul britanic de Finanţe a estimat costurile Vinerii Negre la 3,4 miliarde de lire sterline, deşi opt ani mai târziu cifra a fost revizuită la 3,3 miliarde. Pierderile comerciale ale Băncii Angliei din august şi septembrie au fost estimate la 800 de milioane de lire sterline, dar principala pierdere pentru contribuabili a apărut din cauză că devalorizarea le-ar fi putut aduce altfel profit[66]. Mai durabilă a fost atingerea adusă reputaţiei Băncii, chiar dacă aceasta nu era decât ultima organizaţie ierarhică făcută praf de ceea ce jurnalistul american Tom Friedman numea „turma electronică" Pe de altă parte, destabilizarea sistemului de schimb fix raportat la marca germană a venit în ajutorul economiei britanice. Ratele dobânzilor pe termen scurt au fost scăzute rapid, astfel încât prin ianuarie 1993 erau sub 6%, un răgaz bine-venit pentru o naţiune foarte expusă la credite ipotecare cu dobândă variabilă. Economia s-a redresat[67] Dezastrul nu a fost economic, ci politic: şovăiala guvernului, care nu ştia dacă să adere la mecanismul cursurilor de schimb, declaraţiile sale ferme din vara anului 1992 potrivit cărora va apăra lira sterlină până în pânzele albe şi capitularea sa finală şi lamentabilă de pe 16 septembrie – toate acestea au afectat definitiv reputaţia conservatorilor că s-ar pricepe la economie[68]. Guvernul Major nu şi-a mai recuperat poziţia în sondajele de opinie şi pe 1 mai 1997 – în ciuda a patru ani de creştere importantă – conservatorii au pierdut alegerile în faţa unui Partid Laburist relansat, condus de Tony Blair, care urmase exemplul lui Nelson Mandela, renunţând la „proprietatea comună asupra mijloacelor de producţie" ca obiectiv fundamental al politicilor.

Cât despre proiectul integrării europene, s-a întâmplat ceva surprinzător. Din eşecul mecanismului cursurilor de schimb unii economişti americani au tras concluzia că a continua – către uniunea monetară completă – ar fi o reţetă pentru dezastru economic şi poate chiar pentru un conflict european. George Soros era de altă părere. Iată ce spunea el:

> Singura scăpare este să renunţăm la orice sistem al cursurilor de schimb, adoptând o monedă unică în Europa, la fel ca în Statele Unite. Asta i-ar elimina de pe piaţă pe speculatorii ca

* Speculaţia lui Soros a devenit cunoscută publicului abia pe 24 octombrie, când *Daily Mail* a publicat un articol intitulat „Eu am făcut un miliard în vreme ce lira se ducea la vale" Articolul din *Mail* era însoţit de o fotografie a lui Soros, ţinând zâmbitor un pahar în mână. Scandalul care s-a stârnit după aceea în pragul reşedinţei lui din Londra l-a convins pe Soros să-i spună lui Anatole Kaletsky versiunea sa despre ceea ce s-a întâmplat.

mine, dar eu aş fi încântat să fac sacrificiul ăsta... Mă aştept la o perioadă extrem de agitată în Europa de Est şi aceste tulburări politice la porţile noastre vor genera impulsul pentru o uniune europeană. În Est naţionalismul este acum atât de puternic, încât doar o Europă unită îl poate contracara. Dacă Europa nu rămâne unită, războiul va cuprinde cea mai mare parte a Uniunii Sovietice.

Întrebat despre devotamentul germanilor faţă de mărcile lor, el a replicat: „Dacă Tratatul de la Maastricht va fi ratificat, poate că voi paria chiar şi împotriva Bundesbank"[69] Şi *The Economist* a tras concluzia că criza mecanismului cursurilor de schimb era un argument mai degrabă în favoarea decât contra uniunii monetare[70] Şi uite-aşa cel care a ieşit victorios din criza anului 1992 a tras din ea o concluzie taman pe dos. Liderii Europei continentale aveau într-adevăr să-i dea înainte cu uniunea monetară, aşa încât, pe la începutul anului 1999, euro – o monedă europeană unică gestionată de o Bancă Centrală Europeană cu adevărat federală – devenise realitate. Astfel, ei îşi demonstrau credinţa nestrămutată în puterea structurilor ierarhice chiar şi într-o epocă în care reţelele creşteau exponenţial. În 1992, George Soros fusese stăpânul junglei, însă jungla fusese stăpâna politicienilor. În anii de după 1999, singurul lucru care avea să se schimbe era că jungla urma să devină mult mai mare, mai deasă şi mai intolerantă cu cei ce clădeau piramide vetuste.

Partea a VIII-a

Biblioteca Babel

50

11.09.2001

Secolul XXI seamănă din ce în ce mai mult cu povestirea *Biblioteca Babel* a lui Jorge Luis Borges. În aceasta, el îşi imaginează o bibliotecă adăpostind nu doar toate cărţile scrise vreodată, ci şi toate cărţile care ar putea fi scrise vreodată. Având la dispoziţie o infinitate de informaţii, oamenii trec rapid de la euforie la nebunie. Unii sunt cuprinşi de o „furie igienică, ascetică" pentru „eliminarea operelor inutile", ducând la „pierderea nesăbuită a milioane de cărţi". Alţii caută singura carte care constituie „abrevierea şi compendiul perfect al tuturor celorlalte" – sau îl caută pe bibliotecarul care a parcurs-o şi este aşadar „aidoma unui zeu". În unele locuri ale imensei biblioteci, alţii „se prosternează în faţa cărţilor şi le sărută cu sălbăticie paginile, dar nu ştiu să descifreze nici măcar o literă" În alte locuri, „epidemiile, discordiile eretice, pelerinajele care în mod inevitabil degenerează în banditism au decimat populaţia"[1]. Lumea secolului XXI seamănă adesea cu o imensă concretizare a viziunii lui Borges.

Evenimentul definitoriu din primii ani ai acestui secol a fost un atac împotriva reţelelor financiare şi de transport din Statele Unite comis de o grupare islamistă care este înţeleasă cel mai bine ca o reţea antisocială. Deşi acţionau în numele grupării Al-Qaeda, cei ce au pus la cale atacul de pe 11 septembrie nu aveau decât legături slabe cu reţeaua mai largă a islamului politic, acesta fiind unul dintre motivele pentru care au reuşit să nu fie depistaţi.

În ceea ce au făcut atacatorii de pe 11 septembrie 2001 a existat o sclipire de geniu malefic. În esenţă, ei au avut în vizor principalele huburi ale societăţii americane, tot mai conectată în reţea, exploatând elementele vulnerabile de securitate care le-au permis să introducă arme primitive (cuttere) la bordul a patru avioane de pasageri cu destinaţia New York şi Washington, respectiv nodurile centrale ale sistemelor financiar şi politic din SUA. Deturnând avioanele, preluând controlul în carlingă şi apoi făcându-le să se izbească în turnurile World Trade Center şi clădirea Pentagonului, agenţii operativi ai grupării Al-Qaeda au dat cea mai mare lovitură din istoria terorismului. Nu numai că au iscat o atmosferă de teamă în Statele Unite care a persistat multe luni, ci, mai important, au declanşat o reacţie asimetrică din partea administraţiei preşedintelui George W. Bush care aproape sigur mai mult a întărit decât a slăbit cauza islamului salafist în anii următori.

Atât sistemul de transport aerian, cât şi cel financiar păreau ţinte perfecte ale unor asemenea atacuri. Fiecare din ele devenise mult mai complex în ultimul timp. Fiecare juca un rol crucial în procesul de globalizare care, prin 2001, era în general considerat de stângişti, precum şi de islamişti drept o nouă întruchipare a imperialismului american[2].

De asemenea, atacatorii aveau motive întemeiate să spere că, prejudiciind nişte noduri atât de importante şi totodată generând panică în rândul populaţiei, ar putea crea o serie de efecte perturbatoare în cascadă care ar contamina şi alte reţele[3]

Şi atacatorii formau o reţea. Lucrând de unul singur imediat după atacuri, cu ajutorul unui soft numit InFlow, conceput pentru a analiza reţele corporative, un consultant din Cleveland pe nume Valdis Krebs a arătat că Mohamed Atta a fost nodul crucial în reţeaua 11 septembrie (vezi ilustraţia color 24). Atta era cel care ţinea legătura cu 16 dintre cei 19 teroriştii ce au deturnat avioanele, precum şi cu alte 15 persoane cu care aceştia aveau relaţii. Dintre toţi indivizii care făceau parte din reţea, Atta avea valoarea cea mai înaltă a centralităţii de interrelaţie, precum şi cea mai însemnată activitate (de câte ori i-a contactat pe alţii) şi cea mai mare apropiere (capacitatea sa de a se conecta direct cu alţii fără vreun intermediar). Totuşi, Nawaf Alhazmi, unul dintre teroriştii care au deturnat zborul American Airlines 77, nu era întrecut decât de Atta în ceea ce priveşte centralitatea de interrelaţie, ceea ce sugerează că se poate să fi fost unul dintre cei care au pus la cale operaţiunea. Iar dacă Atta ar fi fost cumva arestat înainte de 11 septembrie, Marwan Al-Şehhi ar fi putut foarte uşor să preia rolul de lider[4]. Totuşi, aşa cum a observat Krebs, trăsătura distinctivă a reţelei 11 septembrie era absenţa legăturilor sociale cu restul lumii. Formând un grup strâns legat, mulţi membri fiind instruiţi împreună în Afganistan, celor care au pus la cale atacul le lipseau aproape cu desăvârşire legăturile slabe ce caracterizează reţelele sociale normale. Mai mult decât atât, ei nu prea au avut de-a face nici măcar unul cu altul după ce au ajuns în Statele Unite: reţeaua lor era rară, comunicarea fiind menţinută la nivelul minim. În acest sens, era într-adevăr o reţea antisocială – total invizibilă, aşa cum trebuie să fie reţelele secrete ca să nu fie depistate[5].

Privind retrospectiv, pentru Krebs era evident ce se petrecea. Totuşi, ar fi putut această reţea să fie depistată dinainte? „Pentru a câştiga această luptă împotriva terorismului", scria Krebs, „se pare că băieţii buni trebuie să construiască o reţea mai eficientă de partajare a informaţiilor şi cunoştinţelor decât băieţii răi"[6] O astfel de reţea ar fi trebuit să existe în 2001, sub forma unui proiect al armatei numit Able Danger („Pericol real"), care încerca să cartografieze Al-Qaeda „identificând conexiuni şi patternuri într-o mare cantitate de date" Neajunsul era că din cauza problemei „Kevin Bacon" – faptul că acum există mai puţin de şase grade de separaţie între oricare persoane din Statele Unite – numărul indivizilor identificaţi ca potenţiali terorişti ajungea la sute de mii, dacă nu chiar milioane[7] Unele dintre graficele reţelei generate de Able Danger erau lungi de şase metri şi aproape complet neinteligibile din cauza caracterelor extrem de mici[8] Chiar şi Krebs a conchis că nu va exista nici un substitut pentru culegerea de informaţii din surse umane în războiul contra terorismului; alternativa ar fi o avalanşă de date imposibil de gestionat[9]

După atacurile de pe 11 septembrie, când panica se domolea treptat, unii specialişti în reţele au început să afirme că Al-Qaeda era de fapt relativ slabă. Tocmai caracterul ei secret, antisocial însemna că nu poate să recruteze şi să instruiască oameni noi cu uşurinţă[10] Era rezonabil să se afirme că o parte din forţa grupării Al-Qaeda consta în descentralizarea ei[11], însă, dacă Osama bin Laden nu putea ordona un al doilea atac major contra Statelor Unite, la ce bun o astfel de structură sub formă de reţea?[12] Şi dacă, după invazia americană din Afganistan şi răsturnarea regimului taliban, liderii grupării Al-Qaeda erau izolaţi undeva prin Pakistan, nu mai trebuia decât ca aceştia să fie găsiţi pentru a decapita organizaţia[13] Unii specialişti făceau analogii cu reţele criminale

secrete, precum reţeaua Caviar, o bandă de traficanţi de canabis şi cocaină din Montréalul anilor 1990, deşi remarcau centralizarea mai mare a reţelelor infracţionale în comparaţie cu reţeaua teroristă[14]. O diferenţă mai importantă era că grupările criminale nu erau unite de o ideologie comună aşa cum era în mod evident cazul membrilor Al-Qaeda. Deşi nu erau conectaţi vizibil cu reţeaua salafistă mai largă, toţi atacatorii de pe 11 septembrie aparţineau acesteia din punct de vedere intelectual şi erau dispuşi să moară pentru credinţa lor religioasă. Cu alte cuvinte, exista o reţea jihadistă mult mai importantă, în interiorul căreia Al-Qaeda era o componentă foarte slab conectată. Această reţea mai largă era formată din oameni care, ca mujahedini, se cunoscuseră şi deveniseră apropiaţi în timpul Războiului Civil din Afganistan, membrii grupării Jemaah Islamiyah din Asia de Sud-Est şi susţinători din comunităţile arabe din Europa şi Orientul Mijlociu[15] Ceea ce li se părea atât de derutant liderilor occidentali era că în „războiul împotriva terorii" cu scop punitiv era nevoie să se pună accentul doar pe acei islamişti care erau implicaţi în violenţe. Se trecea astfel cu vederea faptul că reţelele mici de terorişti activi erau incluse în reţele mult mai mari de oameni care erau solidari cu teroriştii, dar fără să recurgă ei înşişi la violenţă[16] Tinerii nu devin terorişti dintr-un capriciu. Pentru asta trebuie să fie expuşi în mod susţinut la discursuri extremiste şi implicaţi într-o reţea de activitate salafistă[17]

Atunci când o reţea distribuită atacă o ierarhie, aceasta din urmă reacţionează în modurile care îi sunt fireşti. Imediat după 11 septembrie, preşedintele George W. Bush şi membrii-cheie ai administraţiei sale cu responsabilitate în materie de securitate naţională au luat o serie de decizii care, nici să fi vrut, nu ar fi facilitat mai mult dezvoltarea reţelei islamiste. În mod corect, preşedintele a cerut să se improvizeze un plan pentru răsturnarea regimului din Afganistan, acuzat că oferă adăpost grupării Al-Qaeda. În mod greşit, preşedintele a fost convins de vicepreşedintele Dick Cheney şi de secretarul de stat al Apărării, Donald Rumsfeld, că atacurile creaseră un pretext pentru o a doua intervenţie militară, de data aceasta pentru a-l înlătura de la putere pe Saddam Hussein, în Irak*, în ciuda faptului că nu existau dovezi privind o legătură cauzală între Irak şi atacurile de pe 11 septembrie. În acelaşi timp, pentru a combate alte atacuri împotriva Statelor Unite, Bush a creat un nou Departament de Securitate Internă. Într-un articol publicat în *Los Angeles Times* încă din august 2002, înainte de a deveni clar că Irakul urma să fie invadat, John Arquilla arăta în mod profetic de ce era această abordare defectuoasă:

> Într-un război de reţea, precum cel în care suntem implicaţi acum, bombardamentele strategice nu înseamnă mare lucru, iar majoritatea reţelelor nu se bazează pe un singur mare lider – şi nici pe mai mulţi – care să le susţină şi să le îndrume... [Crearea] unui Departament de Securitate Internă la nivelul cabinetului... este o a doua eroare majoră. O ierarhie este un instrument greu de manevrat împotriva unei reţele agile: pentru a combate nişte reţele este nevoie de alte reţele, tot aşa cum, în războaiele anterioare, a fost nevoie de tancuri pentru a lupta împotriva tancurilor... Genul de reţea care ne trebuie nu poate fi formată ori susţinută prin comentarii coercitive de genul „Dacă nu eşti cu noi, eşti împotriva noastră"[18].

---

* Exact în aceeaşi zi în care au avut loc atacurile, Rumsfeld afirma că „răspunsul Statelor Unite ar trebui să ia în considerare o gamă largă de opţiuni şi posibilităţi. Secretarul a spus că instinctul lui era să-l lovească în acelaşi timp şi pe Saddam Hussein – nu doar pe Bin Ladin [*sic*]".

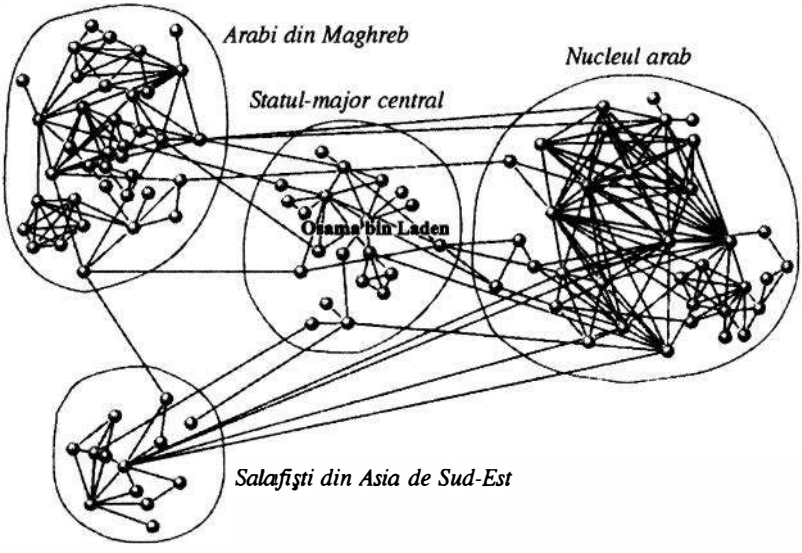

37. Reţeaua globală a salafismului, cca 2004: schiţă.

Poate că era o viziune prea pesimistă asupra a ceea ce avea să realizeze statul securităţii naţionale. Dintre cele 109 comploturi cunoscute asociate cu jihadiştii şi menite să folosească violenţa împotriva Statelor Unite între ianuarie 1993 şi februarie 2016, doar 13 au fost puse în practică, graţie unei combinaţii între supraveghere şi informatori[19] Cu toate acestea, într-o anumită privinţă Arquilla avea dreptate. La sfârşitul anului 2001, Al-Qaeda arăta ca o societate secretă de pe vremuri care era forţată să funcţioneze ca o reţea antisocială, capabilă doar de acte de violenţă ocazionale, deşi spectaculoase. Totuşi, după invadarea condusă de americani a Irakului, filiala sa din Irak s-a transformat într-o reţea mult mai importantă şi mai eficientă, profitând de haosul care a urmat înlăturării de la putere a ierarhiei brutale a lui Saddam pentru a incita la conflicte între secte. Rezultatul a fost o sângeroasă insurgenţă uşor de anticipat de către oricine cunoştea cât de cât istoria Irakului. (Cam la fel păţiseră şi ocupanţii britanici în 1920.) Militarilor americani le-au trebuit mai mulţi ani plini de frustrări ca să priceapă în sfârşit ceea ce Walter Walker şi contemporanii lui învăţaseră cu mult timp înainte în junglele Asiei de Sud-Est.

John Nagl era un ofiţer american care, în cadrul unei burse Rhodes, scrisese o teză de doctorat în care compara conflictele din Malaya şi Vietnam, afirmând că, în timp ce britanicii se adaptaseră la exigenţele luptei pe teren de junglă, nu acelaşi lucru se putea spune şi despre americani[20]. Era unul dintre autorii a ceea ce a devenit *Manualul operaţiunilor de contrainsurgenţă* al armatei (FM 3-24), sub coordonarea a doi generali vizionari care ajunseseră să înţeleagă câtă nevoie era de un asemenea manual: generalul-locotenent David Petraeus şi generalul-locotenent James Mattis. Lucrul la FM 3-24 a început în octombrie 2005, după ce Petraeus s-a întors a doua oară din Irak. Manualul a apărut în luna decembrie a anului următor[21]. Cel mai marcant aspect al acestuia era faptul că aborda în mod repetat caracterul de reţea al unei insurgenţe. De exemplu, autorii se străduiau să facă distincţie între insurgenţele cu o „structură formală şi ierarhică" şi cele cu o „structură de tip reţea". Fiecare model avea avantaje şi dezavantaje, însă o insurgenţă

conectată în reţea tindea „să se vindece, să se adapteze şi să înveţe rapid", fiind în acelaşi timp greu de convins să accepte o soluţionare negociată „pentru că la conducere nu se află nici un individ sau grup restrâns"[22]. Într-o măsură izbitoare, FM 3-24 îşi propunea să-i educe pe militarii americani cu privire la teoria reţelelor, explicând concepte precum densitate a reţelei, centralitate de grad şi interrelaţie[23] În prima ediţie, exista chiar şi o anexă intitulată „Analiza reţelelor sociale"[24].

FM 3-24 se inspira foarte mult din lucrarea unui colonel australian pe nume David Kilcullen, care fusese detaşat pe lângă Pentagon în 2004. Cele 28 de articole ale lui Kilcullen – „Elemente fundamentale ale contrainsurgenţei la nivel de companie" – afirmau că „a construi reţele de încredere" era „adevărata semnificaţie a expresiei «cucerirea inimilor şi minţilor oamenilor»"

> De-a lungul timpului, dacă reuşeşti să construieşti reţele bazate pe încredere, acestea vor creşte ca nişte rădăcini în rândul populaţiei, înlocuind reţelele inamicului, scoţându-l la lumină ca să se lupte cu tine şi preluând iniţiativa. Aceste reţele includ aliaţi locali, lideri ai comunităţilor, forţe locale de securitate, ONG-uri şi alţi actori nestatali din zonă, precum şi mass-media... Acţiunile care contribuie la construirea unor reţele de încredere îţi slujesc cauza. Acţiunile – chiar şi uciderea unor persoane foarte importante – care subminează încrederea sau îţi dezorganizează reţelele îl ajută pe inamic[25]

O informaţie esenţială era că jihadul global pe care îl combăteau Statele Unite şi aliaţii lor se baza pe o reţea socială preexistentă de „căsătorii, fluxuri financiare, relaţii între absolvenţi ai aceleiaşi şcoli şi legături de sponsorizare" Terorismul nu era „decât una dintre activităţile comune în care se implică reţeaua, în vreme ce nucleul este reţeaua bazată pe clientelism"[26] În acelaşi timp, din cauza importanţei tot mai mari a violenţei organizate, jihadul global dobândea totuşi deja caracteristici statale:

> Într-o insurgenţă globalizată, ierarhia paralelă a insurgenţilor este un *stat virtual*: nu controlează nici un teritoriu şi nici o populaţie, dar exercită un control asupra unor sisteme distribuite care, luate împreună, reprezintă multe elemente ale puterii statale tradiţionale. Este şi un *pseudostat*: un fals stat, o entitate conducătoare ce acţionează ca un stat, dar care nu este stat din punctul de vedere al legitimităţii juridice sau politice. Mai mult, nu este o ierarhie unică, ci o reţea federalizată de sisteme legate care funcţionează ca un „stat insurgent" şi concurează cu guvernele din toată lumea[27]

Printre tacticile recomandate de Kilcullen pentru a învinge acest stat în curs de formare se numărau: „cooptarea unor femei neutre sau prietenoase" datorită importanţei lor în reţelele de sprijin ale insurgenţilor; lansarea foarte frecvent a unor operaţiuni de informaţii „contrareţea", care „pot genera un impuls fatal care să ducă la un colaps catastrofal al reţelelor de insurgenţi"; „asfixierea reţelei izolându-i pe insurgenţi de populaţie"; şi distrugerea controlului asupra legăturilor vulnerabile din reţeaua de insurgenţi[28]. Aceasta a devenit baza „Strategiei Anaconda" a lui Petraeus de împresurare şi strangulare a grupării Al-Qaeda din reţeaua irakiană[29]

Armata americană şi-a învăţat lecţia, deşi cam târziu. În faza decisivă a „năvălirii" americanilor în Irak în 2007, generalul Stanley McChrystal rezuma învăţămintele trase. „Pentru a înfrunta reţeaua tot mai întinsă a [liderului Al-Qaeda din Irak Abu Musab al-] Zarqawi, a trebuit să-i reproducem dispersarea, flexibilitatea şi viteza. Cu timpul, «Pentru a combate o reţea este nevoie de altă reţea» a devenit o mantra în cadrul comandamentului şi un rezumat al conceptului nostru operaţional de bază"[30] Şi uite-aşa s-au prins

soldaţii americani cum să devină stăpânii junglei de beton din Irakul post-Saddam. Şi în Afganistan se desfăşura un proces de învăţare la fel de dureros. Experienţa lui Emile Simpson ca ofiţer gurkha l-a convins că, deşi ar mai putea avea loc războaie bilaterale convenţionale, exista o tendinţă generală către conflicte cu jucători multipli, în care idealul clausewitzian al unei victorii decisive pe câmpul de luptă era de neatins. În astfel de conflicte, victoria echivala cu atingerea stabilităţii politice[31]. Contrainsurgenţa, ca activitate, era atât de politică, încât puteau exista cazuri în care obţinerea unui oarecare acord cu o reţea de insurgenţi ar fi fost preferabilă distrugerii ei.

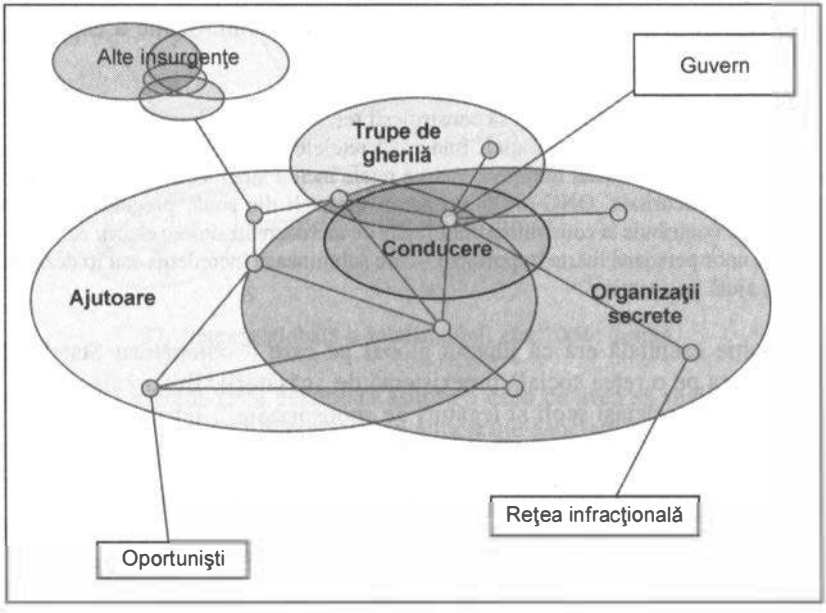

38. Insurgenţe conectate în reţea: diagramă preluată din *Army Counterinsurgency Manual* (ediţia 2014).

51

15.09.2008

În multe sensuri, efectele atacurilor de pe 11 septembrie au fost cu mult mai puţin perturbatoare pentru sistemul financiar şi politic american decât sperase Al-Qaeda. Este adevărat că a existat o sincopă în funcţionarea sistemului de plăţi, Bursa din New York a fost închisă o săptămână, preţurile acţiunilor au scăzut brusc şi volatilitatea financiară s-a accentuat. Şi întreruperea transporturilor aeriene a încetinit compensarea cecurilor şi alte tipuri neelectronice de tranzacţii. Totuşi, impactul economic al atacurilor a fost limitat deoarece instituţiile importante erau remarcabil de bine pregătite pentru o astfel de eventualitate şi Rezerva Federală a intervenit fără ezitare pentru menţinerea lichidităţii pieţelor. Criza financiară s-a încheiat în doar câteva săptămâni[1]. Costul total al atacurilor – pagube materiale, reabilitare şi pierderi de venituri – a fost estimat la 33-36 de miliarde de dolari[2]. Decizia administraţiei Bush de a invada Irakul – pe care liderii Al-Qaeda nu ar fi avut cum s-o anticipeze – a crescut aceste costuri cu până la două ordine de mărime, dacă acceptăm estimările cele mai pesimiste ale costurilor „războiului împotriva terorii"[3] Dimpotrivă, ceea ce pare să fi urmărit bin Laden era mai degrabă o reacţie în lanţ, în care şocul iniţial al atacurilor ar fi avut un efect de cascadă asupra întregului sistem economic american. Faptul că acest lucru nu s-a întâmplat sugerează că reţeaua capitalistă americană era mai rezistentă decât se aşteptaseră jihadiştii.

Întreruperile din reţea erau deja un concept familiar în 2001. În 1996 avusese loc o uriaşă pană de curent în vestul Statelor Unite, când defectarea unei singure linii de înaltă tensiune din Oregon afectase sute de cabluri şi generatoare, lăsând fără energie electrică 7,5 milioane de oameni. În anul următor, întreaga activitate de fabricaţie a companiei Toyota stagnase după ce un incendiu distrusese fabrica unicului furnizor al unei componente cruciale a sistemului de frânare, compromiţând funcţionarea altor aproximativ 200 de furnizori[4]. Cu doar câteva luni înainte de 9 septembrie, pe 18 iulie 2001, un incendiu izbucnit într-un tunel feroviar din Baltimore a cauzat o scădere generalizată a vitezelor internetului pentru că au ars cabluri de fibră optică aparţinând unor importanţi furnizori de servicii internet. Ceva de genul acesta s-a întâmplat şi în septembrie 2003, când a căzut întreaga reţea electrică din Italia (cu excepţia celei din insula Sardinia) după ce s-a prăbuşit un copac peste o linie de înaltă tensiune între Italia şi Elveţia. Un efect în lanţ şi mai amplu a apărut în noiembrie 2006, când defectarea unui singur cablu electric din nord-vestul Germaniei a provocat căderi de curent tocmai până în Portugalia[5] Sistemul financiar era, după câte se părea, o reţea mai rezistentă decât reţeaua electrică a Europei, dacă nu chiar şi decât internetul însuşi.

Aceasta s-a dovedit a fi o iluzie. Falimentul corporaţiei Lehman Brothers pe 15 septembrie 2008 a declanşat una dintre cele mai mari crize financiare din istorie şi a fost mai aproape decât orice alt eveniment de la prăbuşirea bursei de pe Wall Street în 1929 de a cauza o întrerupere globală a funcţionării sistemului internaţional de credite. În plus, costurile macroeconomice ale crizei financiare globale au fost cu siguranţă mai mari decât cele ale războiului împotriva terorii, mai ales dacă ne gândim la producţia care ar fi fost realizată în cazul în care economia mondială ar fi urmat aceeaşi tendinţă fără întreruperi. (Estimările plauzibile numai pentru SUA variază între 5,7 şi 13 trilioane de dolari, în comparaţie cu un maxim estimat al costului războiului împotriva terorii de patru trilioane de dolari[6].) Pe scurt, 15 septembrie depăşea cu mult perturbările cauzate cu şapte ani înainte de atacurile de pe 11 septembrie.

Cauzele crizei financiare pot fi rezumate încadrându-le în şase categorii. Bănci importante deveneau periculos de subcapitalizate, profitând de lacune de reglementare pentru a-şi creşte ratele de îndatorare. Pieţele erau inundate de titluri garantate cu active asemănătoare obligaţiunilor garantate cu creanţe pe care unele agenţii de rating le estimau la preţuri total deplasate. Rezerva Federală a îngăduit politici monetare laxe între 2002 şi 2004. Politicienii foloseau stimulente absurde din punct de vedere economic pentru a-i determina pe americanii săraci să-şi cumpere case. Instrumente financiare derivate precum swapuri pe riscul de credit se vindeau masiv, pe baza unor modele de risc nerealiste. În fine, fluxuri de capital de pe pieţe emergente, în special din China, către Statele Unite au alimentat şi ele bula imobiliară[7] Se poate spune că criza a început când s-a spart această bulă: scăderea preţurilor locuinţelor şi creşterea numărului de persoane care nu mai puteau plăti creditele ipotecare cu nivel ridicat de risc erau semnele unor dificultăţi financiare încă de la sfârşitul anului 2006. Şi totuşi, falimentul societăţii Lehman – la ora 1:45 în noaptea de luni, 15 septembrie – a fost cel care a transformat dificultăţile într-o panică generală. Declararea falimentului de către compania-mamă a fost urmată de vreo 80 de proceduri de insolvenţă implicând filiale din 18 ţări străine. În principala procedură de faliment, au fost depuse împotriva corporaţiei Lehman aproximativ 66 000 de plângeri – depăşind 873 de miliarde de dolari. Era „cel mai răsunător, mai complex, mai complicat şi mai grav caz de faliment adus vreodată în faţa instanţei în Statele Unite"[8]. Totuşi, în mod incredibil, unii economişti de la Rezerva Federală nu au văzut nici un motiv pentru a anticipa o recesiune. „Nu cred că s-a produs o schimbare semnificativă a perspectivei de bază", raporta economistul-şef al Rezervei Federale, David J. Stockton, Comitetului Federal pentru o Piaţă Deschisă (Federal Open Markets Committee – FOMC) pe 16 septembrie, „şi cu siguranţă motivaţia prognozei noastre este... că ne aşteptăm în continuare la o ameliorare progresivă a creşterii produsului intern brut în anul următor". Realitatea avea să contrazică amarnic această declaraţie şi altele asemănătoare[9] Doar câteva persoane din încăpere şi-au dat seama în această primă etapă de adevărata natură a poziţiei Rezervei Federale. După cum elocvent spunea Eric S. Rosengren de la filiala din Boston a Rezervei Federale:

> Eu cred că încă nu se poate şti dacă ceea ce am făcut cu Lehman este bine. Dat fiind că Departamentul Trezoreriei nu a vrut să bage bani în asta, nu am mai avut încotro. Însă ne-am asumat un risc calculat. Dacă se fac retrageri masive de fonduri pe piaţa monetară sau dacă... piaţa repo se închide, pariul ăsta s-ar putea să nu mai arate deloc bine. Cred că am procedat corect având în vedere constrângerile existente. Sper să trecem cu bine de

săptămâna asta... nu ar trebui să fim într-o poziţie în care să expunem economia unor riscuri enorme mizând pe o singură instituţie sau două[10].

Abia pe 29 octombrie Ben Bernanke, preşedintele Rezervei Federale, a făcut prima aluzie la faptul că era posibil ca aceasta să se afle într-o criză comparabilă cu cea din anii 1930[11]. Şi abia pe la mijlocul lunii decembrie alt membru al Comitetului Federal pentru o Piaţă Deschisă a mers până acolo încât să sugereze explicit „că am putea avea rate de nerambursare mai mari decât cele din timpul Marii Depresiuni"[12].

Ceea ce nu înţelesese Rezerva Federală era că, deşi directorul general de la Lehman, Dick Fuld, era un soi de nod izolat de reţea pe Wall Street, pe care ceilalţi (printre care şi şeful Departamentului Trezoreriei, Henry Paulson, fost director executiv la Goldman Sachs) nu îl simpatizau, banca în sine era un hub crucial într-o reţea financiară internaţională ce devenise cu mult mai mare şi mai densă decât oricând în ultimii 20 de ani, graţie combinaţiei între globalizare şi internet. Unul dintre puţinii guvernatori de bănci centrale care a remarcat cât de importantă era această schimbare structurală a fost Andrew Haldane de la Banca Angliei, care a afirmat că se crease un sistem adaptabil complex ce tindea să amplifice fluctuaţiile ciclice[13] Haldane spunea asta bazându-se pe studiile lui John Holland şi ale altora despre sistemele complexe care, spre deosebire de sistemele ce nu sunt decât complicate, au tendinţa de a se schimba în moduri imprevizibile. Aceste „proprietăţi emergente" constituiau ceea ce lipsea din modelul economiştilor de la Rezerva Federală[14] Pur şi simplu, macroeconomia clasică nu includea structura sub formă de reţea. Încă nu prea observase nimeni că reţeaua financiară globală devenise îndeajuns de conectată pentru ca dificultăţile să se propage rapid de la o instituţie la mai multe, dar suficient de rară pentru ca numeroase instituţii să fie foarte puţin diversificate şi asigurate inadecvat împotriva incapacităţii unei contrapărţi[15]

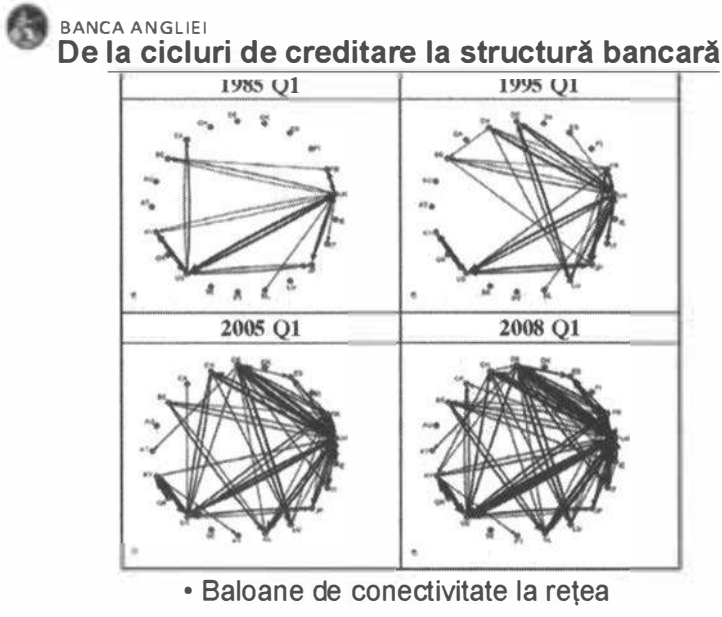

39. Baloane de conectivitate la reţea în sistemul financiar internaţional, dintr-o prezentare făcută în 2011 de Andrew Haldane.

Deşi se lăuda, amăgindu-se, cu „marea moderaţie" pe care o atinsese cu doar câţiva ani înainte de a surveni dezastrul, Rezerva Federală fusese unul dintre arhitecţii crizei financiare globale. Totuşi, spre meritul preşedintelui Bernanke, datorită rapidităţii cu care a aplicat lecţia învăţată în urma Marii Depresiuni, consecinţele economice au fost cu mult mai puţin grave decât în anii 1930. Achiziţionând tot felul de active în prima fază a „relaxării cantitative", iar apoi un număr mare de obligaţiuni de stat în etapele a doua şi a treia, Rezerva Federală a contribuit la limitarea acestei crize. A fost un triumf al sistemului ierarhic de guvernanţă monetară, o recunoaştere a faptului că, lăsată singură, reţeaua internaţională de finanţe nu s-ar fi vindecat singură. Şi totuşi, principalul motiv pentru care nu a mai existat o a doua Mare Depresiune a fost că, după ce a lăsat corporaţia Lehman să dea faliment, Departamentul Trezoreriei a intervenit pentru a preveni alte falimente financiare majore. Salvarea unor firme precum gigantul AIG din domeniul asigurărilor şi a celorlalte bănci mari, care au primit peste 400 de miliarde de dolari în cadrul programului de degrevare a activelor neperformante, a fost crucială în stăvilirea reacţiei în lanţ de insolvabilitate care debutase pe 15 septembrie. Faptul că aceleaşi firme au continuat să le plătească angajaţilor cu grad superior prime de milioane de dolari a stârnit numeroase critici[16] Populaţia nu ar fi trebuit să fie surprinsă. Căci sistemul financiar era o reţea din mai multe puncte de vedere.

Elita oamenilor de afaceri americani este de mult un grup omogen, băncile fiind principala sursă de conexiuni între diferite sectoare ale economiei, inclusiv domeniul politicii[17] O bună ilustrare a modului în care funcţionează sistemul american este cariera lui Vernon Jordan, Jr, un avocat afroamerican cultivat care a devenit cunoscut ca avocat pentru drepturile civile în Georgia în ultimii ani de segregaţie. În 1972, Jordan a fost invitat să facă parte din consiliul de administraţie al companiei Celanese, un producător cu activităţi diversificate, al cărei preşedinte, John W. Brooks, l-a recomandat apoi pentru a face parte şi din consiliul organizaţiei Bankers Trust din New York. Prin intermediul altui director de la Bankers Trust, William N. Ellinghaus, Jordan a fost recrutat şi în consiliul de administraţie al magazinului universal J.C. Penney în 1973. Un an mai târziu, a ajuns în consiliu la Xerox, unde a lucrat cu Archie R. McCardell, preşedintele companiei, şi Howard L. Clark, directorul executiv de la American Express, din consiliul căreia făcea parte şi McCardell. Susţinut atât de McCardell, cât şi de Clark, Jordan a ajuns să facă parte din consiliul de administraţie al companiei American Express în 1977. În 1980 a ajuns în consiliul companiei R.J. Reynolds şi în anul următor a renunţat la postul său de la National Urban League pentru a lucra la biroul din Washington al firmei de avocatură Akin Gump Strauss Hauer & Feld din Dallas[18] Prietenia strânsă dintre Jordan şi Bill Clinton, pe care îl cunoscuse prin National Urban League în 1973, a ajuns să fie foarte importantă din punct de vedere politic după ce Clinton a fost ales preşedinte în 1992, când Jordan a devenit „avocatul" acestuia într-o serie de scandaluri, în special cel care o implica pe Monica Lewinsky. În 1999, Jordan a plecat de la Akin Gump Strauss ca să lucreze la filiala din New York a băncii de investiţii şi administratorului de active Lazard[19]

Prin comparaţie, cariera lui Timothy Geithner a urmat altă cale. Mama lui, Deborah Moore, era descendenta unor emigranţi de pe *Mayflower*. El şi-a făcut studiile la Darmouth College. Înainte de a intra în administraţie, a lucrat la Kissinger Associates. Totuşi, ca preşedinte al Federal Reserve Bank din New York, Geithner şi-a construit relaţii, pe plan social şi profesional, cu unii membri ai elitei financiare. De exemplu, ca membru al unor instituţii nonprofit precum Economic Club of New York sau Consiliul

pentru Relaţii Externe, Geithner avea relaţii personale cu directori executivi de la 21 de societăţi financiare care erau şi ei membri ai respectivelor instituţii. Potrivit unui studiu economic, aceste relaţii erau valoroase, căci preţurile acţiunilor firmelor care aveau legături cu Geithner au urcat pe 21 noiembrie 2008, când s-a anunţat că el avea să fie şeful Departamentului Trezoreriei al lui Barack Obama[20]. Asta nu înseamnă că ar fi fost ceva necurat la mijloc – ci doar că apropierea faţă de putere este percepută ca având importanţă, mai ales în vreme de criză. După ce a jucat un rol-cheie la Rezerva Federală în faza iniţială a crizei, Gerthner a preluat conducerea la Departamentul Trezoreriei într-o perioadă în care economia încă nu atinsese nivelul cel mai de jos. Investitorii ar fi fost naivi dacă nu ar fi dat nici o importanţă diferenţelor în perceperea conectivităţii politice dintre societăţile financiare. Dick Fuld se dusese la vale tocmai pentru că era un nod relativ izolat în reţea.

52

Statul administrativ

Criza financiară a scos la iveală încă o particularitate a sistemului financiar. Pe hârtie, băncile erau entităţile cel mai bine reglementate din sistemul financiar. Şi totuşi, numeroasele agenţii responsabile de reglementarea lor şi a activităţilor lor nu reuşiseră să anticipeze posibilitatea ca ele să cadă ca nişte piese de domino într-o criză de lichidităţi. O explicaţie pentru toate acestea este că guvernul federal ajunsese ceea ce a fost numit un stat „administrativ" sau „managerial", ierarhic şi birocratic ca mod de operare, dedicat generării unor reglementări tot mai complicate care aveau exact efectul opus celui intenţionat.

Naşterea statului administrativ poate fi datată la începutul anilor 1970, când Congresul a iniţiat autorizarea unor noi agenţii de reglementare precum Agenţia de Protecţie a Mediului şi Comisia pentru Siguranţa Produselor de Consum. Codul american al reglementărilor federale avea aproximativ 23 000 de pagini în 1950. Între 1951 şi 1970 s-a mărit cu vreo 21 000 de pagini, între 1971 şi 1990 cu 62 000 şi cu încă 40 000 de pagini între 1991 şi 2010[1]. În timpul lui George W. Bush, Congresul a extins reglementările federale privind învăţământul primar şi secundar (Legea *No Child Left Behind* din 2001), finanţarea alegerilor (Legea McCain-Feingold privind reforma finanţării campaniilor electorale din 2002), guvernanţa corporativă (Legea Sarbanes-Oxley din 2002) şi conservarea energiei (Legea privind independenţa şi securitatea energetică din 2007). Totuşi, nici o administraţie nu a generat un volum mai mare de legi şi reglementări decât cea a preşedintelui Obama în timpul primului său mandat[2]. Istoria preşedinţiei sale poate fi rezumată sub forma unei serii de angajamente că va creşte gradul de ocupare a forţei de muncă („stimularea"), va reduce riscul de apariţie a unei crize financiare şi va introduce asigurarea de sănătate universală, fiecare generând o mare extindere a statului administrativ. Legea pentru reforma Wall Street şi protecţia consumatorilor (Dodd-Frank) ajungea la 848 de pagini şi înfiinţa două noi agenţii, Consiliul de Supraveghere a Stabilităţii Financiare şi Biroul de Protecţie a Consumatorilor în Sectorul Financiar. Legea privind asistenţa medicală accesibilă şi protecţia pacienţilor totaliza 961 de pagini (alături de Legea privind îngrijirile de sănătate şi reconcilierea educaţiei) şi înfiinţa Consiliul Consultativ Independent pentru Plăţi. Şi mai complicată era legislaţia care a fost elaborată pentru a reglementa parteneriatul transpacific, un acord comercial între 12 ţări riverane Pacificului. Aceasta număra peste 5 554 de pagini, conţinea mai mult de două milioane de cuvinte şi, când a fost tipărită, avea aproape un metru grosime.

Mai mult, atât Obamacare, cât şi Dodd-Frank au generat o grămadă de reglementări. După promulgarea Legii privind asistenţa medicală accesibilă şi protecţia pacienţilor,

agenţiile guvernamentale au produs peste o sută de reglementări finale care prevedeau cum trebuiau să fie implementate noile legi. Dodd-Frank îi instruia cu precizie pe cei care conduceau organismele de reglementare să creeze peste 400 de reguli noi. Potrivit unei estimări, legea ar putea spori restricţiile normative din industria financiară cu aproape o treime dacă acest proces se va încheia vreodată[4] Pentru a ne face o idee despre proporţiile epidemiei de reglementare, să presupunem că fiecare dintre cele 10 535 de pagini ale reglementării sănătăţii din Registrul Federal conţine câte 1 100 de cuvinte. Asta înseamnă peste 11 milioane de cuvinte în total. Ca să facem o comparaţie, Magna Charta era o singură foaie de pergament cu mai puţin de 4 000 de cuvinte. Proiectul iniţial al Constituţiei Statelor Unite era doar cu puţin mai lung (4 543 de cuvinte, mai exact). Iar Declaraţia de Independenţă are doar 1 458 de cuvinte.

Care sunt forţele responsabile pentru dezvoltarea statului administrativ? De ce a degenerat Washingtonul într-o versiune a statului birocratic hipertrofiat imaginat cândva de Franz Kafka? Răspunsul simplu ar putea fi că este doar vina avocaţilor şi a birocraţilor, însă astfel de oameni există de când hăul, după cum bine ştiu cei care l-au citit pe Dickens. Un răspuns ceva mai plauzibil ar putea fi că acesta este preţul pe care îl plătim astăzi pentru greşelile trecutului. Ceea ce a făcut să dispară guvernarea reprezentativă şi statul de drept în atâtea ţări în secolul XX a fost, poate, lipsa de atenţie la detalii. Poate că unii „teribili simplificatori" ca Hitler au triumfat tocmai pentru că anumite instrumente precum constituţia Republicii de la Weimar – deşi departe de a fi scurtă, cu 181 de articole şi aproximativ 10 000 de cuvinte – nu le interziceau în mod explicit unor indivizi din Austria cu mustaţă tip periuţă, cazier şi tendinţe spre genocid să ocupe postul de cancelar. Totuşi, o explicaţie mai bună poate fi deteriorarea fundamentală a standardelor din legislaţie şi guvernanţă pe care o observăm în aproape toate democraţiile, dincolo de istoriile lor diferite din secolul XX* Toată vorbăraia asta apare pentru că politicienii de profesie sunt mai preocupaţi de manipulare decât de substanţă, mass-media ţipă mereu să se facă „ceva" după fiecare incident, membrii grupurilor de presiune se asigură că ceea ce se precizează cu caractere mai mici protejează interesele ascunse pe care le slujesc, iar avocaţii profită de toată brambureala[5] Consecinţele ar trebui să ne îngrijoreze mai mult decât se întâmplă în realitate, căci ele nu se limitează nici pe departe la nişte statute prea plictisitoare ca să fie citite. În primul rând, există avantajul conferit celor din interiorul corporaţiilor, singurii care îşi permit uriaşele departamente „de conformare" ce sunt necesare pentru a naviga pe marea circumlocuţiei. În al doilea rând, există riscul de instabilitate sistemică, iar acesta creşte odată cu fiecare sporire a complexităţii generale. Oricine crede că sistemul financiar global a fost făcut mai stabil de legi precum Dodd-Frank este un optimist. Se poate foarte bine ca lucrurile să stea exact pe dos, căci este posibil ca noile reglementări să fi diminuat capacitatea autorităţilor de a face faţă problemei contagiunii (de exemplu, retrageri masive de la plata obligaţiilor pe termen scurt neasigurate)[6]. Între timp, aşa cum afirma Francis Fukuyama, însăşi legitimitatea politicii democratice este erodată pentru că „grupurile de interese... sunt capabile să-i cumpere efectiv pe politicieni prin contribuţii la campanii şi lobby", proces pe care el îl numeşte „repatrimonializare"[7] Instituţiile politice sunt deopotrivă

* Acum un secol, potrivit lui Andrew Haldane, Banca Angliei făcea public un singur discurs pe an. Numai în 2016, a avut 80 de discursuri, 62 de documente de lucru, aproape 200 de documente de consultare, aproape 100 de bloguri şi peste 100 de comunicate statistice – în total, mai mult de 600 de materiale publicate şi în jur de 9 000 de pagini.

sclerozate şi totuşi aparent nereformabile: colegiul electoral, sistemul primar, regulile misterioase ale Senatului şi aşa mai departe. Tribunalele sunt prea implicate atât în luarea de decizii, cât şi în administraţie. Şi totuşi, nimeni nu are un plan coerent pentru a corecta ceva din toate acestea[8].

Complexitatea nu este deloc ieftină; ba din contră, costă foarte scump. Statul administrativ a găsit o soluţie facilă la problema reprezentată de creşterea volumului „bunurilor" publice fără să mărească proporţional impozitarea, şi anume finanţarea consumului public curent prin împrumuturi. În acelaşi timp, deşi aproape că a dublat datoria publică, administraţia Obama şi-a utilizat puterea de reglementare pentru noi moduri de a strânge bani: peste 100 de miliarde de dolari din „înţelegeri" în urma anchetării practicilor de acordare a creditelor ipotecare de către bănci, de exemplu, şi 20 de miliarde din programul de despăgubire pentru deversările de petrol ale BP Horizon. (A intervenit şi în „falimentele gestionate" ale companiilor General Motors şi Chrysler în numele unor aliaţi politici[9].) Însă toate aceste expediente ale statului administrativ impun obligaţii împovărătoare sectorului privat, care în cele din urmă reduc rata de creştere şi crearea de locuri de muncă[10]. Inechitatea intergeneraţională în finanţele publice, amplificarea hipertrofică a reglementărilor, deteriorarea statului de drept şi erodarea instituţiilor de învăţământ – împreună, aceste fenomene au dus la un „mare declin" atât al performanţei economice, cât şi (aşa cum vom vedea) al coeziunii sociale[11]. Pe scurt, statul administrativ reprezintă ultima reiterare a ierarhiei politice: un sistem care scoate legi pe bandă rulantă, generează complexitate şi subminează atât prosperitatea, cât şi stabilitatea.

53

Web 2.0

În vreme ce statul administrativ se îndrepta, dactilografiind şi îndosariind, către criza finală a ordinii ierarhice, lumea conectată în reţea era într-o mare tranziţie de fază. Profesioniştii în tehnologia informaţiei au numit-o „Web 2.0" – titlul unei conferinţe găzduite de editorul online Tim O'Reilly în 2004. Idealul lui O'Reilly era să menţină forma *open source* pe care o avea World Wide Web la început. Wikipedia, enciclopedia cu articole care sunt creaţii colective, a păstrat acest etos. La fel şi orice website care se baza pe materiale generate de utilizatori. Potrivit lui O'Reilly, inovaţii precum RSS şi API au avut efectul de a „retransmite date către exterior, fără a controla ceea ce se întâmplă atunci când acestea ajung la celălalt capăt al conexiunii... o reflectare a... principiului *end-to-end*"[1]. Orice software ar trebui aşadar să se afle într-un „stadiu beta perpetuu", nu doar cu sursă deschisă, ci deschis şi la refactorizarea de cod de către utilizatori[2]. Etalonul aur era Linux: un „sistem de operare de clasă mondială" realizat „datorită hackingului part-time al câtorva mii de developeri", cum spunea un programator anarhist, Eric Raymond, autorul manifestului mişcării *open source*, *Catedrala şi Bazarul*[3] În „bazar", un mare grup de programatori voluntari din toată lumea lucrau în colaborare pentru a identifica şi a repara defecte de programare, îmbunătăţind astfel constant softul[4]. Raymond a formulat Legea lui Linus, botezată după Linus Torvalds, principalul dezvoltator (dar nu şi proprietar) al sistemului de operare Linux, lege ce are următorul enunţ: „Cu o bază de beta-testeri şi codeveloperi suficient de mare, aproape orice problemă va fi găsită rapid şi va avea o soluţie evidentă pentru cineva" (Mai colocvial: „Cu destui ochi, *bug*-urile sunt reduse"[5].) În comuna virtuală a hackerului, „singura măsură a succesului competitiv este reputaţia printre ceilalţi", şi nu e nici o tragedie a resurselor comune* pentru că, în cazul software-ului cu sursă deschisă, „iarba creşte mai înaltă când este păscută"[6]. Încrezător, Raymond a prezis că mişcării *open source* „în esenţă i se va da dreptate cu privire la software în trei-cinci ani (adică până în 2003-2005)"[7] Avea să fie dezamăgit.

După inovare şi anarhie creativă vin comercializarea şi reglementarea. Cel puţin acesta a fost patternul în revoluţiile tehnologice anterioare[8] Totuşi, în cazul internetului, comercializarea a existat, reglementarea – mai deloc. Visul sursei deschise a murit odată

---

* Se face aluzie la eseul „The Tragedy of Commons" din 1968 al ecologistului Garrett Hardin; acesta susţinea controlul populaţiei la nivel global dând exemplul satului de ţărani care, bucurându-se de acces nerestricţionat la izlazul comunal, fac în scurt timp ca pământul să devină sterp din cauza păşunatului excesiv. De fapt, ideea îi aparţinea economistului William Forster Lloyd din epoca victoriană.

cu apariţia monopolurilor şi duopolurilor care au reuşit să evite amestecul statului administrativ. Microsoft şi Apple au instituit un soi de duopol pe software, prima companie punând stăpânire pe un segment uriaş din piaţa de calculatoare personale. Înfiinţate în prima fază a revoluţiei reţelelor, în 1975 şi 1976, cele două companii au reacţionat diferit la oportunităţile oferite de internet. Microsoft a căutat să ofere sistemul de operare Windows la pachet cu propriul browser, Internet Explorer, strategie care a fost cât pe ce să ducă la lichidarea companiei* Deşi sistemul său de operare era din multe puncte de vedere superior celui al lui Bill Gates, Steve Jobs de la Apple a preferat să concureze diversificând hardware-ul vândut de Apple, adăugând la computerul de birou iniţial, Mac, un music player (iPod, 2001), un laptop (Macbook, 2006), un smartphone (iPhone, 2007), o tabletă (iPad, 2010) şi un ceas (Apple Watch, 2014). Geniul lui Jobs a fost că a combinat un design atrăgător al produsului cu un sistem închis de software şi conţinut digital vândute exclusiv prin Apple Store şi iTunes Store.

A doua fază a revoluţiei IT a survenit la 20 de ani după valul de inovaţii care au produs MS-DOS şi Mac OS. Cele mai importante companii noi înfiinţate la mijlocul anilor 1990 au fost Amazon, eBay şi Google. Prima era o librărie online fondată în Seattle. A doua – care se numea iniţial Auction Web – era o piaţă dedicată licitaţiilor online din San Jose. A treia, al cărei nume vine de la numărul googol (1×10^{100}), era un instrument de căutare online creat într-un garaj din Menlo Park. Fiecare dintre fondatori era într-un anumit sens un outsider: Jeff Bezos, cu o mamă texană adolescentă şi adoptat de tatăl său vitreg cubanez; Pierre Omidyar, născut la Paris din părinţi iranieni; Sergey Brin, născut la Moscova, fiul unor evrei care emigraseră din Uniunea Sovietică în 1979. Doar Larry Page a fost de la început un insider în informatică: părinţii lui erau cadre didactice în domeniu. Însă toţi aceştia au ajuns pe Coasta de Vest a Statelor Unite, unde Stanford University şi Sillicon Valley se impuseseră ca huburi globale ale inovaţiilor din domeniul IT. Şi-au propus să devină milionari? Probabil că nu. Succesul companiilor lor a fost o surpriză. (În 1999, Page şi Brin au fost cât pe ce să vândă Google motorului de căutare Excite pentru 750 000 de dolari.) Totuşi, după ce au depăşit criza dot.com din acel an, toate cele trei companii au fost cotate foarte repede la valori uluitoare. Listarea companiei Google din 19 august 2004 îi asigura o capitalizare bursieră de peste 23 de miliarde de dolari. Explicaţia acestei creşteri spectaculoase a valorii era simplă. În 2000, Google a început să vândă anunţuri publicitare asociate cu cuvinte-cheie folosite în motorul de căutare, pe baza unei combinaţii între ofertele de preţuri şi „rata de clicuri" În 2011, 96% din veniturile companiei proveneau din publicitate. Afluxul masiv de profituri obţinute din publicitate a permis apoi companiei Google să se extindă în mai multe direcţii, oferind un sistem de e-mail (Gmail, 2004), un sistem de operare (Android, 2007) şi un navigator web (Chrome, 2008) şi achiziţionând o serie de alte companii, începând cu Keyhole, care a devenit Google Earth, urmată de Urchin, care a devenit Google Analytics, şi GrandCentral, care a devenit Google Voice. YouTube a fost adăugat în 2006, Motorola Mobility în 2012 (deşi a fost vândută ulterior) şi DeepMind în 2014. Conform declaraţiei iniţiale de principiu a companiei Google,

* Pe 3 aprilie 2000, judecătorul Thomas Penfield Jackson a decis că Microsoft se făcuse vinovată de monopolizare, tentativă de monopolizare şi vânzare combinată de produse, încălcând Legea Sherman antitrust. Pe 7 iunie 2000 instanţa a impus lichidarea companiei Microsoft. Totuşi, Curtea Federală de Apel a contestat hotărârile judecătorului Jackson şi compania a ajuns la o înţelegere cu Ministerul Justiţiei prin care rămânea intactă.

misiunea sa era „să organizeze informaţiile din lume şi să le facă accesibile şi folositoare pentru oricine" Sloganul său neoficial era „Nu fi rău" O descriere mai exactă a modului său de operare după 1999 era „Fă avere din publicitate şi investeşte-o într-un mod aventuros"

Discrepanţa dintre ideal şi realitate era şi mai marcată în cazul celei mai de succes companii de socializare în reţea care a apărut din al treilea val de inovaţii la mijlocul anilor 2000. Ar fi trebuit să câştige „SixDegrees" ; proprietarii săi deţineau brevetul original care descria un serviciu de reţea socială online bazat pe invitaţii transmise prin e-mail şi o bază de date despre membrii care se conectau. Totuşi, Reid Hoffman de la Friendster şi LinkedIn şi Mark Pincus de la Tribe.net au cumpărat brevetul (cu 700 000 de dolari) ca să se asigure că nu poate nimeni să monopolizeze participarea la reţelele sociale[9] Nu prea l-au luat în calcul şi pe Mark Zuckerberg.

Studentul de la Harvard a avut mereu o retorică idealistă. Declaraţia de principiu pentru recruţii Facebook, numită (în onoarea preşedintelui Mao) „Cărticica roşie", afirmă : „Facebook nu a fost creat cu scopul de a deveni o companie. A fost construit pentru a îndeplini o misiune socială - să facă lumea mai deschisă şi mai conectată"[10]. În 2004, într-un interviu acordat cotidianului *The Harvard Crimson*, la doar cinci zile după ce a lansat Thefacebook, Zuckerberg declara explicit că nu crease site-ul cu intenţia de a face bani. „Nu voi vinde adresa de e-mail a nimănui", a afirmat el. „Ultimii o sută de ani au fost definiţi de mass-media", declara în 2007. „În următorii o sută de ani, informaţiile nu vor mai fi pur şi simplu servite oamenilor. Ele vor fi împărtăşite prin milioanele de conexiuni pe care le au oamenii."[11]

De ce i-a învins Facebook pe ceilalţi candidaţi la coroana socializării în reţea ? În primul rând, Zuckerberg s-a folosit de brandul Harvard. Prin intermediul reţelei de absolvenţi de Harvard i-a fost Zuckerberg prezentat lui Don Graham de la The Washington Post Company, care s-a oferit să investească în companie şi mai apoi a făcut parte din consiliul de administraţie al acesteia[12]. În al doilea rând, Zuckerberg nu i-a luat în seamă pe cei care au crezut în mod greşit că site-ul îşi va pierde atractivitatea dacă li se va oferi acces şi persoanelor ce nu erau în facultate, iar mai târziu a insistat să-l facă accesibil şi celor care nu vorbeau limba engleză, prin intermediul unui instrument de traducere[13] În al treilea rând, a înţeles rapid potenţialul pentru programe de completare precum etichetarea fotografiilor, alertarea utilizatorilor atunci când sunt etichetaţi şi conceptul mult mai complex de actualizări de ştiri (*news feed*), bazat pe partajarea informaţiilor despre activităţile prietenilor[14]. În al patrulea rând, spre deosebire de MySpace, Facebook le permitea utilizatorilor să construiască aplicaţii în interiorul său, decizie care s-a dovedit a se bucura de o popularitate enormă, jocurile bazate pe Facebook, precum Farmville, proliferând[15] Era sursă deschisă cu o notă aparte : noua politică le permitea utilizatorilor să-şi vândă şi ei anunţurile publicitare sponsorizate[16]

Căutarea de către Zuckerberg a veniturilor din publicitate a fost cât pe ce să se întoarcă împotriva lui odată ce a fost introdus Beacon, care le oferea companiilor acces la platformă[17] Sheryl Sandberg a avut sarcina de a face ca trecerea la un model de obţinere a unor venituri din publicitate să fie un succes ; la urma urmei, acesta fusese rolul ei principal la Google între 2001 şi 2008, când a devenit director de operaţiuni la Facebook. Diferenţa crucială era că, „în vreme ce Google... îi ajuta pe oameni să găsească lucruri pe care hotărâseră deja că vor să le cumpere, Facebook avea să-i ajute să se hotărască ce vor", permiţându-le persoanelor care postau anunţuri publicitare să le transmită utilizatorilor mesaje specifice, adaptate pentru a răspunde preferinţelor pe

care acestea le dezvăluiseră deja prin activitatea lor pe Facebook[18]. La început, monetizarea era slabă atunci când se măsura în funcție de „costul pe mie" (costul pentru fiecare o mie de vizualizări ale unei reclame)[19] Totuși, odată ce au fost inserate reclame în actualizările de știri ale utilizatorilor din aplicația Facebook pentru telefoanele mobile, compania a păşit pe calea spre câştiguri importante[20]. Acel *deus ex machina* care l-a făcut miliardar pe Zuckerberg a fost explozia în mare parte neanticipată a utilizării telefoanelor mobile, propulsată de inovatorul iPhone de la Apple, ce crea dependență.

Nu Facebook a inventat rețelele sociale. Aşa cum am văzut, acestea au apărut odată cu specia *Homo sapiens*. Ceea ce a făcut Facebook, oferind un serviciu care era gratuit pentru utilizator şi neconstrâns de geografie sau de limbă, a fost să creeze cea mai mare rețea socială din istorie. La momentul redactării cărții de față, Facebook are 1,17 miliarde de utilizatori activi zi de zi şi 1,79 miliarde de utilizatori care se loghează cel puțin o dată pe lună. Aceste cifre nu includ şi aplicația Instagram de la Facebook, prin care se partajează fotografii şi se trimit mesaje[21]. În Statele Unite, pătrunderea pe piață se ridică la 82% din adulții care utilizează internetul cu vârste între 18 şi 29 de ani, 79% din cei între 30 şi 49 de ani, 64% din grupa de vârstă 50-64 de ani şi 48% din cei ce au cel puțin 65 de ani. Dacă pentru umanitate ca întreg există şase grade de separație, pentru utilizatorii Facebook cifra medie este acum de 3,57[22]. Deloc surprinzător, rețeaua Facebook prezintă grupări pe criterii geografice, întrucât cercul de prieteni al celor mai mulți oameni are o componentă locală semnificativă[23] Şi totuşi, în mai multe moduri impresionante, Facebook anulează distanțele. Simpla proximitate față de alți utilizatori nu este cel mai bun predictor al probabilității ca cineva să se înscrie pe Facebook; „convertirea" depinde de poziția persoanei respective în mai multe rețele sociale existente[24]. Utilizatorii sunt caracterizați de homofilie: cine se-aseamănă, în ceea ce priveşte interesele comune şi tipurile de personalitate, se adună ca întotdeauna şi este posibil să existe o buclă de feedback care să-i facă pe utilizatorii asemănători să devină mai interconectați utilizând Facebook[25] Şi comunitățile de imigranți din Statele Unite pot fi identificate drept componente distincte ale rețelei[26]; interesant este că există o variație semnificativă de la un grup etnic la altul în ceea ce priveşte utilizarea rețelei Facebook[27] În Europa, în ciuda preocupărilor tot mai mari legate de reapariția naționalismului, Facebook a contribuit perceptibil la o mai bună integrare: în fiecare vară, când europenii călătoresc în alte țări europene în concediu, numărul de prietenii pe Facebook între țări creşte. Proporția noilor prietenii de pe teritoriul Europei care sunt internaționale a crescut de la mai puțin de 2% în ianuarie 2009 la peste 4% în august 2016[28]. Izbitoare este şi capacitatea rețelei Facebook de a răspândi idei, „meme" şi chiar emoții în mod contagios între grupuri din cadrul rețelei prin intermediul unor legături slabe[29]

Ca orice este foarte popular, şi Facebook are detractorii săi. „Facebook vinde atenția utilizatorilor agențiilor de publicitate din toată lumea", scria jurnalistul Jonathan Tepper, la scurt timp după ce şi-a şters contul, „şi Facebook ştie aproape totul despre viața, familia şi prietenii lor... De asemenea, este o platformă clădită pe exhibiționism şi voaierism, unde utilizatorii „se editează" pentru a afişa o latură mai măgulitoare şi îşi spionează discret prietenii". Departe de a intensifica prietenia, afirma Tepper, Facebook nu face în realitate decât să înjosească şi să înlocuiască adevărata prietenie[30]. Cu siguranță, economia rețelei Facebook este foarte departe de ideologia sa utopică. A fost asemănată cu o economie a dării în parte, „care le asigură celor mulți uneltele pentru producție, dar concentrează recompensele în mâinile celor puțini"[31]. Mai pe şleau, pe Facebook „utilizatorul este produsul".

Facebook promitea să creeze o lume interconectată de netăţeni. Dar structura sa era bazată pe o inegalitate profundă. Facebook are 15 724 de angajaţi şi aproape două miliarde de utilizatori, însă doar o proporţie infimă din aceste grupuri deţin de fapt acţiuni Facebook. Chiar şi Zuckerberg deţine doar ceva mai mult de 28% din acţiunile preferenţiale de clasă B. Cofondatorii Dustin Moskowitz, Eduardo Saverin şi Chris Hughes deţin împreună aproape 13%. Doi dintre primii investitori, Sean Parker şi Peter Thiel, deţin 6,5% în total. Alţi doi dintre investitorii iniţiali – Accel Partners, fondul cu capital de risc din Silicon Valley, şi compania rusească de internet Digital Sky Technologies – deţin 10% şi, respectiv, 5,4%. Doar alte cinci entităţi – trei firme cu capital de risc din Silicon Valley, Microsoft şi Goldman Sachs – deţin mai mult de 1%[32]. Cum spunea Antonio García Martínez, „oricine pretinde că Silicon Valley este meritocratică e o persoană ce a câştigat considerabil de pe urma ei prin mijloace nemeritocratice, precum coincidenţa, apartenenţa la un grup privilegiat sau cine ştie ce mârşăvie absolută despre care nu se ştie"[33] Reţeaua socială globală, cu alte cuvinte, este ea însăşi deţinută de o reţea exclusivistă de iniţiaţi din Silicon Valley.

Consecinţele sociale ale tendinţei post-*open source* către duopoluri (Microsoft şi Apple) şi cvasimonopoluri (Facebook, Amazon şi Google) au fost la fel de previzibile pe cât par de paradoxale. Lumea este conectată ca niciodată până acum, după cum repetă neobosit susţinătorii entuziaşti ai acestor companii. Şi totuşi, lumea este (în anumite privinţe) inegală cum nu a mai fost de un secol. Şase dintre cei mai bogaţi opt oameni din lume sunt Bill Gates (cu o avere personală estimată la 76 de miliarde de dolari), Carlos Slim (50 de miliarde de dolari), Jeff Bezos (45 de miliarde de dolari), Mark Zuckerberg (45 de miliarde), Larry Ellison (44 de miliarde) şi Michael Bloomberg (40 de miliarde). Averile lor s-au clădit pe software, telecomunicaţii, vânzarea cu amănuntul online, socializarea în reţea, programe informatice pentru întreprinderi şi, respectiv, date despre firme[34] Ei au ajuns atât de bogaţi nu pentru că ar fi „superstarurile" mondiale ale spiritului întreprinzător, ci pentru că fiecare a instituit ceva care se apropie de un monopol. La fel ca în cazul Facebook, peste un miliard de oameni folosesc Microsoft Windows, YouTube şi Android – fără a uita nici aplicaţia de mesaje WhatsApp, achiziţionată de Facebook în 2014. Aceste cvasimonopoluri par capabile să genereze profituri uriaşe pentru principalii deţinători de acţiuni comune în viitorul apropiat[35] Ca să dăm un singur exemplu, se estimează că Google şi Facebook îşi vor creşte în 2017 cota cumulată din orice tip de publicitate digitală la 60%. În Statele Unite, Google are 78% din publicitatea prin motoarele de căutare. Facebook are aproape două cincimi din anunţurile online de mare publicitate[36] Această preponderenţă se traduce în venituri uriaşe. Este de aşteptat ca Facebook să câştige 16 miliarde de dolari din anunţuri de mare publicitate în 2017. Afacerea este estimată astăzi la aproximativ 500 de miliarde de dolari, inclusiv un morman de bani gheaţă, Zuckerberg fiind astfel pregătit să achiziţioneze imediat orice potenţial concurent (precum Instagram, care astăzi are 600 de milioane de utilizatori, şi WhatsApp, ce are peste un miliard)[37] Pe deasupra, poziţia dominantă în domeniul publicităţii mai are un avantaj. În 25 000 de căutări aleatorii pe Google, reclamele la produse Google au apărut în cea mai vizibilă poziţie în 90% din cazuri[38]

Este o situaţie uimitoare dacă te gândeşti la funcţiile pe care le îndeplinesc aceste companii. Google este în esenţă o mare bibliotecă mondială. Pe Google intrăm când vrem să căutăm informaţii despre ceva. Amazon este un mare bazar mondial, unde tot mai mulţi dintre noi fac cumpărături. Iar Facebook este un mare club mondial. Diferitele

funcţii de stabilire de reţele pe care le îndeplinesc aceste companii nu sunt noi; numai că tehnologia a făcut ca reţelele să fie enorme şi foarte rapide. Totuşi, diferenţa cea mai interesantă este că în trecut bibliotecile şi cluburile sociale nu câştigau bani din publicitate: erau nişte organizaţii nonprofit, finanţate din donaţii, abonamente sau taxe. Faptul cu adevărat revoluţionar este că şi biblioteca noastră mondială, şi clubul nostru mondial sunt pline de reclame şi, cu cât le spunem mai multe despre noi, cu atât mai eficientă devine publicitatea, trimiţându-ne tot mai des la bazarul lui Bezos. Nu degeaba acronimul investitorului pentru Facebook, Amazon, Netflix (compania care oferă filme online) şi Google este „FANG" („colţ"). Datorită efectului *fit-get-richer* care face ca tehnologia informaţiilor de la nivel mondial să fie invariantă de scară – adică dominată de câteva huburi superconectate –, profiturile acestor afaceri nu se diminuează[39]

Ceea ce face Facebook pare că se bate cap în cap cu ceea ce propovăduieşte nu numai în urmărirea neabătută a poziţiei dominante de pe piaţă. Evoluţia lui Zuckerberg de la hackerul din camera de cămin la preşedintele Zuck a fost remarcabil de rapidă. „În multe sensuri", spunea el în 2008, „Facebook seamănă mai mult cu un guvern decât cu o companie tradiţională. Avem comunitatea asta numeroasă de oameni, iar într-o măsură mai mare decât alte firme de tehnologie, noi chiar instituim politici"[40]. Cărticica roşie nu îi datora lui Mao doar titlul; şi tonul său era în mod conştient acela al unei avangarde revoluţionare: „Cei rapizi vor moşteni pământul". „Măreţia şi confortul rareori coexistă." Şi: „Schimbarea modului în care comunică oamenii va schimba întotdeauna lumea"[41]. După 2008, afişele de pe pereţii birourilor au început să amintească de propaganda totalitară: „MERGI ÎNAINTE ŞI FII CURAJOS! IMPLICĂ-TE LA MAXIMUM! PRODU UN IMPACT!"[42]. S-a spus că Zuckerberg „vrea să conducă nu doar Facebook, ci într-un anumit sens şi infrastructura de comunicaţii a planetei, care evoluează"[43]. S-a speculat chiar şi că s-ar putea gândi să candideze la preşedinţia Statelor Unite[44]. Şi totuşi, mentalitatea fondatorului reţelei Facebook pare deopotrivă mai globală şi mai puţin democratică decât ne-am putea aştepta de la deţinătorul acestei funcţii. Aşa cum remarca un fost angajat, amintindu-şi câţi angajaţi alegeau să poarte la muncă tricouri albastre cu logoul Facebook, „Cămăşile Brune au devenit Tricourile Albastre, iar noi făceam cu toţii parte din noile *Sturmabteilung social media*"[45]. Cu siguranţă, este o analogie greşită, deoarece Zuckerberg pare sincer în privinţa viziunii sale despre o „comunitate globală" interconectată. În februarie 2017, el a publicat un eseu în care afirma că rolul companiei sale ar trebui să fie de a promova comunităţi locale „semnificative", a spori „siguranţa" (filtrând conţinutul care instigă la ură) şi a promova diversitatea ideilor şi angajamentul civic – chiar şi la nivel global. „Fiind cea mai mare comunitate globală", scria el, „Facebook poate analiza exemple de modalităţi în care ar fi posibil ca guvernanţa comunitară să funcţioneze la scară"[46].

Adevărata întrebare este cât e de realistă această viziune a unei comunităţi globale – şi în ce măsură consecinţele nedorite ale reţelei Facebook şi ale altor entităţi similare duc fix în direcţia opusă[47]

54

Divizarea

Prin 2010 lumea era în pragul a două revoluţii, fiecare impulsionată într-o măsură semnificativă de efectele tehnologiei informaţiilor. Prima era o revoluţie a aşteptărilor tot mai mari din ţările în curs de dezvoltare. A doua era o revoluţie a aşteptărilor tot mai mici din ţările dezvoltate. Prima era rezultatul diminuării inegalităţilor în lume în ansamblu. Cea din urmă era rezultatul inegalităţilor tot mai mari dintr-o serie de ţări importante, în special Statele Unite. Ar fi greşit să punem întreaga schimbare pe seama tehnologiei, aşa cum ar fi la fel de greşit să o atribuim exclusiv globalizării, întrucât cele două procese nu pot fi separate în mod semnificativ. O analiză mai exactă ar fi că dezvoltarea rapidă a unei superreţele globale a fost principala forţă motrice a revoluţiei, ca şi acest fenomen – o sinteză între schimbarea tehnologică şi integrarea globală – care a făcut simultan Pământul în ansamblu mai „plat" şi totuşi a determinat „divizarea" societăţii americane (cum spunea Charles Murray).

Potrivit unui studiu foarte citat realizat de organizaţia caritabilă Oxfam care luptă împotriva sărăciei, cei mai bogaţi 1% dintre oameni deţin acum mai multă bogăţie decât tot restul lumii la un loc. În 2015, afirmă Oxfam, doar 62 de indivizi, luaţi împreună, deţineau aceeaşi bogăţie ca 3,6 miliarde de oameni – „jumătatea inferioară" a omenirii. Şi, de la începutul secolului, această jumătate inferioară primeşte doar 1% din creşterea totală a avuţiei la nivel mondial, în timp ce 50% din această creştere ajunge la cei 1% de la vârf[1]. Crédit Suisse ajunge la cifre similare: banca estimează că proporţia din avuţia la nivel mondial aflată în mâinile celor mai bogaţi 1% a ajuns la 50% în 2015. În acest moment, aproximativ 35 de milioane de milionari deţin 45% din toate bogăţiile din lume; 123 800 de oameni au peste 50 de milioane de dolari fiecare, 44 900 peste 100 de milioane de dolari, iar 4 500 peste 500 de milioane de dolari[2]. Aproape jumătate dintre milionari trăiesc în Statele Unite, unde creşterea cumulată a venitului real pentru cei mai bogaţi 0,01% începând din 1980 este de 542% (potrivit calculelor făcute de economiştii Emmanuel Saez şi Thomas Piketty). Pentru fiecare american din a 90-a percentilă şi mai jos, venitul real a scăzut puţin în aceeaşi perioadă[3]. În 1999, venitul median al unei gospodării americane era de 57 909 dolari (în dolari la valoarea din 2015). În 2015 era de 56 516 dolari[4] Iată ierarhia fundamentală a lumii de astăzi: o ierarhie a bogăţiei şi venitului ce are forma unei clădiri cu o bază foarte largă şi un vârf extrem de înalt şi subţire.

Trebuie făcute totuşi trei precizări importante. În primul rând, pe baza unor date preluate din Survey of Consumer Finances realizat în SUA, creşterea cotei celor mai bogaţi 1% şi a celor mai bogaţi 0,1% în ceea ce priveşte atât avuţia, cât şi venitul nu

este chiar atât de mare cum au afirmat Piketty şi Suez[5] În al doilea rând, numărul indivizilor din lista Forbes 400 care au ajuns pe această listă în temeiul unei averi moştenite a scăzut constant în epoca contemporană: de la 159 în 1985 la doar 18 în 2009[6]. La nivelul cel mai de sus, cifra de afaceri nu a fost niciodată mai mare. În al treilea rând, creşterea clasei mijlocii – ceea ce marxiştii preferau să numească burghezie – la nivel mondial este o schimbare socială la fel de profundă ca şi acumularea de bogăţii de către cei 1%. Între 2000 şi 2015, clasa mijlocie din China a crescut cu 38 de milioane de oameni; utilizând aceeaşi definiţie, şi clasa mijlocie americană a crescut, cu 13 milioane. În întreaga lume, clasa mijlocie a crescut ca dimensiuni cu 178 de milioane de persoane, o creştere cu 31% din anul 2000[7] Potrivit unei estimări, coeficientul Gini al inegalităţilor la nivel mondial a scăzut de la 69 în 2003 la 65 în 2013 şi va continua să scadă, ajungând la 61 în 2035[8]. Pe scurt, există dovezi convingătoare că distribuţia veniturilor la nivel global a devenit mult mai puţin inegală faţă de 1970 şi că această tendinţă este posibil să continue[9] Cel mai însemnat factor a fost îmburghezirea Chinei, însă aceasta reprezintă doar vreo cincime din povestea la nivel global[10]

Interpretarea convenţională este că globalizarea a redus inegalităţile la nivel mondial, în sensul că dezvoltarea foarte rapidă a Chinei şi a altor economii emergente nu ar fi fost posibilă fără amplificarea fluxurilor comerciale şi de capital care a avut loc după anii 1970. Creşterea migraţiei internaţionale în acelaşi interval a contribuit probabil şi ea la reducerea inegalităţii, transferând oameni din economii mai puţin productive în unele mai productive. Totuşi, este de neconceput că ar fi existat atâta comerţ, atâtea investiţii transfrontaliere şi atâta migraţie fără inovaţiile tehnologice despre care am discutat mai sus, la fel cum şi salturile tehnologice ar fi fost mai puţine şi mai distanţate fără componente ieftine fabricate în Asia şi lanţuri de aprovizionare globale. Intensificarea mult mai puternică a fluxurilor de informaţii la nivel internaţional a fost cea care a făcut posibilă realocarea mai eficientă la nivel global a capitalului şi a forţei de muncă. Ideea crucială este că, pentru majoritatea populaţiei globului, a existat o îmbunătăţire semnificativă atât în termeni relativi, cât şi absoluţi în ultimii 30-40 de ani. Dacă e să explicăm revoluţiile din ţările în curs de dezvoltare, atunci explicaţia ar trebui să includă probabil şi efectul aşteptărilor tot mai mari.

Şi totuşi, globalizarea a avut consecinţe foarte diferite pentru distribuţia veniturilor şi a bogăţiei *în interiorul* multor ţări. Înainte se credea că această idee era ilustrată de aşa-numitul „grafic elefant" elaborat de Branko Milanovic şi Christoph Lakner, care reprezenta clasa muncitoare şi clasa de mijloc din economiile dezvoltate ca fiind cele ce au de pierdut de pe urma globalizării* De fapt, elefantul din cameră dispare cu totul dacă ajustezi datele pentru a ţine cont de schimbările legate de dimensiunile ţărilor şi nu incluzi şi Japonia, fosta Uniune Sovietică şi China[11] Cu toate acestea, ceva nu a mers bine pentru clasa muncitoare şi clasa de mijloc din America şi poate şi pentru clasa mijlocie din unele ţări europene[12] În mod cert, concurenţa din partea asiaticilor a distrus un număr semnificativ de locuri de muncă în sectorul productiv din SUA[13]. Acei oameni din Statele Unite care nu prea s-au descurcat în timpul crizei financiare şi după

* Graficul reprezenta creşterea venitului mediu al gospodăriilor pe cap de locuitor pentru fiecare percentilă a distribuţiei veniturilor la nivel global şi intenţiona să arate că grupurile dintre percentilele 10 şi 70, alături de cele din ultima percentilă, înregistraseră performanţe mult mai bune între 1998 şi 2008 decât cele dintre percentilele 70 şi 100. Linia cică semăna cu un elefant, cu spinarea curbată, grumazul lăsat în jos şi trompa înălţată.

aceea sunt foarte predispuşi la pesimism când este vorba despre viitorul lor, în ciuda succesului în mare parte neobservat al programelor de protecţie socială în reducerea efectelor „marii recesiuni" asupra persoanelor cu venituri mici. Aproape două cincimi dintre americanii care au răspuns la întrebările unui sondaj efectuat de McKinsey Global Institute în 2016 erau total de acord cu una din următoarele două afirmaţii: „Situaţia mea financiară este mai proastă decât acum cinci ani" şi/sau „Situaţia mea financiară este mai proastă decât a părinţilor mei când aveau vârsta mea". Astfel de oameni erau mai susceptibili să fie pesimişti în legătură cu viitorul lor financiar şi cel al copiilor lor. Iar pesimiştii erau mult mai susceptibili să dea vina pe imigranţi, pe mărfurile din străinătate şi pe „străinii care muncesc pe bani puţini", „ducând la pierderea locurilor de muncă în ţară" şi „creând o concurenţă neloială întreprinderilor locale"[14]

Un asemenea pesimism nu are rădăcini doar în stagnarea veniturilor reale. Mobilitatea socială se poate să fi scăzut sau nu în Statele Unite[15] Însă e clar că ceva nu este în regulă. În toate ţările dezvoltate, ratele mortalităţii sunt în scădere şi speranţa de viaţă creşte, dar nu şi în America albă (nonhispanică) şi în special nu printre acei americani albi de vârstă mijlocie care nu au studii superioare. Pentru acest grup, cu vârste între 45 şi 54 de ani, rata mortalităţii cauzată de otrăviri (mai ales supradoze) a crescut de mai bine de patru ori între 1999 şi 2013, de la 14 la 58 per 100 000 de persoane, în timp ce mortalitatea cauzată de boli hepatice cronice şi ciroză a crescut cu 50%, iar scăderea mortalităţii cauzate de boli cardiace a stagnat. Dacă rata mortalităţii în rândul populaţiei albe ar fi continuat să scadă în ritmul de dinainte de 1999, de 1,8% pe an, ar fi fost evitate aproape jumătate de milion de decese în perioada 1999-2013. Unul din trei albi nonhispanici cu vârste între 45 şi 54 de ani raportează dureri articulare cronice, unul din cinci dureri de ceafă şi unul din şapte sciatică[16]. Aceste tendinţe, care au continuat până în 2015, nu pot fi explicate în termeni economici simpli: profilul veniturilor pentru americanii de culoare aflaţi într-o poziţie similară nu sunt mai bune, dar ei nu au fost afectaţi de aceste creşteri ale morbidităţii şi mortalităţii. Cea mai bună explicaţie care se poate găsi este că *„dezavantajul cumulativ* în cursul vieţii, pe piaţa muncii, în căsnicie şi în ceea ce priveşte copiii, precum şi referitor la sănătate, este declanşat de şansele tot mai slabe pe piaţa forţei de muncă"[17] Probabil americanii albi între două vârste care sunt cei mai deprimaţi mor prematur din cauza drogurilor şi a băuturii. Cei care nu au tendinţe sinucigaşe pur şi simplu ies din câmpul muncii, alegând ajutoarele sociale pentru persoane cu handicap, ceea ce explică într-o anumită măsură de ce participarea bărbaţilor tineri la forţa de muncă a înregistrat o scădere mai pronunţată în Statele Unite decât în alte părţi[18] Observată din această perspectivă, reforma în plan politic care trebuia să aibă loc în Statele Unite în 2016 era o revoluţie a aşteptărilor *tot mai mici*.

Poate că modul corect de a înţelege relaţia dintre reţele şi inegalitate este realizarea faptului că, aşa cum spuneau autorii unei lucrări revoluţionare pe această temă, „în reţelele sociale inegalitatea este întărită de pieţe în cazul complementelor, dar diminuată în cazul substitutelor"[19] Atunci când liberalizarea economică a ajuns şi la reţelele clasei muncitoare din Bombay, reţeaua şi piaţa erau substitute, în sensul că piaţa a eliminat reţeaua oferindu-le noi opţiuni indivizilor care nu prea aveau relaţii. Rezultatul a fost o reducere a inegalităţilor. Însă atunci când nişte pescari din Kerala şi-au cumpărat telefoane mobile, reţelele şi piaţa se completau reciproc, deoarece pescarii mai bine conectaţi erau mai capabili să profite de oportunităţile pieţei. În acest caz, rezultatul a fost sporirea inegalităţii[20] Acest cadru se aplică şi la nivel global. Globalizarea a adus

piaţa la muncitorii şi ţăranii din China, care până atunci fuseseră rupţi de lume şi prinşi în capcana ierarhiei rigide instituite de Mao. Asta a diminuat inegalitatea. Dar în Statele Unite reţelele şi pieţele erau complementare, deoarece americanii cu cele mai multe relaţii au adunat majoritatea profiturilor de pe urma globalizării – fapt recunoscut într-un raport al Băncii Mondiale din 2017[21]. Pot exista motive să se pună la îndoială dovezile din US General Social Survey privind diminuarea dramatică a reţelelor sociale tradiţionale, pe care unii au pus-o pe seama apariţiei reţelelor electronice şi a aparatelor mobile ce încurajează utilizarea lor[22]. De fapt, nu există dovezi convingătoare că creşterea utilizării internetului conduce la o implicare socială mai scăzută pe plan local ; ba chiar s-ar putea să fie tocmai pe dos[23] Cu toate acestea, ar fi greu de negat că o trăsătură distinctivă a ultimelor două-trei decenii este o creştere a polarizării sociale şi politice. Cele mai evidente caracteristici ale acestui proces sunt o contractare marcată a reţelelor de discuţii profunde, care includ mai puţini membri ce nu fac parte din familie decât în trecut[24], şi o slăbire a instituţiilor intermediare tradiţionale, precum cele centrate pe biserici şi asociaţii voluntare locale[25]

55

Revoluţia pe Twitter

Aşa cum arată cazul pescarilor din Kerala, variabila critică în caracterul exploziv al schimbărilor sociale de la începutul secolului XXI a fost creşterea exponenţială a telefoniei mobile. Inovaţiile din domeniul telefoanelor mobile au fost o mană cerească pentru companiile de telecomunicaţii tradiţionale precum AT & T şi Verizon (fostele Bell Atlantic şi NYNEX) şi echivalentele lor din toată lumea[1]. Deşi era concurenţă între producătorii de telefoane (în mare măsură datorită creării de către Google a sistemului de operare Android ca rival al sistemului iOS de la Apple), aceasta era limitată între furnizorii de reţele, aşa încât abonamentele au rămas relativ numeroase. Cererile consumatorilor le menţineau la un nivel ridicat. După cum se poate vedea în ilustraţia 40, societăţi atât de diferite din punct de vedere economic precum Statele Unite, China şi Egiptul aveau deja un număr foarte mare de deţinători de telefoane mobile în 2010 şi, cu toate că Egiptul era mai în urmă în ceea ce priveşte adoptarea telefoanelor inteligente, folosirea telefoanelor pentru socializare şi transmiterea ştirilor politice era mai avansată aici[2]. Cu ajutorul telefoanelor mobile, şi cu atât mai mult al celor inteligente, reţelele sociale puteau fi tot timpul online.

Dacă iniţial Facebook a satisfăcut nevoia de bârfă a oamenilor, Twitter – fondat în martie 2006 – a satisfăcut în schimb nevoia mai specifică de a împărtăşi ştiri, adesea (deşi nu întotdeauna) politice. În 2012, peste 100 de milioane de utilizatori postau 340 de milioane de *tweets* pe zi. Însă ar fi propagată revoluţia pe Twitter? Reflectând la eşecul protestelor de după alegerile din Iran din 2009, Malcolm Gladwell a zis că nu. După părerea lui, *social media* nu constituiau un substitut pentru vechile reţele de activişti asemănătoare celei ce răsturnase comunismul în Europa de Est[3]. La Google, Eric Schmidt şi Jared Cohen nu erau de acord. Într-un articol profetic publicat în noiembrie 2010, ei afirmau că guvernele vor „fi luate prin surprindere atunci când un mare număr dintre cetăţenii lor, înarmaţi practic doar cu nişte celulare, vor participa la nişte minirebeliuni care le vor contesta autoritatea"[4]. „Acţiunea adevărată" din ceea ce ei numeau „domeniul interconectat" putea fi găsită în nişte „birouri înghesuite din Cairo", precum şi „pe străzile din Teheran. Din aceste locuri şi din altele, tot felul de activişti şi pasionaţi de tehnologie strâng flashmoburi politice care fac guvernele represive să se clatine, construind noi instrumente pentru a ocoli firewalluri şi cenzori, relatând şi postând pe Twitter noul jurnalism online şi scriind o cartă a drepturilor omului pentru epoca internetului"[5] Google l-a bătut pe Gladwell – în mod poate nu tocmai surprinzător, deoarece de mulţi ani se tot adunau dovezi în favoarea tezei lui Schmidt şi Cohen, telefoanele mobile şi *social media* jucând roluri importante în crizele politice din ţări atât de diverse precum Moldova, Filipine, Spania şi chiar şi din regiunea chineză Xinjiang[6].

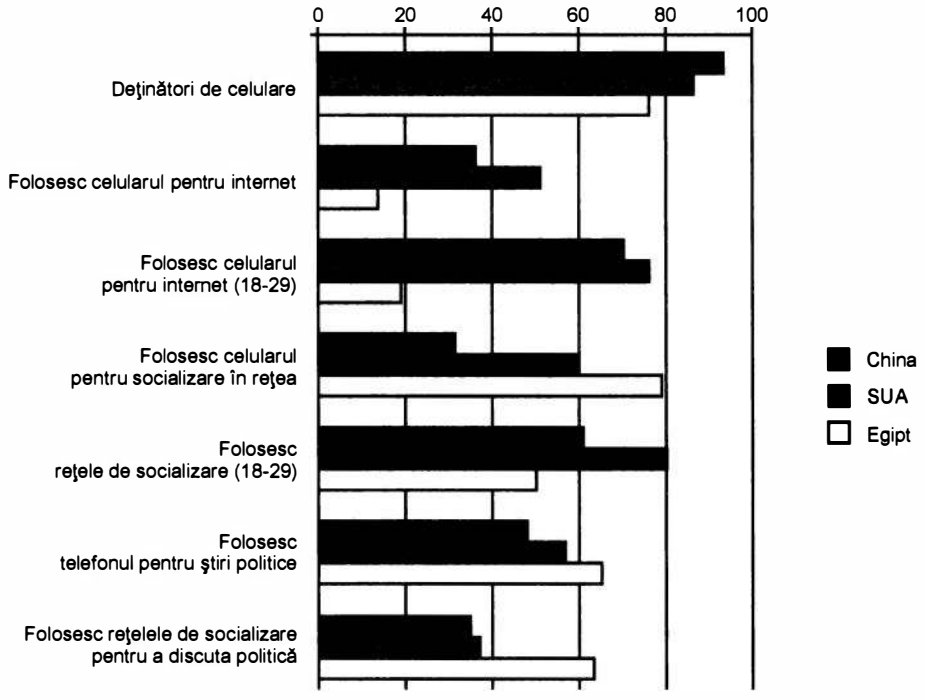

40. Utilizarea telefoanelor mobile şi a reţelelor de socializare în China, Statele Unite şi Egipt, 2010.

Criza financiară şi recesiunile pe care le-a cauzat au subminat legitimitatea guvernelor din toată lumea. Totuşi, nu în Statele Unite şi nici măcar în Europa a fost dată în vileag pentru prima oară adevărata vulnerabilitate a ordinii ierarhice în vigoare. Evenimentele revoluţionare care au cuprins Orientul Mijlociu şi nordul Africii, debutând în Tunisia în decembrie 2010 – ceea ce a primit denumirea deloc potrivită de „primăvara arabă" –, au fost cu siguranţă facilitate de diferite tipuri de tehnologie a informaţiilor, chiar dacă postul de televiziune Al-Jazeera, şi nu Facebook sau Twitter, a fost cel care le-a transmis celor mai mulţi arabi ştirile despre revoluţii. Aşa cum se întâmplase şi în Europa după 1917, revoluţia s-a întins ca o molimă, exploatând reţelele existente. „Acesta este un virus şi nu face parte din moştenirea noastră sau din cultura poporului yemenit", le spunea preşedintele Yemenului unor reporteri înainte de a fi înlăturat de la putere. „Este un virus care a ajuns din Tunisia în Egipt. Iar în unele regiuni, surescitarea este ca gripa. Cum te apropii de cineva infectat, te molipseşti şi tu."[7] Monitorizarea hashtagurilor de pe Twitter a devenit o modalitate de anticipare a demonstraţiilor în timpul evenimentelor revoluţionare care l-au înlăturat de la putere pe Hosni Mubarak în Egipt[8]. La fel, revoluţionarii din Kiev care în 2014 l-au răsturnat pe preşedintele Ucrainei, Viktor Ianukovici, s-au folosit de reţele de socializare pentru a-şi organiza protestele în Maidan şi a-şi răspândi criticile la adresa lui Ianukovici şi a acoliţilor săi. Din Taksim Gezi Park din Istanbul până pe străzile din São Paulo, lumea era zguduită de proteste. Indiferent de motivul mâniei protestatarilor, metodele lor confirmau predicţiile lui Schmidt şi

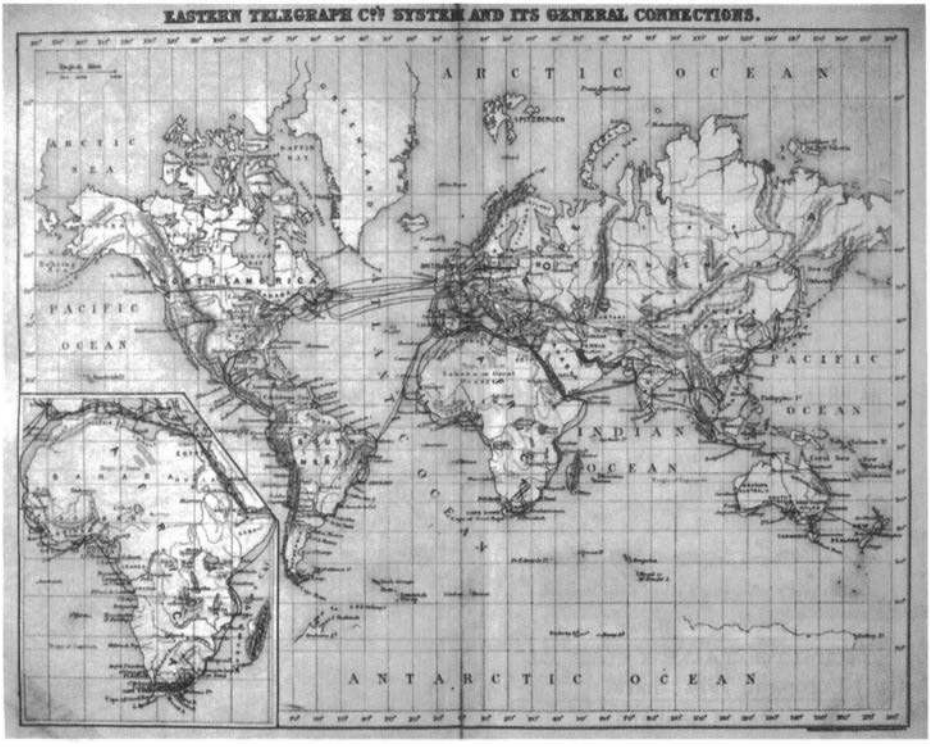

15. Reţeaua Eastern Telegraph Co., 1894.

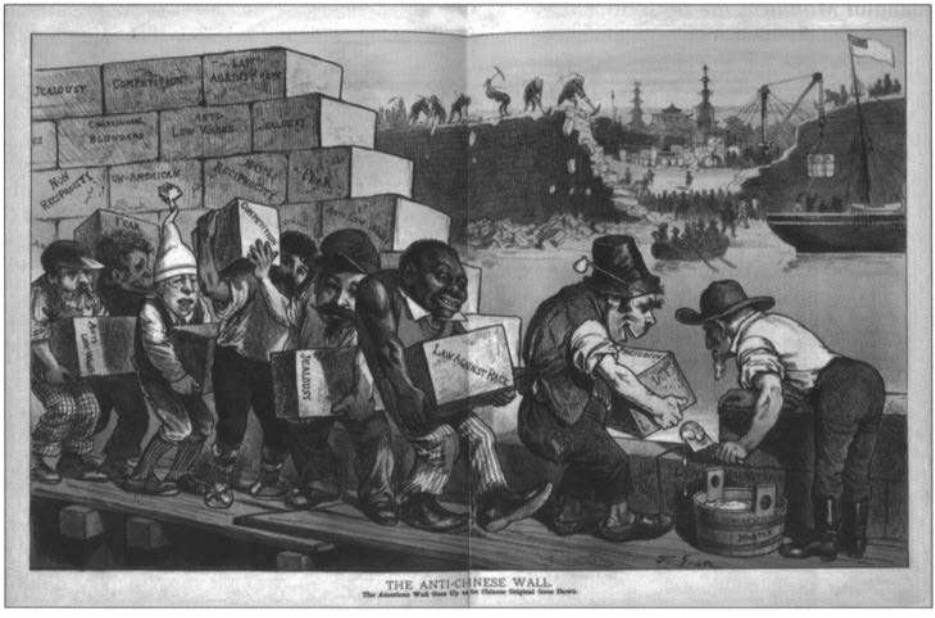

16. *Zidul Antichinezesc* de Friedrich Gratz, *apud Puck* (1882). Unchiul Sam folosind „mortarul Congresului" şi cărămizi cărate de irlandezi, afro-americani şi alţi muncitori pentru a construi un zid împotriva imigranţilor chinezi. Pe cărămizi scrie „Prejudecăţi" „Lege antirasială" „Invidie" etc.

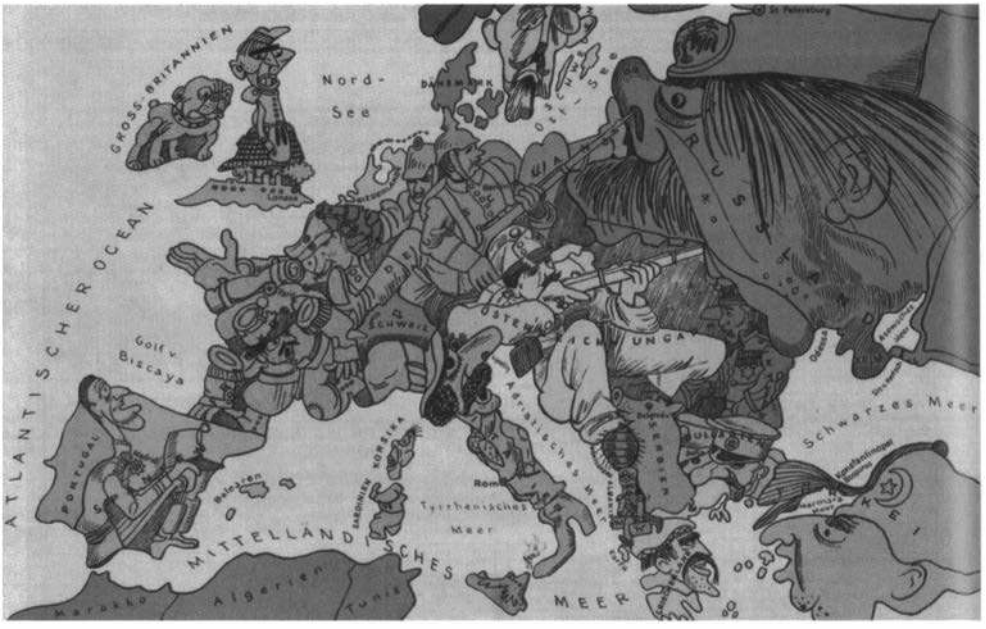

17. (*sus*) Europa în 1914: hartă satirică germană.

18. (*dreapta*) Ediția princeps a romanului *Mantia verde* de John Buchan.

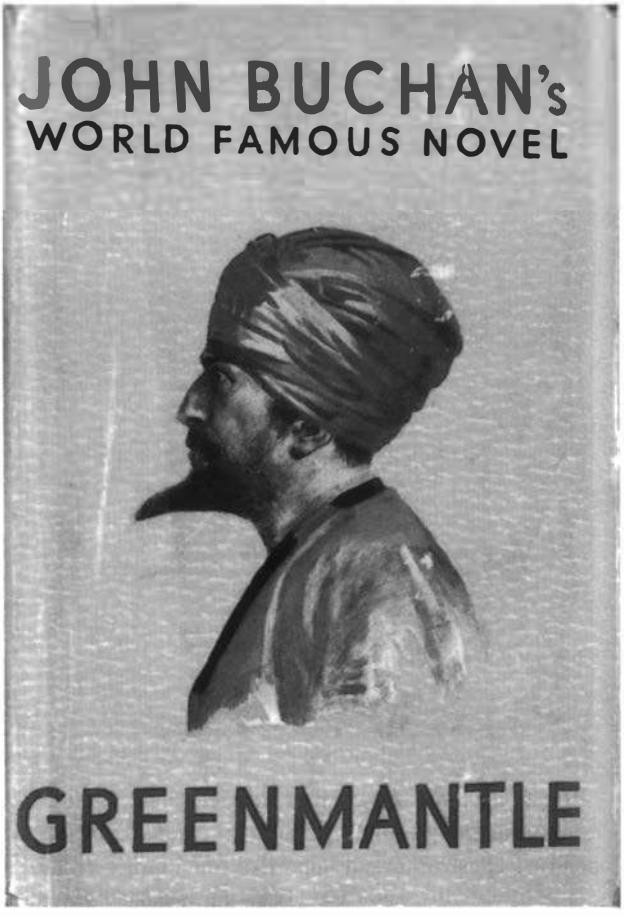

19. Stalin cârmaciul ierarhul suprem al epocii totalitare.

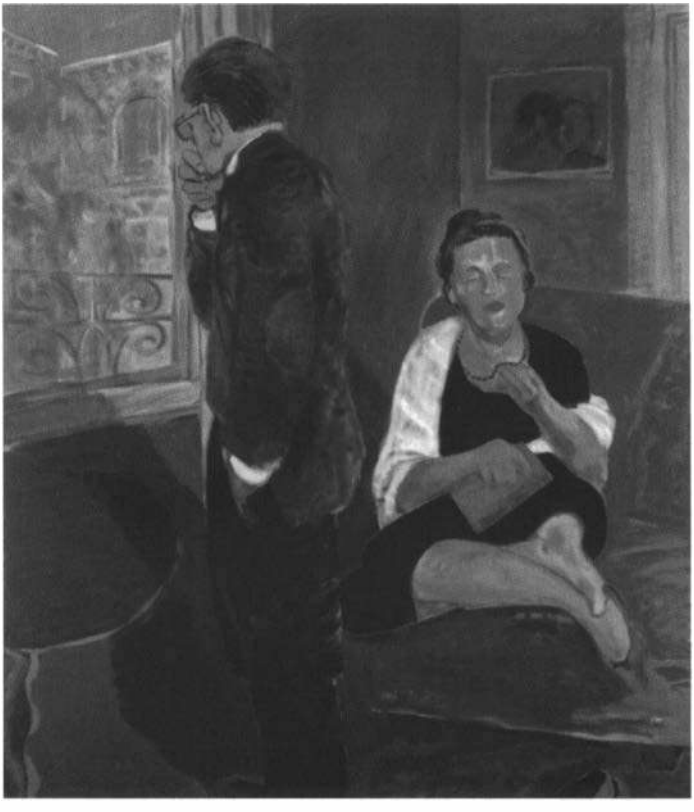

20. Isaiah Berlin şi Anna Ahmatova, Leningrad, noiembrie 1945, de Leopold Plotek.

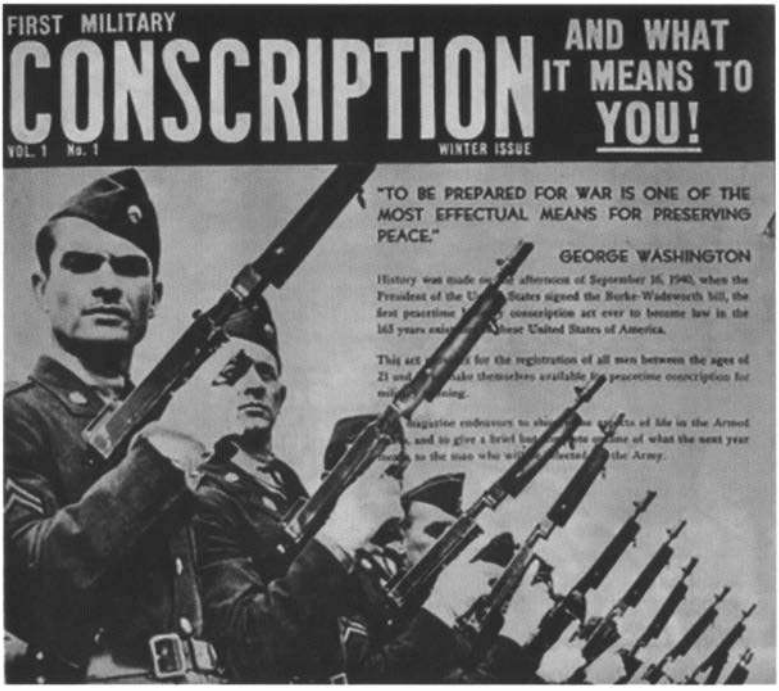

21. *Al Doilea Război Mondial sau cum să-i determini pe tineri să facă ceea ce le spui.*

22. (*jos*) Cel calm şi cel infam: Steve Jobs şi Bill Gates, 1991.

23. Liderii turmei electronice: Stan Druckenmiller şi George Soros, 1992.

24. (*jos*) Reţeaua complotiştilor care au pus la cale atacurile din 11 septembrie, aşa cum o vedea Valdis Krebs în 2002.

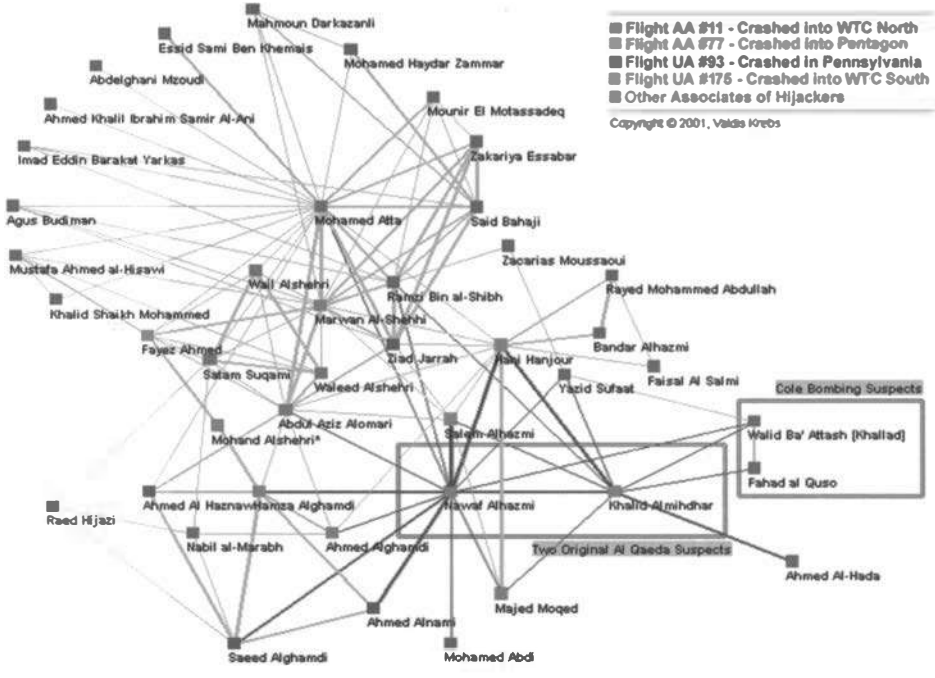

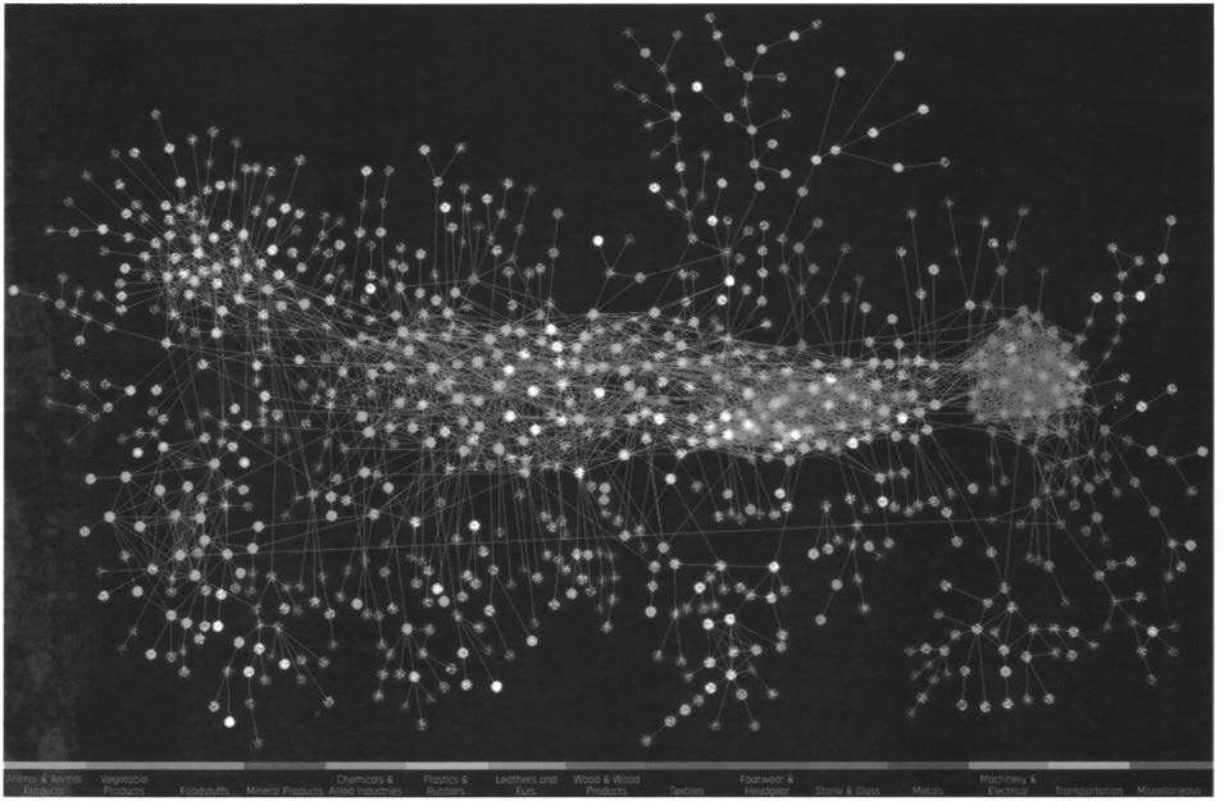

25. Complexitatea economică: graf al „spaţiului produsului" exportului global, unde fiecare punct reprezintă exporturi în valoare de 100 de milioane de dolari. Punctele sunt colorate în funcţie de tipul de produse. Componenta centrală este dominată de „maşini şi instalaţii electrice" şi „transport" (inclusiv automobile); grupul din dreapta reprezintă industria textilă, de încălţăminte şi de articole pentru acoperit capul.

26. „Lumea lui Trump": reţeaua preşedintelui Donald J. Trump, localizând toate conexiunile cunoscute de la Trump şi The Trump Organization către alţi indivizi şi alte organizaţii.

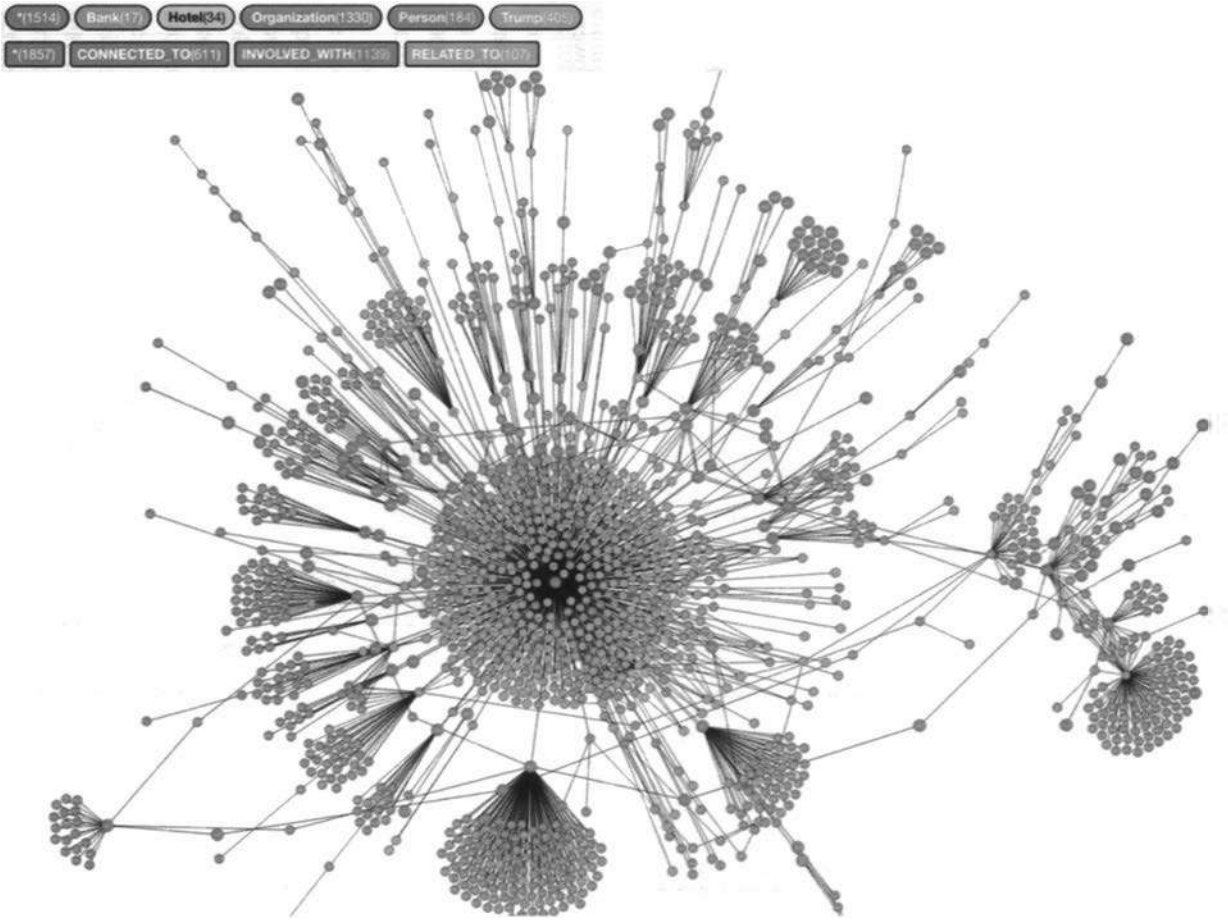

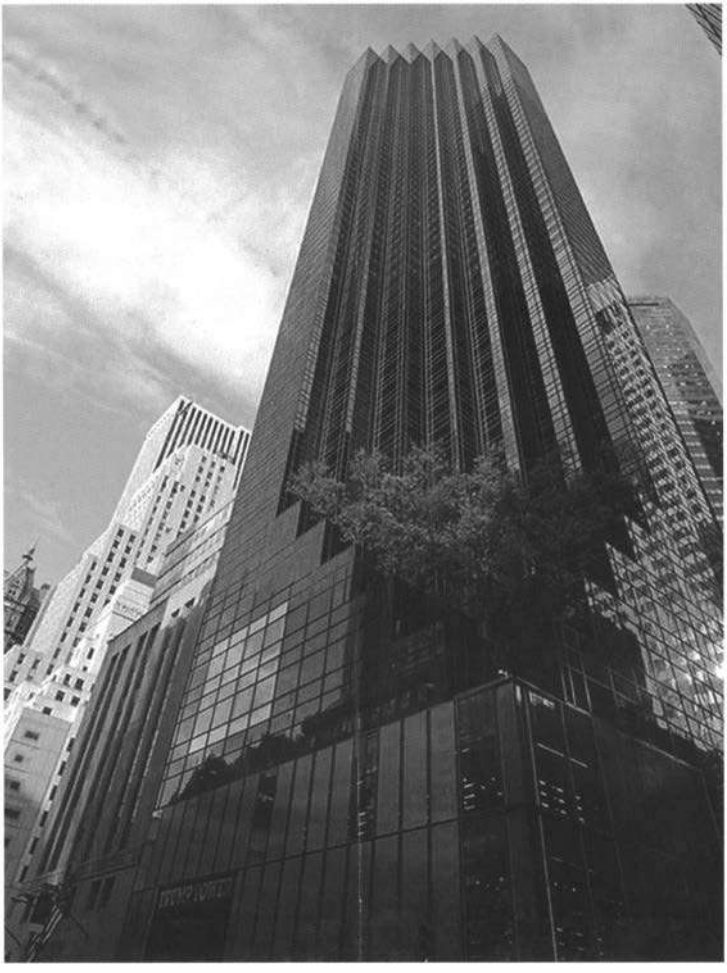

27 Sediul Facebook (*sus*) şi Trump Tower (*jos*).

Cohen[9] Filosoful spaniol Manuel Castells s-a grăbit să aducă omagii puterii revoluţionare a „societăţii în reţea", care a creat mişcări populare atât de ample, încât pur şi simplu era imposibil să-i „localizezi şi să-i aduni laolaltă pe suspecţii obişnuiţi"[10]. Interpretarea unora a fost că, sub o asemenea presiune, tot mai multe state autoritare corupte aveau să fie forţate să treacă la „guvernări inteligente" transparente şi receptive, folosindu-se de tehnologie pentru a deveni mai eficiente şi mai responsabile. Până la urmă, fiecare stat avea să ajungă ca Estonia, pioniera e-democraţiei[11].

Şi totuşi, era o naivitate să presupui că asistam la naşterea unei noi ere a netăţenilor liberi şi egali, cărora tehnologia le oferea capacitatea de a spune puterii adevărul verde în faţă. Aşa cum am văzut, internetul îşi are originile în complexul militar-industrial. A existat mereu o mare probabilitate ca securitatea naţională să prevaleze în raport cu împuternicirea cetăţenilor atunci când venea vorba despre exploatarea potenţialului reţelei sociale de a sluji guvernul. Atacurile de pe 11 septembrie şi chinurile guvernului american în Irak au creat un stimulent clar atât pentru administraţia Bush, cât şi pentru succesoarea ei. Stan McChrystal învăţase în Irak că în contrainsurgenţă era nevoie de o reţea pentru a învinge altă reţea[12]. Acelaşi lucru era valabil şi în ceea ce priveşte combaterea terorismului. Al-Qaeda era înţeleasă de analiştii serviciului de informaţii drept o „reţea de reţele", cu vreo şapte francize regionale sau naţionale[13]. Această reţea era „adaptabilă, complexă şi rezistentă" – şi hotărâtă să provoace şi alte distrugeri şi teroare în „patria" americanilor[14]. Politicienii americani erau puternic motivaţi să se răzbune pe această organizaţie decapitând-o şi anihilând-o, nu doar pentru a împiedica alte atacuri, ci şi ca demonstraţie de forţă. Începând din 2007, National Security Agency a căutat să aplice principiul lui McChrystal la scară globală.

Încercarea statului ierarhic de a-i coopta pe proprietarii privaţi ai reţelelor găzduite de internet era previzibilă. La fel şi denunţarea acesteia. Din 2007, divizia Special Source Operations (SSO) din cadrul NSA a început să solicite comunicaţii online de la cel puţin nouă companii americane importante ca parte a programului de supraveghere a unor volume mari de date având numele de cod „PRISM". Munca de interceptare era efectuată în realitate de Data Intercept Technology Unit de la FBI, profitând de faptul că o proporţie însemnată din infrastructura fizică a internetului se află în Statele Unite. Potrivit Legii privind protecţia SUA şi secţiunii 702 din amendamentele din 2008 la Legea privind supravegherea activităţilor străine de spionaj, totul era legal şi companiile au fost nevoite să se conformeze. Oficial, supravegherea trebuia să-i vizeze pe anumiţi străini care puteau constitui o ameninţare la adresa securităţii Statelor Unite, dar orice cetăţean american ce comunica cu o astfel de persoană putea fi prinsă în năvodul celor de la NSA, dacă măcar una din părţile implicate într-un schimb de e-mailuri, un apel video pe Skype, un transfer de fişiere sau o discuţie pe Facebook se afla pe teritoriu străin. Printre participanţii la programul PRISM se numărau Facebook, YouTube, AOL, Skype şi Apple, însă cea mai mare parte a informaţiilor erau culese de la Yahoo, Google şi Microsoft. În 2012, numărul total al solicitărilor de date despre utilizatori primite de Facebook de la toate agenţiile guvernamentale a fost de 9-10 000 şi acestea au vizat cam de două ori mai multe conturi de utilizatori. Un program paralel, MUSCULAR, intercepta direct datele necriptate din interiorul cloudurilor private din Google şi Yahoo. În supravegherea efectuată de NSA au fost implicate şi companiile de telefonie AT & T şi Verizon[15]

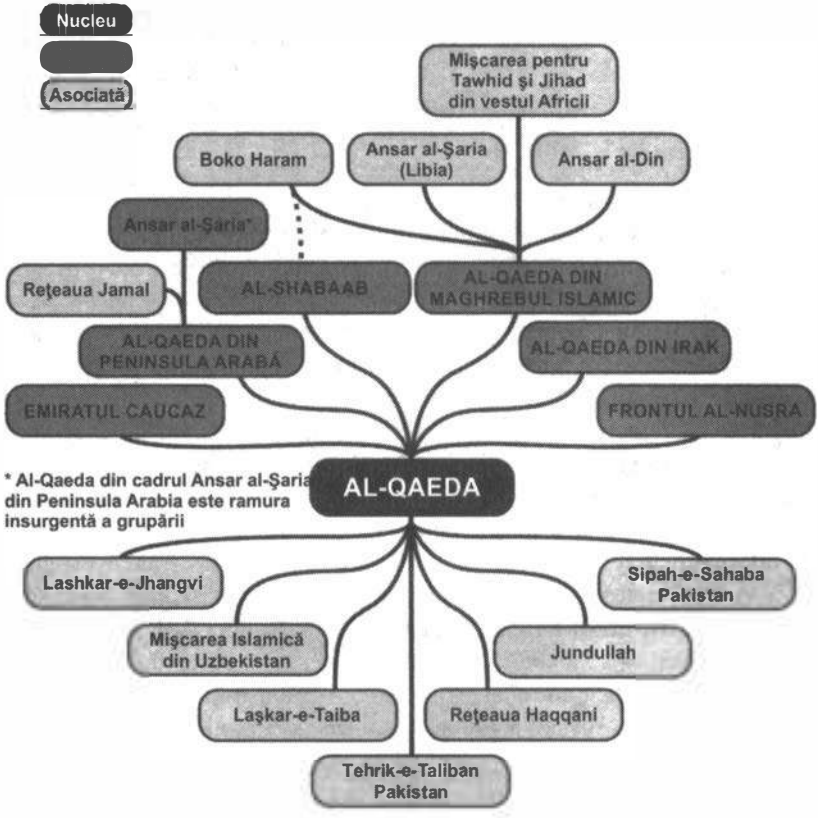

41. Reţeaua Al-Qaeda din punctul de vedere al americanilor, cca 2012.

În percepţia „statului securităţii naţionale" (în practică, o reţea de birocraţi destul de introvertită)[16], PRISM era o reacţie logică la o ameninţare conectată în reţea, cam din aceeaşi categorie cu ascultarea telefoanelor în anii 1960 şi 1970 sau spionajul de rutină al CIA împotriva unor guverne deopotrivă ostile şi prietene. Totuşi, era o prostie să-ţi imaginezi că o asemenea intruziune de proporţii din partea guvernului avea să rămână nedepistată în epoca reţelelor şi că nu i se putea plăti cu aceeaşi monedă. Deja în decembrie 2006 un website numit WikiLeaks începuse să publice online documente clasificate, majoritatea referitoare la gestionarea (sau, aşa cum considera fondatorul său, Julian Assange, proasta gestionare) a războaielor din Afganistan şi Irak. Cum ţinta principală a primelor scurgeri de informaţii a fost administraţia Bush, unele ziare liberale precum *The Guardian* nu au ezitat să promoveze WikiLeaks ca sursă legitimă. Printre „ciripitorii" care au furnizat documente site-ului WikiLeaks s-a numărat şi soldatul Bradley (ulterior Chelsea) Manning din armata americană. În iunie 2013 a avut loc o încălcare şi mai gravă, când un colaborator al NSA, Edward Snowden, a început să furnizeze un număr uriaş de documente, inclusiv detalii despre PRISM, ziarelor *The Guardian* şi *Washington Post*. Încercările Cartierului General pentru Comunicaţii din Marea Britanie (GCHQ) de a distruge hardurile din redacţia ziarului *The Guardian* au fost zadarnice, nefăcând decât să sporească doza de senzaţional. Se părea că isprava

lui Daniel Ellsberg, care făcuse publice aşa-numitele „dosare ale Pentagonului", fusese eclipsată. Liberalii jubilau că NSA fusese demascată şi negau că informaţiile bazate pe PRISM împiedicaseră atacuri teroriste. Şi totuşi, era foarte jenant că nişte companii atât de populare precum Yahoo, Google şi Microsoft – ca să nu mai vorbim de Facebook – erau în cârdăşie cu temutul „stat al securităţii naţionale" şi că întreaga operaţiune continuase cu aceeaşi intensitate în ciuda faptului că în funcţia de preşedinte fusese ales preferatul liberalilor, Barack Obama. În timpul preşedinţiei lui Obama, NSA a cules nu doar metadatele apelurilor telefonice a 120 de milioane de abonaţi ai companiei Verizon, ci şi – în cadrul programului PRISM – conţinutul unor discuţii pe e-mail, chaturi audio, sms şi videochat ale unui număr necunoscut de americani. Între aprilie 2011 şi martie 2012, potrivit unui audit intern de la NSA făcut public de Snowden, au existat 2 776 de încălcări ale normelor care trebuiau să guverneze supravegherea cetăţenilor[17] Mark Zuckerberg n-avea decât să se plângă că fusese „aşa de zăpăcit şi de frustrat de informaţiile repetate privind comportamentul guvernului american" şi să declare mulţumit de sine: „Atunci când inginerii noştri lucrează neobosit la îmbunătăţirea securităţii, noi ne gândim că vă protejăm de infractori, nu de guvernul nostru"[18] Dar nu se poate să nu fi ştiut nimic despre ceea ce se întâmpla.

Administraţia Obama nu a fost ajutată de faptul că dezvăluirile făcute de Snowden au coincis cu o demascare umilitoare a eşecului său de a folosi eficient tehnologia în cadrul unui program menit să se adreseze cetăţenilor americani. Aşa cum arătaseră clar alegerile din 2008, politicienii şi votanţii au rămas prizonierii unui discurs postbelic în care primii îşi luau angajamentul nu numai să furnizeze bunuri publice suplimentare, ci şi să „creeze locuri de muncă" fără să crească semnificativ costul guvernării în ceea ce priveşte impozitarea. Popularitatea preşedintelui Obama a scăzut mai rapid când incapacitatea guvernului federal de a îndeplini această promisiune în mod eficient a fost dată în vileag cum nu se poate mai limpede. Punctele slabe ale site-ului www.HealthCare.gov întruchipau în multe sensuri problema fundamentală: în epoca FANG, consumatorii se aşteaptă ca site-urile să funcţioneze cât de cât. S-a spus că ar fi costat de două-patru ori mai mult să se realizeze acest website care nu mergea decât să se construiască primul iPhone. Prezentatorul emisiunii *The Daily Show*, Jon Stewart, vorbea în numele a sute de mii de utilizatori frustraţi când o lua peste picior pe şefa Departamentului Sănătăţii şi Serviciilor Sociale, Kathleen Sebelius: „Eu o să încerc să descarc toate filmele făcute vreodată, voi încercaţi să vă înscrieţi în Obamacare şi vom vedea cine reuşeşte primul"[19]

Aceste calamităţi puneau firmele de tehnologie în faţa unei alegeri. Oare să se distanţeze de ierarhia de la Washington? Aceasta a fost abordarea adoptată de directorul general de la Apple, Tim Cook, când a refuzat să dea curs unei solicitări primite de la FBI şi unei hotărâri judecătoreşti de a debloca iPhone-ul aparţinând teroriştilor Syed Rizwan Farook şi Tashfeen Malik, care uciseseră 14 oameni la San Bernardino în decembrie 2015. Abordarea cealaltă a fost adoptată de Google, care şi-a afirmat angajamentul faţă de „promovarea exprimării libere online şi protejarea vieţii private"[20], dar în acelaşi timp s-a apropiat de executiv mai mult decât orice altă firmă de tehnologie. Angajaţi de la Google şi ai unor entităţi asociate au vizitat Casa Albă de 427 de ori în timpul preşedinţiei lui Obama. Nişte directori executivi de la Google s-au întâlnit cu preşedintele de cel puţin 21 de ori. Numai în 2016, compania a cheltuit 15,4 milioane de dolari pe lobby[21].

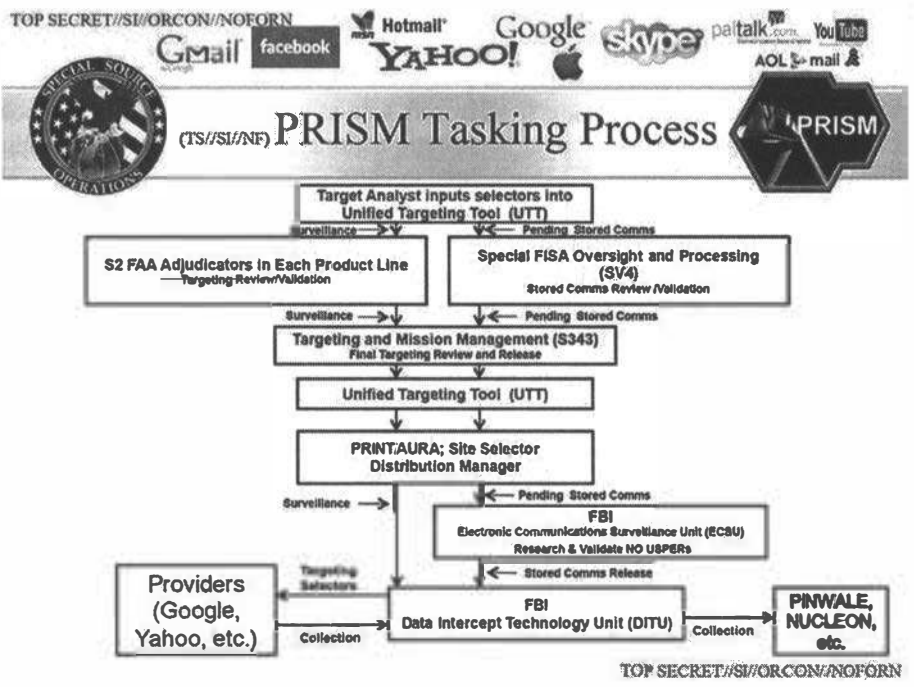

42. Planşă secretă publicată de WikiLeaks care descrie programul de supraveghere PRISM al National Security Agency. Observaţi structura ierarhică a diagramei.

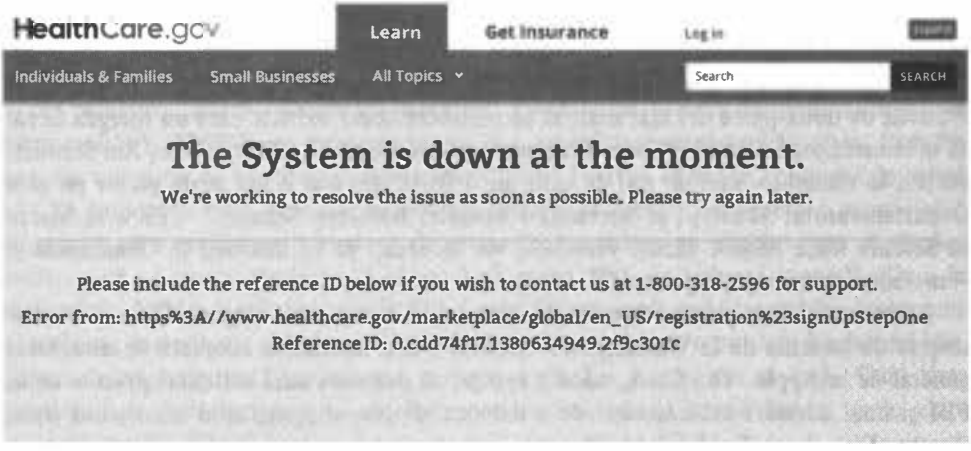

43. Ditamai guvernul are o mică problemă: cum a picat HealthCare.gov în 2013.

Mai era o problemă cu strategia NSA. Este foarte posibil ca programul său de supraveghere să fi contribuit la prevenirea altor atacuri din partea Al-Qaeda. Elementele prezentate de Snowden nu sunt suficiente pentru a conchide că PRISM a fost inutil. Şi totuşi, atingerea adusă renumelui Statelor Unite – mai ales în percepţia aliaţilor lor – a cântărit cu siguranţă mai mult decât eventualele beneficii. După scurgerile de informaţii

a căror sursă era Snowden, Statele Unite au cedat presiunilor străine de a pune capăt controlului exercitat de Departamentul pentru Comerţ asupra organizaţiei ICANN, care se află acum sub supravegherea unei „comunităţi mondiale multiparticipative"[22]. În orice caz, reţelele se pot adapta mai rapid decât ierarhiile. Aşa cum au anticipat unii analişti, jihadiştii s-au adaptat la o strategie de combatere a terorismului de sus în jos metamorfozându-se din reţeaua relativ închisă a grupării Al-Qaeda în ceva mai bine descris ca un „roi"[23] Ceea ce nu a anticipat nimeni în timpul primului val al „războiului global împotriva terorii" a fost că adversarii cei mai fervenţi ai viziunii occidentale asupra modernităţii puteau învăţa cum să folosească tehnologiile din Silicon Valley pentru a-şi promova cauza.

Execuţia lui Osama bin Laden din mai 2011 a fost sărbătorită de administraţia Obama ca un progres major. În realitate, aceasta nu a făcut decât să confirme desuetudinea grupării Al-Qaeda. Deja, liderii organizaţiei nu mai deţineau iniţiativa, aceasta fiind preluată de gruparea afiliată din Irak, care trecuse de la atacarea directă a unor ţinte americane la vizarea irakienilor şiiţi şi se lăuda cu „sălbăticia" (*tawahoush*) sa[24] Cu siguranţă, militarii americani pricinuiseră mari pagube reţelei lui Zarqawi în timpul „năvălirii" Totuşi, înainte ca treaba să poată fi dusă până la capăt, administraţia Obama a pus capăt prezenţei militare americane în Irak. Aceasta a fost prima dintr-o serie de gafe dezastruoase. Administraţia a susţinut guvernul dominat de şiiţi al prim-ministrului, Nouri al-Maliki, deşi acest lucru a alimentat ranchiuna sunniţilor. Preşedintele l-a demis fără ezitare pe McChrystal din cauza unor comentarii indiscrete făcute de un subordonat care au ajuns în revista *Rolling Stone*. Atunci când a fost întrebat de o nouă grupare numită Statul Islamic din Irak şi al-Şam (ISIS), Obama a scos-o din discuţie, considerând-o o versiune minoră a grupării Al-Qaeda. În fine, refuzând să intervină efectiv pe măsură ce Siria era cuprinsă de război civil, Obama a mai creat un vid în care s-a putut dezvolta ISIS[25].

ISIS era fundamental diferit în raport cu Al-Qaeda din patru puncte de vedere. Ideologia sa avea la bază afirmaţia liderului său, Abu Bakr al-Baghdadi, că ar fi restabilit Califatul pe 29 iunie 2014. Limbajul proclamaţiei online a lui al-Baghdadi evoca oarecum chemarea la jihad lansată de regimul otoman în faza incipientă a Primului Război Mondial, cu o sută de ani înainte. „Nu este permisibil", declara aceasta, „ca aceia care cred în Allah să doarmă liniştiţi fără să îl considere căpetenia sa pe acela care îi cucereşte cu sabia până când devine *kalīfah* şi este numit Amir al-Mu'minin [conducătorul credincioşilor]". Era o chemare la arme adresată tuturor musulmanilor:

> Aşa că grăbiţi-vă, o, musulmanilor, şi strângeţi-vă în jurul califului vostru, ca să redeveniţi cum aţi fost cândva pentru multă vreme, regi ai pământului şi cavaleri ai războiului. Veniţi ca să puteţi fi cinstiţi şi stimaţi, trăind ca stăpâni, cu demnitate. Să ştiţi că luptăm pentru o religie pe care Allah a făgăduit s-o sprijine. Luptăm pentru o umma căreia Allah i-a dat onoare, cinste şi îndrumare, făgăduindu-i... putere şi forţă pe acest pământ. Veniţi, o, musulmani, spre cinstea voastră, spre biruinţa voastră. Pe Allah, dacă nu aveţi încredere în democraţie, în secularism, în naţionalism, precum şi în toate celelalte gunoaie şi idei din Occident, şi vă grăbiţi către religia şi crezul vostru, atunci, pe Allah, veţi stăpâni pământul, iar Orientul şi Occidentul vă vor sta la picioare. Aceasta este făgăduinţa lui Allah către voi...
>
> Noi – pe Allah – nu găsim nici un motiv juridic [*şar'ī*] care să justifice abţinerea de la sprijinirea acestui stat... dacă abandonaţi Statul sau vă războiţi cu el, nu îi veţi aduce atingere în nici un fel. Numai voi veţi avea de suferit...

O, soldaţi ai Statului Islamic, Allah (Preaînălţatul) ne-a poruncit [să purtăm] jihad şi ne-a făgăduit... victoria... Iar dacă vrea cineva să rupă rândurile, sfărâmaţi-i ţeasta cu gloanţe şi scoateţi-i măruntaiele, oricine ar fi el...[26]

Totuşi, spre deosebire de 1914, nu mai existau aliaţi neloiali care să fie cruţaţi ca parte a unei strategii regionale calculate. Pentru ISIS, scopul final era apocalipsa: ambiţia sa nu era o victorie convenţională, ci împlinirea profeţiei despre un Armaghedon islamist la Dabiq.

În al doilea rând, ISIS practica ceea ce propovăduia, adoptând cu ferocitate o interpretare *ad litteram*. Cum spunea Graeme Wood, ideologia sa constituia „un angajament sincer, bine cumpănit de a întoarce civilizaţia la un mediu juridic din secolul al VII-lea şi de a declanşa în cele din urmă apocalipsa" Realitatea, scria Wood în martie 2015, era „că Statul Islamic este islamic. Foarte islamic... *Nimeni nu a încercat mai mult să aplice Şaria strictă prin violenţă. Aşa stau lucrurile*" – mai exact, sclavie, amputări, decapitări, lapidări şi crucificări[27] În al treilea rând, ISIS era o reţea cu sursă deschisă, diseminând sistematic nu doar ideologia sa, ci şi cele mai îngrozitoare manifestări de violenţă menită să servească drept exemplu prin zeci de mii de conturi de Twitter conectate între ele, precum şi cu Facebook şi YouTube[28]. Sub anumite aspecte, utilizarea mass-media a devenit cea mai importantă sursă a sa de rezistenţă în faţa unei campanii susţinute de asasinare a liderilor săi[29] În fine, ISIS avea o organizare cu totul diferită de cea a grupării Al-Qaeda. În Orientul Mijlociu, ISIS aspira să devină un stat autentic, teritorial, ştergând graniţele din acordul Sykes-Picot vechi de un secol[30] În spectrul mai larg al ţărilor majoritar musulmane din nordul Africii până în Asia de Sud, crea o confederaţie de afiliaţi. În Occident, căuta să construiască o nouă reţea de jihadişti, mult mai puţin formală, ademenind aproape 15 000 dintre cei mai înfocaţi să vină la Mosul şi Raqqah[31] şi încurajându-i pe alţii să comită fără discriminare atacuri sălbatice în oraşe vestice. Apelul adresat de şeicul Abu Muhammad al-Adnani musulmanilor din ţări occidentale de a căuta necredincioşi şi „a le zdrobi ţeasta cu pietre" sintetizează modul de operare primitiv de pe teren[32]. Însă graficele reţelei pro-ISIS online dezvăluiau un grad mare de sofisticare în eter[33] Un grup de „mujahedini media" utilizând mai multe conturi se reconfigura constant, ca un roi de albine sau un stol de păsări, pentru a evita închiderea conturilor[34]. Oarecum surprinzător, analiza centralităţii de interrelaţie a unor noduri din reţeaua ISIS a dezvăluit rolul-cheie jucat de femei în cadrul organizaţiei[35]

Reacţia administraţiei Obama la ISIS a fost încercarea de a-l decapita, aşa cum decapitase şi Al-Qaeda. Nimănui nu i-a trecut prin cap că inamicul cu care se confruntau acum ar putea fi o reţea „acefală" sau fără lideri, la fel de greu de anihilat ca şi hidra cu multe capete din mitologia Greciei antice[36]. În acelaşi timp, preşedintele a făcut mari eforturi să discrediteze ideologia ISIS, insistând în mod repetat că aceasta nu avea „nimic de-a face cu islamul". Convins că a admite interpretarea literală a Coranului de către această grupare ar însemna să legitimeze „islamofobia", Obama i-a instruit pe oficiali nici să nu pomenească de islam, axându-se în schimb pe „combaterea extremismului violent" Cu chiu, cu vai, s-a înduplecat să ordone atacuri aeriene împotriva unor bastioane ale ISIS după protestele declanşate de executarea sadică a unor ostatici americani şi britanici în 2014[37]

Ca rezultat al acestor greşeli, lumea este acum cuprinsă de molima terorii islamiste. Din ultimii 16 ani, cel mai crâncen an din punctul de vedere al terorismului a fost 2014, când au avut loc atacuri în 93 de ţări şi au fost ucişi aproape 33 000 de oameni. Următorul

în top a fost 2015, cu peste 29 000 de morţi. În acest an, patru grupări islamiste radicale au fost responsabile pentru trei sferturi dintre victimele ucise de terorism : Statul Islamic, Boko Haram, talibanii şi Al-Qaeda[38]. ISIS a comis peste o sută de atacuri pe lună[39] Deşi ţările majoritar musulmane au cel mai mult de suferit din cauza violenţei jihadiste, Occidentul este supus unor atacuri tot mai numeroase. În 2015 au fost 64 de atacuri revendicate de ISIS în ţări occidentale, printre care şi masacrele de la Paris (130 de morţi) şi Orlando (49 de morţi)[40] Într-o singură săptămână, în timp ce scriam capitolul de faţă, au avut loc atacuri la Anvers, Londra şi Paris. Numai vigilenţa permanentă a serviciilor de securitate occidentale a împiedicat uciderea multor altor oameni în ultimii 12 ani. În 2014/2015, au avut loc mai multe arestări pentru terorism în Regatul Unit decât în orice alt an după 2000[41]. În total, au fost 135 de cazuri legate de terorism în Marea Britanie începând din 1998, 264 de persoane fiind condamnate, iar frecvenţa infracţiunilor de terorism aproape s-a dublat din 2010[42] Şi totuşi, în ciuda acestor eforturi intensificate, nu putem spera că vor fi contracarate acţiunile tuturor jihadiştilor.

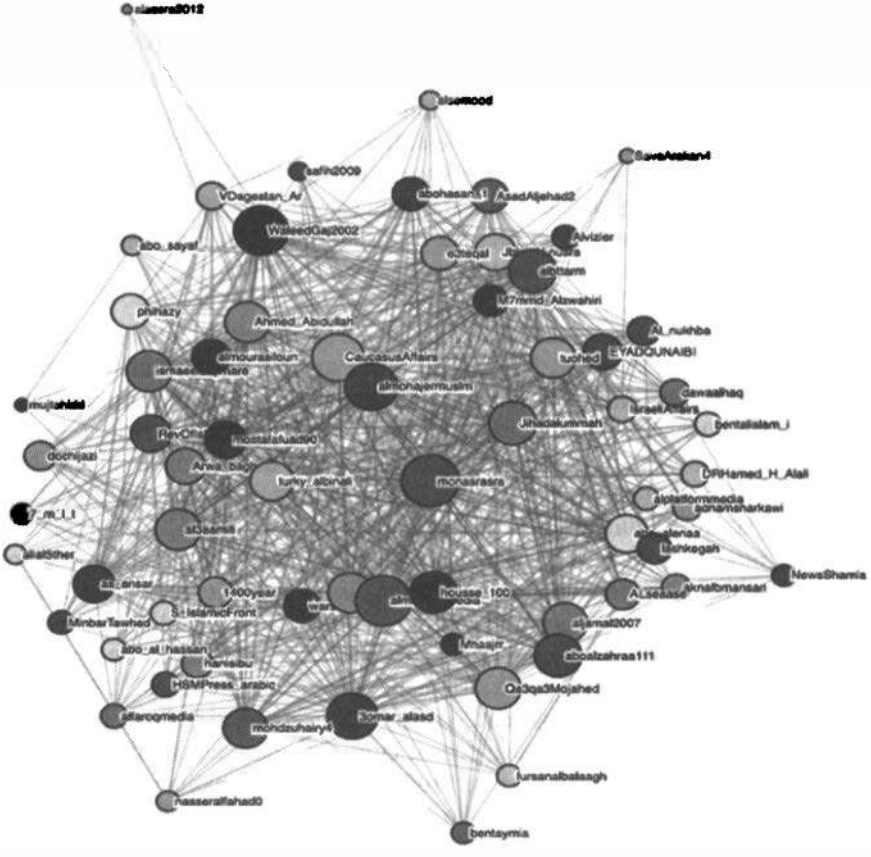

44. „Cele mai importante 66 de site-uri jihadiste şi care susţin jihadul şi pe mujahedini pe Twitter", recomandate de bloggerul jihadist Ahmad 'Abdallah în februarie 2013. Densitatea reţelei reprezentate în grafic este de aproximativ 0,2, ceea ce înseamnă că vreo 20% dintre conexiunile care ar putea exista teoretic chiar există şi în realitate. Acesta era sistemul de distribuţie al sinistrelor înregistrări video făcute publice de ISIS în 2014.

Problema este că reţeaua ISIS sfidează tacticile convenţionale de combatere a terorismului. Contrar convingerilor populaţiei, motivul nu este că se bazează pe „lupi singuratici", care prin însăşi natura lor sunt greu de depistat. Atacurile de la Paris din noiembrie 2015 au constituit o operaţiune bine pusă la punct care a implicat încă vreo 18 persoane pe lângă cei nouă atacatori[43] În orice caz, nimeni nu devine jihadist din senin, aşa, navigând pe internet. Jihadul este precedat de *dawa* – procesul de radicalizare nonviolentă, dar toxică ce îl transformă pe infractorul mărunt în zelot[44] Reţeaua acestei *dawa* ia multe forme. În Regatul Unit, un rol-cheie l-a jucat organizaţia numită Al-Muhajiroun (Emigranţii). Dar există multe organizaţii mai puţin vizibile – centre islamice cu imami misterioşi – care otrăvesc neîncetat mintea oamenilor[45] Sondajele cu privire la atitudinile musulmanilor din Marea Britanie par la prima vedere liniştitoare. În total, 90% dintre cei chestionaţi de Policy Exchange în 2016 condamnau terorismul. Mai puţin de 10% considerau islamofobia o „mare problemă" şi numai 7% au afirmat că nu au un puternic sentiment de apartenenţă la Regatul Unit. Totuşi, aproape jumătate dintre respondenţi au afirmat că nu vor să se integreze pe deplin cu nemusulmani în toate aspectele vieţii, preferând o oarecare separare în ceea ce priveşte „şcolarizarea şi legile". Întrebaţi dacă ar susţine introducerea legii şaria, 43% au răspuns „Da" Două cincimi au afirmat că preferă educaţia împărţită pe sexe. O majoritate largă dintre cei chestionaţi în sudul ţării susţineau introducerea hijabului sau a niqabului ca parte a uniformei şcolare pentru fete. Iar 10% din întregul eşantion se opuneau interzicerii meditaţiilor care „promovează puncte de vedere extreme sau sunt considerate incompatibile cu valorile britanice fundamentale" Cel mai alarmant este faptul că aproape o treime (31%) dintre respondenţi au afirmat că ei cred că guvernul american este responsabil pentru atacurile de la 11 septembrie. Mai multe persoane au dat vina pe „evrei" pentru aceste atacuri (7%) decât pe Al-Qaeda (4%)[46].

Nici un cercetător serios al islamului nu crede că asemenea atitudini sunt consecinţe ale privaţiunilor sociale care pot fi schimbate prin crearea unor locuri de muncă sau servicii sociale mai generoase[47] Şi nimeni dintre cei implicaţi în lupta online împotriva ISIS nu îşi închipuie că prin exercitarea unor presiuni pentru ca Twitter să şteargă conturile pro-ISIS se va realiza mare lucru[48]. Mare parte din mesajele jihadiştilor s-au mutat deja pe Telegram, justpaste.it şi Vkontake, reţeaua de socializare rusească[49]. După 7 iulie, strategia guvernului britanic de combatere a terorismului, CONTEST, a fost concepută în mod activ pentru a-i „împiedica" pe oameni să devină terorişti ori să susţină terorismul. Legea privind combaterea terorismului şi securitatea din 2015 chiar instituia obligaţia poliţiei, a închisorilor, a autorităţilor locale, a şcolilor şi universităţilor de a „preveni atragerea oamenilor către terorism" Ca ministru de Interne, Theresa May a jurat „să înfrunte şi să combată sistematic ideologia extremistă"[50]. Pentru asta a devenit ţinta unor critici dure din partea Consiliului Musulman din Marea Britanie, Hizb ut-Tahrir, CAGE şi a Comisiei Islamice pentru Drepturile Omului, sprijinite şi instigate de simpatizanţi din Sindicatul Naţional al Profesorilor[51]. Însă realitatea este că prevenirea nu a fost suficientă. Problema este că o reţea ca aceasta e foarte greu de împiedicat să prospere când ea poate opera chiar şi în închisori. Datele publicate în februarie de Ministerul Justiţiei arătau că numărul musulmanilor aflaţi la închisoare (pentru toate tipurile de infracţiuni) crescuse de mai mult de două ori (ajungând la 12 255) între 2004 şi 2014. În Anglia şi Ţara Galilor, unu din şapte deţinuţi este musulman[52].

Problema aceasta nu dispare de la sine, după cum arată situaţia dificilă a Franţei. Cel puţin 8% din populaţie este musulmană, iar Pew Research Center se aşteaptă ca

aceasta să fie proporţia şi în Marea Britanie până în 2030[53] Autorităţile franceze estimează că au 11 400 de islamişti radicali, cu mult mai mulţi decât pot ţine sub supraveghere. Potrivit lui Farhad Khosrokhavar, musulmanii reprezintă 70-80% din deţinuţii aflaţi în închisori de la periferiile oraşelor din Franţa şi 40% din deţinuţii francezi cu vârste între 18 şi 24 de ani[54] Potrivit datelor oficiale, 27% din efectivele penitenciarelor franceze au respectat Ramadanul în 2013[55] Creşterea migraţiei dinspre nordul Africii, Orientul Mijlociu şi Asia de Sud către Europa – în special, sosirea în Germania a peste un milion de solicitanţi de azil şi refugiaţi economici în 2015 – complică şi mai mult lucrurile. Marea majoritate a persoanelor din ţările de origine favorizează legea şaria: de exemplu, 84% din pakistanezi şi 91% din irakieni. Dintre aceşti susţinători ai şariei, trei sferturi din pakistanezi şi peste două cincimi din irakieni susţin pedeapsa capitală pentru apostazie[56] Chiar dacă, aşa cum pare probabil, Statul Islamic va fi înfrânt în Irak şi Siria, reţeaua sa din cyberspaţiu şi din Occident va dăinui, un mediu toxic în care se pot înmulţi memele aşa-numitei *dawa*, convingând pe rând tot felul de rataţi să îmbrăţişeze cauza martiriului criminal.

56

9.11.2016

Majoritatea oamenilor nu intră pe internet ca să participe la flashmoburi ori să se uite la decapitări. Ei bârfesc, fac cumpărături, postează fotografii şi bancuri şi se uită la filmuleţe – cu goluri la fotbal, pisici simpatice, sex. Toate acele căi neurale produse de evoluţie ne fac irezistibil de predispuşi la stimulii în cascadă ai tweeturilor şi notificărilor primite de la grupul nostru electronic de prieteni. Reţelele ne alimentează solipsismul (selfie-uri), lipsa de concentrare (140 de caractere) şi pofta aparent insaţiabilă de ştiri despre celebrităţi care au devenit faimoase datorită reality-show-urilor. Asta conferă democraţiei moderne caracteristica sa distinctivă. Ce ne poate face să ne îndreptăm atenţia, chiar şi pentru scurt timp, către întrebarea delicată referitoare la modul în care ar trebui să fim guvernaţi sau, cel puţin, de cine? Când vorbim despre „populism" astăzi[1], ne gândim uneori doar la o politică deopotrivă audibilă şi inteligibilă pentru omul de pe stradă – sau, mai exact, pentru bărbatul şi femeia trântiţi pe canapea, cu atenţia împărţită între televizorul cu ecran plat, laptop, smartphone, tabletă şi apoi iar televizor, sau pentru bărbatul şi femeia care sunt la serviciu, aşezaţi în faţa calculatoarelor, dar ocupându-se în principal cu schimbul de mesaje personale sugestive pe smartphone.

Mulţi oameni din ţările dezvoltate sunt acum online de când se trezesc până ce pun capul pe pernă. Peste două cincimi dintre americani afirmă că îşi verifică e-mailul, mesajele şi conturile de pe reţelele de socializare constant[2]. În cei patru ani de dinainte de mai 2016, răspândirea telefoanelor inteligente în Regatul Unit a crescut de la 52% la 81% din populaţia adultă. Nouă din zece britanici cu vârste între 18 şi 44 de ani deţin acum un smartphone. Ei îşi verifică aceste dispozitive în mod compulsiv, indiferent dacă sunt acasă, la serviciu sau pe drum. Peste două treimi îşi utilizează telefoanele inteligente chiar şi în timp ce iau masa cu familia. Numai când dorm lasă deoparte aceste dispozitive şi chiar şi atunci le vine greu să se despartă de ele. Mai mult de jumătate dintre britanicii care deţin telefoane inteligente le verifică la mai puţin de 30 de minute după ce au stins lumina noaptea, un sfert cu cinci minute înainte, iar unu din zece chiar înainte. Aceeaşi proporţie iau telefonul în mână imediat ce deschid ochii, în timp ce o treime le verifică în mai puţin de cinci minute de la trezire, iar jumătate în mai puţin de un sfert de oră[3] Şi americanii sunt la fel de dependenţi. În 2009, americanul mediu avea contacte prin intermediul telefonului mobil 195 de zile pe an, prin sms 125 de zile pe an, prin e-mail 72 de zile pe an, pe chat 55 de zile pe an şi prin intermediul unor site-uri de socializare 39 de zile pe an[4] În 2012, americanii îşi verificau telefoanele mobile de 150 de ori pe zi. În 2016, stăteau pe telefon în medie cinci ore pe zi. Nici o

teorie a revoltei populiste care a cuprins Europa şi Statele Unite în anii de după 2008 nu este finalizată dacă nu include şi această transformare uimitoare a sferei publice, care poate fi numită pe bună dreptate o invazie totală a sferei private.

Fără îndoială, creşterile semnificative ale susţinerii atât pentru populiştii de stânga, cât şi pentru cei de dreapta s-au datorat, parţial, revoluţiei aşteptărilor economice tot mai scăzute pe care am descris-o mai sus[5] Fără îndoială că o reacţie culturală negativă faţă de multiculturalism completa revolta contra economiei globalizării[6]. Şi totuşi, aşa cum arăta Renee DiResta, mulţimea digitală a anilor 2010 era fundamental diferită de mulţimea din anii 1930 care îl fascinase şi îl şocase atât de tare pe Elias Canetti:

1. Mulţimea vrea întotdeauna să crească – şi întotdeauna poate să facă asta, nestingherită de limitări fizice.
2. În interiorul mulţimii există egalitate – dar niveluri mai mari de înşelătorie, suspiciune şi manipulare.
3. Mulţimea iubeşte densitatea – şi identităţile digitale pot fi mai compacte.
4. Mulţimea are nevoie de o direcţie – şi clickbaitul face ca direcţiile să fie ieftin de fabricat[7]

Pe cei care îşi puseseră speranţe în „înţelepciunea" mulţimilor, închipuindu-şi în mod naiv o politică „participativă" benefică, îi aştepta o trezire brutală la realitate. „În prezenţa influenţei sociale", observau doi cercetători ai reţelelor, „acţiunile oamenilor ajung să depindă una de alta, spulberând premisa majoră de la baza înţelepciunii mulţimilor. Atunci când mulţimile îşi urmează interdependenţa, ele pot fi influenţate să difuzeze informaţii către mase, chiar dacă acestea sunt incorecte"[8].

Privite din perspectiva anului 2017, alegerile prezidenţiale din SUA din 2008 par să fi avut loc în trecutul îndepărtat. John McCain, candidatul republican învins, nu avea decât 4 492 de persoane care îl urmăreau pe Twitter şi 625 000 de prieteni pe Facebook. El a recunoscut că nu are cont de e-mail şi că nu utilizează internetul[9] A fost copleşit nu doar de o criză financiară pentru care trebuia învinovăţit chiar partidul lui, ci şi de prima campanie ce s-a folosit de reţele de socializare. Barack Obama avea de patru ori mai mulţi prieteni pe Facebook decât McCain şi de 26 de ori mai multe persoane care îl urmăreau pe Twitter. Website-ul lui (www.barackobama.com) era creat de Chris Hughes, unul dintre cofondatorii site-ului de socializare Facebook, şi s-a dovedit a fi un motor virtual nu doar pentru transmiterea de mesaje, ci şi pentru strângerea de fonduri. Elitele liberale de pe ambele coaste ale Americii au exultat în urma înfrângerii lui McCain: un veteran alb şi bătrân, cu ani de experienţă la Washington, doborât de un tânăr „organizator comunitar" afroamerican foarte cool care nu avusese decât un mandat de senator. Puţini au observat două aspecte neliniştitoare la această cursă electorală. În primul rând, homofilia din cadrul reţelelor de socializare părea să aibă drept rezultat polarizarea când venea vorba de politică, punctele de vedere ale anumitor indivizi devenind mai extreme în „cutia de rezonanţă" a prejudecăţilor comune[10]. În al doilea rând – deşi asta s-a dovedit formal abia în timpul alegerilor pentru Congres din 2010 –, Facebook era un instrument de mobilizare politică extrem de eficient, mai ales când era folosit pentru a viza reţele locale nondigitale[11]

Dominic Cummings, arhitectul victoriei obţinute de „Vote Leave" în referendumul din 2016 asupra menţinerii Regatului Unit în Uniunea Europeană, a priceput care sunt implicaţiile. Spre deosebire de aproape toată clasa politică britanică, Cummings era de mult interesat nu doar de istorie, pe care o studiase la Oxford, ci şi de complexitate şi reţele. Având la dispoziţie un buget limitat (zece milioane de lire sterline) şi un timp

limitat (zece luni), Cummings trebuia să lupte nu doar cu „factori de decizie de la vârful ierarhiilor centralizate", care se opuneau aproape toţi „Brexitului", ci şi cu politicienii indisciplinaţi din propria tabără. Sorţii erau împotriva „Vote Leave" Printre secretele victoriei strânse pe care a obţinut-o, a afirmat Cummings, s-au numărat şi „aproape un miliard de reclame digitale ţintite", sondaje de opinie experimentale, o echipă specializată în ştiinţa datelor formată din „fizicieni extrem de inteligenţi" şi o „bâtă de baseball cu inscripţia «Turcia/serviciul naţional medical/350 de milioane»" – aluzie la sloganurile în mare parte mincinoase care, „potrivit experimentelor, ar fi fost cele mai eficiente" în convingerea oamenilor să voteze pentru ieşirea din UE. Pentru Cummings, Brexitul nu a fost deloc o victorie a dreptei populiste, deoarece campania sa combinase în mod intenţionat elemente de dreapta şi de stânga (ameninţarea creşterii numărului de imigranţi musulmani dacă Turcia adera la UE, promisiunea alocării mai multor bani pentru serviciul naţional medical dacă Marea Britanie ieşea din Uniune). Aşa cum arătase David Goodhart cu ani în urmă, opoziţia faţă de imigraţie şi susţinerea statului asistenţial erau de fapt poziţii complementare[12]. Cummings spunea că Brexitul era mai degrabă o victorie pentru „sistemul sănătos şi eficient" al „dreptului comun britanic[, care] permite corectarea constantă şi rapidă a erorilor", asupra unor „sisteme nesănătoase şi ineficiente precum UE şi departamentele moderne de la Whitehall... [care] sunt extrem de centralizate şi de ierarhice" şi deci incapabile să rezolve problemele eficient[13] Pe scurt, Brexitul era o victorie pentru o reţea – şi pentru ştiinţa reţelelor – asupra ierarhiei establishmentului britanic. În vreme ce David Cameron şi George Osborne desfăşuraseră o campanie convenţională, concentrându-se exclusiv asupra riscurilor economice ale ieşirii din UE, Cummings se folosise de „Voter Intention Collection System" (VICS) şi de Facebook pentru a transmite mesajul viral că merita plătit un preţ economic pentru a „recăpăta controlul" Aşa cum îşi amintea Cummings, „am creat multe variante de anunţuri, le-am testat, am renunţat la cele mai puţin eficiente şi le-am consolidat pe cele mai eficiente într-un proces iterativ constant"[14]. S-a sugerat că aceste tehnici au fost puse la dispoziţia lui Cummings de firma de analiză a datelor Cambridge Analytica a administratorului de fonduri speculative Robert Mercer[15]

Brexitul a fost o repetiţie pentru alegerile prezidenţiale din SUA din 2016. La fel ca în Marea Britanie, şi în Statele Unite, *establishment*-ul politic a plecat de la premisa că o să meargă ca şi până atunci. În ciuda faptului că au cheltuit sute de milioane de dolari pe reclame convenţionale, campaniile lui Jeb Bush şi Hillary Clinton s-au chinuit în zadar să stabilească o legătură cu segmente importante din susţinătorii partidelor lor. În primele luni ale anului 2016, această conexiune a fost realizată de un magnat imobiliar din New York cu o proastă reputaţie şi de un socialist certăreţ din Vermont. Încă o dată, nişte reţele relativ nestructurate contestau ierarhii vechi de secole : nu doar partidele consacrate despre care politologii spuneau că „decid" asemenea curse electorale, ci şi dinastiile – Bush şi Clinton – ce fuseseră atât de dominante din punct de vedere politic începând din anii 1980. În mod semnificativ, şi Donald Trump, şi Bernie Sanders au candidat ca outsideri, împotrivindu-se ierarhiei de la Washington şi formulând ideologii – nativism, protecţionism şi socialism – despre care se consideră de mult că nu îşi au locul în interiorul democraţiei americane. Cum lui Sanders i se opunea un sistem de „superdelegaţi" menit să maximizeze controlarea de către elite a Partidului Democrat, terenul era acum pregătit pentru o confruntare catartică între Clinton – întruchiparea ierarhiei politice consacrate – şi Trump, pe care establishmentul „îl lua literal, dar nu îl lua în serios", în inspirata formulare a Salenei Zito[16] Motivul pentru care numărul

necesar de votanţi l-au luat în serios, dar nu literal a fost că reţeaua invariantă de scară a lui Trump, bazată pe o combinaţie de autoorganizare şi marketing viral, a învins campania organizată ierarhic, dar exagerat de complicată a lui Clinton. Nu era vorba că această campanie a lui Clinton nu a dispus de reţele – ba chiar aproape că a avut de suferit din cauza unui exces de reţele. Exista o „reţea de donatori, prieteni, aliaţi şi consilieri" – o „reţea-monstru de strângere de fonduri" – care data din perioada de glorie a soţului ei. Exista „Ready for Hillary", care „stimula entuziasmul oamenilor obişnuiţi... [şi] îi oferea lui Clinton o reţea transstatală"[17] Exista şi o „vastă reţea de consilieri neplătiţi şi sceptici de profesie", absolvenţi de drept la Yale pasionaţi de politica publică, producând de zor liste peste liste de idei cu o valoare electorală minimă[18] Şi totuşi, managerul de campanie al lui Clinton, Robby Mook, a desfiinţat „Ready for Hillary" şi i-a concediat pe unii directori de la nivel local. Deşi agenţii de campanie cu experienţă trimişi să acopere lacunele din state erau porecliţi „uberi", se exagera eficienţa globală a campaniei[19] În toată această complexitate s-a pierdut din vedere faptul simplu că Hillary Clinton se conecta cu votanţi importanţi într-un mod cu mult mai puţin eficient decât rivalul ei cel mai periculos.

Faptul că *social media* a jucat un rol crucial în alegerile din 2016 pare evident, chiar dacă televiziunea a rămas mai importantă pentru alegători[20]. Cam jumătate dintre americani s-au folosit de Facebook şi alte site-uri de *social media* pentru a afla ştiri pe această temă, nivelul de utilizare fiind deosebit de ridicat în rândul votanţilor sub 50 de ani[21]. Iar în jur de o treime dintre utilizatorii de *social media* au comentat, au discutat sau au postat pe teme politice, în ciuda unei idei foarte răspândite, conform căreia discuţiile de pe *social media* erau mai puţin civilizate decât cele din alte contexte[22] Totuşi, ideea de bază era că în faza finală a alegerilor (după congresele partidelor) un candidat avea o prezenţă mult mai semnificativă în *social media* decât celălalt. Trump avea cu 32% mai multe persoane care îl urmăreau pe Twitter decât Clinton şi cu 87% mai mulţi susţinători pe Facebook[23]. Cu câteva zile înainte de alegeri, Trump avea 12 milioane de like-uri pe Facebook, cu patru milioane mai multe decât Clinton[24]. Trump o domina pe Clinton şi după criteriul mai important de apreciere a „interesului" pe Facebook – şi asta în fiecare stat. (Cei din Mississippi erau de aproape 12 ori mai interesaţi de Trump decât de Clinton, însă chiar şi în New York oamenii îl considerau de trei ori mai interesant decât ea.) Toate statele-pivot cruciale din Vestul Mijlociu şi-au semnalat clar intenţiile pe Facebook. Datele de pe Twitter ofereau indicii similare. De pe 11 până pe 31 mai 2016, postările lui Trump pe Twitter au fost redistribuite de aproape 6 000 de ori în medie, iar cele ale lui Clinton doar de 1 500 de ori[25] Campania lui Trump s-a folosit în mod eficient şi de YouTube – de exemplu, pentru filmuleţul lui final din campanie în care ataca elitele globale: Clinton, Soros, Goldman Sachs[26] Mai presus de toate, campania lui Trump, la fel ca şi campania „Vote Leave" din Marea Britanie, a fructificat pe deplin capacitatea site-ului Facebook de a evalua eficienţa demersului de relaţionare cu populaţia, testând zeci de mii de variante pentru a stabili care avea cel mai mare efect asupra votanţilor vizaţi[27]

Era o stare de lucruri de-a dreptul ironică, deoarece încă de la început Silicon Valley i-a ţinut partea lui Clinton. Angajaţii de la Google au donat 1,3 milioane de dolari pentru campania ei, în comparaţie cu doar 26 000 pentru cea a lui Trump. Firma proaspăt înfiinţată de Eric Schmidt, The Groundwork, a sprijinit campania lui Clinton[28]. Mark Zuckerberg s-a confruntat cu o revoltă internă când Trump şi-a postat pe Facebook apelul la „o blocare totală a accesului musulmanilor în Statele Unite", iar blogul

Gizmodo, ce are ca temă produsele electronice de larg consum, a pretins că Facebook manipula subiectele cele mai discutate pentru a limita importanţa lui Trump[29]. Zuckerberg însuşi nu şi-a ascuns dispreţul faţă de opiniile lui Trump[30] Şi totuşi, reţelele la construirea cărora el şi Schmidt contribuiseră atât de mult erau acum folosite pentru a promova idei pe care şi ei, şi colegii lor le considerau respingătoare, precum şi pentru a ajuta campania lui Trump să strângă bani[31] Şi chiar dacă Google şi Facebook ar fi izbutit cumva să-l excludă pe Trump, nu ar fi făcut decât să devieze mai mult trafic spre alte reţele, precum forumurile anonime 4chan şi 8chan, unde a luat naştere mişcarea *alt-right*. Unii troli din cadrul acestei mişcări, precum Matt Braynard, Charles Johnson şi scriitorul de origine britanică Milo Yiannopoulos de la Breitbart, s-au lăudat ulterior că ei şi reţeaua lor îl ajutaseră pe Donald Trump să obţină preşedinţia prin *shitposting*, adică generând meme precum broasca desenată Pepe şi insulta *cuck* (o prescurtare de la *cuckold*, „încornorat")[32]. Cu siguranţă, a existat o strânsă coordonare între campania lui Trump şi reţeaua *alt-right*: o echipă din Trump Tower a folosit subredditul TheDonald drept canal între 4chan şi internetul utilizat de publicul larg. Prin aceste canale a fost defăimată Clinton, fiind numită „cel mai corupt candidat din istorie", iar managerul ei de campanie a fost acuzat că ar fi fost implicat într-o reţea inexistentă de pedofilie având în centru o pizzerie din Washington[33] Importanţa rolului jucat de Cambridge Analytica în victoria lui Trump continuă să fie subiectul unei dezbateri aprinse[34]. Probabil că schiţarea „psihografică" a profilurilor anumitor votanţi a fost mai puţin importantă decât a lăsat să se înţeleagă directorul său general, Alexander Nix[35] Faptul că legăturile campaniei lui Trump cu *alt-right* au readus antisemitismul în politica americană într-un mod nemaivăzut din anii 1930 este greu de contestat[36]. Totuşi, nu de asta a câştigat Trump.

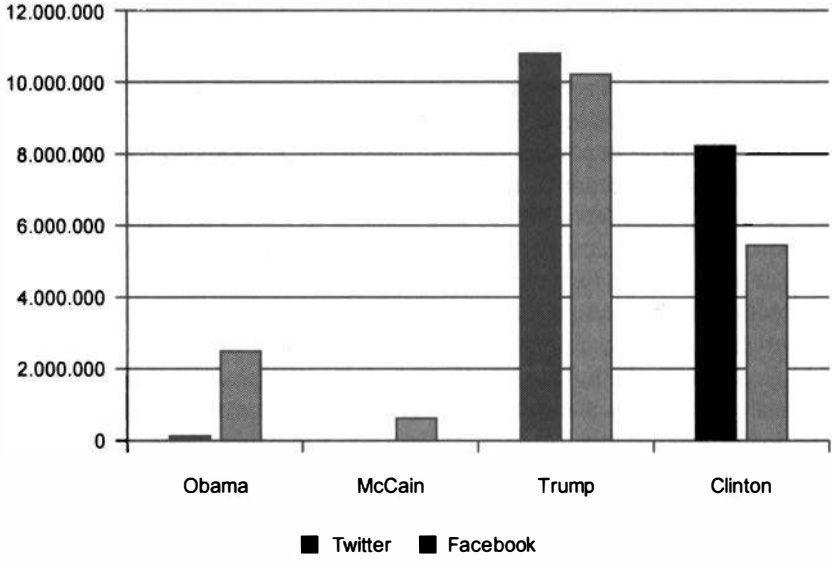

45. Simpatizanţii de pe reţelele sociale ai principalilor candidaţi în două campanii prezidenţiale, 2008 şi 2016.

Poate cel mai dureros aspect al alegerilor din 2016 pentru stăpânii tehnologiei online a fost modul în care au fost folosite reţelele lor pentru a comunica lucruri neadevărate – „ştirile

false" de care s-a tot plâns Trump, deşi în acelaşi timp chiar el împrăştia neadevăruri cu duiumul. În septembrie, Facebook transmitea informaţia falsă că Trump fusese susţinut de papă[37] În noiembrie, în mod nechibzuit, Google dădea prioritate unei afirmaţii false potrivit căreia Trump câştigase votul popular[38]. Şi asta l-a ajutat pe Trump. Dintre ştirile false cunoscute care au apărut în cele trei luni de dinainte de alegeri, articolele anti-Trump au fost partajate pe Facebook de opt milioane de ori; cele anti-Clinton, de 30 de milioane de ori[39] Aproape un sfert din linkurile puse pe Twitter de un eşantion format din 140 000 de utilizatori cu domiciliul în Michigan în cele zece zile de dinainte de 11 noiembrie duceau către ştiri false[40].

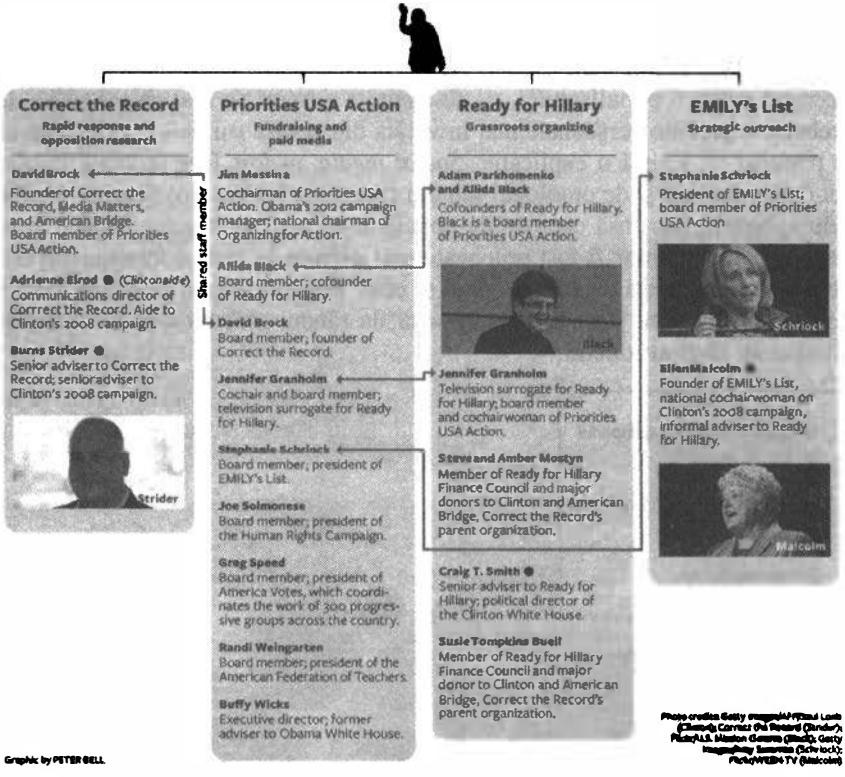

46. Campania lui Clinton din 2016: o structură ierarhică ratată.

Alegerile din 2016 au fost printre cele mai strânse din istoria Americii – şi chiar mai strânse decât rezultatul referendumului privind Brexitul. Dacă mai puţin de 39 000 de alegători din trei state-pivot (Michigan, Pennsylvania şi Wisconsin) ar fi votat-o pe Clinton, şi nu pe Trump, ea ar fi câştigat colegiul electoral, precum şi votul popular. Istoricii vor dezbate la nesfârşit care anume dintr-un număr infinit de variabile a fost cea decisivă, de parcă toate celelalte aspecte ar fi rămas la fel dacă s-ar fi schimbat o singură variabilă. Cu toate acestea, se poate pleda în favoarea ideii că, fără a profita de reţelele de socializare prin intermediul unor platforme online, Donald Trump nu ar fi reuşit niciodată să ajungă preşedinte al Statelor Unite. Într-o campanie de dinainte de apariţia internetului, în mod sigur, s-ar fi chinuit să-i ţină piept lui Clinton, lipsindu-i

resursele financiare pentru un război de uzură ca pe vremuri prin intermediul publicităţii televizate. S-ar putea spune că reţelele de socializare i-au permis să-şi desfăşoare campania mult mai eficient, oricât de haotică părea organizarea lui, însă asta ar însemna să scăpăm din vedere ideea de bază. O hartă electorală a Statelor Unite arată că Trump a câştigat „Trumpland" – regiunile care au votat pentru el reprezintă 85 % din suprafaţa terestră a Statelor Unite –, în timp ce Clinton a câştigat ceea ce s-ar putea numi „Arhipelagul Hillary" Ea a avut cea mai mare susţinere în metropolele de pe cele două coaste ale Americii, pe când el avea suporteri în toate oraşele, târgurile şi comunităţile rurale din provincie. Asta implică un paradox: Clinton ar fi trebuit să aibă un avantaj în cadrul unor alegeri care au exploatat reţelele, prin faptul că susţinătorii ei erau mai puţin dispersaţi şi mai tineri. A existat un paradox similar şi în cazul Brexitului: victoria campaniei anti-UE s-a datorat votanţilor mai în vârstă, în principal din comitatele din centrul Angliei şi din Ţara Galilor, nu din oraşele mari. Dacă reţelele de socializare erau secretul politicii populismului, de ce anumite grupuri cu mai puţine şanse de a sta pe Facebook – precum persoanele mai în vârstă din zonele rurale – au tins mai mult să voteze populist?[41] Există o explicaţie. *Social media* au fost fără îndoială folosite mai eficient de Cummings şi de omologul său din campania lui Trump, Stephen K. Bannon, decât de oponenţii lor. Însă campaniile populiste nu ar fi avut succes dacă memele pe care le-au diseminat nu ar fi fost propagate mai departe în cadrul forumurilor nonelectronice unde se întâlneau oameni de rând şi unde prieteniile sunt reale, nu false (ca pe Facebook): în cârciumi şi în baruri. Iar asta, la rândul său, nu s-ar fi întâmplat dacă acele meme nu ar fi avut ecou.

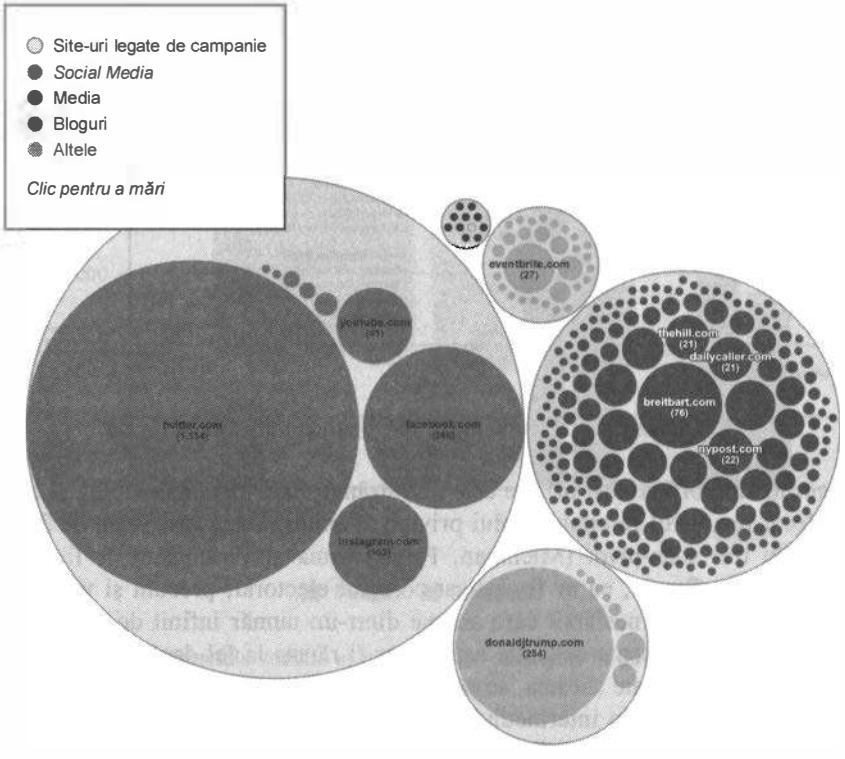

47. Reţeaua de socializare online a lui Donald Trump, 2016.

În Biblioteca Babel care este internetul, mare parte din ceea ce citeşti nu trebuie să crezi. De aceea reţelele sociale cele mai profunde rămân locale şi soci*abile*. Astfel, în 2016, rivalităţile de pe scena politică nu s-au decis în Biblioteca Babel, ci în Hanul Anglofon. Internetul a propus; cârciumile au dispus.

Dar care a fost rezultatul?

Partea a IX-a

Concluzie: faţă în faţă cu Cyberia

57

Metropolis

Clasicul film mut *Metropolis* al lui Fritz Lang din 1927 înfăţişează prăbuşirea unei ordini ierarhice din cauza unei reţele de insurgenţi. Metropolis este un oraş cu zgârie-nori impunători. La nivelul cel mai înalt, în magnifice apartamente de lux, trăieşte o elită bogată condusă de autocratul Joh Fredersen. La picioarele lor, în fabrici subterane, trudesc muncitorii. După ce este martor la un accident industrial, uşuraticul fiu al lui Fredersen începe să-şi dea seama de viaţa sordidă şi periculoasă a clasei muncitoare. Rezultatele sunt o revoluţie violentă şi un dezastru autoprovocat în mod involuntar: atunci când muncitorii distrug generatoarele de curent, spaţiile în care locuiesc sunt inundate pentru că pompele de apă nu mai funcţionează.

Metropolis este, poate, reţinut mai ales pentru emblematica femeie-robot ce devine dublura eroinei, Maria. Lang a afirmat că filmul a fost inspirat de prima sa vizită la New York. Pentru el, zgârie-norii din Manhattan erau expresia arhitecturală perfectă a unei societăţi caracterizate de o inegalitate cronică. Unii contemporani, în special magnatul media de dreapta Alfred Hugenberg, au detectat un subtext comunist (deşi soţia lui Lang, care a scris scenariul împreună cu el, era o nemţoaică naţionalistă radicală şi mai târziu a intrat în partidul nazist). Totuşi, vizionat astăzi, *Metropolis* transcende clar ideologiile politice de la mijlocul secolului XX. Cu multiplele sale aluzii religioase, culminând cu un act de mântuire, *Metropolis* este modernitate mitologizată. Întrebarea evidentă pe care o ridică este la fel de relevantă astăzi ca şi la vremea aceea: cum poate o societate urbanizată şi avansată din punct de vedere tehnologic să evite dezastrul când consecinţele sale sociale sunt profund inegalitare?

Şi totuşi, există o întrebare şi mai profundă în subtextul filmului lui Lang: cine câştigă până la urmă, ierarhia sau reţeaua? Căci ameninţarea cea mai mare la adresa ordinii sociale ierarhice din *Metropolis* o reprezintă nu inundaţia din subteran, ci o conspiraţie clandestină în rândul muncitorilor. Nimic nu îl înfurie pe Fredersen mai tare decât conştientizarea faptului că această conspiraţie a putut fi urzită în catacombele de sub oraş fără ştirea lui.

La ora actuală, ierarhia nu este un singur oraş, ci însuşi statul-naţiune, superstatul structurat pe verticală care a succedat republicilor şi monarhiilor europene de la începutul modernităţii. Deşi nu sunt cea mai populată ţară din lume, Statele Unite sunt cu siguranţă cea mai puternică ţară din lume, indiferent de capriciile sistemului lor politic. Rivalul lor cel mai direct, Republica Populară Chineză, este de obicei considerat un cu totul alt fel de stat, căci, pe când în SUA există două partide majore, Republica Populară

are unul și numai unul. În SUA guvernarea se bazează pe separația puterilor, nu în ultimul rând pe independența puterii judecătorești; RPC subordonează toate celelalte instituții, inclusiv tribunalele, ordinelor Partidului Comunist. Și totuși, ambele state sunt republici, cu structuri de administrare verticale aproximativ comparabile și concentrări nu tocmai diferite ale puterii în mâinile guvernului central, și nu ale autorităților statale și locale. În mod cert, din punct de vedere economic, cele două sisteme converg, China dând tot mai multă atenție mecanismelor pieței, în timp ce guvernul federal al Statelor Unite din ultimii ani a crescut constant puterea statutară și de reglementare ale unor agenții publice asupra producătorilor și consumatorilor. Iar într-o măsură care îi neliniștește și pe anarhiștii de stânga, și pe cei de dreapta, guvernul american exercită control asupra cetățenilor săi și îi ține sub supraveghere în moduri care, din punct de vedere funcțional, se apropie mai mult de China de astăzi decât de America părinților fondatori. În această privință, „Chimerica" nu este o himeră. Cândva aceste economii păreau să se situeze la poli opuși, una ocupându-se de exporturi, cealaltă de importuri, una economisind, cealaltă consumând[1]. Totuși, de la criza financiară, există o anumită convergență. Astăzi bula imobiliară, folosirea excesivă a efectului de levier, băncile „din umbră" – ca să nu mai vorbim de „unicornii" din domeniul tehnologiei – pot fi întâlnite aproape în aceeași măsură în China ca și în America. În Chimerica 1.0, contrariile se atrag. În Chimerica 2.0, cele două ciudățenii au devenit nefiresc de asemănătoare, așa cum se întâmplă adesea într-un mariaj.

În ierarhia statelor-națiuni, alături de Statele Unite și de Republica Populară Chineză, se plasează Republica Franceză, Federația Rusă și Regatul Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord. Aceștia sunt cei cinci membri permanenți ai Consiliului de Securitate al Națiunilor Unite, care se situează astfel deasupra celorlalți 188 de membri ai ONU – instituție în care toate națiunile sunt egale, dar unele sunt mai egale decât altele. Totuși, în mod clar, aceasta nu este o descriere suficientă a ordinii mondiale de astăzi. În materie de capabilitate militară, există încă o elită oarecum mai numeroasă de puteri nucleare din care, pe lângă „P5", fac parte și India, Israelul, Pakistanul și Coreea de Nord. Iranul aspiră să li se alăture. Ierarhia diferă și în ceea ce privește puterea economică: țările din G7 (Canada, Franța, Germania, Italia, Japonia, Regatul Unit și Statele Unite) erau cândva considerate economiile dominante ale lumii, însă astăzi acest club este relativ mai puțin dominant după ascensiunea „BRICS" (Brazilia, Rusia, India, China și Africa de Sud), cele mai mari dintre așa-numitele „piețe emergente". G20 a fost creat în 1999 pentru a reuni marile economii ale lumii, europenii fiind însă suprareprezentați (UE fiind membru plin, alături de cele mai mari patru state membre ale Uniunii Europene).

Și totuși, a concepe lumea doar din asemenea puncte de vedere înseamnă a nu lua în calcul transformarea sa profundă de către proliferarea rețelelor informale în ultimii 40 de ani. Imaginați-vă, mai degrabă, graficul unei rețele bazat pe complexitate economică și interdependență, care prezintă relativa sofisticare a tuturor economiilor lumii în ceea ce privește evoluțiile tehnologice, precum și conectivitatea lor prin intermediul comerțului și al investițiilor transfrontaliere. Un astfel de grafic ar avea o arhitectură foarte ierarhică din cauza distribuției de tip lege de putere a capabilităților și resurselor economice în lume, precum și a variației semnificative a deschiderii economice între țări. Și totuși, ar fi în mod clar și o rețea, majoritatea nodurilor fiind conectate cu restul lumii prin mai mult de o muchie sau două[2].

Întrebarea-cheie este în ce măsură această reţea a complexităţii economice reprezintă acum pentru ordinea mondială ierarhică de state-naţiuni o ameninţare comparabilă cu ameninţarea prezentată recent de reţelele complexităţii politice pentru ierarhii politice interne consacrate – mai ales în 2011 în Orientul Mijlociu, în 2014 în Ucraina, în 2015 în Brazilia, iar în 2016 în Marea Britanie şi America. Pe scurt, poate o lume conectată în reţea să aibă o ordine? După cum am văzut, unii spun că da[3] Având în vedere experienţa istorică, eu mă cam îndoiesc.

58

Blocajul reţelelor

Se spune că Mahatma Gandhi a fost întrebat o dată de un reporter ce crede despre civilizaţia occidentală. Răspunsul său a fost că, după părerea lui, ar fi o idee bună. Acelaşi lucru s-ar putea spune şi despre ordinea mondială. În cartea sa cu acest titlu, Henry Kissinger afirmă că lumea se află într-o stare periculoasă, în pragul anarhiei internaţionale. Patru viziuni rivale asupra ordinii mondiale – cea europeană, cea islamică, cea chineză şi cea americană – se află fiecare în diferite stadii de metamorfoză, dacă nu chiar de descompunere. În consecinţă, nici una dintre aceste viziuni nu are o legitimitate reală. Proprietăţile emergente ale acestei noi dezordini mondiale sunt formarea unor blocuri regionale şi pericolul ca fricţiunile dintre ele să escaladeze în cine ştie ce conflict de mari dimensiuni, comparabil ca origini şi distructivitate potenţială cu Primul Război Mondial. „Se îndreaptă oare lumea către nişte blocuri regionale care să joace rolul statelor din sistemul westfalic*?", întreabă Kissinger. „Dacă da, va urma un echilibru sau asta va reduce numărul jucătorilor-cheie atât de mult, încât rigiditatea va deveni inevitabilă şi vor apărea din nou pericolele de la începutul secolului XX, cu blocuri construite fără flexibilitate ce încearcă să se înfrunte între ele?"[1] Răspunsul lui la această întrebare este încărcat de presimţiri sumbre:

> [Lucrul de care trebuie să ne temem este] nu atât un război de amploare între nişte state... cât o evoluţie către sfere de influenţă identificate cu anumite forme de guvernanţă şi structuri interne – de exemplu, modelul westfalic pus în opoziţie cu varianta islamistă radicală. La marginile sale, fiecare sferă ar fi tentată să-şi încerce puterile împotriva altor entităţi cu ordini considerate nelegitime... Cu timpul, tensiunile acestui proces ar degenera în utilizarea unor manevre pentru a câştiga statut sau avantaje la scară continentală sau chiar globală. O confruntare între regiuni ar putea fi chiar mai distructivă decât a fost confruntarea între naţiuni[2].

Această teorie este similară cu unele dintre cele pe care le-am întâlnit deja despre originile războiului din 1914. A apărut o reţea de putere instabilă ce are potenţialul de a „atinge un punct critic" chiar şi ca reacţie la o perturbare minoră.

Spre deosebire de cei care pretind (pe baza unei interpretări greşite a statisticii privind conflictele) că lumea devine treptat tot mai paşnică şi că „războaiele între state... sunt depăşite"[3], Kissinger afirmă că actuala constelaţie globală de forţe este de fapt extrem de inflamabilă. În primul rând, în timp ce „sistemul economic internaţional a

---

* Vezi *supra*, nota de la p. 85.

devenit global... structura politică a lumii a rămas bazată pe statul-națiune"* În al doilea rând, tolerăm proliferarea armelor nucleare cu mult dincolo de limitele „clubului" Războiului Rece, „multiplicând" astfel „posibilitățile unei confruntări nucleare" În fine, dispunem și de noul tărâm al cyberspațiului, pe care Kissinger îl aseamănă cu „starea naturală" a lui Hobbes, în care „asimetria și un soi de dezordine mondială congenitală sunt încorporate în relațiile între... puteri"[4] Și aici, și în unele interviuri recente, Kissinger a schițat patru scenarii pe care le consideră cei mai probabili catalizatori pentru o conflagrație la scară largă:

1. o deteriorare a relațiilor sino-americane, în urma căreia cele două țări alunecă în așa-numita „capcană a lui Tucidide"** pe care istoria pare s-o pună în calea fiecărei puteri dominante și a puterii în ascensiune ce o contestă pe prima[5];
2. o deteriorare a relațiilor dintre Rusia și Occident, bazată pe incomprehensiunea reciprocă și facilitată de:
3. o prăbușire a așa-numitei *hard power* europene, din cauza incapacității liderilor europeni moderni de a accepta că diplomația fără o amenințare credibilă cu forța nu reprezintă decât vorbe goale; și/sau
4. o escaladare a conflictelor din Orientul Mijlociu din cauza convingerii statelor arabe și a Israelului că administrația Obama este gata să transfere hegemonia în regiune unui Iran încă revoluționar.

Unul dintre aceste pericole sau o combinație a mai multora, în absența unei strategii coerente a americanilor, amenință să transforme o simplă dezordine într-un conflict de mari dimensiuni[6].

Avertismentul lui Kissinger nu poate fi trecut ușor cu vederea. Lumea de astăzi seamănă adesea cu o uriașă rețea aflată în pragul unui blocaj cataclismic. Într-o săptămână tipică de la începutul anului 2017, președintele Statelor Unite posta pe Twitter că înseși serviciile sale de informații transmiteau ilegal informații clasificate ziarului *The New York Times* despre comunicările campaniei sale cu guvernul rus, dar insista că toată acea poveste se încadra în categoria „știri false". În acest timp, după ce s-a amestecat în alegerile prezidențiale din SUA prin intermediul organizației WikiLeaks și al unei armate online de troli și boți (ceea ce s-ar putea numi Armata LED), Kremlinul s-a dotat cu o nouă rachetă de croazieră, încălcând Tratatul din 1987 privind forțele nucleare cu rază medie de acțiune, și a trimis nava de spionaj *Viktor Leonov* într-o misiune de recunoaștere pentru a aduna informații despre baza americană de submarine de la New London, Connecticut. De cealaltă parte a Atlanticului, unii politicieni deopotrivă francezi și germani erau îngrijorați că rușii se vor amesteca în următoarele lor alegeri. Cu toate acestea, subiectul cel mai important în acea săptămână în Europa a fost scandalul legat de youtuberul Felix „PewDiePie" Kjellberg, în vârstă de 27 de ani, a cărui cochetare cu antisemitismul a condus la anularea unor acorduri pe care le încheiase cu Google și Disney***

---

* Această tensiune a fost scoasă la iveală în timpul crizei financiare din 2008, când (așa cum remarca spiritual Mervyn King, guvernatorul Băncii Angliei) băncile internaționale erau „globale în timpul vieții, dar naționale când mureau"

** Se face aluzie la argumentația lui Tucidide din *Istoria Războiului Peloponesiac*, care prezintă războiul din secolul al V-lea î.e.n. dintre imperiul atenian și Sparta ca fiind în unele sensuri inevitabil din cauza „sporirii puterii Atenei și a îngrijorării stârnite de aceasta în Lacedemonia [Sparta]".

*** Cu puțin timp înainte de această criză, canalul pe YouTube al lui PewDiePie avea peste 50 de milioane de abonați. Deși născut în Suedia, PewDiePie locuiește în Brighton împreună cu

Între timp, autointitulatul Stat Islamic a publicat un ghid online de propagandă, explicându-le susținătorilor săi cum să se folosească de apetitul presei online pentru „clicuri" ca să lanseze „proiectile media" pro-ISIS. O relatare privind școlile din Irak și Siria conduse de ISIS arăta că elevilor li se cerea să calculeze numărul de musulmani șiiți sau „necredincioși" care puteau fi uciși de un atac sinucigaș cu bombă. Parcă pentru a-i ajuta să găsească răspunsul, un terorist ISIS s-a aruncat în aer într-un sanctuar sufist aglomerat din Sehwan, Pakistan, omorând cel puțin 75 de persoane. În aceeași săptămână, guvernul chinez, potrivit unor informații, își relaxa cenzura asupra *social media*, însă doar pentru că postările nefiltrate pe bloguri aveau să le faciliteze autorităților monitorizarea divergențelor de opinii politice. La Seul, moștenitorul imperiului Samsung Electronics a fost arestat sub acuzația de însușire de foloase necuvenite, ultima victimă a scandalului de corupție legat de numele președintei Coreei de Sud, Park Geun-hye, și de cel al misterioasei sale prietene Choi Soon-sil, fiica fondatorului Bisericii Vieții Veșnice. În fine, pe aeroportul internațional din Kuala Lumpur, o asasină a folosit gazul iritant letal VX pentru a-l ucide pe Kim Jong-nam, fratele vitreg al dictatorului nord-coreean, Kim Jong-un. Pe tricoul ei era inscripționat acronimul universal folosit pe webchaturi „LOL"[7].

Râsul în hohote pare o reacție nepotrivită. Globalizarea este în criză. Populismul s-a pus în mișcare. Statele autoritare sunt în ascensiune. În același timp, tehnologia merge inexorabil înainte, amenințând să-i facă pe toți oamenii inutili și/sau nemuritori. Cum înțelegem toate acestea? În căutarea unor răspunsuri, mulți comentatori recurg la analogii istorice grosolane. Pentru unii, Donald Trump este Hitler, pe punctul de a proclama o dictatură americană[8]. Pentru alții, Trump este Nixon, pe punctul de a fi pus sub acuzare[9] Dar nu se repetă nici anul 1933, nici 1973. Tehnologia centralizată ușor a făcut posibilă guvernarea totalitară în anii 1930. 40 de ani mai târziu, devenise deja mult mai dificil ca un președinte ales democratic să încalce legea fără să fie pedepsit. Cu toate acestea, în anii 1970 mass-media consta încă în câteva canale de televiziune, ziare și agenții de presă. Iar în mai mult de jumătate din lume aceste organe erau controlate de la centru. Este imposibil de înțeles lumea de astăzi fără a înțelege cât de mult s-a schimbat ea ca rezultat al noii tehnologii a informației. Asta a devenit un truism. Întrebarea crucială este *cum* s-a schimbat. Răspunsul este că tehnologia a crescut extrem de mult puterea rețelelor de toate felurile în raport cu structurile de putere ierarhice tradiționale – însă consecințele acestei schimbări vor fi determinate de structurile, proprietățile emergente și interacțiunile rețelelor respective.

Așa cum am văzut, impactul global al internetului are puține echivalente în istorie mai bune decât impactul tiparului asupra Europei în secolul al XVI-lea. Computerul personal și smartphone-ul au conferit la fel de multă putere rețelelor ca și broșura și cartea pe vremea lui Luther. Ba chiar evoluțiile producției și prețului PC-urilor în Statele Unite între 1977 și 2004 sunt remarcabil de similare cu evoluțiile producției și prețului cărților tipărite în Anglia între 1490 și 1630 (vezi ilustrația 48)[10] În epoca Reformei și după aceea, conectivitatea a fost sporită exponențial de progresul educației, astfel încât o parte din ce în ce mai mare a populației era capabilă să acceseze tot felul de texte tipărite, în loc să trebuiască să se bazeze pe oratori și predicatori care să-i transmită idei noi.

---

prietena lui italiancă, dar celor care îl urmăresc le spune *Bros*, termen împrumutat din muzica rap a afroamericanilor. Nu trebuie confundat cu Milo Yiannopoulos, deși amândoi își vopsesc părul blond.

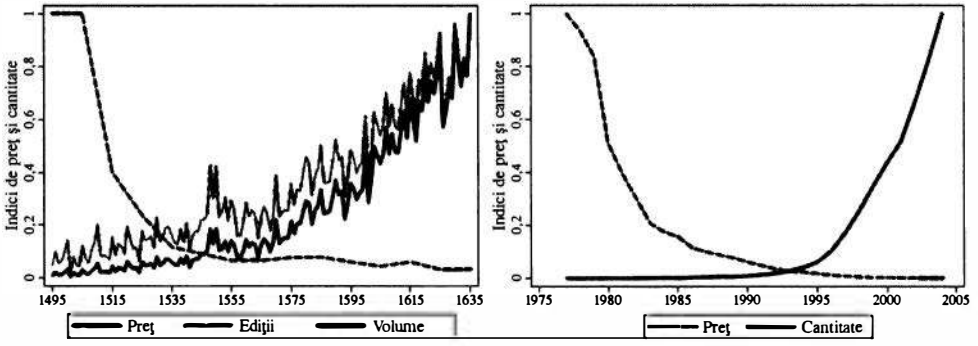

48. Preţuri şi cantităţi de cărţi şi PC-uri, anii 1490-1630 şi, respectiv, 1977-2004.

Există trei diferenţe majore între epoca reţelelor, în care trăim, şi epoca ce a urmat apariţiei tiparului în Europa. Prima şi cea mai evidentă este că revoluţia conectării e cu mult mai rapidă şi mai vastă din punct de vedere geografic decât valul de revoluţii dezlănţuite de tiparniţa germană. Într-un interval de timp cu mult mai scurt decât a fost nevoie pentru ca 84% din adulţii din lume să înveţe să scrie şi să citească, o proporţie remarcabil de mare din omenire a căpătat acces la internet. Nu mai departe de 1998 doar aproximativ 2% din populaţia lumii era online. Astăzi proporţia este de două persoane din cinci. Ritmul schimbării este cam cu un ordin de mărime mai rapid decât în perioada post-Gutenberg: ceea ce a necesitat două secole după 1490 a avut nevoie doar de câteva decenii după 1990. Aşa cum am văzut, Google şi-a început existenţa într-un garaj din Menlo Park, în 1998. Astăzi are capacitatea de a procesa peste 4,2 miliarde de solicitări de căutare în fiecare zi. În 2005, YouTube abia fusese înfiinţat, într-o încăpere de deasupra unei pizzerii din San Mateo. Astăzi le permite oamenilor să vizioneze 8,8 miliarde de materiale video pe zi. Facebook a fost conceput la Harvard cu numai un deceniu şi ceva în urmă. Astăzi are aproape două miliarde de utilizatori care se loghează cel puţin o dată pe lună[11]. Iar în fiecare zi se trimit de o sută de ori mai multe e-mailuri. Într-adevăr, lumea este mai conectată ca oricând. Poate că ritmul de creştere a reţelei globale încetineşte, din punctul de vedere al numărului de noi utilizatori de internet şi deţinători de telefoane inteligente care se adaugă în fiecare an, însă această creştere nu dă semne că s-ar opri. În alte privinţe – de exemplu, tranziţiile de la text la imagine şi video şi de la tastatură la interfaţa prin microfon – se accelerează. Până la urmă, capacitatea de a scrie şi a citi nu va mai fi o barieră în calea conectivităţii.

Iar această revoluţie tehnologică nu se limitează la ţările dezvoltate. Măcar în ceea ce priveşte conectivitatea, săracii lumii recuperează rapid terenul. Dintre cele mai sărace 20% din gospodăriile lumii, cam şapte din zece au telefoane mobile. Compania indiană de telecomunicaţii Bharti Airtel are o bază de clienţi la fel de numeroasă ca populaţia Statelor Unite. Ba chiar numărul utilizatorilor de internet din India îl depăşeşte acum pe al celor din America. A fost nevoie de opt ani pentru ca toate familiile din Kenya să aibă telefoane mobile. A durat doar patru ani până ce inovatorul sistem de plăţi M-Pesa de la Safaricom să ajungă la 80% dintre gospodării[12]. Chiar şi sărăcita şi haotica Somalie a trecut de la o rată de pătrundere a telefoanelor mobile de 5% la 50% în mai puţin de cinci ani[13]. S-a dovedit că este mai uşor să le dai săracilor lumii telefonie mobilă decât apă curată – un argument, poate, pentru a lăsa furnizarea apei curate în seama sectorului privat mai degrabă decât în seama unor guverne slabe şi corupte[14].

În al doilea rând, consecințele revoluției noastre în termeni de redistribuire sunt cu totul diferite de cele ale revoluției de la începutul epocii moderne. În secolul al XV-lea, Europa nu era tocmai locul ideal pentru garantarea drepturilor de proprietate intelectuală, care la vremea aceea existau doar atunci când anumite tehnologii puteau fi monopolizate în secret de o ghildă. Tiparul nu a creat miliardari: Gutenberg nu era Gates (pe la 1456 era de-a dreptul falit). În plus, doar un subgrup al mass-mediei apărut datorită tiparului – ziarele și revistele – a căutat să facă bani din publicitate, așa cum procedează cele mai importante subcategorii media apărute datorită internetului. Cu toate acestea, puțini oameni au anticipat că rețelele gigantice devenite posibile datorită internetului, în ciuda propagandei lor pentru democratizarea cunoașterii, vor fi atât de profund inegalitare. O generație în mare parte aflată departe de conflicte – așa-numiții *baby-boomers* – nu învățase că nu rețelele nereglementate reduc inegalitatea, ci războaiele, revoluțiile, hiperinflațiile și alte forme de expropriere[15]

Cu siguranță, inovațiile au scăzut costurile tehnologiei informațiilor. La scară mondială, costurile utilizării computerelor și ale stocării digitale au scăzut cu rate de 33% și 38% pe an între 1992 și 2012[16]. Totuși, în ciuda speranțelor celor care și-au imaginat un mare bazar de aplicații bazate pe crowdsourcing, internetul s-a transformat într-o vastă rețea invariantă de scară, cu niște superhuburi hiperconectate[17] Și în hardware, și în software s-au dezvoltat oligopoluri, la fel ca și în furnizarea de servicii și în rețelele wireless. Legătura dintre aparent indestructibila AT & T și reinventata Apple ilustrează un vechi adevăr: corporațiile vor urmări monopolul, duopolul și oligopolul dacă sunt lăsate s-o facă. Chiar și acele corporații dedicate unui web „cu arhitectură deschisă" – precum Amazon, Facebook și Google – caută să ajungă în situația de monopol pe segmentele lor de piață, respectiv comerț electronic, rețele de socializare și căutare online[18] Guvernanța slabă și reglementările deficiente explică diferențele uriașe în ceea ce privește serviciile celulare și costurile de internet de la o țară la alta[19] Ele explică și de ce o mână de țări domină industria tehnologiei informației și telecomunicațiilor (deși este uimitor că Statele Unite se clasează pe locul al șaptelea – cu mult în urma Irlandei, a Coreei de Sud, a Japoniei și a Regatului Unit – în ceea ce privește importanța relativă pe care o are TIC pentru economia lor ca întreg)[20]

Această dinamică explică marea concentrare a proprietății asupra rețelei electronice mondiale. Începând din toamna anului 2017, Google (sau mai degrabă compania-mamă rebotezată, Alphabet Inc.) valorează 665 de miliarde de dolari prin capitalizare bursieră. Cam 11% din acțiunile sale, în valoare de aproximativ 76 de miliarde de dolari, sunt deținute de fondatorii săi, Larry Page și Sergey Brin. Capitalizarea bursieră a companiei Facebook se apropie de 500 de miliarde de dolari; 14% din acțiuni, în valoare de 71 de miliarde, sunt deținute de fondatorul său, Mark Zuckerberg. În ciuda impresiei că urmăresc ștergerea diferențelor, rețelele de socializare sunt astfel „inerent nedrepte și exclusive" Din cauza conectării preferențiale – tendința unor huburi bine conectate de a deveni și mai bine conectate –, supremul „truism al rețelelor sociale" se găsește într-adevăr în Evanghelia după Matei (vezi introducerea)[21] Spre deosebire de ceea ce se întâmpla în trecut, există acum în lume două categorii de oameni: cei care dețin și operează rețelele și cei care doar le utilizează. Stăpânii comerciali ai cyberspațiului pot încă să facă promisiuni deșarte despre un Pământ plat populat de netățeni, dar practic unele companii precum Google sunt organizate ierarhic, chiar dacă „organigramele" lor sunt foarte diferite de cele ale societății General Motors de pe vremea lui Alfred Sloan.

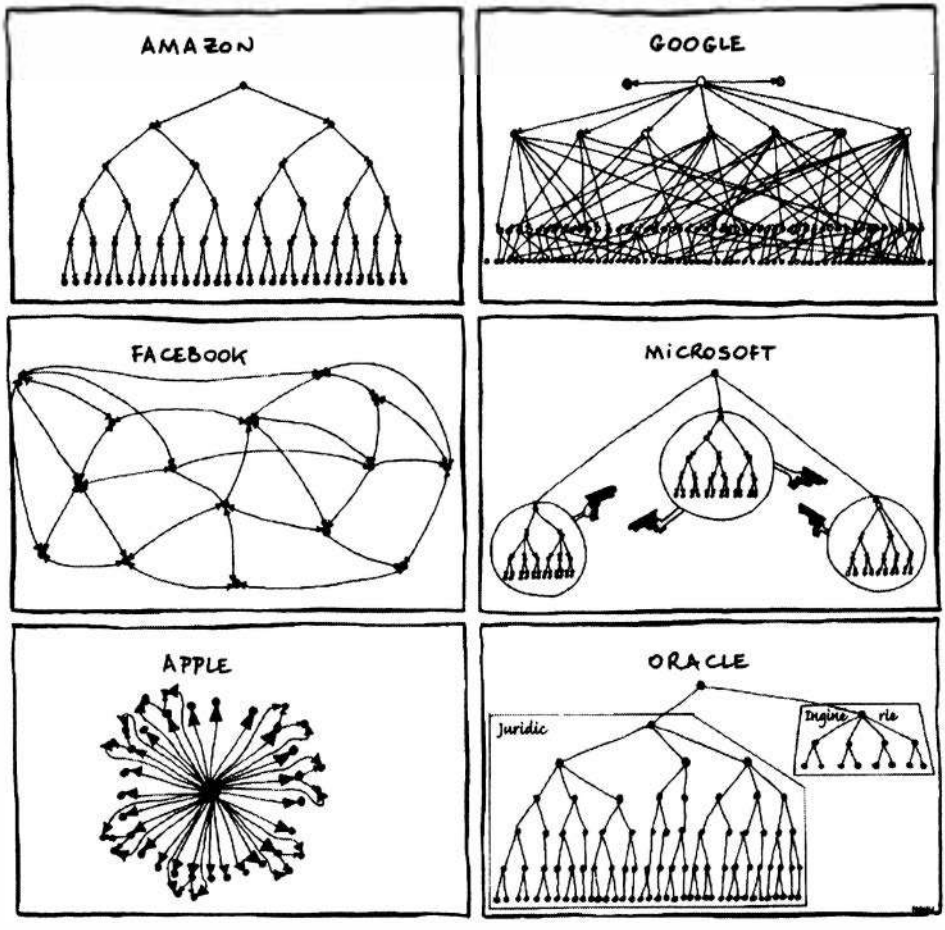

49. Diagrame satirice ale reţelelor principalelor companii americane de tehnologie.

În societăţile tradiţionale, dezvoltarea forţelor pieţei destabilizează reţele adesea ereditare, iar ca rezultat promovează mobilitatea socială şi reduce inegalitatea. Predomină meritocraţia. Însă, atunci când reţelele şi pieţele sunt aliniate, ca în vremurile noastre, inegalitatea creşte vertiginos deoarece profiturile de pe urma reţelei ajung într-o măsură copleşitoare la membrii acesteia care o deţin. Într-adevăr, tinerii foarte bogaţi care deţin reţelele moderne tind să aibă opinii politice oarecum de stânga. (Peter Thiel este excepţia care confirmă regula: un libertar care era dispus să stea la masă cu populiştii în 2016.) Totuşi, nu mulţi ar accepta bucuroşi nişte rate de impozitare pe venitul persoanelor fizice ca în Scandinavia, şi cu atât mai puţin o revoluţie egalitară. Stăpânilor internetului s-ar părea că le place să fie bogaţi aproape la fel de mult ca şi „lupilor" de pe Wall Street înainte de criza de acum un deceniu, deşi consumul lor este mai puţin ostentativ decât mustrările lor de conştiinţă. Este greu de imaginat o bancă de investiţii care să urmeze exemplul lui Sam Altman de la Y Combinator, care a pornit într-un pelerinaj către „Middle America" de parcă făcea penitenţă pentru rezultatul alegerilor din 2016[22]. Şi totuşi, San Francisco, unde se întoarce Altman, rămâne un oraş caracterizat de o inegalitate ca în *Metropolis*, nu în ultimul rând din cauza distorsionărilor care

menţin preţurile locuinţelor decente ridicol de mari. (Proprietatea imobiliară este întrecută doar de dreptul de proprietate intelectuală ca determinant al inegalităţilor în ceea ce priveşte nivelul de bunăstare, însă proprietăţile cele mai valoroase nu întâmplător se află cel mai aproape de clusterele geografice unde se generează cel mai valoros IP.) Şi tot ce par a fi dispuse marile firme de tehnologie să le ofere milioanelor de şoferi de TIR şi taximetrişti pe care intenţionează să-i înlocuiască cu vehicule autonome este o formă de venit de bază. Singura consolare este că acţionarii cei mai importanţi ai companiilor FANG sunt investitori instituţionali din Statele Unite ce, în măsura în care sunt administratorii economiilor clasei de mijloc americane, i-au oferit acesteia o cotă semnificativă din profiturile industriei TIC. Totuşi, o nuanţă importantă este că investitorii străini deţin probabil cel puţin 14% din titlurile de valoare ale unor mari întreprinderi americane, iar în cazul companiilor cu vânzări externe semnificative (precum Apple, care îşi câştigă aproximativ două treimi din venituri din străinătate), aproape sigur mult mai mult[23] Nici un cercetător serios al pieţelor de capital nu le-ar atribui totuşi acestor investitori străini vreo fărâmă de influenţă asupra guvernanţei corporative a acestor companii.

În al treilea şi ultimul rând, tiparul a avut efectul de a da peste cap viaţa religioasă în creştinătatea occidentală înainte de a perturba orice altceva. Dimpotrivă, internetul a debutat prin a perturba comerţul; abia de curând a început să dea peste cap şi politica şi a perturbat o singură religie, şi anume islamul. Aşa cum am văzut, reţelele au fost secretul a ceea ce s-a întâmplat în politica americană în 2016. Exista reţeaua populară de sprijin pe care a construit-o campania lui Trump – şi care s-a autoconstruit – pe platformele Facebook, Twitter şi Breitbart. Era vorba despre bărbaţi şi femei „daţi uitării" care pe 8 noiembrie au ajuns să învingă „grupurile de interese globale" şi „clasa politică ratată şi coruptă" pe care cică ar fi întruchipat-o adversara lui Trump. Un rol a jucat şi reţeaua jihadistă, deoarece atacurile teroriste revendicate de ISIS din anul alegerilor au făcut credibile angajamentele lui Trump de a „a elimina reţelele care sprijină islamismul radical în ţara asta" şi de a interzice imigraţia musulmanilor.

Putred de bogat, dar capabil să joace cu aplomb rolul demagogului, Trump însuşi întruchipa unul dintre principalele paradoxuri ale epocii. Era în acelaşi timp un oligarh minor şi un brand major. S-a spus că „nici un preşedinte american nu şi-a început mandatul cu o reţea uriaşă de afaceri, investiţii şi relaţii corporative precum cea construită de Donald J. Trump", despre care se ştia că are legături de afaceri cu 1 500 de persoane şi organizaţii[24]. În acelaşi timp, campania lui Trump a avut succes acolo unde adversarii lui nu au reuşit să se folosească de reţelele create de Silicon Valley, spre consternarea celor care deţineau aceste reţele şi care credeau că le şi controlează. Chinurile prin care au trecut în săptămânile de după alegeri au fost palpabile. La început, Google a încercat să curteze noua administraţie, după care a criticat aspru decretele prezidenţiale ce limitau călătoriile şi migraţia către Statele Unite din anumite ţări majoritar musulmane[25] Mark Zuckerberg a lipsit de la o întâlnire cu noul preşedinte la care au participat alţi directori executivi din domeniul tehnologiei. Probabil s-a mai mângâiat cu gândul că şi marşul femeilor împotriva lui Trump a fost organizat tot pe Facebook[26]. Greu de crezut că până la urmă nu va exista un conflict între administraţia Trump şi marile companii TIC, mai ales dacă administraţia revocă decizia din 2015 a predecesoarei sale potrivit căreia Comisia Federală pentru Comunicaţii trebuie să reglementeze internetul ca serviciu public similar cu vechea reţea feroviară sau telefonică. Între companiile de telecomunicaţii şi de distribuţie prin cablu, platformele avide de

lărgime de bandă şi furnizorii de conţinut precum Netflix pare să existe un conflict de interese evident care vizează problema „neutralităţii internetului" (principiul care susţine că toate fluxurile de date trebuie tratate în mod egal, indiferent de conţinutul sau valoarea lor)[27] Următoarea mişcare a lui Trump poate consta în acţiuni antitrust împotriva companiilor FANG.

Şi totuşi, din două puncte de vedere există o asemănare clară între vremurile noastre şi perioada revoluţionară care a urmat apariţiei tiparului. La fel ca tiparul, şi tehnologiile informatice moderne transformă nu doar piaţa – cel mai recent, facilitând folosirea în comun (adică închirierea pe termen scurt) a maşinilor şi apartamentelor –, ci şi sfera publică. Niciodată nu au mai fost interconectaţi atât de mulţi oameni într-o reţea care reacţionează instantaneu şi prin intermediul căreia se pot răspândi „meme"* chiar mai rapid decât virusii naturali[28]. Însă ideea de a include întreaga lume online ar crea o utopie de netăţeni, cu toţii egali în cyberspaţiu, a fost întotdeauna o fantezie – o iluzie în aceeaşi măsură ca şi viziunea lui Martin Luther despre o „preoţie a tuturor credincioşilor". Realitatea este că reţeaua globală a devenit un mecanism de transmitere a tot soiul de manii şi panici, la fel cum combinaţia între tipar şi alfabetizare a crescut pentru o vreme prevalenţa sectelor milenariste şi a vânătorilor de vrăjitoare. Cruzimile comise de ISIS par mai puţin ieşite din comun atunci când sunt comparate cu cele ale unor guverne şi secte din secolele XVI-XVII[29] Şi violenţa politică în creştere pare posibilă în Statele Unite şi chiar şi în unele zone ale Europei[30]. În al doilea rând, la fel ca în perioada Reformei şi după aceea, şi în vremurile noastre are loc o diminuare a suveranităţii teritoriale[31]. În secolele XVI-XVII, Europa a fost răvăşită de o serie de războaie religioase pentru că principiul formulat de Pacea de la Augsburg (1555) – *cuius regio, eius religio* – a fost de cele mai multe ori încălcat. În secolul XXI, observăm un fenomen similar de creştere a amestecului în treburile interne ale unor state suverane.

La urma urmei, a existat şi o a treia reţea implicată în alegerile care au avut loc în SUA în 2016, iar aceasta era reţeaua de informaţii a Rusiei. La momentul scrierii acestei cărţi, este clar că guvernul rus s-a dat peste cap să maximizeze prejudiciul adus reputaţiei lui Hillary Clinton de securitatea precară a e-mailurilor ei şi ale campaniei sale, folosindu-se de WikiLeaks drept canal pentru a transmite mass-mediei americane anumite documente furate[32]. A vizita site-ul WikiLeaks înseamnă a pătrunde în sala trofeelor acestei operaţiuni. Găseşti aici „Arhiva e-mailurilor lui Hillary Clinton", dincolo „E-mailurile Podesta"... Desigur, nu toate documentele făcute publice sunt americane. Însă veţi căuta în zadar scurgeri de informaţii menite să pună într-o situaţie stânjenitoare guvernul rus. Julian Assange poate încă stă pitit în Ambasada Ecuadorului de la Londra, însă realitatea este că el trăieşte, ca oaspete de onoare al preşedintelui Vladimir Putin, pe straniul tărâm numit Cyberia – zona crepusculară locuită de agenţii operativi online ai Rusiei.

Hackerii şi trolii ruşi reprezintă o ameninţare la adresa democraţiei americane similară cu ameninţarea creată de iezuiţi pentru Reformă în Anglia: o ameninţare din interior finanţată din exterior. „Ne aflăm într-un punct de cotitură", potrivit amiralului Michael S. Rogers, şef al NSA şi US Cyber Command[33]. Activităţile informatice sunt acum în capul listei de ameninţări a directorului serviciilor naţionale de informaţii. Iar

* De exemplu, în septembrie 2009, următoarea memă pro-Obamacare a fost copiată de sute de mii de utilizatori Facebook, dintre care unii (cam unu din zece) au făcut mici modificări în ceea ce priveşte formularea: „Nimeni nu ar trebui să moară pentru că nu îşi permite să plătească servicii medicale şi nimeni nu ar trebui să dea faliment pentru că s-a îmbolnăvit. Dacă eşti de acord, te rog să postezi asta ca mesaj de stare până la sfârşitul zilei"

WikiLeaks este doar o mică parte a problemei. Numai Pentagonul raportează peste zece milioane de încercări de intruziune în fiecare zi[34]. Desigur, cele mai multe dintre ceea ce mass-media numeşte „atacuri cibernetice" nu sunt decât încercări de spionaj. Pentru a înţelege întregul potenţial al războiului cibernetic, trebuie să ne imaginăm un atac care ar putea întrerupe o parte substanţială a reţelei electrice din SUA. Un astfel de scenariu nu este deplasat. Ceva de genul acesta s-a întâmplat în decembrie 2015 cu sistemul electroenergetic al Ucrainei, care a fost infectat de o formă de malware numită BlackEnergy.

Informaticienii au înţeles potenţialul perturbator al războiului cibernetic încă din primele zile ale internetului. La început cei care au provocat haos au fost hackerii adolescenţi: nişte pasionaţi de informatică precum Robert Tappan Morris, care a fost cât pe ce să facă praf World Wide Web în noiembrie 1988 lansând un virus extrem de contagios[35], sau „Mafia Boy", canadianul de 15 ani care a închis site-ul Yahoo în februarie 2000. Blaster, Brain, Melissa, ILOVEYOU, Slammer, Sobig – numele primilor viruşi dădeau în vileag faptul că cei care i-au creat erau nişte puştani[36]. Multe atacuri cibernetice încă sunt comise de actori nonstatali: vandali adolescenţi, infractori, „hacktivişti" sau organizaţii teroriste. (Atacul din 21 octombrie 2016 lansat împotriva furnizorului de servicii cu privire la nume de domenii Dynamic Network Services Inc., care a utilizat ca „boţi" camere web produse în China, a fost aproape sigur un caz de vandalism[37].) Totuşi, cel mai izbitor eveniment din 2016 a fost apariţia Cyberiei.

Fiind ţara care a construit internetul, Statele Unite erau menite să aibă un rol de lider şi în războiul cibernetic. Au început să-şi asume acest rol încă de pe vremea primului mandat al lui Reagan[38] În timpul invaziei Irakului din 2003, spioni americani au spart o serie de reţele irakiene şi au trimis mesaje în care îi îndemnau pe generali să se predea[39] Şapte ani mai târziu, Statele Unite şi Israelul au fost cele care au lansat virusul Stuxnet împotriva instalaţiilor de îmbogăţire a uraniului ale Iranului[40]. Problema nu este doar că se întoarce roata, ci că nu ştie nimeni câţi participanţi se pot implica în asemenea jocuri cibernetice. În ultimii ani, Statele Unite au fost ţinta unor atacuri cibernetice din partea Iranului, Coreei de Nord şi Chinei. Totuşi, aceste atacuri au fost îndreptate împotriva unor companii (mai ales Sony Pictures), nu împotriva guvernului american. Ruşii au fost primii care au purtat război direct cu guvernul Statelor Unite, căutând să-şi compenseze relativul declin economic şi militar prin exploatarea „amplelor posibilităţi asimetrice" pe care le oferă internetul de a „diminua potenţialul combativ al inamicului"[41] Şi-au făcut mâna în atacuri contra Estoniei, Georgiei şi Ucrainei. Totuşi, în 2017, Kremlinul a lansat un atac susţinut împotriva sistemului politic american, folosindu-se nu doar de WikiLeaks, ci şi de bloggerul român „Guccifer 2.0"[42].

Să lăsăm deoparte întrebarea dacă amestecul ruşilor – şi nu ştirile false discutate în capitolul anterior – a înclinat rezultatul alegerilor în favoarea lui Trump; este suficient dacă spunem că l-a ajutat, cu toate că şi ştirile false, şi cele reale care i-au adus prejudicii lui Clinton ar fi putut fi răspândite şi fără implicarea Rusiei. Să lăsăm deoparte şi întrebările deocamdată fără răspuns cu privire la modul în care numeroşi membri ai campaniei lui Trump au fost complici în operaţiunea ruşilor şi la cât de mult ştiau[43] Important este că Moscova nu s-a dat înapoi de la nimic. Pentru specialiştii în securitate naţională, aceasta este doar una dintre numeroasele trăsături ale războiului cibernetic care sunt curioase. Obişnuiţi cu teoriile elegante ale „distrugerii reciproce asigurate" ce au fost elaborate în timpul Războiului Rece, ei se chinuie să dezvolte o doctrină pentru o formă de conflict cu totul diferită, în care există nenumăraţi atacatori potenţiali, mulţi greu de identificat, şi diverse grade de distructivitate. Aşa cum observa în 2010 secretarul adjunct

al Apărării, William Lynn, „în timp ce o rachetă vine cu adresa expeditorului, un virus informatic în general nu prea face asta". Pentru Joseph Nye de la Kennedy School, Harvard, descurajarea poate fi o soluţie, dar acest lucru este valabil numai dacă Statele Unite sunt pregătite să facă dintr-un agresor un exemplu. Celelalte trei opţiuni pe care le propune Nye sunt sporirea securităţii cibernetice, încercarea de a-i „prinde" pe potenţialii agresori în capcana comerţului şi a altor relaţii (pentru a creşte costurile atacurilor cibernetice pentru ei) şi instituirea unor tabuuri globale împotriva atacurilor cibernetice asemănătoare celor care (în general) au descurajat folosirea armelor biologice şi chimice[44]. Această analiză nu este foarte încurajatoare. Dat fiind numărul mare de agresori cibernetici, apărarea pare condamnată să rămână în urma atacului, inversându-se logica militară convenţională. Iar ruşii s-au dovedit a fi indiferenţi şi la prinderea în capcană, şi la tabuuri, deşi China se poate preta mai bine abordării lui Nye. Ba chiar guvernul rus pare dispus să intre în cârdăşie cu membri ai unor grupuri de crimă organizată pentru a-şi atinge scopurile[45].

Cât de tare ar trebui să ne sperie Cyberia? Pentru Anne-Marie Slaughter, lumea noastră hiperconectată este, în cele din urmă, un loc primitor şi „Statele Unite... vor găsi treptat calea de mijloc justă a puterii reţelelor"[46]. Este adevărat că există tot felul de ameninţări conectate în reţea („terorism... droguri, arme şi trafic de persoane... schimbări climatice şi scăderea biodiversităţii... războaie ale apei şi nesiguranţă alimentară... corupţie, spălare de bani şi evaziune fiscală... pandemii"), însă, dacă liderii Americii pot „gândi" doar „în termeni de transpunere a unor alianţe strategice în huburi de conectivitate şi capabilitate", totul ar trebui să iasă bine. Secretul, afirmă ea, este transformarea ierarhiilor în reţele, NATO devenind astfel „hubul unei reţele de parteneriate pentru securitate şi un centru de consultare cu privire la chestiuni legate de securitatea internaţională, iar Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite, Fondul Monetar Internaţional şi Banca Mondială trecând printr-o reformă ce ar consta în deschiderea lor pentru „actori mai noi"[47]. Instituţiile ordinii mondiale definite după al Doilea Război Mondial trebuie să se metamorfozeze în „huburi ale unui sistem mai stabil, mai rapid şi mai flexibil, care să opereze la nivelul cetăţenilor, precum şi al statelor", încorporând „actori buni de pe web, corporativi, civici şi publici". Unul dintre exemplele pe care le dă Slaughter este Convenţia Globală a Primarilor pentru Climă şi Energie, care conectează peste 7 100 de oraşe din toată lumea[48]. Un altul este Parteneriatul pentru o Guvernare Deschisă lansat de administraţia Obama în 2011, care include acum 70 de ţări ce promovează „transparenţa, participarea civică şi responsabilitatea"[49] Ian Klaus, un fost coleg al lui Slaughter la Departamentul de Stat, consideră că există potenţial într-o reţea de oraşe globale[50].

Pot „actorii buni" să se reunească într-un nou tip de reţea geopolitică, folosindu-şi măiestria pe web pentru a-i înfrunta pe actorii răi? Joshua Cooper Ramo se cam îndoieşte. El este de acord cu Slaughter că „ameninţarea fundamentală la adresa intereselor Americii nu este China, Al-Qaeda sau Iranul, ci evoluţia reţelei înseşi" Totuşi, este mai puţin optimist în ceea ce priveşte uşurinţa cu care poate fi combătută această ameninţare. Apărarea împotriva criminalităţii cibernetice a rămas cu zece ani în urma atacurilor cibernetice, nu în ultimul rând din cauza unei noi variante de triadă imposibilă: „Sistemele pot fi rapide, deschise ori sigure, însă nu pot avea decât două dintre aceste trei calităţi simultan"[51]. Ameninţarea la adresa ordinii mondiale poate fi rezumată astfel: „reţele foarte rapide × inteligenţă artificială × cutii negre × Noua Castă × comprimarea timpului × obiecte din viaţa de zi cu zi × arme"[52]. În *The Seventh Sense*, Ramo

susţine construirea unor „porţi" reale şi virtuale pentru a bloca accesul ruşilor, al infractorilor care acţionează online, al vandalilor adolescenţi de pe net şi al altor răufăcători. Şi totuşi, Ramo însuşi citează cele trei reguli ale securităţii informatice concepute de criptograful Robert Morris Sr. de la NSA: „REGULA 1 Nu îţi lua calculator. REGULA 2: Nu îl porni. REGULA 3: Nu îl folosi"[53] Dacă vom continua să ignorăm cu toţii aceste noi imperative categorice – şi mai ales liderii noştri, dintre care majoritatea nici măcar nu au activat autentificarea pe baza a doi factori pe conturile lor de e-mail –, cum îi vor împiedica porţile astea pe unii ca Assange sau Guccifer?

Acum are loc o cursă a înarmării intelectuală pentru a concepe o doctrină viabilă a securităţii informatice. Pare improbabil să o câştige cei care au o concepţie tradiţională despre securitatea naţională. Poate că obiectivul realist nu este descurajarea atacurilor sau plătirea cu aceeaşi monedă, ci reglementarea diferitelor reţele de care depinde societatea noastră astfel încât acestea să fie rezistente – sau, şi mai bine, „antifragile", termen inventat de Nassim Taleb pentru a descrie un sistem care devine mai puternic atunci când este atacat[54] Cei care, ca Taleb, trăiesc în lumea administrării riscurilor financiare au văzut în 2008 cât de fragilă era reţeaua financiară internaţională: intrarea în dificultate a unei singure bănci de investiţii a fost cât pe ce să dărâme întregul sistem de creditare la nivel mondial. Noi, ceilalţi, i-am ajuns acum din urmă pe bancheri şi pe comercianţi – toţi suntem acum la fel de interconectaţi cum erau ei cu un deceniu în urmă. La fel ca reţeaua financiară, şi reţelele noastre sociale, comerciale şi infrastructurale sunt mereu atacate de nebuni şi escroci şi nu prea avem ce să facem ca să-i descurajăm. Putem cel mult să ne proiectăm şi să ne construim reţelele în aşa fel încât ele să ţină piept ravagiilor pe care le face Cyberia. Asta înseamnă să rezistăm tentaţiei de a construi o complexitate când (ca în cazul regulamentelor financiare) simplitatea este o opţiune mai bună[55] Mai presus de toate, înseamnă să înţelegem structurile reţelelor pe care le creăm.

Atunci când sunt eliminate jumătate din nodurile unui grafic aleatoriu de dimensiunea celor mai multe reţele reale, reţeaua este distrusă. Însă când se procedează la fel cu un model invariant de scară de aceleaşi dimensiuni, „uriaşa componentă conectată rezistă chiar şi după ce sunt eliminate peste 80% din noduri, iar distanţa medie din interiorul său [dintre noduri] este practic aceeaşi ca la început"[56] Această observaţie este de o importanţă vitală pentru cei ce au sarcina de a proiecta reţele care să poată fi antifragile în faţa unui atac deliberat îndreptat împotriva lor.

59

FANG, BAT și UE

În martie 2017, Comisia pentru Afaceri Interne a Camerei Comunelor, condusă de preşedinta sa, Yvette Cooper, a atacat Google, Facebook şi Twitter pentru că nu cenzurează îndeajuns internetul în numele lor. Cooper se plângea că Facebook nu închisese o pagină cu titlul „Interziceţi islamul". „Trebuie să faceţi mai mult şi să vă asumaţi mai multă responsabilitate socială pentru a-i proteja pe oameni"[1], a spus ea. În aceeaşi săptămână, ministrul german al Justiţiei, Heiko Maas, a prezentat un proiect de lege care avea să impună amenzi de până la 50 de milioane de euro reţelelor de socializare ce nu ştergeau „discursurile incitând la ură" sau „rapoartele false". Conform spuselor sale, „se şterge prea puţin conţinut ilegal şi nici acesta nu este şters suficient de rapid"[2].

Se pot aduce argumente şi pro, şi contra cenzurării conţinutului odios. Ne putem minuna că unele firme şi agenţii guvernamentale ar fi dispuse să cheltuie bani pentru publicitate online atât de orbeşte, încât sloganurile lor elaborate cu mare grijă ajung pe website-uri jihadiste. Totuşi, afirmaţia că Google şi Facebook ar trebui să facă cenzurarea nu este doar o fugă de responsabilitate, ci şi dovada unei naivităţi ieşite din comun. De parcă aceste două companii nu ar fi deja suficient de puternice, unii politicieni europeni par că vor să le ofere şi puterea de a limita libera exprimare a cetăţenilor lor.

Există trei elemente esenţiale care trebuie înţelese în ceea ce priveşte revoluţia din domeniul informatic. Primul este că aceasta a fost aproape în întregime isprava americanilor, deşi au contribuit şi informaticienii care au venit în Silicon Valley din toate colţurile lumii, şi fabricanţii din Asia ce au diminuat costurile hardware-ului. În al doilea rând, cele mai importante dintre companiile americane de înaltă tehnologie sunt acum extraordinar de dominante. În al treilea rând, aşa cum am văzut, această dominanţă se traduce în sume uriaşe de bani. Confruntat cu această revoluţie americană a reţelelor, restul lumii a avut de ales : ori capitulează şi reglementează, ori exclude şi concurează. Europenii au ales prima variantă. Degeaba veţi încerca să găsiţi vreun motor de căutare european, vreun comerciant cu amănuntul online din Europa, vreo reţea de socializare europeană. Cea mai mare companie de internet europeană este Spotify, compania cu sediul la Stockholm care transmite muzică şi video, înfiinţată în 2006[3]. FANG s-au înfipt bine în UE, iar tot ce mai poate face acum Comisia Europeană este să-i hărţuiască pe giganţii americani cu acuzaţii de încălcare a legislaţiei antitrust, impozite antedatate şi norme mai stricte privind confidenţialitatea şi protecţia datelor, ca să nu mai vorbim de drepturile legate de contractul de muncă[4] În mod cert, europenii au fost primii care au stabilit că nici o companie americană nu poate opera pe teritoriul lor independent de

legile naționale sau europene. Un francez, Marc Knobel, a fost cel care a stabilit faptul că Yahoo nu poate posta anunțuri de vânzare a unor suveniruri naziste pe site-urile sale de licitație, nu în ultimul rând pentru că severul prin intermediul căruia utilizatorii francezi accesau site-ul se afla în Europa (la Stockholm), dar și pentru că Yahoo nu era (așa cum pretindea) incapabil să-i deosebească pe francezi de alți utilizatori[5] O serie de țări europene – nu doar Franța, ci și Marea Britanie și Germania – au adoptat legi care le impun furnizorilor de servicii de internet să blocheze vizualizarea de către cetățenii lor a unor conținuturi proscrise (precum pornografia pedofilă). Și totuși, elitele politice europene se bazează acum efectiv pe companii americane precum Facebook să facă cenzură în numele lor, părând să uite de riscul ca „normele comunitare" impuse de Facebook să devină mai stricte decât dreptul european[6]

Dimpotrivă, chinezii au ales să concureze. Nu aceasta era reacția la care se așteptau americanii, care au presupus că Beijingul va încerca pur și simplu să „controleze internetul" – tentativă pe care, după cum bine se știe, președintele Bill Clinton a asemănat-o cu „încercarea de a lipi niște jeleu pe perete"[7] „Internetul este o rețea poroasă", scria un universitar american în 2003, „iar dacă oamenii din China... vor să obțină informații de pe site-uri din Silicon Valley, chiar și celui mai omnipotent guvern îi va fi foarte greu să-i oprească"[8]. Nu era chiar așa. Sigur, cenzura a fost folosită. Din 2012, când Lu Wei a fost pus la conducerea Administrației Spațiului Cibernetic, China a sporit eficacitatea Marelui său Zid Informatic, care blochează accesul la zeci de mii de website-uri occidentale, precum și a Scutului de Aur, un proiect de supraveghere online, și a Marelui Tun, ce poate fi folosit pentru a ataca website-uri ostile. Microbloguri și rețele de socializare precum Sina Weibo sunt supravegheate agresiv, cei condamnați pentru postarea online a unor informații false ori subversive primind pedepse cu închisoarea. Ca să dăm doar un exemplu care ilustrează modul cum acționează autoritățile, în septembrie 2016, NetEase a fost forțată de guvern să-și închidă toate forumurile online, în afară de cele despre imobiliare și locuințe[9] Deși mare parte dintre criticile online la adresa guvernului sunt tolerate, cenzorii opresc rapid orice apeluri la orice fel de acțiune colectivă neoficială[10]

Și totuși, nu cenzura este secretul reacției chinezilor la epoca rețelelor. Nucleul strategiei îl constituie limitarea, cu orice preț, a accesului marilor companii informatice americane pe piața chineză și încurajarea întreprinzătorilor locali să creeze o replică chineză la FANG. În timp ce Yahoo și Microsoft au acceptat „autodisciplina" impusă de stat[11], Google s-a retras din China în 2010, după dispute repetate cu autoritățile chineze pe tema cenzurii și a atacării conturilor de Gmail ale unor activiști pentru drepturile omului. De când a înregistrat numele de domeniu www.facebook.cn, în 2005, Facebook tot încearcă să se impună în China, dar a fost blocat în 2009, când niște platforme occidentale de *social media* au fost acuzate că ar instiga la tulburări în Xinjiang, o regiune majoritar musulmană[12]. Rezultatul este că în China internetul este astăzi dominat de BAT: Baidu (motorul de căutare, creat de Robin Li în 2000), Alibaba (răspunsul lui Jack Ma la Amazon, înființat în 1999) și Tencent (creat cu un an înainte de Ma Huateng, cunoscut pentru aplicația de mesagerie WeChat). Aceste conglomerate sunt mult mai mult decât niște simple clone ale echivalentelor lor americane; fiecare s-a dovedit a fi inovator în mod intrinsec – și, cu o valoare de piață cumulată care depășește 473 de miliarde de dolari și un venit anual de 20 de miliarde, sunt aproape la fel de mari ca și echivalentele lor din SUA. WeChat este folosit de 86% din utilizatorii chinezi de internet și înlocuiește rapid cartea de vizită asiatică, altădată obligatorie,

cu coduri QR uşor de introdus. Venitul site-ului Alibaba în China l-a depăşit pe cel al companiei Amazon în Statele Unite în 2015; procentajul său din totalul veniturilor încasate din vânzările cu amănuntul în China (peste 6%) este de două ori mai mare decât al companiei Amazon în SUA[13]

În mod evident, Silicon Valley scrâşneşte din dinţi că nu este primită pe uriaşa piaţă chineză. Zuckerberg încă nu şi-a pierdut speranţa, acordând interviuri în care vorbeşte fluent mandarina şi chiar făcând jogging prin smogul din Piaţa Tiananmen, însă experienţa recentă a companiei Uber nu e prea încurajatoare. Anul trecut, după ce a suferit pierderi de peste un miliard de dolari, Uber a capitulat, acceptând că nu poate învinge conglomeratul chinez de *ride-sharing* DiDi Chuxing[14]. La acest rezultat s-a ajuns în parte din cauza marii agilităţi şi a buzunarelor mai adânci ale conglomeratului DiDi şi în parte din pricina modificărilor de reglementare ce păreau concepute anume pentru a pune compania Uber în dezavantaj pe piaţa chineză[15] Frustrarea companiilor americane cauzată de aceste obstacole şi de altele este de înţeles. Şi totuşi, e greu să nu fii impresionat de felul în care au luptat chinezii cu Silicon Valley şi au câştigat. A fost inteligent nu doar din punct de vedere economic, ci şi politic şi strategic. La Beijing, „Fratele cel Mare" are acum marile baze de date necesare pentru a sta cu ochii pe netăţenii chinezi. Între timp, dacă vrea să culeagă metadate din Regatul de Mijloc, NSA trebuie să treacă de Marele Zid Informatic al Chinei.

În Occident, perspectiva convenţională continuă să fie că epoca reţelelor este la fel de defavorabilă conducerii Partidului Comunist Chinez cum a fost şi pentru Uniunea Sovietică. Însă nu toată lumea este de această părere[16]. În primul rând, Partidul Comunist însuşi este o reţea sofisticată, în care nodurile sunt interconectate de muchii de clientelism şi asocieri între cunoscuţi şi colegi. Pe baza centralităţii de interrelaţie, de exemplu, Xi Jinping este la fel de puternic ca orice lider de după Jiang Zemin şi cu mult mai puternic decât Deng Xiaoping, cu care este uneori comparat în mod eronat de unii comentatori occidentali[17] Analiza de reţea le permite celor care studiază guvernul chinez să se distanţeze de teoriile simpliste referitoare la faţiuni şi să-şi dea seama de subtilitatea ce caracterizează aşa-numita *guanxi* modernă. Cheng Li a subliniat importanţa legăturilor mentor-protejat pentru ascensiunea la putere a lui Xi – acele relaţii dintre personaje-cheie din partid şi cei care erau mâna lor dreaptă (*mishu*). Cei care fac distincţie între o elitistă „tabără a lui Jiang-Xi" şi populista „tabără a lui Hu-Li" exagerează rigiditătile faţiunii. De la rolul de secretar al lui Geng Biao, ministrul Apărării de la vremea aceea, Xi însuşi a ajuns să deţină funcţii la nivel regional şi provincial în Hebei, Fujian, Zhejiang şi Shanghai, unde şi-a construit propria reţea de protejaţi, incluzând tot felul de personaje, precum „tehnocratul economic" Liu He şi „agresivul conservator" Liu Yuan[18]. După cum afirmă Franziska Keller, China este mai bine înţeleasă din perspectiva unor asemenea reţele de mentori şi protejaţi decât din perspectiva faţiunilor. Printre alte reţele importante se numără şi cea formată de membri ai principalelor grupări mai mici ale lui Xi[19], precum şi cea care interconectează corporaţii şi bănci prin intermediul pieţei obligaţiunilor[20]

Departe de a vrea să lipească jeleuri pe perete, abordarea chinezilor faţă de *social media* constă tot mai mult în a profita de ceea ce scot la iveală microblogurile despre preocupările cetăţenilor. Atunci când nişte cercetători din Hong Kong, Suedia şi Statele Unite au alcătuit un set de date format din peste 13 miliarde de postări pe bloguri de pe Sina Weibo din 2009-2013, au descoperit cu surprindere că 382 000 de postări făceau aluzie la conflicte sociale şi nu mai puţin de 2,5 milioane menţionau proteste în masă

cum ar fi grevele. Ipoteza este că autorităţile se folosesc acum de *social media* pentru a monitoriza divergenţele de opinii şi a supraveghea corupţia. În mod semnificativ, din 680 de funcţionari acuzaţi de corupţie pe Weibo, cei care au fost puşi sub acuzare în cele din urmă erau menţionaţi de aproape zece ori mai des decât ceilalţi[21]. Un alt set de date – incluzând 4 460 de funcţionari anchetaţi pentru fapte de corupţie între 2010 şi 2015 – oferă o mai bună înţelegere a reţelelor care conduc China, în acest caz reţeaua de „tigri şi muşte" (adică mari criminali şi delincvenţi mărunţi) a căror conduită reprobabilă a devenit o ţintă importantă a guvernului lui Xi Jinping[22]. Există posibilitatea ca tehnologia informaţiei şi calculatoarelor să permită Beijingului să construiască un sistem de „credit social", analog creditului financiar din Occident, care (în formularea oficială) le-ar „permite celor de încredere să umble pretutindeni, împiedicându-i în acelaşi timp pe cei discreditaţi să facă chiar şi un pas"[23] China a instituit deja sisteme de *hukou* (permise de rezidenţă) şi *dang'an* (dosare personale), precum şi programe pentru recompensarea cadrelor de partid şi muncitorilor fruntaşi. Integrarea tuturor acestor informaţii cu datele pe care autorităţile le pot obţine cu uşurinţă de la companiile BAT ar oferi un sistem de control social cum nici nu au visat statele totalitare de la mijlocul secolului XX.

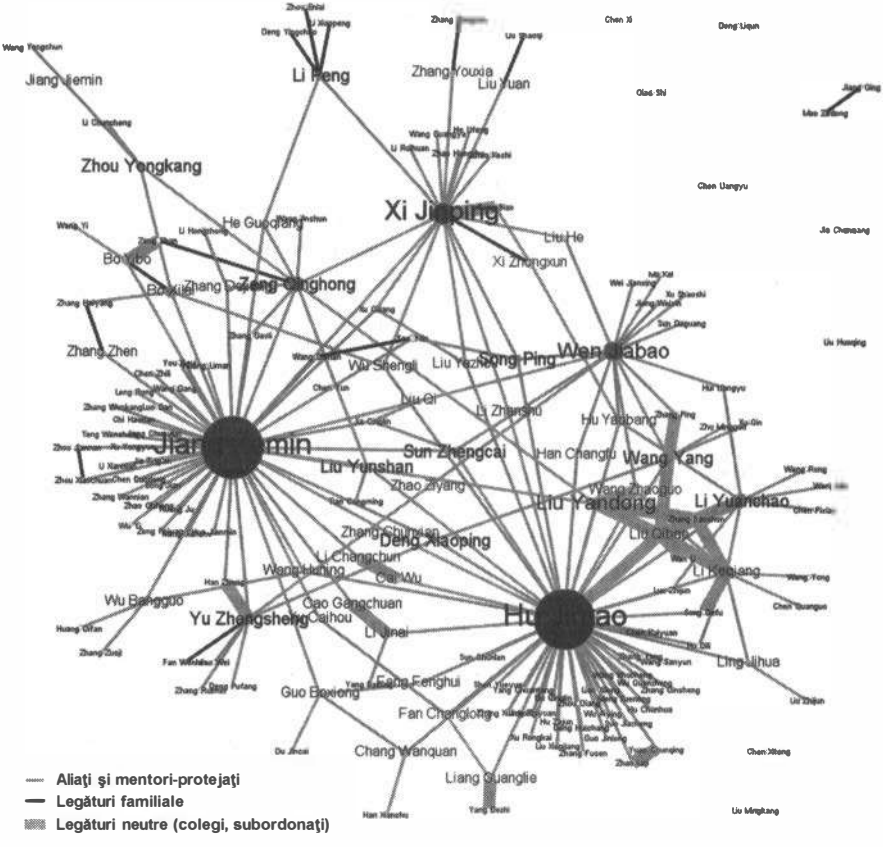

50. Reţeaua membrilor Comitetului Central al Partidului Comunist Chinez. Dimensiunea nodului este proporţională cu numărul de conexiuni (gradul), iar dimensiunea numelui e proporţională cu centralitatea de interrelaţie. Observaţi că legăturile dintre mentori şi protejaţi contează mai mult decât legăturile familiale.

În acelaşi timp, liderii Chinei par mult mai pricepuţi la *webcraft* decât omologii lor americani. Deşi parteneriatul transpacific pare probabil să expire din cauza retragerii de către administraţia Trump a susţinerii din partea Statelor Unite, unele iniţiative ale chinezilor, precum cea intitulată „Centura şi drumul", şi Banca Asiatică de Investiţii în Infrastructură atrag constant noi participanţi. Un test fascinant al abordării chinezilor va fi cât de departe sunt în stare să sară înaintea Statelor Unite în sectorul tehnologiei financiare, ce are o creştere rapidă. Din vremuri străvechi, statele şi-au exploatat capacitatea de a monopoliza emiterea de monedă, fie monede propriu-zise cu efigia regelui, fie bancnote înfăţişând foşti preşedinţi sau intrări electronice pe un ecran. Totuşi, monedele digitale bazate pe lanţuri de blocuri (*blockchain*) precum bitcoin sau ether oferă multe avantaje faţă de o monedă fiduciară precum dolarul sau yuanul. Ca mijloc de plată – mai ales pentru tranzacţii online –, bitcoinul este mai rapid şi mai ieftin decât un card de credit sau decât transferul electronic. Ca rezervă de valoare, are multe dintre atributele-cheie ale aurului, în special cantitatea limitată. Ca unitate de cont, în mod cert, nu este tocmai stabil, dar motivul e că a devenit un obiect atractiv al speculaţiilor: aur digital. Mai rău, bitcoinul pare extraordinar de risipitor cu resursele informatice din cauza faptului că este „extras" (*mined*) sau „distribuit" (*hashed*) şi autentificat[24] Totodată, tehnologia registrelor distribuite specifică bitcoinului pare să rezolve problema autentificării şi a securităţii atât de bine, încât bitcoinul poate funcţiona şi ca transmitere de mesaje rezistentă la fraudă, pe când etherul poate chiar să automatizeze punerea în aplicare a contractelor, fără a fi nevoie de monitorizarea birocratică atât de costisitoare ce este parte integrantă a sistemului existent de plăţi naţionale şi internaţionale[25] Pe scurt, „încrederea este distribuită, personalizată, socializată... fără a fi nevoie de o instituţie centrală pentru verificare"[26] Bineînţeles, autorităţile chineze nu sunt gata să-şi lase sistemul de plăţi în seama bitcoinului, aşa cum nu sunt gata nici să-şi lase sistemul de taximetrie în seama companiei Uber. Ba chiar sunt alarmate că 40% din reţeaua bitcoin globală este deja reprezentată de „mineri" chinezi, în timp ce aproape trei sferturi din tranzacţiile în bitcoin au loc pe site-ul BTCC (Bitcoin China). Organismele de control chiar au blocat efectiv operaţiunile la nivel naţional ale burselor de criptovalută în vara anului 2017. Totuşi, este clar că Beijingul apreciază potenţialul lanţului de blocuri ca tehnologie. Acesta este motivul pentru care Banca Populară a Chinei şi o serie de guverne provinciale sunt pe punctul de a lansa o „criptomonedă oficială" – „bityuanul", poate – în una sau două provincii în viitorul apropiat[27] Singapore poate depăşi Beijingul în întrecerea „cine introduce primul o criptomonedă oficială", însă Beijingul cu siguranţă o va lua înaintea Washingtonului[28]. Dacă experimentele chinezilor sunt încununate de succes, acest lucru ar reprezenta începutul unei noi epoci în istoria monetară şi o provocare majoră pentru viitorul dolarului ca principală monedă internaţională.

60

Piața și turnul redux

Uneori, pare că suntem condamnați să încercăm să ne înțelegem vremurile cu cadre conceptuale vechi de peste jumătate de secol. De la criza financiară, mulți economiști nu mai fac altceva decât să tot reia ideile lui John Maynard Keynes, care a murit în 1946. Confruntați cu populismul, unii autori care scriu despre politica americană și europeană îl confundă în mod repetat cu fascismul, de parcă epoca războaielor mondiale este singura istorie pe care au studiat-o vreodată. Analiștii relațiilor internaționale par că nu mai scapă de o terminologie care datează cam din aceeași perioadă: realism sau idealism, îngrădire sau conciliere, disuasiune sau dezarmare. „Telegrama Lungă" a lui George Kennan a fost trimisă cu doar două luni înainte de moartea lui Keynes; *Ultimele zile ale lui Hitler* de Hugh Trevor-Roper a fost publicată în anul următor. Și totuși, au trecut 70 de ani de atunci. Epoca noastră este profund diferită de mijlocul secolului XX. Statele cvasiautarhice, autoritare și dominante care au apărut după Marea Depresiune, al Doilea Război Mondial și la începutul Războiului Rece, dacă mai există astăzi, sunt doar niște umbre față de ce erau cândva. Birocrațiile și mecanismele de partid care le puneau în mișcare sunt astăzi nefuncționale sau în declin. Statul administrativ este ultima lor materializare. Astăzi, combinația de inovare tehnologică și integrare economică internațională a creat forme cu totul noi de rețele – de la lumea infractorilor la rarefiata „lume superioară" de la Davos –, la care nici nu au visat Keynes, Kennan sau Trevor-Roper.

Winston Churchill spunea: „Cu cât mai departe poți privi în trecut, cu atât mai departe poți vedea înainte" Și noi trebuie să privim mai mult spre trecut și să ne punem întrebarea: tinde epoca noastră să repete experiența perioadei de după 1500, când revoluția tiparului a dezlănțuit valuri revoluționare succesive?[1] Ne vor elibera noile rețele de lanțurile statului administrativ așa cum i-au eliberat rețelele din secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea pe strămoșii noștri de lanțurile ierarhiei spirituale și temporale? Sau ierarhiile consacrate din vremurile noastre vor reuși mai rapid decât predecesoarele lor imperiale să coopteze rețelele și să le pună în slujba viciului lor străvechi de a purta războaie?

O utopie libertară a netățenilor liberi și egali – cu toții interconectați, partajând toate datele disponibile cu o transparență maximă și parametri de confidențialitate minimi – are o anumită atractivitate, mai ales pentru tineri. E romantic să ți-i imaginezi pe acești netățeni, ca muncitorii din *Metropolisul* lui Lang, ridicându-se spontan împotriva elitelor corupte ale lumii, iar apoi descătușând puterea inteligenței artificiale pentru a se elibera și de sub jugul muncii istovitoare. Cei care încearcă să vadă înainte fără a privi

spre trecut cad foarte uşor în capcana unei asemenea confuzii între dorinţe şi realitate. De la mijlocul anilor 1990, informaticienii – şi nu numai – tot visează la posibilitatea unui „creier global" – un „superorganism planetar"[2] care să se autoorganizeze. În 1997, Michael Dertouzos aştepta cu nerăbdare o eră a „păcii asistate de calculator"[3] „Noile tehnologii ale informaţiei deschid noi perspective largi asupra însumării nenule", scria un entuziast în 2000. Guvernele care nu reacţionau rapid prin descentralizare aveau să fie „rapid... pedepsite"[4] N. Katherine Hayles era aproape euforică. „Ca locuitori ai unor reţele interconectate global", scria ea în 2006, „suntem prinşi cu toţii într-o spirală coevolutivă dinamică alături de maşinării inteligente, precum şi de alte specii biologice cu care împărţim planeta" Această spirală ascendentă virtuoasă avea să genereze în cele din urmă o nouă „cognisferă"[5] Trei ani mai târziu, Ian Tomlin anticipa „forme infinite de federaţii între oameni... care trec cu vederea... diferenţe religioase şi culturale pentru a aduce compasiunea şi cooperarea globale care sunt vitale pentru supravieţuirea pe această planetă"[6]. „Instinctele sociale ale oamenilor de a se întâlni şi a face schimb de idei", declara el, „ar putea fi într-o bună zi singurul lucru care ne va salva rasa de la autodistrugere"[7] „Informatizarea", scria alt autor, avea să fie al treilea val al globalizării[8]. „Web 3.0" avea să producă „o versiune contemporană a «exploziei cambriene»" şi să acţioneze ca „servodirecţie pentru inteligenţa noastră colectivă"[9]

Stăpânii tehnologiei online sunt foarte motivaţi să romanţeze viitorul. Balaji Srinivasan evocă viziuni ameţitoare în care generaţia Y colaborează cu ajutorul tehnologiilor de tip cloud computing, nemaifiind limitată de geografie şi plătind cu monede digitale, eliberate de sistemele de plăţi ale statelor. În 2017, luând cuvântul la ceremonia de absolvire de la Harvard, Mark Zuckerberg îi îndemna pe proaspeţii licenţiaţi să contribuie la „crearea unei lumi în care toţi să ştie ce vor: iniţiind împreună mari proiecte semnificative, redefinind egalitatea astfel încât fiecare să aibă libertatea de a urmări un ţel şi consolidând comunitatea în întreaga lume" Şi totuşi, Zuckerberg este întruchiparea inegalităţii ce caracterizează economia superstarurilor. Majoritatea soluţiilor pe care le preconizează el în ceea ce priveşte problema inegalităţii – „un venit de bază universal, structuri de îngrijire a copiilor la preţuri accesibile, îngrijire medicală care [să nu fie] legată de o singură companie... formare continuă" – nu pot fi puse în practică la nivel global, ci sunt viabile doar ca politici naţionale generate de vechiul stat asistenţial din secolul XX. Iar când afirmă că „lupta vremurilor noastre" se dă între „forţele libertăţii, deschiderii şi comunităţii globale, pe de o parte, şi forţele autoritarismului, izolaţionismului şi naţionalismului, pe de altă parte", pare să fi uitat cât de mult le-a ajutat compania lui pe acestea din urmă[10]

Istoriile futurologiei nu prea ne dau motive să ne aşteptăm la mare lucru de la viziunea construită de Silicon Valley a utopiei ce va să fie pusă în fapt. Sigur, dacă legea lui Moore rămâne valabilă, computerele ar trebui să fie capabile să simuleze creierul uman cam prin 2030. Dar de ce ne-am aştepta ca asta să aibă rezultatele utopice închipuite în paragraful anterior? Legea lui Moore se aplică cel puţin de când a fost construită (parţial) „maşina analitică" a lui Charles Babbage, înainte de moartea lui, în 1871, şi în mod cert începând cu al Doilea Război Mondial. Nu se poate spune că s-a înregistrat o îmbunătăţire exponenţială proporţională a productivităţii noastre, şi cu atât mai puţin a comportamentului nostru moral ca specie. Există argumente puternice în favoarea ideii că inovaţiile revoluţiilor industriale anterioare au fost mai benefice pentru omenire decât cele are ultimei revoluţii de acest fel[11]. Iar dacă principala consecinţă a roboticii avansate şi a inteligenţei artificiale va fi într-adevăr şomajul pe scară largă[12],

în mod sigur nu prea sunt șanse ca majoritatea oamenilor[13] să se dedice fără crâcnire unor distracții inofensive în schimbul unui venit de bază modest, dar suficient. Doar totalitarismul bazat pe sedative imaginat de Aldoux Huxley ar face viabil un asemenea acord social[14] Un rezultat mai probabil este o repetare a violentelor revolte care până la urmă au împins ultima mare epocă a rețelelor în haosul Revoluției Franceze[15]

În plus, nu poate fi alungată bănuiala că, în ciuda acestei promovări exagerate a utopiilor, anumite forțe nu tocmai benefice au învățat deja cum să facă uz și abuz de „cognisferă" în avantajul lor. În practică, pentru a funcționa, internetul depinde de cabluri submarine, cabluri cu fibră optică, legături prin satelit și hale uriașe pline de servere. Dreptul de proprietate asupra acestei infrastructuri nu are nimic utopic – și nici acordurile de oligopol care fac atât de profitabilă deținerea unor mari platforme web. A devenit posibilă crearea unor noi rețele vaste, însă, la fel ca rețelele din trecut, ele sunt ierarhice ca structură, cu un număr mic de huburi superconectate dominând masa nodurilor cu conexiuni puține. Și nu mai este doar o simplă posibilitate ca această rețea să fie manipulată de oligarhi corupți sau fanatici religioși pentru a purta un nou tip de război, mai imprevizibil, în cyberspațiu. Războiul acesta a început. Indicii de risc geopolitic sugerează că este posibil să ne pască un război convențional și chiar nuclear[16]. Nu se poate exclude nici posibilitatea ca un „superorganism planetar" creat de doctorii Strangelove ai inteligenței artificiale să o ia razna într-o bună zi, calculând – deloc incorect – că rasa umană este de departe cea mai mare amenințare pentru supraviețuirea pe termen lung a planetei înseși și exterminându-ne pe toți[17]

„Eu am crezut că, odată ce toată lumea va putea să se exprime liber și să facă schimb de informații și de idei, lumea va fi automat mai bună", spunea în mai 2017 Evan Williams, unul dintre cofondatorii platformei Twitter. „M-am înșelat."[18] Istoria ne învață că, dacă încredințăm rețelelor conducerea lumii, rezultatul este anarhia: în cel mai bun caz, puterea ajunge în mâinile Ordinului Illuminati, dar mai probabil în cele ale iacobinilor. Unii sunt astăzi tentați să strige măcar „de două ori «ura» pentru anarhism"[19] Supraviețuitorii războaielor din anii 1790 și 1800 au învățat o lecție importantă pe care am face bine să ne-o reamintim și noi: dacă nu vrei să culegi numai furtuni revoluționare, mai bine impui o oarecare ordine ierarhică asupra lumii și îi conferi o oarecare legitimitate. La Congresul de la Viena, cele cinci mari puteri au căzut de acord să instituie o astfel de ordine, iar pentarhia pe care au format-o a oferit o stabilitate remarcabilă în cea mai mare parte a secolului ce a urmat. După vreo 200 și ceva de ani, ne confruntăm și noi cu alegerea pe care au trebuit s-o facă ele. Cei care preferă o lume condusă de rețele se vor alege nu cu utopia interconectată la care visează ei, ci cu o lume împărțită între FANG și BAT și predispusă la toate bolile discutate mai sus, în care subrețele maligne profită de oportunitățile oferite de World Wide Web pentru a răspândi meme și neadevăruri ce se comportă ca niște viruși.

Alternativa este ca altă pentarhie de mari puteri să recunoască faptul că au un interes comun de a preveni propagarea jihadismului, a infracționalității și a vandalismului cibernetic, ca să nu mai vorbim de schimbările climatice. După episodul WannaCry din 2017, până și guvernul rus trebuie să înțeleagă că nici un stat nu poate spera să stăpânească prea mult timp Cyberia: acest malware a fost dezvoltat de NSA ca armă cibernetică sub numele EternalBlue, dar a fost furat și lansat de un grup care se intitula The Shadow Brokers. Până la urmă, un cercetător britanic i-a găsit „disjunctorul" (*kill switch*), însă abia după ce fuseseră infectate sute de mii de calculatoare, inclusiv din SUA, Marea Britanie, China, Franța și Rusia. Ce ar putea ilustra mai bine interesul comun

al marilor puteri faţă de combaterea anarhiei pe internet? În mod convenabil, arhitecţii ordinii de după 1945 au creat baza instituţională pentru o asemenea pentarhie nouă sub forma membrilor permanenţi ai Consiliului de Securitate al Naţiunilor Unite, instituţie ce menţine extrem de importantul ingredient pe care îl constituie legitimitatea. Marea întrebare a vremurilor noastre este dacă aceste cinci mari puteri pot face din nou cauză comună, la fel ca predecesoarele lor din secolul al XIX-lea[20]

Acum şase secole, la Siena, Torre del Mangia, care domină Palazzo Pubblico, proiecta o umbră prelungă peste Piazza del Campo, spaţiul ca un evantai care era când piaţă, când loc de întrunire şi, de două ori pe an, pistă pentru curse de cai. Dimensiunea turnului era menită să dovedească ceva: ajungea la aceeaşi înălţime ca şi catedrala oraşului, care se afla pe cea mai înaltă colină, simbolizând paritatea ierarhiilor temporală şi spirituală[21] Acum un secol, în *Metropolisul* lui Lang, puterea ierarhică era simbolizată de zgârie-norii Manhattanului, care încă umbresc Central Park dinspre sud şi est mare parte din zi[22] Atunci când au fost construite primele mari blocuri-turn în New York, păreau să fie nişte spaţii impresionante, aşa cum se şi cuvenea, destinate corporaţiilor ierarhice care dominau economia americană.

Dimpotrivă, firmele de tehnologie dominante evită verticala. Sediul companiei Facebook din Menlo Park, proiectat de Frank Gehry, este un campus răsfirat format din birouri colective şi zone recreative – o „singură încăpere în care încap mii de persoane", cum spunea Mark Zuckerberg, sau (poate mai exact) o imensă grădiniţă pentru pasionaţii de calculatoare. Clădirea principală din noul „Apple Park" din Cupertino este o gigantică navă spaţială circulară cu doar patru etaje – „un centru pentru creativitate şi colaborare", proiectat de regretatul Steve Jobs, Norman Foster şi Jonathan Ive ca pentru a găzdui o reţea de tip latice, toate nodurile fiind egale, cu un număr uniform de muchii, însă un singur restaurant[23] Noul sediu al corporaţiei Google din Mountain View, înconjurat de „copaci, spaţii verzi amenajate, cafenele şi piste pentru biciclete", va fi format din structuri uşoare asemenea unor blocuri, ce pot fi mutate uşor", ca şi cum ar fi construit din piese Lego şi plasat într-o rezervaţie naturală: un birou fără temelii sau parter, imitând reţeaua în continuă evoluţie pe care o găzduieşte[24]. Silicon Valley preferă să stea pitită – şi nu doar de teama cutremurelor. Arhitectura sa orizontală reflectă realitatea că este cel mai important hub al unei reţele globale: piaţa lumii.

Totuşi, în celălalt capăt al Statelor Unite – pe 5th Avenue din New York – se profilează o clădire cu 58 de etaje ce reprezintă o cu totul altă tradiţie organizaţională* Şi nici un om de pe lumea asta nu are un cuvânt mai greu de spus în ceea ce priveşte alegerea dintre anarhia conectată în reţea şi ordinea mondială decât proprietarul absent al turnului întunecat.

* Ultimul etaj este marcat „68", întrucât cel după care a fost botezată clădirea susţine, în stilul lui caracteristic, că e o clădire cu 68 de etaje. Totuşi, etajele de la 6 la 13 din Trump Tower pur şi simplu nu există.

Postfață

Piața și turnul arhetipale. Rețele și ierarhii în Siena secolului al XIV-lea

Ca să explic de ce titlul cărții de față este *Piața și turnul*, cititorii trebuie să mă însoțească la Siena. Traversați Piazza del Campo, în formă de scoică, spre Palazzo Pubblico, trecând pe sub umbra campanilei, maiestuosul Torre del Mangia. Nicăieri în altă parte nu veți vedea atât de elegant juxtapuse cele două forme de organizare umană descrise în această carte: în jur, un spațiu public construit special pentru tot soiul de interacțiuni umane informale; deasupra, un turn impresionant menit să simbolizeze și să emane puterea seculară. O temă centrală a cărții de față este că tensiunea dintre rețelele distribuite și ordinile ierarhice este veche de când lumea. Ea există indiferent de stadiul tehnicii, deși tehnologia poate decide care se va impune. Siena ilustrează această idee, căci arhitectura pieței și turnului ei este mai veche decât apariția tiparului în Europa. Torre del Mangia a fost construit în secolul al XIV-lea, odată cu Palazzo Pubblico, terminat în 1312. Și piața pavată datează tot din trecento[1].

Astăzi mulți oameni fac greșeala de a crede că internetul a schimbat fundamental lumea. Și totuși, după cum observa recent o hotărâre a Curții Supreme din Statele Unite, internetul nu este decât „piața publică modernă", ca să-l citățm pe judecătorul Anthony Kennedy[2]. Problemele anului 2017 nu sunt nici pe departe atât de noi cum ne-ar plăcea să ne închipuim. Predilecția președintelui pentru o conducere autoritară prevestește oare sfârșitul republicii? Ar putea disensiunile sociale și politice să escaladeze într-un război civil? Ar putea provocarea reprezentată de o putere în ascensiune pentru o putere în exercițiu să conducă la război? Asemenea întrebări nu li s-ar fi părut ieșite din comun celor care au ridicat Torre del Mangia. Dacă aveți vreo îndoială, intrați în Palazzo Pubblico și urcați la nivelul al doilea. Aici, pe pereții din Sala dei Nove (Sala Celor Nouă), veți descoperi dovezi uluitoare că dihotomia rețea-ierarhie este o idee care datează de mult timp.

Frescele pictate de Ambrogio Lorenzetti în Sala dei Nove se numără printre cele mai mari realizări ale artei italiene din secolul al XIV-lea. Eu le-am văzut pentru prima dată pe la mijlocul anilor 1980, pe când făceam studii postuniversitare și duceam lipsă de bani. Frescele acestea m-au impresionat atât de profund, încât, deși eram cam strâmtorat, am cumpărat niște reproduceri a două dintre scenele lui Lorenzetti. Cred că erau primele tablouri pe care le-am cumpărat vreodată și le-am păstrat conștiincios pe pereții birourilor mele – de la Oxford, Harvard și Stanford –, în ciuda faptului că sunt ieftine și abia dacă se distinge ceva. În mod imperceptibil, aproape printr-o osmoză, ele mi-au influențat gândirea. Ba chiar sunt, probabil, motivul pentru care mi-a venit în minte Siena când încercam să găsesc un titlu pentru cartea de față.

Frescele erau menite să fie o sursă de inspirație pentru cei nouă dregători aleși care conduceau republica Siena la vremea aceea. Fiecare era în funcție doar câte două luni o dată, însă în perioada respectivă Cei Nouă locuiau în Palazzo, separați de familiile lor – cu alte cuvinte, separați de rețelele dinastice care dominau orașele-state italiene în epoca Renașterii. Într-o încăpere alăturată, mai mare, Sala del Consiglio, se întrunea consiliul general al Sienei (practic, adunarea legislativă).

Totuşi, potrivit constituţiei scrise a oraşului, Cei Nouă constituiau executivul şi (în speţele seculare) autoritatea judecătorească. Pictate între februarie 1338 şi mai 1339, frescele erau menite să le reamintească Celor Nouă cât de mare era miza atunci când luau decizii.

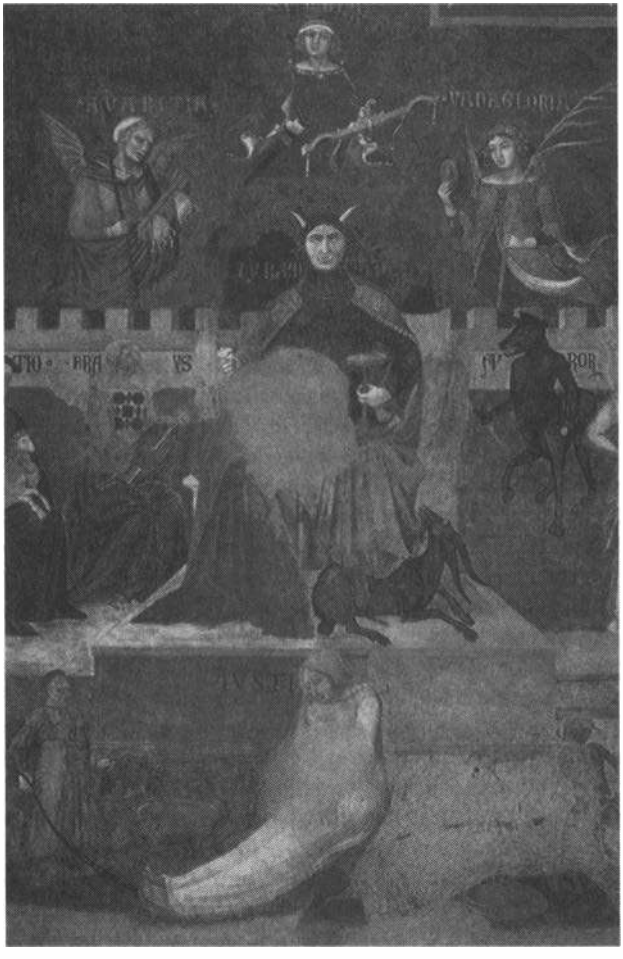

51. Viziunea lui Lorenzetti asupra unei ierarhii dăunătoare, cu diabolicul Tirannide aşezat pe tron. Deasupra tiranului planează Avariţia, Mândria şi Trufia. Dedesubt zace Justiţia, legată şi neputincioasă.

Picturile murale acoperă trei dintre cei patru pereţi din Sala dei Nove ; doar peretele dinspre sud, pe care se află singura fereastră a acestei încăperi, nu este decorat[3] Dacă te întorci cu spatele la fereastră, vezi în partea stângă (pe peretele dinspre vest) fresca numită de contemporani *Războiul*. În faţă, pe peretele dinspre nord, se află fresca pe care specialiştii o cunosc sub titlul *Alegoria bunei guvernări* – evident concepută ca piesă principală, fiind cel mai bine iluminată dintre cele trei[4] Iar la dreapta, pe peretele estic, este *Pacea*.

Specialiştii au discutat vreme îndelungată despre sursele de inspiraţie ale lui Lorenzetti. Mulţi ani, s-a crezut că frescele erau menite să ilustreze idei despre justiţie din operele lui Aristotel (*Etica nicomahică*) şi Sfântului Toma din Aquino (*Summa theologica*). O sursă mai evidentă este scriitorul florentin din secolul al XIII-lea Brunetto Latini, autor al *Li livres dou tresor* (cca 1260-1265) şi al rezumatului intitulat *Il tesoretto*. Mai recent au fost identificate originile astrologice ale multora

dintre imagini, precum şi aluziile voalate la istoria recentă a Toscanei (în special la rivalitatea dintre Siena şi Pisa).

Unele descrieri vechi, precum cea a lui Lorenzo Ghiberti de la începutul secolului al XV-lea, sugerează că intenţia iniţială a fost pur şi simplu de a pune în contrast „jafurile din timpul războiului" şi „ceea ce ţine de pace, [de exemplu] cum umblă caravanele negustorilor... fără nici o primejdie, cum îşi lasă mărfurile prin pădure şi apoi se întorc ca să le ia". Într-o predică ţinută la aproape 90 de ani după finalizarea frescelor, Sfântul Bernardino, care era franciscan, le-a numit pur şi simplu *la pace e la guerra*:

> Când mă întorc către pace, văd îndeletniciri negustoreşti; văd dănţuieli, văd cum se meremetisesc case; văd podgorii şi ogoare cum sunt lucrate şi semănate, văd oameni mergând la scaldă, călare pe cai, văd fetişcane care se duc la măritiş, văd turme de oi şi altele. Şi mai văd un om care este spânzurat ca să se facă dreptatea cea sfântă. Iară de aceea toţi trăiesc în pace şi bună înţelegere. Dar, când mă întorc către cealaltă [frescă], nu mai văd negoţ; nu mai văd nici dănţuiri, ci numai măcel; nu se mai meremetisesc case, ci acestea sunt stricate şi pârjolite de flăcări; pe ogoare nu mai creşte nimic; podgoriile sunt tăiate; nu se mai fac semănături, nimeni nu mai merge la scaldă şi nu se mai veseleşte în nici un fel, nu mai văd pe nimeni afară din case. Vai, femei! Vai, bărbaţi! Bărbatul este mort, femeia siluită, cirezile sunt prădate; oamenii se ucid unii pe alţii cu viclenie; Dreptatea zace întinsă la pământ, cu balanţa sfărâmată, legată fedeleş, este legată de mâini şi de picioare. Şi toate se fac cu frică. Dar Apocalipsa, în capitolul 13, înfăţişează războiul ca pe o fiară ridicându-se din mare, cu zece coarne şi şapte capete, asemenea leopardului şi cu picioare ca ale ursului. Ce însemnează astea zece coarne, dacă nu încălcarea celor Zece Porunci? [Fiara] cu şapte capete, pentru cele şapte păcate de moarte, este asemenea leopardului, care închipuie trădarea; [cu] picioare ca ale ursului, adică însetată de răzbunare. Însă, prin iertare, puneţi capăt războiului şi-l înlăturaţi[5].

Totuşi, aşa cum sugerează acest fragment, termenii *„pace"* şi *„război"* trebuie înţeleşi în sens larg – nu în sensul dat de Tolstoi, ca relaţii între state, ci cu semnificaţia lor mai veche de contrast între armonia civică şi conflictele care tind să decurgă dintr-o guvernare tiranică. *Alegoria bunei guvernări* a fost foarte bine rezumată drept „o realizare picturală a conceptului de *civitas* ca formă fundamentală de asociere între oameni"[6]. Scenele de pace urbană şi rurală de pe peretele estic sunt menite să înfăţişeze toate beneficiile unui oraş-stat bine guvernat. Peretele opus este antiteza, înfăţişând toate costurile proastei guvernări.

În pictura murală alegorică aflată în centru Lorenzetti a inclus o inscripţie explicativă utilă: „Această virtute sfântă [Justiţia], acolo unde domneşte, îndeamnă la unitate atâtea suflete [de cetăţeni], iar acestea, strângându-se laolaltă pentru asta, fac din binele comun [*ben comune*] Stăpânul lor; iar el, ca să-şi cârmuiască statul, alege să nu-şi întoarcă niciodată ochii de la chipurile strălucitoare ale Virtuţilor care îl înconjoară. Aşa încât lui i se aduc în triumf biruri, tributuri şi cârmuirea târgurilor; iar astfel, fără război, vin şi urmările pentru oameni – folositoare, trebuincioase şi plăcute". În partea stângă a peretelui stă aşezată Justiţia, având deasupra Înţelepciunea Cerească şi, de-o parte şi de alta, un înger roşu şi unul alb reprezentând categoriile aristotelice de dreptate comutativă şi distributivă. Şi mai impunător se conturează în partea dreaptă un patriarh cu barbă care este menit în mod clar să întruchipeze comunitatea Sienei înseşi (*ben comune*)[7] La dreapta lui (stânga privitorului) şade rezemată silueta aproape erotică a Păcii, ţinând în mână ramura de măslin, alături de figurile mai severe ale Curajului şi Prudenţei[8]. De cealaltă parte a lui se află Generozitatea, Cumpătarea şi (altă) Justiţie. Deasupra lor planează Credinţa, Caritatea şi Speranţa[9]

Mai interesante pentru privitorul modern sunt totuşi personajele mult mai puţin impunătoare aflate mai jos de acest şir de virtuţi civice. La picioarele personificării mai mari a Justiţiei, în partea stângă, stă aşezată Concordia, iar alături de ea, în şir, sunt 24 de reprezentanţi ai *popolo grasso* – cetăţenii prosperi din rândul cărora erau aleşi Cei Nouă. Uimitor este faptul că toţi se ţin cu mâna de o funie, făcută din două fire, fiecare pornind de la câte un taler al balanţei Justiţiei, pe care Concordia le răsuceşte într-o singură frânghie. Aceasta trece de la unul la altul până la personajul care întruchipează *ben comune*, fiind legată de încheietura mâinii lui drepte[10] Pentru Quentin Skinner, asta dovedeşte clar că întreaga frescă a fost concepută ca un omagiu adus

autonomiei republicii, o ilustrare a afirmaţiei lui Latini că „binele poporului" impune ca „signoria să fie deţinută chiar de comună"[11]. Şi totuşi, s-ar putea spune şi că imaginea funiei lui Lorenzetti care uneşte elita urbană şi o conectează cu principiile justiţiei şi comunităţii înseşi anticipa ideea modernă de reţea socială şi chiar şi politică[12].

Astfel de interpretări sunt mereu în pericol de a fi anacronice. Lorenzetti lasă clar de înţeles că o forţă militară eficientă este parte integrantă a bunei guvernări: cavalerii în armură îi domină nu doar pe târgoveţii prosperi, ci şi pe prizonierii lor de război, care sunt legaţi laolaltă cu o frânghie total diferită. Cu toate acestea, privitorul modern nu poate să nu fie frapat de absenţa soldaţilor din cele două imagini de pe peretele estic înfăţişând oraşul paşnic şi al său *contado* rural.

S-a argumentat în mod convingător că peisajul urban de pe peretele estic este „efectiv o viziune" a personajului alegoric Pacea de pe peretele nordic[13]. Evident, se vrea ca oraşul să fie Siena: vedem *il duomo* în colţul din stânga sus, Porta Romana în centru şi portul Talamone din apropiere[14]. Totuşi, este o Sienă idealizată, ilustrând „armonia cosmică a convieţuirii" Din nou, artistul exprimă în cuvinte ceea ce ar trebui să vedem:

> Întoarceţi-vă ochii ca s-o priviţi, voi, cei ce cârmuiţi, pe aceea care este zugrăvită aici [Justiţia], purtând coroana măreţiei sale, care îi dă totdeauna fiecăruia ce merită. Priviţi câte lucruri bune izvorăsc de la ea şi cât de dulce şi de liniştită este viaţa oraşului în care este apărată virtutea aceasta ce le întrece pe toate celelalte. Ea îi păzeşte şi îi apără pe aceia care o cinstesc, îi hrăneşte şi îi satură... răsplătindu-i pe aceia care fac bine şi pedepsindu-i cum se cuvine pe cei răi.

O privire superficială ar putea conduce la deducţia eronată că prosperitatea economică este unicul beneficiu al unei guvernanţe juste. Totuşi, aşa cum observa Sfântul Bernardino, nu toate activităţile din oraş sunt comerciale. Vedem şi un profesor care îşi instruieşte elevii, de exemplu, pe când grupul din centru, în prim-plan, este format din nişte dansatori, aproape sigur (în ciuda impresiei iniţiale) tineri, participând la un dans public – numit *tripudium* – pentru a-şi exprima bucuria că este pace. La fel, în scena păcii în zona rurală sunt reprezentate nu doar comerţul şi agricultura, ci şi vânătoarea. „Fără teamă", afirmă inscripţia din stânga sus, „oricine poate umbla liber şi oricine poate să are şi să semene, atâta timp cât această comună o va avea stăpână pe doamna aceasta [Justiţia], căci ea i-a lăsat pe cei răi fără nici o putere"

Oraşul devastat de război zugrăvit pe peretele vestic este într-un puternic contrast cu toate acestea. Peretele nordic este dominat de personaje la fel de alegorice, aşa încât aici îl avem pe Tirannide, un monstru diabolic şi sașiu, cu coarne şi colţi, ţinând un pumnal în mâna dreaptă şi piciorul pe o capră. Deasupra tiranului planează Avariţia, Mândria şi Trufia. La stânga sunt Cruzimea, Trădarea şi Înşelăciunea; la dreapta, Furia, Discordia – sacrificându-se singură cu un fierăstrău – şi Războiul[15]. La picioarele tiranului zace Justiţia, legată şi neputincioasă. Deşi mare parte din partea inferioară a acestei fresce este deteriorată, putem distinge scene în care oameni sunt ucişi sau agresaţi şi sunt distruse bunuri. „Pentru că fiecare caută să-i fie lui bine", citim, „pe pământurile acestea Justiţia este supusă Tiraniei: iată de ce nimeni nu trece pe drumul acesta fără să se teamă pentru viaţa sa... căci se fac jafuri şi în oraş, şi dincolo de porţile lui"[16]. S-a sugerat că acest oraş nefericit era menit să o reprezinte pe rivala Sienei, Pisa[17] Mai probabil, intenţia a fost să se ilustreze tot ce nu era Siena: un oraş aflat sub o cârmuire autocratică şi deci în care nu există nici pace, nici prosperitate. Iniţial, pe marginea de jos a frescei erau nişte portrete ale unor împăraţi tiranici (Nero, Caracalla, Gaeta şi Antioh)[18].

Pentru epoca sa, capodopera lui Lorenzetti era remarcabil de solidară cu oraşul-stat autonom şi ostilă atât monarhiei, cât şi imperiului. Ar fi exagerat să spunem că artistul a profeţit epoca reţelelor care avea să înceapă peste un secol şi jumătate; dar cu siguranţă a fost cu un pas înaintea timpului său prin faptul că a făcut legătura atât de explicit între guvernarea bazată pe domnia legii, pe de o parte, şi prosperitatea economică şi coeziunea socială, pe de altă parte. Să nu uităm că la vremea aceea nu doar Europa, ci cea mai mare parte a Eurasiei era dominată de diferite forme de guvernare despotică. Epoca de aur a Sienei, cam din 1260 până în 1348, a coincis cu ascensiunea şi decăderea Imperiului Mongol. Era o perioadă în care negustori din Siena

ajungeau tocmai până la Tabriz ca să cumpere mătăsuri din Asia Centrală, iar papa primea soli trimişi de împăratul Toghon Temür din dinastia Yuan[19] Deşi nu mai există de mult, cealaltă contribuţie a lui Lorenzetti la decorarea acestui Palazzo Pubblico a fost un *Mappamondo* rotativ cu diametrul de aproape cinci metri care înfăţişa Siena în centrul unei reţele comerciale ce se întindea pe tot cuprinsul Eurasiei[20]

Tragedia a fost că tocmai această reţea comercială avea să furnizeze vectorii de-a lungul cărora s-a transmis Moartea Neagră. Ciuma bubonică a lovit Siena în 1348, la mai puţin de un deceniu după ce s-a finalizat *Pacea şi războiul*, şi se pare că şi Lorenzetti s-a numărat printre victimele ei. Aşa a luat sfârşit epoca de glorie a Sienei[21]. Şi totuşi, frescele din Sala dei Nove au supravieţuit aproape 700 de ani, ca să ne reamintească faptul că problemele războiului şi păcii – şi ale bunei şi proastei guvernări – nu sunt deloc noi. Tehnologiile vin şi se duc. Lumea rămâne alcătuită din pieţe şi turnuri.

Anexă

Reprezentarea prin grafice a reţelelor sociale în epoca Nixon-Ford

În capitolul 45, mă folosesc de analiza reţelelor sociale pentru a examina rolul lui Henry Kissinger în administraţiile Nixon şi Ford şi, mai general, relaţiile din cadrul celor două administraţii, utilizând ca sursă toate memoriile scrise şi publicate de membri ai acestora. Cititorii interesaţi de analiza reţelelor sociale vor dori să afle mai multe despre ilustraţiile 30-33, care sunt parte a unui proiect de cercetare a reţelelor sociale aflat în curs de desfăşurare, în colaborare cu Manny Rincon-Cruz, precum şi a cercetărilor mele continue despre viaţa lui Henry Kissinger.

Majoritatea proiectelor de analiză a reţelelor sociale cartografiază relaţiile într-un mod binar simplu – fie există, fie nu există o conexiune între doi actori –, surprins adesea sub forma unei matrice binare. Cele mai multe dintre metodele de calcul din cadrul analizei reţelelor sociale se bazează doar pe asemenea matrice, pentru că, mult timp, majoritatea seturilor de date din mediul academic (de exemplu, cele produse de sociologi şi politologi) erau de acest tip şi abia de curând actualele platforme de *social media*, aflate într-o dezvoltare rapidă, au început să furnizeze date mai nuanţate. Chiar şi aşa, seturile de date complicate sunt adesea simplificate pentru a le permite cercetătorilor să utilizeze abordarea binară. Pentru istoric, este problematic, deoarece noi suntem profund interesaţi de diferitele tipuri de relaţii care există între indivizi. Mai mult decât atât, în grupuri de dimensiuni medii, o abordare binară tinde să arate că mai toată lumea e conectată cu toată lumea, rezultat aproape lipsit de valoare. Analiza reţelelor sociale nu poate distinge uşor între iubire şi ură, mai ales în mediul politic, unde prietenia şi duşmănia pot fi greu de deosebit. Totuşi, se poate identifica importanţa relativă a relaţiilor.

Aproape jumătate dintre indivizii care au deţinut roluri semnificative în administraţiile Nixon şi Ford au scris memorii ce includeau şi perioada cât au lucrat pentru guvern. Pentru a ne identifica sursele, am întocmit mai întâi o listă cu membri ai cabinetelor de la Casa Albă, iar apoi am adăugat o serie de nume de la un nivel inferior, subsecretari din departamente-cheie, oricine cu surse şi publicaţii înregistrate la Nixon Memorial Library şi orice membru al administraţiilor care scrisese vreo carte despre perioada lui Nixon şi Ford dacă aceasta se găsea în sistemul bibliotecii de la Stanford, pe Amazon şi WorldCat. Pornind de la acest index cu liste, ne-am folosit din nou de Stanford, Amazon şi WorldCat pentru a identifica toate lucrările lor. Apoi am iniţiat un proces de eliminare. Memoriile incluse au fost cele care acopereau în întregime perioada cât a ocupat un individ o funcţie la Casa Albă. Astfel, de exemplu, cartea lui Kissinger despre încheierea Războiului din Vietnam a fost exclusă. Am exclus şi cărţi care nu erau memorii sau amintiri, precum şi cărţi ce erau în principal sau în întregime compilaţii ale unor surse primare.

Am folosit aceste scrieri pentru a aproxima măsura în care unii actori îşi aminteau că alţi indivizi au jucat un rol în politica vremii şi în activitatea lor în cadrul administraţiilor. Fenomenul de bază pe care încercam să-l surprindem în analiza noastră era numărul de evenimente diferite în care un autor şi-l amintea pe alt actor istoric. Ca indicator de aproximare, ne-am bazat pe munca meticuloasă realizată deja de alţi autori, editori şi redactori în ceea ce priveşte indexarea

memoriilor. Astfel, elementul fundamental al setului nostru de date a fost numărul de pagini în care era menţionat un actor în fiecare dintre aceste memorii.

Evident, există variaţii semnificative în ceea ce priveşte dimensiunile memoriilor, modul cum reflectă ele perioada şi numărul de cuvinte pe care le-au publicat editorii pe o pagină medie. Unii dintre autorii noştri şi-au povestit toată viaţa; alţii – doar perioada cât au lucrat pentru guvern. Pentru a permite asemenea variaţii, am evitat o măsurare absolută a frecvenţei cu care apărea un individ într-o carte de memorii, întrucât ceea ce voiam să aflăm era importanţa unui anumit actor în memoriile unui autor faţă de alţi actori din administraţiile Nixon şi Ford în cadrul reţelei sociale. Astfel, am luat numărul de pagini în care era menţionat un individ şi l-am împărţit la numărul total de referinţe ale tuturor autorilor de memorii despre administraţiile Nixon şi Ford. Unele memorii au mai multe volume, iar unii autori au scris mai multe cărţi de memorii. În ambele cazuri, am considerat că toate formează un singur text, aşa că pentru fiecare membru al administraţiei pur şi simplu am făcut totalul referinţelor din toate volumele sau cărţile. Aşa s-a ajuns la un număr cuprins în intervalul [0, 1], pe care l-am folosit pentru a calcula importanţa conexiunii dintre scriitor şi individul menţionat.

Suprafaţa nodurilor din graficele noastre este reprezentată proporţional cu numărul menţionărilor unui individ. Pentru graficul reţelei sociale (ilustraţia 33), aceasta corespunde cu centralitatea de grad receptoare a individului respectiv, care se calculează adunând ponderile tuturor conexiunilor îndreptate către acel individ. În esenţă, asta reprezintă o proporţie cu frecvenţă normalizată din toate menţionările de către autori care au lucrat pentru administraţiile de la Casa Albă. Centralitatea de interrelaţie a fost calculată folosind muchii orientate şi ponderate mai degrabă decât, aşa cum fac majoritatea studiilor, utilizând doar existenţa sau nonexistenţa binară a unei conexiuni de tip muchie.

Reprezentările noastre utilizează un pachet software de tip D3. Distanţa din cele trei grafuri ale ego-reţelelor este proporţională cu dimensiunea nodurilor. Distanţa şi plasarea nodurilor în graful social (ilustraţia 33) nu au nici un sens intrinsec, datorându-se algoritmilor de trasare a grafurilor ai softului D3. Versiunile publicate aici sunt capturi de ecran ale unor reprezentări grafice dinamice ale serverului nostru.

Un defect evident al abordării noastre este că nu toţi membrii administraţiilor Nixon şi Ford şi-au scris memoriile. O omisiune notabilă – notabilă pentru că este menţionat relativ frecvent de alţii – este John N. Mitchell, loialul şef al Departamentului de Stat al Justiţiei şi procuror general al SUA al lui Nixon. Mitchell este singurul şef al Departamentului de Stat al Justiţiei şi procuror general din istoria Statelor Unite care a făcut închisoare, din cauza faptului că a refuzat să facă vreo înţelegere cu cei ce anchetau scandalul Watergate. Mitchell a refuzat şi să-şi scrie memoriile tot din loialitate. Şi totuşi, distribuţia frapant de neliniară a referinţelor înseamnă că adăugarea multor altor memorii „care lipsesc" nu prea ar modifica gradul de influenţă pe care l-a avut un individ în ceea ce priveşte centralitatea de grad sau de interrelaţie. La fel ca o serie de alte reţele sociale discutate în cartea de faţă, reţeaua socială Nixon-Ford pare să fie guvernată, în linii mari, de o lege de putere.

În fine, ar trebui subliniat faptul că grafurile Nixon-Ford nu sunt reprezentări ale frecvenţei sau intensităţii comunicării dintre indivizi, care sunt genul de criterii folosite de sociologi şi de psihologi pentru a examina o legătură socială. Ele mai degrabă caută să surprindă importanţa pe care a avut-o un individ în amintirile altuia – sau, cel puţin, importanţa pe care a vrut să i-o transmită cititorului autorul memoriilor. Se poate într-adevăr ca distribuţia valorilor frecvenţei şi intensităţii să fie diferită, dacă ar avea cineva dovezi şi surse detaliate pentru a le construi.

Lucrări folosite în analiza reţelelor Nixon-Ford

Agnew, Spiro T., *Go Quietly... Or Else*, Morrow, New York, 1980.

Bush, George H.W., *Looking Forward: An Autobiography*, Doubleday, Garden City, NY, 1987.

Bush, George H.W., şi Scowcroft, Brent, *A World Transformed*, Alfred A. Knopf, Garden City, NY, 1998.

Cheney, Dick, *In My Time : A Personal and Political Memoir*, Simon & Schuster, New York, 2011.
Colby, William E., *Honorable Men : My Life in the CIA*, Simon & Schuster, New York, 1978.
Coleman, William T., împreună cu Bliss, Donald T., *Counsel for the Situation : Shaping the Law to Realize America's Promise*, Brookings Institution, Washington, DC, 2010.
Colson, Charles W., *Born Again*, Chosen Books, Old Tappan, NJ, 1976.
Connally, John B., *In History's Shadow : An American Odyssey*, Hyperion, New York, 1993.
Dean, John W., III, *Blind Ambition : The White House Years*, Simon & Schuster, New York, 1976.
Dent, Harry S., *The Prodigal South Returns to Power*, John Wiley & Sons, New York, 1978.
Ehrlichman, John D., *Witness to Power : The Nixon Years*, Simon & Schuster, New York, 1982.
Ford, Gerald R., *A Time to Heal : The Autobiography of Gerald R. Ford*, W.H. Allen, Londra, 1979.
Garment, Leonard, *Crazy Rhythm : My Journey from Brooklyn, Jazz, and Wall Street to Nixon, Watergate, and Beyond*, Times Books, New York, 1997.
Gergen, David R., *Eyewitness to Power : The Essence of Leadership, Nixon to Clinton*, Touchstone, New York, 2000.
Gulley, Bill, şi Reese, Mary Ellen, *Breaking Cover*, Simon & Schuster, New York, 1980.
Haig, Alexander M., Jr., *Inner Circles : How America Changed the World : A Memoir*, Warner Books, New York, 1992.
Haldeman, H.R., *The Haldeman Diaries : Inside the Nixon White House*, G.P. Putnam's, New York, 1994.
Hartmann, Robert T., *Palace Politics : An Inside Account of the Ford Years*, McGraw Hill, Londra, 1980.
Helms, Richard M., *A Look over My Shoulder : A Life in the Central Intelligence Agency*, Presidio Press, New York, 2004.
Hill, Clint, şi McCubbin, Lisa, *Five Presidents : My Extraordinary Journey with Eisenhower, Kennedy, Johnson, Nixon, and Ford*, Gallery Books, New York, 2017.
Kissinger, Henry A., *White House Years*, Little, Brown, Boston, 1979.
Kissinger, Henry A., *Years of Renewal*, Simon & Schuster, New York, 1999.
Kissinger, Henry A., *Years of Upheaval*, Little, Brown, Boston, 1982.
Klein, Herbert G., *Making It Perfectly Clear*, Doubleday, Garden City, NY, 1980.
Kleindienst, Richard G., *Justice : The Memoirs of Attorney General Richard G. Kleindienst*, Jameson Books, Ottawa, IL, 1985.
Larzelere, Alex, *Witness to History White House Diary of a Military Aide to President Richard Nixon*, AuthorHouse, Bloomington, IN, 2009.
Liddy, G. Gordon, *Will : The Autobiography of G. Gordon Liddy*, St. Martin's Press, New York, 1995.
Lungren, John C., *Healing Richard Nixon : A Doctor's Memoirs*, University Press of Kentucky, Lexington, KY, 2003.
Magruder, Jeb Stuart, *An American Life : One Man's Road to Watergate*, Atheneum, New York, 1974.
Mollenhoff, Clark, *Game Plan for Disaster : An Ombudsman's Report on the Nixon Years*, Norton, New York, 1976.
Moynihan, Daniel P., *A Dangerous Place*, Little Brown & Company, New York, 1978.
Moynihan, Daniel P., *A Portrait in Letters of an American Visionary*, PublicAffairs, New York, 2010.
Nessen, Ron H., *It Sure Looks Different from the Inside*, Playboy Paperbacks, New York, 1979.
Nixon, Richard M., *RN : The Memoirs of Richard Nixon*, Simon & Schuster, New York, 1990.
Peterson, Peter G., *The Education of an American Dreamer : How a Son of Greek Immigrants Learned His Way from a Nebraska Diner to Washington, Wall Street, and Beyond*, Grand Central Publishing, New York, 2009.

Price, Raymond Kissam, *With Nixon*, Viking, New York, 1977.
Richardson, Elliot L., *The Creative Balance: Government, Politics, and the Individual in America's Third Century*, Holt, Rinehart, New York, 1976.
Richardson, Elliot L., *Reflections of a Radical Moderate*, Westview Press, Boulder, CO, 2000.
Rumsfeld, Donald H., *Known and Unknown: A Memoir*, Penguin Books, Londra, 2011.
Safire, William, *Before the Fall: An Inside View of the pre-Watergate White House*, Transaction Publishers, New Brunswick, NJ, şi Londra, 2005.
Saxbe, William B., *I've Seen the Elephant: An Autobiography*, Kent State University Press, Kent, OH, 2000.
Seaborg, Glenn T., împreună cu Loeb, Benjamin S., *The Atomic Energy Commission under Nixon: Adjusting to Troubled Times*, Palgrave Macmillan, Londra, 1993.
Schlesinger, James R., *America at Century's End*, Columbia University Press, New York, 1989.
Shultz, George P., *Economic Policy beyond the Headlines*, Stanford Alumni Association, Stanford, CA, 1977.
Shultz, George P., *Learning from Experience*, Hoover Institution Press, Stanford, CA, 2016.
Simon, William E., *A Time for Action*, Berkley Publishing Group, New York. 1980.
Simon, William E., *A Time for Truth*, Reader's Digest Press, New York, 1978.
Stans, Maurice H., *One of the Presidents' Men: Twenty Years with Eisenhower and Nixon*, Brassey's Inc, Washington, DC, 1995.
Ulasewicz, Tony, *The President's Private Eye: The Journey of Detective Tony U. from NYPD to the Nixon White House*, MACSAM Publishing, Westport, CT, 1990.
Usery, William J., Jr, *Laboring for America: Memoirs of Bill Usery*, Stroud & Hall Publishers, Macon, GA, 2015.
Walters, Vernon A., *Silent Missions*, Doubleday, Garden City, NY, 1978.
Weinberger, Caspar W., *In the Arena: A Memoir of the Twentieth Century*, Regnery Publishers, Washington, DC, 2001.
Yost, Charles W., *History and Memory: A Statesman's Perceptions of the Twentieth Century*, W.W. Norton & Company, New York, 1980.
Zumwalt, Elmo R., Jr, *On Watch: A Memoir*, Quadrangle, New York, 1976.

Note

Partea I. Introducere: reţele şi ierarhii

1. Misterul Ordinului Illuminati

1. Agethen, *Geheimbund und Utopie*, p. 72.
2. Markner, Neugebauer-Wölk şi Schüttler (eds.), *Korrespondenz des Illuminatenordens*, p. xxi.
3. Van Dülmen, *Society of the Enlightenment*, pp. 110 şi urm. Krueger, *Czech, German and Noble*, p. 65.
4. Markner, Neugebauer-Wölk şi Schüttler (eds.), *Korrespondenz des Illuminatenordens*, p. xiv.
5. Peste 2 000, potrivit unor surse, cum ar fi Krueger, *Czech, German and Noble*, p. 65. De fapt, se cunosc sigur doar 1 343 de nume ale membrilor Ordinului : vezi lista la https : //projekte.uni-erfurt.de/illuminaten/Mitglieden_des_Illuminatenordens, şi Schüttler, *Mitglieder des Illuminatenordens.*
6. Van Dülmen, *Society of the Enlightenment*, pp. 105 şi urm.
7. Pentru mai multe detalii despre membrii aristocraţi, vezi Melanson, *Perfectibilists.*
8. Agethen, *Geheimbund und Utopie*, p. 76.
9. *Ibid.*, pp. 234 şi urm.
10. Israel, *Democratic Enlightenment*, pp. 748 şi urm. Pentru importanta contribuţie a lui Bode, nu în ultimul rând ca arhivist, vezi Simon şi Meumann, „«Mein Amt ist geheime gewissens Correspondenz und unsere Brüder zu führen»"
11. Israel, *Democratic Enlightenment*, p. 751.
12. *Ibid.*, pp. 300 şi urm.
13. *Ibid.*, p. 842 ; Krueger, *Czech, German and Noble*, p. 66.
14. Vezi Hofman, „Opinion, Illusion and the Illusion of Opinion"
15. Vezi, de exemplu, Payson, *Proofs of the Real Existence.*
16. Hofstadter, *Paranoid Style.*
17. McArthur, „«They're Out to Get Us»", p. 39.
18. Massimo Introvigne, „*Angels & Demons* from the Book to the Movie FAQ - Do the Illuminati Really Exist?", http : //www.cesnur.org/2005/mi_illuminati_en.htm.
19. http : //illuminati-order.com ; http : //illuminati-order.org/newworldorder.
20. Robert Howard, „United States Presidents and The Illuminati/Masonic Power Structure", 28 septembrie 2001 : http : //www.webcitation.org/5w4mwTZLG.
21. Vezi, de exemplu, http : //theantichristidentity.com/barack-obama-illuminati.htm.
22. Wes Penre, „The Secret Order of the Illuminati (A Brief History of the Shadow Government)", 12 noiembrie 1998 (actualizat pe 26 septembrie 2009).
23. Vezi, de exemplu, Oliver şi Wood, „Conspiracy Theories".
24. *Ibid.*, p. 959.
25. *Ibid.*, p. 956.
26. *Ibid.*
27. Vezi, de exemplu, https : //www.infowars.com/george-soros-illuminati-behind-blm.

28. Oliver şi Wood, „Conspiracy Theories", p. 964.
29. Knight, „Outrageous Conspiracy Theories", p. 166.
30. Swami *et al.*, „Conspiracist Ideation in Britain and Austria"
31. Livers, „The Tower or the Labyrinth"
32. Landes, „The Jews and Contested Ground"
33. Massimo Introvigne, „*Angels & Demons* from the Book to the Movie FAQ – Do the Illuminati Really Exist?", http://www.cesnur.org/2005/mi_illuminati_en.htm.
34. Markner, Neugebauer-Wölk şi Schüttler (eds.), *Korrespondenz des Illuminatenordens*; Wäges şi Markner (eds.), *Secret School of Wisdom*.
35. Roberts, *Mythology of the Secret Societies*, p. VII.

2. Epoca noastră, epoca reţelelor

1. Margit Feher, „Probe into Deaths of Migrants in Hungary Uncovers «Vast Network»", *The Wall Street Journal*, 12 octombrie 2016.
2. Herminia Ibarra şi Mark Lee Hunter, „How Leaders Create and Use Networks", *Harvard Business Revew*, ianuarie 2007.
3. Athena Vongalis-Macrow, „Assess the Value of Your Networks", *Harvard Business Review*, 29 iunie 2012.
4. Lauren H. Cohen şi Christopher J. Malloy, „The Power of Alumni Networks", *Harvard Business Review*, octombrie 2010.
5. Andrew Ross Sorkin, „Knowledge is Money, but the Peril is Obvious", *The New York Times*, 26 noiembrie 2012. Vezi Enrich, *Spider Network*.
6. Vezi Andrew Haldane, „On Tackling the Credit Cycle and Too Big to Fail", ianuarie 2011, http://www.iiea.com/event/download_powerpoint?urlKey=andrew-haldane-on-fixingfinance.
7. Navidi, *Superhubs*, mai ales pp. xxiv, 83-84 şi urm., 95, 124 şi urm.
8. https://www.youtube.com/watch?v=vST61W4bGm8.
9. „Assessing Russian Activities and Intentions in Recent US Elections", 6 ianuarie 2016: http://apps.washingtonpost.com/g/page/politics/the-intelligence-community-report-on-russian-activities-in-the-2016-election/2153.
10. Donald J. Trump, discurs din 15 august 2016: https://assets.donaldjtrump.com/Radical_Islam_Speech.pdf; discurs susţinut la AIPAC, 21 martie 2016, http://time.com/4267058/donald-trump-aipac-speech-transcript.
11. Ito şi Howe, *Whiplash*.
12. Ramo, *Seventh Sense*, p. 92.
13. Adrienne LaFrance, „The Age of Entanglement", *The Atlantic*, 8 august 2016.
14. Khanna, *Connectography*.
15. Castells, *Rise of the Network Society*, p. 508.
16. Friedland, „Electronic Democracy". Vezi şi Boeder, „Habermas's Heritage".
17. Schmidt şi Cohen, *New Digital Age*, p. 7.
18. Grewal, *Network Power*, p. 294.
19. Anne-Marie Slaughter, „How to Succeed in the Networked World", *Foreign Affairs* (noiembrie/decembrie 2016), p. 76.
20. Slaughter, *Chessboard and the Web*, KL [*Kindle locations*] 2893-2894.
21. Khanna, *Connectography*, p. 139.
22. Vezi Kissinger, *World Order*, p. 347.
23. Martin Belam, „We're Living through the First World Cyberwar – but Just Haven't Called It That", *The Guardian*, 30 decembrie 2016.
24. Harari, *Homo deus*, pp. 344 şi 395 [ed. rom.: Harari, *Homo deus*, p. 344 – n.tr.].
25. Harari, *Sapiens*, KL 6475.

26. Vezi, de exemplu, Vinod Khosla, „Is Majoring in Liberal Arts a Mistake for Students?", *Medium*, 10 februarie 2016, https://medium.com/@vkhosla/is-majoring-in-liberal-arts-a-mistake-for-students-fd9d2oc8532e.

3. Rețele, peste tot rețele

1. West, *Scale*. Vezi și Strogatz, „Exploring Complex Networks".
2. Watts, „Networks, Dynamics, and the Small-World Phenomenon", p. 515.
3. West, „Can There Be a Quantitative Theory", pp. 211 și urm.
4. Caldarelli și Catanzaro, *Networks*, pp. 23 și urm.
5. Dittrich, *Patient H.M.*
6. Christakis și Fowler, *Connected*, p. 97.
7. Vera și Schupp, „Network Analysis", pp. 418 și urm.
8. Jackson, „Networks in the Understanding of Economic Behaviors", p. 8.
9. Liu, King și Bearman, „Social Influence"
10. Henrich, *Secret of Our Success*, p. 5.
11. Dunbar, „Coevolution of Neocortical Size".
12. Christakis și Fowler, *Connected*, p. 239.
13. Tomasello, „Two Key Steps"
14. Massey, „Brief History", pp. 3-6.
15. McNeill și McNeill, *Human Web*, pp. 319-321.
16. Jackson, Rodriguez-Barraquer și Tan, „Social Capital and Social Quilts"
17. Banerjee *et al.*, „Gossip".
18. https://www.youtube.com/watch?v=nLykrziXGyg.
19. Vezi, de exemplu, *Othello*, actul II, scena 3, și actul III, scena 4; *Totul e bine când se termină cu bine*, actul IV, scena 3.
20. *Oxford English Dictionary*.
21. Vezi http://www.nggprojectucd.ie/phineas-finn.

4. De ce ierarhii?

1. Massey, „Brief History", p. 14.
2. Laura Spinney, „Lethal Weapons and the Evolution of Civilisation", *New Scientist*, 2886 (2012), pp. 46-49.
3. Dubreuil, *Human Evolution*, pp. 178, 186, 202.
4. Turchin *et al.*, „War, Space, and the Evolution of Old World Complex Societies"
5. Gorky, *My Universities*, p. 69 [ed. rom. Gorky, *Universitățile mele*, p. 64 – n.tr.].
6. Vezi cel mai recent Acemoglu și Robinson, *Why Nations Fail*.
7. Boisot, *Information Space* și *Knowledge Assets*.
8. Powell, „Neither Market nor Hierarchy", pp. 271 și urm.
9. Rhodes, „New Governance"
10. Thompson, *Between Hierarchies and Markets*.
11. Boisot și Lu, „Competing and Collaborating in Networks".

5. De la șapte poduri la șase trepte

1. Caldarelli și Catanzaro, *Networks*, p. 9.
2. Vezi Heidler *et al.*, „Relationship Patterns".
3. Moreno, *Who Shall Survive?*, pp. xiii, lxvi.
4. Crane, „Social Structure in a Group of Scientists".

5. James E. Rauch, recenzie a lucrării lui Jackson *Social and Economic Networks*, în *Journal of Economic Literature*, 48, 4 (decembrie 2010), p. 981.
6. Leskovec, Huttenlocher şi Kleinberg, „Signed Networks in Social Media"
7. McPherson *et al.*, „Birds of a Feather", p. 419.
8. Currarini *et al.*, „Identifying the Roles of Race-Based Choice and Chance" Vezi şi Moody, „Race, School Integration, and Friendship Segregation"
9. Vera şi Schupp, „Network Analysis", p. 409.
10. Milgram, „Small-World Problem".
11. Watts, *Six Degrees*, p. 134. Vezi şi Schnettler, „Structured Overview"
12. Barabási, *Linked*, p. 29.
13. Jennifer Schuessler, „How Six Degrees Became a Forever Meme", *The New York Times*, 19 aprilie 2017.
14. Jackson, Rogers şi Zenou, „Connections in the Modern World".
15. Davis, Yoo şi Baker, „The Small World of the American Corporate Elite"
16. Lars Backstrom, Paolo Boldi, Marco Rosa, Johan Ugander şi Sebastiano Vigna, „Four Degrees of Separation", 22 iunie 2012, https://research.fb.com/publications/four-degrees-of-separation.
17. Smriti Bhagat, Moira Burke, Carlos Diuk, Ismail Onur Filiz şi Sergey Edunov, „Three and a Half Degrees of Separation", 4 februarie 2016, https://research.fb.com/three-and-a-half-degrees-of-separation.

6. Legături slabe şi idei virale

1. Granovetter, „Strength of Weak Ties"
2. Granovetter, „Strength of Weak Ties Revisited", p. 202.
3. Vezi şi Tutic şi Wiese, „Reconstructing Granovetter's Network Theory" Cercetări recente care folosesc date de pe Facebook confirmă, în general, teza lui Granovetter: Laura K. Gee, Jason Jones şi Moira Burke, „Social Networks and Labor Markets: How Strong Ties Relate to Job Finding on Facebook's Social Network", 13 ianuarie 2016, https://research.fb.com/publications/social-networks-and-labor-markets-how-strong-ties-relate-to-job-transmission-on-facebooks-social-network.
4. Liu, King şi Bearman, „Social Influence"
5. Watts şi Strogatz, „Collective Dynamics of «Small World» Networks".
6. Watts, „Networks, Dynamics, and the Small-World Phenomenon", p. 522.
7. Powell, „Neither Market nor Hierarchy", pp. 301, 304.
8. Calvó-Armengol şi Jackson, „The Effects of Social Networks on Employment and Inequality".
9. Smith-Doerr şi Powell, „Networks and Economic Life"
10. Bramoullé *et al.*, „Homophily and Long-Run Integration" Jackson şi Rogers, „Meeting Strangers and Friends of Friends"
11. Greif, „Reputation and Coalitions in Medieval Trade" şi „Contract Enforceability and Economic Institutions"
12. Coleman, „Social Capital"
13. Burt, *Structural Holes*, KL 46-49.
14. Burt, *Brokerage and Closure*, p. 7. Vezi şi Burt, *Neighbor Networks*.
15. Burt, „Structural Holes and Good Ideas", pp. 349 şi urm.
16. Carroll şi Teo, „On the Social Networks of Managers", p. 433.
17. Harrison şi Carroll, „Dynamics of Cultural Influence Networks", p. 18.
18. Goldberg *et al.*, „Fitting in or Standing out?", pp. 2 şi urm.
19. Berger, *Contagious*. Vezi şi Sampson, *Virality*.
20. Pentru o discuţie edificatoare, vezi Collar, *Religious Networks*, pp. 13 şi urm.
21. Katz şi Lazarsfeld, *Personal Influence*.
22. Hill, „Emotions as Infectious Diseases".

23. Dolton, „Identifying Social Network Effects"
24. Christakis şi Fowler, *Connected*, p. 22.
25. Kadushin, *Understanding Social Networks*, pp. 209 şi urm.
26. Nahon şi Hemsley, *Going Viral*.
27. Centola şi Macy, „Complex Contagions".
28. Watts, *Six Degrees*, p. 249.

7. Varietăţi de reţele

1. Rosen, „The Economics of Superstars".
2. Barabási şi Albert, „Emergence of Scaling in Random Networks".
3. Barabási, *Linked*, pp. 33-34, 66, 68 şi urm., 204.
4. *Ibid.*, p. 221.
5. *Ibid.*, pp. 103, 221.
6. Dolton, „Identifying Social Network Effects".
7. Strogatz, „Exploring Complex Networks".
8. Cassill şi Watkins, „Evolution of Cooperative Hierarchies", p. 41.
9. Ferguson, „Complexity and Collapse".

8. La răscruce de reţele

1. Padgett şi McLean, „Organizational Invention and the Elite Transformation".
2. Padgett şi Powell, *Emergence of Organizations and Markets*, KL 517 şi urm.
3. Loreto *et al.*, „Dynamics and Expanding Spaces".
4. Barabási, *Linked*, pp. 113-118.
5. *Ibid.*, p. 135.
6. Castells, „Information Technology, Globalization and Social Development", p. 6.
7. Mayer şi Sinai, „Network Effects, Congestion Externalities"
8. Amy Zegart, „Cyberwar", TEDxStanford, https://www.youtube.com/watch?v=JSWPoeBLFyQ.
9. Michael McFaul şi Amy Zegart, „America Needs to Play Both the Short and Long Game in Cybersecurity", *The Washington Post*, 19 decembrie 2016.
10. Vezi, de exemplu, Heylighen, „From Human Computation to the Global Brain" şi „Global Superorganism".
11. Vezi, de exemplu, Bostrom, *Superintelligence*.
12. Slaughter, „How to Succeed in the Networked World", pp. 84 şi urm.; Slaughter, *The Chessboard and the Web*, KL 2642-2643, 2738.
13. Allison, „Impact of Globalization".
14. Ramo, *Seventh Sense*, pp. 82, 118, 122.
15. Vezi, de exemplu, Tomlin, *Cloud Coffee House*.
16. Fukuyama, *Great Disruption*, p. 224. Vezi şi Fukuyama, *Origins of Political Order*, pp. 13 şi urm., şi *Political Order and Political Decay*, pp. 35 şi urm.
17. Dominic Cummings, „Complexity, «Fog and Moonlight», Prediction, and Politics II: Controlled Skids and Immune Systems", postare pe blog, 10 septembrie 2014, https://dominiccummings.wordpress.com/2014/09/10/complexity-fog-and-moonlight-prediction-and-politics-ii-controlled-skids-and-immune-systems.

9. Şapte observaţii

1. Pentru centralitatea de vector propriu, vezi Cline şi Cline, „Text Messages, Tablets, and Social Networks", pp. 30 şi urm.
2. Bennett, *History Boys*.

10. Illuminati iluminaţi

1. Agethen, *Geheimbund und Utopie*, pp. 70 şi urm. ; Israel, *Democratic Enlightenment*, pp. 828 şi urm. *Cf.* Stauffer, *New England and the Bavarian Illuminati*, pp. 142-228.
2. Wäges şi Markner (eds.), *Secret School of Wisdom*, p. 14.
3. *Ibid.*, p. 15.
4. Van Dülmen, *Society of the Enlightenment*, pp. 55 şi urm.
5. Vezi Schüttler, „Zwei freimaurerische Geheimgesellschaften" Această fierbere a culminat în 1782, la un *Konvent* al lojelor germane de la Wilhelmsbad.
6. Hataley, „In Search of the Illuminati"
7. Israel, *Democratic Enlightenment*, p. 836.
8. Van Dülmen, *Society of the Enlightenment*, pp. 106 şi urm.
9. Markner, Neugebauer-Wölk şi Schüttler (eds.), *Korrespondenz des Illuminatenordens*, p. xxiii.
10. Hataley, „In Search of the Illuminati" Vezi şi Markner, Neugebauer-Wölk şi Schüttler (eds.), *Korrespondenz des Illuminatenordens*, p. xix.
11. Detalii despre „Noul plan al Ordinului" din decembrie 1782 se găsesc în Agethen, *Geheimbund und Utopie*, pp. 75 şi urm. *Cf.* Wäges şi Markner (eds.), *Secret School of Wisdom*, *passim*, şi https : //projekte.uni-erfurt.de/illuminaten/Grade_und_Instruktionen_des_Illuminatenordens.
12. Wäges şi Markner (eds.), *Secret School of Wisdom*, p. 13.
13. Agethen, *Geheimbund und Utopie*, pp. 112 şi urm.
14. Simons şi Meumann, „«Mein Amt ist geheime gewissens Correspondenz und unsere Brüder zu führen»"
15. Wäges şi Markner (eds.), *Secret School of Wisdom*, pp. 31 şi urm.
16. Israel, *Democratic Enlightenment*, pp. 831 şi urm.
17. *Ibid.*, p. 841.
18. Agethen, *Geheimbund und Utopie*, p. 82.
19. Meumann şi Simons, „Illuminati", col. 881.
20. Melanson, *Perfectibilists*, KL 913.
21. Simons şi Meumann, „«Mein Amt ist geheime gewissens Correspondenz und unsere Brüder zu führen»"

Partea a II-a. Împăraţi şi exploratori

11. Scurtă istorie a ierarhiei

1. Cassill şi Watkins, „Evolution of Cooperative Hierarchies"
2. Tomasello, „Two Key Steps"
3. Smail, *Deep History*.
4. McNeill şi McNeill, *Human Web*.
5. Dubreuil, *Human Evolution*, p. 191.
6. Turchin *et al.*, „War, Space, and the Evolution of Old World Complex Societies"
7. Spinney, „Lethal Weapons and the Evolution of Civilisation".
8. Gellner, *Nations and Nationalism*, p. 10. [ed. rom. : *Naţiuni şi naţionalism* – n.tr.]. Vezi Ishiguro, *Buried Giant* [ed. rom. *Uriaşul îngropat* – n.tr.].
9. Cline şi Cline, „Text Messages, Tablets, and Social Networks", p. 29.
10. Cline, „Six Degrees of Alexander", pp. 68 şi urm.
11. Tainter, „Problem Solving", p. 12.
12. Allen şi Heldring, „Collapse of the World's Oldest Civilization".
13. Malkin, *Small Greek World*.
14. Syme, *Roman Revolution*, pp. 4, 7 şi urm.

15. Frankopan, *Silk Roads*, KL 118.
16. Christian, „Silk Roads or Steppe Roads?".
17. Scheidel, „From the «Great Convergence» to the «First Great Divergence»".
18. Stark, „Epidemics, Networks, and the Rise of Christianity".
19. Harland, „Connections with Elites in the World of the Early Christians", p. 391.
20. Collar, *Religious Networks.*
21. Fukuyama, *Origins of Political Order*, p. 273.
22. *Ibid.*
23. *Ibid.*, pp. 141-145.

12. Prima epocă a reţelelor

1. Jackson, Rogers şi Zenou, „Connections in the Modern World"
2. Barnett (ed.), *Encyclopedia of Social Networks*, vol. 1, p. 124.
3. Pentru mai multe detalii în legătură cu acest subiect, vezi Ferguson, *Civilisation* [ed. rom. *Civilizaţia* – n.tr.].
4. Padgett şi Ansell, „Robust Action and the Rise of the Medici".
5. Padgett, „Marriage and Elite Structure in Renaissance Florence", pp. 92 şi urm.
6. Padgett şi McLean, „Organizational Invention and Elite Transformation", pp. 1463, 1467, 1545.
7. *Ibid.*, p. 1545. Vezi şi Padgett şi Powell, *Emergence of Organizations and Markets*, pp. 810-814, 855-860, 861-867.

13. Arta afacerilor în Renaştere

1. Cotrugli, *Book of the Art of trade*, pp. 3 şi urm.
2. *Ibid.*, p. 24.
3. *Ibid.*
4. *Ibid.*, p. 5.
5. *Ibid.*, p. 6.
6. *Ibid.*, p. 57.
7. *Ibid.*, p. 7.
8. *Ibid.*

14. Descoperitorii

1. Rodrigues şi Devezas, *Pioneers of Globalization.*
2. Chang, *Sino-Portuguese Trade*, p. 62.
3. Wills (ed.), *China and Maritime Europe*, p. 336.
4. Wade, „Melaka in Ming Dynasty Texts", p. 34.
5. Sen, „Formation of Chinese Maritime Networks"
6. Wade, „Melaka in Ming Dynasty Texts", p. 51.
7. Wills (ed.), *China and Maritime Europe*, p. 39.

15. Pizarro şi incaşii

1. Smith, „Networks, Territories, and the Cartography of Ancient States", pp. 839 şi urm., 845.
2. Garcia-Zamor, „Administrative Practices", pp. 152-164. Vezi şi Heady, *Public Administration*, pp. 163 şi urm.
3. Fukuyama, *Political Order and Political Decay*, pp. 248-251.
4. Burbank şi Cooper, *Empires in World History*, pp. 163-166.

5. Morrissey, „Archives of Connection".
6. Barnett (ed.), *Encyclopedia of Social Networks*, vol. 2, pp. 703 şi urm.
7. Katarzyna *et al.*, „Genome-Wide Patterns of Population Structure".
8. Zuñiga, Jean-Paul, „Visible Signs of Belonging"

16. Când Gutenberg l-a întâlnit pe Luther

1. Dittmar, „Information Technology and Economic Change"
2. Naughton, *From Gutenberg to Zuckerberg*, pp. 15-21.
3. Pettegree, *Brand Luther*, p. 334.
4. Dittmar şi Seabold, „Media, Markets, and Radical Ideas"
5. Elizabeth Eisenstein, *apud* Gleick, *The Information*, p. 399.
6. Ahnert şi Ahnert, „Protestant Letter Networks in the Reign of Mary I", p. 6.
7. *Ibid.*, pp. 27 şi urm.
8. Ahnert şi Ahnert, „Metadata, Surveillance, and the Tudor State"
9. Pentru o relatare nouă şi completă, vezi Eire, *Reformations.*
10. Adamson, *Noble Revolt.*
11. Namier, *Structure of Politics.*

Partea a III-a. Scrisori şi loji

17. Consecinţele economice ale Reformei

1. Owen, *Clash of Ideas in World Politics*, pp. 34 şi urm.
2. Cantoni, Dittmat şi Yuchtman, „Reformation and Reallocation"
3. Dittmar, „Welfare Impact of a New Good".
4. Dittmar, „Ideas, Technology and Economic Change"
5. Dittmar, „Welfare Impact of a New Good"
6. Schich *et al.*, „Network Framework of Cultural History"

18. Schimburile de idei

1. Taylor *et al.*, „Geohistorical Study of «the Rise of Modern Science»".
2. Hatch, „Between Erudition and Science", pp. 51, 53.
3. *Ibid.*, p. 55.
4. Edelstein *et al.*, „Historical Reserch in a Digital Age", pp. 411-413.
5. Lux şi Cook, „Closed Circles or Open Networks?".
6. *Apud* carta regală din 1661, http://royalsociety.org/uploadedFiles/Royal_Society_Content/about-us/history/Charter1_English.pdf.
7. Rusnock, „Correspondence Networks", p. 164.
8. Lux şi Cook, „Closed Circles or Open Networks?", pp. 196 şi urm.
9. Carneiro *et al.*, „Enlightenment Science in Portugal"
10. Lamikiz, *Trade and Trust*, p. 152.
11. Vezi Gestrich şi Beerbühl (eds.), *Cosmopolitan Networks*, şi Caracausi şi Jeggle (eds.), *Commercial Networks*.
12. Hancock, „Trouble with Networks", pp. 486-488.
13. *Ibid.*, p. 489.

14. Erikson şi Bearman, „Malfeasance and the Foundations for Global Trade".
15. Erikson, *Between Monopoly and Free Trade*, figura 5.
16. Erikson şi Bearman, „Malfeasance and the Foundations for Global Trade", p. 219.
17. Erikson, *Between Monopoly and Free Trade*, p. 19.
18. *Ibid.*, p. 26.
19. Erikson şi Bearman, „Malfeasance and the Foundations for Global Trade", pp. 226 şi urm.
20. Rothschild, *Inner Life of Empires*.
21. *Ibid.* Vezi şi http : //www.fas.harvard.edu/~histecon/innerlife/index.html.
22. http : //www.fas.harvard.edu/~histecon/innerlife/geography.html.

19. Reţele ale Iluminismului

1. Edelstein *et al.*, „Historical Research in a Digital Age", p. 405.
2. Comsa *et al.*, „French Enlightenment Network", p. 498.
3. *Ibid.*, p. 502.
4. *Ibid.*, p. 507.
5. *Ibid.*, p. 511.
6. *Ibid.*, p. 513.
7. Goodman, „Enlightenment Salons". Vezi şi Goodman, *Republic of Letters*, şi (pentru o perspectivă oarecum diferită) Lilti, *World of the Salons*.
8. Comsa *et al.*, „French Enlightenment Network", p. 530.
9. Danskin, „«Hotbed of Genius»", p. 11.
10. Arcenas şi Winterer, „Correspondence Network of Benjamin Franklin".
11. Winterer, „Where Is America in the Republic of Letters?".

20. Reţele ale revoluţiei

1. Starr, *Creation of the Media*.
2. Fischer, *Paul Revere's Ride*, KL 102-104.
3. *Ibid.*, KL 128-133.
4. Gladwell, *Tipping Point*, pp. 32, 35.
5. *Ibid.*, pp. 56 şi urm.
6. *Ibid.*, pp. 59 şi urm.
7. Wood, *American Revolution*, KL 568-569.
8. Middlekauff, *Glorious Cause*, KL 4437-4445. Vezi şi Borneman, *American Spring*, KL 439-451.
9. Borneman, *American Spring*, KL 81-96.
10. *Ibid.*, KL 1707-1714.
11. *Ibid.*, KL 1930-1939.
12. Middlekauff, *Glorious Cause*, KL 4800-4824.
13. *Ibid.*, KL 4825-4831.
14. Borneman, *American Spring*, KL 2096-2138.
15. *Ibid.*, KL 2175-2181.
16. Han, „Other Ride of Paul Revere".
17. York, „Freemasons", p. 315.
18. Morse, *Freemasonry and the American Revolution*, pp. 23, 37, 41, 46, 50, 52, 62, 64 şi urm.
19. Bailyn, *Ideological Origins*.
20. York, „Freemasons", p. 318.
21. *Ibid.*, p. 325.
22. Clark, *Language of Liberty*.
23. York, „Freemasons", p. 320.

24. *Ibid.*, p. 320.
25. *Ibid.*, p. 328.
26. Hackett, *That Religion*, pp. 198 şi urm.
27. York, „Freemasons", p. 323.
28. Hodapp, *Solomon's Builders*, pp. 66 şi urm.
29. Îi sunt recunoscător lui Joe Wäges pentru că mi-a furnizat paginile relevante din registrul de minute pentru 30 noiembrie şi 16 decembrie 1773. Prima reuniune a fost suspendată „din pricina puţinilor fraţi aflaţi de faţă (N.B.: destinatarii ceaiului au ocupat timpul fraţilor)". Un desen din aceeaşi perioadă reprezentând Dragonul Verde poartă următoarea inscripţie: „Unde ne-am întâlnit ca să punem la cale livrarea câtorva încărcături de ceai. 16 dec. 1773" – semnat „John Johnson, Water Street 4, Boston".
30. York, „Freemasons", p. 326.
31. Hackett, *That Religion*, pp. 198 şi urm.
32. Bullock, *Revolutionary Brotherhood*, pp. 106 şi urm.
33. *Ibid.*, pp. 112 şi urm.
34. *Ibid.*, pp. 152 şi urm.
34. *Ibid.*, p. 156.
36. *Ibid.*, p. 301.
37. Alexander Immekus, „Freemasonry", http://www.mountvernon.org/digital-encyclopedia/article/freemasonry.
38. Patterson şi Dougall, *Eagle and Shield*.
39. Hamilton, *Complete Works*, KL 84174-84178.
40. *Ibid.*, KL 35483-35487.
41. Tocqueville, *Democracy in America*, cartea I, capitolul 2, partea I [ed. rom.: *Despre democraţie în America*, p. 96 – n.tr.].
42. *Ibid.*, cartea I, capitolul 12 [ed. rom. *Despre democraţie în America*, p. 292 – n.tr.].
43. *Ibid.*, cartea a II-a, capitolul 5 [ed. rom. *Despre democraţie în America*, p. 48 – n.tr.].

Partea a IV-a. Restauraţia ierarhiei

21. Roşu şi Negru

1. Stendhal, *The Red and the Black*, KL 4034, 7742-7743, 8343-8345 [ed. rom.: *Roşu şi Negru*, pp. 241, 463, 498 – n.tr.].

22. De la mulţime la tiranie

1. Tackett, „La grande peur"
2. Lefebvre, *Great Fear*, pp. 207 şi urm.
3. Vezi în general Andress (ed.), *Oxford Handbook of the French Revolution*.
4. Roberts, KL 1586-1591, 2060-2065.
5. *Ibid.*, KL 9658-9684.
6. *Ibid.*, KL 9645-9648.
7. *Ibid.*, KL 9651-9657.
8. *Ibid.*, KL 9505-9510.
9. *Ibid.*, KL 10215-10219.
10. *Ibid.*, KL 9658-9684.
11. *Ibid.*, KL 6981-6987, 7015-7021, 9239-9248.
12. Shy, „Jomini".
13. Clausewitz, *On War*, cartea 8, capitolul 6B.

23. Ordinea restabilită

1. Ranke, „Great Powers".
2. Kissinger, *World Restored*, KL 102-119.
3. *Ibid.*, KL 702-708. Pentru o discuţie aprofundată privind sinuciderea lui Castlereagh, vezi Bew, *Castlereagh*, capitolul 21.
4. Kissinger, *World Restored*, KL 1606-1608.
5. *Ibid.*, KL 5377-5378, 5389.
6. *Ibid.*, KL 5396-5399.
7. *Ibid.*, KL 6398-6400.
8. *Ibid.*, p. 179.
9. *Ibid.*, pp. 80, 82.
10. Schroeder, *Transformation*, p. vii.
11. Slantchev, „Territory and Commitment".
12. Clark, *Hegemony in International Society*.
13. Holsti, „Governance without Government", p. 156.
14. Clark, *Hegemony in International Society*, pp. 94-96.
15. Holsti, „Governance without Government", pp. 152 şi urm.
16. *Ibid.*, pp. 155 şi urm.
17. *Ibid.*, p. 157.
18. *Ibid.*, p. 164. Vezi şi Levy, *War in the Modern Great Power System*, tabelul 4.1.
19. Hinsley, *Poer and the Pursuit of Peace*, p. 214n.

24. Casa de Saxa-Coburg-Gotha

1. Leopold către Victoria, 15 decembrie 1843, în Benson şi Esher (eds.), *Letters of Queen Victoria*, vol. 1, p. 511.
2. *The Times*, 16 martie 1863.
3. Nikolai, jurnal, 18 iunie 1893, în Maylunas şi Mironenko, *Lifelong Passion*.
4. Vezi Corti, *Alexander of Battenberg*.
5. Herbert von Bismarck, memorandum, 25 iulie 1888, în Dugdale (ed.), *German Diplomatic Documents*, vol. 1, p. 365.
6. Nikolai, jurnal, 12 aprilie 1894, în Maylunas şi Mironenko, *Lifelong Passion*.
7. Vezi Bernstein (ed.), *Willy-Nicky Correspondence*.
8. Royal Archives, Windsor, Geo. V., AA. 11, 2, Victoria către George [viitorul George al V-lea], 26 iunie 1894.

25. Familia Rothschild

1. Dairnvaell, *Histoire édifiante et curieuse*, p. 8.
2. Pentru detalii, vezi Ferguson, *World's Banker*, pp. 166 şi urm., 207, 294, 404, 409, 411, 530.
3. Anon., *Hebrew Talisman*, pp. 28 şi urm.
4. Iliowzi, *„In the Pale"*
5. Prawer, *Heine's Jewish Comedy*, pp. 331-335.
6. Rothschild Archive London (în continuare RAL), T20/34, XI/109/48/2/42, Nathan, Paris, către fraţii săi, 4 septembrie, probabil 1844.
7. RAL, XI/109/2/2/149, Salomon, Paris, către Nathan, Londra, 21 octombrie 1815.
8. RAL, XI/109/2/2/153, Salomon şi James, Paris, către Nathan, Londra, 25 octombrie 1815.
9. RAL, T63, 138/2, Salomon şi James, Paris, către Nathan, Londra, 22 octombrie 1817.
10. RAL, T29/181; XI/109/0/7/21, Carl, Frankfurt, către Salomon, 23 august 1814; RAL, T63/28/1, XI/109/8, Carl, Berlin, către fraţii săi, 4 noiembrie 1817.

11. RAL, T5/29, Braun, (funcţionarul lui James din) Paris, către James, Londra, 13 septembrie 1813.
12. Rothschild, *Shadow of a Great Man*, pp. 135-137.
13. Cathcart, *News from Waterloo.*
14. Gille, *Maison Rothschild*, vol. 1, pp. 187 şi urm.
15. Chateaubriand, *Correspondance générale*, vol. 3, pp. 663 şi urm.
16. Quennell (ed.), *Private Letters of Princess Lieven*, p. 237.
17. Davis, *English Rothschilds*, pp. 132 şi urm.
18. RAL, T27/280, XI/109/7, James, Paris, către Salomon şi Nathan, 18 iunie 1817.
19. Kynaston, *City*, vol. 1, pp. 54 şi urm.
20. Corti, *Rise*, p. 242.
21. Serre, *Correspondance du comte de Serre*, vol. 4, p. 249.
22. Aspinall (ed.), *Letters of King George IV*, vol. 3, p. 175.
23. Corti, *Rise*, pp. 424 şi urm., 427 şi urm.
24. Liedtke, *N.M. Rothschild & Sons*.
25. Fournier-Verneuil, *Paris, tableau moral et philosophique*, pp. 51-52, 64 şi urm.
26. Anon., *Annual Register, 1828*, p. 52.
27. *Apud* Glanz, „Rothschild Legend in America", p. 20.
28. Kynaston, *City*, vol. 1, pp. 90 şi urm.
29. Cowles, *The Rothschilds*, p. 71.
30. Capefigue, *Grandes opérations*, vol. 3, p. 103.
31. Pückler-Muskau, *Briefe*, p. 441.
32. Rubens, *Anglo-Jewish Portraits*, p. 299.
33. *The Times*, 15 ianuarie 1821.
34. Schwemer, *Geschichte*, vol. 2, pp. 149 şi urm.
35. Balla, *Romance*, pp. 191 şi urm.
36. Schwemer, *Geschichte*, vol. 2, pp. 149 şi urm.
37. RAL, XI/82/9/1/100, Amschel, Frankfurt, către James, Paris, 30 aprilie 1817.
38. Byron, *Don Juan*, cântul XII, versurile 4-10 [trad. de Virgil Teodorescu – n.tr.].
39. Reeves, *Rothschilds*, p. 101.
40. Gille, *Maison Rothschild*, vol. 1, p. 487.

26. Reţele industriale

1. Buxton (ed.), *Memoirs*, p. 354.
2. RAL, I/218/I, Nathan către J.A. Matti, Frankfurt, 29 decembrie 1802.
3. RAL, I/218/36, Nathan către Sichel & Hildesheimer, Frankfurt, 17 octombrie 1802.
4. Moon, *Social Networks in the History of Innovation and Invention*, KL 492-494.
5. Pearson şi Richardson, „Business Networking in the Industrial Revolution", pp. 659 şi urm.
6. Lamoreaux *et al.*, „Beyond Markets and Hierarchies", p. 16.
7. Moon, *Social Networks in the History of Innovation and Invention*, KL 498-504.
8. Ideea provine de la specialistul în istorie economică Anton Howes : http : //antonhowes.tumblr.com/post/143173119024/how-innovation-accelerated-in-britain-1651-1851.
9. Moon, *Social Networks in the History of Innovation and Invention*, KL 2128-2137.
10. Pentru un studiu al reţelei din 1848 care se axează pe semnatarii unor petiţii din oraşul Esslingen din Württemberg, vezi Lipp şi Krempel, „Petitions and the Social Context of Political Mobilization", p. 169.
11. Colley, *Britons*.
12. Davis, *Inhuman Bondage*, p. 235.
13. Drescher, „Public Opinion and Parliament", p. 64.
14. Davis, *Inhuman Bondage*, p. 245.

15. Vezi influenta lucrare a lui Williams *Capitalism and Slavery*, care acum este depăşită. O relatare recentă mai emoţionantă este Ryden, „Does Decline Make Sense?".
16. Williams, *Capitalism and Slavery*, p. 150.
17. Loewe (ed.), *Montefiore Diaries*, vol. 1, pp. 97 şi urm.
18. Buxton (ed.), *Memoirs*, pp. 353 şi urm.
19. Dimock, „Queen Victoria, Africa and Slavery".

27. De la pentarhie la hegemonie

1. Cele 11 erau: Austro-Ungaria, Belgia, Franţa, Germania, Italia, Olanda, Portugalia, Spania, Rusia, Regatul Unit şi Statele Unite. Calculele autorului, bazate pe date din *The Statesman's Yearbook*.
2. Vezi în general Ferguson, *Empire* [ed. rom.: *Imperiul* – n.tr.].

Partea a V-a. Cavalerii Mesei Rotunde

28. Viaţa în imperiu

1. Vezi în general Lownie, *John Buchan*.
2. Cannadine, „John Buchan".
3. Quigley, *Anglo-American Establisment*, p. 3.
4. *Ibid.*, p. 49.
5. *Ibid.*, pp. 4 şi urm.

29. Imperiul

1. Cannadine, *Ornamentalism*, p. 124.
2. Ferguson, *Empire*, p. 20 [ed. rom.: *Imperiul*, p. 201 – n.tr.].
3. Ansell, „Symbolic Networks"
4. Standage, *Victorian Internet*, p. 97.
5. Gooch (ed.), *Diaries*, 26 iulie 1866, pp. 143 şi urm.
6. *Ibid.*, p. 147.
7. Spar, *Ruling the Waves*.
8. Jackson, *Thief at the End of the World*, p. 170. Vezi şi Dean, *Brazil and the Struggle for Rubber*.
9. Klaus, *Forging Capitalism*.
10. Lester, „Imperial Circuits and Networks".
11. Vera şi Schupp, „Bridges over the Atlantic".
12. Ingram şi Lifschitz, „Kinship in the Shadow of the Corporation".
13. Carnegie, „Wealth".
14. Vezi Flandreau şi Jobst, „Ties That Divide".
15. Tworek, „Magic Connections".
16. Taylor, Hoyler şi Evans, „Geohistorical Study".
17. Heidler *et al.*, „Relationship Patterns".
18. Brudner şi White, „Class, Property and Structural Endogamy".
19. Plakans şi Wetherell, „Kinship Domain in an East European Peasant Community", p. 371.
20. Fontane, *Stechlin*, p. 77.
21. Vezi Lipp, „Kinship Networks".

30. Taipinii

1. Campbell şi Lee, „Kin Networks"
2. Keller, „«Yes, Emperor»".
3. Kuhn, *Soulstealers*, p. 220.
4. Ter Haar, *White Lotus Teachings*, în special pp. 239 şi urm.
5. Kuhn, *Soulstealers*, pp. 228 şi urm.
6. Duara, *Culture, Power and the State.*
7. Platt, *Autumn in the Heavenly Kingdom*, p. 43.
8. Taylor, *Five Years in China.* Vezi şi Cooke, *China*, pp. 106-108.

31. „Chinezii trebuie să plece"

1. McKeown, „Chinese Emigration", tabelul 1, p. 156.
2. United States Congress, *Report of the Joint Special Committee*, pp. iv-viii.
3. Gibson, *Chinese in America*, pp. 281-373.
4. Bryce, „Kearneyism", vol. 2, pp. 385-406.
5. Vezi Lee, *At America's Gates*, capitolul 1.
6. Moretti, „Social Networks and Migrations".
7. Lee, *At America's Gates*, p. 25.

32. Uniunea Sud-Africană

1. Oxford şi Asquith, *Memories and Reflections*, pp. 213 şi urm.
2. Quigley, *Anglo-American Establishment*, p. 3.
3. Ferguson, *World's Banker*, capitolul 27.
4. Quigley, *Anglo-American Establishment*, capitolul 4.
5. May, „Milner's Kindergarten"
6. *Ibid.*
7. Nimocks, *Milner's Young Men*, p. 44.
8. *Ibid.*, p. 18.
9. *Ibid.*, p. 19.
10. *Ibid.*, p. 20.
11. Magubane, *Making of a Racist State*, pp. 300 şi urm.
12. Louw, *Rise, Fall, and Legacy of Apartheid*, p. 15.
13. Quigley, *Anglo-American Establishment*, capitolul 4.
14. Louw, *Rise, Fall, and Legacy of Apartheid*, p. 10.
15. Darwin, *Empire Project*, pp. 217-254.
16. Marks şi Trapido, „Lord Milner and the South African State", p. 73.
17. *Ibid.*, pp. 69-71.
18. Louw, *Rise, Fall, and Legacy of Apartheid*, p. 12.
19. Nimocks, *Milner's Young Men*, pp. viii-ix.

33. Apostolii

1. Levy, *Moore*, pp. 65-122.
2. Allen, *Cambridge Apostles*, p. 86.
3. Levy, *Moore*, pp. 22-25.
4. Skidelsky, *Keynes*, vol. 1, p. 118.

5. *Ibid.*, p. 240.
6. Lubenow, *Cambridge Apostles*, p. 69; Allen, *Cambridge Apostles*, p. 21.
7. Allen, *Cambridge Apostles*, p. 1.
8. Lubenow, *Cambridge Apostles*, p. 148. Vezi tabelul 3.1.
9. *Ibid.*, p. 176.
10. *Ibid.*, pp. 190 şi urm.
11. Allen, *Cambridge Apostles*, p. 20.
12. Levy, *Moore*, p. 7.
13. *Ibid.*, p. 296.
14. Skidelsky, *Keynes*, vol. 1, p. 115.
15. *Ibid.*, pp. 127 şi urm., 235.
16. Hale (ed.), *Friends and Apostles*.
17. Skidelsky, *Keynes*, vol. 1, p. 116.
18. *Ibid.*, pp. 134 şi urm.
19. *Ibid.*, vol. 1, p. 181.
20. *Ibid.*, vol. 1, pp. 142 şi urm.
21. Forster, *What I Believe*.
22. Skidelsky, *Keynes*, vol. 1, pp. 239 şi urm.
23. McGuinness, *Wittgenstein*, pp. 95 şi urm., 118, 146-150.
24. Hale (ed.), *Friends and Apostles*, p. 284.
25. Skidelsky, *Keynes*, vol. 1, p. 319.
26. Lubenow, *Cambridge Apostles*, p. 194.
27. Skidelsky, *Keynes*, vol. 1, p. 324.
28. *Ibid.*, pp. 243 şi urm., 247.
29. Dolton, „Identifying Social Network Effects".
30. *Ibid.*
31. Forster, *Howard's End*, p. 214.

34. Armaghedon

1. Pentru mai multe detalii, vezi Offer, *First World War*.
2. Pentru o relatare recentă emoţionantă, vezi Clark, *Sleepwalkers*.
3. Schroeder, „Economic Integration and the European International System"
4. Kissinger, *World Order*, p. 78.
5. *Ibid.*, p. 233.
6. *Ibid.*, pp. 80, 82.
7. Thompson, „Streetcar Named Sarajevo", p. 470.
8. Antal, Krapivsky şi Redner, „Social Balance on Network", p. 135.
9. Gartzke şi Lupu, „Trading on Preconceptions"
10. Vasquez şi Rundlett, „Alliances as a Necessary Condition of Multiparty Wars", p. 15.
11. Maoz, *Networks of Nations*, pp. 38 şi urm.
12. Lebow, „Contingency, Catalysts and Non-Linear Change", pp. 106 şi urm.
13. Trachtenberg, „New Light on 1914?".
14. Schroeder, „Necessary Conditions", pp. 183, 191 şi urm.
15. Lichnowsky către Ministerul de Externe, 29 iulie 1914, *apud* Trachtenberg, „New Light on 1914?"
16. Grey către Goschen, 31 iulie 1914, *apud* Trachtenberg, „New Light on 1914?"
17. Karl Kraus, *Die Fackel*, vol. 22 (1920), p. 23.
18. Buchan, *Greenmantle*, KL 118-137.

Partea a VI-a. Molime şi fluierari

35. Mantia verde

1. Chi *et al.*, „Spatial Diffusion of War", pp. 64 şi urm.
2. Vezi în general Hopkirk, *Like Hidden Fire.*
3. Al-Rawi, „Buchan the Orientalist"
4. Keller, „How to Spot a Successful Revolution in Advance"
5. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, pp. 15-16 şi urm.
6. Habermas, „Debates in Islam", pp. 234-235.
7. Berghahn, *Germany and the Approach of War*, pp. 138 şi urm.
8. McMurray, *Distant Ties*, KL 1808-1821.
9. Landau, *Pan-Islam*, pp. 94-98.
10. Geiss, *July 1914*, doc. 135.
11. Motadel, *Islam and Nazi Germany's War*, pp. 19 şi urm.
12. McMurray, *Distant Ties*, KL 1826-1838.
13. *Ibid.*, KL 1850-1856.
14. Rogan, *Fall of the Ottomans*, pp. 40 şi urm.
15. Rogan, „Rival Jihads", pp. 3 şi urm.
16. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, p. 87.
17. *Ibid.*, p. 376, n. 8.
18. *Ibid.*, p. 124.
19. „The Ottoman Sultan's Fetva: Declaration of Holy War", 15 noiembrie 1614, în Charles F. Horne (ed.), *Source Records of the Great War*, vol. 3 (National Alumni, New York, 1923), http//www.firstworldwar.com/source/ottoman_fetva.htm.
20. Motadel, *Islam and Nazi Germany's War*, p. 19.
21. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, p. 125.
22. Schwanitz, „Bellicose Birth", pp. 186-187.
23. Motadel, *Islam and Nazi Germany's War*, pp. 21-25.
24. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, p. 135. Vezi şi Morgenthau, *Secrets of the Bosphorus*, p. 110.
25. Landau, *Pan-Islam*, p. 98; Zürcher, *Jihad and Islam in World War I*, p. 83.
26. McKale, „British Anxiety"
27. Al-Rawi, „John Buchan's British-Designed Jihad".
28. McKale, „British Anxiety".
29. Motadel, *Islam and Nazi Germany's War*, pp. 21-25.
30. Gussone, „Die Moschee im Wünsdorfer «Halbmondlager»"
31. Fogarty, „Islam in the French Army", pp. 25 şi urm.
32. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, pp. 117 şi urm.
33. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, p. 283.
34. Zürcher, „Introduction", p. 14. Vezi şi Aksakal, „«Holy War Made in Germany?»" şi „Ottoman Proclamation of Jihad".
35. Rutledge, *Enemy on the Euphrates*, pp. 33-37.
36. McKale, „Germany and the Arab Question", pp. 249 şi urm., n. 13.
37. *Ibid.*, pp. 238 şi urm.
38. Al-Rawi, „John Buchan's British-Designed Jihad"
39. Schwanitz, „Bellicose Birth", pp. 195 şi urm.
40. Fogarty, „Islam in the French Army", pp. 31-33.
41. Ahmad, „Great War and Afghanistan's Neutrality", pp. 203-212.
42. Rogan, „Rival Jihads", pp. 6-7.

43. Darwin, *Empire Project*, pp. 295-297.
44. McKale, *War by Revolution*, p. 171.
45. McKale, „British Anxiety".
46. Rutledge, *Enemy on the Euphrates*, pp. 33-37.
47. Cleveland şi Bunton, *History of the Modern Middle East*, pp. 132 şi urm.
48. Rogan, *Fall of the Ottomans*, pp. 280 şi urm.
49. McKale, „British Anxiety".
50. McKale, „Germany and the Arab Question", p. 246; Rogan, „Rival Jihads", pp. 14-16.
51. Rogan, *The Arabs*, pp. 150 şi urm.
52. *Ibid.*, pp. 151 şi urm.
53. McKale, „British Anxiety"
54. McKale, „Germany and the Arab Question", p. 244.

36. Molima

1. McMeekin, *Russian Revolution*, pp. 127-136.
2. *Ibid.*, pp. 206 şi urm.
3. *Ibid.*, pp. 155 şi urm.
4. *Ibid.*, p. 163.
5. *Ibid.*, p. 174.
6. *Ibid.*, pp. 195 şi urm.
7. Figes, *People's Tragedy*, p. 703 [ed. rom. *Revoluţia Rusă*, p. 631 – n.tr.].
8. McMeekin, *Russian Revolution*, pp. 260 şi urm.
9. Figes, *People's Tragedy*, p. 630 [ed. rom.: *Revoluţia Rusă*, p. 568 – n.tr.].
10. Volkogonov, *Lenin*, pp. 69 şi urm.
11. Figes, *People's Tragedy*, p. 631 [ed. rom.: *Revoluţia Rusă*, p. 568 – n.tr.].
12. Leggett, *Cheka*, p. 108.
13. Ferguson, *War of the World*, p. 206.
14. Service, *Twentieth-Century Russia*, p. 108.
15. Kotkin, *Stalin*, vol. 1, p. 433.
16. Ferguson, *War of the World*, p. 152.
17. Applebaum, *Gulag*.
18. Service, *Twentieth-Century Russia*, pp. 117 şi urm.
19. Ferguson, *War of the World*, p. 210.
20. *Ibid.*, 211-214.
21. Kotkin, *Stalin*, vol. 2.

37. Principiul conducătorului

1. Calculat pe baza datelor din Laqueur, *Fascism*, tabelul 15, şi Larsen *et al.*, *Who Were the Fascists ?*, tabelul 1.
2. Herf, *Jewish Enemy*, KL 463-469.
3. Lucrarea definitorie este Falter, *Hitlers Wähler.*
4. O'Loughlin, Flint şi Anselin, „Geography of the Nazi Vote".
5. Ferguson, *War of the World*, p. 239.
6. Burleigh, *Third Reich*, p. 116.
7. *Ibid.*, p. 194.
8. *Ibid.*, p. 259.
9. *Ibid.*, p. 5.
10. Satyanath, Voigtländer şi Voth, „Bowling for Fascism".
11. Herf, *Jewish Enemy*, KL 347-365.

38. Declinul elitei economice internaţionale

1. Voigtländer şi Voth, „Persecution Perpetuated"
2. Miller Lane şi Rupp (eds.), *Nazi Ideology before 1933*, KL 168-177.
3. *Ibid.*, KL 165-216.
4. Herf, *The Jewish Enemy*, KL 81-89. Vezi şi Cohn, *Warrant for Genocide*.
5. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, pp. 77 şi urm.
6. Vezi în general Mosse, „Die Juden in Wirtschaft und Gesellschaft" şi *Jews in the German Economy*.
7. Windolf, „German-Jewish Economic Elite", pp. 137, 157.
8. Valentin, *Antisemitism*, pp. 198 şi urm.
9. Windolf, „German-Jewish Economic Elite", pp. 158 şi urm. Vezi şi pp. 152, 155.
10. Meiring, *Christlich-judische Mischehe*, tabelul 1.
11. Jones, *In the Blood*, pp. 158 şi urm.
12. Ruppin, *Soziologie der Juden*, vol. 1, pp. 211 şi urm.; Hanauer, „Jüdische-christliche Mischehe", tabelul 2; Della Pergola, *Jewish and Mixed Marriages*, pp. 122-127.
13. Ruppin, *Soziologie der Juden*, vol. 1, pp. 211 şi urm.
14. Burleigh şi Wippermann, *Racial State*, p. 110.
15. Burgdörfer, „Juden in Deutschland", p. 177.
16. Raab, „More than just a Metaphor"
17. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, p. 19.
18. *Ibid.*, p. 24.
19. *Ibid.*, p. 234.
20. *Ibid.*, pp. 25-26.
21. *Ibid.*, pp. 259-260; Barkai, *From Boycott to Annihilation*, p. 75.
22. Barkai, *From Boycott to Annihilation*, pp. 152 şi urm.
23. *Ibid.*, p. 153.
24. Baynes (ed.), *Speeches of Adolf Hitler*, vol. 1, pp. 737-741.
25. Kopper, „Rothschild Family", pp. 321 şi urm.
26. Nicholas, *Rape*, p. 39.
27. Hermann-Jelinek, „«Aryanisation» of Rothschild Assets"
28. Detalii în Nicholas, *Rape*.
29. Ferguson, *Kissinger*, vol. 1, pp. 72, 80.
30. Düring, „Dynamics of Helping Behaviour"
31. Fallada, *Alone in Berlin*.

39. Grupul de la Cambridge

1. Cooper, *Diaries*, p. 274.
2. Vezi în general Bloch, *Ribbentrop*.
3. Lord Lothian, „Germany and France: The British Task, II: Basis of Ten Years' Peace", *The Times*, 1 februarie 1935.
4. Lownie, *Burgess*, p. 29.
5. Deacon, *Cambridge Apostles*, p. 103.
6. Lownie, *Burgess*, pp. 34 şi urm.
7. Andrew şi Gordievsky, *KGB*, pp. 206, 209.
8. *Ibid.*, pp. 193 şi urm.
9. Andrew, *Defence of the Realm*, pp. 169 şi urm.
10. Lownie, *Burgess*, p. 54.
11. Deacon, *Cambridge Apostles*, pp. 107 şi urm.
12. *Ibid.*, pp. 115, 134.

13. Andrew şi Gordievsky, *KGB*, p. 216.
14. *Ibid.*, p. 221.
15. Macintyre, *Spy Among Friends*, pp. 44 şi urm.
16. Andrew şi Gordievsky, *KGB*, p. 213.
17. *Ibid.*, p. 184.
18. *Ibid.*, p. 213.
19. Lownie, *Burgess*, p. 55.
20. *Ibid.*, p. 136.
21. *Ibid.*, p. 96.
22. Andrew, *Defence of the Realm*, p. 270; Andrew şi Gordievsky, *KGB*, p. 300.
23. Andrew, *Defence of the Realm*, p. 270.
24. Lownie, *Burgess*, p. 130; Andrew, *Defence of the Realm*, p. 272.
25. Andrew, *Defence of the Realm*, pp. 280, 289.
26. Andrew şi Gordievsky, *KGB*, pp. 296 şi urm.
27. Lownie, *Burgess*, pp. 131, 147.
28. *Ibid.*, pp. 132, 160; Andrew, *Defence of the Realm*, pp. 272, 280.
29. Andrew, *Defence of the Realm*, pp. 219, 261.
30. *Ibid.*, p. 268.
31. *Ibid.*, p. 341; Andrew şi Gordievsky, *KGB*, p. 297.
32. Andrew, *Defence of the Realm*, pp. 281, 333.
33. Macintyre, *Spy Among Friends*, p. 144.
34. Andrew, *Defence of the Realm*, pp. 339 şi urm.
35. *Ibid.*, p. 343.
36. *Ibid.*, p. 422.
37. Andrew şi Gordievsky, *KGB*, pp. 399 şi urm.
38. Andrew, *Defence of the Realm*, pp. 422 şi urm.
39. *Ibid.*, pp. 420-424.
40. *Ibid.*, p. 424.
41. *Ibid.*, p. 431.
42. *Ibid.*, pp. 432-435, respinge afirmaţiile lui Peter Wright că totul a fost muşamalizat, fapt explicabil doar dacă sovieticii se infiltraseră la un nivel mai înalt al serviciilor secrete britanice.
43. *Ibid.*, p. 436.
44. Macintyre, *Spy Among Friends*, p. 291.
45. Andrew şi Gordievsky, *KGB*, p. 6.
46. Andrew, *Defence of the Realm*, p. 429.
47. Andrew şi Gordievsky, *KGB*, pp. 429, 436, 439 şi urm. 707.

40. Scurtă întâlnire

1. McSmith, *Fear and the Muse Kept Watch*, KL 5069-5070.
2. *Ibid.*, KL 5109-5119.
3. *Ibid.*, KL 5138.
4. *Ibid.*, KL 5139-5155.
5. *Ibid.*, KL 5158-5160.
6. *Ibid.*, KL 5185-5197.
7. Berlin, *Enlightening*, KL 2139-2142.
8. Berlin, *Letters*, pp. 599 şi urm.
9. Pentru amintirile detaliate ale lui Berlin legate de această întâlnire, scrise 35 de ani mai târziu, vezi Berlin, *Personal Impressions*, KL 4628-4998.
10. Hausheer, „It Didn't Happen".
11. Ignatieff, *Berlin*, KL 3252-3279.

12. Poate fi ascultată citind „Cinque" în această înregistrare făcută în timpul vizitei sale la Oxford din iunie 1965, cu un an înainte de a muri : https : //podcasts.ox.ac.uk/anna-akhmatova-reading-her-poems-about-isaiah-berlin-oxford-1965.
13. Dalos, *Guest from the Future*, pp. 7, 86.
14. Akhmatova, *Word that Causes Death's Defeat*, p. 152.
15. McSmith, *Fear and the Muse Kept Watch*, KL 5271. De fapt, Churchill avea nevoie de Berlin ca translator ca să-l ajute să facă rost de gheaţă pentru nişte caviar.
16. Dalos, *Guest from the Future*, p. 67.
17. Ignatieff, *Berlin*, KL 3252-3279.
18. Dalos, *Guest from the Future*, pp. 67 şi urm.
19. McSmith, *Fear and the Muse Kept Watch*, KL 5354-5368.
20. *Ibid.*, KL 5352.
21. Berlin, *Enlightening*, KL 2056-2074. Vezi şi Dalos, *Guest from the Future*, pp. 59-61.
22. Berlin, *Enlightening*, KL 1047-1056, 1059-1069.
23. Ignatieff, *Berlin*, KL 3284-3350 ; McSmith, *Fear and the Muse Kept Watch*, KL 5399-5414.
24. Berlin, *Enlightening*, KL 10773-10774, 10783-10806, 10818-10864, 10865-10871.
25. *Ibid.*, KL 16680-16682 ; Dalos, *Guest from the Future*, pp. 124-127, 133.
26. Dalos, *Guest from the Future*, pp. 64 şi urm.

41. Ella la şcoala de corecţie

1. MacDougall, „Long Lines".
2. Vezi în general Wu, *Master Switch*.
3. MacDougall, „Long Lines", pp. 299, 308 şi urm., 318.
4. Wu, *Master Switch*, p. 8.
5. *Ibid.*, p. 9.
6. *Ibid.*, p. 113.
7. Christopher Wolf, „The History of Electronic Surveillance, from Abraham Lincoln's Wiretaps to Operation Shamrock", Public Radio International, 7 noiembrie 2013.
8. Starr, *Creation of the Media*, p. 348.
9. *Ibid.*, pp. 363 şi urm.
10. Gambetta, *Sicilian Mafia*.
11. Jonathan Steinberg, „Capos and Cardinals", *London Review of Books*, 17 august 1989.
12. Duggan, *Fascism and the Mafia*.
13. Scotten, „Problem of the Mafia". Îi sunt îndatorat studentului meu Frank Tamberino pentru această referinţă. Vezi Tamberino, „Criminal Renaissance"
14. Lewis, „The Honored Society", *New Yorker*, 8 februarie 1964, pp. 42-105, şi mai ampla *Honoured Society*. Instructivă este şi *Napoli '44*, de acelaşi autor.
15. McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency*, p. 90.
16. *Ibid.*, p. 129.
17. Jackson *et al.*, „Failure on an Incipient Social Movement", p. 36.
18. Vezi Kurtz, *Not-God* ; White şi Kurtz, „Twelve Defining Moments" ; Makela *et al.* (eds.), *Alcoholics Anonymous* ; Kelly şi Yeterian, „Mutual-Help Groups"
19. Kurtz, *Not-God*, p. 64.
20. White şi Kurtz, „Twelve Defining Moments", pp. 44 şi urm.
21. Ohler, *Blitzed*.

Partea a VII-a. Fii stăpânul junglei

42. Lunga pace

1. Jackson şi Nei, „Networks of Military Alliances", p. 15279. Vezi şi Levina şi Hillmann, „Wars of the World", Lupu şi Traag, „Trading Communities", şi Maoz, „Network Polarization"
2. Dorussen şi Ward, „Trade Networks"
3. Haim, „Alliance Networks and Trade", p. 28.
4. Johnson şi Jordan, „Web of War"
5. Keller, „(Why) Do Revolutions Spread?"

43. Generalul

1. Forester, *The General*, p. 222.
2. Samuels, *Command or Control*; Gudmundsson, *Stormtroop Tactics*.
3. Marston, „Lost and Found in the Jungle", KL 2065.
4. Pocock, *Fighting General*, KL 1537-1577.
5. Mumford, *Counter-Insurgency Myth*, pp. 37 şi urm.
6. Beckett şi Pimlott, *Counter-Insurgency*, p. 20.
7. Strachan, „British Counter-Insurgency from Malaya to Iraq", p. 10.
8. Pocock, *Fighting General*, KL 2113-2133.
9. *Ibid.*, KL 2204-2209.
10. Walker, „How Borneo Was Won", p. 11.
11. *Ibid.*
12. Tuck, „Borneo 1963-1966", pp. 98 şi urm.
13. Walker, „How Borneo Was Won", p. 19.
14. *Ibid.*, pp. 9 şi urm.
15. *Ibid.*, p. 10.
16. *Ibid*, p. 14.
17. Cross, *„Face Like a Chicken's Backside"*, pp. 142 şi urm.
18. *Ibid.*, p. 157.
19. Rosentall, „«Confrontation»: Countering Indonesian Insurgency", p. 102.
20. Beckett şi Pimlott, *Counter-Insurgency*, p. 110.
21. Walker, „How Borneo Was Won", p. 12.
22. *Ibid.*, p. 9.
23. *Ibid.*, p. 17.

44. Criza complexităţii

1. „Genral Sir Walter Walker", *Daily Telegraph*, 13 august 2001.
2. O'Hara, *From Dreams to Disillusionment*.
3. Scott, *Seeing Like a State*, p. 348.
4. Bar-Yam, „Complexity Rising", p. 26.
5. Vezi Bar-Yam, *Dynamics of Complex Systems*, pp. 804-809.
6. *Apud* Thompson *et al.* (eds.), *Markets, Hierarchies and Networks*, p. 297.
7. Barabási, *Linked*, p. 201.
8. Lamoreaux *et al.*, „Beyond Markets and Hierarchies", pp. 43 şi urm.
9. *Ibid.*, pp. 48 şi urm.
10. Chanda, *Bound Together*, p. 248.

11. Theodore Levitt, „The Globalization of Markets", *Harvard Business Review* (mai 1983).
12. Powell, „Neither Market nor Hierarchy", *apud* Thompson *et al.* (eds.), *Markets, Hierarchies and Networks*, p. 270.
13. *Ibid.*, pp. 271 şi urm.
14. *Ibid.*, pp. 273 şi urm.
15. Rhodes, „New Governance", p. 665.
16. Thompson, *Between Hierarchies and Markets*, p. 133.

45. Reţeaua de putere a lui Henry Kissinger

1. Ferguson, *Kissinger*, p. xiv.
2. *Ibid.*, p. 310.
3. *Ibid.*, p. 502.
4. *Ibid.*, p. 728.
5. *Ibid.*, p. 806.
6. *Ibid.*, p. 807.
7. *Ibid.*, p. 841.
8. *Ibid.*, p. 849.
9. „Principles, Structures and Activities of Pugwash for the Eleventh Quinquennium, 2007-2012", https : //en.wikipedia.org/wiki/Pugwash_Conferences_on_Science_and_World_Affairs.
10. Evangelista, *Unarmed Forces*, pp. 32 şi urm.
11. *Ibid.*, p. 33.
12. Staar, *Foreign Policies*, p. 86.
13. Ferguson, *Kissinger*, p. 505.
14. *Ibid.*, p. 736.
15. *Ibid.*, p. 740.
16. *Ibid.*, pp. 746 şi urm.
17. Vezi anexa.
18. „Superstar Statecraft : How Henry Does It", *Time*, 1 aprilie 1974.
19. *Ibid.*
20. *Ibid.*
21. Sargent, *Superpower Transformed*, p. 158.
22. *Ibid.*, p. 159.
23. *Ibid.*, p. 176.
24. În special Cooper, *Economics of Interdependence*, şi Keohane şi Nye, *Power and Interdependence* [ed. rom. : *Putere şi interdependenţă* - n.tr.].
25. „Interdependence Day", *The New York Times*, 4 iulie 1976.
26. Brzezinski, *Between Two Ages*.
27. Bearman şi Everett, „Structure of Social Protest", pp. 190 şi urm.
28. Henry A. Kissinger, „The Need to Belong", *The New York Times*, 17 martie 1968.
29. http : //www.pbs.org/newshour/bb/white_house-july-dec11-nixontapes_11-25.

46. În vale

1. Barabási, *Linked*, p. 147.
2. Conway, „How Do Committees Invent ? ".
3. *Ibid.*
4. Caldarelli şi Catanzaro, *Networks*, p. 37.
5. Naughton, *From Gutenberg to Zuckerberg*, pp. 45 şi urm.
6. Caldarelli şi Catanzaro, *Networks*, p. 38.
7. Newman, *Networks*, pp. 19 şi urm.
8. Brinton şi Chiang, *Power of Networks*, p. 38.

9. *Ibid.*, p. 297.
10. Pentru predecesorii *World Wide Web*, vezi Hall, „Ever Evolving Web"
11. Castells, *Rise of the Network Society*, pp. 63 şi urm. Vezi şi Newman, *Networks*, p. 5.
12. Caldarelli şi Catanzaro, *Networks*, pp. 39 şi urm, 43 şi urm.
13. Garton Ash, *Free Speech*, KL 494-496.
14. https://w2.eff.org/Censorship/Internet_censorship_bills/barlow_0296.declaration.
15. Goldsmith şi Wu, *Who Controls the Internet?*, p. 21.
16. *Ibid.*, p. 24.
17. *Ibid.*, p. 15.
18. *Ibid.*, capitolul 3.

47. Prăbuşirea imperiului sovietic

1. Benjamin Peters, „The Soviet InterNyet", *Aeon*, 17 octombrie 2016.
2. National Security Agency, „Dealing with the Future: The Limits of Forecasting", p. 100, http://www.nsa.gov/public_info/_files/cryptologic_quarterly/limits_forecasting.pdf.
3. Osa, *Solidarity and Contention*, pp. 117 şi urm.
4. *Ibid.*, p. 165.
5. Malcolm Gladwell, „Small Change: Why the Revolution Will Not Be Tweeted", *New Yorker*, 4 octombrie 2010.
6. Grdesic, „Television and Protest in East Germany's Revolution", p. 94.

48. Triumful omului de la Davos

1. Navidi, *Superhubs*, p. 95.
2. Nick Paumgarten, „Magic Mountain: What Happens at Davos?", *New Yorker*, 5 martie 2012.
3. https://www.weforum.org/agenda/2013/12/nelson-mandelas-address-to-davos-1992.
4. Paul Nursey-Bray, „The Solid Mandela", *Australian Left Review* (iunie 1992), pp. 12-16.
5. Barnard şi Popescu, „Nelson Mandela", pp. 241 şi urm.
6. Sampson, *Mandela*, p. 427.
7. *Ibid.*, p. 429.
8. Jake Bright, „Why the Left-Leaning Nelson Mandela was such a Champion of Free Markets", 6 decembrie 2013, http://qz.com/155310/nelson-mandela-was-also-a-huge-champion-of-free-markets.
9. Ronnie Kasrils, „How the ANC's Faustian Pact Sold Out Africa's Poorest", *Guardian*, 24 iunie 2013, https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/jun/24/anc-faustian-pact-mandela-fatal-error.
10. Anthony Monteiro, „Mandela and the Origins of the Current South African Crisis", 24 februarie 2015, https://africanamericanfutures.com/2015/02/24/mandela-and-the-origins-of-the-current-south-african-crisis. Vezi şi Monteiro, „Nelson Mandela: The Contradictions of His Life and Legacies", *Black Agenda Report*, 12 noiembrie 2013, https://www.blackagendareport.com/content/nelson-mandela-contradictions-his-life-and-legacies.
11. Sampson, *Mandela*, p. 428. Vezi şi Gumede, *Thabo Mbeki*, pp. 81-84.
12. Ken Hanly, „Mandela and Neo-Liberalism in South Africa", 18 decembrie 2013, http://www.digitaljournal.com/news/politics/op-ed-mandela-and-neo-liberalism-in-south-african/article/364193. Vezi şi Danny Schechter, „Blurring Mandela and Neo-Liberalism", 14 decembrie 2013, http://www.truthdig.com/report/print/blurring_mandela_and_neoliberalism_20131214. *Cf.* Schechter, *Madiba A to Z*, KL 1619-1661.
13. Klein, *Shock Doctrine*, pp. 216 şi urm.
14. Landsberg, *Quiet Diplomacy of Liberation*, pp. 107-110.

15. Andrew Ross Sorkin, „How Mandela Shifted Views of Freedom of Markets", *The New York Times*, 9 decembrie 2013. Vezi şi Barnard şi Popescu, „Nelson Mandela", p. 247.
16. Sampson, *Mandela*, pp. 428 şi urm.

49. Spargerea Băncii Angliei

1. Această secţiune are la bază Ferguson şi Schlefer, „Who Broke the Bank of England?".
2. Stevenson, „First World War and European Integration"
3. Pentru mai multe detalii, vezi Ferguson, „Siegmund Warburg, the City of London and the Financial Roots of European Integration".
4. Pentru o introducere, vezi Kerr, *History of the Eurobond Market*.
5. Milward, *European Rescue of the Nation-State*.
6. Schenk, „Sterling, International Monetary Reform and Britain's Applications"
7. Ferguson, *High Financier*, p. 229.
8. Granville, Cruz şi Prevezer, „Elites, Thickets and Institutions".
9. Ferguson, *High Financier*, p. 230.
10. Lamont, *In Office*, p. 124.
11. Major, *Autobiography*, pp. 271 şi urm.
12. *Ibid.*, pp. 275 şi urm.
13. *Ibid.*, p. 284.
14. *Ibid.*, p. 288.
15. Soros, *George Soros on Globalization*, p. 131 [ed. rom. *Despre globalizare*, p. 113 – n.tr.].
16. Eichengreen şi Wyplosz, „Unstable EMS", p. 85.
17. Lamont, *In Office*, p. 201.
18. Major, *Autobiography*, p. 313. Vezi şi „Nearer to No", *Economist*, 29 august 1992.
19. Major, *Autobiography*, pp. 313-315, 325.
20. Lamont, *In Office*, pp. 212 şi urm., 227.
21. Ivan Fallon, „John Major's Days of Pain: The Sterling Fiasco", *Sunday Times*, 20 septembrie 1992.
22. „Sterling Knocked by EMU Worries", *The Times*, 10 iunie 1992.
23. Major, *Autobiography*, pp. 316, 325.
24. Stephens, *Politics and the Pound*, p. 219.
25. Lamont, *In Office*, p. 216.
26. *Ibid.*, pp. 227 şi urm.
27. Peter Kellner, David Smith şi John Cassidy, „The Day the Pound Died", *Sunday Times*, 6 decembrie 1992.
28. Lamont, *In Office*, p. 228.
29. Matthew Lynn şi David Smith, „Round One to Lamont – Norman Lamont", *Sunday Times*, 30 august 1992.
30. Lamont, *In Office*, p. 229.
31. „Schlesinger's Schadenfreude – Diary", *The Times*, 18 septembrie 1992.
32. Peter Kellner, David Smith şi John Cassidy, „The Day the Pound Died", *Sunday Times*, 6 decembrie 1992.
33. Lamont, *In Office*, p. 236.
34. *Ibid.*, p. 238.
35. Colin Narbrough şi Wolfgang Munchau, „Another Innocent Gaffe from the Bundesbank", *The Times*, 10 septembrie 1992; David Smith, „Lamont's Troubles in Triplicate", *Sunday Times*, 13 septembrie 1992.
36. Philip Webster, „Bundesbank Chief Raises Spectre of Devaluation", *The Times*, 16 septembrie 1992; Christopher Huhne, „Inside Story: The Breaking of the Pound", *Independent on Sunday*, 20 septembrie 1992. *Cf.* Major, *Autobiography*, p. 329.

37. Lamont, *In Office*, pp. 244 şi urm.
38. Peter Kellner, David Smith şi John Cassidy, „The Day the Pound Died", *Sunday Times*, 6 decembrie 1992; Robert Chote şi Nicholas Timmins, „Pound Faces Toughest Test after EC Bows to Markets: German Interest Rate to Fall as Lira Is Devalued in ERM Rescue", *Independent*, 13 septembrie 1992.
39. Eichengreen şi Wyplosz, „Unstable EMS", p. 107.
40. „Forever Falling?", *Economist*, 29 august 1992.
41. Christopher Huhne, „Schlesinger: A Banker's Guilt", *Independent*, 1 octombrie 1992.
42. Soros, „Theory of Reflexivity", p. 7.
43. Soros, *Soros on Soros*, p. 12.
44. Mallaby, *More Money Than God*, p. 435.
45. „A Ghastly Game of Dominoes", *Economist*, 19 septembrie 1992.
46. Mallaby, *More Money Than God*, pp. 156 şi urm.
47. Abdelal, „Politics of Monetary Leadership", p. 250.
48. Duncan Balsbaugh, „The Pound, My Part in Its Downfall and Is It Time to Fight the Central Banks Again?", *IFR Review of the Year 2015*, http://www.ifre.com/the-pound-my-part-in-its-downfall-and-is-it-time-to-fight-the-central-banks-again/21223291.fullarticle. Pentru alte versiuni cu cifre oarecum diferite, vezi Kaufman, *Soros*, p. 239; Mallaby, *More Money Than God*, p. 435. Vezi şi Drobny, *Inside the House of Money*, pp. 274 şi urm.
49. Soros, *Soros on Soros*, p. 22. Vezi şi Soros şi Schmitz, *Tragedy of the European Union*, pp. 59 şi urm.
50. Kaufman, *Soros*, p. 239. Sublinierea mea.
51. Lamont, *In Office*, p. 249.
52. Anatole Kaletsky, „How Mr Soros Made a Billion by Betting against the Pound", *The Times*, 26 octombrie 1992.
53. *Ibid*.
54. Mallaby, *More Money Than God*, pp. 160-166.
55. Eichengreen şi Wyplosz, „Unstable EMS", p. 60.
56. Engdahl, „Secret Financial Network"
57. Flavia Cymbalista împreună cu Desmond MacRae, „George Soros: How He Knows What He Knows, Part 2: Combining Theory and Instinct", *Stocks, Futures and Options*, 9 martie 2004.
58. James Blitz, „How Central Banks Ran into the Hedge", *Financial Times*, 30 septembrie 1992.
59. Balsbaugh, „The Pound, My Part in Its Downfall".
60. Thomas Jaffe şi Dyan Machan, „How the Market Overwhelmed the Central Banks", *Forbes*, 9 noiembrie 1992. Vezi şi Mallaby, *More Money Than God*, p. 435.
61. Kaletsky, „How Mr Soros Made a Billion"
62. Soros, *Soros on Soros*, p. 82.
63. Lamont, *In Office*, p. 259.
64. Slater, *Soros*, p. 180.
65. *Ibid*., 181.
66. Roxburgh, *Strained to Breaking Point*, p. 163; Matthew Tempest, „Treasury Papers Reveal Cost of Black Wednesday", *Guardian*, 9 februarie 2005.
67. Johnson, „UK and the Exchange Rate Mechanism", pp. 97 şi urm.
68. Major, *Autobiography*, p. 312; Lamont, *In Office*, p. 285.
69. Kaletsky, „How Mr Soros Made a Billion".
70. „Half-Maastricht", *Economist*, 26 septembrie 1992.

Partea a VIII-a. Biblioteca Babel

50. 11.09.2001

1. Borges, „Library of Babel" [ed. rom. „Biblioteca Babel", pp. 428, 430 – n.tr.].
2. Pentru puternicele efecte ale reţelei de transport aerian internaţional asupra dezvoltării, vezi Campante şi Yanagizawa-Drott, „Long-Range Growth". Pentru tendinţa sistemului american de a cauza întârzieri chiar şi în condiţii normale, vezi Mayer şi Sinai, „Network Effects"
3. Calderelli şi Catanzaro, *Networks*, pp. 40 şi urm.
4. Thomas A. Stewart, „Six Degrees of Mohamed Atta", *Business 2.0*, decembrie 2001.
5. Krebs, „Mapping Networks of Terrorist Cells", pp. 46-50.
6. *Ibid.*, p. 51.
7. Jeff Jonas şi Jim Harper, „Effective Counterterrorism and the Limited Role of Predictive Data Mining", *Policy Analysis*, 11 decembrie 2006.
8. Patrick Radden Keefe, „Can Network Theory Thwart Terrorists?", *The New York Times*, 12 martie 2006.
9. Valdis Krebs, „Connecting the Dots: Tracking Two Identified Terrorists", Orgnet, 2002-2008: http://www.orgnet.com/prevent.html.
10. Oliver, „Covert Networks"
11. Marion şi Uhl-Bien, „Complexity Theory and Al-Qaeda"
12. Eilstrup-Sangiovanni şi Jones, „Assessing the Dangers of Illicit Networks", p. 34.
13. Minor, „Attacking the Nodes", p. 6.
14. Morselli, Giguère şi Petit, „The Efficiency/Security Trade-off" Vezi şi Kahler, Miles, „Networked Politics". Vezi şi Kenney, „Turning to the «Dark Side»", şi Kahler, „Collective Action and Clandestine Networks"
15. Sageman, *Understanding Terror Networks*, pp. 96 şi urm. Vezi şi pp. 135-171.
16. Berman, *Radical, Religious, and Violent*, p. 18.
17. *Ibid.*, p. 17.
18. John Arquilla, „It Takes a Network", *Los Angeles Times*, 25 august 2002.
19. National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (START), „Jihadist Plots in the United States, Jan. 1993 – Feb. 2016: Interim Findings" (ianuarie 2017).
20. Nagl, *Learning to Eat Soup with a Knife*.
21. Army, *US Army/Marine Corps Counterinsurgency Field Manual*.
22. Army, *Insurgencies and Countering Insurgencies*, secţiunea 4, paragrafele 6-7.
23. *Ibid.*, secţiunea 4, paragrafele 20-21.
24. Army, *US Army/Marine Corps Counterinsurgency Field Manual*, anexa B.
25. Kilcullen, *Counterinsurgency*, p. 37.
26. *Ibid.*, p. 183.
27. *Ibid.*, p. 200.
28. *Ibid.*, pp. 4 şi urm., 10, 40, 197.
29. David Petraeus, „The Big Ideas Emerging in the Wake of the Arab Spring", Belfer Center, Harvard Kennedy School of Government (2017).
30. McChrystal, *My Share of the Task*, p. 148. Detalii despre modul în care McChrystal şi echipa lui l-au urmărit şi l-au ucis pe Zarqawi, distrugându-i totodată şi reţeaua, sunt în capitolele 11-15.
31. Simpson, *War from the Ground Up*, p. 106.

51. 15.09.2008

1. Neely, „The Federal Reserve Responds"
2. *Ibid.*, p. 40.

3. Crawford, „US Costs of Wars".
4. Watts, *Six Degrees*, p. 23.
5. Caldarelli şi Catanzaro, *Networks*, pp. 36 şi urm., 42, 95.
6. United States Government Accountability Office, „Financial Crisis Losses".
7. Vezi Ferguson, *Ascent of Money* [ed. rom. *Ascensiunea banilor* – n.tr.].
8. Financial Crisis Inquiry Commission, *Financial Crisis Inquiry Report*, KL 8518-8521.
9. http://www.federalreserve.gov/monetarypolicy/fomchistorical2008.htm, proces-verbal al reuniunii FOMC, 16 septembrie 2015, p. 20.
10. *Ibid.*, p. 51.
11. *Ibid.*, 28-29 octombrie 2008, p. 118.
12. *Ibid.*, 15-16 decembrie 2008, p. 12.
13. Andrew Haldane, „On Tackling the Credit Cycle and Too Big to Fail", prezentare la Banca Angliei, ianuarie 2011, slide-ul 13.
14. Ramo, *Seventh Sense*, pp. 136 şi urm. Vezi şi pp. 42-44.
15. Jackson, Rogers şi Zenou, „Economic Consequences of Network Structure". Vezi şi Elliott, Golub şi Jackson, „Financial Networks and Contagion"
16. Louise Story şi Eric Dash, „Bankers Reaped Lavish Bonuses During Bailouts", *The New York Times*, 30 iulie 2009.
17. Davis *et al.*, „Small World", p. 303.
18. *Ibid.*, p. 320.
19. Michelle Leder, „Vernon Jordan Gets a Big Payday from Lazard", *The New York Times*, 15 martie 2010.
20. Acemoglu *et al.*, „Value of Connections in Turbulent Times". După estimările autorilor, „în următoarele zece zile, unele societăţi financiare ce aveau legătură cu Geithner au înregistrat un randament cumulativ anormal de aproximativ 12% (în comparaţie cu alte firme din sectorul financiar)"

52. Statul administrativ

1. DeMuth, „Can the Administrative State Be Tamed?", p. 125.
2. Patrick McLaughlin şi Oliver Sherouse, „The Accumulation of Regulatory Restrictions Across Presidential Administrations", Mercatus Center, 3 august 2015.
3. Patrick McLaughlin şi Oliver Sherouse, „The Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act May Be the Biggest Law Ever", Mercatus Center, 20 iulie 2015.
4. McLaughlin şi Greene, „Dodd-Frank's Regulatory Surge".
5. Howard, *Life without Lawyers*.
6. Scott, *Connectedness and Contagion*.
7. Fukuyama, *Political Order and Political Decay*, p. 208.
8. *Ibid.*, pp. 35 şi urm. Vezi totuşi Howard, *Rule of Nobody*, şi White, Cass şi Kosar, *Unleashing Opportunity*.
9. DeMuth, „Can the Administrative State Be Tamed?", p. 151.
10. Vezi, de exemplu, McLaughlin şi Sherouse, *Impact of Federal Regulation*; Patrick A. McLaughlin, „Regulations Contribute to Poverty", mărturie în faţa Comisiei pentru sistemul judiciar a Camerei Reprezentanţilor, Subcomitetul pentru Reforma Cadrului de Reglementare, Drept Comercial şi în Domeniul Antitrust, 24 februarie 2016.
11. Ferguson, *Great Degeneration* [ed. rom.: *Marele Declin* – n.tr.].

53. Web 2.0

1. Naughton, *From Gutenberg to Zuckerberg*, p. 224.
2. *Ibid.*, p. 227.

3. Raymond, *The Cathedral and the Bazaar*, p. 21.
4. *Ibid.*, pp. 57 şi urm.
5. *Ibid.*, p. 30.
6. *Ibid.*, p. 125.
7. *Ibid.*, p. 194.
8. Spar, *Ruling the Waves*, pp. 369 şi urm.
9. Kirkpatrick, *Facebook Effect*, p. 74.
10. http : //benbarry.com/project/facebooks-little-red-book. Pentru autorul Cărticelei roşii, vezi http : //www.typeroom.eu/article/ben-barry-used-be-called-facebook-s-minister-propaganda.
11. Kirkpatrick, *Facebook Effect*, p. 247.
12. *Ibid.*, p. 109.
13. *Ibid.*, pp. 185, 274-277.
14. *Ibid.*, pp. 154-157, 180 şi urm., 188.
15. Naughton, *From Gutenberg to Zuckerberg*, p. 106.
16. Kirkpatrick, *Facebook Effect*, pp. 222-226.
17. *Ibid.*, p. 251.
18. *Ibid.*, p. 259.
19. García Martínez, *Chaos Monkeys*, pp. 275-280, 298 şi urm.
20. *Ibid.*, pp. 482-486.
21. Alex Eule, „Facebook Now Has 1.2 Billion Daily Users. Really", *Barron's*, 2 noiembrie 2016.
22. Smriti Bhagat, Moira Burke, Carlos Diuk, Ismail Onur Filiz şi Sergey Edunov, „Three and a Half Degrees of Separation", 4 februarie 2016 : https : //research.fb.com/three-and-a-half-degrees-of-separation.
23. Lars Backstrom, Paolo Boldi, Marco Rosa, Johan Ugander şi Sebastiano Vigna, „Four Degrees of Separation", 22 iunie 2012, https : //research.fb.com/publications/four-degrees-of-separation.
24. Ugander *et al.*, „Structural Diversity in Social Contagion"
25. Lillian Weng şi Thomas Lenton, „Topic-Based Clusters in Egocentric Networks on Facebook", 2 iunie 2014, https : //research.fb.com/publications/topic-based-clusters-in-egocentric-networks-on-facebook. Vezi şi Youyou *et al.*, „Birds of a Feather".
26. Amaç Herdağdelen, Bogdan State, Lada Adamic şi Winter Mason, „The Social Ties of Immigrant Communities in the United States", 22 mai 2016, https : //research.fb.com/publications/the-social-ties-of-immigrant-communities-in-the-united-states.
27. Jonathan Chang, Itamar Rosenn, Lars Backstrom şi Cameron Marlow, „Ethnicity on Social Networks", *Association for the Advancement of Artificial Intelligence* (2010).
28. Ismail Onur Filiz şi Lada Adamic, „Facebook Friendships in Europe", 8 noiembrie 2016, https : //research.fb.com/facebook-friendships-in-europe.
29. Eytan Bakshy, Itamar Rosenn, Cameron Marlow şi Lada Adamic, „The Role of Social Networks in Information Diffusion", 16 aprilie 2012, https : //research.fb.com/publications/the-role-of-social-networks-in-information-diffusion ; Lada A. Adamic, Thomas M. Lento, Eytan Adar şi Pauline C. Ng, „Information Evolution in Social Networks", 22 mai 2016, https : //research.fb.com/wp-content/uploads/2016/11/information_evolution_in_social_networks.pdf ; Adam D.I. Kramer, „The Spread of Emotion via Facebook", 16 mai 2012, https : //research.fb.com/publications/the-spread-of-emotion-via-facebook.
30. Jonathan Tepper, „Friendships in the Age of Social Media", 14 ianuarie 2017, publicat iniţial pe http : //jonathan-tepper.com/blog.
31. Naughton, *From Gutenberg to Zuckerberg*, pp. 194 şi urm.
32. Date preluate de pe http : //whoownsfacebook.com.
33. García Martínez, *Chaos Monkeys*, p. 229.
34. „Who Are the 8 Richest People ? All Men, Mostly Americans", *NBC News*, 16 ianuarie 2017.
35. Wu, *Master Switch*, p. 318.
36. Shannon Bond, „Google and Facebook Build Digital Ad Duopoly", *Financial Times*, 15 martie 2017.

37. Farhad Manjoo, „Why Facebook Keeps Beating Every Rival: It's the Network, of Course", *The New York Times*, 19 aprilie 2017.
38. Robert Thomson, „Digital Giants are Trampling on Truth", *The Times*, 10 aprilie 2017.
39. Ramo, *Seventh Sense*, pp. 240 şi urm.
40. Kirkpatrick, *Facebook Effect*, p. 254.
41. http://benbarry.com/project/facebooks-little-red-book.
42. García Martínez, *Chaos Monkeys*, p. 355.
43. Kirkpatrick, *Facebook Effect*, p. 319.
44. Nick Bilton, „Will Mark Zuckerberg be Our Next President?", *Vanity Fair*, 13 ianuarie 2017.
45. García Martínez, *Chaos Monkeys*, pp. 263 şi urm.
46. Mark Zuckerberg, „Building Global Community", 16 februarie 2017, https://www.facebook.com/notes/mark-zuckerberg/building-global-community/10154544292806634.
47. Pentru o perspectivă sceptică, vezi Morozov, *Net Delusion*.

54. Divizarea

1. Oxfam, „An Economy for the 1%".
2. Crédit Suisse Research Institute, *Global Wealth Databook 2015* (octombrie 2015).
3. Piketty şi Saez, „Income Inequality", cu cifre actualizate pentru 2015.
4. US Census Bureau, Current Population Survey, Annual Social and Economic Supplements, https://www.census.gov/data/tables/time-series/demo/income-poverty/historical-income-households.html.
5. Bricker *et al.*, „Measuring Income and Wealth"
6. Agustino Fontevecchia, „There Are More Self-Made Billionaires in the Forbes 400 than Ever Before", *Forbes*, 3 octombrie 2014.
7. Crédit Suisse Research Institute, *Global Wealth Databook 2015* (octombrie 2015). „Clasa mijlocie" este definită aici ca deţinând o avere între 50 000 şi 500 000 de dolari. Pentru altă definiţie, bazată pe venit, care ajunge la o clasă mijlocie ceva mai numeroasă la nivel mondial, de 3,2 miliarde de oameni, vezi Kharas, „Unprecedented Expansion"
8. Hellebrandt şi Mauro, „Future of Worldwide Income Distribution".
9. Sala-i-Martin şi Pinkovskiy, „Parametric Estimations"
10. Milanovic and Lakner, „Global Income Distribution"
11. Corlett, „Examining an Elephant"
12. Rakesh Kochhar, „Middle Class Fortunes in Western Europe", Pew Research Center, 24 aprilie 2017.
13. Autor *et al.*, „Untangling Trade and Technology"
14. Dobbs *et al.*, *Poorer Than Their Parents*.
15. Chetty *et al.*, „Is the United States Still a Land of Opportunity?".
16. Case şi Deaton, „Rising Morbidity".
17. Case şi Deaton, „Mortality and Morbidity"
18. Nicholas Eberstadt, „Our Miserable 21st Century", *Commentary*, 28 februarie 2017.
19. Gagnon şi Goyal, „Networks, Markets, and Inequality", p. 23.
20. *Ibid.*, p. 3.
21. World Bank Group, *Digital Dividends*, p. 3.
22. Paik şi Sanchargin, „Social Isolation"
23. Keith Hampton, Lauren Sessions Goulet, Eun Ja Her şi Lee Rainie, „Social Isolation and New Technology", *Pew Internet & American Life Project* (noiembrie 2009), pp. 1-89, http://www.pewinternet.org/2009/11/04/social-isolation-and-new-technology.
24. *Ibid.*, p. 70.
25. Vezi în general Murray, *Coming Apart*.

55. Revoluţia pe Twitter

1. Wu, *Master Switch*, p. 250.
2. Pew Research Center, „Global Publics Embrace Social Networking", 15 decembrie 2010.
3. Malcolm Gladwell, „Small Change: Why the Revolution Will Not Be Tweeted", *New Yorker*, 4 octombrie 2010.
4. Schmidt şi Cohen, „Digital Disruption"
5. *Ibid.*
6. *Ibid.* Vezi şi Shirky, „Political Power of Social Media", p. 1. Pentru limitele reţelelor de socializare digitale ca agenţi ai schimbării politice, vezi Shirky, *Here Comes Everybody*, şi Tufekci, *Twitter and Tear Gas*.
7. Hill, „Emotions as Infectious Diseases"
8. Hal Hodson, „I Predict a Riot", *New Scientist*, nr. 2931, 21 august 2013, p. 22.
9. Debora MacKenzie, „Brazil Uprising Points to Rise of Leaderless Networks", *New Scientist*, nr. 2923, 26 iunie 2013. Vezi în general Barbera şi Jackson, „Model of Protests"
10. Ramo, *Seventh Sense*, p. 105.
11. Sten Tamkivi, „Lessons from the World's Most Tech-Savvy Government", *Atlantic*, 24 ianuarie 2014.
12. Pentru relevanţa acestei informaţii în cazul altor conflicte, vezi Staniland, *Networks of Rebellion.*
13. Simcox, *Al-Qaeda's Global Footprint*.
14. Zimmerman, *Al-Qaeda Network*.
15. Wu, *Master Switch*, p. 250.
16. Glennon, „National Security", p. 12.
17. Barton Gellman, „NSA Broke Privacy Rules Thousands of Times per Year, Audit Finds", *Washington Post*, 15 august 2013.
18. https://www.facebook.com/zuck/posts/10101301165605491.
19. Lloyd Grove, „Kathleen Sebelius's Daily Show Disaster: Jon Stewart Slams Obamacare Rules", *Daily Beast*, 8 octombrie 2013.
20. Schmidt şi Cohen, „Digital Disruption"
21. Cecilia Kang, „Google, in Post-Obama Era, Aggressively Woos Republicans", *The New York Times*, 27 ianuarie 2017.
22. Gautham Nagesh, „ICANN 101 Who Will Oversee the Internet?", *Wall Street Journal*, 17 martie 2014.
23. Enders şi Su, „Rational Terrorists"
24. Scott Atran şi Nafees Hamid, „Paris: The War ISIS Wants", *New York Review of Books*, 16 noiembrie 2015.
25. David Ignatius, „How ISIS Spread in the Middle East: And How to Stop It", *Atlantic*, 29 octombrie 2015.
26. Karl Vick, „ISIS Militants Declare Islamist «Caliphate»", *Time*, 29 iunie 2014.
27. Graeme Wood, „What ISIS Really Wants", *Atlantic*, martie 2015.
28. Berger şi Morgan, „ISIS Twitter Census" Vezi şi Joseph Rago, „How Algorithms Can Help Beat Islamic State", *Wall Street Journal*, 11 martie 2017.
29. Craig Whiteside, „Lighting the Path: The Story of the Islamic State's Media Enterprise", *War on the Rocks*, 12 decembrie 2016.
30. Wood, „What ISIS Really Wants"
31. UN Security Council, „In Presidential Statement, Security Council Calls for Redoubling Efforts to Target Root Causes of Terrorism as Threat Expands, Intensifies", 19 noiembrie 2014, www.un.org/press/en/2014/scl1656.doc.htm. Vezi şi Spencer Ackerman, „Foreign Jihadists Flocking to Syria on «Unprecedented Scale» – UN" *Guardian*, 30 octombrie 2014.
32. Wood, „What ISIS Really Wants"
33. Bodine-Baron *et al.*, *Examining ISIS Support*.

34. Fisher, „Swarmcast" Vezi şi Ali Fisher, „ISIS Strategy and the Twitter Jihadiscape", CPD Blog, 24 aprilie 2017, http : //uscpublicdiplomacy.org/blog/isis-strategy-and-twitter-jihadiscape.
35. John Bohannon, „Women Critical for Online Terrorist Networks", *Science*, 10 iunie 2016.
36. MacGill, „Acephalous Groups"
37. Chiar şi criticii lui Obama s-au străduit să ofere un răspuns coerent la ISIS. Pentru o strategie militară/politică convenţională de combatere a terorismului, care nu este menţionată nicăieri în cyberspaţiu, vezi Habeck *et al.*, *Global Strategy for Combating Al-Qaeda*.
38. Institute for Economics and Peace, *Global Terrorism Index 2016 : Measuring and Understanding the Impact of Terrorism*, p. 4.
39. START, *Patterns of Islamic State-Related Terrorism, 2002-2015* (august 2016).
40. Institute for Economics and Peace, *Global Terrorism Index 2016*, p. 43.
41. Byrne, *Black Flag Down*, pp. 18-20.
42. Stuart, *Islamist Terrorism*.
43. Rukmini Callimachi, Alissa J. Rubin şi Laure Fourquet, „A View of ISIS's Evolution in New Details of Paris Attacks", *The New York Times*, 19 martie 2016.
44. Ali, *Challenge of Dawa*. Vezi şi Sookhdeo, *Dawa*.
45. Stuart, *Islamist Terrorism : Key Findings*, pp. 2, 9, 11, 18.
46. Frampton *et al.*, *Unsettled Belonging*.
47. Scott Atran şi Nafees Hamid, „Paris : The War ISIS Wants", *New York Review of Books*, 16 noiembrie 2015.
48. Berger şi Morgan, „ISIS Twitter Census".
49. John Bohannon, „How to Attack the Islamic State Online", *Science*, 17 iunie 2016. Vezi şi Berger şi Perez, „The Islamic State's Diminishing Returns on Twitter", şi Wood, *Way of the Strangers*, p. 287.
50. http : //www.bbc.com/news/uk-34568574.
51. Sutton, „Myths and Misunderstandings".
52. http : //www.telegraph.co.uk/news/uknews/terrorism-in-the-uk/11546683/Islamist-extremists-in-prison-revolving-door-as-numbers-soar.html.
53. Pew Research Center, *Future Global Muslim Population*.
54. Laurence şi Vaisse, *Integrating Islam*, pp. 40 şi urm. Vezi şi Khosrokhavar, *L'Islam dans les prisons*. Vezi şi Scott Atran şi Nafees Hamid, „Paris : The War ISIS Wants", *New York Review of Books*, 16 noiembrie 2015.
55. Antoine Krempf, „60% des détenus français sont musulmans ? ", Replay Radio, 26 ianuarie 2015.
56. Pew Research Center, *World's Muslims*.

56. 9.11.2016

1. Pentru o pledoarie în favoarea populismului, vezi Roger Kimball, „Populism, X : The Imperative of Freedom", *New Criterion* (iunie 2017).
2. Deena Shanker, „Social Media Are Driving Americans Insane", *Bloomberg*, 23 februarie 2017.
3. Deloitte, *No Place Like Phone*.
4. Hampton *et al.*, „Social Isolation and New Technology".
5. Funke *et al.*, „Going to Extremes"
6. Inglehart şi Norris, „Trump, Brexit, and the Rise of Populism". Vezi şi Daniel Drezner, „I Attended Three Conferences on Populism in Ten Days", *Washington Post*, 19 iunie 2017.
7. Renee DiResta, „Crowds and Technology", RibbonFarm, 15 septembrie 2016, http : //www.ribbonfarm.com/2016/09/15/crowds-and-technology.
8. Brinton şi Chiang, *Power of Networks*, p. 207.
9. „Mobilising Voters through Social Media in the US, Taiwan and Hong Kong", Bauhinia, 15 august 2016.

10. Pentland, *Social Physics*, pp. 50 şi urm.
11. Bond *et al.*, „61-Million-Person Experiment".
12. Goodhart, *Road to Somewhere*.
13. Dominic Cummings, „How the Brexit Referendum Was Won", *Spectator*, 9 ianuarie 2017.
14. Dominic Cummings, „On the Referendum #20 : The Campaign, Physics and Data Science", 29 octombrie 2016, https : //dominiccummings.wordpress.com/2016/10/29/on-the-referendum-20-the-campaign-physics-and-data-science-vote-leaves-voter-intention-collection-system-vics-now-available-for-all.
15. Carole Cadwalladr, „Revealed : How US Billionaire Helped to Back Brexit", *Guardian*, 25 februarie 2017. Simon Kuper, „Targeting Specific Voters Is More Effective and Cheaper than Speaking to the Public on TV", *Financial Times*, 14 iunie 2017.
16. Salena Zito, „Taking Trump Seriously, Not Literally", *Atlantic*, 23 septembrie 2016.
17. Allen şi Parnes, *Shattered*, KL 256-257, 566-569, 599-601, 804-806.
18. *Ibid.*, KL 2902-2904.
19. *Ibid.*, KL 3261-3273, 3281-3285, 3291-3301.
20. Allcott şi Gentzkow, „Social Media and Fake News".
21. Shannon Greenwood, Andrew Perrin şi Maeve Duggan, „Social Media Update 2016", Pew Research Center, 11 noiembrie 2016. Vezi Mostafa M. El-Bermawy, „Your Filter Bubble Is Destroying Democracy", *Wired*, 18 noiembrie 2016.
22. Maeve Duggan şi Aaron Smith, „The Political Environment on Social Media", Pew Research Center, 25 octombrie 2016.
23. „Mobilising Voters through Social Media in the US, Taiwan and Hong Kong", Bauhinia, 15 august 2016.
24. Erin Pettigrew, „How Facebook Saw Trump Coming When No One Else Did', *Medium*, 9 noiembrie 2016.
25. Pew Research Center, „Election Campaign 2016 : Campaigns as a Direct Source of News", 18 iulie 2016, p. 15.
26. https : //www.youtube.com/watch ? v = vST61W4bGm8.
27. https : //www.wired.com/2016/11/facebook-won-trump-election-not-just-fake-news.
28. Cecilia Kang, „Google, in post-Obama Era, Aggressively Woos Republicans", *The New York Times*, 27 ianuarie 2017.
29. „Facebook Employees Pushed to Remove Trump's Posts as Hate Speech", *Wall Street Journal*, 21 octombrie 2016.
30. Farhad Manjoo, „Algorithms with Agendas and the Sway of Facebook", *The New York Times*, 11 mai 2016.
31. Issie Lapowsky, „Here's How Facebook Actually Won Trump the Presidency", *Wired*, 15 noiembrie 2016.
32. Elizabeth Chan, „Donald Trump, Pepe the Frog, and White Supremacists : An Explainer", Hillary for America, 12 septembrie 2016.
33. Ben Schreckinger, „World War Meme", *Politico*, martie/aprilie 2017.
34. Hannes Grassegger şi Mikael Krogerus, „The Data That Turned the World Upside Down", Motherboard, 28 ianuarie 2017.
35. Nicholas Confessore şi Danny Hakim, „Bold Promises Fade to Doubts for a Trump-Linked Data Firm", *The New York Times*, 6 martie 2017.
36. Issie Lapowsky, „The 2016 Election Exposes the Very, Very Dark Side of Tech", *Wired*, 7 noiembrie 2016.
37. Zeynep Tufekci, „Mark Zuckerberg Is in Denial", *The New York Times*, 15 noiembrie 2016.
38. Richard Waters, „Google Admits Giving Top Spot to Inaccurate Claim on Trump Votes", *Financial Times*, 15 noiembrie 2016.
39. Allcott şi Gentzkow, „Social Media and Fake News"
40. David Blood, „Fake News is Shared as Widely as the Real Thing", *Financial Times*, 27 martie 2017.
41. Boxell *et al.*, „Is the Internet Causing Political Polarization ? ".

Partea a IX-a. Concluzie: față în față cu Cyberia

57. Metropolis

1. Primul eseu pe această temă a fost Niall Ferguson și Moritz Schularick, „Chimerical? Think Again", *Wall Street Journal*, 5 februarie 2007. L-am reluat în „«Chimerica» and the Rule of Central Bankers", *ibid.*, 27 august 2015. Ideea a stat la baza piesei cu același titlu publicate în 2013 de Lucy Kirkwood.
2. Din câte știu, acest lucru încă nu s-a realizat. Date relevante pot fi găsite pe http : //globe.cid. harvard.edu.
3. Vezi, de exemplu, Barnett (ed.), *Encyclopedia of Social Networks*, vol. 1, p. 297. Scenariul optimist este prezentat de Slaughter, *The Chessboard and the Web*.

58. Blocajul rețelelor

1. Kissinger, *World Order*, pp. 93 și urm.
2. *Ibid.*, p. 371.
3. Steven Pinker și Andrew Mack, „The World Is Not Falling Apart", *Slate*, 22 decembrie 2014. Pentru o critică a cărții lui Pinker *Better Angels*, vezi Cirillo și Taleb, „Statistical Properties" Pentru o replică, vezi Steven Pinker, „Fooled by Belligerence : Comments on Nassim Taleb's «The Long Peace Is a Statistical Illusion»", http : //stevenpinker.com/files/comments_on_taleb_ by_s_pinker.pdf.
4. Kissinger, *World Order*, pp. 340, 347, 368.
5. Vezi Allison, *Destined for War*.
6. Jeffrey Goldberg, „World Chaos and World Order : Conversations with Henry Kissinger", *Atlantic*, 10 noiembrie 2016.
7. Niall Ferguson, „The Lying, Hating Hi-Tech Webs of Zuck and Trump Are the New Superpowers", *Sunday Times*, 19 februarie 2017.
8. Vezi, de exemplu, Snyder, *On Tyranny*.
9. Vezi, de exemplu (publicate în aceași zi), Jennifer Senior, „«Richard Nixon», Portrait of a Thin-Skinned, Media-Hating President", *The New York Times*, 29 martie 2017 ; Jennifer Rubin, „End the Nunes Charade, and Follow the Russian Money", *Washington Post*, 29 martie 2017.
10. Dittmar, „Information Technology and Economic Change".
11. McKinsey Global Institute, *Playing to Win*, p. 11.
12. World Bank, *Digital Dividends*, p. 95.
13. *Ibid.*, p. 207.
14. *Ibid.*, pp. xiii, 6.
15. Schiedel, *Great Leveler*.
16. World Bank, *Digital Dividends*, p. 217.
17. Alexis C. Madrigal, „The Weird Thing about Today's Internet", *Atlantic*, 17 mai 2017.
18. Thiel, *Zero to One*.
19. În țările în curs de dezvoltare, costurile serviciului de telefonie mobilă variază de la aproape 50 de dolari pe lună în Brazilia până la sub zece dolari în Sri Lanka. Prețul internetului pe megabit/secundă este de vreo 300 de ori mai mare în Ciadul fără ieșire la mare decât în Kenya : World Bank, *Digital Dividends*, pp. 8, 71, 218.
20. *Ibid.*, p. 13.
21. Charles Kadushin, „Social Networks and Inequality : How Facebook Contributes to Economic (and Other) Inequality", *Psychology Today*, 7 martie 2012, https : //www.psychologytoday. com/blog/understanding-social-networks/201203/social-networks-and-inequality.

22. Sam Altman, „I'm a Silicon Valley Liberal, and I Traveled across the Country to Interview 100 Trump Supporters - Here's What I Learned", *Business Insider*, 23 februarie 2017, http://www.businessinsider.com/sam-altman-interview-trump-supporters-2017-2.
23. „As American as Apple Inc. Corporate Ownership and the Fight for Tax Reform", Penn Wharton Public Policy Initiative, Issue Brief, vol. 4, nr. 1, https://publicpolicy.wharton.upenn.edu/issue-brief/v4n1.php.
24. Sandra Navidi, „How Trumpocracy Corrupts Democracy", Project Syndicate, 21 februarie 2017.
25. Cecilia Kang, „Google, in post-Obama Era, Aggressively Woos Republicans", *The New York Times*, 27 ianuarie 2017; Jack Nicas şi Tim Higgins, „Silicon Valley Faces Balancing Act between White House Criticism and Engagement", *Wall Street Journal*, 31 ianuarie 2017.
26. Issie Lapowsky, „The Women's March Defines Protest in the Facebook Age", *Wired*, 21 ianuarie 2017; Nick Bilton, „Will Mark Zuckerberg Be Our Next President?", *Vanity Fair*, 13 ianuarie 2017.
27. World Bank, *Digital Dividends*, pp. 221-227.
28. Lada A. Adamic, Thomas M. Lenton, Eytan Adar şi Pauline C. Ng, „Information Evolution in Social Networks", 22-25 februarie 2016, https://research.fb.com/wp-content/uploads/2016/11/information_evolution_in_social_networks.pdf.
29. James Stavridis, „The Ghosts of Religious Wars Past are Rattling in Iraq", *Foreign Policy*, 17 iunie 2014.
30. Turchin, *Ages of Discord*.
31. Maier, *Leviathan 2.0*.
32. Mark Galeotti, „The «Trump Dossier,» or How Russia Helped America Break Itself", *Tablet*, 13 iunie 2017.
33. Fareed Zakaria, „America Must Defend Itself against the Real National Security Menace", *Washington Post*, 9 martie 2017.
34. Nye, „Deterrence and Dissuasion", p. 47.
35. Ramo, *Seventh Sense*, pp. 217 şi urm.
36. Caldarelli şi Catanzaro, *Networks*, pp. 95-98, 104 şi urm.
37. Drew Fitzgerald şi Robert McMillan, „Cyberattack Knocks Out Access to Websites", *Wall Street Journal*, 21 octombrie 2016; William Turton, „Everything We Know about the Cyberattack That Crippled America's Internet" Gizmodo, 24 octombrie 2016.
38. Fred Kaplan, „«WarGames» and Cybersecurity's Debt to a Hollywood Hack", *The New York Times*, 19 februarie 2016.
39. Nye, „Deterrence and Dissuasion"
40. Ken Dilanian, William M. Arkin şi Cynthia Mcfadden, „US Govt. Hackers Ready to Hit Back If Russia Tries to Disrupt Election", NBC, 4 noiembrie 2016.
41. Nathan Hodge, James Marson şi Paul Sonne, „Behind Russia's Cyber Strategy", *Wall Street Journal*, 16 decembrie 2017.
42. Pentru cea mai recentă dezvăluire de pe WikiLeaks, vezi Zeynep Tufekci, „The Truth about the WikiLeaks CIA Cache", *The New York Times*, 9 martie 2017.
43. Bonnie Berkowitz, Denise Lu şi Julie Vitkovskaya, „Here's What We Know So Far about Team Trump's Ties to Russian Interests", *Washington Post*, 31 martie 2017.
44. Nye, „Deterrence and Dissuasion", pp. 44-52, 63-67.
45. Mark Galeotti, „Crimintern: How the Kremlin Uses Russia's Criminal Networks in Europe", European Council on Foreign Relations Policy Brief (aprilie 2017).
46. Anne-Marie Slaughter, „How to Succeed in the Networked World", *Foreign Affairs* (noiembrie/decembrie 2016), p. 80.
47. Slaughter, „How to Succeed", pp. 84 şi urm.; Slaughter, *The Chessboard and the Web*, KL 2738.
48. Slaughter, „How to Succeed", p. 86.
49. Slaughter, *The Chessboard and the Web*, KL 2680-2684.

50. Ian Klaus, „For Cities of the Future, Three Paths to Power", *Atlantic*, 19 martie 2017.
51. Ramo, *Seventh Sense*, p. 182.
52. *Ibid.*, p. 233.
53. *Ibid.*, p. 153. Vezi şi Clarke şi Eddy, *Warnings*, pp. 283-301.
54. Taleb, *Antifragile*.
55. Arbesman, *Overcomplicated.*
56. Caldarelli şi Catanzaro, *Networks*, p. 97.

59. FANG, BAT şi UE

1. Daniel Martin, „Shaming of Web Giants", *Daily Mail*, 15 martie 2017.
2. Guy Chazan, „Germany Cracks Down on Social Media over Fake News", *Financial Times*, 14 martie 2017.
3. GP Bullhound, *European Unicorns Survival of the Fittest* (2016).
4. Adam Satariano şi Aoife White, „Silicon Valley's Miserable Euro Trip Is Just Getting Started", *Bloomberg Business Week*, 20 octombrie 2016 ; Mark Scott, „The Stakes are Rising in Google's Antitrust Fight with Europe", *The New York Times*, 30 octombrie 2016 ; Philip Stephens, „Europe Rewrites the Rules for Silicon Valley", *Financial Times*, 3 noiembrie 2016.
5. Goldsmith şi Wu, *Who Controls the Internet ?*, pp. 5 şi urm.
6. Pentru o perspectivă diferită, vezi Hafner-Burton şi Montgomery, „Globalization and the Social Power Politics"
7. Bethany Allen-Ebrahimian, „The Man Who Nailed Jello to the Wall", *Foreign Policy*, 29 iunie 2016.
8. Spar, *Ruling the Waves*, p. 381.
9. Guobin Yang, „China's Divided Netizens", Berggruen Insights, 6, 21 octombrie 2017.
10. King *et al.*, „Randomized Experiment".
11. Goldsmith şi Wu, *Who Controls the Internet ?*, p. 96.
12. Emily Parker, „Mark Zuckerberg's Long March into China", *Bloomberg*, 18 octombrie 2016 ; Alyssa Abkowitz, Deepa Seetharaman şi Eva Dou, „Facebook Is Trying Everything to Re-Enter China – and It's Not Working", *Wall Street Journal*, 30 ianuarie 2017.
13. Mary Meeker, „Internet Trends 2016 – Code Conference", Kleiner Perkins Caufield Byers, 1 iunie 2016, pp. 170 şi urm.
14. Kirby *et al.*, „Uber in China", p. 12.
15. William Kirby, „The Real Reason Uber Is Giving up in China", *Harvard Business Review*, 2 august 2016.
16. Vezi, de exemplu, Eric X. Li, „Party of the Century : How China Is Reorganizing for the Future", *Foreign Affairs*, 10 ianuarie 2017, şi Bell, *China Model.*
17. Keller, „Networks of Power", p. 32 ; Keller, „Moving Beyond Factions", p. 22.
18. Li, *Chinese Politics*, pp. 332, 347 şi urm.
19. Jessica Batke şi Matthias Stepan, „Party, State and Individual Leaders : The Who's Who of China's Leading Small Groups", Mercator Institute for China Studies (2017).
20. Lin şi Milhaupt, „Bonded to the State"
21. „Chinese Censors' Looser Social Media Grip «May Help Flag Threats»", *South China Morning Post*, 13 februarie 2017
22. „Visualizing China's Anti-Corruption Campaign", ChinaFile, 21 ianuarie 2016.
23. „Big Data, Meet Big Brother : China Invents the Digital Totalitarian State", *Economist*, 17 decembrie 2016.
24. Nick Szabo, „Money, Blockchains and Social Scalability", Unenumerated, 9 februarie 2017.
25. *Ibid.*
26. Haldane, „A Little More Conversation" Vezi şi Bettina Warburg, „How the Blockchain Will Radically Transform the Economy", TED talk, noiembrie 2016.

27. David McGlauflin, „How China's Plan to Launch Its Own Currency Might Affect Bitcoin", Cryptocoins News, 25 ianuarie 2016; „China Is Developing Its Own Digital Currency", Bloomberg News, 23 februarie 2017. Detalii despre planul Băncii Populare a Chinei pe http://www.cnfinance.cn/magzi/2016-09/01-24313.html şi http://www.cnfinance.cn/magzi/2016-09/01-24314.html.
28. Deloitte şi Monetary Authority of Singapore, „The Future Is Here: Project Ubin: SGD on Distributed Ledger" (2017). Vezi în general Bordo şi Levin, „Central Bank Digital Currency".

60. Piaţa şi turnul redux

1. Pentru o comparaţie sugestivă cu Renaşterea, vezi Goldin şi Kutarna, *Age of Discovery*.
2. Heylighen şi Bollen, „World-Wide Web as a Super-Brain". Vezi şi Heylighen, „Global Superorganism".
3. Dertouzos, *What Will Be*.
4. Wright, *Nonzero*, p. 198.
5. Hayles, „Unfinished Work", p. 164.
6. Tomlin, *Cloud Coffee House*, p. 55.
7. *Ibid.*, p. 233.
8. Spier, *Big History and the Future of Humanity*, pp. 138-183.
9. Naughton, *From Gutenberg to Zuckerberg*, pp. 207, 236.
10. Mark Zuckerberg, „Commencement Address at Harvard", *Harvard Gazette*, 25 mai 2017.
11. Gordon, *Rise and Fall of American Growth*. Pentru o perspectivă optimistă, vezi Schwab, *Fourth Industrial Revolution*.
12. Acemoglu şi Restrepo, „Robots and Jobs".
13. World Bank, *Digital Dividends*, pp. 23, 131.
14. Caplan, „Totalitarian Threat"
15. Pentru o predicţie bazată pe experienţa istorică privind o escaladare a violenţei în Statele Unite, vezi Turchin, *Ages of Discord*.
16. Caldara şi Iacoviello, „Measuring Geopolitical Risk"
17. Bostrom, *Superintelligence*. Vezi şi Clarke şi Eddy, *Warnings*, în special pp. 199-216.
18. David Streitfeld, „«The Internet Is Broken»: @ev Is Trying to Salvage It", *New York Times*, 20 mai 2017.
19. Scott, *Two Cheers*.
20. Niall Ferguson, „Donald Trump's New World Order", *The American Interest* (martie/aprilie 2017), pp. 37-47.
21. Steinhof, „Urban Images", p. 20.
22. https://www.nytimes.com/interactive/2016/12/21/upshot/Mapping-the-Shadows-of-New-York-City.html?_r=1.
23. Steven Levy, „Inside Apple's Insanely Great (or Just Insane) New Mothership", *Wired*, 16 mai 2017.
24. Facebook, http://mashable.com/2015/03/31/facebook-new-headquarters-photos/#0dtktL9aMgqH; Apple, http://www.fosterandpartners.com/news/archive/2017/02/apple-park-opens-to-employees-in-april/; Google, https://googleblog.blogspot.com/2015/02/rethinking-office-space.html.

Postfaţă

1. Joseph Polzer, „Ambrogio Lorenzetti's «War and Peace» Murals Revisited: Contributions to the Meaning of the «Good Government Allegory»", *Artibus et Historiae*, vol. 23, nr. 45 (2002), p. 64. Pentru context, vezi Timothy Hyman, *Sienese Painting: The Art of a City-Republic (1278-1477)* (Thames & Hudson, New York, 2003).

2. Charles Duan, „«Internet» or «internet»? The Supreme Court Weighs In", *Motherboard*, 22 iunie 2017.
3. Polzer, „Ambrogio Lorenzetti's «War and Peace» Murals", p. 69.
4. *Ibid.*, p. 70.
5. Nirit Ben-Aryeh Debby, „War and Peace: The Description of Ambrogio Lorenzetti's Frescoes in Saint Bernardino's 1425 Siena Sermons", *Renaissance Studies*, vol. 15, nr. 3 (septembrie 2001), pp. 272-286.
6. Jack M. Greenstein, „The Vision of Peace: Meaning and Representation in Ambrogio Lorenzetti's *Sala della Pace* Cityscapes", *Art History*, vol. 11, nr. 4 (decembrie 1988), p. 504.
7. Albul şi negrul robei sale sunt culorile de pe *Balzana*, flamura Sienei; lupoaica aflată la picioarele lui şi cei doi gemeni care sug lapte de la ea fac aluzie la originea Sienei, care ar data de pe vremea Romei antice; inscripţia de pe scut este preluată de pe sigiliul oficial al Sienei: Polzer, „Ambrogio Lorenzetti's «War and Peace» Murals", p. 71.
8. *Ibid.*, p. 86.
9. Quentin Skinner, „Ambrogio Lorenzetti's Buon Governo Frescoes: Two Old Questions, Two New Answers", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, nr. 62 (1999), pp. 1-28.
10. Polzer, „Ambrogio Lorenzetti's «War and Peace» Murals", p. 71. Vezi şi C. Jean Campbell, „The City's New Clothes: Ambrogio Lorenzetti and the Poetics of Peace", *Art Bulletin*, vol. 83, nr. 2 (iunie 2001), pp. 240-258.
11. Skinner, „Ambrogio Lorenzetti's Buon Governo Frescoes", p. 14.
12. Polzer, „Ambrogio Lorenzetti's «War and Peace» Murals", p. 82.
13. Greenstein, „The Vision of Peace", p. 498.
14. *Ibid.*, p. 494; Polzer, „Ambrogio Lorenzetti's «War and Peace» Murals", p. 70.
15. Skinner, „Ambrogio Lorenzetti's Buon Governo Frescoes"
16. Diana Norman, „Pisa, Siena, and the Maremma: A Neglected Aspect of Ambrogio Lorenzetti's Paintings in the Sala dei Nove", *Renaissance Studies*, vol. 11, nr. 4 (decembrie 1997), p. 314.
17. Norman, „Pisa, Siena, and Maremma", p. 320.
18. Greenstein, „The Vision of Peace", pp. 503 şi urm.
19. Roxann Prazniak, „Siena on the Silk Roads: Ambrogio Lorenzetti and the Mongol Global Century, 1250-1350", *Journal of World History*, vol. 21, nr. 2 (iunie 2010), pp. 177-217.
20. *Ibid.*, pp. 180, 185, 188 şi urm.
21. Debby, „War and Peace", p. 283.

Bibliografie

Partea I. Introducere: reţele şi ierarhii

Acemoglu, Daron, şi Robinson, James A., *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, Crown/Profile, New York şi Londra, 2012 [ed. rom.: *De ce eşuează naţiunile. Originile puterii, ale prosperităţii şi ale sărăciei*, Litera, Bucureşti, 2016 – n.tr.].

Agethen, Manfred, *Geheimbund und Utopie: Illuminaten, Freimaurer und deutsche Spätaufklärung*, R. Oldenbourg, München, 1984.

Allison, Graham, „The Impact of Globalization on National and International Security", în Joseph S. Nye, Jr., şi John D. Donahue (eds.), *Governance in a Global World* (pp. 72-85), Brookings Institution Press, Washington, DC, 2000.

Banerjee, Abhijit, Chandrasekhar, Arun G., Duflo, Esther, şi Jackson, Matthew O., „Gossip: Identifying Central Individuals in a Social Network", working paper, 14 februarie 2016.

Barabási, Albert-László, *Linked: How Everything Is Connected to Everything Else and What It Means for Business, Science, and Everyday Life*, Basic Books, New York, 2014.

Barabási, Albert-László, şi Réka, Albert, „Emergence of Scaling in Random Networks", *Science*, vol. 286, nr. 5439, 15 octombrie 1999, pp. 509-512.

Bennett, Alan, *The History Boys*, Faber & Faber, Londra, 2004.

Berger, Jonah, *Contagious Why Things Catch on*, Simon & Schuster, New York, 2013 [ed. rom. *Contagios. Cum se răspândesc ideile*, traducere din limba engleză de Dan Crăciun şi Paul Slayer Grigoriu, Publica, Bucureşti, 2015 – n.tr.].

Boeder, Pieter, „Habermas' Heritage: The Future of the Public Sphere in the Network Society", *First Monday*, septembrie 2005.

Boisot, Max, *Information Space A Framework for Learning in Organizations, Institutions and Culture*, Routledge, Londra, 1995.

Boisot, Max, *Knowledge Assets Securing Competitive Advantage in the Information Economy*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

Boisot, Max, şi Xiaohui, Lu, „Competing and Collaborating in Networks: Is Organizing Just a Game?", în Michael Gibbert şi Thomas Durand (eds.), *Strategic Networks: Learning to Compete* (pp. 151-169), Wiley-Blackwell, Malden, MA, 2006.

Bostrom, Nick, *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*, Oxford University Press, Oxford, 2014.

Bramoullé, Yann, Currarini, Sergio, Jackson, Matthew O., Pin, Paolo, şi Rogers, Brian W., „Homophily and Long-Run Integration in Social Networks", *Journal of Economic Theory*, vol. 147, nr. 5, 2012, pp. 1754-1786.

Brokerage and Closure An Introduction to Social Capital (Clarendon Lectures in Management Studies), Oxford University Press, Oxford, 2007.

Burt, Ronald S., *Neighbor Networks: Competitive Advantage Local and Personal*, Oxford University Press, Oxford, 2010.

Burt, Ronald S., *Structural Holes : The Social Structure of Competition*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1992.

Burt, Ronald S., „Structural Holes and Good Ideas", *American Journal of Sociology*, vol. 110, nr. 2, septembrie 2004, pp. 349-399.

Calvó-Armengol, Antoni, şi Jackson, Matthew O., „The Effects of Social Networks on Employment and Inequality", *American Economic Review*, vol. 94, nr. 3, 2004, pp. 426-454.

Carroll, Glenn R., şi Teo, Albert C., „On the Social Networks of Managers", *Academy of Management Journal*, vol. 39, nr. 2, 1996, pp. 421-440.

Cassill, Deby, şi Watkins, Alison, „The Evolution of Cooperative Hierarchies through Natural Selection Processes", *Journal of Bioeconomics*, nr. 12, 2010, pp. 29-42.

Castells, Manuel, „Information Technology, Globalization and Social Development", United Nations Research Institute for Social Development Discussion Paper no. 114, septembrie 1999, pp. 1-15.

Centola, Damon, şi Macy, Michael, „Complex Contagions and the Weakness of Long Ties", *American Journal of Sociology*, vol. 113, nr. 3, 2007, pp. 702-734.

Christakis, Nicholas A., şi Fowler, James H., *Connected : The Surprising Power of Our Social Networks and How They Shape Our Lives*, Little, Brown, New York, 2009 [ed. rom. *Connected. Puterea surprinzătoare a reţelelor sociale şi felul în care ne modelează viaţa*, traducere de Lorena-Monica Baban, Curtea Veche, Bucureşti, 2015 – n.tr.].

Cline, Diane H., şi Cline, Eric H., „Text Messages, Tablets, and Social Networks : The «Small World» of the Amarna Letters", în Jana Mynárová, Pavel Onderka şi Peter Pavuk (eds.), *There and Back Again – The Crossroads II Proceedings of an International Conference Held in Prague, September 15-18, 2014* (pp. 17-44), Charles University, Praga, 2015.

Coleman, James S., „Social Capital in the Creation of Human Capital", *American Journal of Sociology*, vol. 94 (188), 1988, S95-S120.

Collar, Anna, *Religious Networks in the Roman Empire : The Spread of New Ideas*, Cambridge University Press, New York, 2013.

Crane, Diana, „Social Structure in a Group of Scientists : A Test of the «Invisible College Hypothesis»", *American Sociological Review*, vol. 34, nr. 3, iunie 1969, pp. 335-352.

Currarini, Sergio, Jackson, Matthew O., şi Pin, Paolo, „Identifying the Roles of Race-Based Choice and Chance in High School Friendship Network Formation", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 16 martie 2010, pp. 4857-4861.

Dittrich, Luke, *Patient H.M. A Story of Memory, Madness and Family Secrets*, Chatto & Windus, Londra, 2016.

Dolton, Peter, „Identifying Social Network Effects", working paper, Department of Economics, University of Sussex, 2017.

Dubreuil, Benoît, *Human Evolution and the Origins of Hierarchies : The State of Nature*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

Dülmen, Richard van, *Der Geheimbund der Illuminaten : Darstellung, Analyse, Dokumentation*, Frommann-Holzboog, Stuttgart, 1975.

Dunbar, R.I.M., „Coevolution of Neocortical Size, Group Size and Language in Humans", *Behavioral and Brain Sciences*, vol. 16, nr. 4, 1993, pp. 681-735.

Enrich, David, *The Spider Network : The Wild Story of a Math Genius, a Gang of Backstabbing Bankers, and One of the Greatest Scams in Financial History*, HarperCollins, New York, 2017.

Ferguson, Niall, „Complexity and Collapse : Empires on the Edge of Chaos", *Foreign Affairs*, vol. 89, nr. 2, martie/aprilie 2010, pp. 18-32.

Forestier, René Le, *Les illuminés de Bavière et la franc-maçonnerie allemande*, Hachette, Paris, 1915.

Friedland, Lewis A., „Electronic Democracy and the New Citizenship", *Media Culture & Society*, nr. 18, 1996, pp. 185-212.

Fukuyama, Francis, *The Great Disruption : Human Nature and the Reconstitution of Social Order*, The Free Press, New York, 1999 [ed. rom. *Marea ruptură. Natura umană şi refacerea ordinii sociale*, traducere din engleză de Liana V. Alecu, Humanitas, Bucureşti, 2002 – n.tr.].

Fukuyama, Francis, *The Origins of Political Order : From Prehuman Times to the French Revolution*, Profile Books, Londra, 2011.

Fukuyama, Francis, *Political Order and Political Decay From the Industrial Revolution to the Globalisation of Democracy*, Profile Books, Londra, 2014.

Goertzel, Ted, „Belief in Conspiracy Theories", *Political Psychology*, vol. 15, nr. 4, decembrie 1994, pp. 731-742.

Goldberg, Amir, Srivastava, Sameer B., Manian, V. Govind, Monroe, William, şi Potts, Christopher, „Fitting in or Standing out? The Tradeoffs of Structural and Cultural Embeddedness", *American Sociological Review*, vol. 81, nr. 6, 2016, pp. 1190-1222.

Gorky, Maxim, *My Universities*, traducere de Ronald Wilks, Penguin Books, Londra, 1979 (1922) [Maxim Gorki, *Universităţile mele*, traducere de Marcel Gafton şi Suzi Recevski, Uniers, Bucureşti, 1972 – n.tr.].

Granovetter, Mark, „The Strength of Weak Ties", *American Journal of Sociology*, vol. 78, nr. 6, mai 1973, pp. 1360-1380.

Granovetter, Mark, „The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited", *Sociological Theory*, nr. 1, 1983, pp. 201-233.

Greif, Avner, „Contract Enforceability and Economic Institutions in Early Trade: The Maghribi Traders' Coalition", *American Economic Review*, vol. 83, nr. 3, iunie 1993, pp. 525-548.

Greif, Avner, „Reputation and Coalitions in Medieval Trade: Evidence on the Maghribi Traders", *Journal of Economic History*, vol. 49, nr. 4, decembrie 1989, pp. 857-882.

Grewal, David Singh, *Network Power: The Social Dynamics of Globalization*, Yale University Press, New Haven, 2008.

Harari, Yuval Noah, *Homo Deus : A Brief History of Tomorrow*, HarperCollins, New York, 2017 [ed. rom. *Homo deus. Scurtă istorie a viitorului*, traducere de Lucia Popovici, Polirom, Iaşi, 2018 – n.tr.].

Harari, Yuval Noah, *Sapiens : A Brief History of Humankind*, HarperCollins, New York, 2015 [ed. rom. : *Sapiens. Scurtă istorie a omenirii*, traducere de Adrian Şerban, Polirom, Iaşi, 2017 – n.tr.].

Harrison, Richard J., şi R. Carroll, Glenn, „The Dynamics of Cultural Influence Networks", *Computational & Mathematical Organization Theory*, nr. 8, 2002, pp. 5-30.

Hataley, K.M., „In Search of the Illuminati: A Light Amidst Darkness", *Journal of the Western Mystery Tradition*, vol. 23, nr. 3, 2012.

Henrich, Joseph, *The Secret of Our Success : How Culture Is Driving Human Evolution, Domesticating Our Species, and Making Us Smarter*, Princeton University Press, Princeton, 2016.

Heylighen, Francis, „From Human Computation to the Global Brain: The Self-Organization of Distributed Intelligence", în Pietro Michelucci (ed.), *Handbook of Human Computation* (pp. 897-909), Springer, New York, 2013.

Heylighen, Francis, „The Global Superorganism: An Evolutionary-Cybernetic Model of the Emerging Network Society", *Social Evolution and History*, vol. 1, nr. 6, 2007, pp. 57-117.

Hofman, Amos, „Opinion, Illusion, and the Illusion of Opinion: Barruel's Theory of Conspiracy", *Eighteenth-Century Studies*, vol. 27, nr. 1, toamna 1993, pp. 27-60.

Hofstadter, Richard, *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*, Alfred A. Knopf, New York, 1965.

Israel, Jonathan, *Democratic Enlightenment : Philosophy, Revolution, and Human Rights, 1750-1790*, Oxford University Press, Oxford, 2011.

Ito, Joi, şi Howe, Jeff, *Whiplash : How to Survive Our Faster Future*, Grand Central Publishing, New York, 2016.

Jackson, Matthew O., „Networks in the Understanding of Economic Behaviors", *Journal of Economic Perspectives*, vol. 28, nr. 4, 2014, pp. 3-22.

Jackson, Matthew O., *Social and Economic Networks*, Princeton University Press, Princeton, 2008.

Jackson, Matthew O., şi Rogers, Brian W., „Meeting Strangers and Friends of Friends: How Random are Social Networks? ", *American Economic Review*, vol. 97, nr. 3, 2007, pp. 890-915.

Jackson, Matthew O., Rodriguez-Barraquer, Tomas, şi Xu Tan, „Social Capital and Social Quilts: Network Patterns of Favor Exchange", *American Economic Review*, vol. 102, nr. 5, 2012, pp. 1857-1897.

Jackson, Matthew O., Rogers, Brian W., şi Zenou, Yves, „Connections in the Modern World: Network-Based Insights", 6 martie 2015.

Jackson, Matthew O., şi Rogers, Brian W., „Meeting Strangers and Friends of Friends: How Random are Social Networks?", *American Economic Review*, vol. 97, nr. 3, 2007, pp. 890-915.

Kadushin, Charles, *Understanding Social Networks: Theories, Concepts, and Findings*, Oxford University Press, New York, 2012.

Katz, Elihu, şi Lazarsfeld, Paul Felix, *Personal Influence: The Part Played by People in the Flow of Mass Communications*, Free Press, New York, 1955.

Khanna, Parag, *Connectography: Mapping the Global Network Revolution*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 2016.

Kleinbaum, Adam M., Stuart, Toby E., şi Tushman, Michael L., „Discretion within Constraint: Homophily and Structure in a Formal Organization", *Organization Science*, vol. 24, nr. 5, 2013, pp. 1316-1336.

Knight, Peter, „Outrageous Conspiracy Theories: Popular and Official Responses to 9/11 in Germany and the United States", *New German Critique*, nr. 103: conferința *Dark Powers: Conspiracies and Conspiracy Theory in History and Literature*, iarna 2008, pp. 165-193.

Krueger, Rita, *Czech, German, and Noble: Status and National Identity in Habsburg Bohemia*, Oxford University Press, Oxford, 2009.

Landes, Richard, „The Jews as Contested Ground in Postmodern Conspiracy Theory", *Jewish Political Studies Review*, vol. 19, nr. 3-4, toamna 2007, pp. 9-34.

Leinesch, Michael, „The Illusion of the Illuminati: The Counterconspiratorial Origins of Post-Revolutionary Conservatism", în W.M. Verhoeven (ed.), *Revolutionary Histories: Transatlantic Cultural Nationalism, 1775-1815* (pp. 152-165), Palgrave Macmillan, New York, 2002.

Leskovec, Jure, Huttenlocher, Daniel, şi Kleinberg, Jon, „Signed Networks in Social Media", *CHI 2010*, 10-15 aprilie 2010.

Liu, Ka-Yuet, King, Marissa, şi Bearman, Peter S., „Social Influence and the Autism Epidemic", *American Journal of Sociology*, vol. 115, nr. 5, 2012, pp. 1387-1434.

Livers, Keith, „The Tower or the Labyrinth: Conspiracy, Occult, and Empire-Nostalgia in the Work of Viktor Pelevin and Aleksandr Prokhanov", *Russian Review*, vol. 69, nr. 3, iulie 2010, pp. 477-503.

Loreto, Vittorio, Servedio, Vito D.P., Strogatz, Steven H., şi Tria, Francesca, „Dynamics and Expanding Spaces: Modeling the Emergence of Novelties", în Mirko Degli Esposti, Eduardo G. Altmann şi François Pachet (eds.), *Creativity and Universality in Language* (pp. 59-83), Springer International Publishing, Berlin, 2016.

McArthur, Benjamin, „«They're Out to Get Us»: Another Look at Our Paranoid Tradition", *History Teacher*, vol. 29, nr. 1, noiembrie 1995, pp. 37-50.

McNeill, J.R., şi McNeill, William, *The Human Web: A Bird's-Eye View of Human History*, W.W. Norton, New York şi Londra, 2003.

McPherson, Miller, Smith-Lovin, Lynn, şi Cook, James M., „Birds of a Feather: Homophily in Social Networks", *Annual Review of Sociology*, nr. 27, 2001, pp. 415-444.

Markner, Reinhard, Neugebauer-Wölk, Monika, şi Schüttler, Hermann (eds.), *Die Korrespondenz des Illuminatenordens*, vol. 1: *1776-1781*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2005.

Massey, Douglas S., „A Brief History of Human Society: The Origin and Role of Emotion in Social Life", *American Sociological Review*, nr. 67, februarie 2002, pp. 1-29.

Melanson, Terry, *Perfectibilists The 18th Century Bavarian Order of the Illuminati*, Trine Day, Walterville, OR, 2011.

Meumann, Markus, şi Simons, Olaf, „Illuminati", în *Encyclopedia of the Bible and Its Reception*, vol. 12: *Ho Tsun Shen – Insult* (coloanele 880-883), De Gruyter, Berlin şi Boston, MA, 2016.

Milgram, Stanley, „Small-World Problem", *Psychology Today*, vol. 1, nr. 1, mai 1967, pp. 61-67.

Moody, James, „Race, School Integration, and Friendship Segregation in America", *American Journal of Sociology*, vol. 107, nr. 3, noiembrie 2001, pp. 679-716.

Moreno, J.L., *Who Shall Survive ? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*, Beacon House Inc., Beacon, NY, 1953.

Moretti, Franco, „Network Theory, Plot Analysis", *Literary Lab*, broşura 2, 1 mai 2011.

Nahon, Karine, Hemsley, Jeff, *Going Viral*, Polity, Cambridge, 2013.

Oliver, Eric J., şi Wood, Thomas J., „Conspiracy Theories and the Paranoid Style(s) of Mass Opinion", *American Journal of Political Science*, vol. 58, nr. 4, octombrie 2014, pp. 952-966.

Padgett, John F., şi McLean, Paul D., „Organizational Invention and Elite Transformation: The Birth of Partnership Systems in Renaissance Florence", *American Journal of Sociology*, vol. 111, nr. 5, martie 2006, pp. 1463-1568.

Padgett, John F., şi Powell, Walter W., *The Emergence of Organizations and Markets*, Princeton University Press, Princeton, 2012.

Payson, Seth, *Proofs of the Real Existence, and Dangerous Tendency, of Illuminism: Containing an Abstract of the Most Interesting Parts of what Dr. Robison and the Abbe Barruel Have Published on this Subject, with Collateral Proofs and General Observations*, Samuel Etheridge, Charlestown, 1802.

Pinker, Susan, *The Village Effect: Why Face-to-Face Contact Matters*, Atlantic Books, Londra, 2015.

Ramo, Joshua Cooper, *The Seventh Sense: Power, Fortune, and Survival in the Age of Networks*, Little, Brown, New York, 2016.

Roberts, J.M., *The Mythology of the Secret Societies*, Secker & Warburg, Londra, 1971.

Rogers, Everett M., *Diffusion of Innovations*, ediţia a V-a, Free Press, New York şi Londra, 2003.

Rosen, Sherwin, „The Economics of Superstars", *American Economic Review*, vol. 71, nr. 5, decembrie 1981, pp. 845-858.

Sampson, Tony D., *Virality Contagion Theory in the Age of Networks*, University of Minnesota Press, Minneapolis şi Londra, 2012.

Schmidt, Eric, Cohen, Jared, *The New Digital Age: Transforming Nations, Businesses, and Our Lives*, Knopf Doubleday, New York, 2013.

Schüttler, Hermann, *Die Mitglieder des Illuminatenordens, 1776-1787/93*, ars una, München, 1991.

Schüttler, Hermann, „Zwei freimaurerische Geheimgesellschaften des 18. Jahrhunderts im Vergleich: Strikte Observanz und Illuminatenorden", în Erich Donnert (ed.), *Europa in der Frühen Neuzeit Festschrift für Günter Mühlpfordt*, vol. 4: *Deutsche Aufklärung* (pp. 521-544), Böhlau, Weimar, Köln şi Viena, 1997.

Simons, Olaf, şi Meumann, Markus, „«Mein Amt ist geheime gewissens Correspondenz und unsere Brüder zu führen». Bode als «Unbekannter Oberer» des Illuminatenordens", în Cord-Friedrich Berghahn, Gerd Biegel şi Till Kinzel (eds.), *Johann Joachim Christoph Bode – Studien zu Leben und Werk* [*Germanisch-Romanische Monatsschrift, Beihefte*], Winter, Heidelberg, 2017.

Slaughter, Anne-Marie, *The Chessboard and the Web: Strategies of Connection in a Networked World* (Henry L. Stimson Lectures), Yale University Press, New Haven, 2017.

Smith-Doerr, Laurel, şi Powell, Walter W., „Networks and Economic Life", în Neil Smelser şi Richard Swedberg (eds.), *The Handbook of Economic Sociology* (pp. 379-402), Princeton University Press, Princeton, 2010.

Solé, Ricard V., şi Valverde, Sergi, „Information Theory of Complex Networks: On Evolution and Architectural Constraints", *Lect. Notes Phys.*, nr. 650, 2004, pp. 189-207.

Stauffer, Vernon L., *New England and the Bavarian Illuminati: Studies in History, Economics and Political Law*, vol. 82, nr. 1, 191, Columbia University Press, New York, 1918.

Strogatz, Steven H., „Exploring Complex Networks", *Nature*, 410, 8 martie 2001, pp. 268-276.

Swami, Viren, Coles, Rebecca, Stieger, Stefan, Pietschnig, Jakob, Furnham, Adrian, Rehim, Sherry, şi Voracek, Martin, „Conspiracist Ideation in Britain and Austria: Evidence of a

Monological Belief System and Associations between Individual Psychological Differences and Real-World and Fictitious Conspiracy Theories", *British Journal of Psychology*, nr. 102, 2011, pp. 443-463.

Syme, Ronald, *The Roman Revolution*, Oxford University Press, Oxford, 1960 (1939).

Taleb, Nassim Nicholas, *Antifragile : Things That Gain from Disorder*, Random House, New York, 2012 [ed. rom. : *Antifragil. Ce avem de câştigat de pe urma dezordinii*, traducere din limba engleză de Cornelia Dumitru, Curtea Veche, Bucureşti, 2014 – n.tr.].

Turchin, Peter, Currie, Thomas E., Turner, Edward A.L., şi Gavrilets, Sergey, „War, Space, and the Evolution of Old World Complex Societies", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 23 septembrie 2013, pp. 1-6.

Tutić, Andreas, şi Wiese, Harald, „Reconstructing Granovetter's Network Theory", *Social Networks*, nr. 43, 2015, pp. 136-148.

Van Dülmen, Richard, *The Society of the Enlightenment*, Polity Press, Cambridge, 1992.

Vera, Eugenia Roldán, şi Schupp, Thomas, „Network Analysis in Comparative Social Sciences", *Comparative Education*, 42, 3, număr special (32) : *Comparative Methodologies in the Social Sciences : Cross-Disciplinary Inspirations*, august 2006, pp. 405-429.

Waterman, Bryan, „The Bavarian Illuminati, the Early American Novel, and Histories of the Public Sphere", *William and Mary Quarterly*, seria III, vol. 62, nr. 1, ianuarie 2005, pp. 9-30.

Watts, Duncan J., „Networks, Dynamics, and the Small-world Phenomenon", *American Journal of Sociology*, vol. 105, nr. 2, 1999, pp. 493-527.

Watts, Duncan J., *Six Degrees The Science of a Connected Age*, Vintage, Londra, 2004.

Watts, Duncan J., şi Strogatz, Steven H., „Collective Dynamics of «Small-World» Networks", *Nature*, nr. 393, 4 iunie 1998, pp. 400-442.

Wäges, Josef, şi Markner, Reinhard (eds.), *The Secret School of Wisdom : The Authentic Rituals and Doctrines of the Illuminati*, traducere de Jeva Singh-Anand, Lewis Masonic, Addlestone, 2015.

West, Geoffrey, „Can There Be a Quantitative Theory for the History of Life and Society ? ", *Cliodynamics*, vol. 2, nr. 1, 2011, pp. 208-214.

West, Geoffrey, *Scale The Universal Laws of Growth, Innovation, Sustainability, and the Pace of Life in Organisms, Cities, Economies, and Companies*, Penguin Random House, New York, 2017.

Partea a II-a. Împăraţi şi exploratori

Adamson, John, *The Noble Revolt The Overthrow of Charles I*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 2007.

Ahnert, Ruth, şi Ahnert, Sebastian E., „Metadata, Surveillance, and the Tudor State", lucrare nepublicată, 2017.

Ahnert, Ruth, şi Ahnert, Sebastian E., „Protestant Letter Networks in the Reign of Mary I : A Quantitative Approach", *ELH*, vol. 82, nr. 1, primăvara 2015, pp. 1-33.

Allen, Robert, şi Heldring, Leander, „The Collapse of the World's Oldest Civilization : The Political Economy of Hydraulic States and the Financial Crisis of the Abbasid Caliphate", working paper, 2016.

Barnett, George A. (ed.), *Encyclopedia of Social Networks*, 2 vol., SAGE Publications, Inc., Los Angeles şi Londra, 2011.

Bryc, Katarzyna *et al.*, „Genome-Wide Patterns of Population Structure and Admixture among Hispanic/Latino Populations", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107, supliment 2 : *In the Light of Evolution, IV : The Human Condition*, 11 mai 2010, pp. 8954-8961.

Burbank, Jane, şi Cooper, Frederick, *Empires in World History Power and the Politics of Difference*, Princeton University Press, Princeton şi Oxford, 2011.

Chang, T'ien-Tse, *Sino-Portuguese Trade from 1514-1644 : A Synthesis of Portuguese and Chinese Sources*, AMS Press, New York, 1978.

Christian, David, „Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History", *Journal of World History*, vol. 11, nr. 1, 2000, pp. 1-26.

Cline, Diane Harris, „Six Degrees of Alexander: Social Network Analysis as a Tool for Ancient History", *Ancient History Bulletin*, nr. 26, 2012, pp. 59-69.

Coase, Ronald, „The Problem of Social Cost", *Journal of Law and Economics*, nr. 3, octombrie 1960, pp. 1-44.

Cotrugli, Benedetto, *The Book of the Art of Trade*, editat de Carlo Carraro şi Giovanni Favero, traducere de John Francis Phillimore, Palgrave Macmillan, Londra, 2016.

Dittmar, Jeremiah E., „Information Technology and Economic Change: The Impact of The Printing Press", *Quarterly Journal of Economics*, vol. 126, nr. 3, 2011, pp. 1133-1172.

Dittmar, Jeremiah E., şi Seabold, Skipper, „Media, Markets, and Radical Ideas: Evidence from the Protestant Reformation", working paper, 22 februarie 2016.

Ferguson, Niall, *Civilization: The West and the Rest*, Allen Lane, Londra, 2011 [ed. rom.: *Civilizaţia. Vestul şi Restul*, traducere de Doris Mironescu şi Andreea Mironescu, Polirom, Iaşi, 2017 – n.tr.].

Frankopan, Peter, *The Silk Roads: A New History of the World*, Knopf Doubleday, New York, 2016.

Garcia-Zamor, Jean-Clause, „Administrative Practices of the Aztecs, Incas, and Mayas: Lessons for Modern Development Administration", *International Journal of Public Administration*, vol. 21, nr. 1, 1998, pp. 145-171.

Geiss, James, „The Chang-te Reign, 1506-1521", în D.C. Twitchett şi F.W. Mote (eds.), *The Cambridge History of China*, vol. 8: *The Ming Dynasty, 1368-1644, Part 2* (pp. 403-439), Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1983 [ed. rom.: *Naţiuni şi naţionalism. Noi perspective asupra trecutului*, traducere de Robert Adam, Antet, Bucureşti, 1997 – n.tr.].

Gleick, James, *The Information: A History, a Theory, a Flood*, Pantheon, New York, 2011 [ed. rom. *Informaţia. O istorie, o teorie, o revărsare*, traducere de Dan Crăciun, Publica, Bucureşti, 2012 – n.tr.].

Harland, Philip A., „Connections with Elites in the World of the Early Christians", în Anthony J. Blasi, Paul A. Turcotte şi Jean Duhaime (eds.), *Handbook of Early Christianity Social Science Approaches* (pp. 385-408), Altamira Press, Walnut Creek, CA, 2002.

Heady, Ferrel, *Public Administration: A Comparative Perspective*, Marcel Dekker, Inc., New York, 2001.

Ishiguro, Kazuo, *The Buried Giant*, Knopf, New York, 2015 [ed. rom.: *Uriaşul îngropat*, traducere de Vali Florescu, Polirom, Iaşi, 2015 – n.tr.].

McNeill, William H., „What If Pizarro Had Not Found Potatoes in Peru?", în Robert Cowley (ed.), *What If? 2: Eminent Historians Imagine What Might Have Been* (pp. 413-429), G.P. Putnam's Sons, New York, 2001.

Malkin, Irad, *A Small Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean*, Oxford University Press, New York şi Oxford, 2011.

Mann, Charles W., *1493 Uncovering the New World Columbus Created*, Vintage, New York, 2011.

Morrissey, Robert Michael, „Archives of Connection: «Whole Network» Analysis and Social History", *Historical Methods A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, vol. 48, nr. 2, 2015, pp. 67-79.

Namier, Lewis, *The Structure of Politics at the Accession of George III*, ediţia a II-a, Macmillan, Londra, 1957 (1929).

Naughton, John, *From Gutenberg to Zuckerberg What You Really Need to Know about the Internet*, Quercus, Londra, 2012.

Padgett, John F., „Marriage and Elite Structure in Renaissance Florence, 1282-1500", *Redes, revista hispana para el análisis de redes sociales*, vol. 21, nr. 1, 2011, pp. 71-97.

Padgett, John F., şi Ansell, Christopher K., „Robust Action and the Rise of the Medici, 1400-1434", *American Journal of Sociology*, vol. 98, nr. 6, mai 1993, pp. 1259-1319.

Pettegree, Andrew, *Brand Luther: 1517, Printing, and the Making of the Reformation*, Penguin Books, New York, 2015.

Rodrigues, Jorge, şi Devezas, Tessaleno, *Pioneers of Globalization: Why the Portuguese Surprised the World*, Lisabona, Centro Atlântico, 2007.

Scheidel, Walter, „From the «Great Convergence» to the «First Great Divergence»: Roman and Qin-Han State Formation and Its Aftermath", Princeton/Stanford Working Papers in Classics, noiembrie 2007.

Sen, Tansen, „The Formation of Chinese Maritime Networks to Southern Asia, 1200-1450", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 49, nr. 4, 2006, pp. 421-453.

Smail, Daniel Lord, *On Deep History and the Brain*, University of California Press, Berkeley, 2008.

Smith, Monica L., „Networks, Territories, and the Cartography of Ancient States", *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 95, nr. 4, 2005, pp. 832-849.

Stark, Rodney, „Epidemics, Networks, and the Rise of Christianity", *Semeia*, nr. 56, 1992, pp. 159-175.

Tainter, Joseph A., „Problem Solving: Complexity, History, Sustainability", *Population and Environment*, vol. 22, nr. 1, septembrie 2000, pp. 3-40.

Tocqueville, Alexis de, *Democracy in America*, traducere de Harvey C. Mansfield şi Delba Winthrop, University of Chicago Press, Chicago, 2000 [ed. rom. *Despre democraţie în America*, ediţia a II-a, vol. 1, traducere de Magdalena Boiangiu şi Beatrice Staicu, vol. 2, traducere de Claudia Dumitru, Humanitas, Bucureşti, 1995 – n.tr.].

Turchin, Peter, Currie, Thomas E., Turner, Edward A.L., şi Gavrilets, Sergey, „War, Space, and the Evolution of Old World Complex Societies", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 23 septembrie 2013, pp. 1-6.

Wade, G., „Melaka in Ming Dynasty Texts", *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society*, vol. 70, nr. 1, 272, 1997, pp. 31-69.

Wills, John E., Jr. (ed.), *China and Maritime Europe, 1500-1800: Trade, Settlement, Diplomacy, and Missions* (pp. 24-51), Cambridge University Press, Cambridge, 2011.

Yupanqui, Titu Cusi, *An Inca Account of the Conquest of Peru*, traducere de Ralph Bauer, University Press of Colorado, Boulder, 2005.

Zuñiga, Jean-Paul, „Visible Signs of Belonging", în Pedro Cardim, Tamar Herzog, José Javier Ruiz Ibáñez şi Gaetano Sabatini (eds.), *Polycentric Monarchies: How Did Early Modern Spain and Portugal Achieve and Maintain a Global Hegemony?* (pp. 125-146), Sussex University Press, Eastbourne, 2013.

Partea a III-a. Scrisori şi loji

Arcenas, Claire, şi Winterer, Caroline, „The Correspondence Network of Benjamin Franklin: The London Decades, 1757-1775", lucrare nepublicată.

Bailyn, Bernard, *The Ideological Origins of the American Revolution*, Harvard University Press, Cambridge, 1967.

Borneman, Walter R., *American Spring Lexington, Concord, and the Road to Revolution*, Little, Brown, New York, 2014.

Bullock, Steven C., *Revolutionary Brotherhood: Freemasonry and the Transformation of the American Social Order, 1730-1840*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC, 2011.

Cantoni, Davide, Dittmar, Jeremiah, şi Yuchtman, Noam, „Reformation and Reallocation: Religious and Secular Economic Activity in Early Modern Germany", working paper, noiembrie 2016.

Caracausi, Andrea, şi Jeggle, Christof (eds.), *Commercial Networks and European Cities, 1400-1800*, Routledge, Londra şi New York, 2015.

Carneiro, A. *et al.*, „Enlightenment Science in Portugal: The Estrangeirados and Their Communication Networks", *Social Studies of Science*, vol. 30, nr. 4, 2000, pp. 591-619.

Clark, J.C.D., *The Language of Liberty, 1660-1832: Political Discourse and Social Dynamics in the Anglo-American World*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

Comsa, Maria Teodora, Conroy, Melanie, Edelstein, Dan, Summers Edmondson, Chloe, şi Willan, Claude, „The French Enlightenment Network", *Journal of Modern History*, nr. 88, septembrie 2016, pp. 495-534.

Danskin, Julie, „The «Hotbed of Genius»: Edinburgh's Literati and the Community of the Scottish Enlightenment", *eSharp*, număr special 7 *Real and Imagined Communities*, 2013, pp. 1-16.

Dittmar, Jeremiah E., „Ideas, Technology, and Economic Change: The Impact of the Printing Press", draft paper, 13 martie 2009.

Dittmar, Jeremiah E., „The Welfare Impact of a New Good: The Printed Book", working paper, 27 februarie 2012.

Edelstein, Dan, Findlen, Paula, Ceserani, Giovanna, Winterer, Caroline, şi Coleman, Nicole, „Historical Research in a Digital Age: Reflections from the Mapping the Republic of Letters Project", *American Historical Review*, aprilie 2017, pp. 400-424.

Eire, Carlos M.N., *Reformations: The Early Modern World, 1450-1650*, Yale University Press, New Haven, CT, şi Londra, 2016.

Erikson, Emily, *Between Monopoly and Free Trade: The English East India Company, 1600-1757*, Princeton University Press, Princeton şi Oxford, 2014.

Erikson, Emily, şi Bearman, Peter Shawn, „Malfeasance and the Foundations for Global Trade: The Structure of English Trade in the East Indies, 1601-1833", *American Journal of Sociology*, nr. 112, 2006, pp. 195-230

Fischer, David Hackett, *Paul Revere's Ride*, Oxford University Press, Oxford, 1995.

Gestrich, Andreas, şi Schulte Beerbühl, Margrit, *Cosmopolitan Networks in Commerce and Society, 1660-1914*, German Historical Institute, Londra, 2011.

Gladwell, Malcolm, *The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference*, Hachette Book Group, New York, 2006 [ed. rom. *The tipping point. Cum lucrurile mici pot provoca schimbări de proporţii*, traducere de Sabina Dorneanu, Publica, Bucureşti, 2008 – n.tr.].

Goodman, Dena, „Enlightenment Salons: The Convergence of Female and Philosophic Ambitions", *Eighteenth-Century Studies*, vol. 22, nr. 3, 1989, număr special: *The French Revolution in Culture*, pp. 329-350.

Goodman, Dena, *The Republic of Letters*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1996.

Hackett, David G., *That Religion in Which All Men Agree: Freemasonry in American Culture*, University of California Press, Berkeley şi Los Angeles, 2014.

Hamilton, Alexander, *The Complete Works of Alexander Hamilton*, editat de Henry Cabot Lodge, Amazon Digital Services for Kindle, 2011.

Han, Shin-Kap, „The Other Ride of Paul Revere: The Brokerage Role in the Making of the American Revolution", *Mobilization: An International Quarterly*, vol. 14, nr. 2, 2009, pp. 143-162.

Hancock, David, „The Trouble with Networks: Managing the Scots' Early-Modern Madeira Trade", *Business History Review*, vol. 79, nr. 3, 2005, pp. 467-491.

Hatch, Robert A., „Between Erudition and Science: The Archive and Correspondence Network of Ismaël Boulliau", în Michael Hunter (ed.), *Archives of the Scientific Revolution: The Formation and Exchange of Ideas in Seventeenth-Century Europe* (pp. 49-71), Boydell Press, Woodbridge, 1998.

Hodapp, Christopher, *Solomon's Builders: Freemasons, Founding Fathers and the Secrets of Washington DC*, Ulysses Press, Berkeley, 2009.

Home, John, *Douglas: A Tragedy in Five Acts*, S. French & Son, New York şi Londra, 1870.

Johnstone, Jeffrey M., „Sir William Johnstone Pulteney and the Scottish Origins of Western New York", *The Crooked Lake Review*, vara 2004, http://www.crookedlakereview.com/articles/101_135/132summer2004/132johnstone.html.

Lamikiz, Xabier, *Trade and Trust in the Eighteenth-Century Atlantic World: Spanish Merchants and Their Overseas Networks*, The Royal Historical Society and Boydell Press, Londra şi Woodbridge, 2010.

Lilti, Antoine, *The World of the Salons*, Oxford University Press, Oxford, 2015.

Lux, David S., şi Cook, Harold J., „Closed Circles or Open Networks? Communication at a Distance during the Scientific Revolution", *History of Science*, nr. 36, 1998, pp. 179-211.

Middlekauff, Robert, *The Glorious Cause: The American Revolution, 1763-1789*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

Morse, Sidney, *Freemasonry in the American Revolution*, Masonic Service Association, Washington, DC, 1924.

Owen, John M., IV, *The Clash of Ideas in World Politics: Transnational Networks, States, and Regime Change, 1510-2010*, Princeton University Press, Princeton şi Oxford, 2010.

Patterson, Richard S., şi Dougall, Richardson, *The Eagle and the Shield*, US Government Printing Office, Washington, DC, 1976.

Rothschild, Emma, *The Inner Life of Empires: An Eighteenth-Century History*, Princeton University Press, Princeton, 2011.

Rusnock, Andrea, „Correspondence Networks and the Royal Society, 1700-1750", *British Journal for the History of Science*, vol. 32, nr. 2, iunie 1999, pp. 155-169.

Schich, Maximilian, Chaoming Song, Yong-Yeol Ahn, Mirsky, Alexander, Martino, Mauro, Barabási, Albert-László, şi Helbing, Dirk, „A Network Framework of Cultural History", *Science*, vol. 345, nr. 558, 2014, pp. 558-562.

Starr, Paul, *The Creation of the Media: Political Origins of Modern Communications*, Basic Books, New York, 2004.

Taylor, P.J., Hoyler, M., şi Evans, D.M., „A Geohistorical Study of «the Rise of Modern Science»: Mapping Scientific Practice through Urban Networks, 1500-1900", *Minerva*, vol. 46, nr. 4, 2008, pp. 391-410.

Winterer, Caroline, „Where Is America in the Republic of Letters?", *Modern Intellectual History*, vol. 9, nr. 3, 2012, pp. 597-623.

Wood, Gordon S., *The American Revolution: A History* (Modern Library Chronicles Series Book 9), Random House, New York, 2002.

York, Neil L., „Freemasons and the American Revolution", *The Historian*, vol. 55, nr. 2, iarna 1993, pp. 315-330.

Partea a IV-a. Restaurarea ierarhiei

Andress, David (ed.), *The Oxford Handbook of the French Revolution*, Oxford University Press, Oxford, 2015.

Anon., *The Hebrew Talisman*, W. Whaley, Londra, 1840.

Anon., *The Annual Register, Or, A View of the History, Politics, and Literature for the Year 1828*, Baldwin & Cradock, Londra, 1829.

Aspinall, A. (ed.), *The Letters of King George IV, 1812-30*, 3 vol., Cambridge University Press, Cambridge, 1938.

Balla, Ignác, *The Romance of the Rothschilds*, E. Nash, Londra, 1913.

Benson, Arthur Christopher, şi Viscount, Esher, *The Letters of Queen Victoria: A Selection from Her Majesty's Correspondence between the Years 1837 and 1861*, vol. 1 *1837-1843*, John Murray, Londra, 1908.

Bernstein, Herman (ed.), *The Willy-Nicky Correspondence, Being the Secret and Intimate Telegrams Exchanged between the Kaiser and the Tsar*, Alfred A. Knopf, New York, 1918.

Bew, John, *Castlereagh: A Life*, Oxford University Press, Oxford, 2012.

Buxton, Charles (ed.), *Memoirs of Sir Thomas Fowell Buxton*, ediţia a V-a, John Murray, Londra, 1866.

Capefigue, Jean Baptiste Honoré Raymond, *Histoire des grandes opérations financières : banques, bourses, emprunts, compagnies industrielles etc.* vol. 3 : *Emprunts, bourses, crédit public. Grands capitalistes de l'Europe, 1814-1852*, Librairie d'Amyot, Paris, 1858.

Cathcart, Brian, *The News from Waterloo*, Faber & Faber, Londra. 2016.

Chateaubriand, François René, vicomte de, *Correspondance générale de Chateaubriand*, vol. 3, H. et E. Champion, Paris, 1913.

Clark, Ian, *Hegemony in International Society*, Oxford University Press, Oxford, 2011.

Clausewitz, Carl von, *On War*, editat de Beatrice Hauser, traducere de Michael Howard şi Peter Paret, Oxford University Press, Oxford, 2007 [ed. rom. : *Despre război. Opera postumă a generalului Carl von Clausewitz*, traducere de Petru Năvodaru, Editura Militară, Bucureşti, 1982 – n.tr.].

Colley, Linda, *Britons : Forging the Nation*, Yale University Press, New Haven, CT, şi Londra, 1992.

Corti, Egon Caesar Conte, *Alexander of Battenberg*, Cassell & Co., Londra, 1954.

Corti, Egon Caesar Conte, *The Rise of the House of Rothschild*, Cosmopolitan Book Corporation, New York, 1928.

Cowles, Virginia, *The Rothschilds : A Family of Fortune*, Alfred A. Knopf, New York, 1973.

Dairnvaell, Georges [„Satan" (pseud.)], *Histoire édifiante et curieuse de Rothschild Ier, roi des Juifs*, f.e., Paris, 1846.

Davis, David Brion, *Inhuman Bondage : The Rise and Fall of Slavery in the New World*, Oxford University Press, New York, 2006.

Davis, Richard W., *The English Rothschilds*, Collins, Londra, 1983.

Dimock, Liz, „Queen Victoria, Africa and Slavery : Some Personal Associations", lucrare prezentată la Conferinţa AFSAAP, 2009.

Drescher, Seymour, „Public Opinion and Parliament in the Abolition of the British Slave Trade", *Parliamentary History*, vol. 26, nr. 1, 2007, pp. 42-65.

Dugdale, E.T.S. (ed.), *German Diplomatic Documents, 1871-1914*, 4 vol., Harper, Londra, 1928.

Ferguson, Niall, *The World's Banker : The History of the House of Rothschild*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1998.

Fournier-Verneuil, M., *Paris : Tableau moral et philosophique*, f.e., Paris, 1826.

Gille, Bertrand, *Histoire de la maison Rothschild*, vol. 1 *Des origines à 1848*, Librairie Droz, Geneva, 1965.

Glanz, Rudolf, „The Rothschild Legend in America", *Jewish Social Studies*, nr. 19, 1957, pp. 3-28.

Gould, Roger V., „Patron-Client Ties, States Centralization, and the Whiskey Rebellion", *American Journal of Sociology*, vol. 102, nr. 2, septembrie 1996, pp. 400-429.

Hinsley, F.H., *Power and the Pursuit of Peace : Theory and Practice in the History of the Relations between States*, Cambridge University Press, Cambridge, 1963.

Holsti, Kalevi, „Governance without Government : Polyarchy in Nineteenth-Century European International Politics", în *Kalevi Holsti : Major Texts on War, the State, Peace, and International Order* (pp. 149-171), Springer, New York, 2016.

Iliowzi, Henry, *„In the Pale" Stories and Legends of the Russian Jews*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1897.

Kissinger, Henry, *Diplomacy*, Simon & Schuster, New York, 2011 [ed. rom. : *Diplomaţia*, traducere de Mircea Ştefancu şi Radu Paraschivescu, ALL, Bucureşti, 1998 – n.tr.].

Kissinger, Henry, *World Order*, Penguin Press, Londra şi New York, 2014 [ed. rom. *Ordinea mondială. Reflecţii asupra specificului naţiunilor şi a cursului istoriei*, traducere de Adriana Bădescu, RAO, Bucureşti, 2015 – n.tr.].

Kissinger, Henry, *A World Restored*, Houghton Miflin/Weidenfeld and Nicolson, New York şi Londra, 1957.

Kynaston, David, *The City of London : A World of Its Own*, Chatto & Windus, Londra, 1994.

Lamoreaux, Naomi R., Raff, Daniel M.G., şi Temin, Peter, „Beyond Markets and Hierarchies : Toward a New Synthesis of American Business History", NBER Working Paper nr. 9029, iulie 2002, pp. 1-63.

Lefebvre, Georges, *The Great Fear of 1789: Rural Panic in Revolutionary France*, Princeton University Press, Princeton, 2014.

Levy, Jack S., *War in the Modern Great Power System*, University Press of Kentucky, Lexington, KY, 1983.

Liedtke, Rainer, *N.M. Rothschild & Sons Kommunikationswege im europäischen Bankenwesen im 19. Jahrhundert*, Böhlau, Köln, Weimar şi Viena, 2006.

Lipp, C., şi Krempel, L., „Petitions and the Social Context of Political Mobilization in the Revolution of 1848/49: A Microhistorical Actor-Centred Network Analysis", *International Review of Social History*, 46, supliment 9, decembrie 2001, pp. 151-169.

Loewe, Louis (ed.), *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore*, 2 vol., Oxford, 1983.

Maylunas, Andrei, şi Mironenko, Sergei, *A Lifelong Passion: Nicholas and Alexandra, Their Own Story*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1996 [ed. rom. *Pasiune de o viaţă. Povestea ultimilor împăraţi ai Rusiei, Nicolae şi Alexandra*, 2 vol., în româneşte de Elena Giurca, Vivaldi, Bucureşti, 2002 – n.tr.].

Moon, Francis C., *Social Networks in the History of Innovation and Invention*, Springer, Dordrecht, 2014.

Pearson, Robin, şi Richardson, David, „Business Networking in the Industrial Revolution", *Economic History Review*, vol. 54, nr. 4, noiembrie 2001, pp. 657-679.

Prawer, S.S., *Heine's Jewish Comedy A Study of His Portraits of Jews and Judaism*, Clarendon Press, Oxford, 1983.

Pückler-Muskau, Hermann Fürst von, *Briefe eines Verstorbenen: Vollständige Ausgabe*, editat de Heinz Ohff, Kupfergraben Verlagsgesellschaft, Berlin, 1986.

Quennell, Peter (ed.), *The Private Letters of Princess Lieven to Prince Metternich, 1820-1826*, John Murray, Londra, 1937.

Ranke, Leopold von, „The Great Powers", în R. Wines (ed.), *The Secret of World History Selected Writings on the Art and Science of History* (pp. 122-155), Fordham University Press, New York, 1981 (1833).

Reeves, John, *The Rothschilds The Financial Rulers of Nations*, Sampson Low, Marston, Searle and Rivington, Londra, 1887.

Roberts, Andrew, *Napoleon: A Life*, Viking, Londra, 2014.

Rothschild, Lord [Victor], *The Shadow of a Great Man*, publicat privat, Londra, 1982.

Rubens, Alfred, *Anglo-Jewish Portraits*, Jewish Museum, Londra, 1935.

Ryden, David Beck, „Does Decline Make Sense? The West Indian Economy and the Abolition of the British Slave Trade", *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 31, nr. 3, 2001, pp. 347-374.

Schroeder, Paul, *The Transformation of European Politics, 1763-1848*, Oxford University Press, Oxford, 1994.

Schwemer, Richard, *Geschichte der Freien Stadt Frankfurt a. M. (1814-1866)*, vol. 2, J. Baer & Co., Frankfurt am Main, 1912.

Serre, comte Pierre François Hercule de, *Correspondance du comte de Serre 1796-1824, annotée et publiée par son fils*, vol. 4, Auguste Vaton, Paris, 1876.

Shy, John, „Jomini", în Peter Paret (ed.), *Makers of Modern Strategy* (pp. 143-185), Princeton University Press, Princeton, 1986.

Slantchev, B., „Territory and Commitment: The Concert of Europe as Self-Enforcing Equilibrium", *Security Studies*, vol. 14, nr. 4, 2005, pp. 565-606.

Stendhal, *The Red and the Black: A Chronicle of the Nineteenth Century*, traducere de C.K. Scott Moncrieff, Modern Library, New York, 1926 (1830) [ed. rom. *Roşu şi Negru*, traducere de Gellu Naum, RAO, Bucureşti, 1997 – n.tr.].

Tackett, Timothy, „La grande peur et le complot aristocratique sous la Révolution française", *Annales historiques de la Révolution française*, nr. 335, ianuarie-martie 2004, pp. 1-17.

Williams, Eric, *Capitalism and Slavery*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC, 1944.

Partea a V-a. Cavalerii Mesei Rotunde

Allen, Peter, *The Cambridge Apostles The Early Years*, Cambridge University Press, Cambridge şi New York, 1978.

Andrew, Christopher, *The Defence of the Realm The Authorized History of MI5*, Allen Lane, Londra, 2009.

Andrew, Christopher, şi Gordievsky, Oleg, *KGB The Inside Story of Its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, Hodder & Stoughton, Londra, 1990 [ed. rom. *KGB. Istoria secretă a operaţiunilor sale externe de la Lenin la Gorbaciov*, traducere de Doina Mihalcea-Ştiucă, ALL, Bucureşti, 1994 – n.tr.].

Ansell, Christopher K., „Symbolic Networks: The Realignment of the French Working Class, 1887-1894", *American Journal of Sociology*, vol. 103, nr. 2, septembrie 1997, pp. 359-390.

Antal, Tibor, Krapivsky, Paul, şi Redner, Sidney, „Social Balance on Networks: The Dynamics of Friendship and Enmity", *Physica D*, vol. 224, nr. 130, 2006, pp. 130-136.

Berlin, Isaiah, „Meetings with Russian Writers in 1945 and 1956" în Isaiah Berlin, *Personal Impressions*, Random House, New York, 2012.

Brudner, Lilyan A., şi White, Douglas R., „Class, Property and Structural Endogmany: Visualizing Networked Histories", *Theory and Society*, vol. 26, nr. 26, 1997.

Bryce, James, „Kearneyism in California", în *The American Commonwealth*, vol. 2, ediţia a II-a, Macmillan and Co., Londra, 1891.

Campbell, Cameron, şi Lee, James, „Kin Networks, Marriage, and Social Mobility in Late Imperial China", *Social Science History*, nr. 32, 2008, pp. 174-214.

Cannadine, David, *Ornamentalism: How the British Saw Their Empire*, Allen Lane, Londra, 2001.

Carnegie, Andrew, „Wealth", *North American Review*, nr. 391, iunie 1889.

Chi, Sang-Hyun, Flint, Colin, Diehl, Paul, Vasquez, John, Scheffran, Jürgen, Radil, Steven M., şi Rider, Toby J., „The Spatial Diffusion of War: The Case of World War I", 대한지리학회지, vol. 49, nr. 1, 2014, pp. 57-76.

Clark, Christopher, *The Sleepwalkers How Europe Went to War in 1914*, Harper, New York, 2013.

Collins, Damian, *Charmed Life The Phenomenal World of Philip Sassoon*, William Collins, Londra, 2016.

Cooke, George Wingrove, *China Being „The Times" Special Correspondence from China in the Years 1857-58*, Routledge & Co., Londra, 1858.

Darwin, John, *The Empire Project: The Rise and Fall of the British World System, 1830-1970*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

Deacon, Richard, *The Cambridge Apostles A History of Cambridge University's Elite Intellectual Secret Society*, R. Royce, Londra, 1985.

Dean, Warren, *Brazil and the Struggle for Rubber: A Study in Environmental History*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

Dolton, Peter, „Identifying Social Network Effects", lucrare nepublicată, Department of Economics, University of Sussex, 2017.

Duara, Prasenjit, *Culture, Power and the State Rural North China, 1900-1942*, Stanford University Press, Stanford, 1998.

Ferguson, Niall, *Empire: How Britain Made the Modern World*, Allen Lane, Londra, 2003 [ed. rom. *Imperiul. Cum a creat Marea Britanie lumea modernă*, traducere de Cornelia Marinescu, Polirom, Iaşi, 2018 – n.tr.].

Flandreau, Marc, şi Jobst, Clemens, „The Ties That Divide: A Network Analysis of the International Monetary System, 1890-1910", *Journal of Economic History*, vol. 65, nr. 4, decembrie 2005, pp. 977-1007.

Fontane, Theodor, *Der Stechlin*, Deutscher Bücherbund, Stuttgart, 1978 (1899).
Forster, E.M., *Howard's End*, A.A. Knopf, New York, 1921.
Forster, E.M., *What I Believe*, Hogarth Press, Londra, 1939.
Garton Ash, Timothy, *Free Speech Ten Principles for a Connected World*, Yale University Press, New Haven, CT, 2016.
Gartzke, Erik, şi Lupu, Yonatan, „Trading on Preconceptions Why World War I Was Not a Failure of Economic Interdependence", *International Security*, vol. 36, nr. 4, 2012, pp. 115-150.
Gibson, Otis, *The Chinese in America*, Hitchcock and Walden, Cincinnati, 1877.
Gooch, Lady Emily Burder (ed.), *Diaries of Sir Daniel Gooch, Baronet*, K. Paul, Trench Trübner & Co., Londra, 1892.
Hale, Keith (ed.), *Friends and Apostles: The Correspondence of Rupert Brooke and James Strachey, 1905-1914*, Yale University Press, New Haven, CT, şi Londra, 1998.
Harvey, William Hope, *Coin's Financial School*, Coin Publishing Company, Chicago, 1894.
Heidler, Richard, Gamper, Markus, Herz, Andreas, şi Esser, Florian, „Relationship Patterns in the 19th Century: The Friendship Network in a German Boys' School Class from 1880 to 1881 Revisited", *Social Networks*, nr. 37, 2014, pp. 1-13.
Ingram, Paul, şi Lifschitz, Adam, „Kinship in the Shadow of the Corporation: The Interbuilder Network in Clyde River Shipbuilding, 1711-1990", *American Sociological Review*, nr. 71, 2003, pp. 334-352.
Jackson, Joe, *The Thief at the End of the World: Rubber, Power, and the Seeds of Empire*, Viking/ Duckworth Overlook, New York şi Londra, 2008.
Jones, Charles, „The Ottoman Front and British Propaganda: John Buchan's *Greenmantle*", în Maximilian Lakitsch, Susanne Reitmair şi Katja Seidel (eds.), *Bellicose Entanglements 1914: The Great War as Global War* (pp. 157-174), Lit-Verlag, Zürich, 2015.
Keller, Franziska Barbara, „How to Spot a Successful Revolution in Advance: Results from Simulations on Protest Spread along Social Networks in Heterogeneous Societies", lucrare nepublicată, f.a.
Keller, Franziska Barbara, „«Yes, Emperor» – Controlling the Bureaucracy in an Authoritarian Regime: On the Appointment of Qing Dynasty Provincial Governors, 1644-1912", lucrare nepublicată, martie 2013.
Kissinger, Henry, *World Order*, Viking, Londra şi New York, 2014.
Klaus, Ian, *Forging Capitalism: Rogues, Swindlers, Frauds, and the Rise of Modern Finance* (Yale Series in Economic and Financial History), Yale University Press, New Haven, 2014.
Kuhn, Philip A., *Soulstealers: The Chinese Sorcery Scare of 1758*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1995.
Lebow, Richard Ned, „Contingency, Catalysts and Non-Linear Change: The Origins of World War I", în Gary Goertz şi Jack S. Levy (eds.), *Explaining War and Peace: Case Studies and Necessary Condition Counterfactuals* (pp. 85-112), Routledge, Abingdon, 2007.
Lee, Erika, *At America's Gates Chinese Immigration during the Exclusion Era, 1882-1943*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC, 2003.
Lester, Alan, „Imperial Circuits and Networks: Geographies of the British Empire", *History Compass*, vol. 4, nr. 1, 2006, pp. 124-141.
Levy, Paul, *Moore: G.E. Moore and the Cambridge Apostles*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1979.
Lipp, Carola, „Kinship Networks, Local Government, and Elections in a Town in Southwest Germany, 1800-1850", *Journal of Family History*, vol. 30, nr. 4, octombrie 2005, pp. 347-365.
Louw, P. Eric, *The Rise, Fall, and Legacy of Apartheid*, Praeger, Westport, CT, şi Londra, 2004.
Lownie, Andrew, *Stalin's Englishman: The Lives of Guy Burgess*, Hodder & Stoughton, Londra, 2015.
Lubenow, W.C., *The Cambridge Apostles, 1820-1914: Liberalism, Imagination, and Friendship in British Intellectual and Professional Life*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

McGuinness, Brian, *Wittgenstein : A Life*, vol. 1 : *Young Ludwig, 1889-1921*, Duckworth, Londra, 1988.

McIntyre, Ben, *A Spy among Friends : Kim Philby's Great Betrayal*, Crown, New York, 2014.

McKeown, Adam, „Chinese Emigration in Global Context, 1850-1940", *Journal of Global History*, vol. 5, nr. 1, martie 2010, pp. 95-124.

Magubane, Bernard M., *The Making of a Racist State : British Imperialism and the Union of South Africa, 1875-1910*, Africa World Press, Inc., Trenton, NJ, şi Asmara, Eritrea, 1996.

Maoz, Zeev, *Networks of Nations The Evolution, Structure, and Impact of International Networks, 1816-2001*, Cambridge University Press, Cambridge şi New York, 2011.

Marks, Shula, şi Trapido, Stanley, „Lord Milner and the South African State", *History Workshop*, nr. 8, toamna 1979, pp. 50-80.

May, Alex, „Milner's Kindergarten (act. 1902-1910)", *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, Oxford, 2005.

Moretti, Enrico, „Social Networks and Migrations : Italy 1876-1913", *International Migration Review*, vol. 33, nr. 3, 1999, pp. 640-658.

Nimocks, Walter, *Milner's Young Men : The „Kindergarten" in Edwardian Imperial Affairs*, Duke University Press, Durham, NC, 1968.

Offer, Avner, *The First World War : An Agrarian Interpretation*, Oxford University Press, Oxford, 1990.

Oxford and Asquith, Earl of, *Memories and Reflections, 1852-1927*, 2 vol., Cassell/Little, Brown, Londra şi Boston, MA, 1928.

Plakans, Andrejs, şi Wetherell, Charles, „The Kinship Domain in an East European Peasant Community : Pinkenhof, 1833-1850", *American Historical Review*, vol. 93, nr. 2, aprilie 1988, pp. 359-386.

Platt, Stephen, *Autumn in the Heavenly Kingdom : China, the West, and the Epic Story of the Taiping Civil War*, Alfred A. Knopf, New York, 2012.

Potter, Simon J., „Webs, Networks, and Systems : Globalization and the Mass Media in the Nineteenth- and Twentieth-Century British Empire", *Journal of British Studies*, vol. 46, nr. 3, iulie 2007, pp. 621-646.

Quigley, Carroll, *The Anglo-American Establishment : From Rhodes to Cliveden*, Books in Focus, New York, 1981.

Roldan Vera, E., şi Schupp, T., „Bridges over the Atlantic : A Network Analysis of the Introduction of the Monitorial System of Education in Early-Independent Spanish America", în J. Schriewer şi M. Caruso (eds.), *Nationalerziehung und Universalmethode – frühe Formen schulorganizatorischer Globalisierung* (pp. 58-93), Leipziger Universitätsverlag, Leipzig, 2005.

Schroeder, Paul W., „Economic Integration and the European International System in the Era of World War I", *American Historical Review*, vol. 98, nr. 4, octombrie 1993, pp. 1130-1137.

Schroeder, Paul W., „Necessary Conditions and World War I as an Unavoidable War", în Gary Goertz şi Jack S. Levy (eds.), *Explaining War and Peace : Case Studies and Necessary Condition Counterfactuals* (pp. 147-193), Routledge, Abingdon, Oxon, 2007.

Schroeder, Paul W., „Stealing Horses to Great Applause : Austria-Hungary's Decision in 1914 in Systemic Perspective", în Holger Afflerbach şi David Stevenson (eds.), *An Improbable War ? The Outbreak of World War I and European Political Culture before 1914*, Berghahn Books, New York, 2007.

Shirky, Clay, *Here Comes Everybody : The Power of Organizing without Organizations*, Penguin Books, Londra, 2009.

Skidelsky, Robert, *John Maynard Keynes*, vol. 1 *Hopes Betrayed, 1883-1920*, Macmillan, Londra, 1983.

Spar, Debora L., *Ruling the Waves : Cycles of Discovery, Chaos, and Wealth from the Compass to the Internet*, Harcourt, Orlando, FL, 2003.

Standage, Tom, *The Victorian Internet : The Remarkable Story of the Telegraph and the Nineteenth Century's Online Pioneers*, Phoenix, Londra, 1999.

Taylor, Charles, *Five Years in China, with Some Account of the Great Rebellion*, Derby & Jackson, New York, 1860.

Ter Haar, B.J., *The White Lotus Teachings in Chinese Religious History*, E.J. Brill, Leiden, 1992.

Thompson, William R., „A Streetcar Named Sarajevo: Catalysts, Multiple Causation Chains, and Rivalry Structures", *International Studies Quarterly*, vol. 47, nr. 3, septembrie 2003, pp. 453-474.

Trachtenberg, Marc, „New Light on 1914?", contribuţie la Forumul H-Diplo/ISSF Forum despre 1914 (în curs de apariţie).

Tufekci, Zeynep, *Twitter and Tear Gas The Power and Fragility of Networked Protest*, Yale University Press, New Haven, CT, şi Londra, 2017.

Tworek, Heidi Jacqueline Sybil, „Magic Connections: German News Agencies and Global News Networks, 1905-1945", teză de doctorat nepublicată, Harvard University, 2012.

United States Congress, *Report of the Joint Special Committee to Investigate Chinese Immigration*, Government Printing Office, Washington, DC, 1877.

Vasquez, John A., şi Rundlett, Ashlea, „Alliances as a Necessary Condition of Multiparty Wars", *Journal of Conflict Resolution*, 2015, pp. 1-24.

Partea a VI-a. Molime şi fluierari

Ahmad, Ali, „The Great War and Afghanistan's Neutrality", în Maximilian Lakitsch, Susanne Reitmair şi Katja Seidel (eds.), *Bellicose Entanglements: The Great War as a Global War* (pp. 197-214), Lit Verlag, Zürich, 2015.

Akhmatova, Anna, *The Word That Causes Death's Defeat: Poems of Memory*, traducere de Nancy K. Anderson, Yale University Press, New Haven, CT, şi Londra, 2004.

Aksakal, Mustafa, „«Holy War Made in Germany?» Ottoman Origins of the 1914 Jihad", *War in History*, vol. 18, nr. 2, 2011, pp. 184-199.

Aksakal, Mustafa, „The Ottoman Proclamation of Jihad", în Erik-Jan Zürcher (ed.), *Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's „Holy War Made in Germany"* (pp. 53-69), Leiden University Press, Leiden, 2016.

Al-Rawi, Ahmad, „Buchan the Orientalist: *Greenmantle* and Western Views of the East", *Journal of Colonialism and Colonial History*, vol. 10, nr. 2, toamna 2009, Project MUSE, doi: 10.1353/cch.0.0068.

Al-Rawi, Ahmad, „John Buchan's British-Designed Jihad in *Greenmantle*", în Erik-Jan Zürcher (ed.), *Jihad and Islam in World War I Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's „Holy War Made in Germany"* (pp. 329-346), Leiden University Press, Leiden, 2016.

Applebaum, Anne, *Gulag: A History*, Doubleday, New York, 2003.

Barkai, Avraham, *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews, 1933-1943*, traducere de William Templer, University Press of New England, Hanover, NH, şi Londra, 1989.

Baynes, N.H. (ed.), *The Speeches of Adolf Hitler*, vol. 1, Oxford University Press, Londra, 1942.

Berghahn, Volker R., *Germany and the Approach of War in 1914*, Palgrave Macmillan, Londra, 1973.

Berlin, Isaiah, *Letters*, vol. 1 *1928-1946*, editat de Henry Hardy, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

Berlin, Isaiah, *Enlightening: Letters*, vol. 2: *1946-1960*, editat de Henry Hardy, Random House, New York, 2012.

Bloch, Michael, *Ribbentrop*, Bantam, Londra, 1992.

Buchan, John, *Greenmantle*, Hodder & Stoughton, Londra, 1916.

Burgdörfer, Friedrich, „Die Juden in Deutschland und in der Welt: Ein statistischer Beitrag zur biologischen, beruflichen und sozialen Struktur des Judentums in Deutschland", *Forschungen zur Judenfrage*, nr. 3, 1938, pp. 152-198.

Burleigh, Michael, *The Third Reich: A New History*, Pan Books, Londra, 2001.

Burleigh, Michael, şi Wippermann, Wolfgang, *The Racial State: Germany 1933-1945*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

Cannadine, David, „John Buchan: A Life at the Margins", *The American Scholar*, vol. 67, nr. 3, vara 1998, pp. 85-93.

Cleveland, William L., şi Bunton, Martin, *A History of the Modern Middle East*, Westview Books, Philadelphia, 2016.

Cohn, Norman, *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*, Harper and Row, New York, 1965.

Cooper, Duff, *The Duff Cooper Diaries, 1915-1951*, editat de John Julius Norwich, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 2005.

Dalos, György, *The Guest from the Future Anna Akhmatova and Isaiah Berlin*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 1999.

Della Pergola, Sergio, *Jewish Mixed Marriages in Milan 1901-1968, with an Appendix: Frequency of Mixed Marriage among Diaspora Jews*, Hebrew University, Ierusalim, 1972.

Duggan, Christopher, *Fascism and the Mafia*, Yale University Press, New Haven, CT, 1989.

Düring, Marten, „The Dynamics of Helping Behaviour for Jewish Fugitives during the Second World War: The Importance of Brokerage. The Segal Family's Case", *Online Encyclopaedia of Mass Violence*, 29 martie 2016, http://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/dynamics-helping-behaviour-jewish-fugitives-during-second-world-war-importance-brokerage-se.

Evangelista, Matthew, *Unarmed Forces The Transnational Movement to End the Cold War*, Cornell University Press, Ithaca, NY, şi Londra, 1999.

Fallada, Hans, *Alone in Berlin*, traducere de Michael Hoffman, Penguin Books, Londra, 2010 [ed. rom. *Singur în Berlin*, traducere din limba germană şi note de Gabriela Eftimie, Iaşi, Polirom, 2012 – n.tr.].

Falter, Jürgen W., *Hitlers Wähler*, C.H. Beck, München, 1991.

Ferguson, Niall, *Kissinger*, vol. 1 *1923-1968 – The Idealist*, Allen Lane/Penguin Press, Londra şi New York, 2015.

Ferguson, Niall, *The War of the World History's Age of Hatred*, Allen Lane, Londra, 2006 [ed. rom.: *Războiul Lumii. Epoca urii*, traducere de Alina Predescu, RAO, Bucureşti, 2012 – n.tr.].

Figes, Orlando, *A People's Tragedy The Russian Revolution, 1891-1924*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1996 [ed. rom.: *Revoluţia Rusă, 1891-1924. Tragedia unui popor*, traducere de Cornelia Marinescu, Polirom, Iaşi, 2016 – n.tr.].

Fogarty, Richard S., „Islam in the French Army during the Great War: Between Accommodation and Suspicion", în Eric Storm şi Ali Al Tuma (eds.), *Colonial Soldiers in Europe, 1914-1945: „Aliens in Uniform" in Wartime Societies* (pp. 23-40), Routledge, New York, 2016.

Friedländer, Saul, *Nazi Germany and the Jews The Years of Persecution, 1933-39*, Phoenix Giant, Londra, 1997.

Gambetta, Diego, *The Sicilian Mafia The Business of Protection*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1993.

Garfinkle, Adam, *Jewcentricity Why the Jews are Praised, Blamed, and Used to Explain Just About Everything*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, NJ, 2009.

Geiss, Immanuel, *July 1914: The Outbreak of the First World War – Selected Documents*, Batsford, Londra, 1967.

Gussone, Martin, „Die Moschee im Wünsdorfer «Halbmondlager» zwischen Gihad-Propaganda und Orientalismus", în Markus Ritter şi Lorenz Korn (eds.), *Beiträge zur Islamischen Kunst und Archäologie* (pp. 204-232), Reichert, Wiesbaden, 2010.

Habermas, Rebekka, „Debates on Islam in Imperial Germany", în David Motadel (ed.), *Islam and the European Empires* (pp. 231-253), Oxford University Press, Oxford, 2016.

Hanauer, Walter, „Die jüdisch-christliche Mischehe", *Allgemeines Statistisches Archiv*, nr. 17, 1928, pp. 513-537.

Hausheer, Roger, „It Didn't Happen One Night in Leningrad in 1945", *Times Higher Education*, 26 mai 2000, https://www.timeshighereducation.com/books/it-didnt-happen-one-night-in-leningrad-in-1945/156215.article.

Heimann-Jelinek, Felicitas, „The «Aryanisation» of Rothschild Assets in Vienna and the Problem of Restitution", în Georg Heuberger (ed.), *The Rothschilds Essays on the History of a European Family* (pp. 351-364), D.S. Brewer, Sigmaringen, 1994.

Herf, Jeffrey, *The Jewish Enemy Nazi Propaganda during the Second World War and the Holocaust*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006.

Hopkirk, Peter, *Like Hidden Fire: The Plot to Bring down the British Empire*, Kodansha International, New York, 1994.

Ignatieff, Michael, *Isaiah Berlin: A Life*, Vintage, Londra, 2000.

Jackson, Maurice, Petersen, Eleanora, Bull, James, Monsen, Sverre, şi Redmond, Patricia, „The Failure of an Incipient Social Movement", *Pacific Sociological Review*, vol. 3, nr. 1, 1960, pp. 35-40.

Jones, Steve, *In the Blood: God, Genes and Destiny*, HarperCollins, Londra, 1996.

Kahler, Miles, „Collective Action and Clandestine Networks: The Case of Al Qaeda", în Miles Kahler (ed.), *Networked Politics: Agency, Power, and Governance* (pp. 103-124), Cornell University Press, Ithaca, NY, şi Londra, 2009.

Kahler, Miles, „Networked Politics: Agency, Power, and Governance", în Miles Kahler (ed.), *Networked Politics: Agency, Power, and Governance* (pp. 1-22), Cornell University Press, Ithaca, NY, şi Londra, 2009.

Keddie, Nikki R., „Pan-Islam as Proto-Nationalism", *Journal of Modern History*, vol. 41, nr. 1, martie 1969, pp. 17-28.

Kelly, John, şi Yeterian, Julie, „Mutual-Help Groups for Alcohol and Other Substance Use Disorders", în Barbara S. McCrady şi Elizabeth E. Epstein (eds.), *Addictions: A Comprehensive Guidebook* (pp. 500-525), Oxford University Press, Oxford, 2013.

Kenney, Michael, „Turning to the «Dark Side»: Coordination, Exchange and Learning in Criminal Networks", în Miles Kahler (ed.), *Networked Politics: Agency, Power, and Governance* (pp. 79-102), Cornell University Press, Ithaca, NY, şi Londra, 2009.

Kharas, Homi, „The Unprecedented Expansion of the Global Middle Class: An Update", Brookings Working Papers in *Global Economy and Development*, nr. 100, februarie 2017.

Kopper, Christopher, „The Rothschild Family during the Third Reich", în Georg Heuberger (ed.), *The Rothschilds: Essays on the History of a European Family* (pp. 321-332), D.S. Brewer, Sigmaringen, 1994.

Kotkin, Stephen, *Stalin*, vol. 1: *Paradoxes of Power, 1878-1928*, Allen Lane/Penguin Press, Londra şi New York, 2014.

Kotkin, Stephen, *Stalin*, vol. 2: *Waiting for Hitler*, Allen Lane/Penguin Press, Londra şi New York, 2017.

Kurtz, Ernest, *Not-God: A History of Alcoholics Anonymous*, Hazelden, Center City, MN, 1991.

Landau, Jacob M., *Pan-Islam: History and Politics*, Routledge, Abingdon, 2016.

Laqueur, Walter (ed.), *Fascism: A Reader's Guide: Analyses, Interpretations, Bibliography*, Scolar Press, Aldershot, 1991.

Larsen, Stein Ugelvik, Hagtvet, Bernt, şi Myklebust, Jan Peter, *Who Were the Fascists? Social Roots of European Fascism*, Universitetsforlaget, Bergen, 1980.

Leggett, George, *The Cheka: Lenin's Political Police*, Oxford University Press, Oxford, 1981 [ed. rom.: *Ceka. Poliţia politică a lui Lenin: Comisia Extraordinară Panrusă pentru Combaterea Contrarevoluţiei şi Sabotajului*, traducere de Felicia şi Marius Ieneulescu Popovici, Humanitas, Bucureşti, 2000 – n.tr.].

Lewis, Norman, *The Honoured Society: The Sicilian Mafia Observed*, Eland, Londra, 2003 (1973).

Lewis, Norman, *Naples '44 : A World War II Diary of Occupied Italy*, William Collins, Londra, 1978.

Lownie, Andrew, *John Buchan : Presbyterian Cavalier*, Constable, Londra, 1995.

Lüdke, Tilman, „(Not) Using Political Islam : The German Empire and Its Failed Propaganda Campaign in the Near and Middle East, 1914-1918 and Beyond", în Erik-Jan Zürcher (ed.), *Jihad and Islam in World War I Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's „Holy War Made in Germany"* (pp. 71-94), Leiden University Press, Leiden, 2016.

MacDougall, Robert, „Long Lines : AT & T's Long-Distance Network as an Organizational and Political Strategy", *Business History Review*, nr. 80, 2006, pp. 297-327.

Macintyre, Ben, *A Spy among Friends : Kim Philby and the Great Betrayal*, Bloomsbury, Londra, 2014.

McKale, Donald M., „British Anxiety about Jihad in the Middle East", *Orient XXI*, 24 iunie 2016, http : //orientxxi.info/l-orient-dans-la-guerre-1914-1918/british-anxiety-about-jihad-in-the-middle-east,0940.

McKale, Donald M., „Germany and the Arab Question in the First World War", *Middle Eastern Studies*, vol. 29, nr. 2, aprilie 1993, pp. 236-253.

McKale, Donald M., *War by Revolution : Germany and Great Britain in the Middle East in the Era of World War I*, Kent State University Press, Kent, OH, şi Londra, 1998.

McMeekin, Sean, *The Berlin-Baghdad Express : The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power 1898-1918*, Penguin Books, Londra, 2011.

McMeekin, Sean, *The Russian Revolution : A New History*, Basic Books, New York, 2017.

McMurray, Jonathan S., *Distant Ties Germany, the Ottoman Empire, and the Construction of the Baghdad Railway*, Praeger, Westport, CT, şi Londra, 2001.

McSmith, Andy, *Fear and the Muse Kept Watch : The Russian Masters – from Akhmatova and Pasternak to Shostakovich and Eisenstein – under Stalin*, New Press, New York şi Londra, 2015.

Makela, Klaus *et al.* (eds.), *Alcoholics Anonymous as a Mutual-Help Movement : A Study in Eight Societies*, University of Wisconsin Press, Madison, WI, 1996.

Meiring, Kerstin, *Die christlich-jüdische Mischehe in Deutschland 1840-1933*, Dölling and Galitz, Hamburg, 1998.

Miller Lane, Barbara, şi Rupp, Leila J. (eds.), *Nazi Ideology before 1933 : A Documentation*, University of Texas Press, Austin, 1978.

Morgenthau, Henry, *Secrets of the Bosphorus*, Hutchinson & Co, Londra, 1918.

Mosse, Werner E., „Die Juden in Wirtschaft und Gesellschaft", în Werner E. Mosse (ed.), *Juden in Wilhelminischen Deutschland 1890-1914* (pp. 57-113), Mohr, Tübingen, 1976.

Mosse, Werner E., *Jews in the German Economy The German-Jewish Economic Elite, 1820-1935*, Oxford University Press, Oxford, 1987.

Motadel, David, *Islam and Nazi Germany's War*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2014.

Nicholas, Lynn H., *The Rape of Europa : The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War*, Macmillan, Londra, 1994.

Ohler, Norman, *Blitzed : Drugs in Nazi Germany*, traducere de Shaun Whiteside, Allen Lane, Londra, 2017.

O'Loughlin, John, Flint, Colin, şi Anselin, Luc, „The Geography of the Nazi Vote : Context, Confession, and Class in the Reichstag Election of 1930", *Annals of the Association of American Geographers*, nr. 84, 1994, pp. 351-380.

Raab, Jörg, „More than Just a Metaphor : The Network Concept and Its Potential in Holocaust Research", în Gerald D. Feldman şi Wolfgang Seibel (eds.), *Networks of Nazi Persecution : Bureaucracy, Business and the Organization of the Holocaust* (pp. 321-340), Berghahn Books, New York şi Oxford, 2006.

Rogan, Eugene, *The Arabs : A History*, Allen Lane, Londra, 2009.

Rogan, Eugene, *The Fall of the Ottomans : The Great War in the Middle East, 1914-1920*, Basic Books, New York, 2015.

Rogan, Eugene, „Rival Jihads : Islam and the Great War in the Middle East, 1914-1918", *Journal of the British Academy*, nr. 4, 2014, pp. 1-20.

Rubinstein, W.D., *The Left, the Right, and the Jews*, Croom Helm, Londra şi Canberra, 1982.

Ruble, Blair A., *Leningrad : Shaping a Soviet City*, University of California Press, Berkeley şi Los Angeles, 1990.

Ruppin, Arthur, *Soziologie der Juden*, vol. 1 *Die soziale Struktur der Juden*, Jüdischer Verlag, Berlin, 1930.

Rutledge, Ian, *Enemy on the Euphrates : The Battle for Iraq, 1914-1921*, Saqi Books, Londra, 2015.

Satyanath, Shanker, Voigtländer, Nico, şi Voth, Hans-Joachim, „Bowling for Fascism : Social Capital and the Rise of the Nazi Party", *Journal of Political Economy* (în curs de apariţie).

Schwanitz, Wolfgang G., „The Bellicose Birth of Euro-Islam in Berlin", în Ala Al-Hamarneh şi Jörn Thielmann (eds.), *Islam and Muslims in Germany* (pp. 183-212), Brill, Leiden, 2008.

Scotten, W.E., „The Problem of the Mafia in Sicily", în Università di Catania – Facoltà di Scienze Politiche, *Annali 80 del Dipartimento di Scienze Storiche* (pp. 622-629), Galatea Editrice, Catania, 1981.

Service, Robert, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin Books, Londra, 1997.

Sperry, Earl E., şi West, Willis M., *German Plots and Intrigues in the United States during the Period of Our Neutrality*, Committee on Public Information, Washington, DC, 1918.

Staar, Richard Felix, *Foreign Policies of the Soviet Union*, Hoover Institution Press, Stanford, 1991.

Starr, Paul, *The Creation of the Media : Political Origins of Modern Communications*, Basic Books, New York, 2004.

Tamberino, Frank, „A Criminal Renaissance : The Postwar Revival of the Sicilian Mafia, 1943-1945", disertaţie, Harvard University, 2017.

Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, Princeton University Press, Princeton, 2015.

Turchin, Peter, *Ages of Discord : A Structural-Demographic Analysis of American History*, Beresta Books, Chaplin, CT, 2016.

Valentin, Hugo, *Antisemitism Historically and Critically Examined*, Gollancz, Londra, 1936.

Voigtländer, Nico, şi Voth, Hans-Joachim, „Persecution Perpetuated : The Medieval Origins of Anti-Semitic Violence in Nazi Germany", *Quarterly Journal of Economics*, 2012, pp. 1339-1392.

Volkogonov, Dmitri, *Lenin : Life and Legacy*, HarperCollins, Londra, 1994.

White, William L., şi Kurtz, Ernest, „Twelve Defining Moments in the History of Alcoholics Anonymous", în Marc Galanter şi Lee Ann Kaskutas (eds.), *Recent Developments in Alcoholism : Research on Alcoholics Anonymous and Spirituality in Addiction Recovery*, vol. 18 (pp. 37-57), Springer, New York, 2008.

Windolf, Paul, „The German-Jewish Economic Elite, 1900-1930", *Journal of Business History*, vol. 56, nr. 2, 2011, pp. 135-162.

Zürcher, Erik-Jan, „Introduction : The Ottoman Jihad, the German Jihad, and the Sacralization of War", în Erik-Jan Zürcher (ed.), *Jihad and Islam in World War I : Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's „Holy War Made in Germany"* (pp. 13-29), Leiden University Press, Leiden, 2016.

Partea a VII-a. Fii stăpânul junglei

Abdelal, Rawi, „The Politics of Monetary Leadership and Followership : Stability in the European Monetary System since the Currency Crisis of 1992", *Political Studies*, vol. 46, nr. 2, iunie 1998, pp. 246-247.

Agnew, Spiro, *Go Quietly... or Else*, Morrow, New York, 1980.

Bar-Yam, Yaneer, „Complexity Rising: From Human Beings to Human Civilization – A Complexity Profile", în *Encyclopaedia of Life Support Systems* (pp. 1-33), United Nations, Oxford, 2002.

Bar-Yam, Yaneer, *Dynamics of Complex Systems*, Addison-Wesley, Reading, MA, 1997.

Barnard, Rita, şi Popescu, Monica, „Nelson Mandela", în Steven Casey şi Jonathan Wright (eds.), *Mental Maps in the Era of Détente and the End of the Cold War, 1968-91* (pp. 236-249), Palgrave Macmillan, Basingstoke şi New York, 2015.

Bearman, Peter S., şi Everett, Kevin D., „The Structure of Social Protest, 1961-1983", *Social Networks*, nr. 15, 1993, pp. 171-200.

Beckett, Ian F.W., şi Pimlott, John, *Counter-Insurgency Lessons from History*, Pen & Sword Military, Barnsley, 2011.

Bordo, Michael, şi Levin, Andrew, „Central Bank Digital Currency and the Future of Monetary Policy", working paper, mai 2017.

Brinton, Christopher C., şi Mung Chiang, *The Power of Networks: Six Principles That Connect Our Lives*, Princeton University Press, Princeton şi Oxford, 2017.

Brzezinski, Zbigniew, *Between Two Ages America's Role in the Technetronic Era*, Penguin Books, New York, 1970.

Bush, George H.W., *All the Best, George Bush: My Life in Letters and Other Writings*, Scribner, New York, 2014.

Bush, George H.W., şi Scowcroft, Brent, *A World Transformed*, Alfred A. Knopf, New York, 1998.

Caldaray, Dario, şi Iacoviello, Matteo, „Measuring Geopolitical Risk", working paper, 7 septembrie 2016.

Caldarelli, Guido, şi Catanzaro, Michele, *Networks: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2012.

Castells, Manuel, *The Rise of the Network Society The Information Age: Economy, Society, and Culture*, vol. 1, Oxford University Press, Oxford, 2000.

Chanda, Nayan, *Bound Together: How Traders, Preachers, Adventurers, and Warriors Shaped Globalisation*, Yale University Press, New Haven, CT, şi Londra, 2007.

Conway, Melvin E., „How Do Committees Invent?", *Datamation*, aprilie 1968, http://www.melconway.com/research/committees.html.

Cooper, Richard, *The Economics of Interdependence Economic Policy in the Atlantic Community*, Council on Foreign Relations, New York, 1968.

Cross, J.P., *„A Face Like a Chicken's Backside" An Unconventional Soldier in South East Asia, 1948-1971*, History Press, Stroud, 2015.

Dorussen, Han, şi Ward, Hugh, „Trade Networks and the Kantian Peace", *Journal of Peace Research*, vol. 47, nr. 1, 2010, pp. 29-42.

Drobny, Steven, *Inside the House of Money Top Hedge Fund Traders on Profiting in the Global Markets*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, NJ, 2006.

Eichengreen, Barry, Wyplosz, Charles, „The Unstable EMS", *Brookings Papers on Economic Activity*, vol. 24, nr. 1, 1993, pp. 51-144.

Engdahl, William, „The Secret Financial Network Behind «Wizard» George Soros", *Executive Intelligence Review*, vol. 23, nr. 44, 1 noiembrie 1996, pp. 54-60.

Evangelista, Matthew, *Unarmed Forces: The Transnational Movement to End the Cold War*, Cornell University Press, Ithaca, NY, şi Londra, 1999.

Ferguson, Niall, *High Financier The Lives and Time of Siegmund Warburg*, Penguin Allen Lane, Londra, 2010.

Ferguson, Niall, „Siegmund Warburg, the City of London and the Financial Roots of European Integration", *Business History*, vol. 51, nr. 3, mai 2009, pp. 364-382.

Ferguson, Niall, şi Schlefer, Jonathan, „Who Broke the Bank of England?", Harvard Business School Case N9-709-026, 8 ianuarie 2009.

Forester, C.S., *The General*, Michael Joseph, Londra, 1936.

Goldsmith, Jack, şi Wu, Tim, *Who Controls the Internet? Illusions of a Borderless World*, Oxford University Press, Oxford şi New York, 2008.

Granville, Brigitte, Cruz, Jaume Martorell, şi Prevezer, Martha, „Elites, Thickets and Institutions: French Resistance versus German Adaptation to Economic Change, 1945-2015", CGR Working Paper 63, f.a.

Grdesic, Marko, „Television and Protest in East Germany's Revolution, 1989-1990: A Mixed-Methods Analysis", *Communist and post-Communist Studies*, nr. 47, 2014, pp. 93-103.

Gudmundsson, Bruce I., *Stormtroop Tactics: Innovation in the German Army, 1914-18*, Praeger, Westport, CT, 1995.

Gumede, William Mervin, *Thabo Mbeki and the Soul of the ANC*, Zebra Press, Cape Town, 2007.

Hafner-Burton, Emilie M., şi Montgomery, Alexander H., „Globalization and the Social Power Politics of International Economic Networks", în Miles Kahler (ed.), *Networked Politics: Agency, Power, and Governance* (pp. 23-42), Cornell University Press, Ithaca, NY, şi Londra, 2009.

Haim, Dotan A., „Alliance Networks and Trade: The Effect of Indirect Political Alliances on Bilateral Trade Flows", working paper, University of California, San Diego, 2015.

Hall, Wendy, „The Ever Evolving Web: The Power of Networks", *International Journal of Communications*, 5, 2011, pp. 651-664.

Hileman, Garrick, şi Rauchs, Michel, „Global Cryptocurrency Benchmarking Study", Centre for Alternative Finance, Cambridge, 2017.

Jackson, Matthew O., şi Nei, Stephen, „Networks of Military Alliances, Wars, and International Trade", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, vol. 112, nr. 50, 15 decembrie 2015, pp. 15277-15284.

Johnson, Christopher, „The UK and the Exchange Rate Mechanism", în Christopher Johnson şi Stefan Collignon (eds.), *The Monetary Economics of Europe Causes of the EMS Crisis* (pp. 85-102), Pinter, Londra, 1994.

Johnson, Dominic, şi Jordan, Ferenc, „The Web of War: A Network Analysis of the Spread of Civil Wars in Africa", *Annual Meeting of the Political Science Association*, nr. 28, 2007, pp. 1-19.

Jones, Matthew, *Conflict and Confrontation in South East Asia, 1961-65*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Kaufman, Michael T., *Soros: The Life and Times of a Messianic Billionaire*, Alfred A. Knopf, New York, 2002.

Kay, John, *Other People's Money Masters of the Universe or Servants of the People*, Profile Books, Londra, 2016.

Keller, Franziska, „(Why) Do Revolutions Spread?", lucrare nepublicată, 2012.

Keohane, Robert, şi Nye, Joseph, *Power and Interdependence: World Politics in Transition*, Little, Brown, Boston, MA, 1977 [ed. rom. *Putere şi interdependenţă*, traducere de Adriana Straub, studiu introductiv de Olivia Toderean, Polirom, Iaşi, 2009 – n.tr.].

Kerr, Ian M., *A History of the Eurobond Market*, Prentice-Hall, Londra, 1984.

Kilcullen, David, *Counterinsurgency*, C. Hurst & Co., Londra, 2010.

King, Gary, Jennifer Pan, şi Roberts, Margaret E., „A Randomized Experimental Study of Censorship in China", working paper, 6 octombrie 2013.

Klein, Naomi, *Shock Doctrine The Rise of Disaster Capitalism*, Penguin Books, Londra, 2014.

Lamont, Norman, *In Office*, Little, Brown, Londra, 1999.

Lamoreaux, Naomi R., Raff, Daniel M.G., şi Temin, Peter, „Beyond Markets and Hierarchies: Toward a New Synthesis of American Business History", NBER Working Paper nr. 9029, iulie 2002, pp. 1-63.

Landsberg, Christopher, *The Quiet Diplomacy of Liberation: International Politics and South Africa's Transition*, Jacana Media, Johannesburg, 2004.

Levina, Olga, şi Hillmann, Robert, „Wars of the World: Evaluating the Global Conflict Structure during the Years 1816-2001 Using Social Network Analysis", *Social and Behavioral Sciences*, nr. 100, 2013, pp. 68-79.

Lupu, Yonatan, şi Traag, Vincent A., „Trading Communities, the Networked Structure of International Relations, and the Kantian Peace", *Journal of Conflict Resolution*, vol. 57, nr. 6, 2013, pp. 1011-1042.

Major, John, *The Autobiography*, HarperCollins, Londra, 1999.

Mallaby, Sebastian, *More Money than God: Hedge Funds and the Making of a New Elite*, Bloomsbury, Londra, 2010.

Maoz, Zeev, „Network Polarization, Network Interdependence, and International Conflict, 1816-2002", *Journal of Peace Research*, vol. 43, nr. 4, 2006, pp. 391-411.

Marston, Daniel, „Lost and Found in the Jungle: The Indian and British Army Jungle Warfare Doctrines for Burma, 1943-5, and the Malayan Emergency, 1948-60", în Hew Strachan (ed.), *Big Wars and Small Wars: The British Army and the Lessons of War in the 20th Century*, Taylor & Francis e-Library, Abingdon şi New York, 2006, ediţia Kindle, KL 2045-2786.

Milward, Alan S. *The European Rescue of the Nation-State*, ediţia a II-a, Routledge, Londra, 2000.

Mumford, Andrew, *The Counter-Insurgency Myth: The British Experience of Irregular Warfare*, Routledge, Londra şi New York, 2012.

Naughton, John, *From Gutenberg to Zuckerberg: What You Really Need to Know about the Internet*, Quercus, Londra, 2012.

Navidi, Sandra, *Superhubs How the Financial Elite and their Networks Rule Our World*, Nicholas Brealey, Boston, MA, şi Londra, 2016.

Newman, Mark, *Networks: An Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2010.

O'Hara, Glen, *From Dreams to Disillusionment: Economic and Social Planning in 1960s Britain*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2007.

Osa, Maryjane, *Solidarity and Contention: Networks of Polish Opposition*, University of Minnesota Press, Minneapolis şi Londra, 2003.

Pocock, Tom, *Fighting General: The Public and Private Campaigns of General Sir Walter Walker*, Thistle Publishing, Londra, 2013.

Powell, Walter W., „Neither Market Nor Hierarchy: Network Forms of Organization", *Research in Organizational Behavior*, nr. 12, 1990, pp. 295-336.

Raymond, Eric S., *The Cathedral and the Bazaar: Musings on Linux and Open Source by an Accidental Revolutionary*, O'Reilly Media, Sebastopol, CA, 2001.

Rhodes, R.A.W., „The New Governance: Governing without Government", *Political Studies*, nr. 44, 1996, pp. 652-667.

Rosentall, Paul, „«Confrontation»: Countering Indonesian Insurgency, 1963-66", în Gregory Fremont-Barnes (ed.), *A History of Counterinsurgency*, vol. 2: *From Cyprus to Afghanistan, 1955 to the 21st Century* (pp. 95-125), Praeger, Santa Barbara şi Denver, 2015.

Roxburgh, H.M.C. (ed.), *Strained to Breaking Point: A History of Britain's Relationship with Europe, 1945-2016*, CBY Publishing, Middlesex, 2016.

Sampson, Anthony, *Mandela: The Authorized Biography*, Vintage Books, New York, 2000.

Samuels, M., *Command or Control? Command, Training and Tactics in the British and German Armies, 1888-1918*, Routledge, Londra, 1995.

Sargent, Daniel J., *A Superpower Transformed: The Remaking of American Foreign Relations in the 1970s*, Oxford University Press, Oxford, 2015.

Schechter, Danny, *Madiba A to Z: The Many Faces of Nelson Mandela*, Seven Stories Press, New York, 2013.

Schenk, Catherine R., „Sterling, International Monetary Reform and Britain's Applications to Join the European Economic Community in the 1960s", *Contemporary European History*, vol. 11, nr. 3, 2002, pp. 345-369.

Schroeder, Paul W., „Economic Integration and the European International System in the Era of World War I", *American Historical Review*, vol. 98, nr. 4, octombrie 1993, pp. 1130-1137.

Scott, James C., *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, Yale University Press, New Haven, CT, şi Londra, 1998 [ed. rom.: *În numele*

statului. Modele eşuate de îmbunătăţire a condiţiei umane, traducere de Alina Pelea, Polirom, Iaşi, 2007 – n.tr.].

Simpson, Emile, *War from the Ground Up : Twenty-First-Century Combat as Politics*, Hurst, Londra, 2012.

Slater, Robert, *Soros : The World's Most Influential Investor*, McGraw-Hill, New York, 2009.

Soros, George, „Fallibility, Reflexivity, and the Human Uncertainty Principle", *Journal of Economic Methodology*, vol. 20, nr. 4, 2013, pp. 309-329.

Soros, George, *George Soros on Globalization*, Public Affairs, New York, 2002 [ed. rom. : *Despre globalizare*, cu un cuvânt înainte de Daniel Dăianu şi o prefaţă a autorului la ediţia în limba română, traducere de Silviu Lupescu, Polirom, Iaşi, 2002 – n.tr.].

Soros, George, „The Theory of Reflexivity", discurs susţinut la MIT Department of Economics, 26 aprilie, Soros Fund Management, New York, 1994.

Soros, George, împreună cu Wien, Bryon, şi Koenon, Krisztina, *Soros on Soros : Staying Ahead of the Curve*, John Wiley & Sons, New York, Inc. 1995 [ed. rom. *Soros despre Soros. A fi acolo, sus !*, traducere de Radu Săndulescu, ALL, Bucureşti, 1997 – n.tr.].

Soros, George, şi Schmitz, Gregor Peter, *The Tragedy of the European Union : Disintegration or Revival ?*, PublicAffairs, New York, 2014.

Staar, Richard Felix, *Foreign Policies of the Soviet Union*, Hoover Institution Press, Stanford, 1991.

Stark, David, şi Vedres, Balazs, „The Social Times of Network Spaces : Sequence Analysis of Network Formation and Foreign Investment in Hungary, 1987-2001", *American Journal of Sociology*, vol. 111, nr. 5, 2006, pp. 1367-1411.

Stephens, Philip, *Politics and the Pound : The Conservatives' Struggle with Sterling*, Macmillan, Londra, 1996.

Stevenson, David, „The First World War and European Integration", *International History Review*, vol. 34, nr. 4, 2012, pp. 841-863.

Strachan, Hew, „British Counter-Insurgency from Malaya to Iraq", *Royal United Services Institute Journal*, vol. 152, nr. 6, 2007, pp. 8-11.

Stubbs, Richard, „From Search and Destroy to Hearts and Minds : The Evolution of British Strategy in Malaya 1948-60", în Daniel Marston şi Carter Malkasian (eds.), *Counterinsurgency in Modern Warfare* (pp. 101-119), Osprey Publishing, Oxford şi Long Island City, NY, 2008.

Taylor, Ian, *Stuck in Middle GEAR : South Africa's Post-Apartheid Foreign Relations*, Praeger, Westport, CT, şi Londra, 2001.

Thompson, Grahame F., *Between Hierarchies and Markets The Logic and Limits of Network Forms of Organization*, Oxford University Press, Oxford, 2003.

Thompson, Grahame F., Frances, Jennifer, Levacic, Rosalind, şi Mitchell, Jeremy (eds.), *Markets, Hierarchies and Networks : The Coordination of Social Life*, SAGE Publications/The Open University, Londra şi Thousand Oaks, CA, 1991.

Tuck, Christopher, „Borneo 1963-66 : Counter-Insurgency Operations and War Termination", *Small Wars and Insurgencies*, vol. 15, nr. 3, 2004, pp. 89-111.

Walker, General Sir Walter, „How Borneo was Won", *The Round Table*, vol. 59, nr. 233, 1969, pp. 9-20.

Partea a VIII-a. Biblioteca Babel

Acemoglu, Daron, Johnson, Simon, Kermani, Amir, Kwak, James, şi Mitton, Todd, „The Value of Connections in Turbulent Times : Evidence from the United States", NBER Working Paper nr. 19701, decembrie 2013.

Allen, Jonathan, şi Parnes, Amie, *Shattered : Inside Hillary Clinton's Doomed Campaign*, Crown/Archetype, New York, 2017.

Ali, Ayaan Hirsi, *The Challenge of Dawa: Political Islam as an Ideology and How to Counter It*, Hoover Institution Press, Stanford, 2017.

Allcott, Hunt, şi Gentzkow, Matthew, „Social Media and Fake News in the 2016 Election", NBER Working Paper nr. 23089, ianuarie 2017.

Army, Department of the, *Insurgencies and Countering Insurgencies*, FM 3-24/MCWP 3-33.5, 13 mai 2014.

Army, Department of the, *The US Army/Marine Corps Counterinsurgency Field Manual: US Army Field Manual No. 3-24: Marine Corps Warfighting Publication No. 3-33.5*, University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Autor, David H., David Dorn, şi Hanson, Gordon H., „Untangling Trade and Technology: Evidence from Local Labour Markets", *Economic Journal*, nr. 125 (mai 2015), pp. 621-646.

Barbera, Salvador, şi Jackson, Matthew O., „A Model of Protests, Revolution, and Information", working paper, februarie 2016.

Bell, Daniel, *The China Model: Political Meritocracy and the Limits of Democracy*, Princeton University Press, Princeton, 2015.

Berger, J.M., şi Perez, Heather, „The Islamic State's Diminishing Returns on Twitter: How Suspensions Are Limiting the Social Networks of English-Speaking ISIS Supporters", Program on Extremism Occasional Paper, George Washington University, februarie 2016.

Berger, J.M., şi Morgan, Jonathon, „The ISIS Twitter Census: Defining and Describing the Population of ISIS Supporters on Twitter", The Brookings Project on US Relations with the Islamic World Analysis Paper nr. 20, martie 2015.

Berman, Eli, *Radical, Religious, and Violent The New Economics of Terrorism*, MIT Press, Cambridge MA, şi Londra, 2009.

Bodine-Baron, Elizabeth, Helmus, Todd C., Magnuson, Madeline, şi Winkelman, Zev, *Examining ISIS Support and Opposition Networks on Twitter*, Rand Corporation, Santa Monica, 2016.

Bond, Robert M., Fariss, Christopher J., Jones, Jason J., Kramer, Adam D.I., Marlow, Cameron, Settle, Jaime E., şi Fowler, James H. „A 61-Million-Person Experiment in Social Influence and Political Mobilization", *Nature*, nr. 489, septembrie 2012, pp. 295-298.

Borges, Jorge Luis, „The Library of Babel", în *Collected Fictions* (pp. 112-118), traducere de Andrew Hurley, Viking Penguin, New York, 1998 [ed. rom. „Biblioteca Babel", în *Proză completă 1. Evaristo Carriego • Istoria universală a infamiei • Istoria eternităţii • Ficţiuni*, traducere şi note de Irina Dogaru, Cristina Hăulică şi Andrei Ionescu, cuvânt înainte, tabel cronologic, prezentări şi ediţie îngrijită de Andrei Ionescu, Polirom, Iaşi, 2015 – n.tr.].

Boxell, Levi, Gentzkow, Matthew, şi Shapiro, Jesse M., „Is the Internet Causing Political Polarization? Evidence from Demographics", NBER Working Paper nr. 23258, martie 2017.

Bricker, Jesse, Henriques, Alice, Krimmel, Jacob, şi Sabelhaus, John, „Measuring Income and Wealth at the Top Using Administrative and Survey Data", Brookings Papers on Economic Activity Conference Draft, 10-11 martie 2016.

Brinton, Christopher C., şi Mung Chiang, *The Power of Networks: Six Principles That Connect Our Lives*, Princeton University Press, Princeton şi Oxford, 2017.

Byrne, Liam, *Black Flag down: Counter-Extremism, Defeating ISIS and Winning the Battle of Ideas*, Biteback Publishing, Londra, 2016.

Campante, Filipe, şi Yanagizawa-Drott, David, „Long-Range Growth: Economic Development in the Global Network of Air Links", NBER Working Paper nr. 22653, septembrie 2016, pp. 1-34.

Case, Anne, şi Deaton, Angus, „Mortality and Morbidity in the 21st Century", Brookings Papers on Economic Activity Conference Drafts, 23-24 martie 2017.

Case, Anne, şi Deaton, Angus, „Rising Morbidity and Mortality in Midlife among White Non-Hispanic Americans in the 21st Century", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 17 septembrie 2015.

Chetty, Raj, Hendren, Nathaniel, Kline, Patrick, Saez, Emmanuel, şi Turner, Nicholas, „Is the United States Still a Land of Opportunity? Recent Trends in Intergenerational Mobility", NBER Working Paper nr. 19844, ianuarie 2014.

Corlett, Adam, „Examining an Elephant: Globalisation and the Lower Middle Class of the Rich World", Resolution Foundation Report, septembrie 2016.

Crawford, Neta C., „US Costs of Wars through 2014: $4.4 Trillion and Counting. Summary of Costs for the US Wars in Iraq, Afghanistan and Pakistan", working paper, 25 iunie 2014.

Davis, Gerald F., Yoo, Mina, şi Baker, Wayne E., „The Small World of the American Corporate Elite, 1982-2001", *Strategic Organization*, vol. 1, nr. 3, 2003, pp. 301-326.

Deloitte, LLP, *There's No Place Like Phone: Consumer Usage Patterns in the Era of Peak Smartphone*, Global Mobile Consumer Survey 2016: UK Cut, Deloitte LLP, Londra, 2016.

DeMuth, Christopher, „Can the Administrative State be Tamed?", *Journal of Legal Analysis*, vol. 8, nr. 1, primăvara 2016, pp. 121-190.

Dobbs, Richard, Madgavkar, Anu, Manyika, James, Woetzel, Jonathan, Bughin, Jacques, Labaye, Eric, Huisman, Liesbeth, şi Kashyap, Pranav, *Poorer Than Their Parents? Flat or Falling Incomes in Advanced Economies*, McKinsey Global Institute, iulie 2016.

Eilstrup-Sangiovanni, M., şi Jones, Calvert, „Assessing the Dangers of Illicit Networks: Why al-Qaida May be Less Threatening than Many Think", *International Security*, vol. 33, nr. 2, 2008, pp. 7-44.

Elliott, Matthew, Golub, Benjamin, şi Jackson, Matthew O., „Financial Networks and Contagion", *American Economic Review*, vol. 104, nr. 10, 2014, pp. 3115-3153.

Enders, Walter, şi Xuejuan Su, „Rational Terrorists and Optimal Network Structure", *Journal of Conflict Resolution*, vol. 51, nr. 1, februarie 2007, pp. 33-57.

Ferguson, Niall, *The Ascent of Money A Financial History of the World*, Penguin Books, Londra, 2008 [ed. rom. *Ascensiunea banilor. O istorie financiară a lumii*, traducere de Alfred Neagu şi Junona Tutunea, Polirom, Iaşi, 2016 – n.tr.].

Ferguson, Niall, *The Great Degeneration: How Institutions Decay and Economies Die*, Penguin Books, Londra, 2013 [ed. rom.: *Marele Declin. Cum decad instituţiile şi mor economiile*, traducere de Lucia Popovici, Polirom, Iaşi, 2014 – n.tr.].

Ferguson, Niall, *Kissinger*, vol. 1 *1923-1968 – The Idealist*, Allen Lane/Penguin Press, Londra şi New York, 2015.

Financial Crisis Inquiry Commission, *The Financial Crisis Inquiry Report, Authorized Edition: Final Report of the National Commission on the Causes of the Financial and Economic Crisis in the United States*, PublicAffairs, New York, 2011.

Fisher, Ali, „Swarmcast: How Jihadist Networks Maintain a Persistent Online Presence", *Perspectives on Terrorism*, vol. 9, nr. 3, iunie 2015, http://www.terrorismanalysts.com/pt/index.php/pot/article/view426.

Frampton, Martyn, Goodhart, David, şi Mahmood, Khalid, *Unsettled Belonging A Survey of Britain's Muslim Communities*, Policy Exchange, Londra, 2016.

Funke, Manuel, Schularick, Moritz, şi Trebesch, Christoph, „Going to Extremes: Politics after Financial Crises, 1870-2014", *European Economic Review*, nr. 88, 2016, pp. 227-260.

Gagnon, Julien, şi Goyal, Sanjeev, „Networks, Markets, and Inequality", *American Economic Review*, vol. 107, nr. 1, 2017, pp. 1-30.

García Martínez, Antonio, *Chaos Monkeys: Inside the Silicon Valley Money Machine*, Ebury Press, Londra, 2016.

Glennon, Michael J., „National Security and Double Government", *Harvard National Security Journal*, vol. 5, nr. 1, 2014, pp. 1-114.

Goodhart, David, *The Road to Somewhere The Populist Revolt and the Future of Politics*, Oxford University Press, Oxford, 2017.

Habeck, Mary, împreună cu Carafano, James Jay, Donnelly, Thomas, Hoffman, Bruce, Jones, Seth, Kagan, Frederick W., Kagan, Kimberly, Mahnken, Thomas, şi Zimmerman, Katherine, *A Global Strategy for Combating Al-Qaeda and the Islamic State*, American Enterprise Institute, Washington, DC, 2015.

Haldane, Andrew G., „A Little More Conversation, a Little Less Action", discurs susţinut la Federal Reserve Bank of San Francisco Macroeconomics and Monetary Policy Conference, 31 martie 2017.

Hellebrandt, Tomas, şi Mauro, Paolo, „The Future of Worldwide Income Distribution", Peterson Institute for International Economics Working Paper, aprilie 2015, pp. 15-17.

Hill, Alison L. *et al.*, „Emotions as Infectious Diseases in a Large Social Network: The SISa Model", *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 2010, pp. 1-9.

Howard, Philip K., *Life Without Lawyers: Liberating Americans from Too Much Law*, W.W. Norton, New York, 2009.

Howard, Philip K., *The Rule of Nobody: Saving America from Dead Laws and Broken Government*, W.W. Norton, New York, 2015.

Inglehart, Ronald F., şi Norris, Pippa, „Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash", Harvard Kennedy School Working Paper RWP16-026, august 2016.

Keller, Franziska Barbara, „Moving beyond Factions: Using Social Network Analysis to Uncover Patronage Networks among Chinese Elites", working paper, f.a.

Keller, Franziska Barbara, „Networks of Power: Using Social Network Analysis to Understand Who Will Rule and Who is Really in Charge in the Chinese Communist Party", working paper, noiembrie 2015.

Khosrokhavar, Farhad, *L'Islam dans les prisons*, Balland, Paris, 2004.

Kirkpatrick, David, *The Facebook Effect: And How It Is Changing Our Lives*, Virgin, Londra, 2010 [ed. rom. *Efectul Facebook. Din culisele reţelei de socializare care uneşte lumea*, traducere de Bogdan Odagescu, Philobia, Bucureşti, 2011 – n.tr.].

Krebs, Valdis, „Mapping Networks of Terrorist Cells", *Connections*, vol. 24, nr. 3, 2002, pp. 43-52.

Laurence, Jonathan, şi Vaisse, Justin, *Integrating Islam: Political and Religious Challenges in Contemporary France*, Brookings Institution Press, Washington, DC, 2006.

McChrystal, Stanley, *My Share of the Task*, Penguin Books, New York, 2013.

MacGill, V., „Acephalous Groups and the Dynamics from a Complex Systems Perspective", *Proceedings of the 56th Annual Meeting of the ISSS – 2012* (pp. 1-20), San Jose, CA, 2013.

McLaughlin, Patrick A., şi Greene, Robert, „Dodd-Frank's Regulatory Surge: Quantifying Its Regulatory Restrictions and Improving Its Economic Analyses", *Mercatus on Policy*, februarie 2014.

McLaughlin, Patrick A., şi Sherouse, Oliver, *The Impact of Federal Regulation on the 50 States*, Mercatus Center, George Washington University, Arlington, VA, 2016.

Milanovic, Branko, şi Lakner, Christoph, „Global Income Distribution: From the Fall of the Berlin Wall to the Great Recession", World Bank Policy Research Working Paper, decembrie 2013.

Minor, T., „Attacking the Nodes of Terrorist Networks", *Global Security Studies*, vol. 3, nr. 2, 2012, pp. 1-12.

Marion, R., şi Uhl-Bien, M., „Complexity Theory and Al-Qaeda: Examining Complex Leadership", *Emergence: A Journal of Complexity Issues in Organizations and Management*, nr. 5, 2003, pp. 56-78.

Mayer, Christopher, şi Sinai, Todd, „Network Effects, Congestion Externalities, and Air Traffic Delays: Or Why All Delays are Not Evil", NBER Working Paper nr. 8701, ianuarie 2002.

Morozov, Evgeny V., *The Net Delusion: How Not to Liberate the World*, Allen Lane, Londra, 2011.

Morselli, Carlo, Giguère, Cynthia, şi Petit, Katia, „The Efficiency/Security Trade-Off in Criminal Networks", *Social Networks*, vol. 29, nr. 1, ianuarie 2007, pp. 143-153.

Murray, Charles, *Coming Apart: The State of White America, 1960-2010*, Crown Forum, New York, 2012.

Nagl, John A., *Learning to Eat Soup with a Knife: Counterinsurgency Lessons from Malaya and Vietnam*, University of Chicago Press, Chicago, 2002.

Neely, Christopher J., „The Federal Reserve Responds to Crises: September 11th was Not the First", *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, vol. 86, nr. 2, martie/aprilie 2004, pp. 27-42.

Oliver, Kathryn, „Covert Networks, Structures, Process, and Types", Mitchell Centre Working Paper, 25 iunie 2014.

Oxfam, „An Economy for the 1% How Privilege and Power in the Economy Drive Extreme Inequality and How This Can be Stopped", 210 Oxfam Briefing Paper, 18 ianuarie 2016.

Paik, Anthony, şi Sanchargin, Kenneth, „Social Isolation in America: An Artifact", *American Sociological Review*, vol. 78, nr. 3, 2013, pp. 339-360.

Pentland, Alex, *Social Physics: How Good Ideas Spread - The Lessons from a New Science*, Scribe, Melbourne şi Londra, 2014.

Pew Research Center Forum on Religion & Public Life, *The Future Global Muslim Population: Projections for 2010-2030*, Pew Research Center, Washington, DC, 2011.

Pew Research Center Forum on Religion & Public Life, *The World's Muslims Religion, Politics and Society*, Pew Research Center, Washington, DC, 2013.

Piketty, Thomas, şi Saez, Emmanuel, „Income Inequality in the United States, 1913-1998" *Quarterly Journal of Economics*, vol. 118, nr. 1, februarie 2003, pp. 1-39.

Raymond, Eric S., *The Cathedral and the Bazaar: Musings on Linux and Open Source by an Accidental Revolutionary*, O'Reilly Media, Beijing şi Cambridge, 1999.

Sageman, Marc, *Understanding Terror Networks*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2004.

Sala-i-Martin, Xavier, şi Pinkovskiy, Maxim, „Parametric Estimations of the World Distribution of Income (1970-2006)", NBER Working Paper nr. 15433, 2010.

Schmidt, Eric, şi Cohen, Jared, „The Digital Disruption: Connectivity and the Diffusion of Power", *Foreign Affairs*, 1 noiembrie 2010, pp. 75-85.

Scott, Hal, *Connectedness and Contagion: Protecting the Financial System from Panics*, MIT Press, Cambridge, MA, 2016.

Shirky, Clay, „The Political Power of Social Media: Technology, the Public Sphere, and Political Change", *Foreign Affairs*, nr. 90, 2011, pp. 1-12.

Simcox, Robin, *Al-Qaeda's Global Footprint: An Assessment of al-Qaeda's Strength Today*, Henry Jackson Society, Londra, 2013.

Simpson, Emile, *War from the Ground Up: Twenty-First-Century Combat as Politics*, Oxford University Press, Oxford, 2012.

Sookhdeo, Patrick, *Dawa: The Islamic Strategy for Reshaping the Modern World*, Isaac Publishing, McLean, VA, 2014.

Spar, Debora L., *Ruling the Waves: Cycles of Discovery, Chaos, and Wealth from the Compass to the Internet*, Harcourt, Orlando, FL, 2003.

Staniland, Paul, *Networks of Rebellion: Explaining Insurgent Cohesion and Collapse*, Cornell University Press, Ithaca, NY, şi Londra, 2014.

Stuart, Hannah, *Islamist Terrorism: Analysis of Offences and Attacks in the UK (1998-2015)*, Henry Jackson Society, Londra, 2017.

Stuart, Hannah, *Islamist Terrorism: Key Findings and Analysis*, Henry Jackson Society, Londra, 2017.

Sutton, Rupert, „Myths and Misunderstandings: Understanding Opposition to the Prevent Strategy", Henry Jackson Society Centre for the Response to Radicalisation and Terrorism, Policy Paper nr. 7, 2016.

Tomlin, Ian, *Cloud Coffee House: The Birth of Cloud Social Networking and Death of the Old World Corporation*, Management Books, Cirencester, 2009.

Ugander, Johan, Backstrom, Lars, Marlow, Cameron, şi Kleinberg, Jon, „Structural Diversity in Social Contagion", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, vol. 109, nr. 16, 17 aprilie 2012, pp. 5962-5966.

United States Government Accountability Office, „Financial Crisis Losses and Potential Impacts of the Dodd-Frank Act", GAO-13-180, ianuarie 2013.

Watts, Duncan, *Six Degrees: The Science of a Connected Age*, Vintage, Londra. 2004.

White, Adam J., Cass, Oren, şi Kosar, Kevin R. (eds.), *Unleashing Opportunity*, vol. 2: *Policy Reforms for an Accountable Administrative State*, National Affairs, Washington, DC, 2017.

Wood, Graeme, *The Way of the Strangers : Encounters with the Islamic State*, Allen Lane, Londra, 2017.
World Bank Group, *Digital Dividends*, International Bank for Reconstruction and Development/ World Bank, Washington, DC, 2016.
Wu, Tim, *The Master Switch : The Rise and Fall of Information Empires*, Alfred A. Knopf/Atlantic, New York şi Londra, 2010.
Youyou, Wu, Schwartz, H. Andrew, Stillwell, David, şi Kosinski, Michal, „Birds of a Feather Do Flock Together: Behavior-Based Personality-Assessment Method Reveals Personality Similarity among Couples and Friends", *Psychological Science*, 2017, pp. 1-9.
Zimmerman, Katherine, *The Al-Qaeda Network : A New Framework for Defining the Enemy*, American Enterprise Institute, Washington, DC, 2013.

Partea a IX-a. Concluzie: faţă în faţă cu Cyberia

Acemoglu, Daron, şi Restrepo, Pascual, „Robots and Jobs: Evidence from US Labor Markets", NBER Working Paper nr. 23285, martie 2017.
Allison, Graham, *Destined for War : America, China, and Thucydides's Trap*, Houghton Mifflin Harcourt, Boston, MA, şi New York, 2017.
Arbesman, Samuel, *Overcomplicated : Technology at the Limits of Comprehension*, Current, New York, 2016.
Bostrom, Nicholas, *Superintelligence : Paths, Dangers, Strategies*, Oxford University Press, Oxford, 2014.
Brynjolfsson, Erik, şi McAfee, Andrew, *The Second Machine Age : Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*, W.W. Norton, New York, 2014.
Caplan, B., „The Totalitarian Threat", în N. Bostrom şi M.M. Cirkovic (eds.), *Global Catastrophic Risks* (pp. 504-518), Oxford University Press, Oxford, 2008.
Cirillo, Pasquale, şi Taleb, Nassim Nicholas, „On the Statistical Properties and Tail Risk of Violent Conflicts", Tail Risk Working Papers, 19 octombrie 2015.
Clarke, Richard A., şi Eddy, R.P., *Warnings : Finding Cassandras to Stop Catastrophes*, HarperCollins, New York, 2017.
Dertouzos, Michael, *What Will Be : How the New World of Information Will Change Our Lives*, HarperEdge, New York, 1997 [ed. rom. : *Ce va fi. Cum vom trăi în lumea nouă a informaţiei*, traducere de Ioana Moisil, Rolanda Predescu, Roxana Georgescu, prefaţă de Bill Gates, Editura Tehnică, Bucureşti, 2000 – n.tr.].
Goldin, Ian, şi Kutarna, Chris, *Age of Discovery Navigating the Risks and Rewards of Our New Renaissance*, St. Martin's Press, New York, 2016.
Gordon, Robert J., *The Rise and Fall of American Growth : The US Standard of Living since the Civil War*, Princeton University Press, Princeton, 2016.
Hayles, N. Katherine, „Unfinished Work: From Cyborg to Cognisphere", *Theory Culture Society*, vol. 23, nr. 159, 2006, pp. 159-166.
Heylighen, Francis, şi Bollen, Johan, „The World-Wide Web as a Super-Brain: From Metaphor to Model", în R. Trappl (ed.), *Cybernetics and Systems '96* (pp. 917-922), Austrian Society for Cybernetics, Viena, 1996.
Keller, Franziska Barbara, „Moving Beyond Factions: Using Social Network Analysis to Uncover Patronage Networks among Chinese Elites", working paper, f.a.
Keller, Franziska Barbara, „Networks of Power: Using Social Network Analysis to Understand Who Will Rule and Who Is Really in Charge in the Chinese Communist Party", working paper, noiembrie 2015.
Kirby, William C., Eby, Joycelyn W., Frost, Shuang L., şi Frost, Adam K., „Uber in China: Driving in the Grey Zone", *Harvard Business School*, Case 9-316-135, 2 mai 2016.

Kissinger, Henry, *World Order*, Allen Lane/Penguin Press, Londra şi New York, 2014.

Li, Cheng, *Chinese Politics in the Xi Jinping Era : Reassessing Collective Leadership*, Brookings Institution, Washington, DC, 2016.

Lin, Li-Wen, şi Milhaupt, Curtis J., „Bonded to the State : A Network Perspective on China's Corporate Debt Market", working paper, 2016.

McKinsey Global Institute, *Playing to Win : The New Global Competition for Corporate Profits*, McKinsey & Co., San Francisco, 2015.

Maier, Charles S., *Leviathan 2.0 : Inventing Modern Statehood*, Belknap Press, Cambridge, MA, 2014.

Nye, Joseph, „Deterrence and Dissuasion in Cyberspace", *International Security*, vol. 41, nr. 3, iarna 2016/2017, pp. 44-71.

Pinker, Steven, *The Better Angels of Our Nature : Why Violence Has Declined*, Viking, New York, 2011.

Schiedel, Walter, *The Great Leveler : Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*, Princeton University Press, Princeton, 2017.

Schwab, Klaus, *The Fourth Industrial Revolution*, World Economic Forum, Köln şi Geneva, 2016.

Scott, James C., *Two Cheers for Anarchism : Six Easy Pieces on Autonomy, Dignity, and Meaningful Work and Play*, Princeton University Press, Princeton şi Oxford, 2014.

Slaughter, Anne-Marie, *The Chessboard and the Web : Strategies of Connection in a Networked World : The 2016 Henry L. Stimson Lectures*, Yale University Press, New Haven, CT, 2017.

Snyder, Timothy, *On Tyranny Twenty Lessons from the Twentieth Century*, Tim Duggan Books, New York, 2017.

Spier, F., *Big History and the Future of Humanity*, Wiley-Blackwell, Malden, MA, şi Oxford, 2011.

Steinhoff, Judith B., „Urban Images and Civic Identity in Medieval Sienese Painting", în Timothy B. Smith şi Judith B. Steinhoff (eds.), *Art as Politics in Late Medieval and Renaissance Siena* (pp. 15-38), Ashgate, Farnham, Surrey, şi Burlington, VT, 2012.

Thiel, Peter, împreună cu Masters, Blake, *Zero to One : Notes on Startups, or How to Build the Future*, Crown Business, New York, 2014 [ed. rom. *De la zero la unu. Note despre startupuri sau cum să construieşti viitorul*, traducere de Vasile Decu, Publica, Bucureşti, 2015 – n.tr.].

Turchin, Peter, *Ages of Discord : A Structural-Demographic Analysis of American History*, Beresta Books, Chaplin, CT, 2016.

Wright, Robert, *Nonzero : The Logic of Human Destiny*, Vintage, New York, 2001.

Index

A

'Abdallah, Ahmad 295
Aberdeen, lord 124
absolutism şi autocraţie
  ca sursă de coeziune socială 39
  despotismul luminat 115
  dictatorii moderni 53, 115, 205
  ierarhiile din secolul al XVI-lea 84
  în istoria antică 65-68
  în perioada premodernă 39, 68
  Rusia lui Putin 54
  şi pieţele 40
  şi zeii 66
  teama de lovituri de palat 52
Académie française 96
Académie royale des sciences 96
actul final de la Helsinki 243
Adal, emiratul musulman 84
Adamovici, Gheorghi 201
Advanced Research Projects Agency Network (ARPANET) 237-239, 241
aeronautică 128
Aeschbach, Annemarie 62
Afganistan 165, 173, 264-265, 268
Africa de Sud
  Constituţia (1910) 156
  descoperirea unor filoane de aur în 153
  Mandela abandonează naţionalizarea 246-248
  „raidul lui Jameson" (1897) 154
  Războiul Anglo-Bur (1899-1902) 137, 156
  „sclavia chinezilor" în 156
  sistemul de apartheid 156, 223
  situaţia politică la începutul anilor 1990 247
  şi Cecil Rhodes 154
  şi Milner 154-157, 163
  şi Primul Război Mondial 163
Aga Khan 174
Ahmatova, Anna 200-203, 229
al Doilea Război Mondial 62, 205, 209, 236, 243, 256-257
al-Adnan, Abu Muhammad, şeic 294
Al-Baghdadi, Abu Bakr 293
Albert, prinţ consort 131
Albert, Réka 49
alcool şi droguri, abuz de 211-212
Alcoolicii Anonimi 211
Aleksandr I, ţar 117, 119
Aleksandr al II-lea, ţar 120
Aleksandr al III-lea, ţar 120
Aleksandrov, Gheorghi 203
d'Alembert, Jean-Baptiste le Rond 96, 98
Alexandria, marea bibliotecă din 68
Alexandru cel Mare 66
Alhazmi, Nawaf 264
Alibaba (companie chineză de comerţ cu amănuntul online) 324
Allison, Graham 21
Allon, Yigal 235
Almagro, Diego de 77
al-Maliki, Nouri 293
d'Almeida, Simão 76
Al-Muhajiroun (Emigranţii) 296
Al-Qaeda 263-267, 269, 289, 292-296, 321
Alsop, Stewart şi Joseph 234
Altman, Sam 317
al-Tunisia, Salih al-Şarif 172
Alumbrados (mişcare spaniolă din secolul al XVII-lea) 58
Álvares, Jorge 74
Amazon 278, 281-282, 316
America de Sud
  imperialismul spaniol 77-80, 84, 142
  războiul dintre Paraguay, Argentina, Brazilia şi Uruguay (1864-1870) 147
  sistemul monitorial din 142-143

sosirea portughezilor în Brazilia 74
American Philosophical Society 99
anabaptişti 85
anarhism 140, 330
Anderson, James, *The Constitutions of the Free-Masons* (1723) 104
Andrade, Fernão Peres de 74
Andrade, Simão de 74, 76
Andronikova, Salome 201
Angell, Norman 163
Angleton, James 198
Anglia
Commonwealth (mijlocul secolului al XVII-lea) 85-86
deficitul de mână de lucru după Moartea Neagră 69
dreptul comun în 68, 300
persecutarea protestanţilor de către Maria I 82, *83*
Războiul Civil (anii 1640) 85-86
Reforma în 82-84
şi francmasoneria 59
şi revoluţia ştiinţifică 91-92
tiparul în 81, 89-90, 315
Anglo-American Telegraph Company Ltd 141-142
Anglo-Persian Oil Company 174
Angoulême, Franţa 95
Annan, Noel 158
Anrep, Boris 201
Antal, Tibor 164
AOL 289
Apple 278, 280-281, 287, 289, 291, 316, 319, 331
Archer, Jane 197
arhive 17, 29, 61
Arhivele de Stat din Hamburg 19
Aritmetica di Treviso (1478) 90
arme nucleare 215, 236, 313
Arquilla, John 265-266
Asociaţia Naţională pentru Emanciparea Oamenilor de Culoare 211
Asquith, Herbert 154
Assange, Julian 290, 319, 322
AT & T 206, 238, 287, 289, 316
atacurile de pe 11 septembrie 27, 263-266, 269-270, 289
atacurile teroriste de la San Bernardino 291
Atahualpa (conducător incaş) 77-78
Athlone, contele de 193
Atta, Mohamed 264
Augsburg, Pacea de la (1555) 82, 85, 319
August, împărat roman 66-67
Augusta de Saxa-Coburg 119
Australia 75, 140, 156, 163, 169
Austria 27, 112, 116-117, 120, 125-126, 144, 169, 172, 243, 275
şi pentarhia din secolul al XIX-lea 112, 116-118, 132
Austro-Ungaria 164, 170
Ayala, Felipe Guaman Poma de 78

B

Babbage, Charles 329
Bacon, Kevin 44
Bahrdt, Karl Friedrich 61
Baidu (motor de căutare chinez) 324
Baker, Herbert 154
Balladur, Edouard 251
Ballin, Albert 189
Balsbaugh, Duncan 257
Banca Mondială 246, 321
Bannon, Stephen K. 304
Barabási, Albert-László 49, 53
Baran, Paul 237
Barlow, John Perry 240-241, 245
Barruel, Augustin de 26, 61
Bar-Yam, Yaneer 224
Battenberg, Aleksander 120
Batticaloa, Sri Lanka 93
Bavaria 26, 29, 59, 61-62, 117, 183
Becker, Carl Heinrich 171
Begg, Varyl, sir 222
Begin, Menachem 246
Belgia 118, 170, 249
Bell, Andrew 143
Bell, Clive 161
Bell, Gertrude 174
Bell, Vanessa (născută Stephen) 161
Belmont, August 142
Bennett, Alan 57
Bentham, Jeremy 208n
Bentine, Michael 223
Bentley, William, preot 105
Beria, Lavrenti 181
Berlin, Isaiah 200-204, 211, 229
Berliner Handels-Gesellschaft (bancă) 186
Bernanke, Ben 271-272
Berners-Lee, Tim 239-240
Bernher, Augustine 83
Bernoulli, Johann 92
Berry, ducele de 124
Beuckelszoon, Jan (Jan van Leiden) 85, 148

Bey, Urgüplü Hayri 172
Bezos, Jeff 278, 281-282
Bharti Airtel 315
Bhowmik, Dilip 43
bin Laden, Osama 264, 269, 293
biologie evoluţionistă 34
Birmania 217
Biserica Anglicană 86
Biserica Scoţiei 97-98
Bismarck, Herbert von 120
Bismarck, Otto von 117, 164
bitcoin 327
Bizanţ 68-69
Black, Joseph 128
Blair, Tony 258
Blake, George 199
Bloomberg, Michael 281
Blunt, Anthony 194-199, 203
Bode, Johann Joachim Christoph 26, 60-62
Boisot, Max 40
Boko Haram 295
boli 33-34, 67, 69, 73
  lipsa de rezistenţă a amerindienilor la 73, 77-78, 84-85
bolşevici 169-170, 177-182, 184-185
  vezi şi Uniunea Sovietică
Borges, Jorge Luis 263
Bormann, Martin 184
Börne, Ludwig 125
Borneo, *Konfrontasi* din 218-221
Bosnia şi Herţegovina 243
Boston, Massachusetts 102-105
Botel, Heinrich 81
Botha, Louis 156
Boulliau, Ismaël 91
Bowra, Maurice 193
Braden, Tom 234
Bradford, John 82-83
Braynard, Matt 302
Brazilia 130, 142, 147, 170, 310
Breitbart 302, 318
Brejnev, Leonid 234
Brett, Reginald 154
„BRICS" 310
Bright, Charles 140
Brin, Sergey 278, 316
Britania *vezi* Marea Britanie
Brooke, Rupert 160-161
Brooks, John W. 272
Brougham, Henry 128
Brown, Dan, *Îngeri şi demoni* (2000) 26
Browning, Oscar 158, 160
Brusca, Giovanni 209
Bryan, William Jennings 151
Brzezinski, Zbigniew 235, 237
Buchan, John 137, 139, 142, 154, 166, 170, 172
Buderus, Karl 123
budişti 146
Bulgaria 118, 120-121
Bunul, răul şi urâtul (filmul lui Sergio Leone) 65
Burgess, Guy 194-199
Burke, Edmund 26, 113
Burns, Robert, „Naebody" („Nimenea") (cântec) 36
Burr, Aaron 95
Burt, Ronald 46
Burton, Richard 212
Buscetta, Tommaso 209
Bush, George H.W. 234
Bush, George W. 263, 265, 269, 274, 289, 290
Bush, Jeb 300
Buxton, Thomas Fowell 127, 129-130
Byron, lord, *Don Juan* 201

C

Cabral, Pedro Álvares 73-74
CAGE 296
Caillaux, Joseph 157
Cairncross, John 195-196, 198-199
Cajamarca, bătălia de la (1532) 77-78
Califatul Abbasid 66
Calvin, John 91
calviniţti 85, 98
Calvo, Diego 74
Cambridge Analytica 300, 302
Cambridge University 18, 53, 91, 158
  „Societatea Conversazione" („Apostolii") 158-161, 194, 204
  spionii de la Cambridge 53, 194, 196, 199-200, 212
Cameron, Donald, sir 139
Campbell-Bannerman, Henry 157
Canada 94, 140, 156, 163, 190, 235, 310
Canetti, Elias 299
Canning, George 124
Canton (Guangzhou) 93, 147
„capcana lui Tucidide" 313
Caraibe 130
Careless, John 82
Carnegie, Andrew 143, 163
Carol I, rege al Angliei 85
Carol al II-lea, rege al Angliei 86

Carol Quintul, împărat al Sfântului Imperiu Roman 82-83
Carrington, Dora 161
Carter, Jimmy 235
cartografie 41, 75
Castells, Manuel 31, 289
Castlereagh, lord 116-118, 123
Castro, Fidel 209, 246
catolicism 82, 85
  Contrareforma 86, 89
  Edictul de la Worms (1521) 81
  iezuiţii 58, 75, 148, 154, 319
  Marea Schismă (1054) 68, 85
  perioada luptelor dintre papii rivali (1378-1417) 85
Cavalerii Templieri 59
căi ferate 140-141
Cehoslovacia 190, 243
CEKA (poliţia politică bolşevică, ulterior NKVD, KGB) 179, 181-182, 193
Cerf, Vint 238
Chanute, Octave 128
Charleston, casă în Sussex 161
Charlotte, prinţesă 119-120, 122
Chateaubriand, vicontele de 124
Cheney, Dick 265
Cheng Li 325
China
  al Doilea Război al Opiului (1856-1860) 148
  Banca Asiatică de Investiţii în Infrastructură 327
  comerţul din Guangdong 74, 76
  confucianismul 68, 146
  contactul portughezilor cu (1517-1523) 74-77
  convergenţa cu SUA 310
  creşterea clasei de mijloc 284
  cunoştinţele medicale din secolul al XVI-lea 74
  domnia dinastiei Ming 74-76
  exporturile britanice de opiu şi arme către 147
  Imperiul Qin-Han 67
  Imperiul Qing 146-148
  iniţiativa „Centura şi drumul" 327
  Marele Zid Informatic al 324-325
  minoritatea etnică zhuang 147
  misionarii protestanţi din 147
  monitorizarea divergenţelor de opinii politice în *social media* 314, 325-326
  panica hoţilor de suflete 146
  Răscoala Taipinilor (1851-1865) 146, 148
  reacţia la revoluţia digitală 323-327
  reţele familiale, de clanuri sau tribale 68-69, 146
  ruptura sino-sovietică 231
  sectorul tehnologiei financiare 327-328
  sistemul de testare a funcţionarilor 68, 146
  sistemul imperial din 67, 166
  structura politică actuală a 309
  supravieţuirea comunismului 243, 325
  şi Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite 205
  şi globalizarea 286
  tiparul în 81
  vizita lui Nixon (1972) 231
Choi Soon-sil 314
Christakis, Nicholas 35, 47
Chrysler 276
Churchill, Randolph 202
Churchill, Winston 196, 234, 328
cinematograful occidental 36, 194, 208-209
Cixi, împărăteasă văduvă în China 147
Clark, David D. 241
Clark, Howard L. 272
Clausewitz, Carl von 115
Clayton, Gilbert 175
Clement al XIV-lea, papă 58
Clinton, Bill 138, 272, 324
Clinton Global Initiative 31
Clinton, Hillary 31, 300-304, 319-320
Clive, Robert 93
Coase, Ronald 46
Coburg, ducat 119
Cohen, Jared 32, 287, 289
Coleridge, Samuel Taylor 37
comerţ cu zahăr 130
comerţ
  comerţul cu zahăr 130
  comerţul intraasiatic în secolul al XVI-lea 74
  creşterea a diminuat conflictele 215-216
  economia atlantică în secolul al XVIII-lea 92-95
  epoca iberică a explorărilor 73-80, 82, 84-85
  epoca Renaşterii 70-72
  flota amiralului Zheng 75
  interzicerea de către dinastia Ming a comerţului peste ocean 75-76
  noile rute comerciale oceanice 71-75
  oraşele portuare ca huburi 92, 94-95
  reducerea costurilor de transport în secolul al XIX-lea 140-141
  reţeaua Companiei Indiilor de Est 93-95, 147

reţeaua mercantilă globală 94-95
reţeaua portughezilor 73-77, 82
rutele comerciale eurasiatice în epoca premodernă 67, 69
vezi şi globalizare
Comisia Islamică pentru Drepturile Omului 296
Comisia Trilaterală 27, 235
Comitetul Naţional Democrat 31, 54
Compania Indiilor de Est 93-94, 147
Compania Olandeză a Indiilor de Est 93
Comte, Auguste 41
comunism
bolşevicii 169-170, 177-182, 184-185
colapsul în blocul estic 243-244
Internaţionala a II-a 166
la Cambridge în anii 1930 193-195
reformele bazate pe piaţă din anii 1990 247-248
vezi şi China; Uniunea Sovietică
comunităţile rurale 36, 39, 65-66, 144, 178
concurenţă 46, 143
Conferinţa de la Casablanca (ianuarie 1943) 196
Connally, John 234
Conservarea (club conservator de discuţii) 18
Consiliul Musulman din Marea Britanie 296
Costanzo, Costanzo di, marchiz 59
Convenţia Globală a Primarilor pentru Climă şi Energie 321
Conway, Melvin 237, 239
Cook, Tim 291
Cooper, Duff 193
Cooper, Milton William 29
Cooper, Richard 235
Cooper, Yvette 323
Copenhaga 91
Coreea de Nord 310, 320
Coreea de Sud 314
Cornford, John 194-195
Costello, Frank 209
Cotrugli, Benedetto, *Della mercatura e del mercante perfetto* 71-72
Coutinho, Martim 74
Crafts, Thomas 105
Cranach, Lucas 81
Cready, Herbert, sir 195
Crédit Suisse 283
creier uman 34-35
creştinism
ameninţarea la adresa Imperiului Roman 67-68
bisericile negrilor din Sudul Americii 211
ierarhia în iconografia 39
ierarhiile ecleziastice 19, 39
lupta pentru învestitură 68
„Marea Trezire Spirituală" din Noua Anglie 106
misionarii protestanţi din China 147-148
Pacea de la Augsburg (1555) 82, 85n, 319
Reforma 81-85, 89-90, 318-319
„statul" anabaptist din Münster 85
şi epoca iberică a explorărilor 73
şi Ordinul Illuminati 26, 58, 61-62
the Kirk în Scoţia 98
vezi şi catolicism; protestantism; Reforma
criza din Siria 293
criza financiară globală (2008)
cauzele 270-271
Mervyn King despre 313n
salvarea băncilor 272
şi reţelele complexe 30, 271-272, 321-322
şi teoriile conspiraţiei 26-27
Cromwell, Oliver 86
Cromwell, Thomas 84
Cross, J.P. 220
Crowley, Aleister 62
Cuba 130, 170, 209
Cummings, Dominic 55, 299-300, 304
Cunard, Nancy 193
Curtis, Lionel 154, 156
Curzon, lord 139
Cuzco (oraş incaş) 77

D

Dalberg, Carl Theodor von 26, 62, 123
Danat-Bank 186
Danemarca 166
Davos, Elveţia 244-245, 247-249, 328
Dawes, William 101
Dawit al II-lea, împărat al Etiopiei 84
Dean, John 234
Defense Information Systems Agency (DISA) 241
Defoe, Daniel 93
Delitsch, Johannes 41
democraţia ateniană 66
democraţie 32, 40, 54, 298, 319
ateniană 66, 313n
„e-democraţia" 289
în Africa de Sud 247
la începuturile Statelor Unite 41-42, 106-107, 209
Solidaritatea din Polonia 243
statul „administrativ" sau „managerial" 274-276, 278, 309-310, 328-329

şi Reichul 143-144
tirania majorităţii 107
Deng Xiaoping 325
Dertouzos, Michael 329
Deutsch, Arnold 194-195
Deutsche Bank 186
deversări de petrol de către BP Horizon 276
Dewey, Thomas E. 209
Dias, Bartolomeu 73
Dias, João 75
Dickens, Charles 30, 128
Didi Chuxing 325
dinastia Habsburgică 83, 115, 120, 170, 205
diplomaţia europeană, secolul al XIX-lea
balanţa de putere 112, 116-118, 330
„Chestiunea Orientală" 118, 171
Congresul de la Viena (1814-1815) 112, 116
Cvadrupla Alianţă (noiembrie 1815) 117-118
eşecul 163-165, 170
pentarhia marilor puteri 112, 116-118, 132, 163-164, 170, 330-331
„Sfânta Alianţă" 117
şi instituţia monarhiei 119-120
Tratatul secret de Reasigurare 117, 164
DiResta, Renee 299
Dittmar, Jeremiah E. 89
Dobb, Maurice 194
Dobrînin, Anatoli 234
Dolton, Peter 161
Donne, John, „Devotions upon Emergent Occasions" 37
„dorinţă mimetică" 112
„dosarele Pentagonului" 235, 291
Douglas Aircraft Company 237
Dove, John 154, 156
Döring, Christian 81
Dresdner Bank 186
Druckenmiller, Stan 256-257
Drumurile Mătăsii 67
Dubreuil, Benoît 39
Dunbar, Robin 34
Duncombe, Thomas 125
Dwight, Timothy 26
Dyson, Kenneth 250
Dzerjinski, Feliks 179

E

Eanes, Gil 73
Eastern Telegraph Company 141, 166
Eastwood, Clint 65
eBay 278
Eckartshausen, Franz Carl von 60
Eco, Umberto, *Pendulul lui Foucault* (1988) 26
economie 20
„a doua revoluţie a pieţei" (anii 1970) 225-226
Actul Unic European (1986) 251-252
ascensiunea statelor „BRICS" 310
autocraţia şi piaţa 40
avantajul comparativ 225
costurile de tranzacţionare 46
creşterea clasei mijlocii globale 284
dihotomia stat-piaţă la Hayek 40
dinamismul post-Reformă în Occident 89-90
diversificarea riscurilor 72
duopolul în telegrafie 141-142
economia atlantică în secolul al XVIII-lea 92-95
formele de guvernare incluzive şi dezvoltarea durabilă 40
Forumul Economic Mondial (Davos) 20, 31, 244-247, 328
G20 310
G7 215-216, 310
grupurile japoneze *keiretsu* 40
hiperinflaţia din anii 1920 170, 183
ideea unităţii paneuropene 249-250
ierarhiile de la mijlocul secolului XX 205-206
impactul Morţii Negre 69
impozitarea în Marea Britanie în 1815 130-131
Mandela abandonează naţionalizarea 246-248
„marea divergenţă" dintre Orient şi Occident 69, 89
pieţele emergente 270, 284, 310
planificarea centralizată postbelică 223-226
plantaţiile de arbori-de-cauciuc din Malaysia 140, 142
privatizarea 226, 246-247
proliferarea reţelelor informale 310
societăţile pe acţiuni 143
şi structurile de tip reţea 46, 271
vezi şi comerţ; inegalitate; sistem financiar
Edinburgh 94, 97, 104
Edison, Thomas 100
Eduard al VIII-lea, rege al Marii Britanii 120
Egipt 83, 173-175, 234
Eisenhower, Dwight D. 234, 240, 243
Eisenstein, Serghei 178
Ejov, Nikolai 181
Electronic Frontier Foundation 241

Elgin, lord 147
elite 17
adaptarea britanicilor în epoca industrială 128-131, 140
americane 272-273
aristocraţia ereditară britanică 130, 143-144
clasa iuncherilor din Prusia 144
corporaţiile industriale 132, 153
din domeniul bancar şi din afaceri 132, 245, 272-273
elita puterilor nucleare 310, 313
în Franţa 250-251
în istoria antică 66
în Regatul Unit („*Establishment*-ul") 251
lui Vilfredo Pareto 20
regale şi plutocratice după perioada napoleoniană 132
şi avansul stângii politice 153-154
viitorul în epoca reţelelor 55
Ellinghaus, William M. 272
Elliott, Nicholas 198
Ellison, Larry 281
Ellsberg, Daniel 235, 291
Emelianov, Stanislav 230
energia şi reţelele de putere 54, 269-270
Engel, Leopold 62
entităţi corporative
corporaţia cu structură multidivizionară 205
guvernanţa corporativă 40
influenţa evreilor în Germania (anii 1830 – anii 1930) 186-188
instruirea pentru afaceri 46, 71-72
reţelele din interiorul 19-20, 30-31, 40
urmărirea monopolului 316
viitorul în epoca reţelelor 55
vezi şi reţele de afaceri
Enver, Ismail 172-173
„epoca reţelelor", a doua (din anii 1970 până astăzi) 20
asemănările cu prima „epocă a reţelelor" 319-320
colapsul comunismului în blocul estic 242-244
deosebirile faţă de prima „epocă a reţelelor" 315-319
dezvoltarea pieţei „euroobligaţiunilor" 250
Forumul Economic Mondial 245-246
istoria intelectuală a Europei (anii 1600/1700) 91-92
prezicerea viitorului 54-55
şi criza mecanismului cursurilor de schimb 249, 252-259
şi liberalizarea pieţei de capital (anii 1980) 244, 249, 251-252
tranziţia din anii 1970 către 215, 224-226, 234-235, 237
vezi şi internet; reţele de socializare; tehnologie digitală; telefonie mobilă
Erasm 91
Erdős, Pál 44, 49-50
Erlichman, John 234
Ernest al II-lea, duce de Saxa-Coburg-Altenburg 26
eseri (partid rus) 178-179
Esterházy, prinţ 123
Estonia 289
etalon aur 151, 153
ether (monedă digitală) 327
eudokal (derivat din morfină) 212
Euler, Leonhard 41-42
euro (moneda europeană unică) 259
Evans, Oliver 128
evrei
antisemitismul epocii populiste 153, 186
antisemitismul în sistemul financiar 151, 186, 189-190
antisemitismul în SUA 151, 301-302
campania de emancipare din Marea Britanie 130-131
dinastiile de afacerişti germano-evrei 20, 122-126, 186-190
expulzarea din Spania (1492) 75, 78
gangsterii din SUA 209-210
migraţia din Germania nazistă către SUA 190-191
migraţia din Rusia către SUA 151
persecutarea de către nazişti 185-186, 188-190
ratele căsătoriilor mixte 188
şi economia Germaniei (anii 1830 – anii 1930) 186-188
şi francmasoneria 104
Exner, Judith Campbell 209
explorări maritime
epoca iberică a 73-80, 82, 84-85
imperialismul spaniolilor 77-80, 84-85, 142-143
inovaţiile portughezilor 75
instrumentele nautice 75, 84
răspândirea bolilor europene 73, 77-78, 84-85

F

Facebook 31, 279-282, 287-289, 291, 315-316
blocat în China 325

marşul femeilor împotriva lui Trump 318
sediul din Menlo Park 331
solicitările de cenzurare a conţinutului odios 323-324
structura inegalitară 280-281, 316, 329
şi alegerile prezidenţiale din 2008 299
şi alegerile prezidenţiale din 2016 300-303, *304*, 318
şi victoria obţinută de „Vote Leave" în referendumul din 2016 300
utilizarea de către ISIS 293-294
Fairlie, Henry 251
Falcone, Giovanni 209
falimentul corporaţiei Lehman Brothers 270-272
Fallada, Hans 190-192
familia Johnstone din Westerhall, Dumfriesshire 93-95
Fawkener, Everard, sir 96
Fay, Bernard 102
Feder, Johann Georg Heinrich 60
Federal Bureau of Investigation (FBI) 206, 289-290
feminism 140
Ferguson, Adam 94
feudalism 68
Finlanda 255
Fitzgerald, Ella 208
Florida 93
Fondul Monetar Internaţional (FMI) 246
fonduri speculative 27, 249, 255, 257, 300
Fontane, Theodor, *Der Stechlin* (1899) 144
Ford Motor Company 225
Ford, Gerald 233-234
Forester, C.S., *Generalul* 217, 222
Forster, E.M. 160-162, 194
Howard's End 160-161
Forumul Economic Mondial (Davos) 18, 31, 245, 247, 249
Foster, Norman 331
Fournier-Verneuil, Vincent 124
Fowler, James 35, 47
Fox News 31
Foxe, John, *Acts and Monuments* („Cartea martirilor") 82
Francisc I, rege al Franţei 83
francmasonerie 59, 61, 102-105, 111-112
Franklin, Benjamin 98-99, 103, 106
Frankopan, Peter 67
Franţa
fermierii şi negustorii de blănuri din Illinois 78
masacrul din noaptea Sfântului Bartolomeu (1572) 113
populaţia musulmană 296-297
referendumul de la Maastricht (1992) 253, 255
restauraţia Bourbonilor 111-112, 132
reţeaua lui Voltaire 96-97, *97*, 99
Revoluţia Franceză (1789) 26, 61-62, 113-114, 330
revoluţiile din secolul al XIX-lea 111, 124
structura omogenă a elitei aflate la guvernare 250-251
şi Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite 205, 310
şi pentarhia din secolul al XIX-lea 164, 170
şi Primul Război Mondial 164-166, 175-176
şi Rusia lui Putin 313
Frederic cel Mare 115
Frederic Wilhelm al II-lea al Prusiei 120
Freeman, Edward Augustus 37
Freeman, Linton 43
Freisler, Roland 192
Friedman, Tom 258
Frobenius, Leo 174
Fry, Roger 161
Fukuyama, Francis 55, 275
Fuld, Duck 271, 273
Fürstenberg, Carl 186

G

Gama, Vasco da 73-74
Gambetta, Diego 210
Gambino, Carlo 209
Gandhi, Mahatma 312
Garbuzov, Vasili 242
Garfield, Eugene 42
Garnett, David 161
Gates, Bill 278, 281, 316
Gaulle, Charles de 223, 250
Gehry, Frank 331
Geithner, Timothy 272
Gellner, Ernest 66
General Motors 205, 276, 316
Genesee (ţinut din statul New York) 93
Geng Biao 325
Gentz, Friedrich 117-118
George al IV-lea, rege al Marii Britanii 119
Georges-Picot, François 176
Germania nazistă
eradicarea reţelelor 190-192
ierarhiile în 184-185

naziştii devin virali 183-184
Schutzstaffel (SS) 183-184
succesul electoral al partidului nazist 183-184
susţinerea aristocraţiei britanice pentru 193
vezi şi Hitler, Adolf
Germania
Confederaţia germană 125
dinastiile afaceriştilor evrei 20, 122-126, 186-190
evreii şi economia (anii 1830 - anii 1930) 186-188
francmasoneria în 58-59
industrializarea în 143-144
întemeierea Reichului (1871) 118, 144, 164
limba germană 81
reunificarea 251, 253
şi întoarcerea lui Lenin în Rusia (1917) 177-179
şi Primul Război Mondial 163-166, 170-179
şi Rusia lui Putin 313
şi teoriile conspiraţiei privind atacurile de pe 11 septembrie 29
şi uniunea monetară europeană 250-255, 258-259
triburile germanice în epoca romană 67
trimiterea unor puşti în Irlanda (Primul Război Mondial) 177
universităţile 112, 143
vezi şi Germania nazistă
Gertler, Mark 161
ghilde 39, 70, 316
Ghirs, Nikolai 164
Giancana, Sam 209
Girard, René 112
Gladwell, Malcolm 101, 287
globalizare 225, 249, 263, 299, 329
dezvoltarea pieţei „euroobligaţiunilor" 250
„graficul elefant" 284
în criză 314
perspectiva pe care o are Silicon Valley asupra viitorului 328-329
şi imperialismul occidental 151, 153, 163
şi inegalitatea 283-286
şi tehnologia digitală 271, 283-286
Gluşkov, Viktor 242
Goebbels, Joseph 184
Goethe, Johann Wolfgang 26, 60
Gois, Francisco 75
Go-Kashiwabara, împărat al Japoniei 84
Goldman Sachs 31, 271, 281
Goldschmidt, Jakob 186
golful San Francisco 34
Goliţin, Anatoli 198
Gooch, Daniel 141
Goodhart, David 300
Google 32, *19*, 287, 313, 316
înfiinţat într-un garaj din Menlo Park (1998) 278, 315
listarea (2004) 278
se retrage din China (2010) 324
sediul din Mountain View 331
şi campania lui Clinton (2016) 301-302
şi cenzurarea conţinutului odios 323
şi programul PRISM de la NSA 289-292
şi Trump 301-304, 318
veniturile din publicitate 278-282
Gordon, Charles „Chinezul" 148
Gorki, Maxim 39
Goschen, George 154
Göring, Hermann 189
Graham, Don 278
Granovetter, Mark 45-46
Grant, Duncan 161
Great Eastern (vas cu abur) 141
Grecia 118, 121, 170
antică 25, 37, 58, 71, 137
Greif, Avner 46
Grey, Edward, sir 165
Grigore al VII-lea, papă 68
Grimm, Jacob şi Wilhelm 144
Gromîko, Andrei 234
Grupul Bilderberg 18, 27
Grupul Bloomsbury 161-162, 193, 204
„Grupul celor Şase" 235
Guare, John, *Şase grade de separaţie* (piesă de teatru, 1990) 44
„Guccifer 2.0" 320, 322
Guevara, Che 246
gulag 180-181, 201
Gumilev, Lev 200
Gumilev, Nikolai 200
gurkha 218
Gutenberg, Johannes 81, 316
Gutman, Herbert 186
Guzana sau Gozan (oraş-stat aramean antic) 172
Guzenko, Igor 197

H

Habibullah, Amir, rege afgan 173
Hackett, David 101
Hahn, Ulrich 81
Haig, Alexander 234

Haldane, Andrew 271, 275
Haldeman, H.R. 234
Halley, Edmond 92
Hallowell, Benjamin şi Robert 105
Hamberg, Theodor 148
Hamilton, Alexander 95, 106
Hampel, Otto şi Elise 191-192
Harari, Yuval, *Homo deus* 32
Hardin, Garrett 277
Harvard Business Review 30, 225
Harvard University 18-19, 158, 321
  şi Kissinger 227-228, 234-236
  şi Zuckerberg 279, 315, 329
Harvey, William H. 151
haşemiţi 175-176
Hayek, Friedrich 40, 225
Hayles, N. Katherine 329
He Ao 75
Heaton, Ronald E. 102
Heiden, Konrad 184
Heine, Heinrich 41, 123
Helphand, Alexander („Parvus") 177
Helvétius, Claude Adrien 58, 60
Henninger, Ernst Christoph 58
Henri, Ernst 194-195
Henric al VIII-lea, rege al Angliei 83-84
Henric Navigatorul 73
Henrich, Joseph 34
Hentig, Werner Otto von 173
Herder, Johann Gottfried 26
Herries, John Charles 123
Himmler, Heinrich 184
Hiram Abif 104-105
Hitler, Adolf 183-184, 275-276, 314
  antisemitismul 186, 189-190
  Führerprinzip 184
  „haosul policratic" din timpul lui 185
Hizb ut-Tahrir 296
Hobbes, Thomas 313
Hobhouse, Arthur 160
Hoffman, Reid 279
Hofstadter, Richard 26
Holbach, Paul-Henri Thiry D', baron 58, 60
Holderness, T.W. 174
Holland, John 271
Hollis, Roger 197, 199
Holz, Georg von 81
Home, John 98
homosexualitate 158-160, 194-196, 222-223
Honecker, Erich 243
Hong Rengan 148
Hong Xiuquan 147-148
Hooker, Joseph 142
Hoover, Herbert 206
Hoover, J. Edgar 206
Howe, Geoffrey 252
Huayna Cápac, conducător incaş 78, 83
Hugenberg, Alfred 309
Hughes, Chris 299
Huiyuan (călugăr budist) 146
Hume, David 94, 97-98
Huns (Xiongnu) 67
Hus, Jan 81
Hussein bin Ali, şerif al Meccăi 175
Hutchins, Edwin 35
Huxley, Aldous, *Minunata lume nouă* 212, 330
Hvostov, Vladimir 229

I

Iacob al II-lea, rege al Angliei 86
Iacob al V-lea, rege al Scoţiei 84
Iagoda, Ghenrih 181
Ianukovici, Viktor 288
Ickstatt, Johann Adam, baron 58, 61
ierarhie (cuvânt/termen) 37-38, *37*
ierarhii militare 19, 39-40
  al Doilea Război Mondial 54, 205-206, 217-218
  elitele războinice ereditare 65-66
iezuiţi 58, 75, 148, 154, 319
Illuminatenorden (Ordinul Illuminati) 17, 21, 25-29
  infiltrarea în loji masonice germane 58-59
  şi teoriile conspiraţiei 26-29, 60-62, 156-157
Iluminism 29, 58, 60-62, 81, 91, 111
  filosofii 96
  în Scoţia 97-98, *98*
  reţelele sociale ale 96-97, *97*
  şi Benjamin Franklin 98-99
  şi scrisorile personale 96, *97*, 98-99
imperialism occidental
  America hispanică 77-80, 84, 142-143
  cele cinci mari imperii la începutul anilor 1900 163-164
  coloniştii francezi din Illinois 78
  imperiile în perioada 1900 132-133
  imperiul german 143-144
  imperialismul „liberal" sau „social" 153-154
  opoziţia populistă faţă de 153
  şi globalizarea 151, 153, 163

tehnologiile de comunicare 140-142, 149-151, 166, 177
vezi şi Imperiul Britanic
Imperiul Britanic
administraţia colonială din Africa 133, 139, 154
chemarea germanilor la jihad (Primul Război Mondial) 166, 170-176
coloniile nord-americane 92
ierarhia tipurilor rasiale elaborată de Buchan 137, 142
metaierarhia imperială 139
personalul puţin numeros al autorităţilor şi numărul mic de garnizoane 132-133
plantaţiile de arbori-de-cauciuc din Malaysia 140, 142
Războiul pentru Independenţa Coloniilor Engleze din America de Nord (Revoluţia Americană) 95, 102-103, 105, 113
regimul lui Milner din Africa de Sud 156
reţelele feroviare din 140
şi Cecil Rhodes 154
şi globalizarea 151
şi reţeaua globală de cabluri 141
şi structurile de putere locale 139, 144
teoria lui Lugard despre „conducerea indirectă" 139
titlurile şi ordinea priorităţii în 139
imperiul incaş 77-78, *79*, 83
Imperiul Neosumerian 66
Imperiul Otoman 83-84, 117-118, 124, 146
genocidul armenilor 172
„Junii turci" 171-172, 175
şi naţionalismul arab 170, 172, 175-176
şi Primul Război Mondial 170-176, 293-294
Imperiul Qin-Han 67
Imperiul Qing 146-148
imperiul sefevid 83
India
administraţia britanică a Indiei 132-133, 159-160
ca putere nucleară 310
Compania Indiilor de Est 93-95, 147
conectivitatea digitală în 315
ierarhii în secolul al XVI-lea 84
liberalizarea economică 285
metaierarhia din 139
răscoala (1857) 140
reţelele feroviare din 140
şi Primul Război Mondial 163, 171, 173-175, 177
viaţa rurală în 36
individualism 37
Indonezia, *Konfrontasi* din Borneo 218
industria textilă în Regatul Unit 127-128, 130
inegalitate
coeficientul Gini 284
complementele şi substitutele 285
globală 283-284
„graficul elefant" 284
în interiorul ţărilor 283-286
şi aşteptările tot mai mici din ţările în curs de dezvoltare 283, 285, 299
şi companiile TIC din SUA 281-283, 315-318, 329
şi reţelele 285-286
Ingolstadt, Universitatea din 58, 61
inovaţii 43, 46, 53-54, 56-57, 75, 277-282
reţelele în timpul revoluţiei industriale 128-129, *129*
revoluţia ştiinţifică 81, 91-92, 96, 111-112, 143-144
şi costurile tehnologiei informaţiilor 89-90, 316
vezi şi Iluminism; revoluţia industrială; tehnologie digitală; tehnologiile comunicării
Institutul pentru Studii Strategice 230
internet
BAT în China 324
blocajele de reţea 269-270
comercializarea fără reglementare 278-282, 316
Comisia Federală pentru Comunicaţii 318-319
e-mailul lui Barlow (1996) 240-241, 245
impactul supraevaluării 333
Internet Assigned Numbers Authority (IANA) 241
Internet Corporation for Assigned Names and Numbers (ICANN) 241, 292-293
încercarea statului ierarhic de a coopta 289-291
Legea privind decenţa în comunicaţii (1996) 240-241
originile/dezvoltarea 215, 237-240, 288-289
partea întunecată a 241
problema „neutralităţii internetului" 318-319
programul de supraveghere „PRISM" 289-292, *292*
programul de supraveghere MUSCULAR 289
proprietatea infrastructurii 330

solicitările de cenzurare a conţinutului odios 323-324
şi Obamacare 291
şi securitatea naţională 237-238, 289-291
şi Uniunea Sovietică 242
tiparul ca analog istoric 314-316, 318
„Web 2.0" 277-278
„World Wide Web" 239-240
invadatori mongoli 69
Ioan Paul al II-lea, papă 243
Ioana, regină a Castiliei 84
Ipi, fachirul din 218
Irak
contrainsurgenţa în reţea 266-268, 289
insurgenţa grupării Al-Qaeda 266-268, 288-289, 293
invazia condusă de americani (2003) 266-267, 269, 320
sfârşitul prezenţei militare americane 293
„Strategia Anconda" a lui Petraeus 267
şcolile conduse de ISIS din 314
şi Primul Război Mondial 173
Iran 31, 55, 83, 310, 313, 320-321
revoluţia „verde" (2009) 287
şi Primul Război Mondial 173
Irlanda 159, 177, 222
Irlanda de Nord 222
Ironside, Edmund 137
Ishiguro, Kazuo, *Uriaşul îngropat* 66
islam
apariţia în secolul al VII-lea 67-68
atitudinile musulmanilor britanici 296
„conspiraţionismul" după atacurile de pe 11 septembrie 27-29
deţinuţii aflaţi în închisorile europene 296-297
susţinătorii şariei în Europa 296-297
şi Primul Război Mondial 166, 170-176
triburile şiite de pe cursul mijlociu al Eufratului 173-174
viziunea asupra ordinii mondiale 312
Ismail, şah sefevid 83
Israel 310
istorie antică 66
Italia 71-73, 118
Ive, Jonathan 331

J

Jacobi, Friedrich Heinrich 26
Japonia 40, 84
Jaruzelski, Wojciech 243
Jdanov, Andrei 200, 203
Jemaah Islamiyah 265
Jena 58, 91, 143
Jiang Zemin 325
Jobs, Steve 278, 331
John Birch Society 26
Johnson, Charles 302
Johnson, Lyndon 234
Johnson, Robert 256
Jomini, Antoine-Henri de 115
Jones, Alex 27
Jones, Paul Tudor 257
Jordan, Jr., Vernon 272
Jowett, Benjamin 154
Jungjong al Joseonului (Coreea), rege 84
Jupiter Dolichenus 67
Jurin, James 92

K

Kahn, Hermann 237
Kahn, Robert 238
Kaletsky, Anatole 258
Kant, Immanuel 41
Kaplan, Fanny 179
Karinthy, Frigyes, „Láncszemek" (povestire, 1929) 44
Karl Theodor, principe elector şi conte palatin 60, 62
Kaskaskia, Illinois 79
Kasrils, Ronnie 246
Katz, Elihu 47
Kaufman, Micki 233
Kearney, Denis 149-151
Keate, George 96
Kell, Vernon, sir 197
Keller, Franziska 325
Kennan, George 328
Kennedy, John F. 209, 234
Kennedy, Robert F. 206
Kenya 315
Kerenski, Aleksandr 177-178
Kesküla, Alexander 177
Kew, Grădina Botanică Regală 142
Keynes, John Maynard 158-160, 163, 166, 328
Khanna, Parag 31-32
Khaz'al, şeic 174
Khosrokhavar, Farhad 297
Kilcullen, David 267
Kim Jong-nam 314
Kimberley, lord 139
King, Martin Luther 206, 211

King, Mervyn 313
Kipling, Rudyard 137
Kirov, Serghei 181
Kissinger, Henry 18
  Conferinţele Pugwash 229-230
  despre birocraţie 227-228, 237
  despre cyberspaţiu 312-313
  despre Europa secolului al XIX-lea 116-117, 164
  despre omniprezenţa reţelelor 32
  despre studenţii radicali 236
  ego-reţeaua lui 229-234
  formarea profesională 190, 227
  în calitate de consilier al lui Nixon pe probleme de securitate 227-229
  întâlnirile cu Šnejdárek 230-231
  Ordinea mondială 312-313
  patru scenarii pentru o conflagraţie 312-313
  Refacerea unei lumi 116
  reţeaua lui 20-21, 229-236
  şi ego-reţeaua lui Nixon 233
Kitchener, lord 175
Klauda, Berna 180
Klaus, Ian 321
Klein, Friedrich 173
Klein, Naomi 246
Klugmann, James 194-196
Knigge, Adolph Franz Friedrich Ludwig von, baron 59-61
Knobel, Marc 324
Kochen, Manfred 44
Kohl, Helmut 251, 254
Königsberg 41-42, 92
Kornilov, Lavr, general 178
Kovner, Bruce 257
Krapivsky, Paul 164
Kraus, Karl 166, 206
Krebs, Vladis 264
Krishna Deva Rāya, împărat al statului Uijayanagar 84

L

LaFrance, Adrienne 31
Lakner, Christoph 284
Lamont, Norman 252-255, 257
Lancaster, Joseph 143
Lansky, Meyer 209
Lara Croft: Tomb Raider (film, 2001) 26
Lassalle, Ferdinand 133
Latini, Brunetto 334, 336
Laurier, Wilfrid 157
Lawrence, T.E. 176
Lawson, Nigel 252
Lazarsfeld, Paul 47
Le Siècle (club de elită francez) 251
Leeuwenhoek, Antonie van 91
Legea de excludere a chinezilor (SUA, 1882) 150
Legea Dodd-Frank 274-275
Legea privind combaterea terorismului şi securitatea (2015) 296
Legea privind influenţa gangsterilor şi a organizaţiilor corupte (1970) 211
Leiden 91-92
Leipzig, Bătălia de la (1813) 115
Lenin, Vladimir Ilici 177-181
Leon al X-lea, papă 83
Leopold de Saxa-Coburg 122-123
Levitt, Theodore 225
Lewis, Norman 211
Li Fuzhong 148
Libia 174
Liddell, Guy 198
limbă 35, 65-66, 78, 81-82
  scrisă 32, 35, 66
  ştiinţa de carte în istoria antică 66, 68
linia ferată Berlin-Bagdad 171
Linux 277
literatură samizdat 235
Liu He 325
Liu Yuan 325
Livingston, Robert 106
Livonia, provincie rusă de la Marea Baltică 144
Lloyd, George 139
Lloyd George, David 157
Lloyd, William Forster 277
Londonderry, Charles William Stewart, al treilea marchiz de 123
Londra 69, 91, 98-99, 143, 166
Long, Leo 194-196
Longfellow, Henry Wadsworth 100
Lopuhova, Lidia 161
Lorenzetti, Ambrogio 333-337
Lothian, marchiz de 193
Loyola, Ignaţiu de 75
Lu Wei 324
Luce, R. Dunca 44
Luciano, Salvatore „Lucky" 209-210
Ludovic Filip, rege al Franţei 123
Lugard, Frederick 139
Lumea a Treia 215
Lurié, Artur 201
Luther, Martin 81-84, 91, 319
Lynn, William 321

M

Maas, Heiko 323
Maastricht, Tratatul de la (1992) 251-253, 255, 259
Macao 76
MacCarthy, Desmond 160
Machu Picchu 77
Maclean, Donald 195, 197-198
Macnamara, John „Jack" 195
Madeira 92
Madras 93
Maes, Ivo 250
Mafia 208-211
magazinele universale Tietz 186
magazinele universale Wertheim 186
Magón, José Joaquín 80
Mahmud Shah, rege malaysian 76
Maiakovski, Vladimir 200
Major, John 252-255, 258
Makaiev, Valeri 198
Malacca 73-75
Malaysia 73, 140, 142
Manchester 127
Mandela, Nelson 246-249
Mandelstam, Osip 201
Mann, Thomas 245
Manning, Bradley (Chelsea) 290
Mao Zedong 205
Marea Britanie
  ca societate marcată de inegalităţi în perioada 1815 130-131
  colapsul statului centralizat în anii 1970 223
  credinţa populaţiei în teoriile conspiraţiei 27-29
  elita aflată la guvernare („*Establishment*-ul") 251
  exporturile de opiu şi arme către China 147-148
  industria textilă 127-128, 130-131
  lipsa unei revoluţii politice în epoca industrializării 128-131
  Revoluţia Glorioasă (1688-1689) 85-86
  serviciile de informaţii în al Doilea Război Mondial 196-197
  strategia antiterorism 296
  şi Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite 205, 310
  şi dinastia de Saxa-Coburg 119-120
  şi Iluminismul 98-99
  şi pentarhia din secolul al XIX-lea 112, 116-117, 170
  şi Primul Război Mondial 163-166
  timpul petrecut online în 298-299
  vezi şi Anglia; Imperiul Britanic; Scoţia
Maria I, regină a Angliei 82-83
Markham, Clements, sir 142
Martínez, Antonio García 281
Marx, Karl 20, 140, 153
Masa Rotundă („Grădiniţa" lui Milner) 27, 138-139, 155, 157
masacrele de la Paris (2015) 295
masacrul de la Orlando (2015) 295
Massachusetts Institute of Technology 31, 255
Massachusettsul colonial 102-105
Matthys, Jan 85
Mattis, James 266
Maurice, Frederick Denison 158
Mauvillon, Jacob 61
Max Iosif 60
Maximilian al III-lea Iosif, principe elector palatin 58
May, Alan Nunn 197
May, Theresa 296
Mbeki, Thabo 246
Mboweni, Tito 247
McCain, John 299
McCardell, Archie R. 272
McChrystal, Stanley 267, 289, 293
McMahon, Henry, sir 175
McNeil, Hector 196
McNeill, J.R. 35
McNeill, William H. 35
McTaggart, J. Ellis 158
mecanismul european al cursurilor de schimb 249, 251
Mecca 175
Medici, familie din Florenţa 53, 69-71, 83
Medina 175
Mehmed Reşad al V-lea, sultan 172
Meiners, Christoph 60
Mercer, Robert 300
Merton, Robert K. 49
Mesopotamia 175
Metcalfe, Robert 47
Metropolis (filmul lui Fritz Lang, 1927) 309, 328, 331
Metternich, prinţ 116-118, 125, 128
Metzger, Hermann Joseph 62
Mexic 177
Michelet, Jules 126
Microsoft 278, 281, 289, 291, 324
migraţie
  a musulmanilor către Europa 297

din Europa către America de Nord 92, 149, 151
după Răscoala Taipinilor 147
în epoca romană 67-68
legislaţia americană privind imigraţia chinezilor (1875-1924) 150
reacţiile populiste şi nativiste la 150-151, 300
reţelele de migranţi din oraşele lumii 151
şi inegalitatea 284-285
şi scăderea costurilor de transport 149, 151
şi utilizarea site-ului Facebook 280
tiparele de 36
transatlantică 92, 151
trei exoduri masive (1840-1940) 149-150
Milanovic, Branko 284
Milgram, Stanley 44
Mill, John Stuart 41
Milne, William 147
Milner, Alfred 138, 154-156, 163, 193
Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti, conte de 61
misterele eleusine 58
mişcare sindicală 112
mişcarea *alt-right* 302, 318
mişcarea cartistă 128
mişcarea pentru drepturile civile din SUA 211
mişcarea sionistă 175
mişcări fasciste europene 169, 183
vezi şi Germania nazistă; Hitler, Adolf
mişcări populiste
actuale 298-305, 314, 328
de la sfârşitul secolului al XIX-lea 151-152
Mitford, Diana 193
Mitford, Unity 193
Mitterrand, François 253
Moartea Neagră 69, 337
Modin, Iuri 198
Moltke, Helmuth von 171
monarhie
dinastia Saxa-Coburg 119-120, *121*, 122-123, 126
în Anglia secolului al XVII-lea 86
în Evul Mediu/la începutul epocii moderne 67-69, 309-310
în perioada premodernă 39
relegitimată după Napoleon 119-120, 126, 132
restauraţia Bourbonilor în Franţa 111-112, 132
şi Reforma 82-86, 91
teama de lovituri de palat 52, 66
MONIAC (model hidraulic al economiei Regatului Unit) 224
Monteiro, Anthony 246
Mook, Robby 301
Moore, Deborah 272
Moore, G.E. 159
Moore, Gordon E. 238
Moreno, Jacob 42, 208
Mori, Cesare 210
Morrell, Ottoline 161
Morris, Robert Sr. 322
Morris, Robert Tappan 320
Morrison, Robert 147
Morse, Sydney, *Freemasonry in the American Revolution* (1924) 102
Morton, Perez 105
Moskowitz, Dustin 281
Mosley, Oswald 193
motor cu abur 128
Mozart, Wolfgang Amadeus, *Flautul fermecat* (1791) 26
Mubarak, Hosni 288
muggletonieni 85
Muhammad al XII-lea, monarh nasrid 81
multiculturalism 299
Münster, Westfalia 85
Münzenberg, Willi 194
Murray, Charles 283
Musil, Alois 174
Mussolini, Benito 183

N

Nagl, John 266
Namier, Lewis 20
Nanjing, China 147-148
Napoleon Bonaparte 62, 111, 114-117, 123, 127, 132, 142
National Review 157
National Security Agency, SUA 206, 289, 292
NATO 321
naţionalism
arab 170-171, 175-176
fin de siècle 153
frăţiile studenţeşti din Germania 112
în Polonia comunistă 243
mişcările fasciste 169, 183
radical în secolul al XIX-lea 139-140
resurgenţa actuală a 280, 329
romantic 144n, 200
şi Metternich 116-117
şi Napoleon 115

Navidi, Sandra, *Superhubs* 30
nawab bahadur-ul din Dacca 174
nematozi 34
Nesselrode, contesă 124
Netease 324
New York 151
Nguyen Van Thieu 234
Nicolson, Harold 161
Niedermayer, Oskar Ritter von 173
Nikolai al II-lea, ţar 120, 171
Nixon, Richard 227, 229
  discuţiile cu studenţii protestatari (mai 1970) 236
  ego-reţeaua 231-234, *231*
  „reţeaua orientată" a administraţiei *233*
Noua Zeelandă 163
Nye, Joseph 235, 321

O

O'Reilly, Tim 277
Oamenii celei de-a Cincea Monarhii 85
Obama, Barack 27, 273, 291, 321
  alegerile prezidenţiale din 2008 299, *302*
  Obamacare 274-275, 291, 319n
  politica în Orientul Mijlociu 293-294, 313
  reacţia la ISIS 293-294
  sfârşitul prezenţei militare în Irak 293
  şi „statul securităţii naţionale" 291-292
  şi statul administrativ 274-276
Olanda 76, 93
Oldenburg, Henry 91-92
Olmstead, Roy 206
Omidyar, Pierre 278
Oppenheim, Max von 171-174, 176
Oppenheimer, Harry 246
Orbay, Kāzım 173
ordine mondială
  „confruntarea între regiuni" descrisă de Kissinger 312-313
  nevoia unei noi pentarhii 330-331
  patru scenarii pentru o conflagraţie 313
  patru viziuni concurente asupra 312
  politica de interdependenţă a lui Kissinger 234-235
  reţelele şi stabilitatea globală 32
  sistemul westfalic 85n, 312
  vezi şi diplomaţia europeană, secolul al XIX-lea; imperialism occidental; Războiul Rece
Organizaţia Naţiunilor Unite 199, 205, 215, 310, 321, 331
Orientul Mijlociu 265, 288-289, 294, 297, 311
  baza din Primul Război Mondial 175-176
  politica lui Obama privind 293-294, 313
Orléans, familie 111
Orwell, George, *O mie nouă sute optzeci şi patru* 212
Oxfam 283
Oxford University 17-19, 91, 137-138, 154-155, 158
  bursele Rhodes 154n
  simpatizanţii nazismului de la 193

P

Pacea Westfalică (1648) 85
Pachacamac (oraş incaş) 77
Pacioli, Luca 71, 90
Pactul Ribbentrop-Molotov (23 august 1939) 196
Padgett, John 53
Padova, Italia 91
Page, Larry 278, 316
Pakistan 310, 314
Palfrey, William 105
Palmerston, lord 148
pandemie de gripă (1918) 169
panopticuri 208
Paris 90-92, 96, 99
Park Geun-hye 314
Parker, Sean 281
Parteneriatul pentru o Guvernare Deschisă 321
parteneriat transpacific 274, 327
Partidul Conservator
  şi integrarea comercială europeană 251-252
  şi mecanismul cursurilor de schimb 249, 251-259
  thatcherismul 251-252
Partidul Laburist 246, 258
Partidul Oamenilor Muncii din California 149
Pasternak, Boris 200-203
patronatul britanic (Confederation of British Industry - CBI) 252
Paulson, Henry 271
Pegnitzer, Hans 81
Pender, John 141-142
Perestrello, Rafael 74
perioada premodernă 39-40, 66-69
perioada revoluţionară (1848) 102
Perry, Albert 44
pervitină (metamfetamină) 212
Pestalozzi, Johann Heinrich 26
Petraeus, David 266-267

PewDiePie 313
Philby, Kim 194-199
Phillips, Bill 224
Philosophical Society 97
Philpot, John 82
Piatnițki, Osip 195
Piketty, Thomas 283
Pincus, Mark 279
Pinkus, Felix Lazerus 62
Pinochet, Augusto 226
Pires, Tomé 74-75
Pizarro, Francisco 77-78
Pizarro, Hernando 77-78
planisfera Cantino (1502) 75
„platforma continentală a Noii Scoții", nord-vestul Atlanticului *35*
Plenderleith, Ian 254
politica agricolă comună 249
politică 18-19
  alegerile prezidențiale din SUA (2008) 299
  alegerile prezidențiale din SUA (2016) 31, 53-54, 285, 300-305, 318
  legitimitatea 115-117, 126, 132, 330-331
  lipsa de concentrare 298
  lobby-ul din partea grupurilor de interese 275
  mulțimea digitală a anilor 2010 299
  polarizarea crescută 286
  referendumul din Regatul Unit privind UE (2016) 299-300, 304
  social media în timpul crizelor 287-289
  teoria politică clasică 67, 114
  terenul de mijloc pentru rețele 40
  vezi și elite; ordine mondială; state; state-națiuni actuale
Polonia 243-244
Pool, Ithiel de Sola 44
Pope, Alexander 96
Portugalia 73, 75-77, 86
Postel, Jon 241
postul de televiziune Al-Jazeera 288
Powell, Enoch 222
Powell, Walter 40, 225
preistorie 34-35, 65
Prescott, Samuel, dr. 101
prezbiterianism 98, 104, 137
„primăvara arabă" 288
Primăvara de la Praga 230
Primul Război Mondial 164, 166, 186
  apelul germanilor la musulmanii din Imperiul Britanic 166, 170-176
  ca triumf al ierarhiilor asupra rețelelor 166
  campania de la Gallipoli (1915) 173, 175
  Kut al-Amara 175
  originile 118, 163-166, *165*, 170, 312-313
  răspândirea bolșevismului către vest (1918) 178-179
  subterfugiul germanilor în timpul 166, 170-177
  și naționalismul arab 170, 172, 175-176
  și sistemul global de comunicații 166
Pröbster, Edgar 173
programul Venona, serviciile secrete americane 198
proiectul Able Danger 264
proprietari de plantații din Indiile de Vest 130
protestantism 82-84, 97-98, 104, 137, 319n
  sectele după Reformă 82, *83*
  și rețeaua culturii europene 89-90, 315
  „trezirile" și „reînvierile" 112
protestele din Maidan, Ucraina (2014) 288
prozopografie (biografie colectivă) 20
Prusia 112, 114, 116-117, 120, 125, 183
Prüfer, Carl 173
Punin, Nikolai 200, 203
Punt, William 83
Putin, Vladimir 17, 31, 319
Puzo, Mario, *Nașul* 208-209
Pückler-Muskau, principe 125

Q

Qiu Dao-long 75
quakeri 85, 129
Quesnay, François 98
Quigley, Carroll 138, 154-155, 157

R

radio 206, 220
Ragusa (Dubrovnik) 71-72
Rahlin, Ghennadi 201
Raikes, Thomas 125
Ramo, Joshua 31-32, 55, 321
Ramsay, Andrew Michael 104
RAND Corporation 237
Ranke, Leopold von 116, 118, 163
Ranters 85
Raposo, Agostinho de Goes 75
rasă și etnicitate
  antisemitism 125, 151, *152*, 153, 186, 189-190, 302
  autosegregarea în școlile americane 43
  clasificările spaniole ale castelor 78-80

în SUA după război 206, 208, 210-211
regimul lui Milner în Africa de Sud 155-156
şi utilizarea site-ului Facebook 280
teoreticienii victorieni ai rasismului 137, 142
teoriile rasiale despre evrei 186, 190
Rathenau, Emil 186
Rauch, James E. 43
Raymond, Eric 277
război cibernetic
al ruşilor împotriva Statelor Unite 31, 53-54, 313, 319-321
atacurile comise de actori nonstatali 54, 319-320, 330-331
ca război între reţele 32
EternalBlue 330
întregul potenţial al 320-321, 330
necesitatea unei noi pentarhii 330
opţiunile de descurajare/apărare 321-322
ransomware-ul WannaCry (mai 2017) 54, 330
simplitatea reţelelor ca strategie de apărare 322
şi Statele Unite 54, 320-321, 330-331
virusul Stuxnet 320
război
actualele riscuri geopolitice 330
„contrainsurgenţa" 216-221, 266-268, 289
FM 3-24 (manual al armatei americane) 267, *268*
industrializarea 132, 166
insurgenţa conectată în reţea 266-268, *268*, 289
în secolul al XVII-lea 118
în societăţile medievale 40
lumea nu devine mai paşnică 312-313
lupta britanicilor pe teren de junglă în Malaysia/Borneo 217-221, 266-267
şi Napoleon 115
umanoizii din preistorie 65
Războiul Civil din Spania 195
Războiul Crimeii (1853-1856) 118
Războiul de 30 de Ani 82, 85
Războiul de 7 Ani 118
Războiul din Coreea 198
Războiul din Vietnam 233, 236, 339
Războiul pentru Independenţa Coloniilor Engleze din America de Nord (Revoluţia Americană) 56, 95, 102-103, 105-106, 113-114
Războiul Rece 204-206, 208, 215-216
al Treilea Război Mondial 215-216
controlarea fluxurilor de informaţii 235-236
destinderea 222, 234-235
„efectul de domino" 216
teoriile „distrugerii reciproce asigurate" 320-321
răzmeriţe provocate de Gordon (1780) 128
Redner, Sidney 164
Rees, Goronwy 196
Reforma 81-84, 91-92, 111, 315, 318-319
consecinţele economice 89-90
particularitatea 84-85
războaiele religioase 82, 84-86
şi reţeaua culturii europene 89-90, 314
Regatul Unit: *vezi* Marea Britanie
regimuri totalitare 20, 55, 193, 200, 203, 206, 211-212, 215, 314
vezi şi Germania nazistă; Uniunea Sovietică
reglementare
a internetului 240, 277-278, 316, 318-319, 321-325
a pieţei muncii 153-154
dereglementarea finanţelor (anii 1980/1990) 249
radiodifuziunii 206
reţelele din natură 34, 51
statul „administrativ" sau „managerial" 274-276, 278, 310, 328-329
şi criza financiară (2008) 270, 274, 322
şi Napoleon 114
Reitz, Deneys 246
relaţii internaţionale: *vezi* ordine mondială
relaxare cantitativă 272
religie
elitele preoţeşti în istoria antică 65-66
şi cămătăria 72
şi conducătorii absolutişti 65-66
şi homofilia 43
şi Imperiul Roman 67-68
vezi şi catolicism; creştinism; islam; protestantism
Renaştere 71, 73, 91
Renwick, Robin 246
Rényi, Alfréd 49-50
restaurantul Four Seasons, New York 31
reţeaua Caviar, Montréal 265
reţele 17-20
atacurile reciproce 53-54
configuraţiile de tip „cei adaptaţi se îmbogăţesc" 49-50
creierul uman construit pentru 35
de dimensiuni reduse în cea mai mare parte a istoriei scrise 36
dezvoltarea în blocul estic în anii 1970/1980 242-244

„efectul Matei" 49
ego-reţelele administraţiilor Nixon/Ford 231-234, *232*
fanaticii atraşi de subiect 29
fără succes şi suprareprezentate în istorie 156
ierarhia ca tip special de reţea 51-52, *52*, 56, 84, 111-112
„înţelepciunea" mulţimilor 299
neglijarea de către istorici 17, 19-20, 29, 40
„proprietăţile emergente" ale 52
puterea extrem de mare conferită în epoca digitală 314-315
studiul lui Delitsch privind 41
şi redundanţa/extincţia omenirii 32-33
transmiterea unor stări emoţionale 47
un fenomen deloc nou 33
reţele de afaceri
Compania Indiilor de Est 93-94, 147
„comportamentul organizaţional" 46
Della mercatura e del mercante perfetto de Cotrugli 71-72
dezvoltarea începând din anii 1970 225-226
dinastiile de afacerişti germano-evrei 20, 122-126, 186-188
elitele 132, 245, 272-273
generarea capitalului social 46
grupurile japoneze *keiretsu* 40
reţeaua foştilor colegi de şcoală 30
teoriile conspiraţiei 27
reţele de socializare
apariţia şi expansiunea 279-280
inegalitare 281, 316-318
în timpul crizelor politice 287-289
monitorizarea de către chinezi 314, 324-327
paradoxul victoriei Brexitului şi a lui Trump 303-305
şi alegerile prezidenţiale din 2008 299
şi alegerile prezidenţiale din SUA (2016) 31, 53-54, 301-305, 318
„ştirile false" 302-303
utilizarea de către ISIS 294, *295*, 296-297, 314
vezi şi Facebook; Twitter
reţele familiale 19, 36, 68-70, 146
reţelele lumii naturale
Reuss, Theodor 62
Revere, Paul 100-103, 105-106
revoluţia industrială
ca produs al reţelelor 112, 128, *129*
industria textilă în secolul al XIX-lea 127-128
în Germania 143-144
noile tehnologii de comunicare 140, 149
noua elită socială şi politică 132, 153
reţelele de capital în timpul 128
şi urbanizarea 132
Revoluţia Rusă 169-170, 177-180
revoluţia ştiinţifică 81, 91-92, 96, 106, 143
Rhodes, Cecil 154
Rhodesia 233
Ridley, Nicholas 82, 252
Roberts, Issachar Jacox 148
Robertson, Pat, *New World Order* (1991) 26
Robison, John 26
Rockdale County, Georgia 34
Rockefeller, Nelson 227
Rogers, Everett 43
Rogers, Michael S. 319
Roma, Tratatul de la (1957) 215, 249
Roma antică 66-67
România 118, 170
Roosevelt, Franklin D. 196, 234
Roper, Hugh Trevor, *Ultimele zile ale lui Hitler* 328
Rosenberg, Alfred 190
Rosengren, Eric S. 270
Rothschild, familia 18, 20, 27, 122-123, 127, 143, 257
agenţii remuneraţi 123-124
flexibilă politic 125, 129
persecutarea de către nazişti 189-190
puterea şi influenţa 122-126
serviciile poştale şi de curierat 123-124
şi antisemitismul 125, *152*, 189-190
şi thatcherismul 251
Rothschild, Nathan 122-123, 127-128, 130
Rothschild, Nathaniel, primul baron Rothschild 154
Rothschild, Victor 196-197
Rousseau, Jean-Jacques 60, 96
Royal Society 91-92, 99
rozicrucianism 59
RT (reţea rusă de televiziune) 31
Rumsfeld, Donald 265
Ruppin, Arthur 188
Rusia
absolutismul în secolul al XIX-lea 39
Academia Imperială de Ştiinţe 92
guvernul provizoriu (1917) 177-178
şi pentarhia din secolul al XIX-lea 112, 116-117, 170

şi Primul Război Mondial 164-166, 178
viaţa rurală în secolul al XIX-lea 144
Rusia postsovietică
ransomware-ul WannaCry (mai 2017) 54, 330
războiul cibernetic împotriva Statelor Unite 31, 53-54, 313, 319-321
reţeaua de spioni 31, 53-54, 313, 319-321
şi „conspiraţia condusă de americani" 27
şi alegerile prezidenţiale din SUA (2016) 31, 53-54, 313, 319-320
şi Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite 310
Russell, Bertrand 159
Russell, John, lord 118
Ryūkyū, regat 84

S

Sackville-West, Vita 161
Sadat, Anwar 234
Saez, Emmanuel 283
Safaricom 315
Sampson, Anthony 251
Samsung Electronics 314
Samuelson, Paul 242
San Francisco, migraţia chinezilor către 149
Sandberg, Sheryl 279
Sanders, Bernie 300
Sanders, Liman von, general 171
Saūd, Ibn, al Arabiei Saudite 174
Saverin, Eduardo 281
Saxa-Coburg, dinastia 119-123, 126
Sânge pentru sânge (filmul fraţilor Coen, 1984) 36
scandalul Watergate 233, 340
Schaw, William 103
Schiller, Friedrich 26, 111
Schlesinger, Helmut 254-256
Schmalkalden, Liga de la 82
Schmidt, Eric 287
Schwab, Klaus 245, 247-248
sciţi 67
sclavie şi comerţ cu sclavi 92, 94
în Sudul Statelor Unite 130
mişcarea aboliţionistă 129-131
revolta din Saint-Domingue 114, 130
Scotten, W.E. 211
Scoţia 82, 84-86, 93-94, 97-98
scoţienii în comerţul cu vin de Madeira 92
Sebelius, Kathleen 291
sectele utopiste, *fin de siècle* 153
sectorul industrial
centralizarea de la sfârşitul secolului al XIX-lea 143-144
companiile pe acţiuni 143
est-german 253
industria textilă din Regatul Unit 127-128, 130
planificarea centralizată postbelică 223-225
sectorul tehnologiei financiare 327
Securitate Internă, Departamentul de 265
Segel, Erna 190
Selborne, lord 156
Selim I, sultan otoman 83
Serbia 118, 164
servicii poştale 123-124, 140
Serviciul Secret de Informaţii (Secret Intelligence Service - SIS, MI6) 195-198
Sfântul Imperiu Roman 68-69, 82-83, 85, 119
Shakespeare, William 37, 50
Shove, Gerald 161
Shukman, Harry 203
Sicilia 209-210
siderurgie 143
Sidgwick, Henry 158
Siegel, Benjamin „Bugsy" 209
Siena 40, 331, 333, 335-337
Sigismund I, rege al Poloniei 84
Silicon Valley 20, 240, 278-282
aliniată cu Hillary Clinton 301-302, 318
arhitectura orizontală a 331
exclusă de pe piaţa chineză 325
natura nonmeritocratică a 281, 317-318
romanţarea viitorului 277-279, 282, 328-330
vezi şi reţele de socializare ; tehnologie digitală
Simpson, Emile 268
Sina Weibo 324-326
Sinatra, Frank 209
Sindicatul Naţional al Profesorilor 296
Singapore 218
Siria 175-176, 314
sistem financiar
autoritatea familiei Medici în Florenţa 69-70
baloanele de conectivitate la reţea *271*
Banca Centrală Europeană 250-251, 259
centralizarea la sfârşitul secolului al XIX-lea 143
complexitatea tot mai mare a 263-264, 271-272
creditul şi debitul 46, 72, 125-128
criptomoneda chineză 327

dezvoltarea pieţei „euroobligaţiunilor" 250
elitele din domeniul bancar şi de afaceri 132, 245, 272-273
flexibilitatea în Marea Britanie în secolul al XIX-lea 128-129
impactul atacurilor de pe 11 septembrie 269
liberalizarea pieţei de capital (anii 1980) 244, 249, 251-252
Londra ca hub necontestat 143, 166
„reflexivitatea" lui Soros 255-256
reţeaua absolvenţilor şcolilor de elită 30-31
sistem de reţele adaptabil complex 271
şi antisemitismul 125, 151, *152*, 186, 189-190
şi colapsul comunismului în blocul estic 244
şi Cotrugli 72
şi criza cursului de schimb 249, 252-259
şi statul administrativ 274-276
şi teoriile conspiraţiei 26-27, 257
tranzacţiile bazate pe informaţii privilegiate şi manipularea ratei dobânzilor 30
vinderea fără acoperire a unei valute 256n
vezi şi Rothschild, familia
sistem monitorial 142
Skype 289
Slaughter, Anne-Marie 32, 54, 321
Slessor, John, sir 222
Slim, Carlos 281
Sloan, Alfred 205, 316
Smith, Adam 40, 94, 97-98, 225
Smith, Iain, lider rhodesian 223
Smith, Robert („Dr. Bob") 211
Smuts, Jan 156
Smyth, George W. 208
Šnejdárek, Antonín 230-231
Snowden, Edward 290-291
social-democraţi 153
socialism 20, 140, 153-154, 158, 166, 246-249
socialism creştin 158
Societatea Americană de Transport Naval din Hamburg 189
Societatea Fanteziştilor din Birmingham 128
Societatea Geografică Regală 142
„Societatea Lotusului Alb" din China 146
Societatea Misionară Londoneză 147
Societatea pentru Difuzarea Cunoştinţelor Utile 128
societăţi tradiţionale 36, 139, 147-148, 317-318
Solidaritea (sindicat polonez) 243-244
Soljeniţîn, Aleksandr, *Arhipelagul Gulag* 235
Solomon, Flora 198
Somalia 315
Sony Pictures 320
Soros, George 27, 249, 255-259, 301
Sousa, Leonel de 76
Spania
conchistadorii 77-80, *79*
expulzarea maurilor şi a evreilor 75, 78
imperialismul în Americi 77-81, 84, 142
Special Operations Executive (SOE) 196
spirit întreprinzător 18-19, 46, 127-128, 141-142
Spotify 323
Srinivasan, Balaji 329
Stalin, Iosif 39, 52, 180-182, 185, 193-194, 200-206, 225, 234
stat „administrativ" sau „managerial" 274-276, 310, 328
state 20
birocraţiile 39-40, 144, 146, 227-228, 237
dihotomia stat-piaţă la Hayek 40
ierarhiile din secolul al XVII-lea 84-85
în creştinătatea occidentală 67-68
în perioada premodernă 39-40, 66, 68
noile state din Europa secolului al XIX-lea 118
reţele familiale, de clanuri sau tribale 68-69, 146
sistemul westfalic 85n, 312
„statul creştin" 85
Weishaupt despre formarea 60
vezi şi state-naţiuni actuale
state-naţiuni actuale 31-32, 309-310, 313, 319-320
perspectivele viitoare ale 55
statul „administrativ" sau „managerial" 274-276, 278, 309-310, 328-329
„statul securităţii naţionale" 237, 289-292
Statele Unite ale Americii
acordul cu China (1972) 230-231
alegerile prezidenţiale (2008) 299
alegerile prezidenţiale (2016) 31, 53-54, 285, 300-305, 318-320
antisemitismul în 151, 186
cea mai puternică ţară din lume 309-310
Constituţia 106
convergenţa cu China 309-310
credinţa populaţiei în teoriile conspiraţiei 27
creşterea inegalităţii în 283-286
epoca de aur 143
începuturile democraţiei în 41-42
Marele Sigiliu 106

măsuri împotriva imigraţiei chinezilor 149-151
Războiul Civil (1861-1865) 146-148
reacţiile la atacurile de pe 11 septembrie 264-266, 269, 292-293
reţeaua de trafic aerian 50, 54
reţeaua electrică în anii 1990 54
reţeaua rutieră naţională 50
reţelele în timpul revoluţiei industriale 128
statul „administrativ" sau „managerial" 274-276, 278, 310
„stilul paranoic" în politică 26-27
supravegherea comunicaţiilor către guvern 206, 208, 290-291, 309-310
şi Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite 205
şi criza economică din 1992 255
timpul petrecut online în 298-299
Tocqueville despre 41-42, 107, 208
viaţa asociaţională în primii ani 107, 113-114, 209
vulnerabilităţile cibernetice 54, 320-322
Statul Islamic (reţea teroristă islamistă) 31
Stead, William T. 154
Stendhal, *Roşu şi Negru* (1830) 111-112, 114
Stephani, Joachim 82
Stephen, Adrian 161
Stewart, Jon 291
Stimson, Henry L. 206
Stockton, David J. 270
Stolberg-Rossla, Johann Martin zu, conte 41, 60
Storrs, Ronald 174
Strachey, James 160
Strachey, Lytton 159-160
Straight, Michael 194-195, 199, 203
„Strategia Anaconda" a lui Petraeus 267
Strogatz, Steven 45
structuri de putere ierarhice 17-20
Brexitul ca înfrângere a 300
criticile la adresa statului ierarhic 40
criza din anii 1970 223-226, 237
dezintegrarea rapidă a 40, 52, 56-57, 68
dominaţia în cea mai mare parte a istoriei scrise 36-37
ierarhia ca tip special de reţea 51-52, *52*, 56-57, 84, 112
Imperiul Roman ca ierarhie veritabilă 67-68
istoria 65-68
în Anglia dinastiei Tudorilor 84
în istoria antică 39, 65-68
în perioada premodernă 39
în societăţile rurale medievale 39-40
mijlocul secolului XX ca apogeu al 205-206
nevoia actuală de legitimitate 330-331
planificarea centralizată postbelică 223-226
reafirmarea din secolul al XIX-lea 112, 132, 140, 330-331
similarităţile din secolul al XVI-lea între 84
titlurile şi ordinea priorităţii în Imperiul Britanic 139-141
viitorul în epoca reţelelor 55
studenţi radicali (sfârşitul anilor 1960 – anii 1970) 236
studii superioare: *vezi* Cambridge University; Oxford University; viaţa academică
Suedia 255
Sukarno, preşedinte al Indoneziei 219
sultanatul mamelucilor 83
Sumenson, Evghenia 177
Suzman, Helen 246
Swift, Jonathan 96
Sykes, Mark, sir 176
Syme, Ronald 20, 66-67

Ş

Şawish, 'Abd al-'Aziz 172
Şcepkin, Nikolai 180
ştiinţă 41-43, 81, 91-92, 96, 111-112
biologia evoluţionistă 34-35
Conferinţele Pugwash 229-230
organizarea ştiinţei în timpul lui Stalin *204*
reţelele din secolul al XIX-lea 143-144, *145*

T

Talaat, Mehmed 172
Taleb, Nassim 322
talibani 295
Tamm, Igor 229
Tanganyika 139
Taylor, A.J.P. 251
Taylor, Charles 148
tehnologie digitală
a doua fază a revoluţiei IT 277-279
al treilea val de inovaţii (mijlocul anilor 2000) 279-282
anii 1970 ca deceniu al genezei 237-239
ca realizare a americanilor 323
conectivitatea în ţările în curs de dezvoltare 315
creşterea extremă a puterii reţelelor 314-315
criza dot.com (1999) 278
discrepanţa dintre ideal şi realitate 278-282

dominarea de către SUA a 323-324
inegalitară 280-282, 315-318, 329-330
Kissinger despre cyberspaţiu 313
Legea lui Moore 301n, 329
mişcarea open-source 277-278, 316
monopolurile şi duopolurile 278-282, 316-317
mulţimea digitală a anilor 2010 298-299
reacţiile chinezilor la 324-327
scăderea preţului 89, 316
şi alegerile prezidenţiale din 2008 299
şi globalizarea 271, 283-286
şi liberalizarea pieţei de capital (anii 1980) 244, 249
şi victoria obţinută de „Vote Leave" în referendumul din 2016 299-300, 304
tehnologia lanţurilor de blocuri (*blockchain*) 327
timpul petrecut online 298-299
utopia „netăţenilor" 280, 289, 316, 319, 328-330
virusii informatici 47
vezi şi internet; război cibernetic
tehnologii de comunicare
cablurile submarine 140-142, 166, 177
reducerea costurilor de transport în secolul al XIX-lea 140-141, 149-151
reţelele de transport aerian 263-264
reţelele imperialiste 140-142, 149-151, 166, 177
revoluţia industrială 140-141
supravegherea de către guvern a 206, 208, 289-291, 309-310, 314, 324-327
şi controlul centralizat 139-141, 206, 208
vezi şi internet; reţele de socializare; tehnologie digitală
tehnologii noi
facilitarea impulsului de a ne conecta 35-36
industria textilă la începutul secolului al XIX-lea 127
maritime portugheze 75
militare 39-40, 66, 73, 132
reţelele în timpul revoluţiei industriale 127-129, *129*
rolul în dinamicele epoci ale reţelelor 18, 20, 73, 75, 81, 89-90, 215, 237, 328-329
vezi şi internet; reţele de socializare; tehnologie digitală; tehnologiile comunicării
telefon 140, 178
telefonie mobilă 285-286, 288, 315
creşterea exponenţială a 280, 287
răspândirea smartphone-urilor 287, 298-299
telegraf 140, 149, 151, 163, 166, 178
televiziune 206
şi colapsul comunismului în blocul estic 244
şi „primăvara arabă" 288-289
Tencent (răspunsul chinezilor la Facebook) 324
Tennyson, Alfred 158
teoria reţelelor
absenţa imperiilor monolitice 69
asemănările cu a doua „epocă a reţelelor" 319-320
Brexitul ca răzbunare a 300
centralitatea 43-44, 56, 266-267
centralitatea de apropiere 43-45, *52*
centralitatea de grad 43, 48, 56, 161
centralitatea de interrelaţie 43-44, *52*, 56, 82, 84, 102, *103*, 161, 264, 266-267, 291, 325, *326*
clişeul „a deveni viral" 47-48, 56-57
coficienţii „de asociere" 44-45
comparaţii între Occident şi Orient după 1500 69-70, 89
„comportamentul organizaţional" 46-47
conceptul de „lume mică" 44-46, 49, 56, 66
„conectarea preferenţială" 49-50
„densitatea" reţelei 44, 56-57, 266-267, *295*
deosebirile faţă de a doua „epocă a reţelelor" 315-319
distribuţii „invariante de scară" 49-51, *50*, *51*, 53, 57, 143-144, 282, 301, 316, 322
distribuţii de tip Pareto 49
dominaţia lumii de către europeni 73-74
dublul atac la adresa ierarhiilor (de la începutul anilor 1500) 81-86
eforturile integratoare ale intermediarilor 46-47, 56-57, 97
epoca iberică a explorărilor 71-80, 82, 84
„epoca reţelelor", prima (sfârşitul anilor 1400 – sfârşitul anilor 1700) 20
expresia „şase grade de separaţie" 44-45
„forţa legăturilor slabe" 45-46, 56, 91-93, 97, 102
„găurile structurale" 46, 56, 69
grupurile 45-46, *48*
„heterofilia optimă" 43
„homofilie" (*assortativity*) 43, 45, 56-57, 280, 299
huburi 43, 47, *48*, 50
ideile de bază 41-44, *48*
interacţiunea diferitor reţele 53-55, 57

inventată de Euler (1735) 41, 92
legea lui Metcalfe 47
„modelul fluxului comunicării în două trepte" 47
neglijată de istorici 40
nodurile „gardieni" 48
problema podurilor din Königsberg 41, *42*, 92
punţile de reţea 41-46, 56, 92
răspândirea unor idei („meme") 47-48, 56-57, 280, 302, 304, 319, 330-331
reţea (cuvânt/termen) 17, 30, 37-38
reţeaua europeană *vs* ierarhia noneuropeană 75-78
reţelele modulare 51, *51*, 56, 238-239
revoluţiile de la sfârşitul secolului al XVIII-lea 56, 61-62, 100-103, 105-107, 113-114, 330
sociogramele 42, 208
studiul reţelelor aleatorii 49n, 50, *51*
şapte observaţii pentru istorici 56-57
şi revoluţia tiparului 81-82, 89-90, 315, 318, 328-329
triada imposibilă 112
triadele echilibrate 43
„triadele interzise" 43
varietăţile de structuri de tip reţea 49-52, *51*, 57
vezi şi Iluminism; Reforma
teorii ale conspiraţiei 17
asasinarea lui Kennedy 209
credinţa populaţiei în 26-27
francmasoneria şi Războiul pentru Independenţa Coloniilor Engleze din America de Nord 104-105
Illuminati ca *Ur*-conspiratori 26-29, 60-62, 156
legate de George Soros 256-257
Masa Rotundă („Grădiniţa" lui Milner) 27, 138, 154-157, *155*, 163
şi atacurile de pe 11 septembrie 27, 296
Tepper, Jonathan 280
terorism islamist 27-29, 263-265, 314
actuala epidemie de atacuri 294-296
Al-Qaeda 263-269, 289, *290*, 293-294
atacul de la Orlando 31, 295
atacul de la San Bernardino 31, 291
atacurile de pe 11 septembrie 27-29, 263-265, 269, 288-289, 296
diferenţele dintre Al-Qaeda şi ISIS 293-294
insurgenţa conectată în reţea 266-268, 289
jihadul global 265-268, 289
metamorfozarea de la reţeaua închisă la „roi" 292-294
procesul de *dawa* (radicalizare) 296
reţeaua salafistă globală *266*
Statul Islamic din Irak şi al-Şam (ISIS) 293-297, 313-314, 319
şi „războiul contra terorii" din Occident 264-267, 269, 292-293
şi alegerile prezidenţiale din 2016 31, 318
şi comunităţile arabe 265
Thacher, Ebby 211
Thatcher, Margaret 226
The Fall and Rise of Reginald Perrin (serial TV) 223
The Guardian 290
The Illuminatus! Trilogy (Shea şi Wilson, anii 1970) 26
The Morning Post 157
The New York Times 30
The Pennsylvania Gazette 99
The Select Society, club din Edinburgh 94, 98
The Shadow Brokers 330
Thiel, Peter 281
Thomas, Isaiah 105
Thomson, James 143
tipar 81, 84, 89-90, 314-315, 318, 328
tipuri de colonizare 36
Tocqueville, Alexis de 41, 107, 209
Tolstoi, Lev, *Război şi pace* 115
Tomlin, Ian 329
Torcello, insulă 39
Tordesillas, Tratatul de la (1494) 77
Torvalds, Linus 277
Toynbee, Arnold 154
Toynbee, Philip 197
Toyota 269
Trench, Richard Chevenix 159
Trichet, Jean-Claude 255
Tripp, Brenda 201
Trollope, Anthony 19, 38, 142
Troppau, Congresul de la (1820) 117
Troţki, Lev 178-179
Truman, Harry S. 234
Trump, Donald
analogiile cu Hitler şi Nixon 314
Art of the Deal 71
ca paradox central al epocii 318
campania electorală prezidenţială (2016) 31, 54, 300-305, 313, 318
şi marile companii TIC 318-319
şi reţeaua *alt-right* 302, 318

Trump Tower 331n
Tunisia 288
Turchin, Peter 39
tutun 212
Twitter 288, 299, 323, 330
înființarea (martie 2006) 287
și campania lui Trump 31, 301, *302*, *304*, 318
și terorismul islamist 294, *295*, 296

Ț

țări în curs de dezvoltare 269, 283-285, 310-311, 315

U

Uber 325
Ucraina 242, 288
Ungaria 243
Ungat, Meinard 81
Uniunea Europeană (UE, fostă CEE) 250, 299-300, 310
referendumul din 2016 din Regatul Unit 299-300, 304
uniunea monetară europeană 250-259
Uniunea Sovietică
dezintegrarea 215, 243-244
distrugerea rețelelor private 200-204, 229
economia până în anii 1970 242
rețelele opoziției din țările blocului estic 243-244
ruptura sino-sovietică 230-233
spionii de la Cambridge 53, 193-199
și Consiliul de Securitate al Națiunilor Unite 205
tirania lui Stalin 180-182, 200-204
uzina siderurgică de la Vítkovice 190

V

Vail, Theodore 206
Valachi, Joseph 209
Valentin, Hugo 187
Valmy, Bătălia de la (1792) 115
vapoare 140-141
Vasili al III-lea, marele cneaz al Moscovei 84
Vega, Garcilaso de la 78
Verizon 287, 289, 291
Verona, Congresul de la (1822) 117
viața academică 17-18, 39
evreii din Germania 186
rețele de absolvenți 18
structuri de putere ierarhice 19, 143
și Kissinger 234, 236
vezi și Cambridge University; Harvard University; Oxford University
Victoria, regină 119-120, 124, 130
Viena, Congresul de la (1814-1815) 112, 116, 118
Vieyra, Christovão 76
Viktor Leonov (navă de spionaj rusească) 313
Villari, Pasquale 210
Voegelin, Eric 184
Volkov, Konstantin 197
Voltaire 96-97, 99

W

Waigel, Theo 254
Walker, Walter Colyear 217-220, 266
Wallach, Eli 65
Wang Hong (amiral în timpul dinastiei Ming) 74
Wangenheim, Hans Freiherr von 171
Warburg, Max 20, 188
Warburg, Siegmund 250-251
Ward, Frederick Townsend 148
Warren, Joseph, dr. 102-103, 105
Washington, George 105
Wassermann, Oskar 186
Wassmuss, Wilhelm 173-174
Waterloo, Bătălia de la (1815) 118
Watson, Alister 194-195
Watt, James 128
Watts, Duncan 45, 48
Waziristan 218
Weber, Max 144
Weill, Alexandre 126
Weishaupt, Adam 58-62
Weisskopf, Victor 229
Weisweiller, Daniel 124
West, Geoffrey 34
Western Union 142, 206
Westminster, duce de 137
Whitehead, A.N. 159
Wickham, Henry 142
WikiLeaks 31, 290, 292, 313, 320
Wikipedia 277
Wilberforce, William 129
Wilhelm al II-lea, kaizer 120, 171
Williams, Evan 330
Williams, Joseph 106
Wilson, Harold 222
Wilson, William („Bill W.") 211

Windolf, Paul 188
Wittenberg 91
Wittgenstein, Ludwig 161
Wolsey, Thomas, cardinal 84
Wood, Graeme 294
Woolf, Leonard 159-161
Woolf, Virginia (născută Stephen) 161
Wurster, Hans 81
Wylie, Tom 195

X

Xi Jinping 325-326
Xian Feng, împărat din dinastia Qing 147
xiongnu (huni) 67

Y

Yahoo 289, 291, 324
Yang Xiuqing 147-148
Yazdi, Muhammad Kadhin, mare mujtahid 174
Yemen 288
Yiannopoulos, Milo 302, 314
Yongle, împărat 75
Yoshiki, Ashikaga 84
YouTube 278, 281, 289, 294, 301, 315
Yueh-kang, China 75

Z

Zachary, Wayne 43
Zacuto, Abraão 75
Zegart, Amy 54
Zheng, amiral 75
Zhengde, împărat 76, 83
Zhou Enlai 234
ziare 140, 143-144, 206, 316
Zito, Salena 300
zoroastrism 58
Zoşcenko, Mihail 203
Zuckerberg, Mark 279-282, 291, 301-302, 316, 318, 325, 329, 331
  romanţarea viitorului de către 329
  şi piaţa chineză 324-325
Zwackh, Franz Xaver 59, 61
zwinglieni 85

În colecţia HISTORIA

au apărut :

Jean-François Soulet – *Istoria comparată a statelor comuniste din 1945 până în zilele noastre*

A.J.P. Taylor – *Originile celui de-al doilea război mondial*

Martin McCauley – *Rusia, America şi războiul rece, 1949-1991*

Yuri Stoyanov – *Tradiţia ascunsă a Europei. Istoria secretă a ereziei creştine în Evul Mediu*

Urs Altermatt – *Previziunile de la Sarajevo. Etnonaţionalismul în Europa*

Andrei Pippidi – *Despre statui şi morminte. Pentru o teorie a istoriei simbolice*

Max Weinreich – *Universităţile lui Hitler.. Contribuţia intelectualilor la crimele Germaniei împotriva evreilor*

Peter Calvocoressi – *Rupeţi rândurile ! Al doilea război mondial şi configurarea Europei postbelice*

Hélène Carrère d'Encausse – *Blestemul ruşilor. Eseu despre asasinatul politic*

Anne-Marie Thiesse – *Crearea identităţilor naţionale în Europa. Secolele XVIII-XX*

Bernard Wasserstein – *Dispariţia diasporei. Evreii din Europa începând cu 1945*

Geoffrey Hosking – *Rusia, poporul şi imperiul*

Dennis Deletant – *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej şi statul poliţienesc, 1948-1965*

Carol Iancu – *Shoah în România. Evreii în timpul regimului Antonescu (1940-1944). Documente diplomatice franceze inedite*

Stevan Pavlowitch – *O istorie a Balcanilor. 1804-1945*

Lucian Leuştean – *România, Ungaria şi Tratatul de la Trianon. 1918-1920*

Timothy Garton Ash – *Istoria prezentului : eseuri, schiţe şi relatări din Europa anilor '90*

Walter Kolarz – *Mituri şi realităţi în Europa de Est*

Anneli Ute Gabanyi – *Cultul lui Ceauşescu*

Rebecca Haynes – *Politica României faţă de Germania între 1936 şi 1940*

George F. Jewsbury – *Anexarea Basarabiei la Rusia : 1774-1828. Studiu asupra expansiunii imperiale*

Donald M. Nicol – *Împăratul fără de moarte. Viaţa şi legenda lui Constantin Paleologul, ultimul împărat al romanilor*

Peter Calvocoressi – *Europa de la Bismarck la Gorbaciov*

Lucian Leuştean – *România şi Ungaria în cadrul „Noii Europe" (1920-1923)*

Zoe Petre – *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor greceşti referitoare la geţi*

John Foran – *Teoretizarea revoluţiilor*

Liviu Rotman – *Evreii din România în perioada comunistă (1944-1965)*

Harold Zimmermann – *Papalitatea în Evul Mediu. O istorie a pontifilor romani din perspectiva istoriografiei*

Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan – *De la Cetatea lui Dumnezeu la Edictul din Nantes. Izvoare de istorie medievală (secolele V-XVI)*

Secolul XXI a fost supranumit Epoca Reţelelor. Niall Ferguson ne arată în *Piaţa şi turnul* că reţelele au existat dintotdeauna, de la structura creierului nostru la lanţul trofic, arborii genealogici sau francmasonerie. De-a lungul istoriei, ierarhii închise în turnuri semeţe pretindeau că sunt la conducere, însă de cele mai multe ori adevărata putere se afla jos, în reţelele sociale din pieţele oraşelor. Şi asta pentru că în cadrul reţelelor apare inovaţia şi tot din mijlocul lor răsar şi se răspândesc ideile revoluţionare. Indiferent dacă este vorba despre cultele din Roma antică, despre dinastiile Renaşterii sau despre Facebook, *Piaţa şi turnul* spune povestea ascensiunii, decăderii şi a noii ascensiuni a reţelelor şi ne arată cum teoriile legate de acestea pot schimba felul în care privim trecutul şi viitorul.

„Captivant şi convingător. Indiferent dacă descrie reţeaua surprinzător de ineficientă din secolul al XVIII-lea a misteriosului Ordin Illuminati, care continuă să-i preocupe pe adepţii excentrici ai teoriilor conspiraţiei, sau reţeaua uimitor de eficientă din secolul XX a spionilor de la Cambridge University care lucrau pentru sovietici, Ferguson povesteşte cu farmec şi oferă informaţii importante despre calităţile reţelelor de succes."

The New York Times

Reţele şi ierarhii • Împăraţi şi exploratori • Scrisori şi loji • Restaurarea ierarhiei • Cavalerii Mesei Rotunde • Molime şi fluierari • Fii stăpânul junglei • Biblioteca Babel • Faţă în faţă cu Cyberia

EDITURA POLIROM

ISBN 978-973-46-7513-5

9 789734 675135

www.polirom.ro

Pe copertă: Turnul cu ceas din Herne Bay, cca 1900